

НИКӘЛА ХАШЫГ

АПСУАРА АШЪАҘАҚӘА

Аҡәә
Апхәынтшәкәтыжырта
2021

УДК 82-39
ББК 84(5Абх) 6-44
Х 20

Хашыг Н. Ч..

Х 20   Ацсуара ашьтақаа : алитературатә-критикатә
статиақаа. атцааратә усумтақаа, аочеркқаа /
Никәала Хашыг. – Ақәа : Ацхэынтшәкәтыжырта,
2019. – 592 д.

УДК 82-39
ББК 84(5Абх) 6-44

Ари аусумта CC0 1.0 ала иарбоуп.

Алицензия ахылаа шәахәапшырц азы шәтал:

<https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/deed.ru>

© Хашыг, Н. Ч., атынхацәа, 2021
© Ацхэынтшәкәтыжырта, 2021

Автор икнытә

Аибашьра аан Гәдоута хәхыкәз иныбжьаршә-аабжьаршәны ашколкәа рҕғы хнеилон. Рус-рхәыс, проблемакәас ирымаз ханразтцаалак, еибыхәаны икәзшәа, зегы ирхәоз акакәын: «Ацсуара» хәа матәар ҕыцк ацшьыргеит, арахь ртцага шәкәы хамам, программа хамам, цхыраагзак ахасаб алагы ххы иахархәо егьхамам. Ацсуара закәу аадыруашәа хәкоуп, аха ахәычкәа дыртцараҕы ханнеилак, хмацъанахоит, ираххәо хаздыруам...

Сара санычкәыназ инаркны ари апроблема хәаас исыман: избон есаaira азыхәашь шатцалоз, адац-цашә шытцназәзәауаз, сара стәала уи сгәы снархьуан, уажәы ари азтцаара аитәрҕиарала ианцәыртц, аминистр Нодар Чанба ицхыраарала, ари апроблема иазкны имџацаагеит ашәкәыџоцәеи атцарауааи – реилацәажәара. Хыкәкыс ихамазгы аматәар ҕыц «Ацсуара» ашколкәа рҕы иахьахысуа артцаџцәа ацхыраара рытара акәын. Уи аилацәажәараҕы изласыдыртцаз алоуп «Ацсуара» шызџызгы. Изџит хыкәкыла ашкол, артцаџцәа ирызкны. Аибашьра ашьтахь ашәкәы атыжьрахь ахы ансырхоз снанагеит апыза-министр ихатыцуаџ Е. Е. Қапба икны. Уи анапџымта дацхьаноуп амџа шеитаз. «Ари цсыуа џнатацыцхьаза ироуртә икатцатәуп!» – ихәеит иара. Ускан сара уи сазхәыцуамызт, аха нас, уи ихәаз агәазыхәара снатан, исызбеит уахь ахы рханы итҕегы аус адызуларц.

Ашәкәы антытц сыхәшамыкәша сзыхьоз ирацәаџны ирыстеит, урт рацхьа дгылан апрофессор Шалуа Инал-Ицагы. Атираж 2000 екземплиар икәз аамта кьәҕла иргеит – еихаразак уи зыбзоураз ашколкәеи ашәкәы ахьзи ракәхап. Сара даара истахын ацхьаџцәа ргәаанара. Аха хара итрадицианы иахзыкамтҕеит абжьаратәи ацхьаџ дзыцхьаз аџымтазы игәаанара аџра – акьыцхь азоума ма автор ихьзалоума. Уи граны ихамагәышыоуп, аха икоутцари!

Ус шакәугы, ирацәоуп згәаанарақәа ус ажәала исазхәазгы, еихаразак иара хыкәкыла изызкыз артцаџцәа.

Урт излархәаз ала, ахәыцкәа апсуатцас раазарафы ирацәаны рхы иадырхәозаап. Ус анакәха, ахықкы назазшәа збеит.

Сара сзы акратцанакуан иреихау атцарайуртқәа рфы «Апсуара» иазкны алекциякәа ркурс апхьарафы сфымта арекомендация ахьазыруазгы. Ус анакәха, уи астудентцәа рфгы ахархәара аманы иҕалазаап.

Зегы ирыцкны исыцхьазоит еицырдыруа атцарауаф, аетнолог Шалуа Инал-Ица иеитаз ахәшьяра. Уи 1995 шықәс-сазы Апсуара иазкны инартбааны ажәахә ҕаитцеит Апсуа институт афы. Ипстазаара даналтц ашьтахь икыпхьын уи ажәахә. Уаҕа ҳацхьоит:

«Совсем недавно увидела свет первая в своем роде книга писателя Н. Хашиг, на абхазском языке, которая прямо так и называется – «Апсуара». В ней освещаются многие злободневные вопросы жизни нашего народа, обращает внимание обилие фактического материала, точные наблюдения, постановка важных вопросов быта и культуры современных абхазов, а вместе с тем автора беспокоит неразбериха и не разработанность, и самой проблемы «Апсуара». (Газета «Культура и жизнь» №3, 1997 г.).

Атцарауаф ду сусумта иеитаз ахәшьяра еитах агәра снаргеит нап зсыркыз ииашаны ишасыркыз, уимоу иагыша-ццатәу.

Икан иапхьаны, аха ихьшәашәаза изнырызгы. Сара уи уиакарагы ицъасымшьазеит: Апсуара иагыакуп, иагыфбоуп, сара издыруз ауп изфыз, даара истахын дара ишырдыруа атәы рфыргы, аха макьана ус егызбом. Апхьажәафы исхәеит блак ала Апсуара зегы шузгәамто, хшыфк уи штамзо. Аха ара иҕоуп даҕаакы: атцастгы ақьабзгы абызшәа иафызоуп, «быжь- хахәык» ианырхыслак аҕаакхоит. Ускан, уаанзатәи узымдырузар уахьтәыуазом, уимоу, хьаасгы иукзом, иуархәаргы, иуцәызхьоу абызшәа еипш, ихьшәашәазоуп угәафы ишнейуа. Сара дсымбацт апсыуак (азәык-фыцъак ҕамлакәа!) збызшәа зцәызыз ихьааи-го, мамзаргы ихьыз хьааганы зыхшара рфы архынхәразы икәалкәало иашьталахьоу. Уигы акәындаз ххы иаақәхам-крызи: ицәызыз ибызшәа гәыхшәартас икуеит, апсуаа зе-

ггы иара иеипшхар иҗаххоит. Ус дҗалоаап змилат җасггы зҗабзггы зҗэызыз ауафгы! Убас сазхэыцуа салагеит ари апроблемаггы.

Ашәкәы антҗтҗ сөызцәа иҗашыаны исазтҗаазггы кәлет, айбашыра анцоз угы ақәкны излоуфызей хәа. Аха сара усқанггы абас акәын сышхэыцуаз: «Ацсуара азра амфә иануп, еиқәырхатәуп, ағар идыртатәуп. Ус анакәха, сара издыруа сара изымфыр, изыфуада! Иаафыроуп дасу иаадыруа зеггы. Настгы, агәра ганы сықан айбашырафы аиааира шаагоз: Хәцсадггыл акәын иахәхчоз, хара хиашан, хадгылацәа рацәафын, җтеицәа ракәзар, хыцәынмырха еибашыуан... Ус акәымкәа айбашыра даеа хырхартак аиурггы, иаанхон әжелар, усқан урт р-Ацсуара еихаггы иртаххон».

Айбашыра ашытахь акыпцхь ахь ахы ансырхоуп «Автор икнытә» хәа ашәкәы злаатуа анацызтҗаз. Аа усқан Ацсни Ацсуареи рпроблема сшахәацшуаз:

«Иахы атоурых айфшара аамтҗа җтагылоуп. Хашытахька инхажыт хынфажәи жәохә шықәса иаркы-ирцә хәа иказ асовет социалисттә система; хәцхыака иахзыпшуп иахзымдыруа даеа дунеик. Убри адунеи фыц ахь хазго амфә иқәгылоуп еилапыххау Ацсни ибжамфамхаз Ацсуареи. Уи адунеи закәу, ма изакәхо иахы еилыккатцәкы ишахамбоггы, агәра аагоит Ацсни Ацсуареи еиқәзырхо акы шакәу, избанзар, иахы хәжелар дара ишыртаху рыцстазаара айфкаара азин рнапәфы икоуп. Уи хамтас азәггы иримтәзеит, ртеицәа ирейгыз ршыалоуп уи азин шыргаз. Уажәраанза хәцсадггыл ахызггы ахымзггы хнапәфы иказамызт. Хара ахыцра хәкәырххыан. Ахыцра уанакәытцлак ухшыфгы цәгәуеит. Хара хцынхәрас ихыцуан хпекунцәа. Урт хәцстазаара шеифахкааша збаны нахьхы Қартынтә иахзаарыштыуан: акы рыфуан, акы рхәон, даеакы қартон. Иаабоит уи хыхыкылнага.

Иахы Ацсуа хәынтқарра аитарфеиара амфә иқәгылоуп. Уи зырфеиараны икоуггы хара хауп, ахызи ахымзггы хнапоуп изну. Изеипшрахозеи уи ххәынтқарра? Швейцария? Иапония? Сингапур? Мап! Уи ххәынтқарра ацсыуа хәынтқарра-хароуп, шыатасггы иамазароуп Ацсуара. Ус анакәха, Ацсуа

хэынтқарра хәрғиароуп аңсуа цәа ақәынтқаны. Мап рцәах-
кроуп ашаблон, астереотип. Уи азы иаҭахуп – 75 шықәса
рыла хазнысыз амҭа тҭааны, ихагу-иҳабзоу еилырганы,
ххықәкы хада алкаара; ҭба – уи амҭа харағы ибжамҭамхаз
Аңсуара ашыақәыргылара, уи хәантқарратә усны ақатца-
ра; хҭа – абицара ҭа еитҭагыло аңсуатқас раазара, хабациәа
рқазшыеи рыламыси урт рдоухатә цҭазаара иахәтәкны
рықатцара...»

Арт ацәахәақәа анызыҭуаз агәра ганы сықан ус ишықа-
лоз, аха хғәахәарақәа ус ирласны изықамлозар ақәхәп,
аха сара иахыагы сгәаанагара сымпсахзац, ус ауп Аңсуа
хәынтқарра сшазхәыцуа, даеакала сазхәыщыргы стахзам...

Ашәкәы иагыз шҭақамыз, иқан сгәы еихызышыуазгы,
избанзар, уи атема дәазан сара сзы, хаз игоу статиакәак
ирчыдаҳаз, егықамызт. Уажәы аитәтыжыра ианазсырхиау-
аз икыпхыыз атекстгы аус адызулеит, насгы хыщыпхыза
алкаақәа қастеит, иахыатәи аҭагылазаашыа зеипшроуи
изызхәыцтәу апроблемақәеи ирызкны. Сҭызцәа ус иаҭахуп
хәа сазхәаз иқоуп, саргы ус исыпхыазоит.

Иахәтәны исыпхыазеит Аңсуара апроблемақәа ирызку
хазы иқоу статиакәакгы рыццара.

Ашәкәы иагәылоуп аетнографиатә ажәабжықәагы, азра
иаҭу аныхәақәеи, зыбжа ызхыоу аҭаацәаратә ныхәақәеи,
убас абжыааңытәи абзатаратә хтысқәеи раарпшра иазкны.

Ашәкәы ахәтақәа зегы анызыҭуаз срызхәыцуан дасу
изызкыз: абицара ҭа, урт заазо анацәа, абацәа, артациәа,
иара убас абжыаратә ацхыаҭ. Истахын сантҭамҭақәа ззыскыз
сеырзааигәастәыр, ашәкәы ахатә «идгылтәны», анхаҭы
изааигәатәны иқастар. Убартқәа рзы аду сыҭеиакарастәыр
ақәхеит, зны ахыҭы иҭынза сеыласырқәыр ақәхеит, уи да-
ара ишымариамгы.

Абасала ари ашәкәы итҭеггы аус адуланы, ацыагы адба-
ланы афра иахәтәны изысыпхыазо:

1) Хара иахыа иҳамам зегы ҳаидызкыло амилаҭ идеиа.
Уи ус шакәу хбызшәа хшазықоу алагы иубартә иқоуп. Ами-
лаҭ идеиа ҳамамқәа амилаҭ хәынтқарра хықатқом. Иахыа
зегы ҳаидызкылаша милаҭ хықәкык ахыҳамам иахыаны

хажэлар еиџша-еихшаны иќалейт: анхаџы хазы дынхейт, аќалаќыуаа хазы, аџар, атцарайуртаќаа – зегы хаз-хазы иќоуп. Асовет система ус иќанатцейт. Уи айдеиа хада акоммунизм аргылара акэын. Убри иалтцшэаны ацсуа школ псыуа школмызт, ацсуа рцыс ацсуа гэгэ иманы, Ацсуара закэу идыруа дазаазомызт. Нас ирейхау атцарайурта данталалак, ейхаразак Ацсны антытц, урыс цасла даазахон – уи ейхагы ижэлар дырцэыхарахон. Абартќаа ирылаазоу роуп иахьа Ацсны ныќэйзго, урт рахьтэ ирацэаџуп зхатэи интересќаа апыжэара рызто. Убри ауп иахьа хажэлар еиџша-еихша иќазтцаз. Урт зегы еидкылатэуп, еидызкылараны иќоугы акы затцэык ауп – уи Ацсуароуп. Уи айдеиа хэынтқарратэ идеианы иќалароуп. Аибашьра хажэлар иазэыкны ишейднакылаз ейцш, иахьа хайднакылароуп Ацсуара айдеиа хада. Ари еилкааны ихамазароуп зегы! Иззеилымкаауа идеилыркаатэуп! Еилызкаарц зтахым, Ацсуа хэынтқарра аќатцара уацырхагамхан, аџны утээз хэа иаарцьбараны иахэатэуп, избанзар, уи имариоу усзам, апринципра анаахмырцш. Аамта ыќэха ицоит, ахэынтқарра ацсуаа ахагылоуп, аха макьана инерциала хаауейт, иќатцоу мацуп. Иќоу шыќоу иаххэап иаартны!

2) Аамта цшым, аџар ирызхауейт, урт иахьа иаазатэуп, уатэи ихьшэахойт. Иарбан идейоу урт злахаазо? Иахьа абицара џа «заазо» Урыстэылатэи ателехэацшроуп: урт иднартцоит аурыс бызшэа, ирыланаазоит аурыс ќазшьа, нас ицааџеыгоу аќазшьа баапцќаагы. Ашэќэыџџэа ихалшо рацэоуп ателехэацшра «иаазо» аџар Ацсуарахь рхьарцшразы. Ари азтцаараџы хтелехэацшрагы иалшахьоу мацуп. Уигы акэым, хажэлар рпроблемаќаагы харцэыхарахейт, харцэыхарахейт хџымтаќаа рыла аџар ахьыраазо ашколќеи егырт атцарайуртаќеи. Урт уатцэтэи хапцстаара шракэу азхэыцрагы халымшейт.

3) Атцара аминистрра аеейтакра иаџуп, ирацэоуп ирылшахьоугы, аха хқыта школќаа рџы атцарадырра атагылазаашьа зейцшроу инартбааны иттцаам. Убри аганахьала, хымпада аинтерес ду амоуп 1977 шыќэсазы анхаџы Мирод Гэажэба Рустави аколониаџы дахьтакыз имџапигаз атцара.

(Астатиа кыпхъуп агазет «Апсны», ари ашәкәы ағғы). Уи излаиџуала, 60-џык апсуаа ицтакыз хышықәса итџтаауан. Урт ақытағы 8–11 класс ирылгахъаз ракәын, аха псыуа школк итан, псыуа ртцаџык апсуа бызшәа диртдон ихәартә акы иалаканы имбеит. Ари даара изызхәыцтәу акакәны иџоуп иахъа. Анхаџы иакәым, Атцара аминистрреи, ауниверситет артцаџцәеи, ашәкәыџџцәеи ракәын ари гәазташаз, аха ххатә ускәа ҳархашәаланы уи азәгы иҳалымшеит.

4) Уажәы ҳазаатғылап азтцарақәа рызтцара: изыхкбазеи абартқәа зегы?

1864 шықәсазы иҳамырхит зкышықәса инеиханы иҳамаз аҳәынтқарра. Игәгәан уи атрадициа. Қырттәыла аҳәынтқарра џышә шықәса апсуаа анахагылази амшыннырцә иказ апсуа аҳәынтқарцәеи, хыпхъазара рацәала иказ аҳәынтқарратә усзуџцәеи, ар рпызацәеи, урт рахатыри шахатра руеит арака, Апсны, аҳәынтқарратә традициа шыгәгәаз.

Атцыхәтәан аҳәынтқарра анахцәыз – иахцәызит аҳәынтқарра атрадициагы, аҳәынтқарра хшыџгы. Уажәы аҳәынтқарра ҳауит иаалыркбаны – уи ныкәгатәуп. Ажәйтәтәи атрадициа атоурых иагеит, ҳара уажәы аҳәынтқарра иеґыцны еиґахкаароуп, аха уи иаалыркбаны изыкалазом. Цабыргуп, аҳәынтқарра аныкәгаразы иатаху атцарадырра ҳамоуп, апышәазгы ххәыдазам, аха уртқәа даґа системан изтәыз, уи арґиара азин ҳамазамызт, асистемаґы ххата ххыпшын, аҳәынтқарра ус ҳара ирґианы иахзаарышьтуан. Уажәы, иахпырхагоу шырацәоугы, Апсуа хәынтқарра кәхтцароуп, уи зеипшрахо, икатцатәу, ишыкатцатәу – ҳара ихарґиароуп. Аха макъана уи ҳацәыхароуп. Иахъа объективтәи асубъективтәи амзызқәа ирыхкбаны, Апсны аҳәынтқарратә мчрақәа рґы апыжәара рыманы иџоуп асовет биурократизми, «асовет цьармыкбатә» коррупциеи, апсуатцас уала-тахыла аусқәа рыкатцареи рметодқәа. Иаидкыланы ҳахәапшуазар – урыс хәынтқарроуп иҳамоу. Аҳәынтқарратә матцзурақәа ирхагылоу, ажәалоуп акәымзар, аус аґы изтаху дмачуп апсуа бызшәа апыжәара натаны Апсуа хәынтқарра акатцара. Урт апсуа бызшәеи

Апсуа хэынтқаррей рцэымгны акэзам, аха дара рцарагы, рдыррагы, рцышэагы зызкыз убри аурыс хэынтқарра аматц аура акэын. Знымзар-зны ас иаахэуейт хэа икадаз, уи атрадиция шыакэгылахьан, аеаргэгэахьан. Уажэы урт зегьы нкажьны Апсуа хэынтқаррахь аиасра ус имариам – уи аеазыкатцара аамта атахуп. Даеа зцаароуп иахьа напхгагас икоу аурыс изакэан. Уи ахэынтқаррей ажэлари еикэнашоит акэымзар, иазейдкылом, адемократиатэ принципкэа рьегдыргэгэартэ алшара рнатом. Уи ус шакэу шыакэсыргэгэар стахуп атоурых ахь аекскурс катцаны.

1864 шыкэсазы, ахэынтқарра хамхны, аурыс ичынуаа урыс закэанла Апсуа жэлар анапхгара рахтоит хэа ианалага, ирзалмыршеит: аурыс изакэан Аурысра иакэшэо икатдоуп, уи Апсуара даараза иацэыхароуп, убри акнытэ хажэлар ирыдрымкылейт. 1866 шыкэсазтэи атрагедия зыхкызгьы убри ауп.

Амхацэырра ашытахь Апсны иаанхаз апсуаа «ахара зду» хэа харада ахара рыдцаны, ахэынтқарратэ зинкэа усгы ирымхын, ишыртаху рхы аматц руаит рхэан, хажэлар рышытахь реиадырхейт: ахэынтқаррахь ашэахтэ ршэон акароуп, итацэыз адгьылкэа усгы казен дгьылын, апсуаа рус алазамызт. Даеакала иаххэозар, хажэлар арезервацияы икан, Европатэи ампытцахалашцэа, Америка зцэынцэыз ажэлар – аиндеецэа ишырзыруз еипш. Хажэлар рзы ари пышэара дуззан: ахэынтқарра рымырхт, аха ажэлар ыкамзи, урт анапхгара рзутэын. Апсны ахызгьы ахырххьан, ахэынтқаррагы ыкэыргахьан, аха макьана инханы икан анапхгаратэ традиция, уи шыатас иамаз, мамзаргы излашыакэгылаз Апсуара акэын, ажэлар рхы аматц руц азы уахагы ртахзамызт.

Убарт амхацэырра ашытахьтэи ажэашыкэсакэа раан абжыуаа рэгьы Абзыпцынгьы ацэгьей абзиеи рырееира ухэа-рыма, ахэи ахымзги ртыц рыкэтцара аума, атаацэа реимак инаркны, ажэлар ирзеипшу рус аэынза, убас еиекаарыла ртыц икэыртон, иахьа зхы иакэиту Апсны ахэынтқарратэ органкэа рытцашыцыртэ еипш. Ицэашьатэуп аиашаз, избанзар, аулафахэы зауаны акытаэы иказ астаршни аписари

ракэын, егырт зегы уаажэларратэ усуран. Уи шыақэгылан ауаа хатэрақэа рыла. Урт ажэлар рыматц ауағы ауалафахэы атқыс еихаз ахьз-ацша рыман, урт ирдыруан ажэлар ргэы ацацха, уи ала ажэлар ныкэыргон, рпроблемақэа рызбауан.

Иахьа хзыкэныкэо аурыс изакэан шэышықэса инеиханы аус шауагы, ацсуа ипсихология иақэшэо, уи дахатцгыло, игэы иацацханы изыкамлеит: азакэани уи ныкэызго ачынуааи аусхэартақэа рғы ақьаадқэа иргэылахеит, ажэлар рпроблемақэа шрымаз нахьхы инхеит – Урыстэылантэ Апсны анапхгара аутозар иафызоуп.

Ишдыру еицш, ажэлар рнапхгара ахэынтқарратэ форма ижэытэзатэиу, адунеижэларбжваратэи стандартуп, ахатцакы милаттэуп. Иарбан хэынтқарразаалак зыматц ауа ажэлар рказшьеи ртрадициякэеи ирықэшэо азакэанқэа апыртцоит, уи ала урт ахэынтқарра закэан иахатцгыло, иаххэыцуа икартцоит. Апстазаара цхьака ицацыцхьаза азакэанқэагы рэырыпсахуеит.

Иахьа Апсуа хэынтқарра кахтатцэкьарц хтахызар, ажэлар ргэацацха цшаатэуп, рпсихология иақэшэо азакэанқэа аптатэуп.

Изеипшроузеи, нас апсуа ипсихология? Апсуа казшьа-ла дуаф цагьан: ихы иатэеимшьаша идыруан, ахыларкэра иара изы ихымзгын. Апсуа уикэымчны дузыршэазомызт, тачкэымла уижэлар – еихагы еицэоутэуан, уабцар уахар – уапхьа дхысуан, азакэан ахь шэкылеибаганы дыштоукуа идыруазаргы – ибла кэысуамызт. Уи дзыцэшэоз акы затцэык акэын – ахьзи ахымзги! Аброуп Апсуа игэы ацацха ахьыкоу!!! Уи ицэдырзуа иалагеит. Зегь зымчыз уи ацэанырра ицэызуа ианалага, акэты згычуазгы дкалеит, акасыжэ згычуазгы. Ажэакала ихалахауаз акыалацалақэа рцэыхацэыфарақэа шытызкааз калеит. Зегь ирыцкыз апцхэыс лыхьзи лыхымзги атэы ххэарым! Уажэшьта еилкаауп уи ауаф ас дказтцаз: зкышықэсала Апсуа дылзаазаз Апсуареи уи аморали азакэани инарыгэтасны «ажэытэра» инатан, ажэлар ирцэтэымыз, рмораль иақэымшэоз азакэан «ғыц» амчра анартэуп апсуа данымфахыркьаз. Ус анакэха, хажэлар рзы ицэацэыгоу казцо рыкэызбра хаакэытцны (урт

рхы сѣышырц стахзам, аха...), ихарѣеип икалаз азақанда-
ра: ихарѣыхап хажәлар ргәатцаѣы аѣыцаара иаѣу ахъзи
ахъымзги, уи атақпхықәра рыдахтап хажәлар рдац ахыѣоу
– атаацәареи, аижәлантәқәеи, ақыта аихабацәеи. Офици-
алла ихаргәгәап убарт амчракәа, реитәрѣиара нап ахар-
кып, арадиои, ателехәацшреи, акыпцхы рыла инартбааны
апропаганда кахтчалап.

Иофициалтәу ахәынтқарратә ашьауғатәи ауафытәыѣ-
сатәи кодексқәа ракәзар, ауаажәларра алархәны инарт-
бааны еитәрыхәацшны, ацсуа иморали ипсихологиеи
ирықәшәо икататәуп. Уртқәа зегъы имариоу усым, пси-
хологиалагъы ҳазыкаттам, избанзар, урт уажәшьта «быжь-
хаҳәык ирхысхъеит». Быжьба ракәындаз, икоуп Ацсуара
аганахъала итахъшәашәазахъоу агәқәа, аха зегъ дара роуп,
иқалароуп амила́т традициақәа реитәрѣиара, уи ада даеа
мѣак ыказам, убри амѣа ауп ҳаидызкыло, уакоуп ҳапробле-
мақәагъы азбра ахърылшо.

Атцыхәтәан ашәкәы ахъз айтәкра шықалаз.

Атцарауаа ашәкәы ахъз – «Ацсуара» «кәазцәаны» избаз
калеит. Хымпада уи изызхәыцтәыз акакәын, избанзар,
ацхъажәаѣы ишысхәаз еипш, Ацсуара еипш икоу атема
азәы ицышәа амацара азхо иқам, уи Ацсны атоурых иафы-
зоуп, интқааны аарцшра уадаѣуп. Убри ақнытә, иахәта-
ны исыпцхәзеит «Ацсуара ашьатақәа» ҳәа исыпсaxyрц
ашәкәы ахъз. Са сахъахәацшуа ашәкәы ахъзи уи атцаки еиха
еиқәшәоны избойт.

Сентябрь 2000 ш.

АКТӘИ АТЫЖЫРА АЦХАЖӘА

Изахьзузеи «Ацсуара?» Ажәлар рыцстазаараґы уи тыцс иааннакылозеи, рольс инанагзозеи? Изеипшроузеи иахьа уи аґагылазаашьа? Ишдыру еипш, иахьауажәраанза Ацсуара ахатәы стихиалоуп ацсы шґоу, иатахума уи анафс интеллектла арґиара, амфә ақәтцара? Санцямґакәа рґы хьқәкыс исымоуґы абарт азґаарақәа ртак аґатцароуп.

Ацсуа иажәа иалоуп: «Х-Ацсуароуп ҳаибаркны ҳазмоу», уи иныхәацхьызґы иацуп: «Х-Ацсуара Анцәа иумырзын!». Абасала, ари ажәа ацсуа ихы-игәәґы иґоуп, цсыс ихоуп, доухас имоуп, иара изы уи Нцәоуп, цстазаароуп. Ус шакәуґы, Ацсуара иазку статиакәаки, аетнографиатә усумґакәеи, Ш. Инал-Ипа иусумта «Ацсуа етикети» алаҳамґозар, Ацсуара иахьауажәраанза иаaidкыланы иґґаам, уи закәыґцәкьоу, хәаакәас иамоу инґкааны азәґы издырзом. Абасала, Ацсуара афеномен иара аґызґаз ажәлар рзы цқьа иаартым, имаза-аргамоу акакәны иґоуп.

Аґцара аминистрра ашколтә программаґы «Ацсуара» аґцара ахьадырбаз, х-Ацсуара ахатазы етап ґыцны, аиґарґиареи аиґашьақәыргылареи ираамґаны иґалап хәа уақәґыґратә иґоуп, избанзар:

- акы, иара ахата абри ала аґґаара нап аркхоит;
- фба, уи аґґаареи абицара ґа дырґареи агәра удырґоит уи иахьа изґагылоу абжамеамра ишалґахо.

Арт антґамґакәа зыбзоуроуґы «Ацсуара» ашкол аґы аґцара нап ахьадыркыз ауп: иґам апрограма, иґам артґага шәкәы, иґам иара убас артґафцәа рхы иадырхәо, амфә иқәызґо усумґак.

Сара хьқәкыс исымаз абри аґыхәтәан зызбахә схәаз – артґафцәа рхы иадырхәаша акы сзыкґаґозар хәа акәын. Ари ишымариамызґы збон, исырмариарґы стахымызт, издыруан ауадафра шыпґылозґы, избанзар, ашкол аґы иддырґо иарбан маґәарзаалак, артґафцәа рхы иадырхәоґы налатґаны, ацсуа школқәа рзы иқәыршәара аан, амфә иқәызґо, изхьпшылоз шака уґаху ыґан, еихаразак аурыс школ апрограмаґы. Урґ рґышәа алоуп ҳартґага шәкәқәа шеиқәыршәоу: шьоукы асхема рхы иадырхәон,

шьоукы еиҥаргон. Ус шакәугы урт рахьтә иахьауажәраанза итышәынтәаланы икоу мацуп.

Арт антҥамтақәа ракәзар, артҥага шәкәқәеи ахархәа-гақәеи ракәым, иара ус аформа аганахьала мџақы уқәы-зтә, рџиаратә гәахәарак узтә акгы ыкам. Уигы акәым, ақытағы сахьыкоу аетнографиатә материалкгы сна-пағы икамлеит, уи сашьталар исыпшаарц шсылшозггы. «Материалс» исымаз схатә спышәа хәычы акәын: апсуа қытағы сиит, саазеит, Апсуара салаазоуп, сшыа-сда иало-уп, ҫынџажәижәаба шықәса инареиханы избози-исахау-ази ибзиазаны игәныскылеит. Са сахаануп Апсуара, азыхь аипш, ицқьаза ианыказ, нас уи азыхәашь алало ианалагаз инаркны, иахьа ҳахькылсыз абжамеамра ағынза зеггы сџапхьа акәын иахьыкалоз, урт зеггы збон-исахауан, сгәы сдырхуан. Убри апышәеи уи иацыз ахьааи роуп агәағыра сызтаз абарт антҥамтақәа нап дырка.

Аужәра хьаны ацәагәара уаналагалак, шыаҕапыцхьаза адара уоунажьзом, уцәматәа акуеит. Атдыхәтәан иуцәагәаз аиха иузымцәагәаз еиханы, удгыл цәыгыҕьаны унахысуе-ит. Убри иаҕсырпшыртә икоуп абарт сантҥамтақәаггы. Аха аужәра ужәроуп, инкауыршәыз ажәла марымажахоит, иш-неи-шнеиуа, адараггы апырхагамхо, ахәхәахәа уцәагәо, уқәаарыхуа уалагоит. Сара «исцәыгыҕьаз» акәзар, ҳапхьака иацызташа қалап, еихазҳаша рацәаҕхап. Уи ушьтантәи усуп. Макьаназы схатә итҕеггы аус адызулар сҥахуп. Убри азы ахәара кастҕоит, атцарауаа реипш, артҥаҕцәа, даҕа пхьаҕык иагу-иабзоу збауа, имачзоу зтҥаарак акәзарггы, икәнымшьакәа, исзыжәҕырц, ижәбоит арака шәзыпхьо шхатәаам, истахуп итҕеггы ихасыртәаар, итҕеггы исыртҥа-улар, уртқәа зеггы аамта қьаҕла аҕра цәгыоуп, насггы блак ала рбара удаҕоуп. Апышәа цышәоуп, аха ари аипш жәла-рык ирзеипшу аус ду ағы азәы ипышәеи илшареи азхоны хәа иказам, зеггы ҳахшыҕ анеилаҳамтҥа, зызбахә ҳамоу Апсуара иахьа изтагылоу абжамеамра аипш, ибжамеамхар алшоит уи атцараггы атцараггы.

Икалап, сара сеипш, ари атема иахьа аус адызуло итҕеггы ыказарггы. Уи уаҕ дзеигәыргьаша усуп: ус цытҕык ианы-

рѡы, азѡи-азѡи хеибартѡаауеит, нас, атцыхѡтѡан, урт рцышѡа
еихшьаланы, иалшоит зегъы хѣахѡы зхѡо, Апсуара закѡу
зегъы ирбо-ирахауа ихартѡааны шѡкѡык цѡыртыргъы. Зе-
гъы хдырреи халшареи абри иазкызароуп. Уи хапхъакатѡи
усуп, уи атцыхѡтѡантѡи ажѡа акѡны икалароуп. Уажѡазы
Апсуара гѡыблыртас измоу зегъы акалам шытаххып, иаады-
руа акъаад ианахтап, иахзымдыруа тахтаап, убриалагъы
еикѡхархап жѡытѡнатѡ аахыс хабацѡеи урт рабацѡеи Анцѡа
изихѡоз: «Хапсуара Анцѡа иумырзын!» Уи иахъа хнапафъы
иѡоуп, аха аныхѡара мацара азхом, аус аауроуп.

1993 ш., август 14

А П С У А Р А

Са сгәы еисуеит уи ашьала!

Вл. Анқааб

Апсуара закәу иагъаадыруеит, иагъхаздырзом, мам-заргъы иаадыруашәа хәкоуп, аха абри абри ауп хәа «на-цәақәкыла» интқааны ахәара хцәыуадафуп. Ус шакәугъы зны инеиқәыпхъазаны цытчытк зоухәалак, иаауҕыцпааны ихала инациттоит, избанзар, арака иказам аартыра ҕыцк, уи хәпстазаароуп, уи ргамоуп, иахъеи уахеи хәзлагыло ауп.

Хәхъылакфакызгъы цыашьатәзам: ашкол аҕы уи хды-ртцазомызт, ауниверситет аҕы азбахә рхәазом, шәкәы ианым, быҕышәы ианым, ус аушәақә ихәхауа иачыдаха, конкретла ажәахәк, лекцияк ахәсабалагъы хәатгыланы хәзхәы-цратә шәкәыла-быҕышәыла иахъынзахәтәоу итцаам, иа-гытцам.

Аха усгъы ашәкәқәеи-абыҕышәқәеи хәаркәатцны хна-пшы-аапшыр Апсуараҕы рапхъа халапш итцашәои?

...Аштә тбаа, акәасқъа, аматцурта (апацха), аца, акәыттца-ра, ажәбоура...

Аа, Апсуара! Уи абракоуп иахъалаго.

– О апшәма! Апшәма укоума?! – агәашә ахьтә бжык ҕа-цаза иаагеит.

– Хаи! Сыкамкәа изуазеи! – ашырхәа дыфдәылкьеит апшәма. Асас аштә даатаххны дылҕежәцан, иҕы агәра ианкны апшәма дааицылеит.

– Уа бзиала уаабеит!..

– Бзиа убааит! Чарала, гәырҕарыла уаштә ауафы дтала-лааит. Сара счарауафуп...

Аа, Апсуара!

Мамзаргъы:

– О апшәма!

– Хаи! – апшәма дыфдәылкьаны дыпшызар, ҕыуа-вык агәашә аҕы дҕежәымтцацкәа дизыпшуп. Идырт уи дзакәыз. – Икалазеи, бзиароу? Уҕежәт!

– Мап, сҕежәтцом. Сара сшәацхәафуп...

Аа, Апсуара!

Аишәачараґы: Анцәа улцха хат... Ажәлар ныхәазааит...
Хажьрацәара ныхәазааит...

Мамзаргы:

– Утәа, ухатқы сцеит, уаншьоуп, амчра утәуп!..

– Сара сгылазааит, сахәшьацоуп...

– Уара учкәыноуп, аха усасуп, утәа, абжыуаа ркынтә уа-
аит...

Аа, Апсуара!

Апсуара ашәышықәсақәа рыла хажәлар идырґеиаз, ры-
ламыс ала ицшьоу етикатә культурууп. Уи еиднакылоит
ажәлар рыбзазаратә нхашьа-нтцышьа, рыфатә-рыжәтә,
рышәтца-ркәынтца, реыжәлашьеи реыжәтцшьеи, рашәахәа-
реи рыкәашареи; атыц гәгәа ааныркылоит зегь ахьха-
цыркхо атаацәа реизыкәазашьа: ртцаскәеи ркьабзкәеи,
аихабы пату икәтцара, аихатцгылара, аигәылацәа рахаты-
реикәтцашьа, жьрацәарала реизыкәазашьа, асасдкыла-
ра, ажәлар ркульт, урт ахәынтқарра ишазыкоу, рдуне-
ихәапцшреи рдинхатцареи. Ирацәоуп Апсуара еиднакыло.
Урт Нартаа ражәабжкәа ирфызоуп, тцыхәаптцәара амазам.
Q-еишьцәа рышьтәашьышьа еипшым рхәоит: рфыцба-
ггы апсуатцасла иршьуеит, рыфбаггы дыртәуп. Абасала,
Апсуара авариантқәаггы амоуп. Икоуп атаацәаратә тра-
дициа, ақыта, араион ртрадициа. Ирацәоуп авариантқәа
Абзыпкәеи Абжыуааи ртрадициақәа рґы. Урт Апсуара
иарґеиаз роуп, апсуа иламыс ала ицшьоуп. Аха икахуп хы
амамкәа, гәы амамкәа, апсуа икәзшьа иакәымшәо, асфальт
икәиаазшәа, дац-пашәк змам «атрадициақәаггы», – урт
иахтәышьтрамкәа ихәднагалаз ма ихәдыргалаз тцаскәоуп,
кьабзкәоуп. Уртггы азхәыцра ртахуп.

Апсуараґы ахәычы-аду ыказам, избанзар, ахәычы
ахыкам адуггы зыкалазом. Зны-зынла убри «ахәычы» хәа
ихацхьазо убаскак идууп, уи аныз, Апсуара зхатәаахазом...

Жәабака шықәса уажәацхьа, хгәылацәеи ҳареи цыркы-
кәашашьала ханеибабоз акәын. (Урти ҳареи гәыкала ханбе-
ибабоз!), Жәыргыт агыруак хайтан. Уи ихәихәеит Апсуара
закәыз рацхьаза ишидырыз атәы.

«Саныхэычыз хгэылара хэмарра счалон, – ихэеит иара. – Снеицыпхьаза сфыза ианду дысхатгылон. Дгыланггы акэым, ус мацк акэардэ лэыфакэытханы дсеихырхэон. Ари – зны, ари – фынтэ, ари – есымша. Ёнак санду слазта- аит, ани атакэажэ sneицыпхьаза абас калтцоит, избан ус зыкалто хэа. «Схэычы, уи атакэажэ дацсыуоуп, – лхэеит санду, – апсуатдас духатгылоит. Урт ус тдасс ирымоуп, азэи- азэи еихатгылоит, уи патукэтцароуп», – лхэеит. Убриаахыс апсуаа здыруеит, излаздырызггы убри шэтдас хазына аи- хатгыларалоуп», – ихэеит апшэма, иажэа хыркэшо.

Ишаабо аипш, акэардэ мацк аеыфакэытхараггы Апсу- ара иагэтылсоу – атдас аихатгылара аформақэа ируакуп. Уи кзтцо абырг иоуп, зықэра мачу рзы. Ус акэымкэа, абы- рг есымша иеыфеитцыхны ахэычы дихатгылалар, уи Ап- суара иатцанакзом. Иара убастцэкэа Апсуара иатцанакзом абырг данааилак зықэра мачу уи аформала дихатгылар, уи ихэтоуп ахышшэтхэа дфатцкэаны, иеыфеитцыхны агылара.

Абас икоуп Апсуара. Уи алапш жэларык ирхуп, урт рып- сы злаларга-фарго ахауа – Апсуара ахауалоуп. Инартбаау атцакала иаххэозар, хажэлар еидызкыло идеологианы их- маз Апсуара акэын: уи хкосмос акэын, уи хдунеи акэын. Хэара атахума, хара хзышыцылоу партиатэ идеологиамы- зт, ажэлар ирзеипшыз, рыпстазаара пашэ-дацла еибаркны измаз, цсыс ирхаз, ламысс ирымаз рдунихэапшра акэын. Апсуара партиатэ идеологиас икоу зеггы иреихауп. Сара агэра зго салагеит Апсуара нхартэааны ианыказ аипш иканы, миллионла зхыпхьазара рацэоу жэларык иртэы- зар, адунеи ажэларқэа зеггы еталонс ипхьазаны ирыды- ркылон хэа.

Инхартэааны ианыказ!.. Аиеи, ус аипш аамтаггы ыкан! Уи кэтығырхасракакэмызт, икан шэышықэса- ла, зкышықэсалаггы. (Мысра) Египет икоуп нтцамтак: ахкэажэ лца изылыфэуеит, уца дхэынтқархарц утахызар, Апсныка дышштны апсуа тдасқэа илааза хэа.

Уи шыақэзыргэгэо даеа фактк.

XVI—XVIII ашэышықэсақэа раанггы Тырқэтэыла апсу- аа нхон. Урт рахьтэ икан ауаа нагақэа, ахэынтқарратэ на-

пхгарафы иказ рдинастиагы: аминистрцаа, ацашьацаа, ар рцызацаа. Урт рыхшарагы убри анапхгаратэ матцура иаыкартцон. Убри азы, пкарак ахасабала, Апсныка иа-ашьтны жѳаф шықѳа рхытцаанза апсыуа цасла ираазон, нас акѳын Тырқѳтѳылака иандырхынхѳуаз. Убас псуатцас иаазаз аматцуратѳ кариѳрафы еиха рхы аадырцшуан, ана-пхгаратѳ усурафы иманшѳалан, урт рѳызцаа апсуа рцарцаа Тырқѳтѳыла иаазаз рааста. Апсуа еинралцѳеи апашьацѳеи кѳзшьа чыданы ирылан аиашареи, ақьиареи, ауаѳы иры-цѳашьареи – хажѳлар рѳазшьа хазынаѳа!

Абас икан Апсуара. Хара хѳпсадгьыл аѳы, уи алшарақѳа иамаз инагзаны ажѳлар рхы ирзамырхѳазакѳа, Асовет аамтазы хѳычы-хѳычла идырхѳашо, ахатыр ладырѳѳуа иа-лагеит. Уи ахатыцан еидыргѳагѳалаз «ажѳларқѳареиѳыза-реи» акоммунистѳѳ идеологиѳеи апѳжѳара рыртѳон. Зегьы ирыцкны иѳкалеит Апсуара аныѳѳгараѳы ажѳлар цызас иры-маз ауаа хатѳрақѳа мчы рымамкѳа рыѳатцара, урт ркульт ап-хастатѳра. Еихѳб дызмам нцѳагьы димам рхѳоит. Иахѳа урт еиқѳханы иахьыѳоу Нхытц хашьцѳеи амшыннырцѳ апсуааи рѳѳоуп. Абасала Апсуара анхылапшыдаха, аѳьалапалацаа иѳхаланагалаз хтцасқѳа цьаршьѳшѳа, зны-зынлагьы ирхыч-чо ианалага, хѳргьы хѳрцѳѳпхашьаны инкахѳажьуа, урт рхатыцан дара иѳадыргалоз ртцасқѳа аашьтхуа хѳынахѳе-ит. Убартқѳа ирыхѳьаны апсуа идунеихѳапшрагы кыр аѳѳе-итанакит: ицѳтѳымыз акоммунистѳѳ идеологиагы нагза-ны изидимкылеит, цсыс ихаз Апсуарагы ицѳхьысѳахеит.

Сара исхѳарц стахым акоммунистѳѳ идеологиа ахы инар-кны атдыхѳанза иѳеимызт хѳа, мап. Асоциалистѳѳ идеиа еиѳу даѳа идеиак азѳгы иаѳимтцазацт. Аха уи сталинизм адогмақѳа рыла иреицакын. Сталин ишьѳахьгы уаѳа уи игѳамсам алхѳаны изрыцѳѳоз уаѳ дзыѳкамлеит. Атдыхѳѳан зынза изеилахѳазгы убри иахѳьаноуп: ианаамтаз ленинизм-ми сталинизми еилыргазтгы, иахѳа икѳапца иѳазаарын, ажѳлар рѳгы уи атыцгы калон, Апсуара атыцгы калон.

Апсуарагы ус ауп лахьынтцас иамоу: иахѳа алшара хѳамо-уп агхапхақѳа рырѳеира, уи анхалша, еиқѳхархоит. Ианхѳа-лымшагы ус ибжамѳамны, анархагы амамкѳа иаанхоит.

Ажәлар ирхыргаз атрагедиа машәырны ишыкамлаз аипш ауп, х-Апсуара абжамеамрагы машәырны ишыкамлаз: уи заа избны икатаз диверсиан. Апсуа идунеихәапшра анимух, иаргы унапағы дкалон, – уи рдыруан дара, уи акәын иагызығыз. Нап шадыркызгы абас ауп.

Апсны ақыртқәа рнапағы иааргарц азы апсуа зтцаара рызбар акәын. Уи ада Апсны ргеит хәа акгы аанагазомызт: знымзар-зны апсуаа рыпсы рылаланы изыкалар, ихтәы-гаха ироуан, избанзар, ажәлар жәларуп, урт псадгылк ауп ирымоу, уи ус мариала ирымухыр руам. Ари шыахәла ирдыруан хәагәа. Убри акнытә ажәлар ртоурых еицактәын, рыхдырра рымхтәын, рбызшәа, нас ртасқәеи рқабзқәеи рахатыр ларкәтәын. Уртқәа рапхәтәи шыағәхон. Хәара атахума, уи имариаз усмызт, аха уи адагы псыхәа ыкамызт. Уи рдыруан дара, нап адырkit Апсны аннексиа азуны, Қырттәыла алатцарала. Убасқан ақыртуа тцарауаа рнапы иантқан, агырқәеи ашәанцәеи реипш апсуаа хылтцштра-ла «ишақыртқәоу» «ашәақыргәгәара». Урт ахара ипшуан, – ус ипшыртә атцарадырра рыман: ирбон Асовет Еидгы-ла дуззағы еснаг «ртцеицәа» ишзахамгылоз, ус анакәха, аамтала ироуз ашанс рхы иадырхәар акәын. Хархәашьас иказгы: Апсны рнапағы ишааргаз еипш, тоурыхлагы ишәақыргәгәатәын ари атәыла Қырттәыла «ишахәтакыз», зыхыз аху ажәлар ракәзар «ишқыртуа хылтцштроу». Абызшәадырөцәа, хтцарауаагы нарыцырхырааны, иаармариа-ны «ишәақыргәгәеит» уи ус шакәыз. Аха уи мчыла усың, уи даргы ирбон, ус анакәха, анарха шамауазгы ибзианы еилыркаауан, избанзар, абызшәа азақәан ус аипш икоу ако-уп: изтаху иахытаху амаа аито, акамбашь еипш, алымха ианкны инаганы итцеикуа иказам. Ус анакәха, уи «атеория» анхыбгалак изларыпсахуа даеа «теориак» мазеины ирыма-зар акәын. Икамыз-ианымыз даеақы цәырганы ашәақыр-гәгәара имариамыз усың, аха уи адагы псыхәа ыкамызт. Ус шакәызгы ари азтцаара ду азбара ихы иадитцеит (икалап идыртцазаргы) Павле Ингорокәа хәа тоурыхеилагафык. Уи даалаган «аартра» ду кайтцеит: ажәибжәтәи ашәышықәсазы апсуаа Нхытц Кавказынтә ихытцны Апсныка «илбаазаап».

Ари «ақыртүа дгьылзаарын», икэынхоз ақыртүа хылтцшьтра «абхазкэа» ассимилиация рзыруазаап. Абасала, иахьа Ацсны инхо «абхазкэа», даеа бызшэак ала ицэажэозаргьы, тоурыхла икырткэоуп, цэгьацэыпхамшьарыла ацсуаа ассимилиация ззыруз роуп хэа ифэуеит «атцарауаф-аартфьы». 50-тэи ашыкэскэа реишамтазы иакэьызбоит уи «атеориягьы». Ас еипш икоу ацэацэыга атоурых кьамсартра итарыжьуеит. Уи ала азбахэ уафь имхэо идырзуеит, аха ус изыкамлеит. Атцыхэтэан Гамсахурдиа Кырттэыла данахадьргыла Ингорокэа иипацкалеиз аитцакэакэа атоурых кьамсартра иа-атиган, абирак еипш, ихаргыланы ижэлар даарылагьлеит: ацсуаа ашьха ихьтцны иаан арака инхоз ақырткэа ассимилиация рзыруит, уажэы хадгьыл хамаркуеит ихэеит.

Ишаабо еипш, 30–40-тэи ашыкэскэа раан ацсуаа рлахьынтца «теориала» избны, уи реитцакэакэа еикэатцэа анагзара нап аркын инартбааны. Убри иабзоураноуп Сталин ихаан ацсуаа хзахырымгазгьы. Икыртүахтэуеит, изахаагои рхэеит. Аха уи данцсы ашьтахь ауп хыхь зызбахэ хамаз ртеориякэа анхьбгалаз. Убарт «афтеорияк» ракэын хажэлар зкэьызбауазгьы. Ассимилиация мфэацьсуан атцаскэеи ақыабзкэеи рфэьы, аха хара уи аполитикатэ цакьы ахтэаомьт, убри акнытэ урт хылацшыдан, рхы иоушьтны икан, икоуп иахьауажэраанзагьы. Уажэы атцыхэтэан ацсуаа ихазкыз «атеориякэа» зегьы анхьбгала, хтцаскэеи хкьабзкэеи иларысны ирkit. «В мире нет других народов, которые имели бы абсолютно идентичные традиции и обычаи, как грузины и абхазы» рхэан, даеа «теорияк» цэырыгхт. Азы иаанахэаз атэыц дахьнымхалои, ирхьынхалеит уажэы хтцаскэеи хкьабзкэеи. Ари ахэамта ус азэы ихы иааташэаны иихэаз акакэым, аполитикатэ цакьы рытаны, официалла акэын ишхэаз. Ирхэеит уи ала ирхэарц иртахьыз тцатцэьыс иатаны: ацсуааи ақырткэеи жьрацэаралагьы, цаслагьы, кьабзлагьыхаилацэаны хакэоуп, еикэьтхашьа хамам хэа. Уаанзагьы урт еснагь ирхэалон: «Хара азэ хауми, хтцасгьы хкьабзгьы акоуми!» хэа. Уи ала ирхэарц иртаху хазымхэыцзакэа харгьы ирыцхаргьызуан: «Аиеи, хара азэ хауми!» Уигьы акэым, хшааиуаз «хашьцэа» хэа рзаххэо халагеит:

шьоукы иахыччашәа акьардақәа иртакны, аеашьоукых ишиашоу аиашьа гәакьа дхарҳаит хәа. Ус ишааи-шааиуаз, акьардақәа аамшәшәан, ишиашоу ирхәо иалагеит. Ахысыбжь ангоуп хаблақәа анхәхт: хәпшызар – «хашьцәа» абцъар кны иахәагылоуп... Уажәы атцасгыы аполитикафы рхы иадырхәо ианалага, акабардаа-абыргцәа уи иафәагылань ахәамтә картцеит. «... Когда Абхазская АССР входила в состав Грузинской ССР, абхазский народ подвергался беззастенчивому и насильственному огрузиниванию. Но, как видите, абхазский народ оставался во всем своем – и по форме, и по культуре, и по своему духу – преданным своим черкесским традициям и обычаям. Ансамбль стариков, хор и танцы называются «Нарт», а это общечеркесский эпос». (газ. «Нарт» №24, сентябрь 1993 г.)

Ишаабо еипш, ақыртәа мпытцахалащцәа хтцасқәеи хқьабзқәеи инадыркны зегьы рхы иадырхәоит. Ганкахьала хгәыхәаныртцоит, уи бзиоуп!

Хара иахьа алшара хамоуп убартқәа зегьы анализ рзунь, икалаз шыкалаз шыақәыргылань, ахәшьара рытара. Уигьы иазмырхакәа Ацсуара ттцаатәуп, иттцаатәуп атцасқәеи ақьабзқәеи инадыркны, изыз рышыақәыргыларә, икоу реикәырхара, иахцәтәымны иҳаднагалаз мап рыцәкра. Ари имариоу усым, аха имариам хәа инҳажьуагы акакәым, избанзар, Ацсуара нхартәааны ианыкалоуп ацсуагы данхәтәаахо, Ацсуара бжамеамхар, дыбжамеамхоит ацсуагы; уигьы, егьигьы ианырхыхәхәа, изуеит Ацсуара. Ускан дызуеит ацсуа ихәтагы. Ари хажәлар ирдыруазароуп, ес-бипара еитцагыло ирхамштүазароуп.

Абасала, иахьа, хырцашьа змам проблеманы хәацхьа иаақәгылеит Ацсуара «абжамеамра» иалганы аиқәырхара, аитарҕиара, абицара ҕа еитцагыло Ацсуара рылаазара.

Аха, рапхьа иргылань, формулак аҳасабала, хара иаадыруазароуп иара Ацсуара ахәта закәу: изахьзузеи Ацсуара?

Ацсуара – ажәлар рыламыси ркәышреи идьрҕиаз, рыцстазаара ахәтақәа зегьы еидызкыло, урт рхымшапгашьеи, реизыказаашьеи, рдунеихәапшреи хзырбо миләт кәзшьоуп, еитакәтә культуруп.

Даеакала иаххэозар, Апсуара – амилат зеггы еидызкыло доухатэ культуруоп.

Ажэлар рыпстазаара ахэтакэа зеггы еиднакылоит ххэе-ит Апсуара –иарбан урт? Изеипшроузеи иахьа ажэлар рыламыси ркэышреи идырфеиаз рхымѡацгашьа, урт реизыка-заашьа, рдунейхэапшра?

Арт азтааракэа ртак, хыхь ишысхэахьоу еипш, инткаа-ны акатцара имариоу усым, аха усггы харзаатгылап акакала.

АТААЦӘА. УРТ РЕИЗЫКАЗААШЬА

Ауафы, мамзарггы азэ ила иалагоит ажэлар реилазаара; ахэынтқарра аиѣкаара – атаацәа рыла. Ус анакэха, атаацәа ажэлари ахэынтқарреи иркэырчахоуп, шыатасггы ирымоуп. Атаацәа бзиа ирылтцыз атцеи ажэлар дыртцеихар, дхэынтқаруафны, мамзарггы дхэынтқархарггы алшоит. Убриазоуп апсуаа жәапқаны изырхәо: «Атцеи бзиа ажэлар дыртцеиуп, иееимхаз итаацәа дыртәуп». Апсуаа хқны мацара акөым, ус икоуп ажэларкэа зеггы ркны. Убриазоуп ауафы иаазара атцак ду зарто. Ыырцшыс иаагозар, Англия алорд итаацәа рфы ахатцарпыс ма атыцха данилак инаркны хэынтқарс (апыза-министрс) дқалартә иаазара иалагоит рхәоит.

Апсуа таацәара ракәзар, ртцеи заа «занаатк» изалхны акөымкәа, драазон апсыуала, уи апсуа тцасқәеи ақаб-зқәеи илараазон. Урт ракэын хажэлар школсггы университетсггы ирымаз. Апсуаа атцарадырраггы рыцэтәымны иказамызт: Апсуа хэынтқарра анеиѣыркаа ашытахь VIII–X шөышықәсақәа раан, икалап уи ашытахьггы, ажөытөзатәи Византиа ишытны рыхшара атцара ддыртцон. Атцыхәтәан 1810 шықәсазы Апсны Урыстөылатәи аимпериа ианалала, уахь ишытны рыхшара атцара ддыртцон. Хәара атахума, урт акыр зкыз тауади-аамстеи рычкэынцәа ракэын, хыпхьазаралаггы имачын ус атцара змаз. Ишааиуаз Апсынггы аш-колқәа аартны ашыхарыуаа рхөычқәаггы атцара ддыртцо иалагеит. Ус шакөызггы апсыуала ауафы иаазара апжәара анарымтоз ыкамызт. Дырмит Гәлиа иажәақәа рыла

иаххэозар, атцара сасын, ахшыѳ апшэыманы ирыцхъазон. Убри тцарада ахшыѳ акэын Апсуара зыхьчозгъы, амѳа икэызтцозгъы. Уи ус шакэу еиха еилыкка иаабойт Асовет мчра аамтазы атцарадырра ажэлар рылартцэара хэынтқарратэ усны ианыккалагы: Апсны аихабыра рхэынтқарратэ усураѳы ажэлар ртцаси ркѳабзи инартбааны напхгагас ирыман.

Жэытэнатэ аахыс ишцеиѳкааз апсуа таацэара? Урт русхэыс шцеихшаз? Ажэларқэа зегъы рѳы икан ус аипш аиѳкаарақэа, аха урт зегъы рхатэы чыдарақэа рыман. Ишцаказ хара хѳы?

Атаацэа дырхадан апшэма. Урт русхэыс еиламырцхакэа ѳбаны ишан: апхэыс уси ахатца уси.

Ахатца ус иатцанакуан еихаразак аѳны антытцтэи аусқэа: ацэкра, аеагакра, абахчаазара, атагалара, арахэ-ашэахэ рныкэгара, амѳы-амца, азлагара, абназара, ақыта рыцэ-гъеи рыбзиеи рырееира, ажърацэареи ауа-атахи рыцэгъеи рыбзиеи рѳы аеалархэра, рыдгылара, апсадгъыл ахьчара ухэа еиха иуадаѳу аусқэа.

Апхэыс ус ѳнусын: ахэы-апхь акатцара, аѳны-адэны реилыргара, аматэаѳытэеи акѳаѳреи рызэзэара, рыуантара, ркѳыршэра-ртцаршэра, азхантэ азы аагара, апсаатэ аазара, ажэхъара, ахшхартэы ртыц рыкэтцара, асас хэы атэахра ухэа аѳны икатдатэу зегъы апхэыс лакэын иказтцоз. Апхэыс лусқэа ирыцкын аутратых акатцара. «Апхэыс бзиа лутрала дудыруеит» рхэон.

Зегъы ирыцкын анра: апхэыс лоуп атаацэа рызхара, ажэлар рѳеиара зыбзоуроу, ахэычқэа заазо. Уи дацэыхъчан цсабарала апхэыс илцэыхъантоу аус. Абасала, хатцеи-цхэы-си рус-рхэыс аихшара иахылѳеиааит ажэапқагы: «Ахатцеи абнеи, апхэыси аѳни». Ус шакэызгъы, апхэыс данеилахоу лхатца длыцхрауан: амш аныцэгъоу, еихаразак азынра, ажэқэа лзихъон; азы ахъаарго харазар ахатца днабжькъаны азы лзааигон, лгэы бзиамхар егырт ѳнусқэагъы апшэма икайтцон: абыста иуан, ахэычқэа акрырѳеитцон.

Иара убас акэын ахатца угъы апхэыс ишыкалтцоз: лхатца деилахазар аеага ицылкуан, иласу макэанк ала азлага-

раҕы аҕыкэреи лаганы иаалгон, быстак злалуша фархк абаҕчахынтэ иаалгон. Уигы акэым, иатахны ианыкала ацэқэагы лкуан, ажгы лтауан. Еихаразак лхатца длыпхар, ма ихы дзамыхэо дыммазафхар. Ас еипш атаацэа рэы кыкдафыкда ианеицхраауа, инацшуагы хатыр ақэыртон: «Аферым, ипхэыс агэамбзиара анлыхьза, апхэыс усгы кайтеит, ихатца усгы иеахыгзеит!» рхэон; «Афырпхэыс аибара анлыхьза, ацэқэагы лкит, аеагагы лкит, хатца матэала лееилахэаны ажгы лтааит!» хэа лзырхэон. Ус акэымкэа, ргэы бзиа, рхы бзиа, инеипынкыланы апхэыс ус ахатца икаитцо, ахатца ус апхэыс дафны ианыкала, иаххэап, апхэыс амфы лхуа, азлагарахь дцо, амфы аалго; ахатца апхал шытыхны азхака дцо, ашта ипссо далагар, ари збо-изахауа рэы рахатыр ланаркэуан, еихаразак ахатца.

Абас икан апсуа таацэарафы итрадициатэыз хатцеи пхэыси реизыказаашьа. Урт руси рхэыси реихшарафы иумбарц залшом апхэыс псабарала лымч-лылшара хшыфзышытра шартоз, уи хатыркэтцаран. Уиадагы апсуа таацэарафы даараза кратцанакуан хатцеи пхэыси рахатыреикэтцара. Уи шыақэзыргэгэо афырпштэқэа ируакуп ахызышьяра. Ахатца ипшэма лзы «Афны икоу», «Апшэма пхэыс», «Ахэычқэа ран» хэа акэын ишихэоз. Ларгы «Апшэма», «Ари», «Ахэычқэа раб» хэа акэын ишылхэоз. Уи патукэтцаран, псыуа ламысын, рхэычқэа раазарафы иреигьыз фырпшыган. Уиадагы хатцеи пхэыси рхэычқэеи ргэылацэеи ирахауа фтызэзэала еицэхауа убазомызт. Ус зхы иатэазшыоз каларгы ауаа рфапхья рахатыр ызуан, таацэаратэ хэоуеикэымшэарак ахыкоу рус иалацэажэозар, ус икоу днарыпхэазомызт, дақэшэаргы ажэа иртазомызт, ихала акы схэоит, срылабжьоит хэа далагаргы зычхара мацу аепныхэа иитаргы ауан: «Зны уус збаны, нас збара уцалап!» Ахатца ипхэыс длеисыр, ихымзг дуун иара изы. Еихагы ихымзгын дарбан пхэысзаалак лфы ахатца ус аипш ихы иатэеишыар. «Ала бзиа апхэыс илеишуам...» рхэон, уи ала ирхэарц иртаху инткааны ахэаратцэкья рхы иатэамшыакэа. Ихэатэуп жэытэнатэ аахысгы апсуаа рэы апхэыс лкульт шыказ. Убри акэын убартқэа зеггы зыбзоураз.

Аха уи иаанагомызт ацсуа таацәа рҕеы еснагъ кашырран, еймакы-еиҕакы ыҕамызт хәа. Уи ыҕан, еиҳаразак аамта анбаацсыз. Апстазаара аныхьантаз, атаацәа ирыгу-ирыбзоу анырацәаз. Апстазаара кашыррамызт: афатә-ажәтә анкажбыз – ашәтҕеи аҕәынтҕеи рзы ирыцҳан! Иҕан урт рыџбагы анрымамызгы. Ус хатҕеи цҳәыси акы еимаркыр, агәала змоу дагъны акы ихәар, ма илхәар, лара иаталкзомызт, ма иара ҕитзомызт, рыбақәа тырхаха ирзыпшыз рхәыцқәагы ргәы иагомызт. Абасала, урт «реимақ» ацтәа ахылтцрахь ииасуамызт, ганкахалатәи емоциатә ҕазшыан иааиуаз, ирласынгы еиқәтәон.

Ус акәымкәа, хатҕеи цҳәыси реимақ аилытцрахь ахы архозар, имзызыркуп хәа ирыцҳазон апцҳәыс ицәацҕеыгоу хьымзгык лхылар, ма ахшара дылмоуазар.

Рацҳыатәи аан апцҳәыс лашыцәа ражәа дыркаҕеуан: «Хара ҳацсы хара даагоит» рхәон, дагыргон. Уи хьымзг дуун лашыцәа рзгы, рыжәла азгы, дрылпсаазар аипш ипҳазаны, рхы-ргәы днархьуан. Уи ахьымзг изацәцомызт лыхшарагы: рыцсы ахьынзатәу иаҕақәон, азәы даарызгәаар «шәара ахаас лпацәа шәоуми!» хәа аецныхәа рыртон. Ас еипш зхылҕеиааз лхата анафс разкык лоуп хәагы уаф дақәгәыгуа изыҕаломызт, цсык диџызан, ахәса ахьнеиуа дызнеиуамызг, дзааиуамызт.

Аџбатәи аан апцҳәыс лашыцәа рхала ирхәон: «Хара ҳамшала уцәџаншыап урзыр хтахым, ҳахәшыа хара даагоит, уара ухы ақәнага иақәыршәа».

Ус иагыҕартҕон, урт реиуарагы анеипдмыркьоз рацәан.

Абасала, атаацәа рус, ацсыуа цасла азҕлымхареи агәцаракреи ирымаз иабзоураны, ацсуа таацәара еснагъ иҕәгәан, хатҕеи цҳәыси акы иалахәазамкәа амац азы еилытцуа, рхәыцқәа рхы здыркыло рзымдыруа иқәдырхомызт. Атаацәа рус жәлар ирусны иахәапшуан.

Атаацәа рыгәгәареи рхәоуеиқәшәареи ирыбзоуран даеакгы. Арпыс атаацәара даналало, атыпха аџнра данцо ртаацәа ирдыруазар акәын: уацәа ҕыцқәас ироуа зустқәоу, ирҕазшыоу, ирыламысу еилыркаауан, нас акәын ианақә-

шахатхоз, мамзаргъы мап анацэыркуаз. Убарткэа иры-
бзоураны атыпцаи арцыси аргам анапеимдахь еимыр-
дон. Агэыла-азла ирыдныхэалон рызгаб дахьырхэаз, ма
рычкэын пхэыс дахьихэаз. Уи инаркны урт атаацэа рэы,
иара убас агэыла-азла рэы рхымцапгашья аеетанаку-
ан: апсыуа ламысла аихабацэа рэы ипхашьяпхатцо рхы
мцапыргон. Атцыхэтэан анахьгъы-арахьгъы еикэшахатны
ачара афхэара артон. Убаскан арпыс иганахьала атацаматэа
– «аматэарбага» изыхэтоу ауаа (хэфык, фэык рэынза)
ирытаны азгаб лтаацэа рахь ирышытуан, ачара афхэара
артон, азгаб лабраа ачара уны атацафызеи ахатцафызеи лы-
ццаны дрышытуан.

Арцыс азгаб афа лырхэаны мап лцэикыр хьымзг дуун, уи
азэгъы ианарыжьюамызт. Убаскак итакпхыкэра дуун арцы-
збеи апцхэызбеи реизыкэзаашья.

Абарткэа зегъы инеипцынкыланы изызыфуа: акы, уи цсы-
уа кэзшыан, убарт зегъы акакала рхатэ чыдаракэа рыман;
фба, уи романтикан, арцызбеи апцхэызбеи рнафгъы, ры-
кэшамыкэша икоу рфызцэа рзгъы гэыргъара дуун, ныхэак
иафызан; хца, убарт зегъы шахатра руан арцызбеи апцхэыз-
беи, бзиа еибабан хэа, рымацара затцэык ракэымкэа, ртаа-
цэагъы шақэшахату, фыц иапыртцаз атаацэаратэ цстазаара
аргэгэарафэи уи такпхыкэра дуун.

Абасала, атаацэара апццара, еигэапхейибашьяз рыма-
цара ирусны акэымкэа афтаацэарак ирусны иахэапшуан,
рапхьяка хэоуеикэымшэарак каларгъы, уадафрак рыпгы-
ларгъы, уи зусу дара роуп хэа еизныжъны акэымкэа, уи
атакпхыкэрагъы афтаацэарак рхы иадыртцон, еихаразак
атаца дахьнанагаз.

Цабыргуп, зычэзаны хатца ицозгъы ыкан, аха убаскангъы
ртаацэа ирдыруан рызгаб дахьцоз, аргам лышытра иатца-
накуаз рацэан, ачара аура рапхья инаргыланы, убарткэа
злымшоз ракэын еихаразак зызгаб маза дзышытуаз. Икам-
кэа, икан атаацэа ирзымдырзо хатца данцозгъы, ускан лта-
ацэа арпыс дыргэапхомызт, ма иргэапхомызт уи ионата,
ма рыжэла, урт обиективла ииашан, аха ақэыпшра иара
атэы канатцон – зегъ ыкан. Ус имтцаа-импшаа ицаз зынза

мап шылцэырымкуазгы, икан шықэсык-фышықэса даны-
рымбоз, еихаразак лашыцэа. Хэышықэса, жэашықэса да-
нырымбозгы ыкан. Убри ала, рапхэа иргыланы, лара дахь-
дырхэуан, избанзар, Апсуара еилалгеит, лтаацэа рхэатэы
халымтцеит ауп иаанагоз. Дахьнанагаз хэоуеикэымшэарак
каларгы лашыцэа лхатгылазумызт: «Данцоз дхэзтаама!»
рхэон. Ус шакэугы арцызбеи апхэызбеи ианеигэапхеи-
башыа, шамахамзар мап рцэыркзомызт. Калашыа амамызт
иара ма лара дақэшахатымкэа, ртаацэа ргэапхарала еидды-
ргэагэало. Рапхэа иргыланы дара еигэапхеибашыар акэын,
нас уи инықэныкэаны акэын хыхь исхэаз ацеремониақэа
анымфапыргоз. Ус акэу, егыс акэу, апхэызба ақалақь афы
дынхозаргы, дааны лаб ифны ддэылтцуан. Ихьымзгын лы-
уацэа рфы дшыкоу ма уадак дшыфноу ддэылтцны хатца дцар.

Атаацэа аптцара ипшыоу усны ишахэапшуаз шахатра ау-
еит ыыц еиднагалаз ирызкны ахыбра чыда – амхара ахыры-
здыргылоз. Амхара – аромантикеи, абзиабарей, агэыблрей,
азхареи ирсимволуп. Амхара апсуа ида милатк ирыманы
исыздыруам.

Абарткэа зегы Апсны апсуаа рымацара ианынхоз
шэышықэсала итрдицианы ирымаз милат кэзшыан.

ИШПАКОУ УРТ ИАХЫА?

Ажэа ахы мхэакэа атцыхэа узхэом, халагап хнаскыаны.
Шэышықэсала иаптцаз атрадиция иаалыркыаны аезап-
сахзом.

Амхацыырма ашытахь Апсны апсуаа рыла ианцарха, ита-
цэны инхаз адгыл чашэқэа аматца реипш еиуеипшым
амилаткэа цысын ирықэпапаны иркуа иалагеит. Ишдыру
еипш, Қырттэылантэ еихеит агыркэа, Урыстэылантэ ау-
рысқэеи, аказакқэеи, аестонцэеи, аболгарцэеи ухэа хы-
ртэаны иааганы рнырхара иалагеит. Тырқэтэылан аер-
манкэеи абырзенкэеи аныхдыртэа, Апсныка рхы дырхейт.
Абасала, еимтэатэхеит амхацыыркэа рқаптажэқэа: шыо-
уки ақафуразы, аеашыоукых ахеикэырхаразы, аполитик-

цәа ракәзар рхәынтқарра артбааразы иртахын Апсны рым-пытцархалар.

Арақа иаанхаз апсуаа еиошан, имчыдан рыпсадгьыл ағы, урт азәгы дрызтцаазомызт. Ажәакала, Апсны тын-хадан. Уи алахьынтца зызбоз атәымуаа ракәын, ирызбон ишыртахыз.

Асаси асаси ааибуамызт, урт рөыцъагы апшәма итахымызт хәа, Апсны ампытцахалащәа дара-дарала еимаркуа иалагеит. Ақыртуа политик Г. Церетели амхацъырра ашьтахь иоуан: «Кавказ хнапәы икоуп, хнеины хахьын-хозаалак хара иахтәуп» хәа. Акамбашь аанда абазомызт, ахәыл акәын иабоз хәа, урт хтәыла акәын ирбоз, хажәлар ртрагедиа хәаас ирымазма – урт акамбашь аблақәа рыла акәын Апсны ишахәапшуаз. Убасқан Шәачеи Адлери рыбжьара ақыртқәа ганы рнырхара иалагеит. Уақагы амхацъырра итанарцәхьан. 1921 шықәсазы 14 нызкьык нхон. Убра иааркны хнапәы иаагоит хәа иағын. Апсны усгы дара иртәны акәын ишахәапшуаз. Арақа инхархода хәа азтцаара аныкәгыла рыртцәа ду Гогебашвили агырқәа нхархап ихәеит. Уи идыруан апсуа иказшьа, ихамацагыара, агыруа иакәзар икьафуразы тәыс иеыкаитцон, имтцакьақыралей игызмалралей апсуа ихы-игәы икуан. Аамта иахнарбеит Гогебашвили дышиашаз: Апсны – икәнагалаз амилацқәа зегы реиха агырқәа апсуаа реырзааигәартәит.

Уи иаалыркьаны икамлазеит. Жәытәнатә аахыс агырқәа Апсныка акәын рғы ахьхаз. Уи ахатәы тоурыхгы амоуп. Гыртәылан тауади-аамстеи анхацәеи реизыказаашьа ахрей атәрей ракәтцәкьаны икан. Атәы дтәын, зин имазамызт, знапәы дыказ иитахыз илеигзон.

Апсны акәзар тауади аамстеи анхацәеи реизыказаашьа зынза даеакзан, урт еизааигәан аибаазара рыбжьан, атауад ма аамста сасра данцо ицны ицоз ирейуан анхацәа, урт имхы драшәозаргьы, ижь ртаауазаргьы, ажәлар традицаны ишырмаз еипш, уаахә иуан, ачара рзуны, табуп хәа реихәон ицхрааз. Уи анхафы иахатыр ланаркәзомызт.

Артқәа рымбози Егры нырцә инхоз анхацәа! Урт маза-аргама Апсныка иаауан еагакра, жьтаара, ус матцуцәас иаау-

азгы рацәафын. Убри азоуп ажәа «агыруеи» «аматцуои» ртцакы акны изыказ. Абасала, агырқәа жәйтәнәтә аахыс апсуа реырзааигәатәны икан, настгы урт усуцәан, хәуцәан, пагыара рылазамызт, апсуа нхафы ихы иатәеимшыоз дара агәхьаа ркзамызт.

Абартқәа здыруаз иакәын И. Гогебашвили, Апсны инырхатәу агырқәа роуп зихәазгы убри азоуп.

Амхацъырра ашьтахь Апсны адгьылқәа антацәы арака иаанхаз тауади-аамстеи агырқәа-арендаторцәа адгьыл рыртон, рыматц ддыруан. Аха урт ирдыруан агыруа дзакәызгы, убри азы аамтала акәын, назаза анхара арака азин рыртазомызт. Аха икан ахәынтқарра иатәыз адгьылқәа, убрахь иааганы индырхон. Убарт хадгьылқәа ракәын ақыртқәеи аурысқәеи еимаркуазгы. Атцыхәтәан Асовет мчра анышыақәгыла аамтала хадгьыл икәынхоз агырқәагьы назаза анхара азин рыртеит. Абасала, урт арака ршьапы еихагы идыргәгәеит. Ажәларгы «Ох, гәышьа, уажәшьта ахақәитра хауит», – хәа ргәы ртынчны анхареи-анцыреи атцарадырреи нап надырkit, аха уигьы аамтала акәхеит – икалеит еицырдыруа атрагедиа 30-тәи 40-тәи ашықәсқәа раан: хажәлар иреигьыз ртцеицәа 2 нызкьык инареиханы ирылыршьааит. Нас Ацъынцътәылатә Еибашьра Дузза ианалага, абцъар акра зылшозгы излымшозгы жәохә нызкьык еибашьра ирышьтит, урт рахьтә 5500-фык зымхынхәзеит. Процентла апсуаа хакара даеа милатк реы иказамызт аибашьра ирышьтызгы, итахазгы рхыпхьазара. Уи ааха дуун ажәлар ргенофонд азы: ирацәан атаацәара иаламлацыз, ирацәан афонқәа рышәқәа ахьакыз.

Атаацәа рзы ибгаптцәаган аколнхарақәа реиҕкаара. Хатцеи цхәыси зинла шәеикароуп рхәан (уаанза апцхәыс дзиндаз цъушьап!), апцхәыс днаганы ахатца дивадыргылеит, ахатца дызтартцаз аидара апцхәысгы датцартцеит. Шәышықәсала апсуа таацәараҕы ишыақәгыланы иказ ахатца уси апцхәыс уси, уажәы иаалырқьаны, хыхьынтә иауаз хәынтқарратә дтцала ашьапы икәырқьан. Иахьатәи абицара иабардыруа Сталин иколхоз закәыз. Уи картоған! Ахәынтқарра ачархәара азызуаз Сибрака дыхтцаны акар-

тоға ихаргон, аха аколнхара афны ушыкоу харада-барада иухугаз картоған. Ашыжь инаркны халаанза пхэысггы хатгагы, хэычггы быргггы амра рықәеиуа аус ддыруан, арахь рҕа иалтңны акапеи кылтәа роуамызт.

Хатҕеи пхэыси зинла ейкартәит, апхэыс днаганы ахатца дивадыргылеит, аха апхэыс лусггы ыкамзи! Уиггы лара икалтдар акөхеит: ишца, нас, ахатца ахэы кайтцарызма, дызәэарызма, ахэычкәа иаазарызма?!

Ариггы цыамыгәаны атаацәа ирхыргеит. Уи рнымцшыр-цггы залшомызт, иагырныцшит.

Абаскак зхызгаз хажәлар рымч рылзаан, зда царта амам атцан илеин икан, уажәшьта изтахыз иртахыз рыларыгзон: ажәлар ар ирфызоуп, апыза данырмоу ихылапшдахаз арахә ирфызахоит. Убри аамтазы хажәлар ртагылазаашья убас акөын ишыказ. Ари заа ихэыцны икатцаз чархәаран: хаҕа-цәа рыгәтакы анагзаразы цырхага рмоуртә, ажәлар ахы рызто дрымамкәа икатцатэын, иагыйкартҕеит. Ари ашьтахь Гыртәылантә ауаа хыртәаны иааганы рнырхара хэынтқар-ратә усны икартҕеит. Уи рыхәымгара зладыртабыргуаз аполитика хытхәааггы рыпшаауан, аидеология татцдә-ггы артон – урткәа зеггы рнапаҕы икан, ишыртахыз амға икәыртцон, иахыртахыз амаа артон.

Азыхәашь аҕы апсыз акра шымариоу еипш, абасала Апс-ны иртаху аларыгзо иалагеит. Хықәкы хадас ирымазггы хажәлар ассимилиация рзура акөын. Уи азы формас иказ зеггы рхы иадырхәон: рыуаажәлар ааганы ихаландырхон, хтасқәеи хқабзқәеи рыхәәраҕы анырра картцон. Зеггы ирыцкын абызшәа: апсуа школқәа аркны ақыртуа быз-шәа хартцара иалагеит, ақыртуа бызшәа апропаганда азы-руан, апсуа бызшәа Акәанзаггы уазгом хәа итәылырхуан, ашьтыбжькәа «шә», «тә» злоу ажәакәа ыреицакны ихәаны, хабызшәа иахыччон; убастәкыа ирхыччон хтасқәеи хқаб-зқәеи, аҕар урт цхаршьо аҕынза ргәы ахдыршәон. Абартқәа зеггы апсуа дахыапсыуоу цхайшьо икатцара акөын изыцкыз. Убас Очамчыра ақалақ аҕы агырқәа ашәак рхәон, «Уара уа иааиуа уапсыуамзааит!» хәа итәылхны. Уи захауаз зеггы ақырқырхәа еибарччон. Абасала, апсуа ихы игәахдыршәон,

имилатра пхеишьо дкартзон, апсуа таацэарафэ Адсуара
тыршэауан, идыреицакуан. Нас, изеипшрахозиз абица-
ра фэ убри аамта иалиааз?! Закэйтэ аазаразеи иныкэыргоз
атаацэа? Иапсыуаны иапсыуамкэа, иқыртуаны – иқырту-
амкэа! Даеакала иаххэозар, ибжамеамны акэын абицара
фэ шыраазоз. Аха нас, иразар, урт ирышьтанеиуа абица-
ра иаха иқыртуаны ираазон. Ус икан рыгэтакы, ус икан
ргэыфа, аха разкны уи рмазеит. Ауафы абзиа игэы ите-
икыр Анцэаггы дицхрауеит рхэоит. Аха хагацэа рыгэтакы
афстаа иизбаз ацьныш дзыкэшахатхаз гэтакын – уи Анцэа
дышцакэшахатхоз! Атдыхэтэан Сталин данцсы, урт ры-
гэтакы еикэатцэакэа зеггы хдырбгалеит.

Ари азтэара сзазаатгылаз ишаабо еипш, апсуаа ассими-
лиация рзура Сталин ихата дакэыршахатны еитцакэакэаз
политикан.

Абасала, апсуаа рлахьынтца азбарафэ инартбааны
ачархэара еиекаан ақыртуа милатеилыхцэа рганахья-
ла, избанзар, жэытэнатэ аахыс ақыртуа жэлар рыфнутка
апсуа иахатыр гэгэан: икамызт даеа милатк апсуа иака-
ра пату змаз, зкульт ыказ. «Апсуа итэашья-игылашья»
рхэон; «Апсуа икрыфашья-икрыжэшья» рхэон; «Апсуа
иеыжелашья-иеыжэтцшья» рхэон. Апсныка нхара иаау-
аз, ма усура иаауазггы реазтэылхны апсшэа ртзон, апсуа
итцас-икьабз ныкэыргон, еихаракггы агырқэа. Уажэы урт
ртдыхэа птцэтэын, мап анакэха рыгэтакы рзынагэазомы-
зт. Даеакала иаххэозар, ақыртуа ихдыррафэ апсуа иахатыр
ларкэтэын, ибызшэа атцара мап ацэктэын. Убри инаваргы-
ланы уи цэымгысггы дыктэын, ихатаггы ихы игэы ахшэо
дкатцэтэын. Аамта кьяфла ирылшаз рацэоуп урт рыгэтакы
хэымга анагэарафэ.

Арахь упшыр хазы акоммунист пропагандаггы гэгэа-
латцэка рхы иадырхэон: «Хара милатла уафы деилаххуам,
зеггы хайшыцэоуп!» рхэон, харггы ус хдырхэон. Ухатцоуп
уи ус иказам узхэозар! Убри апропаганда ишпаршеизггы
убаскак ауаа арлашэит, икам ыкоушэа ххэо халагеит, иее-
имкэа икоуггы ихазыноушэа апропаганда кхтцо халагеит.
Хар змам хэа ирыпхязоз ауаа хатэрақэаггы уи изацэым-

цеит. «Хэџык азгабцэа саазан, хџык агыркэа ирыстеит», «Пшьџык саазан џыцэа рыстеит!» хэа иалаехэо иалагеит. Анкэа зкыы хы аазаны шэкы абна илатцаны ианалаехэоз еипш. «Хэра уаџы деилаххуам» рхэон хтаскэеи хкыабзкэеи ианырхыччоз. Ус рхэон аизаракэа рџы, ус рхэон ачаракэа рџы, ус рхэон иахьабалак, уи ала аџар «раазон». Даџакала иаххэозар – идырлашэуан. «Хэра уаџы деилаххуам» хэаны апсуа згаб тацас дыргон, рызгабгы апсуа диртон, нас уцшыр урт ирхылтцуаз азэггы апсшэа идыртцазомыт – анахьгы-арахьгы икыртүартэуан. Абри аметод ала Гал араион аџы инхоз зеггы ассимилиация рзыруеит, нас афронт ыртбааны рџаархеит хбызшэа хэаеуа, хтаскэеи хкыабзкэеи ыреицакуа.

Урткэа зеггы зкэыгэгэоз атаацэара ракэын. Ишаххэахыоу еипш, зеггы атаацэара рыла иалагоит. Ахэынтқарра шыақэгылашыагы, ажэлар реиџаарагы шыатас ирымоу, уасхырс изықэгылоу атаацэа роуп. Апсуара арџиарагы ахьчарагы абракоуп иахьалаго. Ахэынтқарреи ажэлари ртагылазаашы аныманшэалоу – иманшэалоуп Апсуарагы. Аха хыхь хазлацэажэоз агэакреи-атцэакреи хажэлар ирхыргаз хымпада ианыцшуан Апсуарагы. Иахьа абацэа ицэахшыоит аџар рхымџапгашыа, аха абацэеи апацэеи рдунейхэапшышыа айқэымшэара зыхкыаз азэггы ититцаазом – уи тцарадыррала иттцаатэу акакэны икоуп. Абацэа Апсуара еибга-еизџыда ианыкыз иалаазаз роуп; апацэа ракэзар Апсуара ибжамџамны ианыкартца ашытахь ираазаз роуп – уи рнымцшырц залшомыт, иагырныпшит ирацэаџны.

Аа, ижэбоит шэышықэсала хажэлар идырџиауаз, рыбла ачыц еипшгы ирыхьчоз Апсуара аншыақэкыа хыхькылнагаз! Ус схэеит хэа, аџар зеггы ус иаукаху! Хажэлар еихаразаџык ирылшеит Апсуара айқэырхара, урт рыхшарагы рабацэа ртрадициоуп изыкэныкэо, урт роуп иахьа Апсни Апсуареи ныкэызгогы. Ииашоуп, хтаскэеи хкыабзкэеи иахцэызыз рацэоуп, урт рхатыцан иееимкэа ихаднаглазгы мацзам – урт зеггы шыақэыргылатэуп, аха убарт рышыақэыргыларагы мариазам, уажэы уртгы аамта ртахуп.

АТААЦӘА РПРОБЛЕМА ХАДА

Уажәы хазатгылап атаацәа апцдарей уи агәгәарей ртра-
диция шыпхастартәзи нас уи хахькылнагази рызцаара.

Хыхь иаххәахьейт атаацәа апцдара иазкыз атцаси ицшьоу
уи аус аҕы ани аби рроль. Убри акәын ҕыц еиднагалаз рде-
ицш зырлашоз, атаацәа зыргәгәоз. Ус анакәха, Апсуара ахы-
рбгаларазы ицхастатәтәын, икәгатәын уи атцас, «иажәыз»
тцаск ахасабала. Иаалаган убри атцас бзиа атцәы иахатцаны
итцәылырхуа, апсуаа излакам иалакоушәа, азғаб илгәампхо
арпыс мчыла диртошәа, ачкәын изымтцаакәа, дырпхашья-
ны, пхәыс дизааргошәа икам-иным рхы итхәааны хтцас ха-
зынакәа ахәынтәа рыкәыртәо иалагеит. Хашәкәфырагыы
убаскан акәын аарла «агара» игартцны ашыапы акәгылара
ианаҕыз. Ашәкәыфәцәа ҕарацәа уи апропаганда изацәым-
цакәа рфымтәкәа рҕы «ажәытә тцас баапцкәа» ирҕагыланы,
аҕатә идеиа «хазынакәа» рыхьчара иалагеит. Нас уцшыр
урт рфымтәкәа артцага ашәкәкәа рахь иниаганы ашколкәа
рҕы аҕар ирылараазон. Згәы ткьахьаз, арахь тцарагыы зма-
мыз анацәеи абацәеи ҕагыларас икартцахуази, ашкол аҕы
иддыртцоз зеггы бзиоуп хәа акәын ишырдыруз. Уи адагыы
хашәкәыфәцәа рфымтәкәа ирныпшуан Апсуара ажәызшәа,
апсуа тцаскәа аҕар раазараҕы ирцырхагоушәа. Урт зеггы
тәамбарыла «ажәытә цәынхамынхақәа» хәа ирышьтан, иа-
артны ирҕагылон рыхшара рразкы азбараҕы ани аби ра-
лахәра, патриархалтә кәзшьоуп, асовет аамта иапырхагоу
тцасуп хәа ирыпхьазон.

Ажәакала, апхәызба илгәапхаз дымтцаа-дымпшаа диц-
цароуп, арпысгыы ус дныкәароуп хәа аҕар ирархәон, ус
ираазон.

Абасала, агаза инапала амат ркуеит хәа, хаҕацәа нап
здыркыз иаарымпаан хҕынаххейт. Ус ираазаз аҕар, рабацәа
ирхыччо, хтцаскәа пхаршьо иалагеит. Ирласны ихьаттит ани
аби, рыбжьы ҕаца рызмыргеит ауаа кәышкәа. Зеггы рнапы
рывахаит. Аҕа иитахызгыы уи акәын.

Апсуаа рҕы аазарей ахьчарей еицын. Уи мораль-
тә такпхыкәран. Азғаб афнра дахьнанагаз лчараҕы ани

аби чыдала рныхәәә ркуан, «азгаб дааза-дыхьча дахза-азышьтыз» хәә. Уи аныхәәә амилаҥкәә изкуа раңәәәуп, аха аңсуа иажәә урт ирылукаартә икоуп: «дааза-дыхьча»... Моральла аҕар рыңкәәра ахала иҕалазом, уи азы иҕазароуп аазарагы ахьчарагы. Абри чыдала сазаатгылар стахуп, избанзар, араҕа иҕатҕаз адиверсия атрагедиакәә ахылҕеи-аит, уи ала «ираазаз» аҕар рҕы.

Ираңәәәын аколнхара иаңәыбналоз, аха урт рахьтә иҕан абылра иаңәшәаны азыршы итаңалаз иеипҕшхазгы.

Аңхәызба жәә-класск даналга лҕара иаңылҕартә алшара лыманы, уи хықәкыс иҕатҕаны данцо, ичиданы хылаңшракгы лҕаххазом, лгәәхәтәы лгәәхылыгзоит. Ус акәымкәә, рылақәә хәаны ашкол иалдыргаз, мчыла занаатк лхартцоит, аҕны даанхар аплан лықәыртцоит хәә лҕааңәә ақалақ ахь идәықәыртҕаз, уи дшәартан, избанзар, азанаат аиуразы уаҕагы атҕара татәуп, уи лара дазыҕатҕазамызт, истәндаз хәагы агәәхәара лымазамызт.

Абасала, хықәкык лымазамкәә, аңхәызба, «милатла уаҕ деилаххуам» хәә политикала дазыҕатҕаны, ақалақ ахь ддәықәәхтеит. Уажәы уи атҕарагы акәым, азанаатгы акәым, гәтакыс илымоу даеакоуп: ишакәхалак хатҕацара. Уа дахьнеиз лгәы иҕаз лыблақәә ирхызбаалаз арҕыск илаңш дытҕашәеит. Иара иңшра-исахьа, деилахәеилаца илгәамҕхо иакәзам, аха ихы лыздыруам, итҕыхәә лыздыруам. Цьаба-ада ақәфураз Аңсныҕа иааз ҕылапалоуп, аха уи лара иа-лылдырааи! Диңцеит. Лҕааңәагы уажәшьта ишҕақартҕоз, иаыразхан, нас уи акәшамыкәшатәи русқәә инарылагеит. Арахь рыуаңәә ҕыңқәеи дарей бызшәала ейбакуам, ҕазшьа-ла еиқәшәом, «икәашошәә» ауаа иддырбоит, аха «цыркы-кәашароуп» ирыңхәхәа изҕу. Аңхәызба лакәзар шықәсык аарла илычҕаит: лхылҕа атҕыс иҕахәуаз тыңпраит, лҕааңәә «рыкәашарагы» лмыхәеит.

Аҕьала иееилахәә-иееилаца днықәгыжәаан, «хара милатла уаҕ деилаххуам, зегь хара хәуми!» хәә ираазахьаз даеазы дналыдгылеит... Егы лысаби лнаңәә дахаркыкыа дхәагәә аҕныҕа даахынхәит ...

Аңсуа тыңхәңәә рзы даеа лахынҕадарак.

Атаацәа бзиа ирылтыз, цсыуа ҫнатак зырцшзараны иказ, «лызәзәага зы аахәан иужәып» хәа ззырхәоз атыпцха, занаатк лдыртцарц ақалақь ахь дрышьтит. Уигьы уақа хәымгак илапш дытцашәеит. Сбығцсауеит, быда цстазаара сымам хәа ажәа лнитцеит... Абасала, дыргәығны ихы лгәаирцхеит, «Ахьтәы уардын» дақәиргәығит, ларгьы игәра лгеит... Нас? Игәы лыхшәеит. Апхәызба дтәыуеит-дхьит, аха илымчзи, лгәырҫа лгәы иташьны лееикәылкит.

Уи ашьтахь апсыуа арцыски лареи еигәапхеибашьан, дагыгеит, аха дышцаз аипш дагыыхынхәит... Лтаацәа рзы ахьымзг! Лара лзы атрагедиа! Абасала, уигьы азәы хәа хажәлар рҫиара далыхәданы, дгьамадатцәамданы даанхеит, зызәзәага зы хәынгарымшьоз атыпцха ссир.

Ахцатәи алахьынтцадара.

Ақьалапалацәа иржьаз даеазәых, хыхь зызбахә хамаз леипш ддамыҫахар хәа дшәаны, ажәа лнызтцоз арпарцәа лыпцшаахқәа мап рыцәкны, уақа даеазәы иахь лхы лмырхеит, ус даанхеит дразкьиданы. Ус акәу, егыс акәу, уигьы хажәлар рҫиара иалхәдаахаз азә лакәхеит. Издыруадаз уи атҫеи хьзырхәага дылхылтцраны дыказтгьы. Уи лымацара аулакәху, егыртгьы, хыхь зызбахә сымаз лфызцәагьы. Царадыррала акәымзаргьы, апсадгьыл зыхьчаша асолдатцәа рхылымтцуази! Урт роуми ахьзырхәагақәа!..

Даеа хтыскгьы. Разкыла деикәшәеит апхәызба, аха уигьы «хара милатла уаҫ деилаххуам» хәа ираазаз азә лакәын, уахь лхы дырхон, уахь дагыцеит. Лара дтәы-дыпха дныкәыргоит, аразк бзиа соуит хәа илыпхьазоит, дызланагалаз рбызшәа тырччаа атцара даҫуп. Уртқәа лаб игәапхом: «Сыпцха дзысаазаз цсыуа ҫнатак лырцшзарц, хажәлар рҫиара далахәхарц акәымзи, уажә лхатагьы дызит, лыхшарагьы!» – ихәоит ихы-игәы имахьха.

«Ух, аҫ уст, дхьагәгәа даар акәызма иутахыз! Ақалақь аҫы дкәапчачараза дахьныкәнагоз дақәшәеит! – инеиҫа-лырхьуеит ипшәма. – Апсуаа рхыпхьазара азырхара уара уоума хьымзгьыс изду?!..»

Арт рфызцәа шәфыла акәым, зықьшылоуп ишыкоу. Абасала, анкьа зқьы хы апсаса аазаны шәкы абна илазтцоз ре-

ипш, азгабцәа хьәеижькәа аазаны «абнахь» рхы ҳархеит.

Тоурыхла иаадыруеит жәйтәнәтә аахыс Ацсны аґар аарылкәшәаны аҳәанырцәка ишыртиуаз. Уи хәаахәтран, иртиуаз зыцсы таз тауарын – ус акәын урт шахәапшуаз. Аха уажәы ажәларкәа «реишызара» апропаганда зхы тнакьаз анацәеи абацәеи хәыдапсада, уимоу еихратцангы акәын рызгабцәа шыртиуаз. Урт миләт еилырхзомызт. Убаскак «икәышын» – ацивилизация «иалаазаз» уаан.

АРЦАРЦӘЕИ УРТ РПРОБЛЕМЕИ

Хаиасып арцарцәа рахь. Уртгыы хәта-хәтала ишоит. Урт рахьтәгыы «ҳара миләтла уафы деилаххуам, иутаху даага» хәа ираазаз рацәафуп, атыхәтәан иахькылнаго иазымхәы-цзакәа. Уртгыы, азгабцәа реипш, аколнхарафы аплан иа-цәшәаны, аррахьынтә ианыхынхәлак, рхы ахьхаз агафәахь акәын. Иыхылапшыдахаз изы арцызбара, апхәызбара ама-зам, ақәыпшроуп, апышәадароуп, агазароуп икоу.

Шьоукы ишакәхалак ацара арҳара иашьталоит, иагь-дырҳауеит. Ацара арҳара цәгьоуп, аха уи азы хшыф дук атахзам, аныхрафәоуп ахшыф ахьатаху, еихаразак ишакә-халак иурҳаз. Рапхьаза иргыланьы «афызцәа» узнарҳауеит, урт қяфла зхы ныкәызго роуп. Изустцәада урт? Амшын акәара «ахылапшцәа», аресторан «ахьчафцәа», уаф дызмышо «ататын» ахацәа. Хьаада-баада аҳақым игәыр злазцо. Уи амфәа знык ианылаз, атаацәа апитцап хәа умгәыгын: атаацәа апитцаны дкалазаргыы, уи ихылтцуа дуафны, уи-еигәырғартә дзыкалом, калашьагы имазам, избанзар, ишьа цхастеитәхьейт, игәабзиара цишәаахьейт. Уртқәа заа ибартә, еиликаартә еипш ақәыпш ихшыф азхом, аха иа-бакоу амилаәт хшыф? Иабапшуеи атаацәа? Урт рыхшыфгыы ҳагуп ҳара еснагь...

Аеашьоукых Ацсны дара рзы итшәахан, Урыстәылака ицейт, иагьынахысит. Уа итаацәарахеит, Ацсны рыжәлар рыгәтаны рхы иатәарымшьо, уа, нахьхьы, уафы «иахьым-бо» агәхьаагы ркым: азәы илхатәозар акгыы амазам, арака

ацсуа цхэызба иланармыжьюа, уа, нахьхьи, ииго апхэызба иланайжьюеит... Аибашьра ашьтахь Ацсны аблокада иазы-руз иахъьаны апстазаара ауадафара изатцамгэакэа, икэтцны ицазгьы рацафоп. Уи цьоушьартэ икоуп аиашаз: аибашьра агэакра иатцгэаз, аибашьра ашьтахь ауадафара иаары-дыгэгэалаз изатцымгэеит! Зегьы ирыцкыз ахақәитра акәыз цьахъшон, аха ус згәы иаанамгозгьы ыказаарын!

Ацсны антытц икоу зегь еилакны аршьынк ала исшәар-иззар стахым, икоуп урт рахьтә Ацсны аинтерес зыхь-чо, Ацсуара уагьы ихаракны иныкәызго, аус дуқәа кәзцо, арака икоу реипш, зхы зыцсы разаны имфәпызго. Урт ауаа ирдыруеит, хатыр ду рыманы икоуп. Ус шакәугьы, уртгьы егьыртгьы рыхшара, атәым иццаз апхэызба лыхшара реипш реихарафык хара хзы изыз шьюуки ирфөызоуп.

Ахцатәи агәыпц иатцанакуеит арака инхо-интцуа, запсуарагьы пату акәызтцо, зыхгьы хатырла имфәпызго, аха иа-наамтаз атаацәара изаламлаз арцарцәа. Урт рахьтә икоуп зынза цхәыс даамгазакәа иажөызгьы. Рацхьатәикәа Ацсуаразы абицарак дырзит, афбатәикәа Ацсуаразы акәым, рхатә рытцәфаншьап рзеикәмырхеит. Уигьы акәым, ацсуа тыпцәцәа тәымк иахь зхы мырха урт ирзыпшызгьы уаха разкык рмоузакәа ус иагәаанхеит.

Абасала, иахьа ґыц еиташьақәхаргылоит хәа нап зхаркыз Ацсуа хәынтқарра шыатас иамоу, уасхырс изықәгылараны икоу «ахәынтқарра мац» – атаацәа раццара ахацәа рзгьы ипроблемахеит. Апроблема цәыртцуа иалагеит атаацәара адцаны инхо-интцуа рзгьы. Убригьы сазаатгылар стахуп.

АФНАТА АЦШӘМА

Ацсуа таацәара аиґекаашьа ханалацәажәоз иаххәеит ахатґеи апхәыси рфункциакәа еилыкка ишеилыргаз: «Ахатґеи абнеи, апхәыси афни». Абрахь иацыстдар стахуп ахьзи ахьымзгґи рґы ахатца еиха атакпхықәра шимоу, избанзар, ацсуа таацәара рґы хадара зуа ахатца иоуп, ус анакәха,

атакпхыкэрагы еиха иара иоуп изду. Атаацэа рымацарагы ракэым, ажэлар рэгы ахацэа ракэын ацэгъеи абзиеи амѳа икэызтѳоз, ахъзи ахымызги еилзыргоз, изырееиуаз. Аха нас «портфельда» ажэлар рныкэгара мап анацэырк, еихаразак ахэсеи ахацэеи зинла «ианеикартэ», «ахэынткарра мац» – атаацэара рымч кэадахо иалагеит. Убри иахкэаны ахацэа рроль атаацэа рэгы ипсыхеит. Абасала, жэытэнатэ аахыс Апсуара ахъзи ахымызги здыз, уи зырѳеиуаз, амѳа икэызтѳоз, зыбла ачыц еипшгы изыхъчоз ахацэа рымч анпсыге-ха, ахэсакэа активра аадырпшуа иалагеит, уимоу апыжэара-гы ахыргаз калейт, еихаразак тара хэычык этѳаз. Ахацэа зызтѳауа, амѳа икэызтѳо ахатѳам-пхэысгы дубап! Жэытэ-гы ѳатэгы урт ыкан хажэлар рѳы, икоуп урт иахыагы. Аха инеипынкыланы иугозар, атаацэара рѳы ахэса хадара руртэ, Апсуара рыхъчартэ, идырѳеиартэ, ахъзи ахымызги рхы иадыртартэ, урт псабарала иаыкѳатѳам. Рыхшыѳ азхом, уи азы акэым урт Анцэа изишаз, икам уи атрадициягы. Ус шакэызгы, урт ахэсакэа «ахэынткарра мац», – атаацэа рна-пхгараѳы анырра гэгэа картѳо иалагеит. Уи рапхэа иргыла-ны иахэаабо азгаб лразкы азбараѳоуп, уи, шамахамзар, ан лоуп изызбауа. Иара убас ацэгъеи абзиеи рныкэгара иадхэа-лоу хтѳаскэа нышътѳтаны, атэым тѳаскэа халазгалазгы ахэсакэа роуп. Ари азтѳаара цкэа итѳаазар, апсуа хэсакэа рмилат хдырра акырза илакэуп, егырт амилаткэа иреиуоу ахэсакэа рааста. Уи еилыкка еихаразак иубоит хбызшэа ата-гылазаашыѳы: апсуа хэсакэа зыхшара зхатэы бызшэа дыз-мыртѳаз рхыпхызара даараза ирацэоуп. Урт рѳызцэа егы-рт амилат иреиуоу ақырткэа, аерманцэа ухэа, шамахамзар, иуцыхыашэазом. Ари изыхыцтэу ѳактуп...

Апсуара бжамеамны иказтѳаз анегативтэ цэыртѳракэа роуп сыззаатгылаз. Убри акнытэ апхыѳ агэаанагара иоур алшоит, Апсуара хэа егынымхазшэа, хтѳаскэеи хкэабзкэеи акгы хэеикэмырхазшэа, хажэлар рказшыа бзиақэа, рыла-мыс рапхэа инаргыланы, зегы хцэызызшэа. Мап, еиѳах мап!

Ацэгъеи абзиеи реиѳагылара еснагъ икан, урт ыкан зызбахэ хамоу аамтазгы. Убри иабзоураны еикэыр-

изтахызи рыла. Уртгъы егьыртгъы ацсуа таацѣа роуп иза-
азаз. Атдыхѣтантѣикѣа рылоуп х–Ацсуара злеикѣахаз. Уи
азы урт рхы ақѣыртѣон, аконцлагерқѣа рхыргон, таацѣала
икѣырхуан, аха ихъатцуаымызт. Иаагап ѣырцштѣы затѣык.
Урыстѣыла Асовет мчра анышыақѣгыла, хажѣлар ирықѣна-
гоз атѣира рхагыламыз, Ацсны Ахѣынтқарра айташыақѣы-
ргыла ақѣым, иахыхны иказ ахъзгъы рзыхынхѣуаымызт.
Иалшон убасқан зегъы хѣызыргъы, аха Ацсуара ныкѣызгоз
рѣеицѣа ирылшеит Ацсни Ацсуареи реикѣырхара. Ишдыру
еицш, атдыхѣтан зегъы рыхгъы ақѣыртѣеит, аха рыжѣлари
рыпсадгъыли рѣапхъа руалпшъа нарыгзеит.

Исхээрц истаху: хтагылазаашья атэы анаххэо, ихацэцаз хьяаганы хагхақэа хадара анрахтало ыкоуп, аха мап, хадара змоу иахьянза еиқэхаз ауп. Убри ауп хагхақэа зырееираны икоугы. Иахьянза еиқэхейт Ацсуара (акыр ибжамеамыртэзаргы), ацсуа идоуха. Урт еиқэзырхаз Ацсуара ныккэыз-гоз роуп. Уи хиааирақэа ирыцкуп, хапстазаараеы ихадоуп.

АЛКААКӘАК

Мамзаргы иахьа ишцакоу атацэа реизыказаашьа?

Хыхь еиҗсырпшит аҗәынтқаррей атаацәарей.

Азакəанкəа ахьапырцо, настгы иахьахьлапшуа ахəын-
тқарра ашта хада цсыехо иалагар, ахьбгалароуп уи иаце-
ипшхо. Абри афыза калар алшоит Апсуара ахьацыркхə
аштаб хада – атаацəарафгы. Хтаскəеи хкьабзкəеи аракоуп
азыхь еипш рхы ахьытцырхуа, аракоуп иахьеиауа. Абракоуп
хабызшəа асаби агара иахьипгартуа, рапхьаза иахьиаха-
уа, рапхьаза иахьихəо, иан леипш, агəылбра ахьикаугы.
Абрака ихааза иахауеит «Агарашəагы», «Ахатцара ашəа-
гы». Ихəажжаза атаацəа рхəыштааразегы арпхоит, зегы
ныкəнагоит, зегы аазоит, зегы аднапхьалоит. Уи афнацə
ахьынзафнылашаауа шəартə амазам Апсуара. Уи атрадиция
акалакь ахьгы ииасит, аракагы уи атрадиция еиароуп. Ус
акəымкəа уи атрадиция анхьысхаха акьытафы ма акалакь
афы, нас ихьысхахоит, ибжамеамхоит Апсуара ахатагы.

Адытцла метра цшыркцак ауп изыкэгылоу, аха ахата амазгэйткэеи амахэкэеи тэгэарцсаны уарталк атцанакуеит. Атаацэарагы ус ауп ишыкоу: Ацсуара жэларык ирыпста-заароуп, аха уи фнатак фназоит, хэыштэарак иехэазоит. Ажэлар реипш, атаацэарагы ирымоуп ацсуа таскэеи ақыабзкэеи рыла еибытоу атаацэаратэ традиция. Убри атрадиция алоуп ажэлар рцеира злараазо, х–Ацсуара зланыкэырго, изладырфеиауа. Ажэтцарақэа рытрафеы иаазаны, рыжэтцарра шрымоу ихыцрааны адунеи ишналапыруа еипш.

Изеипшроузеи иахыа ацсуа таацэаратэ традиция? Хабациеи хабдущэеи рхаантэи атрадициякэа еикэырханы ихамоума? Ихамамзар, иарбан икаҳажыыз, мамзаргы ихацэкаҳаз? Харзаатгылап хаз-хазы.

АТААЦЭАРА АПЦАРА АПРОБЛЕМА

Ацсуарафы зегы ирыцкын атцэфаншыап аргэгэара. Уи иааназоу атаацэа рапцара, афеиара, ахэоуеикэшэара, ахшара ацсуатцас раазара акэын.

Иахыа акыр ипсыгехеит, ипсыгехеит моу, ишыакэкэеит итрадициятэу ацсуа таацэаратэ еизыказаашыа.

Зегы ирыцку проблеманы икалеит ианаамтоу атаацэара апцара. Ианакэызаалакгы ацсуаа гра дуны ирыман ихышэаны апцэысаагара, аха цхэыс даамгакэа, атыцыха леипш, иаанхаз шамахамзар хатца дыкамызт, ихышэаны акэзаргы атаацэара иалалон. Уажэы урт «атыцыхацэагы» рацэахо иалагеит.

Икатцатэузеи уи апроблема азбаразы? Хымпада қытапыцыхаза иапцатэуип адемографиятэ гэыпкэа – даеа хызык рымазаргы ауеит. Иаххэап, араион афы урт агэыпкэа рнапхгафцэа цыара еикэшэеит. Руазэы ус ихэоит:

– Хқытафы Сасыкэа захызу арцыс шыахэк дхамоуп, 28 ш. ихытцуеит, иан, иаб, инеизакны ишыахэуп атаацэа, рынхара-рынтыра еикэшэоуп, инхацэа бзиақэоуп. Арцыс икэнагахаша, агэаратэ ныкэызгаша атаца дахтахуп.

– Уи бзиоуп, ус еипш икоу азгабцэа хамоуп, – ихэозар акэхап егы агэыц айхабы, – аха зны арцыс ихата хара дхарба, хиацэажэаргы хтахуп, нас хапшып. Умбои, ари атакпхыкэра зцу усуп. Абасала хазыразны ианеибахарба, еигэапхеибашьар, нас дара рус дара ирызбп, анафс харгыы хрыцхраап, хархылапшып...

Абасала, апхэызбагы лызбахэ рхэар ауеит, илышьашэа-лоу арцыск дахзышэыцшаа хэа. Урт «факынтэгы» лапшык рхызароуп. Абас инеишьтаргыланы, насгы иааипмыр-кыазакэа урт агэыпцкэа аус рур, хымпада алтцшэа рмоурц залшом. Анкыа акыагыариацэа ыкан, аха иахыа, агэыц чы-дакэа еицкаазар, еихагы ари аус дырмарион.

Ари аметод злабзиоу арцызбеи апхэызбеи еидызгалаз рхы атакпхыкэра адыртцоит урт ртаацэаратэ хэоуеикэшэа-реи рныкэеибагареи рфы. Анкыагы ус акэын ишыказ: хэо-уеикэымшэарак каларгы, атаацэаракэа рыфганк рахытэ изыхэтоу ауаа акэыршэаны, акыагыариагы далархэны, аи-мак атыц икэыртцон. Убри атрадицияхы ххынхэыроуп. Убри атрадиция шыахэ ахыхарзыз иахкыаны афар рзы фшэартак калейт.

Актэи. Апхэызба, анкыа еипш акэымкэа, дымтцаа-дымп-шаа хатцацара азин лахтеит, лара лхылца атцыс тахэуеит, илыхэлаччаз арцыс иеигыу адунеи уаф дыкэзам, аха лтаа-цэа рцэа итазызоит: хамахэ дызустада: «агэыр» каимтцоза-аит!.. Арыжэтэ дачычамзааит!... Инапхы цэгыамзааит!

Афбатэи. Актэи иахылфеиауеит афбатэи – аилытра. Хажэлар рфы хатцеи-пхэыси реилытра псрак-зрак еипш ирыцхызон. Азеижэтэи ашэышыкэсазы хатцеи пхэыси реилытра азтцаара ианалацэажэоз, 1867 шыкэсазы Ф. За-вадски излеифуаз ала, Апсны ах ихантэафрала акэын иша-лацэажэоз. Убаскак атакпхыкэра аманы икан ари азтцаара. Апсны ахра анапырырхгы, уи атрадиция шыгэгэаз иаан-ханы икан, аха нас хэычы-хэычла аурыскэа рнырра хауа халагеит. Хатцеи пхэыси реилытра ирызку азакэангы ау-рыс иказшыа, аурыс ипсихология иакэшэо икатцоуп, хара хэгы уи азакэан амчра аманы икалейт Асовет аамтазы, иахыагы псахра амазамкэа икоуп. Абасала, хэыч-хэычы,

ихазгѣамтазакѣа, ҳацсуа кѣзшѣа шѣахѣ нышѣтатцаны, аурыс кѣзшѣа аашѣтаххит. Уи аурыс жѣлар рзы итѣасуп, иқѣабзуп, акгѣы ирцѣырхаганы ирыцѣхѣазазом, аха ҳажѣлар ирыцѣтѣыму, рѣказшѣа иакѣѣымшѣо, рѣиара иацѣырхагоу акакѣны иѣа-леит. Ари изызхѣыцтѣу, хымпада избатѣу проблемоуп. Ҳа-зыхынхѣроуп Ацсуара иарѣиаз, ацсуа ихѣзи ихѣмызги рыла изрыжѣны ишѣақѣыргылаз атрадициахѣ.

АТААЦѢА РХАДА

Ацсуа таацѣараѣы зегѣы зхѣыцшыз аб иакѣын. Ихѣыцшын мацарагѣы акѣым, уи икультгѣы ыѣан. Ихымѣацгашѣа акѣын иахѣтыр кѣзтѣозгѣы. Иара иакѣзар зегѣ илацш рхын – имазазгѣы иаргамазгѣы. Аб еснагѣ итаацѣа дрыхѣзызауан: амтѣѣыжѣѣа инѣтон ахѣз-ацша, ахѣкѣаала еипш да-цѣшѣон ахѣмызгѣ. Уи ацѣгѣа-абзиа ахѣыѣоу ауаа рѣы дне-иуан-дааиуан, ажѣлар реизара далахѣын, итаацѣа рѣы хѣмызгѣык иганы дыѣказар, дахѣнеиуа уѣѣ дидгѣылазомызт, аи-зараѣы дыѣкѣгѣыланы дцѣажѣазомызт. Ихѣмызг дарейицѣуан: «Ауаа исзырхѣозеи?!»

Ари ацсуа иѣазшѣа шѣахѣла ианыцшуеит апоет Кы-ршѣал Чачхалиа иажѣеинраала «Ауаа исзырхѣозеи?!»

Ацсуа есқѣынагѣы цѣхѣаѣа дызгауа,

Иѣоуп ажѣак: «Ауаа исзырхѣозеи?»

Убри ауп ахѣымзг ахаан измыргауа,

Уи еихѣу уаха мѣыс иѣоузеи!

Ус иѣан, аха иахѣа Ацсуара аншѣақѣѣа уи атрадициа-гѣы ызуа иалагеит. Даѣакала иахѣхѣозар, атрадициа аны-шѣақѣѣа, Ацсуара бжамѣамхо иалагеит.

Аби аѣеи еицѣѣыцхашѣон: аб иѣы аѣа атѣтын дахомызт, уажѣгѣы ирацѣоуп забѣцѣа рѣы иамыхо, аха асигарет кѣа-лацѣкѣа рѣаѣ ацѣыба итѣхѣхѣо иаб дидтѣалоуп. Уи иаана-гома иаб иѣы дахом хѣа?! «Ари иара иѣысхѣуп, дахааит!» хѣаны, зѣа атѣтын дазырхогѣы ыѣоуп. Хѣабаада «агѣыр» кѣзтѣо – уигѣы, атѣтын еипш, чѣысхѣыс иѣѣхѣзоит, нас уигѣы азин иахѣтарыма, х–Ацсуара ҳаѣѣыцѣып аха!

Аб икәләцәа рҕы абжыаапны иихәало, ирпхашыагоу алаф ихшара ишрахауа ихәазомызт. Уажәы ажәа «пшзакәа» ап-сышәала ианизымхәалак (урт рҕы хабызшәа аутархым!), нас инеихаргыла-неиттаргыло урысшәала ахәара дналаго-ит ихшара ишрахауа. Зеггы зхыпшу аб ас еипш аҕырпшы андирба, нас, аазарас ироуазеи уи ихшара?!

Аб ихәычкәа ран хатырла длацәажәон, лафк лхихәаауа-заргы, иажәа дацклапшуан, лыхъз ихәазомызт. Игаркәа-заргы ирымоу реалагзаны, рхәычкәа раазон – убарт ракәын ргәыгра, рхыкәкы хада, риатцәахә. Ус ламысла иа-азаз ахәычкәа инхацәа бзиахон, захатыр ыкоу уаа нагакәа-ны икалон. Ацсуа таацәара зыргәгәозгы убри акәын. Иахъа ари аказшъа цсыгехо ианалага, атаацәа рхыкәкы хада амал ахъ ианиас, ихыбгало иалагеит атаацәаракәа, ани абиггы рыц еилаханы икалеит. Уи рхәычкәа ирбоит, ирахауеит.

Апа иаб иҕы дыпхашыаны ипшәма длацәажәазомызт, ихәычкәа икзомызт, ипатца исазомызт, ататын дахазомызт. Иаб ифызцәакәа ртазар, рыматц иуан, реицәажәараан дыбжыацалан дцәажәазомызт. Ус икан адыгакәа рҕгы. Ус анакәха, ари еицахзеипшыз милат ҕазшъан. Х-нызкы шыкә-са цуеит ашыхакәа хайфыршеижътеи, аха имырзкәа иаагон анахыгы арахыгы. Иахъа иахцәызуа халагеит. Избан? Ари азтцаара атакс шьюук ус рхәоит:

Аоажәатәи ашәышыкәса зеггы еилнархт, адунеитәи ацивизация ххытцәеит, икахттарызеи? Абрацәкыа уи атакгы кахтцап:

Хара хәоны хара хәпшәымазароуп, уи азин даеазәы изиахтари! Хара хәоны ихәмоу амч адунеи аҕы ахәынтқар-ра дуззакәагы ирымазам, избанзар, Урыстәыла ма Америка апрезидент дааины, утаацәаратә ускәа еиҕикаазом. Уи хара хус ауп.

Апсуара айкәырхараҕы иатаху акзаароуп, аидгылароуп. Уи аныкалоуми ҕынфәажәантә хатцкыс еихаз аға данхақәла иатцкыс хәзиааиз!

Аеашьюукых ус рхәашт.

«Уара узлацәажәо «апроблемакәа» иссацәоуп, иапсоума урт рылацәажәара?» Ииашоуп, урт мацсачкәак роуп, аха

Ацсуара злеибаркуггы убарт амачсачкэа рылоуп. Урт зеггы ракэым, хадара змоу ируакуп ацсуа таацэа ртрадициякэа реикэырхара. Ахэацапшь аблакэа тнамхзеит: жэйтэнатэ аахыс атрадиция бзиа змаз, хатыр дулаггы иныкэызгоз, иагьеикэзырхаз ацсуа таацэара рацэоуп – убарт харэыпшыр, еикэхархо рацэоуп. Урт ассамыссакэа хэа хзышьтоу, абрукэа реипш, Ацсуара еибаркны измоу роуп: иахэа акы харкэадап, ма иалхаршэап, уатцэы – даеакы. Акосмос гба абрук алшэар изыпыруоу?! Убри иафызоуп Ацсуараггы. Убарт зеггы хреичахалароуп.

Уажэы атаацэа рхада бжыагаракэак иахтап. Абыргра арпысрала иалагоит. Уанбыргхалак хатыр укэыртцар утахызар, уанарпысу инаркны ууафра хатыр акэтцала: утэашэа-угылашэа, уфашэа-ужэшэа, уцэажэара-ухэыцра зеггы Ацсуара ианаало икатца! Убаскан ауп уахатыр аныкало. Ацсуара апхэа иргыл, нас – ухы, убаскан ауп угэра анырго. Арыжэтэ иачычо иалагаз, даанахэаанза даанкыл. Зхы амацара иашыталаз дахькылнаго иахэаны, игэицеантца. Убаскан ауп уажэра хатыр анакэу.

Абарткэа иахэа изгу рацэафуп. Атаацэаратэ традициякэа псыгехеит анаххэо, уи зыхкэо атаацэа реихабы аб ипсыгероуп. Адунеи зырхыцхыцуаз асовет хэынтқарра дузза иахагылаз ахэынтқар данцсыгеха, ихыбгалеит ахэынтқарра дузза. Ус ауп ишыкоу ахэынтқарра мац – атаацэа регы. Ахэыцкэа зеггы рацхэазаггы изэыпшуа раб иоуп – убаскан ауп рыхдырра анышыакэгылоггы. Цабыргуп, атаацэа ртрадиция ашыакэкыарафэы икоуп обиективтэи асубиективтэи мзызкэа. Урт зыхкэыз алада егы ахафэы сырзаатгылоит. Аха иахэа ишпакэу? Атаацэа ртрадиция шыакэкэеит ххэеит, иалтцшэахазеи, нас, уи ашыакэкыара?

Абацэа еидтэаланы афы ржэуеит, дара-дарала еибарехэаны еибаныхоит. Афар, шамахамзар, рхы иоуштып, мфакы икэыртцо, ирыгу-ирыбзоу азэггы иреихэазом. Ацэгэа-абзиа арееира аума, аеакума, уи афар ишырта-ху икарттаит рхэоит. Урт рнапы ианкны инага-аагатэым, аха ахылапшра ртахымы, амфа икэтцатэымы! Икатцатэу шыкатцатэу роумхэар, ирыгу думырбар, иабардыруа Ацсу-

ара закәу?! Ацсуара ацсуа бызшәа иафызоуп: иааумфатәны еилукаауа, иаармарианы ушәа-уда инартало иказам. Уи изламариоу аиха, излауадафу ала еиха ипшзоуп, аха уи ауадафра ушәа иаламзар, уацәаашьаны уавсуеит, уашьталоит амариа ацшаара. Уи азы мыцхәы ухы аңа аумырбарггы ауеит: унацшы-аапшыр шака утаху атасқәеи ақабзқәеи ыкоуп, урт мариоуп, акәышраггы атахым, ацхашьацхатцараггы атахым, уадафраггы рыцым, иаашьтцааны уеынах, зхы ацша тоу рзы уаха зтахым тасуп, қабзуп! Убри аеы хааины хакоуп иахьа. Ацсуара еикәхархар хтахызар, ихадахкылап афар, амфа иқәахтцап, ихаазап ацсуатцас. Ацсуара рылахаазап. Агәра дхаргап уи ацсуа ихаера шакәу, иказшьа шакәу, итоурых шакәу, икультура шакәу. Ацсуара иацуп аламыс, ацхашьарацхатцара. Иахьатәи афар ацхашьара цхашьароу цьыршьоит. Ацхамшьароуп ицхашьатәу! Ацхашьара (аихабацәа реы) ламысуп, ацсыуароуп! Ацсуара анкаҳажь – убартқәа зеггы каҳажьит, нас ҳазустцәахода ҳара?! Хацсыуаашәа-хацсыуаамшәа, ҳакашәа-ҳакамшәа... Ус икоу азәггы дитахзам – хгәылацәа реыздыркылаз иахьа уас ишырымцхьазо еипш.

Ацсны ииз, иаааз, зыцхәыс дацсыуоу Лоренцо Шарангиа ақыртқәеи ацсуаи «реифызара» иазхьуаз дреиуан, уажәггы уи ауп иихәо, аха цтатгәыс иеито шәазызырфи!

«Ведь даже 30–40 лет недопонимания (подчеркнуто мною – Н. Х.) в условиях общего тоталитаризма (Берия ихан ибзиан хаизыказаашьа хәоуп иихәо) и несколько лет войны небольшие сроки по сравнению с веками, тысячелетиями (?) совместного проживания и взаимопонимания (?).

За этот огромный период, когда и враг, и друг был общим, когда ничего не мешало нашим народам дружить, создавать семьи, формировать нравы и обычаи, похожих на которых нет, не только за морем, горами или рекой Псоу, но и вообще на планете. Сравните наши слезы, смех, похороны и свадьбы, танцы, песни, одежду, лица, фамилии, наконец, и, если вы не ослеплены ненавистью, то легко это подтвердите, ведь обычаи нивелировались не мигом, а веками! Ведь одинаковая бытовая культура – это результат

длительного совместного проживания под одним небом, на одной и той же земле, у одного и того же моря и гор».

(Газета «Свободная Грузия».)

Шәәцхә цкә, шәеитацхә! Шәрызхәыц уи иажәәкәа ртәкы. Шәышыкәсала, зкышыкәсала ҳаиланхон ҳәа ихы итихәаауа акәым, аамта-аамтала ҳаибашьра атәы ихәазом, инеипцынкыланы 30 шыкәса ҳшеибашьуазгы игәалаир-шәазом, еснагь ҳнапы еикәыршаны ҳаибабозшәоуп иихәо. Аха уигьы акәым, автор атцәы иахатцаны, абирак аипш датцәырбазаны ихәоит апсуааи ҳарей хтцаскәеи хкьаб-зкәеи акоуп, еикәытхашьас ихәмоузеи ҳәа. Ҳара ҳалашәра рхы иадырхәон, х-Апсуара хгәахдыршәон, ачархәара ана-заауаз дара ихәмадырехәон, абас ҳнапала икартаз ауп уажәы ихәмаирехәо. Ицьоушьаша дара ирхәац рхәоит, ҳара ҳашлашәыз ҳаанхеит. Шарангиа иатцеигало атәы ҳамхәо-зар, иихәо ахьиашоугьы ыкәми: шәрыхәапш ақалакь Акәа иахьатәи ҳчаракәа шымәапырго!

Ажәлар ржәытә тоурыхи ркультуреи ртцаскәа ирныцшу-азар, урт еихаразак еилыхха иахьубо рчараушьеи рыуацәа ҫыцкәеи дарей реибабашьеи рәоуп.

Арцыс ицәырымтцрей, атаца лыпцхашьапхатцарей, атаца-ра шылуази х-Апсуара иузакәымтхо ихәмаз ламысын, ети-катә культура дуун. Ажәлар ртцаскәеи ркьабзкәеи тызтаауа атәымуаа ицьаршьон ҳажәлар рмилац кәзшьа иахылҫеиааз, ажәала еитахәашьа змам ари атцас. Абри атцас ауп изхылҫеи-ааз аромантикатә цәа хаа зхоу ажәытәтәи амҳарагы. Ает-нографцәа еицәакны иазгәартахьейт амҳара ижәытәзатәиу апсуа етикатә культура иарҫеиаз шцъашьахәу. Уи иахьа апстазаараҫы аиҳа амузеи аҫы ирпцзаганы икоуп – аамта иаражәит ҳәа ҳагәтасны иаукаҳажьх!

Амҳара еипш, аамта иаражәуа ыкоуп атцаскәагы ақьаб-зкәагы, аха урт иажәыз злоупсахуа аҫыцгы урҫиароуп, Апсуара иарҫеиаз атрадициеи акультуреи ирыкәшәо. Ус акәымкәа, хтцаскәа ажәит ҳәа, хтоурыхгы хкультурагы нарыдкыланы нак инкажьны, традициала х-Апсуара иа-цәтәыму атәым тцас аашьтыхны, абирак еипш иахҳаргыла-ны ҳҫынахҳар (ус иагыкәхтцейт!), ахәычы дкәабаны ала-

Акультура ду змоу аиапонцэа зыршанхаз хтцас наќ инкажъны хгэылацэа ртцас аашьтахцааит: амашьынақэа рфэжуа («Радеда» ацынхэрас) агэара иааталаны акэасқба иаадыххалоит. Атаца, сааины сыкоуп лхэарашэа, ашырхэа даатыпгоит, нас шэахэарада, кэашарада дрыманы амардуан иаафаланы, аќамақэа рхатыцан, чанахк налымтцадыргылоит, ма дахыцароуп, ма даграгылароуп. Ус иагъыќалтцоит: длаграгыланы ицыххааса иќэтцан днахысуеит.

Шэахэапш: икахажъыз зеипшраз, настгы ишытаххызгъы жэбоит. Цабыргуп, уи макъана иахьабалак иќам, аха амфэ иќэми, ахэсақэа еибгазар, уаанзагъы иназоит. Уи азы хшыф дукгъы атахзам. Акэа аќалаќ афырпш бзиа ддырбоит.

Афэр хзымаазеит хэа хашшуеит, аха хара абацэа хзаазада – Апсуара акэзами?! Уажэ иаазқэылаз ачарахь абхэараагъы нарцхьо иалагеит, атаца лани лаби рацхьа инаргыланы. Хабацэа рыцсы иамбои, урт рыбафқэа нахэы-аахэуеит, аха урт рыгэхьаа зкыда – иаххамыштхьейи хабацэа! «Хара хақэышэцеит, аха хтцасқэа шэзынхажьуеит, убарт еиќэшэырха!» хэа хнапы ианыртцазшэоуп хреиеырбаны ишныќэааго. Амалахэа акрахфои́т хэа, атцэызқьхэа афы ыжэуа хазтаб лчара хэхатэоуп, абхэараа хэхьзытэны.

Ари халашэра хагацэа шыахэла рхы иадырхэоит, уажэшыта урт аполитикафгъы рхы иадырхэо иалагеит: «Хтцас акоюп, еиќэытхашьас ихамоузеи?!»

Апсны араионқэа зегъы рхатарнакцэа алархэны Гэдоутэ аизара ду мфэпыргеит. Ваќа излацэажэоз ишыаќэќьаны иќоу хтцасқэейи хќабзқэейи ракэын. Аизара иалахэыз ргэы иаланы ирхэон урт хылапшрада рхы иоушьтны иахьыќоу, дасу ихы иааташэаз хтцасқэа иахьрылеигзо. Уи аилацэажэарафы иавымсит иахьнеитэу-иахьааитэу ззымдыруа абхэараа рызтаарагъы. Аха иазууазейи, урт зегъы баша цэажэаран: уи еифызкааз хыќэќыс ирымаз сыздыруам аха, еизаз ргэалақэа еибырхэан, атцэыцаќэак ыжэны инейидытцит. Уаха анафс иќатцатэу хэа напынтцас азэгъы ирымтеит. Ажэакала, ари апро́блема ахэсақэа рнапы ишаныз иаанхеит. Харзаатгылап уажэы убарт ахэсақэа.

АХТЫНРА ДАТАХУП АХКЭАЖЭ

Нартаа дуқәа Нартаа ракәны иказтаз ран Сатәнеи Гәашья лоуп. Уи лоуп шәфык аишыцәеи рахәшьязатцәы Гәындеи зыхшаз, изхыцшыз, амфә икәызтцоз. Дара рзы ран дхәынтқарын, дцааимбарпцхәысын, д-Анцәан. Дахьраныз акәмызт, ус дықан лхатара, иқан лахатыр атаацәа рфәы. Ус иқан лхыцша.

Ажәлар иапыртцеит убри еипш ахафсахья, урт иртахын фнәтацыпхьаза Сатәнеи Гәашья леипш ахшара заазо ан дрымазарц.

Ажәлар рфәапыц хәамта ианыцшуеит урт рыгәтыха, рц-сихология, рхықәкы. «Азғаб дзыраазо фнәтак ныкәылгарц азоуп», – рхәоит апсуаа, апстазаарафәы уи хадара атаны. «Хатца изымцо азғаб Анцәа дхаумтан» – рхәон, рызғаб афнра данцалак иаалаехәашәа. Ускан уи шәиразамызт, избанзар, шамахамзар азғаб афнра изымцоз дқалазомызт. Уажәы уи ажәа азәы ихәо уахазом, уажәшыта уи шәи-рак иафызахеит – рыкәшамыкәша инапшы-аапшыр ирбо-ит азғабцәа ссирқәа афнра изымцакәа иаанхаз шырацәоу. Хара хауп уи зхароу, рееишьас иамоу хыхь исхәахьеит.

Атцарадырра ажәлар ирылатцәо иалагаанза азғаб афнра лышьтра хықәкы хадан, ангыы убри илзымдыруа атаацәа рныкәгара дзыкәлтцон лыпқа. Асовет мчра аамтазы атцарадырра ажәлар ианрыладыртцәа, ан лыпқа фнәтак аныкәгаразы иатаху афнус лыртцара даакәытцын, лышәкәкәа дна-рыдлыртәалеит. Уи лыхшыф азцауоу иазымцауоу хәагыы дазтцаазом, хадара злоу – атцара лтцароуп, аинститут дтала-роуп, уажәы – ауниверситет. Уи иамур, даеакы! Ишакәхалак занаатк лтцароуп! Нас ауп афнра ацара азтцаара анцәыртцуа. Атаацәа рныкәгара, ахәыцқәа раазара занаатзами?! Атцара зтахымкәа мчыла иадырцало шакафы ыкада, урт амфә рырттар афнра имцои! Абасала хадара змаз аганахь иаанхажьит.

Икоуп даеа категориак: ауниверситет даналга – аспирантура дталар ртаххоит, дхәқымзар – ординатура. Урт дышрышьтоу аамта цоит, нас уаха афнра дзымцакәа даан-

хоит. Урткәа зеггы ацстазаара иапырхагоуп: атцара уцарггы, иумцарггы, унхафызарггы, упрофессорзарггы, иатахызарггы ухэынтқарзааит – зеггы ирзеипшуп, иагьуалцшыоуп атаацәа раццара, азгаб лзы – ҫнәтәк аныкәгара. Атцараггы азанаатггы ауафы изитаху ацстазааразы ауми? Нас ацстазаараҕы хадара змоу мап ацәкны иутцауа иазууазеи?!

Абри азтцаара атаацәаггы ашколггы рылапш ахызароуп, рыхшыҫ алазароуп. Уи дара рзы итакцыхкәразароуп аҕар раазараҕы.

Мачк ирмариашәа исхәеит, аха уи ус икалартә еипш атагылазаашыа катцан: азлагараггы ацыкәреи ахәлаужыцәар игәзаны иазылагазом. Атцарадырра атахын, аха ажәлар «рылажыра» атахымызт. Атцара ажәлар рыматц ауазароуп, иурмыцхәыр, ихуркыар, ирпырхагахоит.

Атоурых ахь ххәмцшкәа ари азтцаара атак акатцара уадаҫуп.

Шәышыкәсала, зкышыкәсала хажәлар азыблара иалан, аха убри азыблараҕгы ацстазаара ыкан; аамта хар анаамыз хажәлар реынеитцыхны р-Ацсуара ныкәыргон, аамта аныцәгызггы реааитцакны р-Ацсуара ныкәыргон. Ацсуара аныкәгараҕы дара ракәын иапшәымаз, ирдыруан иш-ныкәгатәызггы. Ус икан амхацыырра калаанза, амхацыырра атрагедиа хажәлар анаҫнашаггы, Ацсуара рыба ачыц еипш ирыхчон рыцсадггыл аҕы инхазггы, амшыннырцә иагазггы.

Ишаххәахыоу еипш, Ацсуара атаацәа рыла иалагоит, уи зеггы шыатас ирымоуп. Атаацәа рҕы икан, ахәынтқарраҕы еипш, ацхәыси ахатҕеи рус аихшара – ахатца уси ацхәыс уси. Убри акәын Ацсуара еикәырханы иаазгозггы.

Асовет мчра шыакәгылеит – иааит аамта ҕыц. Атоурыхҫоцәа макыана итырымтцаацт ари аамта ҕыц закәыз, хыкәкыс иамаз, шыоуки ишдырехәац идырехәоит, аеашыоуких ахәынтцәа агәыдыртәалоит. Уи тоурыхзам – политикоуп, атоурыхтәкыа макыана иказам. Хара уи хазымцшыкәа хгәаанагара ххәароуп публицист бызшәала.

Аамта ҕыц иаман ахатәы коммунисттә идеология. Уи хыкәкыс иаман амилацкәа зеггы зинла еикаратәны, до-

уҳала еизааигәатәны, ркультурақәеи рбызшәақәеи реилартцәара. Убартқәа шыатас ирытаны, гәтакы хадас ирыман акоммунисттә уаажәларратә цстазаара аиҕкаара. Уи теориан, апрактикаҕы хықәкыс ирыман амилацқәа зеггы Урыстәылатәи аимпериа ахәларбгара, аурыс бызшәеи аурыс культуреи ралазәара. В. И. Ленин ари азцәара дахәацшуан инахаразоу хықәкны ицсабаратәу процессла амилацқәа реилартцәара. Уи царадыррада изыкаломызт, убриазоуп «Ацара! Ацара! Ацара!» хәа алозунг катцаны, ажәларқәа зеггы рзы атцарадырра гәашәқәа зааиртызггы.

Ажәларқәа атцарадырра ахърыладыртцәоз бзиан, аха амилац мацқәа атцара хдыртцон урыс бызшәала, ихаларазон аурыс культура. Ус анакәха, царадыррала абицара ҕа ирылараазон аурыс милат кәзшыа. Хәжәлар цсыс ирхаз, излаазаз, зқышықәсала абицарақәа идырҕеауаз Ацсуара культура акәзар, уи иажәыз, ипатриархалтәу, икәахоу культуруп, аҕыц цстазаара иацырхагоуп хәа ирыцхьазон, ус акәын апропагандаггы шыкарцоз.

Сталинггы амилац тцәара атеоретикцәа дыруазәкын. Уи В. И. Ленин ихаанггы ари азцәара инапы ианын; насггы инархараны акәымкәа, иара ишиказшыаз еицш, иаажәаны, амилац тцәара азбарахъ еиха ихы кыдын. Ленин уи кырынтәггы иаецнихәахьан, аха уи ишытахъ иара ишитыхыз избон. Амилац мацқәа, перспектива змам, зхатәы культура заапымтцо ракәны ицхьазон Сталин. Убриазоуп, ацсуа-аурыс школкаа аркны ақыртшәахъ изиаигаз. Ус картцит Алада Уацстәыланггы, иаурысхар атцкыс, иқыртуахар еиҕашыаны. Цабыргуп, уи анарха маиузеит: Сталин данцсы еита атыц ахъ иааргеит, аха уа иахьааргазггы Ацсуара хәа еггыкамызт: ацсышәала иртцоз алитература затцәык акәын, иара уиггы мчыбжык ала ҕба-хца саат иреихамызт, апрограма акәзар, асоциалист идееи аинтернационализми рыла ипеипеиуа итәын. Урт рыҕбаггы ирытцәдырзуаз Ацсуара акәзар, азәыр изыриго иказма, ажәытәра иагаз акәны ирыцхьазон.

Абасала, ажәлар рыцстазаара зеггы аполитикахъ ианиарга, ан лыхшара раазараҕы илымчгәышыази, илтахы-

илтахым уи аполитика дықаныкэаны лхэычқэа лаазар акэхеит. Уигы акэым, ахэычы иани иаби ршьамхы даныфахыслак инаркны ашкол ахь иёынадырхон, уака апионер, акомсомол, артцага шэкэы зегь неицыланы аоны иоуаз аазара аиха антытэтэи анырра еиха игэгэахон. Урт рпрограммаёы Ацсуара аукахыз!

Настгы ан лара ишылтахыз еипш лхэычқэа лаазартэ атагылазаашьяггы лымазамызт: апхэысггы ахатцаггы еикараны аплан рыкэтцаны инаганы ианеивадыргыла инаркны ан лхэычқэа раазара аамта лызтодаз!

Атаацэа рхэоуеикэшэара иапырхагаз даеа политика катэ хтыскгы калеит. Атаацэа реизыказаашьяёы аполитика абатахыз, аха иуазтцаауадаз! Апхэыс лахатыр еснагь ишыҳаракызггы, атаацэа рёы ахатца иакэын иреихабыз, уи иихэоз закэанын, избанзар, уи ихьпшын атаацэа зеггы, ахьзи ахьмызггы иара иакэын издыз, ауаа рёггы инеиуаз, иагьзызтцауаз иара иакэын. Асовет аамтазы, зеггы зинла шэеикароуп анырхэа, еикаратцэкьаз цьшьа ипхашьяпхатцо иказ ахэса рхы шытырхит, рыпхашьяпхатцара мап ацёыр-кит, икоуп зхацэа апшэмара рымазкуа иалагазггы. Абасала апсуа таацэа рёы иказ аилибакаареи атынчреи еилаган. Уигы ахшара раазара иапырхагахоз акакэын. Уигы акэым, апхэыс амчра лнапаёы иаалго даналага, уи лыпсыгеракэаггы апыжэара рго иалагеит... Зызбахэ сымоу амал алаёырбароуп. Урысшэала иаххэозар – мешчанство. Амал аёапхьа ауафы дыпсыгехоит: арака апхэыс дамам, ахатца дамам. Амал иаткэаз, тэыс иканатцаз амал архаразы иламыс итиуеит, ифыза дитиуеит, уимоу ицсадгьылггы итиуеит. Убранза днанагар алшоит амал иарлашэыз. Уи малрхаразам, уи насыпцдароуп, уи рыцхароуп, уи шэипхьызууп. Зхы зтэу ауафы иеацэихьчоит ус ала амал архара. Аха уажэы зеггы зымчу уи амал акэым зызбахэ сымоу – апхэыс мешчанроуп. Уи иарлашэызггы амал ду иарлашэызггы психологияла еизааигэоуп: аьцьахэа ахэычыбжыы зыфныфуа ацацха атцкыс, малла еитцарпапа, аха хэычыбжыы зыфнымыфуа ахан еигрыкка еиха еигьаршьоит, еихаразаггы ахэса. Ахатца амал ду, амал рацэа дыхнахуазар, апхэыс – афны-

матәа, ашәтца-акәынтца еиха дхырхуеит. Урт зеггы бзиоуп, иахуркьяанза, ианахуркьяалак ауп уанарлашәуа. 60-тәи ашыкәсқәа инадыркны хажәлар рыпстазаара еигъхо ианалага, убри амал азгәышьяра, мамзарггы азгәыхәра чмазараны ицәыртцит хажәлар рҕы, еихаразак шытрала игарыз ауаа рҕы. Уи калейт акытаҕы, уи калейт ақалақь аҕы. Ари атенденция злаҕыны иказ атаацәараҕы ираазаз рыхшара рахь анырра карымтдарц залшом. Урт рхымџацгашья аҕны идәылыргаз казшыоуп, психологиоуп, чмазароуп, насыпцдароуп. Ари психологиатә цәыртцроуп, итцаам акәымзар.

Зеггы реиха ауаҕы дзырцшзо, иахатырггы шытызхуа, аҕар рзггы иҕырцшыгоу ауаҕы ицбабаа ала ирхаз имал даналаеырбо ауп – жәытәнатә аахыс хажәлар рҕы ус икан. Апсуа таацәа рҕы, ахәычқәа заазо ан рапхья днаргыланы, ламысла амалрхара традицианы икартцалароуп. Ус икоу атаацәа рацәоуп, хара иахтахуп џнатацыпхьяза уи атрадиция шыақәгыланы икаларц. Ускан аҕар имџахкьозггы каломызт, хажәларггы хьмызгыда ргәы рахатны иказаауан.

Атаацәа рҕы апсуатцасла ахшара раазара иапырхагоу даеакггы хазатгылап.

Традициала атаацәара усқәа реихшара иказ акәын аҕиараггы аазараггы зыбзоураз. Убри асистема акәын Апсуараггы еиқәырханы иаазгоз. Нас акытаҕы убри атаацәаратә шыақәгылашья иказ, хыхь ишаххәахьоу еипш, аколнхаратә система ишыақәнаркьеит. Уи аҕыза калейт ақалақь аҕггы: арака атцарадыррей аматцуреи, ахацәа реипш, ахәсаггы алахәхар акәхеит, нас изаазода абицара ҕа?! Апхәыс лус хада аматцура акәхеит, лхәычқәа раазара аџбатәи аты ахь ииасит, урт рбызшәа зымдыруа аззей илаазоит. Арака иаацәыртцуеит абызшәа апроблемаггы.

Иуадаџуп уажәшья итрадициахаз уи асистема аархәра, аха ахшара заазо ан ахақәитраггы аматериалтә цхыраараггы лытатәуп. Иахья уи аҕыза алшара абакоу, аха хапхьяка уи хымпада икатцатәу усуп. Ускан убри ала избахон џ-проблемак: аҕиара апроблемаггы (ақалақь аҕы ан хџык, пшьџык; акытаҕы хџык, фџык инеиханггы ахшара раазара), иара убас аазара апроблемаггы, абызшәа апхья инаргыланы.

Урткәа зеггы ухазырштуа даеа рыцхара дук ахылҗи-ааит убри итрадициатәыз атаацәаратә еизыкәзаашья анышыакәкья. Зызбахә сымоу апцхәыс лыхьзи лыхьымзги роуп. Уи «Ацсуара» анырхәо апцхәа идыргылоз акәын.

«Ахатҗи абнеи» анырхәо тцакыс иаман: атаацәа рныкә-гаразы иатаху зеггы апшәма иакәын издыз, иаггыкайтцар акәын. Уажәы ахәса ахәаахәтраҗы рхацәа ирымаркуа, иа-гьрапырго иалагеит. Абасала, ацарархара агьама зкыз ахә-саггы, имаапса-имхьта ацара зауа ахацәаггы еинааланы кыкдаҗыкда инхоит-интцуеит. Аха... Аха зысхәо: апцхәыс хәаахәтра дцоит, даауеит... данымаауаггы ыкоуп – Цсоу дынхеит, аелектричка ма автобус дагхеит. Апшәма ари хьымзгишьеит, ауха дзымыцәеит. Дшыуазыруаз ишеит, ус ипцхәысггы дааит. «Сымала сакәу цьушьо, ус иаанхаз хр-цәафын!» – игәы аалыртынчит лыпшәма. Иарггы ус хәычы-хәычла дашьцылеит ипцхәыс лылахара. Нас ахәаанырцә дцо далагеит – уахь 8–10 мшы дынхон – уиггы дашьцы-леит, избанзар, лара дзатцәымызт, ирацәан лөызцәаггы, игәы змыртынчуаз ахьмызг акәын – уиггы игәы азиртын-чит – ипцхәыс дзатцәымызт. Уажәы уи ахатцә ашыоҗәа игәы харшаланы дыцәоуп, сыцхәыс апара сзаалгоит хәа. Ахьзи ахьмызги уи ауаф убаскак дашьцылеит, ипцхәыс ххәаапцхәа-ак лоурггы иҗы неирхәуеит, избанзар, ипцхәыс дзатцәым: ус икоу рацәахеит, итҗеггы ирацәахашт. Ус икоу атаацәараҗы ирызхауеит азҗабцәаггы. Урт зныло иарбан мҗоу? Аб уи дазхәыцуоу? Уи изҗаб дзиаазо җнатак ныкәылгарц азоуп, аха лан лара лахь ишиасуа дазхәыцзом. Ус анакәха, мыш-кызны «ари хтаца хәычы дааза-дыхьча даазышьтыз ани аби ныхәазааит!» хәа иныхәаҗа ркраны икоуп. Аха уи иахьа дазхәыцроуп. Уатцәтәи амш ахь днацшны ахьзи ахьмызги дрызхәыцыр, ус еггыкалоит. Ари зеггы хазхәыцроуп, из-банзар, ари проблемоуп х–Ацсуара иузакәымтхо ахьзи ахьмызги рҗы. Абасала, иахьа абри апроблемаггы цәыртц-ны икоуп, иахтцәахуеит хәа хәҗуп акәымзар, еихаразак аи-башьра ашьтахь. Уи, ачымазара җкы еипш, ишәартоу цәы-ртцроуп. Ус анакәха, иахьа иаанкылатәуп, уатцәы ихьшәа-хар алшоит, зхы ласу, зкәыпшра иарлашәуа аҗар уи атра-

гедиа иацэыхьчалатəуп. Мап анакəха, Ацсуара зышəткəа кацсаз ашəтцла иеипцхоит: уажəраанза уи ашəацыцəац ирылпхаауазтгы, уажəы зегы иреипцхоит, изларылука-ауа акы иалаказамкəа. Ускан аѣиарагы калазом – згаз-рала имѣахкəаз, ма ихылапшыданы икоу апцхəызба азəыр дитахума! Ус икоуп апсуа ипсихология. Ус анакəха, Ацсуара иацу ацкəара зегы иныкəаагароуп, нас ауп Ацсуара зырцшзо аламыс зегы ханахьчо. Арака апцхəыс лроль гəгəоуп, ан лтакпхыкəра харакуп. Дхатца-дыпцхəыс ари апроблема аѣапцхəа азəгы иблакəа химѣароуп.

Абасала, акьалацалацəеи аполитика хəымгеи ихала-рыкыыз агəамсам хəычы-хəычла ихалганы, Ацсуара зыхь кеикеиуа еитцəхроуп, нас ауп х–Ацсуара доуха анеикəхар-хогы.

Хыхь исхəаз инамаданы зейгəшьаракəаки лабжəа-ракəаки кастцар стəхуп.

АПЦХƏЫС БЫРГ БАХЬ

Акəра бзиа ныбцтит, апцтазаара ахаарагы ашарагы ббеит. Быхшара раазараѣы гхак кабццар (ан лыхшара рѣы апсыгера лыласлоит), базхəыц урт иахьынзарцырхагахаз. Уи аѣыза бматəцəа рѣы икамларцаз, ирееи ианаамтоу, ахатəы бызшəа атцара рапцхəа инаргыланы. Игəнахара дууп, рееишьагы змам гха баапсуп ухшара апсшəа думыртцар. Ус акəымкəа, быхшара бзианы ибааазар, уи аѣырлшы бматəцəа рахь ииаганы, таацəаратə традицианы икашəтца. Ацсуара, еикəзырхо анацəеи андуцəеи шəоуп, атаацəаратə традициакəа роуп, урт ргəгəалатəуп.

АТААЦƏА АПЫЗТЦАЗ АРЦЫС УАХЬ

Азанаат алхрала салагар стəхуп.

Ашкол иалгаз арцыс, иеимыргазар, ибоит ауниверси-тет аталара изапсоу изапсаму. Зегы иырто адиплом акə-

зар иитаху, уи азы хэышықәса аеыраацсара иацсазам. Ус акэымкәа, атцарадырра агәазыхәара иматцәкьазар – Анцәа дирманшәалааит!

Абжьаратәи атцара иазырханы занаатк алухырц утахы-зар, иуабжьазгоит Анхафы изанаат алухырц. Сара Анхафы идеалс дсымоуп. Анхафы иахьақара ахақәитра иманы дқам-лацт: адгьыл уқәаарых, абақча қатца, арақә антца, аутра-а-сытра, акәты-ашәишәи... Ажәакала, уара азәгы уиыхьшым, иумоуп ухатәи хәынтқарра хәычы, ухата ухәынтқаруп – иртбаа ухәынтқарра!

«Анхафы» нбан дула изызфыз «Анхаю» ду изоуп – зын-хамқа тбаау, зтаацәа дуу, «ахәынтқар» хәа ззухәартә икоу ауафы.

Атаацәа ду раазара ацәшәара атәхзам: 8–10 шықә-са анихытцлак нахыс, ахәычы дыцхыраафуп, нас унахә-ны уаахьапшаанза азәы хәа дааувагылоит. Ус-ус мацара быжьфы-аафык ануаазалак ауп ухәынтқарра ануортбаа! Ускан уара дыррала упрофессоруп, чынла уеинралуп, матцу-рала ухәынтқаррафы упрезидентуп.... Уаха иутәхи!

Сыгәра га, арцыс ақытафы уизар, анхаф изанаат алх! Уи зегьы реиха ижәытәзатәиу, зегьы реиха ипышәоу, зегьы ре-иха хатыр змоуп занаатуп.

Хыхь исхәеит ацсуа таацәарафы зегьы зхыпшыз аб иакәын хәа. Ихыпшын мацарагы акәым, уи икульт ыкан схәеит. Уаби уабдуи аамта рпырхагаханы уи азтцарафы ихьатцзар, рпозицияқәа рзымышьчазар, уара ирееи! Заа угәуеаныстцоит: уи имариоу усзам. Урызхәыц уаби уабдуи рыцсычерақәа, арыжәтә рацхьа инаргыланы. Аб итаацәа рфы ахәынтқар иеипш ихы мқацигозароуп – убаскан ауп уи икульт анықало. Убаскан ауп ухшара хәжәлар иртцеицәаны ианыуаазо! Уи зегьы ирыцкуп, иааза апсуатцас! Апсуатцас иаазоу атәи зегьы драмароуп: ақытафы уи дынхафуп, ақа-лақь афы занаатс икоу зегьы драмароуп, аинтеллигенция рфы динтеллигентуп, ахәынтқар ифы дхәынтқаруп. Абы-зшәақәа итцарц итәхызаргы ацсуа бызшәоуп урт зегьы цапхас ирымоу. Абартқәа зегьы Апсуарафы икоуп, уи мап ацәызкыз ихшара драгоуп, знымзар-зны дахьхәуеит, аха

иабакоу ускан аамта адэыцба ыкэха ицахьеит, иара зыхышь халаз иеипш, дыхраазраауа, икам-ианым уи «аперрон» даакэхоит. Ус умыхыырц, заа угэуеаныстдоит: иухоумырштын ахэынтқарра мац ушахагылоу, ушхэынтқару ухата! Уи ныкэгатэуп цсахрада!

Даеакгы шэыхшыф азысышытьр стахуп.

Апсуара иацэтэымыз кэзшыа баапсны икалеит атаацэа реилытра – уи иахыа кырза имариахеит. Хабацэа рхаан уи калашыа змамыз акэын. Хара ишыакэхаргылароуп убри ажэытэтэи хабацэа рказшыа. Афар роуп уи апроблема зызбыша.

Хатцеи цхэыси ацтэи анроуа еихаразак изыхкыо агарроуп (афыжэра, анаркотик ухэа ртэи салацэажэом) амамзаароуп, аха зхэоу еикэшэаны еицынхаз ирыцхраауагы калоит, рыхгы иахэоит, агаррагы иацэоит. Асовет мчра шыакэгылаанза апсуаа нхацэан; аагалыхра ыказамызт, ахэа-ахэтра рхы иатэаршыазомызт, иагьмачын. Убри акнытэ апсуа кэзшыала амац изирхон, аду рацэеишыазомызт – убри акэзшыа бзиа атаацэа еикэнархон.

Шэыпстазаарафы иалышэхуа азанаат ала зегы хыкэ-кык-хыкэкык шэымазароуп, аха атаацэа бзиа, атаацэа зхэоу еикэшэоу рацтара – уи зегы ишэзеипшу хыкэкы-зароуп. Ари азтаара фыцыа зхы еидызкыло ракэзам изусу, ари жэлары зегы ирзеипшу проблемоуп. Ахэынтқарра кэхтарц хтахызар, уи ауасхыр хэргэгап! Шэара шэоуп уи ауасхыр азышытазтэо.

Афар рыгха хада – апстазаара имарианы ахэапшроуп. Мап, ус иахэапштэым! Апстазаара март иафызоуп, иахыа ибзиоуп, уатэы ибаапсуп. Ус анакэха, хара зегы хэрыпшызароуп; абзиагы хэхнамцаароуп, ауадафрагы хгэы канамыжьроуп.

Зегь рапхызагы афар абри рабжызгоит.

АПЦХЫЗБА БАХЬ

Ахызи ахьмызги роуп Апсуара еибаркны измоу – уи гэысгы, гэатцэасгы иагроуп. Ахызи ахьмызги рфы хада-

ра змоу атың аанылкылоит апхэызба. «Апхэysi адгы-
ли ирхылымфеиауа акгы ыкам», рхэоит ажэлар. Убаскак
игэгэан апхэызба лыхъзи лыхъмызги. Убри акнытэ апхэыз-
ба лаазарагы убаскак итакпхықэран.

Ани аби ртыпха дразоит фнатак ныкэйлгарц ххэит
– ус ауп ишыкоугы. Атцара бтцаргы, ибымтцаргы, быпста-
заарағы атаацэа рныкэгара хадара амазароуп. Иатахузеи
уи азы? Зегъ рапхъазагы афнпхэйсра базыкатцазароуп
– уи азанааткэа ирхадоуп. Бхэынтқарпхэисзаргы, бтцара-
уаф-академикзаргы, урт рапхъа игылазароуп афнпхэйсра:
афны апхэыс ус аныкэгара, ахшара раазареи ахэыкатцареи
рапхъа инаргыланы. Ус икоу лоуп арпысгы дзышьтоу, уи
иани иаби тацас иртахугы.

Апхэызба лахатыр ашытыхразы акратцанакуеит лееи-
лахэашъа. Уи иагъакуп, иагыфбоуп. Есышықэса ацэафчы-
ча ғыцкэа цэыртцуеит, урт ирыхъзуп «амода ғыцкэа». Сара
урт рформақэа реикэыпхъазара салагом – акы атқыс акы
еиғуп, урт апызто хықэкыс ирымоу апарархароуп, уаха
акгы! Ахэса хыласқэа роуп урт зегы рапхъагы ишыты-
зцауа, дара рзоуп иагъапыртто. Убри акнытэ уи амода
зшэу згэапхо арпарцэа хцарақэа роуп. Убриазоуп урт ацэа-
фчыча-модақэа зхы пату акэызто ахацэа рғы хатыр зры-
мам. «Анигы тацас дызлоугарызеи!», рхэоит азгабцэа реи-
лахэашъа згэампхо абацэа.

Аха икоуп зегы иргэапхо амода: ихыркъам зцэфыча
цэанаала! Уи апсуа пхэызба пхашъапхатца лказшьа шыахэла
иакэшэоит: лыткы акэзар, иоуцэамкэа, икбафцэамкэа
ишақэнагахара икоуп, лкэафта ахэдеи амагтрақэеи лцэа иа-
адшэало изахуп. Убарт ианрыцлалак лыхцэы қамыз, арпыс
илапш налыдхалоит. «Хаи, шыири, ани атыпха сан дылта-
цандаз», – игэы иаатицхэауеит. «Дызшаз днеигзааит, ани
атыпха дзыжэладашъ?» – зычкэын изы дызгэапхаз ан дна-
лазцаауеит. «Иахъа пхэызба еинаалак дызбан...» – хэа лыз-
бахэ аацэыригоит атацаагара иазгэышьуа абгы.

Апсуа пхэызба абас дыказароуп. Уи ус дзаазо ан лоуп,
уи даргъажэфаны длывагылоуп Арцафы. Урт роуп ХХІ
ашэышықэсазы Апсны ныкэызгараны икоу иахъатэи афар
заазо. Аха сара ирабжъазгозеи афар? Убри сазаатгылап.

АҢАР ЗЕГЫ ШӘХЬ

Зегы раҗхьа иргыланы ишәабжъазго: шәкәыпшра шәе-ичаха, шәкәыпшра шәыхьча! А. С. Пушкин ифымтак епиграфс иеитеит: «Береги честь с молоду». Ақәыпшцәа шәзы дыҗкәына, дызгаб – ари зегы ирыцкуп. Зкәыпшра ламысла изыхьчаз, касышлеи хтарпашлеи иажәра даҗылоит. Ахы пату ақәтцарафы аҗсуаа жәытәнатә аахыс рхатәы милат чы-дара рыман. Аурыскәа, анемсаа, афранцызцәа, аполиакцәа ухәа акультура ду апызцахьоу амилаҗ дукәа ирылазо хара ихалазазом, избанзар хара даеа тоурыхмфоуп хазнысыз. Кавказ ахатә культура аман, уи Европатәи иацәыхаран. Хара хәхьзи хәхьмызги акала икоуп, еихаразак арҗызбеи аҗхәызбеи, ахатҗеи аҗхәыси, иара убас атаацәа реизыкәза-ашьеи рфы. Аҗсуа пхәызба арҗыск дихнахәаар, даара иус бааҗсхон, пхәысс димгар ауафшьра ахылҗеиар ауан; «Хара хәума дызхыччаз!» – рхәон лашьцәа, лтынхацәа. Ахьымзг анафсгы ус зыхнахәааз аҗхәызба даеазәы дызиццазомызт, ус драҗкыданы, дагьнасыпданы даанхон. Ари атцас шака иҗгәгәаз акара аҗар ахылаҗшрагы рыман, иагьахьчон: аҗхәызбагы арҗысгы еиҗшны рхы пату ақәыртцон. Ускан аҗиара бзиа иказ зыбзоуразгы убри акәын: азгабцәагы аҗкәынцәагы зегы аразккәа роуан – имачзан афнра изымцакәа иаанхоз.

Асовет мчра иахнатаз рацәоуп, аха иахнатаз атцкыс еиханы ихамнахит. 70 ш. хаакәымтцакәа Аҗсуара анышә атара хәфын; ашкол программа иалаз ргырак убри акәын изызкыз: «ажәытәра ацәынхамынхақәа» ххәаларын, «ажәытәтцас бааҗсқәа» ххәаларын. Абас хтцас хазынақәа хәрхыкәла-суа ахәынтцәа рыкәтәара хәфын. Уи зегы политикан, амилаҗ хдырра хцәырзра акәын изызкыз. Даеакала иаххәозар, агаза инапала амат ркуеит хәа уртқәа зегы хара хнапала акәын ишыкартоз.

Уи афгы хәуаангылоз: еизарацыпхьаза, тәыцак хкы-цыпхьаза, еихаразак ашкол афы аҗар хрылагылан иаххәон, еитаххәон: «Хара милат еилаххуам, аҗкәын бзиа иибаз дааигоит, азгаб бзиа илбаз диццоит» ухәа «кәышрас» иказ

зегы афар рхы итаагалон. Арахь уцшыр, ҳацсадгьыл афы азин ҳаа акгы ҳамазамызт, ҳбызшәа зны атцара азин ҳа-мырхларын, нас ихаташәа катцаны хәыштәара бызшәаны икартцаларын, аха зегы акоуп, ҳара иаххәац ххәон – «ҳара милат еилаххуам...» Азегы дазхәыцуамызт егырт амилат ҳара ишахзыказ.

Урыс школк афы артцафы диатцааит тцафык:

– Ацсны милатқәас инхода?

– Аурысқәа, ақыртқәа, аерманқәа, абырзенқәа... – еикәи-пхәзан, даатгылеит, уаҳа азәыр ыказар игәалаиршәарц.

– Ацсуаа, – итцлхәеит артцафы.

– Аиеи, ацсуааггы нхоит! – ишәакәиргәгәеит атцафы.

«Ацсуааггы Ацсны инхозаап!» игәалашәеит атцыхәтәан. Абас акәын ҳара ишхәхәацшуаз. Артцафгы атцафгы ирха-рагәышьоузеи, ус икан аполитика. Аа, ижәбоит ҳалашәра хахькылнагаз.

Зегы аазаралоуп ишалаго. Атаацәеи артцафцәеи роуп уи знапы иану. Ирабжәагарызеи, нас, урт артцафцәа?

АРТЦАФЦӘА ШӘАХЬ

Артцафра еихау занаат ыказам, избанзар, ахәычы тцара-дыррала ибла хызтуа, ацстазаара амаза ихы-игәафы иназ-го Артцафы иоуп. Дарбан хәынтқарратә усзуфу, шәкәыффу, тцарауафу... зхылца зхыхны зыртцафцәа ирмеихырхәо, аңышәара ду рызымто! Ҳаргы ихаман артцафцәа дуқәа: Фама Ешба, Дырмит Гәлиа, Андреи Чочуа, Николаи Пате-ица, Платон Шыакрыл... Урт илартцаз ажәла марымажахан, тцарадыррала ҳажәлар дырлашеит. Иахьатәи ҳартцафцәа шәануп урт рымфә. Шәара ижәбоит изакәытә ғырцшу урт ишәзынрыжыыз. Бафхатәрала зегы еипшым, уи тцабыргуп, аха артцафы иуалуп, хыхь зызбахә схәаз ҳартцафцәа дуқәа реипш, иааипмыркыазакәа ихы аус адулара. Зхы иакәитү Ацсны атцеицәа раазара насыцс ианшәоу, ишәааза урт рып-садгьыл иатцеицәа иашаны. Зегы рапхәазаггы Ацсуара ры-лашәааза – уи еикатә культура дууп. Ацсуара цсыс иахоу

ацсуа бызшәоуп. Ихәфсхьоу аамтақәа рыгха шәазхәыцны, шәґацхьа икәшәыргыл азтәара хада: ацшәа зымдыруа ацсуа дацсыуазам! Уи традицианы икататәуп, иказтәогы артәоцәа шәоуп.

Ахатәы бызшәа инартәулань адырраґы цапхас иамоу асахьаркыратә ґымтәоуп. Ашәкәыпхьара агәыблра зкыз егырт аматәарқәа ртәарагы изымариахоит, избанзар, ибызшәа беиахоит, ихшыґ тәархоит, идырра тәулахоит, икультура азхауеит, ицсадгыли ижәлари дырпатриотхоит. Ус иґоуп асахьаркыратә литература амч. Дакадемикхаргы, дхәынтқарратә усзуґхаргы, асахьаркыратә литература дамыпхьозар, идырра тшәахоит, изанаат ахәаа изахысзом, ус анакәха, изеипш культурагы хьысґахоит, иґархоит ибызшәагы. Уиадагы, асахьаркыратә литература амилат культура иабжакны ирыпхьазоит. Ус анакәха, атәара змоу аинтеллигенция хымпада ирдыруазароуп имилат литература. Мап анакәха, дабатәи интеллигенту?! Ус иґоуп зхатә культура змоу ажәларқәа зегы рґы. Хара хґгы ус икаларцаз, шәара, артәоцәа ишәуалул абицара ґа еитґагыло убас еипш раазара. Ари азтәара сзаатгылаз – иахьа хґар даара ипсыґены рхатәы бызшәа рдыруеит, урт рсахьаркыратә литература иапхьозар ус изыкаломызт. Уи артәоцәа шәоуп изхароу.

Шәара, артәоцәа, инартәулань шәазхәыцроуп ацсуа бызшәа иамоу астатус – ахәынтқарратә бызшәа – макьана ақьаад аґоуп иахьыґоу, аха абицара ґа рхаан аптәзаараґы уи афункциа нанагзароуп. Уи ус икаларц азы хажәларгы ахәынтқаррагы зыкәґыґуа шәара шәоуп. Ихатәы бызшәа усгы идыруеит хәа шьоукы-шьоукы анацәа ирхәо акәымкәа, ихатәы бызшәала атәара иманы дшәаазароуп атґеи.

АГӘЫЛА. АИГӘЫЛАЦӘА РЕИЗЫКАЗААШЬА

«Агәылеи агәи», – рхәоит ацсуаа. Уи иаанаго агәыла ила ауаґы дыґәґәоуп, агәыла агәы дацапхоуп, агәыла агәы даґызоуп. Убриазоуп ацсуа агәыла агәы дзадикылаз. Ац-

суа ицэтэымуп аиндивидуализмра. Ацсуа игэылеи иареи ргэы еизынхар, рыҕқәа нархэны еивысуа иалагар, цсрак-зрак аипш ирыпхъазоит, ихъааргоит, ихъымзгыршьоит. Избанзар, урт ирдыруеит инапшуа ирзырхэо. Инапшуа хэа иҕаз азтцаазомызт рыуа изхарада хэа. Аигэылацэа еицэажэом анырхэа, рфыцъагы ланаркёуан: «Дгазоуп акэымзар, игэыла игэы шцанирхоз!», – рхэон еиха илакэыз изы; «Дкэышын, ихы иатэеимшьар акэын!», – рхэон еиха икэышыз изы. Мамзаргы, рфыцъагы неидкыланы: «Хай, абаақәа, ирыхъзеи?!», – рхэон. Урт ахымеицэажэо агэылацэагы рхы иакэтцаны, ирыбжъацэажэон, реинраалара реазыркуан, иага агэыхъшэашэара рыбжъалазаргы, иагьеиндраалон. Уи инаркны уажэраанза ишыҕаз аипш еибабон-еибахауан, ахаан ухахы уцымшь ыкоуп хэа еибырымхэацшэа иаакалон. Уи агэахэа рнатон ртаацэагы, уртгы уажэраанза агэыхъшэашэара ирыбжъалаз рзымдырзошэа аитанеиаaira нарыбжъалон. Ас иҕалон еихаразак краамта имеицэажэоз рыкны. Ари збо егырт агэылацэагы ргэы иахэон.

Агэеизынхарақәа иагъакуп, иагъыѿбоуп. Убри аҕнытэ, иахъа згэы еизынхаз, агэшыра ахынзакоу реинраалара нап адыркзомызт, ирдыруан уи шлытцшэадахоз. Урт реиныршэаразы иатахын аамта, аамта цытк анбжъыслак ргэашырақәа еикэтэон, агха икартаз иазхэыцуан, ипхаршьо иалагон иахымеицэажэоз. Убартқәа рхы иархэаны акэын аинрааларагы нап шадыркуаз.

Аинраалара иарццакыр алшон ачара, ма ацсра. «Ахэхабжъахъгаз унеи!» рхэоитажэлар. Уи зызку убарт имеицэажэоз роуп. Ацсра ахыҕкалаз аѿнатей хареи хайзыуаазам хэа реаныркылар, ихъымзгын. Аха иахънеиуа икэырцар, ргэылацэа иранарыжъуамызт, «Хагаита, ауаѿшыра шэыбжъоушэа, ишцакэышэѿоз!» – хэа ираѿпнырхэон. Ақытаѿтэй ауаа хатэрақәа иара аенытцэкъа агха иҕалаз дырееиуан. Иара убас акэын ачарагы ари аус шарццакуаз: ачара ѿымшкыхымшка шагу, апшэма илаиацэажэаны дақэдыршахатуан, дызмацэажэо игэыла иаашьтра. Нас ѿыцъа-хѿык ачара змоу апшэма ихъзала инейны даарпхъон, иутэу- ихэатэу

удыруеит, уааины угэылацэа урылагыл хэа иархэон. Анахь-гыы арахьгыы азэы мап-чап ихэаргыы ианамыжкэа, иа-аргыны иацэажэон.

Ацсуа қытақэа рёы айгэылацэа, шамахамзар, еизааи-гэазаны, рцэыкэбарқэа еилатэо инхазомызт. Ус зықартцоз амац азы агэыхьшэашэара рыбжьамларц, рыбз меишь-цыларц азакэын. Арахэ-ашэахэ уашта иаатахауа, акэты, ашэишэи еилало, аутра италан апхаста кэртцэ, атаацэа рцэажэабжэ агэылацэа ирахауа – уртқэа зегыы анеицы-лалак, агэылеи агэылеи ргэы еихшэар алшоит азы ина-скья-ааскьяны инхон. Уимоу, аишьцэа анеиёытцуагыы, ари уажэшьта дхаз тзуп хэа, днаскьяганы дындырхон.

Айгэылацэа еснагэ айцхыраара рыбжьан: еицхырааны ицэагэон, ирашэон, итаргалон, ажэ ртаауан, амёы ааргон. Азэы уардынла азлагарахэ дцозар, игэылацэагыы адырра ритон. Икан еилахэны амхы анылартцозгыы. Ауаёы рыцха-рак дакэшэар, рацхья иааиуаз игэылацэа ракэын, асасцэа итаар, шьтэак рзишьуазар, агэылацэа ракэын иказтцоз, дара ракэын ирыдтэалозгыы. Апшэма ихала ашьтэа шьны ихала асасцэа дрыдтэалар, ари гэыла димазами хэа инеизтцаа-а-аизтцаауан, ицшэмара ахатыр лакеуан.

Ацэгэеи абзиеи рырееира атэы усгыы еилкаауп, агэыла-ра ачара рураны иказар, рхатэ ускэа нышьтатцаны, иутэыз-ихэатэыз зегыы дара роуп иказтцэ, цсразаргыы – убас. Агэы-лара апсы дахьынзакёоу ацэ икыр, аеага икыр, убас ихатэ уск кэитцар цхашьаран. Агэыла ихьзи ихьымзги игэылацэа ракэын издыз. Агэылара иахэтоу кэзымтцоз икан данахьды-рхэуаз: иёната ацэгья-абзиа аныкоу агэылацэа ишахэтоу ала иматц рузомызт. Уи гёеантцаран, егьыс ахабла ахьымзг ддыргомызт, иахэтэз кэртцон, аха апшэма ихы ирдырны, ауаагыы идырханы акэын ишыкэртцоз.

Ахьзи ахьымзги Ацсуара злеибарку милат кэзшьёоуп. Уи ауп айгэылацэагыы ахаблагыы еибаркны измоу. Ай-гэылацэа рыжэлақэа хаз-хазызаргыы, еижэлантэу реицш, аиашьара, аиахэшьара рзибауеит: урт ацкэыни азгаби еи-багар хьымзгыс ирыцхэзоит, уи ацсуа иатэам акакэны иахэапшуеит. Уигыы акэым, ибжьяацны арцызбеи апхэыз-

беи еибырхэо алафгы айгылацэа еибырхэазом. Ажэакала, айгылацэа жьрацэарала еилахэу реипш ауп реизыка-заашьа шыкоу.

Хаблак афы еижэлантэу айшыцэа ахьеиланхо, тэым жэлак дрыланхозар, ичydаны хатыр икэыртцоит, уи ажэа хэхэхэк азэы иеихэар, айшыцэа рхы иакэтцаны, иаепны-рхэоит, дахьдырхэуеит. Сасцэакэхэк ртазар иара тамадас дкартцоит, ацэгьа-абзиа рфы ажэа идьрхэоит, сасра ицозар еихабыс ма фызас дышьтырхэуеит. Ажэакала, уи сыжэла-затцэны срылахеит хэа ихы кэыншьауа, дызлоу ахаблафы дыцэны дкалазом.

Агыла апсра дакэшэар игылацэагы ицэабон: апсы дахьынзакэоу, нас жэымш рфынза, апшэмацэа ахаатэ агьа-ма рбаанза, агылацэагы рыцггон. Уи ашьтахьгы, рыфны агэыргьара ыказар, ашэа рхэомызт, икэашомызт. Иара убас абжэаапынгы амузыка адырхэазомызт. Ашыкэс афынза ус рхы мфэпыргон.

Айгылацэа еишыцэас икаибацэазомызт – урт уиадагы еишыцэоуп, ршьа еибауеит хэа ипхэзан.

Ишцакоу урткэа иахьа?

Атаацэа реизыказаашьафы иахьа икоу агхапхакэеи агэынамзаракэеи, хымпада арака ианыпшит: «Ахэынтқара мач» – атаацэара рыпстазаарафы апшэма имчра апцыге-ха, уи амчра акэын айгылацэагы рымчра зыргэгэоз, уажэ уигы ианымпшыр амуит. Ипсыгеит цыхьа иказ ахатыре-икэтцара, ус анакэха, агэбылрагы цсыгехо иалагеит. Аихаби аитцби рыбз ахьеишыцылаз ыкоуп; еизыуаам айгылацэа ыкоуп; имеицэажэо айшыцэа ыкоуп; имацхеит уи згэы иалоу, еинхраалап зхэогы агылацэа. Уимоу, ахэса реипш, ахацэагы аухэан-схэан шытызхыз рацэафхеит. Уи ахатца иатэам акы шакэугы иазхэыцзом. Арака агэеизынхарагы, згэы еизынхаз еинзраалогы рыпсыгерафы мзыз хадас икоу арыжэтэ ауп, уи иачычаз, иааипмыркыазакэа изжэуа роуп. Ари азтаара сеалазгалом, ичydаны иззаатгылатэу проблемоуп, избанзар, уи зегы ирпырхагоуп: атаацэагы, ахаблагы, апстазаарагы неизакны. Ус анакэха, уи Апсуа-рагы иапырхагоуп.

Аигылацэа гыблыла реизыказаашыа ааха гэгэа анатейт аколнхара ацэыртца. Хыхь ишаххэахыоу еипш, апсуаа кэзшыа бзианы ирыман аицхыраара, аицынхара. Еиха зхэоу еикэшэоз, мчла еикараз еилахэны амхы лартцон, иаадрыхуан, имчымхаз ицхраауан. Уи ипсабаратэыз еицхырааран, ауаа реизыказаашыа хзырбоз акэын. Иара абрака иазгэастар стахуп, уи уажэггы имызкэа ишыкоу. Аха нас, аколнхаракэа мчыла еифекааны, бригадала апхэыс, ахатца, ахэычы, аду еиларгыланы аус ддыруа, ируз аус «ацямш» хэа ақаад инаныртцо, ашыкэс анынцэалак ишэырхэзи шэуалкэеи-шэбацкэеи хеибартэааит хэа ашыкэсантэи раапсара иалтцшэаны акгы рмоуа ианалага, ауаа гэамтцит, агэынамзара роуа иалагеит. Абаандафэа реипш, зеггы аплан рыкэын, рыплан нарыгзар акэын. Ашыжь ататын аитахареи арашэареи рзы усура ианнеиуа, шыоук заа инеиуан, шыоук афны рус-рхэыс ишафеу иагханы инеиуан, арахь зеггы зэыз аус акакэын. Иага аибахатырра картцаргы, иахыеи уатцэи ирчхаргы, аепныхэа карымтцар ауамызт, еихаразак татынфыхын урт есымша иагхоз уажэ еиха феырхуа, еиха дрыпхуа ианалагалак; ацыкэреи аарыхраангы – убас: ацэагэареи арашэареи раан рхы нахырга-аахырго, ацямш архара еиха иахымариоу иашытаны, атцыхэтэан ацыкэреи ашара аан зеггы реиха дара иргон. Абарткэа ирыхкэаны агэыхшэашэара рыбжьалон, агэеихшэара афынзагы инеибагон. Зызбахэ сймоу аамта хара хабицара ибзианы иахаануп: аколнхаракэа рапхэаза ианеифырка-ауаз акэын, урт аибашыра калаанзатэи аколнхаракэа иреипшымызт. Уи ашытахь урт аколнхаракэа алтцшэа рыманы ианыкалагы игхадамызт, урт агхакэа ауаа реизыказаашыа апырхага гэгэа рыртон, цара-шыаралагы акырзуз акыр иоуа ишыказгы.

Абасала, Апсуара шыатас иамаз ауаа реизыказаашыа акэын, дара ирхарамыз амызкэа ирыхкэаны, знык ианышыакэкэа, уи рпсихологиагы ианыпшит. Хыхь ишаххэахыоу еипш, ус калейт атаацэа реизыказаашыафгы, аигылацэа реизыказаашыафгы. Хапхэака халацэажэараны хакоуп инеизакны хажэлар рыпстазаарафы уи гэгэала ишаныпшыз атэггы.

АЛКААҚӘАК

Ҳажәлар реибаркырағы атың гәгәа аанызкыло ируакуп, хыхь хзыхцәажәаз айгәылацәеи ахаблеи реизыкәзаашья. Ҳахыалаазоу азы ихазгәәтом акәымзар, уи айзыкәзаашья етикатә культура дууп. Ҳаамтазтәи акультура дукәа зырфеиахьоу амилаң дукәа иреихау атцарауаа уи цыашьахәыс ирыцхьазоит, иаахтынгы ирхәоит ари цивилизация дук иарфеиаз шкультуроу, дара ишрымамгы имзакәа ирхәоит. Уи иагыцыашьатәзам, избанзар, Апсуара еипш икоу акультура иаиц иахьей идырфеиаз акакәны икәзам, уи ашәкәфьратә культура феианза ишыакәгылахьаз акоюп. Убриазоуп ҳаамтазы шәкәыла-быгъшәыла акультура зырфеиахьоу ажәлар изцъаршьогы. Ҳара ихамоу абзия ҳара ххата ианхазгәамто ыкоюп – ус иахьабалак икоу цыахшьоит. Уи шәартоуп, избанзар, иумоу закәу еилкааны пату узақәымтцар, нас азрахьоуп ахы аххоу. Апсны иналтңны имнацшы-аацшыц, ҳаңсабара еипш иахьабалак икоу цыишьоит. Ус ишыкам анидырлак ауп ҳаңсабара хьыртәатцәа закәу анеиликаауа.

Исгәалашәоит абри еипш икәз ахтыс. 60-тәи ашықәсқәа рылагамтаз акәын, Акәа хгәылаз тақәажәык дыпсит. Дтәанчафын акнытә Аусбарта хәыдапсада акәыбалықартдон. Уи знапы ианыз, ауаста дааин, цатлыкак ауатка злаасхәаша сышәт, мап анакәха акәыба кастазом ихәеит. Сара, Апсуара иалаазаз, иацы ақытантә иааз, ари ансаха, исхәо сфамшәо сышхазхеит. Зны акәыба кәитцандаз, нас арыжәтәгы ихәлартәарын, даеакгы иоурын сгәахәит, аха изоухәода! Ҳаңсабара цсабара ишеипшым еипш, х-Апсуара милаң кәзшьак ишеипшымыз убасқан ауп еиха ианейлыскаа.

Ари ахтыс зысгәаласыршәаз, усқан ицъасшьаз аказшьа баапс ҳаңсуарағгы даеа формак ала ицәыркьацәырасуа иалагеит. Уи шәартоуп: иахьа ицәыркьацәырасуеит, аха уатңы иаргамахар алшоит.

Апсыжцәа анышә пыркауеит. Уи зусу цсыжрала еилоу роуп. Уи уалцшьоуп дара рзы – ус икоюп Апсуара. Ус анакәха, иатахума апсыжыртағы афатә-ажәтә наганы акрыфа-

ра-акрыжэра? Цабыргуп, иахъа уи иахъабалак икам, аха уатцэи икалар алшоит. Еицэами руалцшъа анынарыгзалак ашьтахъ аоны иааганы хатырла какалк ддыркыр, хаапсара хазыразуп, уака упсы тынчхааит рхээр? Убри ауп апсуатцас-ла еиха иламысу. Апшэма изгы игэыртынчгоуп, табуп хэа реихэоит днархатцгыланы.

Аханатэгы апсыжрафэи апсы имфа даныкэыртцалак ашьтахъ акрыфара изапшьыргазгы апсыжцэа рзоуп, убарт рцабааи рыразреи ракэын изызкыз. Апсуарафэи уи ахтыс даара акырзтцазкуа акэны икан. Ари атцас Апсуара иахэтакны икалеит, шыатасгы иаман аразреи, ақыарей, ауалцшьей. Арт инарываргыланы Апсуара иацэтэыму даеа казшьак, даеа формак аныкала, апсуа итцас ачыдарақэа зеггы хнырбгалоит, апсуа иламыс рацхъа инаргыланы.

Апсыжцэа пату рыкэтцаразы апшэма уи аены икаитцаз азирхазомызт. Оынфажэа мшгы апсхэггы апшэма ианыкаитцо ипсыз изоуп изыкаитцо, аха убри инаваргыланы сыпсыжцэагы какалк дсыркыр стахуп хэа иажэа иналейтцон. Убартқэа хеыртахагзар Апсуарагы еикэнархоит, апсыжцэагы рахатыр шытнахуейт.

Даеакгы. Апсы икэ-итцас (ипсхэи-исабшахэ) амфатцара аан анышэынтрафэи арыжэтэ ахтэаларей ажэрей цас баапсны иапшьыргеит. Хабацэа рхаан ус икамызт. Уажэи дқырсианума, дымсылманума, дыпцхэисума, дхатцоума инейпцшны зеггы рфэи икартцоит: Апсуарагы кахажыт, адингы хакэныкэом! Иабантэаага? Амилат рацэа хазлоу дасу иара итцас ныкэйгоит, аха хара урт хусс ирылоузей? Избан хара хтцас нкажыны тэым цаск шытаххрани хзыкоу?! Ицъашьатэами, иаххэап, абри афыза афакт. Апсны ақытақэа зегъ реиха амсылманра ахыныкэыргоз Ешыра акэын. 40-тэй ашыкэсқэа рфэинза апсрафэгы апсхэрафэгы арыжэтэ цэырыргазомызт, уажэи апсрафэгы, апсхэрафэгы, анышэынтрафэи ахтэаларафэгы қытак «иатцахом»!.. Атцас айкэырхароуп иуадафэу, арзра мариоуп.

Зеггы рхы ианоухажылак абасоуп ишыкало. Ауафэи дзышыцылаз зеггы бзиоушэа игэи иабоит акэымзар, сабапрас иалоузей апсы афэи «фырхэхэо» акатэара. Даеакуп,

иаххәап, қыырсиан тјасла ацсы ихъзала аишәа ахьгылоу асакәмал (арафы) ахтјара.

Ацсыжреи ацсы иқә-итјас амфәацгареи аус аґы амсыл-ман тјасгьы шыақәгыланы иқан, уажә уигьы бжамеамхеит. Ас еипш икоу атјасқәа амилат лацшы рхызароуп, амилат хшыф амфә иқәнатцозароуп, уи анықамлалак, нас дасу ихы иааташәалак катц, зегьы рырбгара, рырхәашара иналаго-ит. Идырхәашо хтоурых ауп, хкультуроуп, аха уртқәа еилы-зкаауа дабакоу! Арызжәтә ахь зхы цаз ицшьоу аус ишьтахь аиаирхоит.

Хтјасгьы, хқьабзгьы, хтоурыхгьы абицара ґа еитґагы-ло ирдыруазароуп. Хара зегьы иахуалуп урт рыхьчара, ре-иқәырхара. Убасқан ауп ацсуа дшацсыуоу анудыруа, ими-лат хәґара иманы, уи даґақы иаламфашьо данықало.

АЖЬРАЦӘАРА. АПСУАА ЖЬРАЦӘАРАЛА РЕИЗЫКАЗААШЬА

«Атјла дацла игылоуп, ауафы – жьрацәарала», – рхәо-ит ацсуаа. Милатс икоу зегьы ажьрацәара рымоуп, хаты-ргьы рзақәуп. Аха ацсуа ижьрацәара дшазыкоу цқьа иа-атутцаар, иаацоушьартә ахатәы чыдара амоуп. Ажьрацәа-ра ф-жәлакы реилахәрала иалагоит – амахәи абхәарааи рыла. Урт реибабарей реитәнеиааирей агәбылра атқкыс ахатырейқәтароуп шыатас иамоу. Нас аиахәшьапацәеи аиахәшьапхацәеи анрыбжьагылалак ауп агәблыратцәқьа анықало, избанзар, уажәшьта урт жьрацәароуп. Агәблы-ра атқкысгьы еихауп аеншьарей аиахәшьапарей. Урт реи-зыказаашьа уаназхәыцуа, ахәынтқарратә ма арратә еиґка-ашьа угәаланаршәоит. Арақа, қарала акәымкәа, аеншыцәа еиха амчра рымоуп, аиахәшьапацәа еитцбыратәуп, аха уи изақаразаалак рахатыр ланарқәзом, избанзар, нцәахәыс ирыцхьазо ажьрацәара азакәан ала, дара тыцс иааныркыло аиахәшьацара ицшьоу акакәны ирыцхьазоит, иағьазгәдууп. Ас еипш аизыказаашьа ахьыкоу атақцхықарагьы гәґәоуп: ажьрацәара еилазгаз изы шатарак қазымтцә ашьаутәтә ко-

декс шыақыргылоуп. Абасала, ирацооуп апсуа жырацоара иарфеиз агёбылатё еизыказаашьеи уи атакчыкёреи.

Жарзаатгылап урт акакала. Аха зегь рапхьазагы тоурыхс иамоузеи ажырацоара? Адунеитёи ауаатёиоса ирзеипшу афеара ианбалага? Насгы ишдалагеи?

Миллион шыкёса, икалап инеихангы, ауафы дгыгшыгын, абна дылан – дыбнауафын. Уака хылтшытрала рееидкыланы ишёарызон, рхы ныкёыргон. Рапхьазакёны урт агёыпкёа хылтшытрала рееидкылара ауаатёиоса ртоурых афы эпоха дук атцанакуеит: «Первобытнообщинный строй» хёа иашытоуп. Агёыпкёа еиёахауан, еибашыуан, икёибахуан, ииааиз егырт иатцахаз тёис икартон. Рыматц ддыруан. Ус хёычы-хёычла ахратёра (рабовладельческий строй) аформацияхь ииасит. Ари аепоха аан ауп ахылтшытратё гёыпкёа реибашьреи тёцёас рыкатцареи рнаосгы, хатцеи пхёыси рахасабала еибаго, атацёа апыртцо ианалагаз. Абасала ихацыркын жырацоарала аеиылыргара. Уажёраанза хылтшытрак иатёыз агёып афы хатцеи пхёыси еибагозтгы, уажёи даёа хылтшытрак аёынтё пхёыс дааигон. Ф. Енгельс еицырдыруа иусумта «Атацёа зхылфеиаази, ахазхатёмали, ахёынтцарреи» афы ари апроцесс адунеитёи ауаатёиоса рфеиара афы хтыс дуззаны икалеит хёа дахцёажёоит, избанзар, абиологиатё наука излахёо ала, хылтшытрак иреиуоу анеибага ирхылтцуа мрихоит, хшыола икёадахоит, махашьахала имчыдахоит, ишнеи-шнеиуа адеградация рыхьны ианыззауеит. Ршы шака еицёыхароу акара ирхылтцуа зегь рыла игёгёахоит, икёышхоит, афеара роуеит. Ф. Енгельс апсуаа ажырацоара ишазыкоу идыруазар, иага ицёеишырын. Дара апсуаа рхата атцара шрымамгы, Ф. Енгельс иеицёамкёа ажырацоара закёыз рдыруан, уи еилазгазгы илахьынтца збан.

Апсуа жырацоарафы хадара амоуп, хыхь ишысхёахёоу еипш, аианшьареи аиахёшьапареи, нас урт реизыказаашьеи. Иналкааны урт чыдала агёблырагы гёгёаны ирыбжёоуп. «Аиахёшьаца ма аиахёшьапца раншыа ианиныкё, аца итоу ачыкёареи агёама рбом» рхёоит. Апсуаа рфы ашыоура ахатё тцас амоуп. Ашыоура зегь азин рымазам. Аиашья

ишъа аиашъа иуеит, иара убас аиахэшъацагъы аианшъа-
гъы ршъа ейбаур азин рымоуп хэа ицхъазоуп. Ианшъцэа
ргэаратафъы ацсра калар, аиахэшъацагъы аиахэшъапцагъы
ашэы шытырхуеит. Аианшъцэагъы ус ауп ишыкартцо. Урт
апсататэгъы рыбжьоуп. Иара убас ачаракэа раан амхъахь
рыбжьоуп. Ачарафъы аианшъа ахафъы ддыртэоит, избанзар,
аианшъа амчра имоуп хэа ицхъазоуп. Рнапы анырызэзэо
акэзааит, афны ианыфнало, атцэа аныркуа, аихатцгылара
аан еснагъ аианшъцэа апыжэара ыртэоит – дыпцхэысума,
дхатцоума. Зны-зынла аианшъа кэрала деитцазаргъы, «уара
уаншьоуп, амчра умоуп, утэа» рхэоит. Иара убастцэкъа,
«ари дгылазааит, диахэшъацоуп» рхэоит. Тацаагара ицозар
аншъа апызара иртон, аиахэшъаца атаца лчамадан анака-
акра, уи лыматцура иеазикуан. Ускан уи ихгъы дирдыруан:
«Сара сияхэшъацоуп!..»

Аиахэшъацеи аиахэшъапцаи раншъцэа рфы ацэгъа-аб-
зиа анрымоу, риашъарафъы аипш аматц руеит, аха ускан урт
иазгэдуноуп аматц шыруа: «Ханшъа игэарата агэыргъара
ыкоуп!» рхэон дара. Урт ашэахэареи акэашареи ылагъы
идырцшзон ачара. Уи хъзын-ипшан дара рзы.

Аианшъа, аханы дышдыртэо аипш, апцхъагъы иныхэафэ
ркуан. Адырфэфены ачара ажърацэара иртэуп хэа ицхъазан.
Ускан аианшъа тамадас далырхуан.

Ацсуаа иофициалтэу ажэлар рныхэафэ аипш, ажъра-
цэара рныхэафэ ркуан. Ианакэызаалак ацсуа ныхэафэакэа
университетын афэр раазарафъы. Ажърацэара аныхэафэала
афэр идеилдыркаауан уи агэбылра, уи рыба ачыц еипш
ишыхъчатэу, ажърацэара еилазгаз дшымахагъоу. Ацсуаа
рфы «амахагъа» ззырхэоз иеишыыр еигъын, уи дзызэзэоз
зы калазомызт. Ажърацэарафъы имахагъахаз ашыра икэы-
ртон, икан даныршыуаз, ма Ацсны далырцон. Инапы кны
апсшэа иархэомызт, ичеицъыка рфомызт.

Абасала, ажърацэара аныхэафэ анырку ирхэон ажъра-
цэара еилазгаз дзыкэшэараны икоу, ипеипшу. Уи гэеантца-
ран, уи аазаган. Аиахэшъапца лныхэафэ анырку ирхэон
абарт реипш икоу ажэакэа: «Аиахэшъапца дыцэазар думы-
рфыхан рхэоит»; «Аиахэшъапца лапхъа умиасын рхэоит»...

Хыхь ишаххэахьоу аипш, ажьрацэара аныхэаҕагы ха-
азкэылаз агыруа акцент ала иахкуа халагеит. Уимоу, ажэа
«ажьрацэара» ахэара хакэытцит. Уи ахатыпан «хазхылтцыз
ныхэазааит»; «хашьцэеи хэхэшьцэеи ныхэазааит», «ххэыч-
кэа ныхэазааит» убас итцегы. Ажэакала, хабацэа иах-
запыртцаз аныхэаҕа хыртцэатцэа нкажьны, ажэа еизада-
ла еимаркьакьоу афыжэра амацарада, кэыш ажэак злам,
аныхэаҕа аашьтаххит. Уи азэгы ианажьтэым.

Агэакраҕы зегы реиха игэакьацэоу хэа ипхьазан аи-
аншьцэеи аиахэшьапацэеи. Агэарата агэакра иакэшьаз
иакэын издышшылоз, аха уи дивадыртэон аианшьагы, уи-
гы идышшылон. Апстэыуацэа хэа ипхьазазгы убарт аи-
аншьцэеи аиахэшьапацэеи ракэын. Ажэакала, агэаратаҕы
арыцхара икалаз аианшьцэа аиахэшьапацэа ирыцеифыршон,
убриалагы урт рхьаа акыр ихыреуан. Ажьрацэара гэгэан аи-
аншьцэа дукэа – аб ианшьцэа, иара убас ан ланшьцэагы.

Апсуа ажьрацэара дшазыкоу атаацэара алалара алагы
иубоит: рыцкэын изы иргэапхаз апхэызба зегь рапхьаза-
гы лыжьрацэара иазтцауан – ланшьцэа зустцэоу, лаб
ианшьцэа, лан ланшьцэа.

Ажьрацэараҕы аианшьеи аиахэшьапеи рнафсан аи-
аншьцэа дукэа гылан. Урт реибабашья зеипшроу аипш, аи-
аншьцэа гэакьакэа реипш агэбылра рыбжьоуп.

Фнаталатэи ажьрацэараҕы иаангылазомызт аианшьа-
реи аиахэшьапареи: рыжэла зегы атцанакуан. Иаххэап,
ианшьцэа Гэынаа ракэзар, Гэынаа зегы ншьцэас ипхьазон.
Иара убас акэын Гэынаа зегы ихата иахэшьапас дшы-
рыпхьазоз. Ус икан аб ианшьцэеи ан ланшьцэеи рэгы. Урт
ирыжэлоу апхэызба дигар калазом. Арахь упшыр ыцья
аишьцэа аижэлантэкэа азгабцэа пхэысс иргар ауан, избан-
зар, арт ажьрацэара рыбжьазам.

Ажьрацэара ахатыр убаскак игэгэан, аиахэшьапа
иан Мгэызырхэатэызар, дазгэдуны мгэызырхэаа зегы
саншьцэа хэа рзихэоит. Дара Мгэызырхэаагы убастэкьа:
«хэхэшьапа!» рхэоит, иан дахьымгэызырхэатэу ахатыраз.

Ицьоушьаша, абри афыза атцакалоуп, иаххэап, Абжьюу-
аа дыртыпхазаргы зегь неидкыланы ишихэо. «Саншьцэа

Абжыуаа!..» Амахэгы уи иабхэараагы убастэкьоуп реи-
зыказаашы шыкоу.

Арака ус аеырпшзараз, еырбашакэ акэым, уи иацуп агэ-
былрагы, аианшыеи аиахэшыапеи реиыказаашыаеи апа-
туеикэтареи аихатгылареи ирыбжьоу рапхы инаргыланы.

Аматуроума, аихатгылара аума, аиахэшыапа ма аи-
ахэшыапха иага аца рбаргы иаапсаргы, гэынамзара азэ-
гы икаитцазом, уи иара иуалны ипхызоит, уи иара дазгэ-
дууп, дагылаехэоит.

Ажырацэара акэшамыкэша абрака хазлацэажэаз Апсуа-
ра иузакеымтхо иаласоуп, уи апсуа иказшыоуп, апсуа ила-
мыс ауп, апсуа ихэзи ихымзги роуп. Ари афыза аказшыа
зкышыкэсала иааиуан, уи апсуа ишыа иалан, ес-абица-
ра еитцагыло ран лгэхэпыхш иалаланы дара рахь ииасу-
ан, ус иаауан абицаракэа неимдо. «Еибабароуп гэбылрас
икоу», – рхэоит ажэлар. Апсуаа казшыа бзиааны ирыман
ауеи агэыцхэи реибабара. Ашыкэсан знык-фынтэ ахацэа
«еыжэланы рыуацэа инарылс-аарылсны ирбон, уахык-у-
ахык ирылапхьон. Икан рфызцэа аашытыхны ианцозгы.
Изызнеиуа рзы уи гэыргыара дуун, ныхэан: акэыткэеи
ашэишэикэеи рзыршыуан, рфызцэа рыцзар аштыа рзы-
ршыуан, агэылацэа рыдыргалон. Ари ахтыс ахабла иры-
лафуан, асасцэа ртан, изуствэазгы абарт-абарт роуп рхэон.
Иазгэдуны ирхэон уи аианшыцэа ракэзар. Урт реицэажэара,
ажэытэ-афатэ излацэажэоз, Апсуара аныкэгара – иреигыз
фырпшын, иаазаган афар рзы.

Ахэсакеагы рхацэа ирыцэыжэланы уа бара ианцоз
ыкан. Аоныка еипшыз ахэсакеа мчыбжык, фымчыбж ры-
уацэа ирылапхьон, еихаразак азынра. Иара убас атыпха-
цэагы аанфасра раншыцэа ма рахэшыаду дахьрымоу рахь
ицон; еихаразак апхэызба данырхэалак, лнаплых ахэчы-
мач акатцаразы, насгы «лгэалхаштып» хэа еиха ирзааи-
гэоу рыуацэак рахь дрышытуан. Абарткэа зегы ауеи агэы-
цхэи агэбылра рыбжыазтцоз еибабаран-еибахаран.

Абри аказшыа бзиа аныкэгара зыбзоураз еихаразак
аамта акэын –аполитикатэ аамта: хажэлар жэытэнатэ
аахыс згэы тганы, зхы тганы иказ жэларын. Аибашьракэеи,

агәакратәакрақәеи, ахынташынтаракәеи еснагъ ирцышь-клахәуан, аха убасқангы урт рхы иакәйтн: ипсадгьыл ихьчозаргы абцар аашьтыхны ихала дцон, егыабжъара анхафы, шәахтәык иишәоз иачыдаһаз, тәыс азәгы дзыкәтцомызт, ихы дакәйтны, игәы тганы дшықаз даанхон, малла дымчымхазаргы. Убри ҫнутқала ихақәйттра акәын итцаси иқабзи рныкәгара илзыршозгы.

Атцыхәтәан, сталинизм аепоха аан, апсуа ахаан имыхь-цыз ихьит, ахаан иимбацыз ибеит, ахаан илаимырқәыцыз ихгы лаирқәит. Аха уи ус имариангы икамлазеит: 1932 шықәсазы ажәлар ирцәтәымыз аколнхаратә система иаға-гыланы икәгылеит Дәрыцшь, нас Лыхны аштафь. Абзыпан ақытақәа зегы алахәын, иаахтынгы ирхәеит аколнхарақәа реиҫкаара х–Апсуара ишапырхагоу, мапгы шацәыркуа. Аха хажәлар уи азтцарафь егърымчымызт: Апсны амацара акәзар акы рылшаргы здыруадаз, аха Асовет хәынтқарра дуззафь миллионла ажәларқәа, акы аарылмыршазақәа, арахә реицш, аколнхарақәа рфь ианеидырцала, апсуаа рымацара ирылшараны икази. Вакагы ағагыларақәа кәлеит, аха ирыханы итаркуан, иахганы Сибрақа ирышьтуан, иргәйтцаны иршьуан, абасала рыгәтакы наргзеит.

Убарт ашықәсқәа инадыркны жьрацәарала апсуаа аита-неиаaira ирыбжъази агәбылра ирымази хәычы-хәычла ихьшәашәо иалагеит. Егъырт хтцасқәеи хқабзқәеи реицш ихьысхахеит, ибжамҫамхеит апсуа ажьрацәара рыкәшамыкәша иныкәигоз итцасқәеи иқабзқәеи. Зны ишьақәкьаз аказшьа, атцас хазына нас еита ашьақәыргыла уадафуп; 60-тәи ашықәсқәа инадыркны апсуа нхафы еиха ахақәйттра шиоузгы, иматериалтә тагылазаашьа еиха ишеигьхазгы, уи атцас ашьақәыргыла шыуадафыз иаанхеит: апсуаа жьрацәарала иахьеибабо абзиеи ацәгьеи рҫоуп. Иара усқангы, ичаразаргы ипсразаргы, шамахамзар, уи аены ажьрацәара агәакьацәатцәкьа азәы даанымхакәа инықәтцны ицоит. «Анкьа акәын агәбылра анықаз!» – рхәалоит абыргцәа. Агәбылра уи культура дуун, уи иацын атакпхықәрагы. Уажәы иахьатахзам ауп уала-тахыла рҫахьеидыркыло. Пыхьа анхара-антцырақәа уиакара ишыкамызгы, анхафы

икэацэ инаваиргылон исасаирта хэычы. Ёырбагас акэмы-
зт, уи апсуа ибзазара иахэтакын, уака иагхомызт асасцэа.
Уажэы анхара дукэа картцеит, аханкэа еихачаца ирызгы-
лоуп, арахь уцшыр, шыкэсынакыак сасык датцамиазакэа
ианиасуа ыкоуп. Асас дызтамаауа аоната доухала игархо-
ит, агэбылра рцэызуеит. Еихаразак ахэычкэа. Урт рааза-
ра ианымцшырц залшом. Уажэы «сасцэас» еитанеиааиуа
афыжэцэа роуп, еихаразак аигэылацэа.

Апсны ахакэитра нагза анаиулак абарт азтцааракэа
рзыхынхэра, реитарфеиара хымпада иатахуп. Уи культу-
ра дууп, Апсуароуп изырфеиаз, иахцэыззаргы ицэыз ду-
хоит, уи хазыртэаауа даеа еитакатэ культурак хзапцэазом,
пцашыагы амазам.

АЛКААКЭА

Амхацыырма ашытахь Апсны аколонизация иалагеит, аха
урт индырхоз апсуаа рааигэара индырхазомызт. Аха нас,
итацэыз араионкэа андыртэы хэычы-хэычла апсуаа рааи-
гэарагы индырхо, уимоу ирыландырхогы иалагеит, асси-
милиация рзырурц. Ус аколнхаракэагы, асовнхаракэагы,
аибашырагы, агэакрагы тцысит. Убарткэа ирыхкыаноуп
хтдаскэагы хкыабзкэагы шыакэкыо, хаблакэа шаапшуа иб-
жамеамхо изалагаз.

Апсуара аибаркыра ауафы иорганизм иафызоуп: уи
ахэтакэа акы уашэшэырахар, егырт рахыгы ииасуеит. Ус
еипш калеит ажырацэарафгы: урт рыбжэара аибабарей
аитанеиааирей анмачха, агэбылрагы цсыхеит. Уигы
акэым, Апсуарафы аианшыарей аиахэшэацарей реизыка-
заашыа, хыхь сыззаатгылаз ачыдаракэа зегы азра иафуп.
Ус ишнеи-шнеиуа ажырацэарагы аилагарахь икылсыр ау-
еит. Ускан уи азэгы дакэызбазом, избанзар, изуеит ажэа
дамыга «амахагыа», иахыа уи азэгы ихэазом, амахагыара
шыкоугы. Уи аргамара профилактикан ауаа рхымфадга-
рафы, ргэыреаннатон.

Ф. Завадски хэа авторк 1867 ш. агазет «Кавказ» афы
икыпцхыт убри азтцаара иазкны. Уи излеихэо ала, зашыа

дызшыыз, ма зан, заб, зыцхэыс ухэа дызшыыз, убас ажьра-цэарафэ хэымгарак катцаны имахагьахаз, иус рызбон Апсны ах ихантэафрала. Убаскак иус баапсны иахэацшуан. Аха имахагьахаз ашьра икэыртцазомызт, имариоу шыауцоуп хэа ипхьазаны. Амахагьа ажэлар дрылырцон, ифны дыкан, цыара анеира-аaira азин имазамызт, итаацэагьы иацэажэазомызт. Ихэы иртон, акранифалак, ицэынхаз иара ишибо инаны ала иамтцарыжыуан, ачысмацэа зыршыла ирызэзэон. Ипсы ахьынзатоу убас игэы дадыргон. Дыбналаны даеа кытак ахь дцар ишытарххны адырра картцон уи ауаф дзакэу, нас уакагьы ус изныкэон. Ус ишааиуаз аижэлантэцэа рхала амахагьа ашьра икэыртцо иалагеит. Рацхьатэи аангьы, уи ашьтахьгьы, уи афыза ахтыс лассы-лассы икалазомызт. 15–20 шыкэса рыла Апсны цыара-фыцыара икаларгьы, еихахомызт, ажэлар рфэ убаскак анырра канатцон ажьрацэара еилазгаз икэызбара.

Асовет мчра анышыацэгыла аурыс изакэан ала уи афыза ашыауцатэ кодекс ыкамызт ауафы ишыразы.

Ирхэоит убаскан абри афыза ахтыс калеит хэа.

Архэрацэеи арахэ ргычреи рцыхэа анцымтэа, ажэлар Лыхнашта еизан, ирызбеит арахэ згыгычыз ашьра икэза-аит хэа. Ажэлар ирхэаз агэхьаа мкыкэа ажэцэа згыгычыз хыык ркын, рус збаны иршыырц иахьнаргаз, адырра роун, хамтакты иааныркылт. Икалаз уи ауп: официалла иршыуаз ажэгычцэа инарыдкыланы, мазала абыргцэа изларызбаз ала, даеа хыык амахагьацэагьы ашьра рыкэыртцазаап, иагыыршыит. Уи ашьтахьгьы аижэлантэцэа рыфнутцка избаны ус иршыызгьы ыкоуп, аха нас, ашьра катцаз рхата ашыауца рыкэтцаны итаркуа ианалага, апропагандагьы аус анауы, «ажэытэ цэынхамынха» хэа аххэаакэа атаны, амахагьа иахьырхэра аанкылахеит. Азфа ззаз иан дагеит хэа, амахагьара уцэахыр ачымазара фкы иафызоуп, аанкылашыа амазам, уанацэзбалак ауп анышэ ианоутауа. Уи ибзиа-заны ирдыруан Апсуара зырфеиаз хажэлар. Убриазоуп Апсны ах ихантэафрала ари аус изахэацшуазгьы. Аамта-аамта-ла ажэлар реыдрыцкьозароуп, ргэамсам рылхэаны ика-рыжыуазароуп, насоуп урт еилыхха ианыкало.

Иахьа даеа цёырттракгы хбо ҳалагеит. Ацсуа бызшәа агәхьаамкра иахкьаны, ақалақь иаазаз ағар урысшәа-ла ихәыцны ацсышәала ицәажәоит. Аиашьа ицагы аи-ахәшьа лцагы урысшәала «племянник» хәоуп иишишьтоу, ус анакәха, урт еишьцәоуп хәа ицхьазоуп. Аурыс бызшәағеи ажәа «aianшьа» ыказам, иказам «аиахәшьацагы». Аи-аншьа изгы аб иашьа изгы «дядя» рхәоит. Хара нцәахәыс иахацхьазо ажьрацәара акәзар, ирмариазаноуп ишахәац-шуа. Ажьрацәара ахьзала аныхәаға ишьтаххуа, атцара змоу ицбашьаны итыртцаауеит, егырт – ус атцәыцак аларжәуеит. Харгы убрахь ҳагар хәа ашәарта ыкоуп. Ацсышәалагы зны-зынла ирхәалоит «ари сашьа иоуп» хәа, «сахәшьаца» ахатыцан. Ателехәацшрала ашәацхәара картдоит хашьа ипцстазаара далтцит хәа, арахь рыжәлақәа хазы-хазуп. Уажәшьта ацсышәала ухәыцны ишьақәыргыл ицсыз дыз-ларзыкоу: диашьоу, диахәшьацоу!

Абасала, Ацсуара иацәтәыму, хбызшәа ианымаало аи-лахәарақәагы цёыртцуа иалагеит. Урт зеггы зхылҕаауа ажьрацәара ахатыр ахьылақәыз ауп.

АЖӘЛАР. АЦСАДГЫЛ. АЖӘЛАР АЦСАДГЫЛ ИШАЗЫКОУ

Жәытәнатә аахыс ацсуаа рҕеи ажәлар ркульт ыкан. «Зегь зымчу ажәлар» рхәон. Ажәлар зеггы рдыруеит хәа ицхьазан. «Ажәлар қәыпсычхар, амшын тнацоит» рхәоит. «Ажәлар рышәицхьыз атцла арфоит» рхәоит.

Ажәлар ахатыр ду ирымоу шахатра ауеит итрадициатәу ацсуа ныхәаға – жәлар рныхәаға. Абрака иазгәастар стахуп акы. Аехәацәа, аеырбацәа аалаган, ари аныхәара аинтернационализм цакы артеит, ацсуаа ари аныхәара адунеи иқәу ажәларқәа зеггы ирзыркызшәа рхәо иалагеит. Мап! Ари аныхәаға рацхьа иргыланы ацсуа жәлар ракәын изызкыз. Урт еснагь ашәарта итагылан; убри ашәартоуп ари аныхәарагы дзыркыз. Иагьацыртон: «Ажәларқәа дасу рыцсад-гыл ағеи тынч инхо-интцуа ацстазаара роуааит!» хәа. Аба-

сала, ацсуа ныхэаҕа шыахэ ацакы андырблакыа (бжеихан хара ххы хара хаҕами), нас урт ирацыганы апартия-политикатэ цакы атаны иркуа иалагеит: «За дружбу народов!» – «Ажэларкэа реишызаразы!»

Ажэлари ацсадгылы еикэйтхазамызт. «Дасу ицсадгыл Шыам аицш ибоит», – рхэоит ацсуаа.

Ө-жэлак рыбжыара аус баапс калар, уи ашыакатэара ахылҕеаараны иказар, ауаа кэышкэа, цшрак камтцакэа, ари аус ажэлар рахь инаргон. Икан агэынхара зыбжыалаз рхата хус шэахэапш хэа ахэара аныкартцозгы. Ақытаҕы ажэлар еизон, егырт ақытакэа рэынтэ ауаа хатэракэа аналадырхэуазгы ыкан. Азин рыман зус иахэапшуа иртаху ауаа радгалара. Абасала реазыкатцаны уи аус иахэапшуан. Уи еиҕызкаауаз, иагымшапызгоз ажэлар рэы зегь реиха икэышыз, хатыр змаз ауаа ракэын. Урт убас аицш обиективла уи аус иахэапшуан, анахыгы арахыгы азэы вбак изамтартэ аицш. Еинраалашыа змоу усзар, еиндраалон, аара зыдхалаз дахыдырхэуан: ацхаста ду иитазар, икан арахэтиаа анидыршэоз; икан иқыта даналырцоз таацэала. Ауафшыра рыбжыазар, ашыапса ддыршэон. Акыаад ианымыз рхатэы шыаута кодекс рыман.

Ирзбозаалак амчра аман, уи анамыгзара азэгы азин имамызт, избанзар, ажэлар роуп изызбаз. Абасала, ахэынтқарра афункциа ажэлар инарызгон.

Убарт реицш икоу аизаракэа раан ахэычы инаиркны аду икынза убаскак еизызыршуан, ажэа змоу ида азэы иеиртцысуамызт, амтц пыруазар ашытыбжы уахауан. Убри иазкны Дырмаит Гэлиа «Ажэытэуаа рахатыр еикэтцашыа» захызу ишымтаҕы иаабоит: ажэлар реизараҕы ажэа зыртаз абырг илабашыа ларсны ацэажэара далагоит. Уи иапхыа дтэазаарын чкэынак, алабашыа иахаз аиха цэырпца ахэычы ишыапы иалкыан, анышэ илытцаиркацеит. Аха ахэычы, ажэа змаз дицырхагамхарц, иажэа далгаанза ичхаит. Аихабы иахатыр, ажэлар реизара ахатыр убаскак идуун. Убри ауп уафы изымчхауаз ахыаа ахэычы изичхазгы.

Ажэа «Ацсадгыл» ө-ажэак рыла ишыакэгылоуп: апси адгылы рыла. Адгыл иахыабалак идгылуп. Ацсадгыл

ауафы ипсы аипш иипхъазо, мамзаргъы ипсы зхоу адгъыл ауп иаанаго. Ажэларкәа зегъы псадгъылк-псадгъылк рымоп. Икоуп ҭ-псадгъылк змоугъы. Ауафы дахъыз, дахъааз псадгъылс ипхъазоит, ус ауп иагышыкоу: Апсны ииз аурыс, аерман, абырзен Апсны псадгъылс ипхъазоит, Урыстәылагъы, Ермантиылагъы, Бырзентәылагъы шыкоугъы. Убас ауп Търкәтәыла инхо апсуаа уи псадгъылс ишырыпхъазо. Кыкык ыкамкәа ауаа тынч иахъынхо-иахъынтуа ус ауп ишыкоу. Аха уи иаанагазом уи атәыла зыхъз аху ажәлари егырт псадгъылс изаузи зегъы зинла еикаратцәкьоуп хәа. Иаагап аихабыра реилазаара. Апсны инхо иапсыуам Апсны президентс дузалхзом. Аихабыра дырхаданы дкаларгъы ииашам. Уигъы акәым, апарламент афы урт рхыпхъазара еиханы икаларгъы ииашахом. Иаагап Търкәтәыла. Уака инхо ажәларкәа, апсуаагы нарылатцаны, зегъы атыркәа хәоуп ашәкәы ишану, апаспорт шрымоу. Ус шакәугъы, урт аихабыратә матцуракәа рахъ рымәа аанкылоуп, Президентси цыза-министрси калаша рымазам. Ус анакәха, ауафы дахъыз-дахъааз ипсадгъылуп хәа ирхәо ауафы изинкәа нхартәааны иазыхъазом, уи калашагы амазам.

Абасала, еиуеипшым аганкәа рыла ханахәапшуа еилыкка иаабойт ауафы инартбааны изинкәа зегъы зыхъчо, имч, илшара, ибафхатәра, идырра зегъы ихы иаирхәартә, зегъ рыла иеааиртыртә ахылшо иабацәа, урт рабацәа ирцъынцъу ипсадгъыл затцәык акноуп. Ус анакәха, апсуаа иахъыказаалак, иахъаазаалак, псадгъыл затцәык ауп ирымоу, уи Апсны ауп. Абафхатәра ду змоугъы ибафхатәрала иацитцә арфеиамтә апстазаара ду ахъаиуа ипсадгъыл афоп. Ауафы ипсадгъыл афы гхак кайтцар, уи дшахъчо аипш, ижәлар ишианарыжъуа аипш, тәымцъара дагыахъчом, тәым жәларык иагыианарыжъуам. Абзиа кайтцаргъы ипсадгъыл афы ахәшьара харагы иартә даеацъара ирзатазом, ижәлар рфы ахатыр иоуа даеа жәларык рфы изиоузом.

Хажәлар хадсадгъыл ишазыкоу хтоурых ахы инаркны атцыхәанза ианыпшуеит. Аха уи атоурых аитахәара халамгакәа, халапш ииаагаап ақыртуа мпытцахалафцәа Апсны ианақәла хажәлар рхы шымәапыргаз. Ари зегъы хазхану ауп, иаабаз-ихахаз ауп.

Иаалыркыаны икалаз хтысын: Апсны жэлэр реизара – апарламент еилатэаны Қырттэылеи Апсни Аиқәшахатра рыбжыатцара азтцаара ишалацәажәоз ауп ртанкқәа ырхәархәаруа Апсны ианақәлаз. Агәағ змаз ахацәа Ақәа амрагыларахьтәи ахәаафы инеины игылеит «алабақәа» кны, шәааи шөымшәозар хәа. Апсны аихабыра арақа аангылашыа рымамызт азы, Гәдоутәка ииасит. Уақа ажәлар еизеит. Зны аихабыра аилацәажәара рыман. «Хара хатцкыс ҫынҫажәантә еихауп, бцъарла еиқәных икоуп, хандыртцәоит, еигъуп харнышәар, хажәлар еиқәхархар», – рхәеит шыоуы. Ииашан урт ирхәоз. Еиҫахәашыа амамкәа ашәартә баапсы итагылан хажәлар, уи рбон ауаа кәышқәа. «Уажә хәанрахтә ахаан хабға хзеитцымхуа, хәы ҫеихыхны акгыы хзымхәо хкарцәоит», – рхәеит даҫа шыоуы. Урт ирхәазгыы кәышажәан, ирдыруан ихақәлаз аға дзакәыз. Аха уртггыы егыртггыы акгыы рзызбомызт – ажәлар ракәын аус злаз.

Апсны Иреихәзоу Асовет Апрезидиум ахантәафы иакәын аилацәажәара мҫапызгоз, зеггы данырзызырҫы, алкаа кәитҫеит ҫ-ажәак рыла:

– Ажәлар еизаны иахзыцшуп, хразтцаап, дара ишырхәо хныкәап.

Ажәларггы иркәафны атак картҫеит:

– Атәра хәқәшахатым! Псадггылк ауп ихамоу, хадцста-заара ахтнахтцозарггы, ихахьчароуп, ихашьтанеиуа рхы иакәйтны рыцсадггыл афы инхартә.

Уи ажәан, эмоциан, аха Апсны Ахада рыгәра игеит: апсуа иажәа ажәоуп! Ус иаггыкалеит: абцъар зкуаз аныкала, абцъарггы кәлеит. Ирыдгылозггы кәлеит – еигәныҫит Нхытггыы Аахытггыы.

Абасала, Апсадггыл аншәартаха ажәлар гылеит. Азәггы имыргылазеит, рхала игылеит!

1993 шықәсазы, ажырныхәа ауха, ақытафы Москватәи журналистк дсасны дахтан. Сара, ихәеит, адунеи ахыатцыхәа сакәшахьеит, еибашьрак, еидысларак ахыыкоу зеггы срылсны избахьеит, исахахьеит, аха арақа, Апсны, избаз цъарггы изымбацт, ихәеит. Иибаз закәызеи? Военкоматаа аформазы икоуп, ихәеит, анхафы иабцъар аашьтыхны апо-

зициахь дцаны деибашьеуит, уи дипсахуеит ифыза анхафы. Ари афыза адунеи цьарггы иказам, ихэеит, икалап тоурыхла ус традицианы шэыжэлар ирымазар. Ас икоу ажэлар риааишья ыказам, ихэеит, шэгэы иахэоит хэа исхэом, ари аибашьярэы шэара аиааира жэгоит, ихэеит...

Хара ихазгэамто анапшы игэеитоит. Аха икоуп анапшы изгэамто, аха хара ибзианы иаадыруа хажэлар рказшья.

Азакэан ахатцгылара рцэыуадафуп хажэлар – уи гха дууп хэа иаахтэаны ахэшыара ахтоит. Хажэлар рцсихология еилымкаакэа ииашахом ус еипш ахэара. Аихабыра иаарэытцшэо кэзцо, урт иапыртцо азакэан зыблакэа хфаны икэныкэо ажэлар, атэы ипсихологиоуп ирымоу. Урт рыпсадгыл шэартахар, абцъар аашьтыхны ага ифеагылазом – аихабыра ирхэарызеи хэа ипшуа иаагылоит. Дчархэафызар аихабыра ирхагылоу? Ускан уи ижэлар ақэыршахатны ипсадгыл итиуеит.

Апсуа даеа кэзшыоуп имоу. Азакэанггы уи апызтцаз аихабыраггы раткыс рыпсадгыл еиханы идыргылоит, уи аинтерес ахьчара хадара аманы ирыцхэзоит. Ари азтэарафэы аихабыреи дарей ргэаанagara еикэымшэар, ажэлар ааизаны изыкэшахатуггы изыкэшахатымггы иаахтны ирхэон, кэышрыла, цакъчакырыда. Жэытэнатэ аахыс уи традицианы ирыман хажэлар. Иахгэалахаршэап 1966 шыкэсазы Лыхнашта икалаз атоурыхтэ хтыс. Цабыргуп, ускан ргэала зархэоз Апсны иказ аурыс чынуаа роуп, апровокацияггы катцан, аполковник Кониарггы ицыз афицарцэаггы тахейт, аха уи азакэмызт урт уахь изнарцхэаз, ажэлар ргэаларархэарц акэын. Цара змамыз анхафы Шамы Осман ажэлар рфахэы ихэон, изахауадаз акэымзар...

Хыхь ишысхэахыоу еипш, 1932 шыкэсазы Дэрыпшь, нас Лыхны ажэлар еизаны, аколнхаракэа хыртэагоуп, иахтахым хэа икэгылеит. Уиггы лтцшэа маиузеит, аха ажэлар ишыртцасыз еипш, иаартны ргэала рхэеит. Уи ашытахь аамта-аамтала имфапысуан урт рфызцэа жэлар реизаракэа: 1957–1964–1967–1977 шыкэска рзы. Атдыхэтэан, 1990 шыкэсазы Апсны ахы-атдыхэа Лыхнашта еизаны анапатцафра картце-

ит Апсны Урыстэыла иалалар шыртаху ала. Урт аизарақәа рҕы иаартны ирхәон ақыртуа милаҕеилыхцәа рыгәра шырымго, рыгәра шырымго урт Апсны иахадьргылаз аихабырагы. Асовет тоталитартә режим аан ас иаартны ажәлар ргәала ахәара жәларык ирзымгәагыт, республикак ағы уи еицш еиҕкааны кәышрыла жәлар реизарак цыаргы ирзымҕацымгеит. 1956 ш. Қарт ақыртқәа еизан, аха шыа-каҕәарада изеилымгеит: урт Асовет Еидгыла халтцуеит хәа икәгылеит, усқан уи алдыршо иказма! Хажәлар аизарақәа рҕы ирхәоз татцҕеыдамызт.

Амилатқәа зеггы кәзшыак-кәзшыак рымоуп. Апсуаагы убас. Апсуа даараза иаарту уаҕуп: уи иуеихәо ишиашоу ихәоит, акгы уцәйтцәахзом, гызмалракгы уцеигалазом. Иаарту ауағы иажәа ажәоуп, уаргы ус указар итахуп, мап анакәха, акгы шәзеилазам. Иаххәап, ажәа уитеит абригы-абригы кәстҕоит хәа. Уи шахат дамазам, инапы цыаргы ианзам, иара идьруеит, уара иудьруеит, уаха азәгы издырзом; атцыхәтәан ибоит иажәа неигзар иара ишицырхагоу, аха мап, иажәа ааирхәзом, иххәаз шиххәаз инаигзоит, ус икоуп апсуа иказшыа. Уи ажәлар иркәзшыоуп.

Апхәызба ажәа лнитан, аҕа лирхәеит арцыс. Ус шакәу шахат дамазам. Атцыхәтәан даххәны мап лцәикит. Апсуатцас ари азҕаб дьлхыччеит хәа ипхәзоуп. Уи иаргамахан, лтаацәа атызшәа алырхит, ауаа адыргалеит. Арцыс иани-азтцаа мап имкзеит азҕаб ажәа шьлнитцаз, аҕа шылирхәаз. Мап икьргы кәлон, лафк схәеит акәымзар, уаха акгы хабжәзам ихәар ауан, аха мап, уи ауаҕшьра шахьлҕеиаауаз идьруазаргы, амц изхәазом, иказ шыказ ихәароуп. Уи милат кәзшыоуп, ажәлар иркәзшыоуп.

Аус гәҕәағы шахатра зуа ауағы даныкам, ипатца даныкәны, хәыхәыцк алхны зҕы аус имоу иитон. Уи ихазьрттра итеитон. Иажәа изынамыгзакәа данатцаха, ауаа рҕы дираргамон, ихазьрттра итәу аатыганы, идьрбо. Абасала, иатцахаз ипатцақәа ныкәыршәны исон, уи инаркны уи ауаҕ схатцоуп хәа уахагы ипатца ауижьзомызт. Ахатца иакәын апатца ныкәызгоз, иажәа ажәан. Убри аҕыза ахьымзг ағынза ихы намгакәа, иажәа иххәаз наигзон.

Ацсуаа милат кaзшыала идемократцaаны рхы аады-рпцшит амхацбыркaа рхылтцшытрагы. Ишдыру айцш, урт рахытa икан ацашыацaа, ар рцызацaа аинралцaа, икан Ту-ниси Египти (Мысреи) хaынтқарцaас икaзгы. Урт еиуе-ипшым айбашыракaа ирылахaын, уимоу пызарагы руан, аха рыцхашыара ззымдыруа еибашыцaаны азaгы рызбахa рымхаацыт, еснагь иатцшыны ацoурыхoцaа иазгaартoз урт рыуаoра, ркыара, рдемократизмра акaын. Ус еицыр-дыруа икaз иагьмaцoзамыт.

Ацсуаа ахaынтқарратa формакaа жaйтaнатa аахысгы ирыман. Атцыхaтaан, VIII ашaышыкaсaзы, ацсуа хылтц-шытракaа зегы неидкыланы ахaынтқарра шыакaдыргыло-ит. Ажaа «ахaынтқаррагы» ацсыуа ажaаны ахaынтқарра ахaтa иарфиаз ажaоуп. Агеополитикатa тагылазаашыа зе-ипшраз ала, Ацсны ахaынтқарра шыакaгыларта атагылаза-ашыа калахaан, ирласынгы ашыапы икaгылеит, ахaынтқар-ратa цышaа роуит хажaлар. Нас IX ашaышыкaсaзы, Ацсны анапхгара, рыцсадгыл дара рзы итшaахазар акaхап, иаа-лаган Гыртaылагы, Ашaынтaылагы, Гaриагы, Имеретиа-гы рнапaфы иааганы, рхaынтқарра дыртбааит, рахтынра-гы Кaтешыка ииаргеит. Oышa шыкaса уи ахaынтқарра ацсуаа рнапaфы икан, «Ацсуа хaынтқарра» хaагы иашытан. Уи ашытахы, ахaынтқарцaа рдинастиа рахaшыаца акыртуа Баграт иахы ианиасгы, Ацсуа хaынтқарра ахыз цсахзамкaа дааа oышa шыкaса икан. Нас «Ацсуа-акыртуа хaынтқарра» хaа иашытан. Атцыхaтaан ажaа «ацсуа» аацрыхны «акыртуа хaынтқарра» ахызыртceит. Абасала, ацсуаа хымхацымшыа ахaынтқарра ду еицкааны акыртуа иртceит. Ус картцхaан Тунис. Ацoурых дузза змоу Мысра (Египет) акaзар, ахaынтқарра хыпцшымра хычаны, иргaцaаны изыпцад-гылу иыртахaан ацсуа хaынтқар Али-беи данахагылаз. Уи ибака иахыагы Каир икaгылоуп.

Абасала ацсуаа жaйтaнатa аахыс ахaынтқарратa тради-ция ду рыман. Атцыхaтaан аурыс хaынтқар Кавказ инапaфы ианааига, 1864 шыкaсaзы ахaынтқарра хамхын, аха хажaлар рыхдыррафы уи мызкaа икан, еснагь иашытан айтaшыакы-ргыла, иагышыакадыргылеит 1921 шыкaсaзы, Асовет Ар

Кацшъ рыцърхырааны. Аха нас, хэычы-хэычла уи зинданы икартцеит хагацаа. Аха ажэлар шыкэпац икэпон. Уи шахатра руеит айбашъра калаанза Апсны имоапысуаз ахтыскэа. Урт рэы хадара аман Апсны ахэынткарратэ статус айурц имоапгаз аускэа. Урт хыркэшан Лыхны имоапгаз жэлар реизарала. Уака уи апроблема иазкны анапынтцаракэагы моапган. Уажэтэи айбашъра зызкугы Апсны ихыпшымы хэынткарраны ашыахэыргылароуп. Апсуаа рыцсадгыыл ишазыкоугы, уи асуверенитет ахьчара ишахэапшуагы еилыкка иаапшит Ацъынцътэылатэ еибашъра аан. Пшь-миллионк иказ ага хэымга ир еилапыххаа рыкэтцара ус имариамызт апсуа жэлар рмилат хдыррей рхэынткарратэ хыпшымрей гэысгэатцэас ирымамзар. Убри иабзоураны, ага иага иеишэазаргы, илымшеит хажэлар реиошара. Уи иааира дууп хажэлар ртоурых афы. Хапхьака аиааира иаагаз еикэзырхоны икоугы убри хакзаароуп. Рыцхарас ихамаз убри акзааразы еснагъ хмацъанан. Убри хмацъанара ага ихы иархэаны хажэлар рыонутца «ахэбатэи аколонна» еификауан. Ус калеит 1918 шыкэсазы акыртуа меншевикцэа Апсны ианацэла. Ускан шьоуку абольшевикцэа ирыдгылеит, шьоуку – аменшевикцэа. Абасала ажэлар еиошахеит. Ага иитахызгы уи акэын.

Абри арыцхара жэытэнатэ аахыс хажэлар ирцышьклахэон, аха Анцэа ицъшьахартэ, иахьа уи ачымазара хаиаины хакоуп. Ус шакэугы хагхадангы хакам. Иаххэап уи хагхагы: агха иаартны ианухэалак ауп уи арееирагы аналыршахауа. Зызбахэ сымоу аехэароуп. Ари хажэлар ршьа иаламыз, ирцэтэымыз кэзшьан. Ус шакэугы Асовет мчра аамтазы ишытыркааит уи акэзшьа – апсуа иказшьамыз акэзшьа. Апсуа ианакэызаалак дуаф цагъан, ахышьтыхра итахын, аха дызлакам далакоушэа ауаа иедирбазомызт: «Сеабаа...» ихэон арашь иафызоу аеы тоуган изтагылазаргы: «Сыонажэ» ихэон ахан изгылазаргы. Зхы зырехэо ихыччон: «Акыр далаказар ауаа ирбоит, иара дзырехэои?!» рхэон. Иара убас хымзгыс ипхьазан апсуа дызлакам далакоушэа дурехэаргы.

Сталин ихаан аехэара официалтэ политиканы икаитцеит. Уи ажэлар зтагылаз ррыцхара злеитцэахуаз методын.

Аколнхарақәа реиҕекаара аан анхацәа «шҳаркьатаз» хәа аҕеҳәара иаҕын, арахь изҕыиз анхацәа рхыртцәара акәын, 1937 ш. миллионла ауаа аконцлагеркәа ианыртакыз, уах-гы-еынгы рныртцәара ианаҕыз, Сталин ихәеит еицырды-руа ажәақәа: «Жить стало лучше, жить стало веселее». Официалтә пропагандагы убри иҕам-ианым ыҕоушәа аҕәара иаҕын. Сталин ишьтахьгы уи аҕеҳәареи аибарехәареи аан-ханы иҕан. Иахгәалахаршәап атәыла дуззаҕы ршьапы иқә-гыланы ахәынтқарцәа шдырехәоз. Хажәлар рыпсадгьыл аҕы зинк рымазамкәа ианыказ атрибуна ҳаракқәа ркнытә ихәхауан еснагь: «Торжество ленинской национальной политики нашей родной коммунистической партии мы видим на примере Абхазской Советской Социалистической республики. Некогда отсталой и забытой окраины царской России, при советской власти расцвела культура абхазского народа – национальной по форме, социалистической по содержанию...» Ари адемагогия ибзианы рхы иадырхәон ақыртқәа: атеатр спектаклькәа, ахәынтқарратә ансамбль, ашәкәыра ухәа зегьы ишәтыкакачуашәа ирыхцәажәон. Урт шака ипсыгеу акара, дара ихагаланы идырехәон. Убри ала хкультура иамоу аитцахара ртцәахуан, рыхәарала ҳабла хыркуан, хдырлашәуан. Уи ашьтахь ацсыуак гәынамза-рак ихәаргы, иаразнак иуҕадырхьуан. «Уара уцәгьаршәуп акәымзар, Қарт аспекталькәеи ахәынтқарратә ансамбли рықәгылара ахәшьара ду ироуз умбазеи?!» рхәон. Убас ауаа рыбла ахкразы Қарт иаалаган брошиура хәычык иакараз 40 цыра ҕ-кәалацк иртатцаны итрыжыит. Урт иаaidкыланы ҕ-томк ракәын иказ. Аха уи зегьы иаурдыруз. Ашәкәыҕ-цәа реизара дук аҕы ажәахәкатцаҕ ихәоит ацсуа литература ақыртшәахь еитаганы 40 шәкәы трыжыит хәа. Цқба ирзеи-лымкаар хәа дацәшәазар акәхап, даатгыланы, инатцшыны еитеихәеит: «Ғынҕажәа шәкәы, афызцәа!» Хыцхьазарала акәымкәа, 40 том атданақыртә ихәеит. Ари заҳаз ицъашьа-ны, рыхқәа ртысуа инеиҕацшы-ааиҕацшит. Арт реипш иҕоу аполитикатә еҳәарақәеи аибарехәарақәеи, ицъоушьа-ша, хажәлар ирылатцәеит, уртгы рыпсуа кәзшьа нышьтатца-ны, аҕеҳәарахь ииасит. Абыргцәатцәкьа рышықәс азырҳаны

иалаехэо иалагеит. Урт зеггы, ц̣карак аҳасабала 100–120 ш. «рхытцуеит», арахь иаатутцаар – Асду ашьтахь ауп ианиз. Идмырехэо икада: агыгчцаа дырехэоит амал рымоуп хэа; алкоголикцаа дырехэоит ачеиц̣ыка рымоуп хэа, мамзарггы есымша иржэуеит, арахь рхы рыхуам, ргэы рыхуам хэа. Арт реипш икоу хажэлар иратэоумшьаша аказшьақәа ишьтырхыз рацэоуп, аха ари ағырц̣шы иазсырхоит.

Хажэлар иратэам, дара ирказшьам, ирцэафам хыхь зыз-бахэ схэаз аипш икоу аказшьа ашьтыхра зыхьказ еилкаауп: актэи – апхныга аипш еилартэаны иказ Апсуара абжамеам-хароуп (Апсуара акэалзы аипш изыхьчоз ажэлар адоухатэ хақәитра ирымаз акэын...); афбатэи диалектикала апсабара азақәанггы ажэлар рыцстазаара азақәанггы акоюп, апыр-пыл ицоуи ицами, мамзарггы ац̣ықәреи шкәакәеи афежыи еилапсаны илахтар акггы ц̣қаны ихаузом – рыфхкыггы бжамеамноуп ишыкало; ажэларггы убас ауп ишыкоу: еиуе-ипшым ажэларқәа еиланурхар, урт ртдасқәаггы рқабзқәа-ггы бжамеамноуп ишыкало.

Хтдасқәаггы абри ауп ирыхьыз. Хыхь исхәахьеит апсуара закәу ажэлар рыламыси ркәышреи идырфеиз, амилат зеггы еидызкыло доухатэ культуроуп хэа. Апсуара дунеихәапшроуп, милат қазшьоуп. Ажэлар рдунеихәапшреи рказшьақәеи рфы иееим анырра аныкалалак, рыцстазаара зеггы ианыц̣шуеит. Апсуараггы убри афыза ауадафра итагылоуп иахьа, ус икеижьтеиггы краатцуеит.

Хажэлар иага гәакра рхыргахьазарггы рхатэы цстазаара акэын изныц̣шуаз; урт нцәахәыс ирымаз Апсуара акәзар, абааш аипш кыс амазамкәа еиқәырханы иааргон.

Тоурыхла иаадыруеит Апсны жәытәнәтә аахыс аколо-ниәтә хыпц̣шрақәа рацэаны иахнагахьеит. Апсны рнапафы икалаханьан ажәытәзатэи абырзенқәа, аримлианцэа, византиаа, атырқәцэа. Уи политикатә хыпц̣шран, арратә гарнизонқәак ана-ара идыргылон, аихабыра аиқәшахатрақәа рыбжьартдон. Ажэлар ракәзар рбызшәеи, ртдаси, рқабзи кыс рымазамкәа иаанхон, избанзар, апсуаа даеа милатк аины ирылаҳазомызт, урт шыц̣қьаз, ишейбгаз иаанхон. Убри иабзоураны, хыхь ишысхәахьоу аипш, апсуа ипсад-

гьыл афы еснагь адоухатә хақәитра иман. Ус икан Урыстәыла ианалалагьы, нас ҳақсадгьыл ахыз ахыхны, ажәлар рақәзар «ахара зду» ҳәа ианпхьазазгьы. Икалап убри адоухатә хақәитра ирымаз акәзар ҳажәлар 1866 шықәсазы Лыхнаштафы рықәгылара зыбзоуруу. Уигьы акәым, амхаңьыра ахатагьы зыхкьаз амзызқәа ируакуп, хымпада, апсуаа адоухатә хақәитра ирымаз: шәнапафы ҳақоуп, ишәтаху хзыжәу, шәара шәфы ҳара ҳатәцәоуп рхәар, мчыла азәгьы иахигазомызт. Ҳгәылацәа ус зхәаз азәгьы дрыламкьысзеит.

Ҳажәлар адоухатә хақәитра рыман, аамтала ақыртүа меншевикцәа Апсны рнапафы ианааргазгьы, Асовет мчра анышьяқәгылагьы, 1937 шықәсазы ҳажәлар ирхыргаз атрагедиа инаркноуп ҳажәлар анырхәаеыз, адоухатә хақәитрагьы анахцәызыз. Убаскан иалагаз ақыртүа экспансиоуп ҳажәлар абаагәара аипш изыхьчоз Апсуара ашьата афынза иантцысыз. Убаскан ауп уи абжамеамхара ианалагазгьы. Ҳаңхьака ҳгәыгуеит Апсны ахақәитра наза аиуп ҳәа. Ус анакәха, ххәынтқарра ашьақәыргылара инаваргыланы Апсуарагьы шьяқәыргылатәуп. Уи ада ахәынтқарра ахатагьы ашьақәыргылара даараза иуадафхоит. Раңхьа иргыланы нап арктәуп уи абжамеамра алгара.

АЛКААҚӘА

Аибашьра цышәара дуззоуп. Уи ажәлар рыбзиарагьы рыцәгыарагы зегь аанарцшуеит, даеакала иаххәозар, апси абзеи еилнаргоит. Аибашьра афырхацәа цәырнагоит, уигьы акәым, уи ицәырнагоит ашәыргәындақәагьы, ачархәафцәагьы, аибашьра иалахәаахәтуагьы, ачанмтцарсөцәагьы. Убарт зегьы ыкан Апсны Аңьынцътәылатә еибашьрафы. Аха уаанза ага данхәқәла: «Абыржәоуп ахатцара анатаху, Апсадгьыл шәартахеит, ахацәа шәабақоу?!» – анырхәа, «Ахаҳаи, ара ҳақами!» – рхәан, шәара ззымдыруаз ахацәа, алымқәа реипш, еикәақта иаагылеит. Урт рыбақәа ирхубаалон агәымшәареи ага ицәымгреи. Урт ахацәа рхацәа рақәын. «Ҳаргьы апстазаара хтахуп, аха раңхьа иргыланы Апсадгьыл хьчатәуп», – зхәоз рақәын дара.

Урт инарышьталеит, хөыццәа ахьнеиуа хамнеир аец-ныхәа ҳадыргоит хәа згәы иаатызхәаазгы. Урт рыбақәа мцак рыхны хәа икамызт: «Ацсадгғыл хьчатәуп, аха ацста-заара хтахуп», – хәа акәын урт ирхубаалоз.

Аибашьра ицәырнагоит зеггы: жьыхәтак хзалцаауазар хәа зыгәтәылхны атыл ағы аматц зуазгы, ибжьахәаахәту-азгы, ус тыц цхак иашьтазгы. Абас ацәыхацәыфарақәа-ггы ыкагәышьан, аха урт ракәмызт Ацсадгғыл алахьынтца зызбоз...

Хгәыгуан знык Аиааира анаага уртқәа ртыхәа цтәоит хәа. Ипхәхшьон, иагхьымзгәхшьон ҳагхацхәкәа атәымуаа иахьырбоз, иахьрахауаз. Аха аибашьра ашьтахь еихаггы еи-цәахеит: урт ирыцлеит ачан аимтәара – уик тыхәаптәара маиузеит; уи ацәыхацәыфара ағынза ахыларкәра цхазшьаз акәазқәа Ацсны ахәынтқарратә мал аимтәара иалаге-ит. Ари ацәыртцра иуникалтәыз, адунеитәи аибашьрақәа рцышәа иазымдыруаз акакәын: ага илымшаз Ацсны ахәынтқарратә мал аимтәара дара икартеит. Урт амчрақәа убаскак игәгәан, иаартны ақәызбараггы азәы илымшеит, аргама зеггы ишырбозгы.

– Ишпәкалеи абас? – иазтаауеит ауаа кәышқәа. – Хиааи-рала адунеи ҳадырит, Афырхацәа хзырхәеит, нас, ихәхъеи? Хажәлар иркәзшьазма ас еипш ахымғацгара, мамзар шыо-уки ирғәхтәау? Изаххаштзеи ҳабацәа ркәзшьа ахъзи ахь-мызги рызхәыцра?!

Харзаатгылап абарт азтаарақәа.

Хыхь исхәахьеит хажәлар рыцсадгғыл ишазыказ. «Аха-тца!», «Ахатца ихатца!», «Афырхатца!» Арт ажәакәа аибашьро-уп изырғиаз. Уи гәгәала ирныцшуеит ажәлар рашәакәаггы рғәапыц хәамтақәаггы. Урт еснагь аиааира рызгазомызт, аха ианатдахозгы ишфырхацәоу иаанхон рыцсадгғыл рхы ақәыртцон. Уи афыза ахатцара хажәлар ршьа иалан, уажәтәи аибашьрағгы иаадырцшит. Аибашьра анцоз анацшцәаггы, аапшцәаггы Европеи Америкеи инадыркны арака икамыз дызустада! Урт еицфакны излархәаз ала, иа-аиғәагыланы аибашьрағы ацсуаа ирыцназгауа еибашьфы дыкам рхәоит. Ус рхәартә еибашьит хтеицәа. Хыцхьаза-

ра рацәала Афырхатцара ахыз иапсахеит хтцеицәа – зегы 315-фык, урт рахытә 181-фык иантаха ашытахь ахатыртә хызы «Ацсны Афырхатца» хәа ирыхтцоуп, 134-фык – аиа-aira анаага ашытахь. 44-фык Ацсны антытцынтә иааны ихацхраауаз. Урт нацтцаны 359-фык Афырхацәа «Ацсны Афырхатца» хәа ахыз зыхтцоу ирацәацәоуп зхәозгы ыкоуп. Ганкахьала, мамзаргы ахыпхьазара мацара уахәап-шуазар, ус ухәартә икоуп, аха ус еипш хыпхьазара рацәала афырхатцара аадырпшын азоуп фынфажәантә хаткыс хыпхьазарала еихаз еилапыххаа изықәыртцазгы. Ирхәоит изықәнамгозгы ирыртеит хәа, сара иамаскуам, ус акы калазаргы ауеит, аха изықәнаганы измоуз уаф дыказами? Уртгы шака утаху! Афырхатцатцәкьа дыпшаатәуп, уи ихы еитеихәазом, сеибашьит, афырхатцара кастцеит, исышәт ихәазом. Ипсадгыл ихьчон, аиаaira игеит – убри ауп аибашьфы изы еихау ахамта.

Аорденкәеи амедалькәеи занашьаз фырхацәазами?! Уртгы ракәым, ага ицәымгара згәы иташны, уи ичан ахь ихьампшуа, еибашьуаз зегы – итахазгы, инхазгы – фырхацәоуп, убас еибашьуаз роуп аиаaira згазгы.

Абасала, хажәлар ртцеицәа, рыпсадгыл атцеира иапсахеит, рыжәларгы еикәдырхеит, аибашьреи аиаaireи рлахьынтца зызбызгы дара роуп.

Аибашьра аангы, аибашьра ашытахьгы ицәафеганы икалеит хага ичан аимтцәара, хажәлар рырхәра, агычра-тымхәхәарра. Урт убаскак рымехак тбаахеит, Аиаaira иаагазгы, Аиаaira згаз Афырхацәагы рытцадырзыртә еипш. Уртгы ракәым, хажәларгы рцәа цыреуа, егырт ажәларкәа рҕапхьа рахатыр лакәуа афынза хнеины хәкоуп. Анапшфы хажәлар цкьа иззымдыруа, убас еипш агәаанагара иоур калоит, итцабыргытцәкьаны хажәлар пхастахазшәа, абри ахәымгара икоу зегы алакьашьушәа, зегы дара ирхароушәа. Мап, еитх мап! Реихаразафык хажәлар рыламыс шыцкьац ицкьоуп, аибашьра иазмырхәашьзеит, иахьагы ламысла инхоит-интцуеит, уафы ипырхагам.

Агьычра акәзар, ари адунеитәи ауаатәыфса ирзеипшу, ижәытәзатәиу «профессиоуп», изхылҕеаазгы аи-

башьрақеи урт ирхылҕеаауа агэаҕроуп, ананамгароуп, агычра ҕкны ажэлар ирылазтаз, нас уи иҕазшыа баацсны ауафы ишыа иалалеит, иагылаеит. Адунеитэи апрогрессивтэ уаатэыҕа ицэаҕеыгоу ари «азанаат» иаҕагыланы икэпоит, аха уи уаҕагылацыцхыаза еихагы иҕэгэахо акакэны иҕалеит. Ахэынтқарра аструктура еицш даргы аиерархиятэ еиҕкаара рымоуп: аҕыбаталаа, аоны архэаы, амашыынамтдарсэы ухэа инадыркны ахэынтқарратэ органқэа ирҕагыло амафияқэа рҕынза еимадоуп. Ирымоуп рхатэы ООН – адунеи жэларбжыаратэи амафия. Акоммунистцэа реихагы урт аинтернационализмра рыманы икоуп: рацхыатэикэа хыбгалт, дара шыҕац икоуп.

Ххалацэеит хыхь «алымқэа» рахь. Уажэы урт ракэзам зызбахэ хамоу, ус анакэха, халбаап тақа «абгассакэа» рахь. Арака стихиялоуп, еиҕкаара дук рыманы иказам, убри аҕкнытэ ажэларқэа зегы агычраҕы рмилаҕ хаҕера рымоуп, урт тызтаахыада акэымзар.

Хажэлар аагозар, цэаҕас ирыман аҕычра, ацэқэа, акамбашықэа, аха урт ааигэасигэа акэымкэа, харантэ иааргон. Икан Нхытц аҕарачқэа рҕы ицаны, рырахэ птцэаны ианаарцалоз. Уи хатдарас ирыпхыазон, иалаҕхэон, ажэлар рҕы акыр злоу ракэны рахатыр ыкан. Ижэума, икамбашыума, ахш змытцуаз ма еимгээз арахэ ргычзомыт. Уи гэнахэроуп хэа ирыпхыазон.

Икан ацсаса, аҕаац ухэа аҕатамата згычуазгы, урт рзы харагы ицазомыт, ааигэасигэа рнапы аашытыршыуан. Ажэлар рҕы урт хатырк рыманы иказамызт, уаа тцмыхэҕарқэаны ирыпхыазон. Убарт ирҕызан амаҕаафытэа згычуазгы. Зегы реиха ицэаҕеыган акэты ма ашэишэи згычыз, уи уаҕыс дыршыазомызт. Убарт ракэтцэҕан «абгассакэа» хэа изышытаз.

Иаххысыз аибашыра иаанарцшит уртқэа зегы имилаҕцэаҕеыганы хажэлар рҕы ишыкоу.

Ххы хазтаап: ацсуа иакара ахышытыхра иашытоу, ахзи ахымзги зныруа дмачуп рхэон, ус иагыыкан, нас, иҕахызеи уажэы? Избан ацсуа акэты игычуа, ауафы диқэланы икасыжэқэа еизыхэҕэаны иго, ауафы ицыба дтала-

ны дирхәуа аҗынза ихы зылбааигазеи?! Ихы амацарагы акәым, ажәларгы лаиркәит. «Ацсуа» рхәаргы, «ацсуаа» рхәаргы рыџбагы акоюп. 99 процент ацсуаа бзиазар, процент затцәык җеимхар, ацсуаа зегы атцәагәа рхыршыуеит, ахәынтцәа рыкәыртәоит. Уи ус шакәыз рдыруан хабатцәа, нас, хара ихахъзеи?

Икалаз уи ауп: актәи, Ацсуара анцсыҗеа, ахъзи ахьмызги рыгәхъаа хамкуа, урт анаабалак «хҗы нахархәуа», «хаблақәа хааџауа» халагеит; џба, ахъзи ахьмызги рыгәхъаамкраҗы анырра гәгәа картцеит уи закәыз ззымдыруаз амилаҗ рацәа ихалахаз. Ари афактгы уажәшьта иаартны иаххәароуп. Ацсны еимтцәатәуп, шәеиха анырхәа, зхы пату ақәызтцоз иакәымкәа, ишакәхалак маатк абамтцасырсри хәа иказ роуп арахъ еихаз. Насгы ақалақь иалцаны иказ ацсуа, цсеивгара хәычык аниоу, иекылгәааны ақалақь ахь дааит. Иара изы арака тәым хәынтқарран, ахкыдкыларта итахын, днеины убри аҗыалацаларала Ацсны иқәнагалаз, гычра-қәычрала иргылаз ахан қыралала дыџналеит, аус ахьиуаз иеидикы-леит, жьрацәарала еилахәеит, рхәыцқәа еихаазалахеит... Ажәакала, ақалақь аҗы ацсуа дхьыпшхеит, дсасхеит, иапшәымахахз усгы деилкаауп. Ас еипш атагылазаашъа ахьыкалаз изеипшрахарызеи хтцасқәеи хқьабзқәеи, хәхъзи хәхьмызги, дышцаазахоз уи ихылтцуаз?.. Ишааиуаз ақалақь анырра канатцо иалагоит ақыта ахьгы. Уажәы аформазы аижәлантәқәа рхеидкылақәа ыкоюп, аха урт акгы рыз-базом. Анкыа ус еипш официалла иказамызт, аха рыжәла ацәа цызәуа азәы хәымгарак каитцар, убри акәытгычра-гы акәзааит – аижәлантәқәа зегы рзы ихьымзгын, иа-аизаны иус рызбон, иқәызбон. Уи анырра гәгәа канатцон изахауа рҗгы. Ахьмызг аҗагылараҗы хажәлар ирымаз аметод ашәышықәсақәа рыла ипышәан, уи анкаҳажь, аижәлантәқәа рзы ицәаҗыгоу ахьмызггы ханышәеит. Убри ауп изырҗеи азәтгычреи, акасыжә гычреи, аҗы-баталареи реипш икою атцмыхәхәаррақәа. Урт ирыцлеит агәыхәра: аколнхарақәа реиҗекаара ианалага инаркны 25–30 шықәса ажәлар рыбга рзеитцымхуа аҗынза итцацаланы ирыман, рцъа иалтцны рхы рызныкәымго игарын, игарын

инеибеипшны. Абри атагылазаашы иканатцеит агәыхәра. Анхацәа бзиақәа уи иацәцеит, аха уаанзагы иґарыз, урт зынза игәыхәеит. Уажәы хәыдапсада амал кажны ианырба, аизыхәхәара иалагеит, еизырыхәхәоит иаарпыхашәо зегы – акы иацәшәом, Анцәа дугы дырбом. Ачан чануп, ашәипхыыз адуп, иабартаху?! Аха уи иазхәыцуада!

Аибашыра ашытахь ажәларгы Апсны аихабырагы ираноумыжыша даеа цәырттракгы кәлеит. Иалагеит уи аибашыра анцоз: «Аиааироуп хадара змоу», – ихәыцуан зегы, уи рхымґацгашыагы ианыпшуан. Уи ахықәкы хада инахыхәхәаны, Аиааира анаагалак ахәынтқарра шаҳахычаша ишеиґахқааша, ахәынтқарратә мал – зауадума, фабрикоума, ахәышәтәыртоума, асанаториа, апсшыарта ґны ухәа шеиқәхархаша хәа азәгы дхәыцзомызт – зегы дырхәашон, зегы еимыртцәон, ус кәшәымтцан хәа азәгы дрылабжыомызт. Аиааира агараґы рымґа иапгылазма, ирцырхагазма, иаххәап, амиллиардқәа ирыпсаз Апсны аихабыра рыґны?! Автономтә республика аихабыра хәа изышыґаз гәыцґык убра адашыма атқаа ицәытқәкәыкәын. Ахәынац еипш ицәытцаланы рхы рыхьчон акароуп, урт шәартаны иказамызт, инарывсны ицандаз нак, Егрыка, дара уа ицәытцатәазаарын! Мап, урт хәрбаандаґыроуп рхәан, жәеиза еихагыла иказ ахыбра дузза, нак-аак иавагылаз атоурыхтә хыбрақәа надкыланы, амца ґацратцаны иґықәыццышәаа иргеит. Ахәынапқәа нхартцәоит хәа агба заауркәрылар еипш! Аибашыра анеилга зхы ґахаз зеипш хыбрак нымхеит, зегь еимыртцәеит, атурбазақәа, апсшыарта ґнқәа, акамбашь ақәыцмақәа ирфаз еипш, рыбаґқәа хаххала, ицәґажәза игылоуп шәыда, хышәда...

– Аибашыра еилгеит, Аиааира аагеит, уажәшыґа ххы зкәахқуеи: ачаи хаххуама, ататын кәхтқома, ацықәреи аахрыхуама? – иниеизтәа-ааизтәауан анхацәа. – Ирхәо-зеи, ихәрхәозеи аихабыра?

– Ишышәтаху, – рхәеит изызтәаз. Аколнхара ыкам, асовнхара ыкам, икам асоциализм... Ажәакала, шәынхаргы кәлоит, шәнымхаргы кәлоит.

Закәытә ажәа «кәышузеи» ирархәаз!

Иаагылеижьтєи асоциализм азақәан ала инхоз, шыы-
жыи хәылпәзи нақынтәи «указаниас» ихаурызеи хәа еснагъ
ипшыз анхацәа, уажә ирхәо рғамшәо инеиғәпшы-ааиғәп-
шит. Шьюкы ргәи иахәеит: наныкьара хамоуп, аус жәуи
хәа азәгы ихаихәазом, ихабыргәузеи рхәеит; дағашьюк-
гы, ирхәо рғамшәо, иаалақәакит: – Акраамур акрағәзтәо-
да?! – рхәеит. Арахъ упшыр, ажәлар рмал хада ачаитрақәа
еихиааны абнахара иағын. Абарт аиғымкаарақәа иқалаз
хқытауаа гәгәала ирныцшит, уаацсырала игархеит, ира-
цәахеит ағар иқәтңы ицаз. Цабыргуп, арақа Апсны ахәа-
ақәа аркуп, аекономикатәи аполитикатәи блокада ыкоуп,
аха ажәлар ус ажәала игәынкылағаз ажәак рахәатәымзи,
ргәи шытыхтәымзи – ус акгы қамлазеит. Ақытагы акәым,
иара ақалақъ ағгы имқәқәтәгаз ажәа рмахаит. Абартқәа
ирыхкьаны акриминалтә тагылазаашыа иахьауажәраанза
тышәынтәаларак аманы изықамлеит.

Даеакала иаххәозар, иааипмырқьазакәа ажәлар аинфор-
мация рыталатәуп, апропаганда қатталатәуп, амқәа иқәтә-
латәуп – уи ажәлар рнапхгарағы изакәан хадароуп... Аи-
башьра ашытахъ абри хәгхәкәа ирыцкны икоуп. Аибашьра-
ан ажәлари аихабырей еилатәаны иқан. Цабыргуп, урт
еилазыртәаз рхықәкы хада аибашьроуп, Аиааира агароуп
– арақа қ-гәаанагарак зықаломызт, иагықамлеит, аха,
мшәан, уажәи шыала еиқәхархаз ххәынтқарра хьчатәыми,
еиғәкаатәыми, ажәлар нықәгатәыми, уртқәа халшарц зе-
гы хәеилахартәар ауми! Нас, арақа қ-гәаанагарак ыкоу-
ма?! Иқамлароуп! Аибашьра ацкыс хәниааи, хәиааироуп
хәһнутқатәи ацәыхацәыфарагы, аеґоизмрагы, амал аз-
гәыхәрагы. Убасқан ауп амилат қонсолидация анықало
– усқан хәпроблемақәа хьаадабаада хара ишахтау ихәзбо-
ит. Убри ада даеа мқәк хәмазам.

АИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ. УРТ РРОЛЬ АПСУАРА АХЬЧАРАҒЫ

Атқарадырроуп аинтеллигенция заазо. Аинтеллиген-
ция амилат ринтеллектуалтә хшық ауп, хәи змам малуп.

Аинтеллектуалтə хшыџ аныкала, икоуп ахəyntқарратə хшыџгы. Урт анеицыла ажəлар рылапшхəаа тбаахоит, урт ирылшоит ахара апшра, ахара ахəыцра, изтагылоу аамта инахыпшны рапхьака ирцеипшу заа агəтара. Уи имариоу усзам, шыатасгы иамоу агеополитикатə тагылазаашьа тцарадыррала заа азпхьагəтароуп.

Апсуа жəлар, ижəйтəзатəиу шыжəларугы, жəйтəнатə аахыс ихауазгы ихағазгы ашəкəфыра шрымазгы, заа иахмоуит хара ххатəы шəкəфыра, атцарадырра хшалахəдамызгы. Абырзен шəкəфыра рхы иархəаны аславианцəа рхатəы шəкəфыра картцеит. Аславианцəа рапхьа зкышықəса абырзенкəа харзааигəахахьан. Аерманцəа аалаган ранбан ахы ларханы ихылаан ақыртқəа ирыртан, рхатəфыра роуит. Жəйтəнатə аахыс урт аожəларык хгəылара икан: ақыртқəа ракəзар ахəyntқарра катцаны ирахтеит, аха анбан ахы лархангы ифархангы иахзырəымтцааит. Урт зегы иобиективтəу амзызкəа рымазар акəхап (ауафысхы сыркыиоит хəа далагар шəкы-зкы ипшаауеит излаиркыиаша), аха афакт – фактуп: иаахакəыршаны иказ зегы ашəкəфыра рыман, хара урт акгы хзырəымтцааит. Ма ашəкəфыра иатцанакуа ззеилымкаауа хакəындз: аабатəи ашəышықəсазы ахəyntқарра еиəахкааит, ахəyntқарцəа атцарадырра рымазар акəын, иагырман, абраантə Византиа (уажəтəи Тьркəтəыла) ишьтны атцара ддыртцон, рхəyntқарратə ускəа тцарадыррала иныкəыргон. Уи рхазы акəын изыртахыз, избан ирышьтанеиуа изырзымхəыцыз?! Уи хажəлар ахара апшра ахьрыцəмачыз иамзызуп.

Убри ххатəы шəкəфыра ахьхамамыз иахкьаны ххатəы интеллигенциагы хмоузеит, жəйтəнатə аахыс атцарадырра змаз шхамазгы: абырзен бызшəала атцара змаз абырзен ориентация иман, араб бызшəа ма атыркəа тцара зтцз, уахь акəын рəы ахьхəыз. Ус акəын ишыказ атцыхəтəан XIX ашəышықəсазы аурыс тцареи ақыртца тцареи змазгы. Урт зегы рхатəы политикатə хырхартə рыман, Апсны алахьынтагы убри атцара дзыртцаз рполитика излахəашаз ала акəын ишырызбоз. Инартбаау атцала Апсуара урт азəгы ихьчазомызт, реихарафык хьаасгы ирымазамызт, аб-

зааратә еизыказаашья инахыҳәҳәаны хажәлар еидызкыло культураны иахәацшзомызт.

Ххатәы шәкәфыра хамазар, уи зхылҭеаауаз Ацсуара акәын, нас уи Ацсуара ахата ашәкәфыра иарҭеауан, иахьчон, уи кәалзыс иазықалон. Сара агәра ганы сықоуп, хажәлар ианаамтаз ашәкәфыра рыманы иказар, изеицшра-заалак рхатәы интеллигенция рымазтгы, амҳацьырра зықаломызт, уи ада цсыхәа маиургы, астәкәа Ацсны ацсуаа рыла иғарны икартдомызт.

Ажәакала, хмыкәмабарақәа ргырак зыхкәаз ацсыуала атцара змаз ххатәы интеллигенция ахьхамамыз ауп.

Аурысқәа ианакәызаалак фбаны ишан, «великодержавные шовинисты» хәа изышьтази жәлар ринтеллигенциеи. Рапхәатәикәа Кавказаа хдыртәеит, харгы хнарылакны, афбатәикәа ианхаз ажәларқәа ашәкәфыра хатаны, хәычы-хәычла атцарадырра халадыртәо иалагеит. Убасқан ауп ххатәы интеллигенция ҳауа ханалагазгы.

Рапхәатәи аинтеллигенция иреиуан Дырмит Гәлиеи Андреи Чочуеи, урт рыкәшамыкәша икази. Уажәшьта урт лакфакрада еилыркаауеит хатәы бызшәала атцара аиура иамоу атцакы. Убри акнытә урт рымч рылшара зеггы азыркуеит ашколи акьыпхы рыматц аура, убриалагы Ацсуара аиқәырхара. Ускан Ацсуара шшәартац ишәартан, аха гәацпыхәара дула аус руан убри ашәарта иацәырыхь-чарц. Еиҭыркаауеит еиуеицшым агәыпқәа Ацсуара арҭеаразы. Урт руакы ауахәама (ақьырсиан) шәкәкәа еиҭаганы ртыжыра рнапы ианыртцан, аус дуггы руит.

Урт зеггы збоз ақыртүа националистцәа рыба ашья хнартәтцәало иалагеит, избанзар, дара ирдыруан ахатәы бызшәала акьыпхы атцарадырреи аус аныруы, хажәлар шарҭыхоз, рыба шхнатуаз. Иахьынзарылшоз иацырхаган, еихаразак Урыстәылатәи аимпериа анхыбгала, ақыртүа меншевикцәа Қырттәыла хаз хәынтқарроуп хәа ианрылархәа инаркны.

Ацсыуала иаазаз ацсуа интеллигенция уажәшьта еи-лыкка ирбон аменшевикцәа Ацсуара ишағаз, Ацсуаразы ишәартаны ишыказ. Убасқан партия иаламыз аинтелли-

генция реааидкыланы еиҕыркааит агэыц, уи хьзысгыы иартеит, «Апсуара Анцэа иумырзын!». Иахьа мацк уарч-чартэ иҕоуп, аха ари ахьз ахата иахэоит уи ахықәкы. Урт ап-сышэала атцара змаз ракэын. Рацхьазакэны атцарадыррала Апсуара еикэзырхарц, Апсуара зырҕиарц нап азыркыз иреиуан. Уажэеипш апсышэала атцарадырра шыҕамызгыы, урт апсыуала иаазаз, апсышэала иоуа, иапхьо ианыкала, урысшэала атцара ирымазгыы Апсуара аматц аурахьы ииар-геит, рыцсы ахьынзатазгыы Апсуара аматц руан: ашколқәа рҕы иртцаоцэан, ауахэаматэ шәкәқәа, убас анаука-попули-артэ брошиурақәа еитаганы итрыжьуан, артцага шәкәқәа еикәдыршэон, Апсны атоурых, агеография, афольклор ухэа ирацэоуп урт рнапы злакыз, ирылшазгыы...

Урт рышьтахь, дара зҕыз русцшьа бжамеамхеит, избан-зар, урт ирымаз адоухатэ хақәитра уаха изыҕамлеит: акы, апартия иаламыз мчы имазамызт; оба, Апсуара налкааны аматц аура амчра змаз аидеология иақәшэомызт, маза-ар-гама ацынгылақәа ыртон.

Ус шакеызгыы, Апсуара аматц зутцәкьандаз хэа зҕаз-тәылхны иашьталазгыы амоқәеи аформақәеи ипшаауан. Аха урт зеггы ирцырхагаз даеакын, убри сазаатгыларгыы стахуп.

Угэы унархьыртэ, хажэлар рацхьаҕа инархараны апшра рцэуадафын. Иара убас ирхыргаз атрагедиа (хтоурых уггы трагедиаала итәуп) ирласны ирхаштуан. Ажәаҕы ир-хаштуамызт, аха инартцауланы анализ азуны, алкаа аҕатца-ра рцэуадафын. Иара убас атрагедиа ааигәахо ианалага-лак, излацәцашаз атактикатэ моқәа рыцшаара иашьтало-мызт. Ус иҕан тауади-аамстеи апызара аныруаз, еихаразак амхацьырра атрагедиа аан. Урт ианакэызаалак рыжэлар рлахьынтца аиҕа, рхатэ қяфура еиҕырышэон, аиҕабыра еи-макны дара-дарала лаапшымоа рибатомызт. Ус иҕалеит Сталини Бериеи идырҕиаз атрагедиа хлымзаах анырхыр-га ашьтахьгыы: Апснйтәи аиҕабыра Хрушьов ижәоа рна-пы атцхны днага-ааго ичарақәа рура иаҕын, ддырехэон, еибарехэон, арахь хажэлар ирыхэарыз иреицэа-иреитца акы аарҕытымшәеит. Уиггы акэым, убарт ашықәсқәа раан

рхала ахәара катцаны асубтропикатә институт дырхынхәит араантә ианыргоз хәык ацны ицеит, арахь ианааргоз х-ны-зкыфк адкыланы иааргеит, есышықәсагы убаскафк ала-аргон. Пшь-факультетк ақыртұа секторын, аурыс сектор акы акәын иказ краамта, нас ашыпхыыз аналахтца даеакы ацыртцеит. Урт рәы ацсуаа атцара этцоз унацәакәа рыла иупхьазоз ракәын. Урт ратцкыс Ацсны антытц итаз еихан, нас, иацсазма аинститут архынхәра?

Хара хрыцхарақәа ирыцкын ххыпхьазара амачра: есышықәса урт рпроцент лақәуан. Ари апроbleмафгы ирылшоз рацәан хаихабыра. 1954 ш. ачеченцәа рыцсад-гьыл ахь иандырхынхә 250-нызкыфк ыкан. Анафс иахлахынтцахозеи хәа абыргцәа анеилацәажәа, иазырызбе-ит рыцсадгьыл афы ацшәмара акра. Уи азы иатахыз акы-затцәык акәын: афеиара. Уи ала рпроблемақәа рагырак рыз-беит: урт иахьа миллионк инеиханы икоуп.

Убри афызга харгы ихалшон хажәлар амфа иқәызтцоз дро-ур. Аха уи иазхәыцуадаз, аихабыра ркәардәқәа кны итәан, абыргцәа тәаны афьжәра иафын. «Хара ххыпхьазара мачуп, хазыр хәа хшәоит, хәфеиароуп» ххәар, мап зхәараны икадаз, уимоу ахәынтқарра чыдала ацхыраара картцон. Ажәакала, хағацәа Ацсны зларгашаз апрограма рыман, хара Ацсны злахәхьчашаз апрограма хәмазамызт. Уи зыхкыоз, хинтел-лигенция еснагь еиошан – аматтура змоуи измами рыла. Урт еснагь еиғадыргьлон. Убартқәа зегьы хажәлар ргәы иалан, аа уи ргәала иахылфеиааз, насгы иахькылнагаз.

Сталинизм ианақәызба ашьтахь, Ацсны айтәкра дуқәа калейт. Аха хадара змаз аполитикатә зинқәа ракәын, урт қартаа рнапафы ишыкацикан, ианыртахыз псцартәкхартон, ианыртахыз хәхәлымшәы ркуан. Убри атдыхәтәантәи иахкьаны еицырдыруа ахтысқәа калейт 1957–1968–1978 шш. рзы. Убарт ахтысқәа калацыпхьаза ажәлар рәы анырра гәгәа канатцон, еихаразак, ахара ацшра, ртрагедиятә тагы-лазаашьа азхәыцрафы. Урт зегьы ирыцкын «Ацсуа шәкәы» хәа хьзыс изауз еицырдыруа ашәкәы. Уи иагыз шцакамыз, аха хажәлар рполитикатә фәхәы зхәоз уи афызга документ камлазацызт, убриакарагы ажәлар рхы ргәы афынза ине-

ины анырра кэзтэз хтыс камлазацызт. Зеггы-зегь реиҳа ҳаппонентцэа злаҳэыз ажэлэр реизарақэа раан, официалла уи ашәкәы иапхьон, нас адискуссиа иалагон. Атдыхәтәан, агазетггы ианыртцеит. Уи зегь реиҳа изыпхьоз шәкәны икалеит. Абасала, уи ианаамтазггы ифын, ишахәтазггы апропаганда катдан, ахықәкггы нанагзеит акы узахымхәауа. Уи ашьтахьтәи ахтысқәа Ацсны астатус иазкыз Лыхнытәи аизара, жэлэр рфорум аиҗкаара, 1989 шықәсэзтәи ахтыс аан аиааира агара, СССР Иреихазоу Асовет ахь адепутатцэа ралхра, Ацсны апарламент аиҗкаара, Нхытци Аахытци реимадара – убарт зеггы зыбзоуроу убри ашәкәоуп, уи иканатэз анырроуп. Уи ҳажэлэр еиланартцеит, рхықәкы рбо иканатцеит, Ацсни Ацсуареи рыхьчараҗы программатә документны ихауит. Атдыхәтәан, аибашьра ианалага, ҳажэлэр ирылымшаша рылзыршазггы убри ашәкәоуп.

Уажәшьта агәра угартә иҗоуп ҳажэлари урт ринтелигенциеи «хыхь рыгхапхақәа ҳәа зызбахә сымаз шырееихо. Ҳинтелигенция иахьоуп рыжэлэр рыхьзи рыхьымзги рхы иадтцаны апызара руа ианыкала. Аибашьра калаанза апарламент аҗы аймак-аиҗакқәа раан раппонентцэа иаарылхәхәо икан еснагь. Ацсны акәым, СССР апарламент аҗггы еицгәартахьан. Аибашьра ианалага Ацсны антытггы еиуеипшым аицыларақәеи апресс-конференцияқәеи раан рхы аадырцшуан ишахәтаз ала. Аибашьра акы умнахуеит, аха акггы унаҗоит. Атацкәым аицш еилатцәаз ҳинтелигенция ирыбзоураны иахьа Ацсни ацсуа жэлари адунеи иадыруа икалеит. Абартқәа неихшьаланы җы гәгәала иухәартә иҗоуп: ҳажэлэр ирықәнагоу аинтелигенция иахьоуп ианҳамоу! Ус анакәха, урт ирылшоит Ацсуара абжамеамра иалганы аиқәырхара.

АЛКААҚӘА

Мачк исырәхәацәазарггы, уи афыза арәхәапхьыз иапсаны икан ҳинтелигенция 1980-тәи ашықәсқәа рынтцәамта инаркны Ацсны Ацынцътәылатә еибашьра еилгаанза.

Хажэлэр ракзаарагы убаһкан иһалейт ахаан ишыһамлац, избанзар, ажэлэр зхыцшу аинтелигенция роуп, урт баро-метруп ажэлэр рзы.

Жэйтэгы ҕатэгы аинтелигенция рыһнутқа аиҕагыла-рақәи агәынамзарақәи ыһан. Уи зыхкыоз Асовет аамтазы Қартынтә адта ироуаз акәын аратәи аиһабыра зықәныһәоз. Уаһа ақыртқәа ринтерес еснагь апыжәара аман, аинтер-национализм цәас ишахарцазгы. Ацсуа интелигенция рақәзар, һмилат интересқәа иналкааны хшыһышытра ры-зузар ртахын, еиһаразакгы атцарадырратәи арәиаратәи ин-телигенция. Ари апроблема ашытахышәоуп ианцәыртцыз. Аха уаанза, Асовет мчра рацхатәи 10–15 шықәса ирыла-гзаны, аполитика аганахьала (Ацсны астатус рацхьа инар-гыланы), акультура аганахьалагы (ф-институтк аадыртит, Ахәынтқарратә ансамбль, амузыкатә училишье, адраматә театр, Ашәкәфәцәа реидгыла, ашәкәтыжырта...) иһартцаз шыарда ирацәоуп. Уһкан атоурыхтә шанс рхы иархәаны уртқәа рылымшазтгы, уи ашытахь зегы хцәызыргы ауан. Иахьа Ацсны ахақәитразы ақәпара иһоу ағгы абға хазто убаһкан иһатцаз ауп. Урт ыһамызтгы иахьа азәгы хир-цәажәараны дыһазамызт. Даеакала иаххәозар, Асовет Ацс-ны рацхатәи ашықәсқәа раан иахзышһартцаз ауасхыр ауп иахьа зхы иақәитү Ареспублика Ацсны зықәгылараны иһоу – уи цгара зқәым баачацароуп ҳара ҳзы.

Уи ашытахь, Ацсны аколониатә режим итаргыланы, хажэлэр ацһамыгәа анырхыргоз зегь реиха ааха гәгәа зауз хинтелигенция роуп. Атдыхәтәан, псеивгарақәак аныһала, хыцһыцк инхаз хинтелигенция рееидыркылашәа руын, аха краамта ршыара изықәломызт. Ус абицара ға еитцагыле-ит. Убаһкан хинтелигенция рыһнутқа аиҕыһарақәа һало иалагеит. Уи зыхкыоз, ганкахьала, гәыкала ацсуа культура аматц зуыр зтахызи, егы аганахьала урт ирпышыкһәуаз акариеристцәа цәыхацәыфацәеи реиҕагыларақәа рақәын. Иһан амчра еиқәатцәақәа цәгьаршрала урт зырцыхцыху-азгы, еиһаразак ацсуа районқәа асал рыбжһазтдоз. Ацсуа интелигенция рхәоу анеиқәымшәо дара рзы уи ныһәан. Еицырдыруа ажэлэр реизарақәа зыхкыозгы убарт роуп.

Уртқәа зеггы ыкан. Хара хзыргәакуаз хажәлар реидгы-
лара акәын. Уи рбон ҳағацәаггы: ыцъа апсуаа ахыгылоу
цәгъахәафык рышьтахь дыргыланы дрыман. Уи ажәлар
еихаггы еиднакылон. Уи алагеит 1980-тәи ашықәсқәа реа-
неифыршоз, М. С. Горбачиов ибзоураны Асовет Еидгы-
лағы аеиітакреи аргамареи официалтә политиканы иа-
ныкала инаркны. Убаскан ауп ара ихалажыыз ацәгъаршө-
цәеи хареи хеиілхарго ханалагазггы. 1989 ш., ииун 15–16
рзы икалаз ахтыс тыхәаптцәала дарей хареи хәилнаргеит.
Нас атыхәтәан, хара, апсуаа аибашьра хәиланартцәеит
атәцкәым еипш. Аға Апсны еиџишеит бцъар тмыркъазакәа,
аха хажәлар изеиџымшеит. Аибашьра ихамнахыз рацәоуп,
аха иахнатәз ирыцкуп хажәлар аконсолидация ахьрызнауз.
Уи камлар хашпаказаауаз иахьа? Жәашықәса тцүеит абжы-
уааи абзыпқәеи «рпроблема» ызны икоужьтеи. Иахьа 15–16
шықәса зхытцүа ағар уразтцар ари ацәыхацәыфара ззым-
дыруа рацәоуп, издыруаггы ухәансхәанлоуп ишырдыруа.
Уи аџбатәи иааироуп. Ирмариашәа исхәеит, аха уи ус има-
рианггы иказамызт. Анкьа аматцурақәа аныршоз апсуаа
ирытатәу ақыртқәа ирытатәу хәа џбаны иршон, нас апсуаа
хазы абзыпқәа шака рытатәу, абжыуаа шака рытатәу хәа
аматцурақәа ршахуан. Аинтеллигенция ирылапсаз ацәы-
хацәыфацәа рылоуп уи шалагаз. Икан убас еипш иказ ауаа
насыпдақәа, ауаа лакәкәа, рнацәа харкәало, адепутатцәа,
аминистрцәа ухәа апсуаа районла еихшаны изыпхьазоз.
Урт арыцхақәа иабардыруз апсуаа рматцурақәа зеггы
ажәлар рматцуразы акәымкәа, хаталатәи чафагас ишры-
ртөз; апсуа матцурак иалаз ихала акгы изызбомызт, қартаа
дырзымтцаакәа. Адепутатцәа ракәзар, анапы аџахареи ала-
хареи рыда зинк рыманы иказамызт...

Хәиасып иахьатәи аамтахь.

Аибашьра агәәкра ххаагеит, хтцеицәа рхы-рыпсы нақә-
тцаны хәпсадггыл ахақәитра азааргеит, хажәлар еиқәдыр-
хеит; амчра еиқәатцәакәа ихалажыыз ықәтцны ицеит. Уажәы
хара ххала хәнеизынха, изеицшроузеи аинтеллигенция ре-
изыказаашьа? Ари азтцарахь иатцанакуеит Апсны аихабы-
реи аинтеллигенциеи реизыказаашьаггы.

Җашьтаһька ххьамцшкәә, иахьатәи асоциалтә гәыпцкәә харзымхәыцкәә ари азтәара атак ахәара удафуп.

Ақыртқәеи апсуааи (еихаразак агырқәә) жьрацәарала хаилысны хакан. Дареи хареи хееилхарго ханалага, жьрацәарала еилахәыз ажьи анапхыци еилухраха еилытцшьас ихамоузеи хәакәын ишхәыцуаз. Ус ихәыцуаз апартиатәи асоветтәи напхгарафгы икан. Мшәан, ус иказ ракәымзи аматцура зыртозгы! 1977–78-тәи ахтыскәә раан, «Апсуа шәкәы» знапы атдазфыз ианхақәзбаз, Ашәкәфәцәә реидгылафы аизара мөапысуан, апартиа аобласттә комитети ақалақьтә комитети рхатарнакцәә алархәны. «Ахара здыз» лахь гәгәә анхарта ашьтахь, аихабыра рхатарнак ихы аа-сықәикын, апсышәала ус ихәеит:

– Уара арт ишрахауа исхәар стәхым, аха шәара ип-хашәымшьазои шәәхтахым, хшәылтцны хцойт ахьышәхәо?! – исаецнихәеит Қырттәыла халтцует ахьаххәаз. Сара ускан цсахфык иеипш сизгәаит, краамтагы ицъасшьон уи иххәаз. Уи политиказамызт, ихәеит уи ауаф гәыкала. Иахьа даеакала сазхәыцуует уи иххәаз. Уи ауаф Акәә дыкоуп, Апс-ны далтцны цьаргы дымцазеит, ипсуарагы агәра згоит. Ихата урт дрылаазан, рбызшәа азы еипш идьруует, ипцхәыс дагыруоуп, ихшара ижәла рхуп, аха, ран лшьагы рылоуп. Нас, гәыбган иахтарыма уи ауаф ускантәи ихәыцшьазы?! Ус иказ рацәафын. Имариамызт урт ртагылазашьа: ф-мцакы ирыбжьаханы икан, краамтагы рхы зқәыркра рыздыруа-мызт, нас атцыхәтәан аибашьра ианалага, ргырак ықәтцны Урыстәылака ицеит – цқәа ргәы итахәыцырц акәхап. Урт ф-гәык рызтан, рыфбагы еиҫагылан; урт ф-шьак рылан – рыфбагы еиҫацәан, хык акәын ирхагылаз, уи сыбжьака-зоит хәа иафын, аха урт еинышәашьа рымамызт – ашьа катәахьан, ф-жәларык аиҫара рыбжьалахьан.

Абри афыз атрагедиа итагылан урт ауаа. Хатцаран убарт агәеибафарақәә ириаины аиаша адгылара згәагыуаз – ика-леит ус иказ ахацәагы.

Еилкаатәуп анахьгы арахьгы иадымгылакәә, зкарие-рагы мап ацәкны, шашәыз-гәырыз инкылаз ицазгы. Урт рфызцәа афганк рфгы икалеит.

Сара рызбахә схәэзом, Қарт итәаны, лажәтцас аақ-аақхәа
Апсныка зхы рханы ашра иафәу – урт цсахыџцәоуп! Апсахы
узиграпшыхуеи, шхамуп уака игроу.

Икан амилап проблема иадхәаламыз даеа гәыпцәакгы: Асовет аамтазы ипхатца ирыманы икәыз абжыхәахәтреи
мазала ацехкәа аартны атауар тзыжыуаз «ацеховикцәеи». Уажәы
рапхәатәикәа бизнесменцәахеит, аџбатәикәа ма-
луаахеит, урт пхатцо икәыз ракәзар – партократцәахеит.
Алакә акны еипш иаармариазаны икалеит зегы.

Урткәа ирыцлеит аибашыцәа рпроблемагы. Аиба-
шыџытцәкәа изтцаара даеакзоуп, уи иахыагы Апсадгыл
ихычоит, дыпхәатәазаргы, «хаи!» рхәар, ашырхәа апхәа
днагылоит. Аха уи икалт дахынхәлоуп «Иа тоже воевал»
зхәогы. Уигы мап узичәкуам, еибашыуаз дырхыпхәаза-
лоуп, уимоу ахәынтқарратә орденкәеи амедалкәеи иа-
нашыоуп, икоуп «Апсны Афырхатца» хәа ахәтыртә хызы
зыхтцоугы...

Проблема дууп афар рызтцаара – аитахәара салагом.
Апроблема кәлеит аматцурақәа ршарафгы. Икоуп пре-
тензия дук змам, аха зыпроблема ыкоу арфеиаратәи атца-
радырратәи интеллигенция: атцарауаа, ашәкәыџцәа,
асахәтыхыџцәа, акомпозиторцәа, аказара аусзуцәа.

Абарт зегы рхатәы проблемакәа рыманы иаагылеит
аибашыра ашытахь. Апсны итәы-ипхәа ианыказ акәзар, урт
азтцаарақәа рызбара еиха имариахон, аха иабакоу! Абрака
икалеит исубиективтәуи иобиективтәуи амзызкәа реиґа-
гылара. Даеакала иаххәозар, сара сзеицәада, сара исықә-
наго соуааит зхәаз кәлеит, уи диашоуп, аха еилапыххаа
ишытаз Апсны аґыцәхәы икәхаз уи аекономикеи ирыл-
шозма зегы ирықәнаго еихшаны ытара?

Аихабыра ируалын абарт азтцаарақәа иаартны, аргама
аинтеллигенция рґапхәа икәдыргылар: ихәлшо абри ауп,
ихәлымшогы абри ауп, амарцәа, хәилишәкаа рхәар акәын.
Ускан аинтеллигенция рыџнутцәагы аилибакаара калон.
Аихабыра убри амш ианылазтгы, аибашыра аан иказ акон-
солидация еикәхон. Уи ахәтыпан амал азгәыхәцәа гәып-
гәыпла рееидыркылан, шыоукы Апсны амал аимтцәара

иалагеит; аеашьоукы закэанла ишьатаркым акоммерциа нап адырkit, уртгы егыртгы миллионерцэахеит, арахь ахэынткаррахь иахэтоу ашэахтэ аларымгалеит. Даеашьоукых акоммерциатэ банккэа аадыртын, ажэлар ркапеи хэыцкэа ирымаз ааидыхэхэаланы инытцаха ицеит, азэгы ухахы удьымшь ыкоуп хэа закэанла иарымхэеит. Абасала, иаалыркыаны икатдан 6-гха дук: акы, аинтеллигенциа рзеидымкылеит, убри иахкыаны икэтцны ицаз рацэаөхеит; 6ба, ицсабаратэым амчракэа рыла (еигьуп иаххэар: аихабыра рхарала) хажэлар 6баны еи6шахеит – амалуааи агарцэеи. Икалеит уи иаалыркыаны: иаалыркыаны ауафы дгархар алшоит, аибашьреи агэакреи ирыхкыаны, аха аибашьреи агэакреи ажэлар антагылоу иаалыркыаны ауафы дмалуаоны дзыкалазом – ламысла, ацбармыкыатэ закэан дныкэныкэаны. Убарткэа ирыхкыаны хажэлар икэтцны ицазгы рацэа6уп. Икоуп имзызркым аухэансхэанкэагы, Ацсны ахэынткарратэ мал аимтцэара иазкны. Убартгы калазомызт адемократиеи аргамареи рзакэан иныкэныкэаны, аихабыра ркнытэ аамта-аамтала аинформация ажэлар ироуазар, аха уигы аинформация аныкам аинформациатэ вакуум калазом, ихытхэау аухэансхэан ала уи хадыртэаауеит. Ус икоуп ацстазаара.

Агхакэа катдан хцбынцэуаа рыцсадгыл Ацсны радыцхалара6гы. Абра инхо раткыс урт еиха ирыхызаатэын, еиха ажэа цха, ажэа кэанда рахэатэын. Уигы акэым, аратэикэагы ргэyreантцатэын: зыцсадгыл ахь ихынхэыз хцбынцэуаа ргэы нзырхаз хацсуара дагоуп хэа рахэатэын иаарцэбараны – ус ауп ишыкоугы. Идырхэит, ихдыртцэеит, акэкаэхэа иргэйдцаны иршьит, убри ашьтахьгы аихабыра ркнытэ ажэлар ирбо-ирахауа ақэызбара хэа акгы камлазеит. Аа уи иалтцшэахаз: Тыркэтэыла шө-тзык арахь иаарц зееидкыланы иказ реааныркылеит, арахь нхара иаахьаз 6-нызкыфкы инареиханы икэтцны ицеит. Абарткэа рышьтахьгы акгы камлазашэоуп ишыкоу.

50-тэи ашыкэскэа рынтэамтазы Ацсны иааганы абазакэа ндырхан, аха убаскангы аихабыра ркнытэ хылацшра камлеит, изландырхаз ацсуаа ракэзар, урт рцэажэашьа

иахыччошәа, рказшыа цяршыошәа ианалага, ихымзгы-
ршбан, икәтцны ицеит. Уаанза иааганы индырхахъаз агы-
рқәеи ашәанцәеи ракәзар, шәхахъы шәыцъымшь ыкоуп
хәа игәагыны азәыр акы ауихәоз, уигы акәым, афатә-
ажәтә ацхыраара ыртон, ацәагәарафы ацәкәа ыртон, ы-
латцатә афы ажәламыжәлакәа ыла ирыцхраауан, рхаткы
кадыршәуамызт. Ацсуаа рашыцәа ашәуакәа раткыс урт
еигъаршыоны акәзамызт, убас картцартә еипш апропаган-
да ыкан, аихабыра рганахъала ичыданы ахылацшра ы-
ман. Убарт ашықәсқәа раан Дәрыпшь қыртуаки ацсыуаки
еисит – аполитика иадхәалазамкәа, ус ргәы ааизынханы
тачкәымқәак еимырдеит. Ари ахтыс Акәа ирахәанза Қарт
ирахәхъан, Қырттәыла ахәынтқарра шәартадара акомитет
ахантәафы аинрал-полковник Инаури дкылххы Дәрыпшь
дааит, изхибаркъаз еилыскаауеит хәа...

Абарт ацәахәкәа анызыфуаз Тырқәтәылантә ажәаб-
жъ хлымзаах аафит; ацсуаа ахъынхоз араионқәа надкыла-
ны, адгъылтцысра баапсы кәлеит хәа. Атцла иалыфрыз амат
ицхаит хәа, ыпсадгъыл иацәхъаны иахыкәз рзымхозшәа,
закәытә трагедиоузеи ирзыкалаз! Ацсны аихабыра ршыапы
икәнаргылеит икалаз уи арыцхара. Фныда-дәныда инхаз
пытфык арахъ раагара атәы иалацәажәеит. Цас иауашәа,
Ацсны аарфара баапсы кәлеит, урт ныкәгатәыми, амчым-
хара кәлагәышьеит. Ус шакәугы Ацсны аихабыра уажәра-
анзатәи ыргхакәа зладырееиша аус ду картцароуп. Иахъа
икарымтцар, нас, ианбакартцә! Рацхъа иргыланы хъынцбу-
аа абрахъ раагара иазкны абанк афы ацхъазара чыда аарт-
тәуп, ацсуаа зегы аилацса ду кәхтцароуп, аибашъра аан
ишыкахтцаз еипш. Амац кәнахамшыап, аду рацәахамшыап,
дкамлароуп ацсыуак уи ацхъазара змаат алам!

Ажәакала, убри арыцхара икалаз зегы хәиднакылароуп.
Хәиднакылароуп Нхытци-Аахытци, амшыннырцәи аарцәи.
Агәәкра иахылфәаазаргы тоурыхтә шансуп, убриггы ххы
иахәрхәароуп хәжәлар реидкыларәфы. Ажәлари урт рин-
теллигенциеи ақәафуороуп еипхъзыртто, агәәкра еиднакы-
лоит. Уажәгы ус кәлароуп – амшыннырцә икалаз арыцхара
аарцә хәиднакылароуп.

«Асас быжь-насыпк ицуп, данцо акы ныжьны дцоит», – рхэоит ажэлар. Асасдкылараггы змам милат дыказам, аха апсуа исасдкылашья акы иалафашьом. Апсуа иага дгарзарггы, хытцакыртак ихазы ианыкайтца, уи инаваргыланы аса-сааиртаггы кайтцоит. Уиггы акөым, апсуа асас уахггы-еын-ггы дизыцшуп, уи дидыланы иныкөгара еснагь дазхиоуп: асас изы ашэхарѳа ма акөац рѳаны итдэхуп. Уи иццакуа изы. Егьяабжьара акөты изыршьуеит ма ашөишөи. Икө-нагоны дыказар, ашьтөаггы изыршьуеит, иубап ацө ззыршьуаггы. Асас изкны аѳи ауаткеи ртдэхуеит, иара убас ацьынцыхөа, араса, алахарѳа ухөа ауатка хыжөлага хөа изышьтоу асасхэы ртдэхуеит.

Иаххөап, ашьтөа имам, ма аѳы. Ускан апшөма дыѳ-еыжөланы икыта даалагьежьюан. Уи идыруеит ашьтөа змоуггы аѳы змоуггы. «Асасцөа стоуп, ухатцазар, сумырц-хашьян!» хөа дназыдгылаз, титөыс имамзарггы, хыншьала-ра катцаны, мап ицөикуамызт, иитон.

Асасцөа зтөз апшөма, апхал аашьтцааны дышнеиуаз, игөылак диазтцааит, уабаци хөа. «Ламыс аагара», – атак кайтцеит иара. Иазтцаазггы уи иихөаз цьеимшьазеит, иды-рит асасцөа шитааз.

Дызустада асас? Асастөкья аѳны имааицыз иоуп. Уи дууа ґыцзар калоит, уи ааигөа еибадырны ѳызцөас ишьти-бахыз азө иакөзар калоит. Аианшьа, аиахөшьаца ма даөа уак, тынхак, иѳызцөа иманы дымѳахытцзар, уртггы сасцөа дахькөоуп. Амѳа икөны изыкөхөланы имѳахытцызггы дсас дахьуп. Ускан апшөма уи ихы-итдыхөа еилкааны акөзам дышидикыло. Иузымдыруа ауаѳы уашта дталар, уицыла-ны «Бзиала уаабеит!» хөа апсшөа иоухөоит, аѳныка даа-упхьоит. Чара усла дныкөозар, ма дшөацыхөаѳызар, мам-зарггы дыцхаражөхөаѳызар, аѳныка алеира мап ацөкны, дызустоу ихөоит, дыззааизггы аацөыригоит. Иазгөататөуп, дшөацыхөаѳызар, – дөыжөтцзом. Апшөмаггы «Икалеи?» хөа дтцауеит. Аха дөыжөтцны, насггы, ус егьымхөакөа ди-цны аѳныка даннеи, узустада, ма уаазцазеи хөа апшөма

ацхъа дизтцаар ацсуатцас ипхашъароуп. Асас ихала ихэароуп дызустоу, иаашъа хықэкыс иамоу. Асас иакэзар дызустоу ахэара дахыццакзом: тынч, рхэы рхианы ианылахатэалак, акы-ѳба тѳыца анырклак дыззааиз аацэыригоит. Ажэакала, иааишъа зеипшроу аипш.

Ишъуа-исфо сымоуп хэа, арахэ изеихымцозаргъы, апшэма азэы дымѳахытццыпхъаза шьтэак ишьзомызт, уи газа-беиароуп хэа ипхъазоуп. Иацсоу асас дахь иоуп ашьтэа ззыршьуа. Ускан, асас дааиаанза иушьыз акэац умазаргъы, асас иахатыр азы ихъзала ашьтэа ушьуеит. Ус анакэха, арака афареи ажэреи рымацара ракэзам икоу, асас ахатыр икэцароуп. Ихъзала ичydаны ашьтэа ушьуеит, ичydаны ихэы кауцоит.

Апшэма шака асас диеиѳырбо акара, асасгъы апшэма диеиѳырбон, хатыр акэитцон исасдкылара. Акэты изишьма, ашьтэа изишьма, рхэы илахатэаны акака анырклак ашьтахь, асас, тѳыца ықэымхзакэа, ус дѳагыланы, апшэмацэа ичydаны ихэы кэзтцаз табуп хэа реихэон. Уи хцэызны хакгоуп уажэы, иахцэзырзызгъы уи атцас ззымдыруаз хасасцэеи урт ртэы иацныкэоз азхарафацэеи роуп.

Агэарпныхэа хатыр змаз тцасын. Уи иахъабалак икартцазомызт, иаххэап, ацхэызба ачара лзуны дрышътуазар, агэарпныхэа картцазомызт. Агэарпныхэаѳы асасцэа реихаби урт ирыдтэалаз атамадеи ракэын аныхэаѳа зкуаз, нас даѳа азэык-ѳыцъак. Уажэы ажэра зтаху зегъы иржэуеит, еихаб дамам, еитцыб дамам. Абасала, уи атцас хазынагъы ахатыр ххала илахаркэит.

Апсуа иѳната асас икульт ыкан. Уи иара асасгъы ибзоуран: идыруан ахымѳапгашъа, апшэма пату икэтцашъа. Асас игэы нурхар, пхашъароуп, уиеисыр хьымзгуп, душъыр Апсуара еилоугеит, ачархэара азууит хэа ипхъазоуп, уртқэа зегъы иара икэнагозаргъы. Сусасуп, сыхъча, агацэа сышьтоуп хэа иааиз ауаѳы ихъзи ихьымзги удуп. Дузымыхъчар, иагацэа друтар, Апсуара еилоугеит, ачархэара изууит. Абасала, апсуа изы асас ипылареи, иныкэгареи, ихъзи ихьымзги рыхъчара даараза акырзтцазкуа акакэны икоуп.

Хыхь исхэаз зегъы традициала апсуа сасдкылареи уи ачы-дарақэа иамази роуп. Уи еснагъ хара ихэхэозу, иахмыхэо-

зу? Мап! Апсуеи апсуеи рыбжьара акэын уи хатыр ахьамаз. Хапсадгьыл зтэызтэырц иашьтаз убри хасадкыларагьы рхы иадырхэон. Зны хьызара ргэапхазшэа, аеазных хауара ргэапхазшэа реыхзааигэартэуан. Хара усгьы знык ихахэлач-чаз ма хкэакэа аазшьышьыз иара хайтэуп: акалакь аеы хан-хозар, хэоны дтаафеуеит, арака дынхартэ-дынтцыртэ алшара иахтоит; акытаеы акэзар, адгьыл иахтоит; аусура акэзар, хара хтэы иапхьагьы дхадахкылоит. Абасала, убри хкьиара даеашьоуки еснагь рхы иадырхэоит. Уи кьиароугьы здыруа-да! Икалап имтцакьакьаразар?.. Ёырбагазар?..

Иахьа ишпакоу ицшьоу уи асасдкылара? Асасдкылара иахьагьы икоуп, зны-зынла кыргьы ихаркьаны. Аха итра-дициатэу аказшьакеа акыр хцэызит: иахьа асас изыцшу мачуп: дааир, «Бзиала уаабейт» ихэоит. Иаххэап, асас из-кны арыжэтэ атэахра хцэызит. Иныкэызго шпакам, ико-уп, аха имачуп. Аихаразафьык 100—200 пхал тартэаргьы, интэаанза иржэлоит. Уи апсуа иказшьамаз акэын. Насгьы итахтэо хрыжэтэ зейцшроузеи?! Уи апсуа ичеицьыкеи игэаартрей хараза ирыцэтэымуп.

«Ламыс аагара» ицоз иазтэаит: «Уара уламыс абакоу?» хэа. «Уи ажэхьейт», – ихэейт иара...

Апсуа иакара зыцсы бжьаз дмачын, уажэ уигьы хцэызуа иалагейт.

Гхапхак змам арбану, аха апсуа исасдкылара халаехэартэ икоу тасны ихамоуп, анафс изызхэыцтэу, уи зхы иазырхэарц згэы итоу дгэатаны, агэеанызаароуп: хара дсасуп хэа ххы акара пату икэахтэо, арахь иара ихы хаирхэо – уи тэамбароуп, уи хыччароуп. Нас уатцэы даахэ-ны дахэагылоит.

Даеакгьы. Ачеицьыка сымоуп хэа, уус-ухэыс ныжьны, есымша амшгацэа еизганы арыжэтэ дыржэра – уигьы бзамыкэроуп, ачеицьыка пату акэымтэароуп иаанаго. Ачеицьыка зхарафарамызт, патуеикэтэаран.

Афны имааиц асас данцо, ахэчымыч ицьыба итартзон, ачавра, ахэымцьар, ампахьшьы...

Апшэма ихы-ицсы дацклацшны асас дныкэигон, асасгьы ихы-ицсы дацклацшны ихы мфэаигон, апшэма ичеицьыка

пату ақәйтқон. Убри ауп асас икульт қазтқозғы, аңсуа сасды-
кылара ахыз-аңша шытызхуазғы. Аңшәмеи асаси рыбжә-
ра аңсуа ламыс бжәгылан, уи зегғы ишәа-иза ртыңқәа рғы
иаргылон.

АЛКААҚӘА

Иарбан тәылазаалак иара зңынңбу рхыңша шақа игәгәоу
ақара уи атәыла иаланагало атәымүаа ирласны рбызшәа-
гғы ртқон, ртқасгғы рқабзгғы ныкәырго иалагоит. Аңсуаа
рыпсадгғыл ағы ус еиңш амчра анрымаз арақагғы ус акәын
ишықаз: Аңсны нхара иаауаз ақыртқәа, еиҳаразак агырқәа,
ирласны ишытыркаауан хбызшәагғы, хтқасгғы, хқабзқәа-
гғы. Уи иңсабаратәыз процессын. Ускан ақыртүа жәлар рғы
аңсуа икульт анықаз акәын, уигғы иаңхраауан уи апроцесс.
Ақыртүа миләтеилыхықәа ргәы иахәомызт рыуаажәлар
нхара Аңснықа иаауаз ирласны ҳажәлар иахырылазқәауаз
– уи дара рстратегиятә план иағагылон. Убри ақнытә ақы
азызбатәын, иағазырызбеит.

30-тәи ашықсқәа реанааишыршоз инаркны, ишды-
ру еиңш, Аңсны аиҳабырей аңсуа интеллигенциеи ажәлар
ирағоуп ҳәа, харада иңәаңеыгоу ахара рыдтқаны, иқәыр-
геит. Уигғы азмырхакәа, қытаңыңхыза хар змамыз ауаа
хатәрақәа нарылғаны иргеит. Ажәлар қхыагыла дрымам-
кәа, инаңшы-ааңшуа иаанхеит. Аға дрықәлар, рыпсадгғыл
хычатәхар, абңар ктәхар, ршыапы иқәгыларын, рхы иды-
ршыыларын, аха иабақоу, уи ағыза атагылазаашыа қамтқәа
ауп аға иешаххаирқаз. Абасала, аңсуаа рыпсадгғыл ағы
иқазу иқамзу рзымдыруа, рғы ғеихыхны ажәак рзымқәо
иқартцеит. Уажәшыта урт шәартазамызт. Убри ашытахь ауп
рыуаажәлар Аңснықа иаағаны рнырхара ианалагаз. Ускан
иабақахыз аңсуа икульт! Урт нхара иааргаз, уажәраанза
еиңш, аңсшәа атқара акәым, аңсуаа рхатә рхатәы бызшәа
ахатыңан ағыңнхәцәа рбызшәа рымтқар қамло интадыр-
гылеит – «шәаргғы шәқыртқәоуп» рхәеит. «Аиеи, ҳаргғы
хқыртқәоуп!» – зхәазгғы қалеит. Иумхәан ухатқазар!

Ас еипш хажелар атагылазаашъа хамыштыхә иантады-
ргыла, ртасқәеи рқабзқәеи ирыхызызааны ирыхычауа иа-
баказ, абжамеамхара иалагеит.

Иаагап ҕырпштәык – аишәачараҕы аихатцгылара. Ари
Апсуара иарҕеиаз хтас хыыршәыгәкәа иреиуоуп. Уи аихатц-
гылара атас ауп изхылҕеиааз, аха аишәачараҕы иамоуп
ахатәы чыдара: қәрала мацара акәымкәа, асаси апшәмеи
реибаҳатырра, иара убас жьрацәарала амчра зтәу ухәа
ахатәы кәаматцамарақәа рыла ишьякәгылоуп. Убарт ракәын
аихатцгылара зырпшзозгы.

Ари хтас акультура ду иамаз рбеит иаины ихаланхаз,
уи апшзара еибаркны измаз акәаматцама шырзеилымка-
азгы. Иаалаган даргы иныкәырго иалагеит ари хтас, аха
урт иабардыруз аихатцгылараҕы ачыда кәзшъа шрымоу,
аишәачара иахатәоу ауаа реизыказаашъа: аихаби аитцби,
аианшыцәеи аиахәшьяацәеи, амахәи абхәарааи, асаси
апшәмеи... Уи анырзымдыр, тәыцак ркыцыцхъаза зеггы
адрухәа игыло иалагеит, изыхәтои изыхәтами хәа акәым-
кәа. Абасала, аихатцгылара иамаз атқакы аныз, ахатәгы
хаарак атқазамкәа игьамадатцәамадаха иаакәлеит. Ус хша-
аиуаз, даргы харгы усгы хайлажымзи, ихазгәамтәзакәа
хәычы-хәычла дара рахь хниасит. Уажәы уи хтас зыре-
ицакыз халтцны ишцазгы ихазмырееизакәа иаанхеит:
иахьатахугы иахьатахымгы, аныхәәҕа зкугы, зныхәәҕа
ркугы – зеггы хайлагәҕәаа хгылоуп – еихаб дамам, еитцыб
дамам, аианшъа дыкам, аиахәшьяацәа дыкам; дыкам амахә,
иҕам абхәараа...

Абасала, аишәачашәараҕы аихатцгылара иамаз ахатыр
ду бжяххын, цқарак змам агылареи атәареи рахь ииааге-
ит: арака гылароуп икоу, аихатцгылара ықазам. Уажәшьта
уи иамаз ачыдарақәагы хазгәамто аҕынза хнеины хәкоуп.
Иахьатәи абицара ракәзар, цқакы змам ари «аихатцгылара»
х-Апсуара иарҕеиаз цыыршьоит.

Иахцәызыз даҕа тас бзиақ. Ажьрацәара реибабара,
реитәнеиаaira тас бзианы ихаман. Хажелар адоухатә
хақәитра анрымаз, ргәы тганы ианықаз, роурақәа рыдкы-
лан ианаатышәынтәалалақ, рыжьрацәара инрылс-аарыл-

сны ирбон-ирахауан. Хатцей-пхэыси уа бара еиццозар, акэты кӱцшыза илзуан, ачашэкӱа лзуан, убас ачыс-ажӱс лӱаидкыланы ифӱеыжӱланы ицон. Иахънеиуа афнӱафӱгы иреигӱырӱаны акы рзыршыуан, рхӱы кӱртцон – уи ауха уаӱа ныхӱан, гӱырӱгӱара дуун иӱаз. Убри аформала ашыкӱсын знык еитанеиаины еибабон.

Ишааиуаз аколнхаракӱа анеифӱркаа, нас аибашӱра иа-налага, аибашӱра ашытахътӱи аамта баацсы ухӱа ирыхӱба-ны ажӱрацӱа ирыбжӱаз аибабара хӱычы-хӱычы ихысхӱахо иалагеит. Ашытахъ ацстазаара анбзиахагӱы уаха ирызмы-рӱыцит уи атрадициа бзиа. «Еибабароуп гӱбылрас иӱоу» рхӱон, агӱбылра зыцсыгӱазгӱы убриазоуп. Уигӱы акӱым, ишааиуаз аишӱацаракӱа рӱы ажӱрацӱара рныхӱафӱа акра иакӱытцит. Уи зыхкӱацӱкӱаз ацсуаа ххӱа ари аныхӱафӱа ссир урысшӱала «еиӱаганы» «выпьем за кожу-мясо!» хӱа хӱахыччо ханалага, аныхӱафӱа пхӱахшыан, хӱычы-хӱычла акра хӱакӱытцит. Уи ахӱтыцан хгӱылацӱа иркуа аныхӱафӱа аашытаххит: ханацӱеи хӱабацӱеи, хӱашыцӱеи хӱахӱшыцӱеи, ххӱычкӱеи урт рхӱычкӱеи... Арт рфӱызцӱа аныхӱафӱацӱа ркразы хшыф дукгӱы атахзам. Хфӱерма аихӱабы уиӱазта-аргӱы, урт рфӱызцӱа агӱыпкӱа харахӱ рӱгӱы иӱоуп хӱа уе-ихӱоит.

Ажӱакала, ацӱгӱара акны акӱзааит, абзиаара акны акӱза-аит, итрадициатӱу ацсуа ныхӱафӱацӱа ыӱоуп, урт кӱышуп, ахара удырпшуеит, иртцауланы удырхӱыцуеит, ныхӱафӱа та-цӱык, ныхӱафӱа кӱалак ацсуа иныхӱара иаланы иубазомыт. Аха уажӱы урт хныхӱафӱацӱа рыбжак ызхӱеит, ус анакӱа, иаанхӱазгӱы урт рлахынтцоуп ирцеипшу, реикӱырхара хӱа-назымхӱыц. Еикӱхархап ацсуа икультуреи, иинтеллекти, имилат чыдареи зныцшуа ацсуа ныхӱафӱацӱа.

Хыхъ исхӱеит амилат рхыпша шаӱа игӱгӱоу аӱара урт ирыланхо атӱым милат рбызшӱагӱы ртцӱоит, ртцасгӱы ркӱа-бзгӱы ныӱкӱыргоит хӱа. Хара иахӱа хӱапсадгӱыл афӱы, Кӱа-лышыбей ихаан еипш, хдоухӱа агӱгӱахара иафӱуп, аамта бзиа Анцӱа иӱатца, хӱа хӱазееихар, хӱтып афӱы хӱнеины хӱагӱгӱаза хӱалоит. Ускан ацсуа бызшӱа, аурыс бызшӱа еипш, Ацсны инхо амилаткӱа ирзеипшу акакӱны иӱалоит. Хӱара аӱа-

хума – хтасқәагы ус икалароуп. Хара иахуалуп урт рыб-
жамеамра иаалган ажәытәтәи ртыц ахь ирхынхәны ра-
зыкатцара. Аамта хара ҳахь аус аует, аус аауп ҳаргы!

АПСУА АБЗИЕИ АЦӘГЬЕИ РЫМҖАПГАРА ДШАЗЫКОУ

а) Апхәысаагара, ахатцацара, амахә иаашьтра, аихратца-
ра;

б) Апсреи апсхәреи, урт рырееиреи рымҖапгашьеи.

Абзиеи ацәгьеи рырееираҭоуп ажәлар ртцаси рқьабзи
еихә еилыкка иахәаапшуа. Җарзаатгылап урт хазы-хазы.

Апхәысаагара.

Хыхь иаххәахьеит ҳажәлар атаацәара аптцара даараза
акырзтцазкуа акакәны ишахәапшуаз; мазаргама аҭтаацәа-
рак еилибакаауан, нас акәын рыхшара реибытара ианақә-
шахәтхоз. Уажәшьта уи аргама икалоз усын.

Традициала: апсуа рпыс пхәызбак лызбахә иахар, иҭы-
зак даашьтыхны иеыжәлан, пхәызбабара ицон. Иахьнеиуаз
заа мазала адырра рыртар калон, мамзаргы уск иашьто-
ушәа-егьиушәа ҫытцгак кәртцон. Абасала, апхәызбагы
дибон, атаацәарагы ибон, иаргы дырбон. Уи ашьтахь
ақьағьариацәа ракәын аус кәзтцоз, хәара атахума, еигәапхе-
ибашьаны ианыкала ашьтахь. Урт арпыс икнйтә ахәычы-
мыч ааргон, нас – апхәызба лкнйтә. Ари заҳаз агәыла-азла
иааины ирықәныхәон рыпцха ма рца аразкы ахьроуз. Убри
инаркны ихәаны идыртәаз апхәызбагы пхәыс дзызхәоу
арпысгы рказшьа рыпсахуан: аихабацәа рыба ихгылазо-
мызт, реырымтдәахьыргы, ипхашьаны рхы навьрга-аавы-
ргон, шамахамзар рыбжьы уаҳазомызт. Уи аҳаитқәит еихә
ирнубаалон рчара аҭхәара анарталак инаркны.

Ачара аҭхәара аргама иартон: уи азы гәыпҭык ахацәеи
ахәсеи апхәызба лтаацәа рахь ицон, атаца матәа рыманы.
Уи «амәтәрбага» ахьзын. Апшәма асасцәа рхәы кәитцон,
игәылацәа дрыпхьаны изыхәтаз ауаа рыдиртәалон. Рхәы
илахәтәаны акака анырклак ашьтахь, атамада далырхуан. Уи

иакэын уажэшыта иапшэымаз. Апшэма дтэаны дырзызырѳуан, урт реилацэажэара ихы алаирхэзомызт. Убаскан асасцэа реихабы ажэа амхны, дныхэаныпхьаны иззааиз азтцара цэырганы ихэон иаазышытыз, напынтцас иритаз ачара аѳхэара. Ианакэызаалак мызкы акэын ибжьартцоз. Уи аѳхэара уаанза апшэма илымха афынзагы инаргон, заа дазхэыцырц. Уи аѳхэара апшэма дақэшахатымзар, ихатыпуаф – уажэ тамадас ирымоу заа инапы ианитцон, иаххэап, даеа мчыбжык ацыртцарц. Абасала, анахьгы-арахьгы еиқэышахатны ачара аѳхэара артон. Мшыс изықэдыршэоз сабшан, амёыша чаран. Аѳхэара аптцэаразы инеиз рахь апхэызба дцэыртцомызт, луадафы леаафналкуан, лфызцэақакгы уака афызара лзыруан. Асасцэа уахь инеины апсшэа лархэон. Иара убас арпысгы дцэыртцомызт ичара аѳхэара атаразы ианырышытуазгы ихынхэны ианаауазгы.

Ачара аѳхэара анарта инаркны, ауацэа рсиа катцаны рахэара иалагон. Иразхэозгы пхэыс даазгоз арпыс иакэын. Уи изааигэоу фызак дышытыхны, идэықэлон ауацэа рахэара. Иахьнеиуа афнатафы апшэма аихабы дыказар, амахэ иеныпхьякны ифыза иакэын инаишытуаз. «О, апшэма!» – хэа иеы дасны хатцатцас агьёфхэа ашта дынтаххуан. Апшэма данынеипылалак, ахьышэтхэа дылэыжэцаны, дыххаччо иѳааихон. Уи иаанагоз апшэма иауизымдыруаз.

– Уа, бзиала уаабейт! – хэа днеипылон.

– Бзиара убааит, чарала, гэырғарыла уашта ауаа талалайт! – хэа апсшэа хэаны, дыззнеиз ачаразы иеихэон. Апшэма, иахаз ажэабжь деигэырғаны, дақэныхэон. Нас афныка днеигарц иапшьейгон, аха афыза дыкоуп, уи илымкаа неишья сымам, насгы хапхьяка хусқэа рацэоуп хэа мап икуан. Афны дызцэыпхашьё еихаб дыкамзар, амахэгы дцэырганы афныка инарпхьон. Мап анакэхагы, апшэма ус ирмарианы дишытуамызт: иахьгылоу арыжэтэ ааганы иакэныхэон ажэабжь фыц, ирықэныхэон арпызбей апхэызбей.

Ачара ниасаанза афызара иуан уи амахэ ифыза. Ачара ауаа аѳар реейдкылары амхарафы амахэ дрыманы инеиуан. Атцх агэы еифнашаанза ихырқьаны алаф хэо, ихэмаруа, иччо аамта рхыргон. Атцыхэтэан атаца аиашья длыртон. Уи

атцас Абзыцын акэын иахы́каз. Уи даара ихатырын, аиуара, агэбылра рыбжълон. Урт зегы а́ар «рхылца атцис та-зырхэуаз» романтикан.

Атаца ахатцафыза длыцын. Уи уртқәа зегы дрылахэын, рлаф-рқяф инаркны, интерессгы иман иштәоу аршара. Убас атцх икказа иандыршозгы ы́кан. Цқарак а́асаб ала, атаца хатцафызас ишьтылхуа аиахэшьаца иакэын (аианшьа дымчыран), ма аиашьара арцыск.

Ашәахьа ауацәа ирымшын. Уаанза, асабша ауахы, амеша ауахы агэылацәа ишаны шыталара иргон. Ашәахьа акэын ахатцафызагы данцоз. Агэыла-азла еи-заны шытәак ршыуан, ыц аишәачара дырхиуан, ирфон, иржәуан, ашәахәара, акәашара апыртцон, убри ала ихдыр-кәшон ачара.

Убри аены атаца ддәылганы асасцәа ахытәоу дааргон, итәаз мацфызар, насгы аоны акәзар иахытәоу, афы лдырнахауан. Атаца лчеицыка лыманы дааиуан: ауатка, ахышәтмышәт адкыланы. Уи зегы иркуан, илықәныхәон.

Амахә иакәзар, уи усгы дцәыртцомызт.

Мчыбжык, ыымчыбжә рфынза амахәи атацеи еиццәыртцомызт. Уи ашытахь амахәфыза ашытәа ааганы ишыны амахә «амхара дтигон» – иани иаби рфы дцәыригон. Убриала уи ифызаратә функциягы неигзон. Иара цхәыс данааи-го, егы ыызас дышьтихуан. Урт рнафсгы реифызара еиха-гы идыргәгәон.

АПХӘЫЗБА

«Хатца изымцо азгаб Анцәа дхәумтан», рхәоит ацсуаа. Иахьа азгабцәа хазынақәа аонра изымцаз рхыпхьазара анырацәоу аамтазы ари иажәа хьамтоуп, аха усқан урт цакыс иартоз ачкэын цхәыс дааигар шиуалу еипш, азгабгы аонра дцароуп хәа акэын. Мамзаргы хатца изымцо агра змоу лоуп акэын иаанагоз уи ажәа. Уи цстазааратә закәанын, хымцадагы икалароуп иаанагоз. Апхәызба лтаацәа дзыраазозгы, ҫнәтак лырпшзарц, иныкәылгарц акэын. Убри азы апхәы-

зба даныхэычу инаркны аонпхэысра дазыкартон: зеггы ирыцкны апсуа чыс хккэа, ацбыктэатцэа ахра, акэты инаркны рыкатцашья лыртцара, ажэхъара, ахшхартцэы аалытцкэа рыкатцашья, аилацъ аушья инаркны зеггы лдыруазар акэын; хымпада илдыруазар акэын аонеилыргашья, азэзэашья, ауанташья: аоны-агэара, ианатаху агэарабжъарагы лыпссар акэын – ашыжытэи лыфнуска убри лыфныпссарала далагон, абыбыц фнаршэымзаргы, ус афымсаг аафнылшыуан, ус иатахын; азахра, ақэтцара, анапказара; акратцанакуан аутратых акатцара, азын азы урт разырхиара. Ирацэоуп ус еикэупхъазаша. Урт зеггы здыруа апхэызба деицгэартон, лахатыр шытытцуан, лхата деилкяхон, аашъара закэу лыздырзомызт. Ус икоу апхэызба лзы ирхэон: «Уи дызгаз абыста ифеит!» Уи иаанагоз дынхеит акэын.

Апхэызба лзы акратцанакуан уи лахаеткэит, лказшья, лнаалашья. Зеггы ирыцкын лееилахэашья, лцэацэфыча азахышья, аифекашья.

Хыхь исхэеит апсуа изгаб дзиаазо фнатэк ныкэылгарц азоуп хэа. Убас еипш лаазарагы аоната аныкэгареи дызланагалаз ргэахэара акатцареи ракэын хықэкыс иамаз. Ахэоуеикэшэареи атаацэара ртрадиция акэныкэареи зеггы ирыцкын. Абхэеи абхэындацэа аихабацэеи, иара убас агэылацэа еихабацэеи рфы дцэажэомызт. Уртгы ракэым, дызланагалаз рыжэлантэкэа аихабацэеи аианшыцэа еихабацэеи рфгы дцэажэомызт. Зыкны дымцэажэоз рыхъзгы лхэомызт. Аха урт зеггы абхэа инаиркны лырцэажэара азин рыман. Убаскангы рыхъз шылшыац илшыон, дшырцэыпхашьяац дырцэыпхашыон. Уи ыырбарамызт, уи ламысын, лшья иалан, ус даазан.

Апсуа пхэызба убри лыпхашьяпхатцарала дыпшзан, убри лхымфэапгашьяала ихаракын лахатыр. Убри лказшья бзиа иацхрауан рызкыла леикэшэарагы. Нас, атаца касы анаалхалтцалак, еихагы дыпшзахон, еихагы дыпхашьяпхатцон – уи лара еихагы дарпшзон. Апхэыс лыпстазаарафы аонра дцаны атацара анылуаз еипш ипшзас, иламысыз аамтак ыкамызт лара лзы. Уи лыпхашьяпхатцареи лыламыси рыла дахьнанагаз атаацэагы, агэылацэагы, ауа-атахгы бзиа

деицырбон. Тацабара хцоит хэа ажърацэара рчеицьыка рнапы икэыргылань иртаауан; таца быстак хфап хэа агэыла-азла рзауан. Атаца илуыз абыста даеа гьамак амоушэа иахцэажэон. Итцабыргытцэаханы, ларгыы ашыла алыхэта гэза икылхны даара дацклапшыны аилацэ аипш иртыруа илуан.

Абарткэа зегыы атацагыы уи дахьнанагаз аснатагыы, уи иахыпцшу ауаагыы еизааигэанатэуан, агэбылра рыбжьалон, даеазнык хааиндаз рхэауа агэалакара роуан. Урткэа зегыы атаца лтаацэа рэынза инафэуан, рыуацэеи ртахцэеи рэынзагыы иназон. Уи хьзын-ипшан, фыц еиуацэахаз рыбжьара ацха хызтцоз гэбылран.

Абарткэа зегыы фыц еиднагалаз ртаацэара зыргэгэоз цементын, еихеилартэан, цгара зкэымыз баашчапаран. Абаскак азэлымхареи агэбылреи ахыыказ атаацэа рэы акыкэык калашья амамызт. Аилытцра – о-о, уи Анцэа иумхэан, калашья амазма мамзаргыы! Анцэа ус шпеихэоз, аха фыстаак дрыбжьаланы иааилеикшаргыы уажэраанза тацабара иртаауазгыы, таца быстафара иаауазгыы ааизаны ирацэажэон, ирылабжьон, реимак афы цхыраарак ртахызар, ирыцхраауан, абасала уи атаацэа еикэдырхон. Аха урт уаанза рхы наргомызт: абаскатэи азэлымхара зуа, зылапцш рху ауаа рахатыр баны, еимакык рымазаргыы ичханы, имыргмакэа рхала атыц икэыртцон.

Абарткэа зегыы еихаразак изыбзоураз атаца лакэын, уи лаазара акэын. Нас атцыхэтэан рыхшара, дара еибаз-а-еибыхча атаацэа анаатышэынтэалалак, анкьатэи рыцтэа пхаршьо, ускан ирыцхрааз ацшьара рыто, алкаагыы картцон: иахья хашцакалоз ускан ихалабжьоз уаф дахмоукэа хтынхадахар?! Ахара апцшра! Ахара ахэыцра! Акыр зычхаз акыр ибеит! Абас акэын ан лыпцха дшылаазоз! Абгыы апа изы дфэырцшыган.

Абас дыкан апсуа таца пхашьяапхатца. Абас икан итрадициатэыз апсуа таацэара, урт ртаацэаратэ хэоуеикэшэара. Уи рхэоуеикэшэара аашэартахаргыы, акэылзы еипш, урт зыхьчоз ауа-атахы иаарыдгылоз рыман.

Ари атрадициягыы хысхахо иалагеит. Атаацэа рэгыы ашкол афгыы ари азцаара гэыгэтажыны икоуп. Апхэызба

хатцацара иахъа дызлазыкартцо лдиплом алоуп. Адиплом занаатуп, уи аматцурафоуп иахъатаху. Атцара тцаны дпрофессорхаргы, зегъакоуп, фнрак ныкэылгароуп, анра-хша-ра раазара далахэызароуп.

Апхэызба афнра данца нахыс, лаб ифны дсасуп хэа дыпхъазан, афнра дахънеиз ауп дахъацшэымоу, уа иалалыгзо уажэшъта лаб ифны илзалагзомызт, избанзар, лаб ифны ыыц иаанагаз апшэма пхэыс дыкоуп, урт рзинкэа уажэшъта ихаз-хазуп.

Азгаб афнра аныкэгара дахъазыкарымтцо иахъаноуп ари атрадициягы еиларго ишалагаз. Азгаб дахънанагаз афната аныкэгара лгэы анакэыптцэалак, лхэычы даашьтцаны лабраа рахъ дыфны дцоит, нас уака лгэы фнафыгыр, лхэычы даашьтцааны шытахъла дхъагэгэа даахуеит. Ускан, лани лаби роума, дзыднагалаз роума, ргэы ишнанаггогы акгы рхэазом, ан акы лхэаргы, сшыбаазаз сыкоуп хэа лалхэоит. Уи ахэычы иаазара иацырхагоуп, дахъатэу изымдыруа днацшы-аапшуа дыкэнархоит. «Ахэычы иаб игэарата даазозароуп», рхэон хабатца. Уака уи ддырхынцыцзомызт, иакэым кайтаргы дахъдырхэуан, азэы игэы иалсыр хэагы ишэазомызт. Лара ан хэа икоугы, лаб игэарата даннеиуа, уак-гэыцхэык дрызнеизшэа, илпыланы гэыблыла апшэа лархэозароуп. Ифоу ирыбжьоу рфэы уи афыза агэбылра зыкалазом, избанзар, иацоуп данцаз, иахъа даахт. Ахэычы ихатагы гэбылрас иоураны икоузеи, агэы-лара дганы дааргозшэа, ианшыцэеи иаб ифни дырхысхысуа дрыманы ибжъазар. Ус еипш камларц азы, азгаб дахънеиз дахажэаауа, ахэыцкэа аазара бзиа роуа икаларц азы, хара хазыхынхэыроуп итрадициатэу апхэызба лаазара. Ари аус афы ашколгы ацхыраара канатцароуп.

АПХЭЫЗБА – АТАЦА

Хаиасып апхэызба лхатцацарахы. Хыхъ ишысхэаз еипш, аргама дцон. Икан мазала ицозгы, ускан лтаатца анакэшахатмыз акэын. Нас, ишааиуаз уи традициахо иалагеит.

Хгэылацэа рныррала, апсуаа ари патударас ирыцхъазон: «Апшэма ифы наирхэит» рхэон, «дыцэазшэа кайтцеит» рхэон; «ипха дааза-дыхьча аонра дишьтуеит, гаацк дап-самкэа дыкзема рхэон?»; ачара уны ипха дишьтуазар хатыр аман, ажэа бзиа ихырхэауан. Уи апсыуаран, уи ламысын. Иуацэа ыыцкэа дрыкэгэыргэоит акэын иаанагоз. Ускан агзаахэа атацаагара ашэа «Радеда» хэо ашта иаата-лон. Ашэахэара акэашарахь ииаргон, акэкэахэа ихысуа. Нас акэын апшэмацэа «бзиала шэаабеит!» хэа инеины апсшэа анрархэоз. Уаанза инаскъаны игылан ирзыцшуа. Урт ата-цаагацэа рашэахэарагы рыкэашарагы иалахэмызт. Уи иаанагоз ауацэа ыыцкэа гэыргэон, шэахэарала, кэашарала рыуацэа ыыцкэа рашта италеит акэын. Апшэмацэа рылахь еикэын: урт ртыцха назаза дрышьтуан. Ан, аб, аиашьа, аи-ахэшьа азэгы дкэашомызт, ашэагы рхэомызт. Ари даа-раза икэышыз милат кэзшьан.

Апсшэакэа анеибырхэалак, аихабацэа ааибадырны ана-пызэзэарахь рхы дырхон. Рацхэа инапы изэзэон апшэма, ма апшэмацэа рахь еихабыз, нас асасцэа реихабы. Ус акэын ртэашьагы шыказ, атцэа акрагы ус икан. Афар атыхэахь идыртэон. Урт имачны афы ржэуан, ирласынгы игылон. Нас аихабацэа иаархагыланы ашэа рхэон, икэашон, рказа-ра ддырбон.

Ахэсацэа хазы идыртэон. Изыкэнагоу апшэмацэа рганахьала ахэса рыддыртэалон. Урт рылацш рхын арпарцэа.

Апхэызба тацаагара дрышьтуазар, илывагыло, илхылацшуа арцыс ыызас дышьтылхуан.

Апшэмацэа интересс ирыман асасцэа афы раршьра, аха асас изы ихымзгын афы дашьыр. Еидеырбаланы еин-датлон, уи акэын афеимакра цакыс иамаз.

Атацаагара аан, хыхь ишысхэахэоу еипш, агэарпныхэа картцазомызт. Ачара ианахытцлак еимакы-еитакыс ироуаз атаца лассы дрыртэомызт. Ишахэтэз ашэа шэымхэеит хэа ыытцгас икартцарын, шэыццакуазар шэца, хара ццакыра хамазам рхэаларын, убас атцэы рылхуа, алаф рыххэаауа аамта ргон. Имазазаргы атаца кыр аамта мгакэа ддэылтцуамызт. «Димгар хэа дшэозма!» рхэар ауан алафхэафцэа... Урт зегы

лафын, қяфын, ыырбаран, еіқәғәйргъон анахъгъы арахъ-гъы. Ус шакәугъы, ахәсақәа рызгаб лағырзыла днаскъаргон, апхәызбагъы лағырзыла акәын лаб ионы шаанлыжъуаз. Ари акәышреи агәбылреи зцыз милат кәзшыан, аха уигъы хцәызгәышьеит.

АМАХӘ ИААШЫТРА

Арт афжәлак еилахәыз реибабара, реитәнеиааира иахы-ццакзомызт. Шықәсыбжак акара антцлак, атаца ланхәыпха-цәаки лабхәындаки лыццаны лабраа рахъ дрышьтуан. Уа ачеицъыка рзыкартон, уахыки-енаки икан, нас ицон. Уи ашьтахъ амахә «нхәыпхабара» хәа ифызак даашьтых-ны дымфохытцун иабхәараа ргәылаа ирыжәламыз, ма иашьарала мацк инарцәыхароу шыоукы рфы. Уака ачеицъы-ка картон, рықәлацәа (амахә дызцәыпхамшыо) рыдды-ртәалон. Анхәыпхацәа амахә ихәы-ипхъ катцаны инеиуан, еибабауан-еибахауан.

Шықәсык, шықәсыки бжаки, ышықәса рышьтахъ акәын амахә иабхәараа рахъ махәра данынарышьтуаз. Аб-хәа игәылацәеи иуацәа гәакъақәеи дрыцхьаны чара хпыфк иуан. Амахә ыцъа ахацәа ицын: амахәфыза еихаби айтцби. Ачарафы иахьтәо амахәфыза еихабы дрыцтәон, айтцыбгъы амахәгъы рықәлацәа рыдгаланы хазы идыртәон. Амахә аеы ма ацә ааигар алшон. Икан хәынтә-фынтә хьара итагылаз абшьтәа анааигозгъы. Иаргъы икәнаго ахамта ианаршьон. Амахәфыза еихабы дихцәажәон, атак ажәа ихәон апшәма-цәа знапы ианыртцоз азәы. Уи ашьтахъ атамада еиднагалаз рныхәәфа икуан. Абри официалтә хәта иалгаанза амахә ифызагъы иаргъы иааскьаны игылазаауан, нас акәын иан-дыртәоз. Убри ашьтахъ амахә имфа аартын иабхәараа рахъ.

Атаца ахшара данлоулак, лан агара рхианы, лфызцәа аашьтыхны лыпха длызцон. Уа дахьнеиуа, ашьтәа шыны, агәыла-азла дрыцхьаны, апшәма ауаа адгаланы хатыр лықәйтцон, еицыз ахамтақәа рыртон, анхәа еиха днарылка-аны.

АБХӘРАА РААШЬТРА

Абарткәа рышьтахь амахә иабхәараа дрыцханы ачара нартбааны иуан, игәыла-изла, иуа-иҭахыра ақәыршәаны. Абхәараа рганахыла излоу рқыҭаҭы хар змам фыццәас ишьтырхуан, рыуацәа гәакыақәа раншьцәеи рахәшьаҭа-цәеи аладырхәуан. Ахәса ачыс иагымкәа иҭартцон, ауатка надкыланы. Уа иахьнеиуа, абхәараа рчеицыка хәа хазы афырцъан ддыркуан, рчеицыка агыама рбон. Абасала, урт реитәнеиаираҭы ашәкәа кыақыаза иаатуан, насгыс уажәра-анза уаапсыла еилахәыс, уажә чеицыкалагыс еилахәхоит, убри алагыс урт реилахәра еихагыс амчра аманы иҭартцон.

Ацшәмацәа, ажәа аххәааны, анхәа ажәхыа ланаршьон, абхәагыс дналкаан хамтак иртон, егырт ахәычымчы рыртон.

Ишааиуаз абхәараа рыуацәа ҭыцкәа ианрыцхыо, амахәгыс днарыдкыланы махәра дырго иалагеит. Уажәы уи ашкәа ииасны иҭоуп. Акны иалгоит. Уигыс хара иахтдасмызт, аха ишьтаххит.

Хыхь ишаххәахыоу еипш, урт зегыс ацшәма ихарцъ алоуп ишыҭаитцо, уаха харшәк ылырхуа, акы еизырго тдасгыс кызшьасгыс ирымамызт, уи Ацсуара иацәтәымуп хәа ипхыазан. Ахәса ачыс наргон аҭароуп.

Ацсуа чареи уи иадхәалоу атдаскәеи ақыабзкәеи зырҭеи-аз ацсуа иоуп. Урт ирныцшуеит ацсуа иҭазшьа, иламыс, ихымҭапгашыа. Аха аамтагыс иара атәы канатцоит, зны итцоуруо, зны итцоурам ала.

Ацсуаа атаца данаарго мдыршьас иамази: ақытақәа ирылсны иахыауаз агзаахәа атацаагарашәа «Радеда» хәо дааргон; ачара аены шәахәаран, кәашаран; «Радеда» хәаны атаца аонду дыргон, уаҭа акәты шыны дырныхәон, агәыла-азла днарылга-аарылганы, ашәа шырхәо, ишыкәашо днарга-ааргон.

Иабакоу урткәа уажәы? Иажәит хәа ирыцхыазеит, атәымуаа ихаланагалаз рҭапхыа хтдас хыртцәатцәақәа пхәхшьо халагеит, ицшьоу атацаагарашәа «Радеда» ахәарагыс хәкәытцит. Уи иахыа азра аҭынза инеины иҭоуп. Ан-

самбль акны ирхәап, пластинкак ағы еикәхап, аха иара
иахъатыңу ианырымхәа, амузеи ағы еикәхаз экспонатк
иафыхахоит.

Иара убас ауп хчаракәа рғғы ишызыз ашәахәареи
акәашареи. Урт рхатыңан ицәыртцит хара иахтәым, иах-
тәышътрам аестрада. Аестрада бзиагғы убап, аха уи ашәеи
амузыка хааи раткыс, згәабзиара цсыгеу иааизымчхартә
абжыцәгҕеи естетика зтцам атамғьар асреи роуп икоу.

Уажәраанза аҕаацәара иалалаз арцыси аҕацеи аихабацәа
рғы ииццәырымтцуазтгғы, уажә уи «бнауафраны» ирыпхьазо
иалагеит. Уи атцас цсыуа ламысла ишеибаркызгғы, нак ин-
карьжын, хгәылацәа ирғыпшны, рфыцҕагғы еиварцало
ашьаца инытцга-аатцганы, азбащәа реипш, атың чыда ир-
залху ағы ихәныганы иныкәдыртәоит. Аби ани уа икоуп,
уимоу абдугғы андугғы, аианшыцәагғы, аихабацәагғы зегғы
уа икоуп! Уи изтцасу рзы иабаргузеи, аха иабакоу Апсуара?
Иабакоу Апсуара злеибарку аламыс?! Аламыс зегғы ирымо-
уп, аха апсуа ламыс апсуа иоуп еилызкаауа. Уи азы хцәажә-
рагғы аҕахым, комментариагғы аҕахым. Аха атәымуафы уи
атцакы нткааны иоухәаргғы, изеилкаазом: икәышу азә иакә-
зар еиликаазшәа уирбоит, иеилкаара мацзар – духыччоит.
Апсшәа ззымдыруа, зыцсуара иацәыхароу апсыуазар, иаахт-
ны иуеихәоит «шәара шәпатриархалцәоуп!» хәа. Табуп хәа
иаххәап шәыбнауаауп хәа, адыҕачиа аипш, дахххымыччаз!

Апсуара иахәтакуп аихабы ицәыпхашьара, хатыр
икәтцара, аха аҕацареи амахәреи рныкәгара, аихабацәа рғы
урт рхымфәпгашьа ичыданы ахатә кәзшьа аманы икоуп.
Уигғы, хыхь ишысхәахьоу еипш, иацсыуам изеилкаазом,
убаскак итцулоул, убаскакгғы еиҕахәашьа змам цәанырро-
уп. Урт зегғы неилагәаны мап рыцәкра амфә хәкәуп. Арахь
упшыр, уи ахатыңан Апсуара иарҕеиаз хәа егғыкәзам. Аа, уи
иалтшәахаз: иахьа иахьузымдыруа чарак ағы унеир, иап-
сыуа чароу, иагыруа чароу уздырзом. Хнеип Апсны инхо
аурысқәа, аерманқәа, ма абырзенқәа рчарағы. Уака еилы-
кка иубоит уи ачара зтәу, урт рмилаҕ чыдарақәа.

Цабыргуп, икоуп хыхь зызбахә хәмаз атцас макьана из-
дызымкылац, аха урт еиха иацсыуаны, акәзам, мап, амфә

икәуп, иахъя-уатцәы урт рәгы иназоит. Ускан апсуа цасгыы уака атдыхәа цтәозар акәхап.

Акасы апцхәыс лцәафыча матәакәа ирыхәтакуп. Апсуа таца лакәзар, тацакасыда ухафы дузаагазом. Атацара анылуа амацара акәмызт, еснаг акасы лхан. Уи апсуаа хамацара ҳакәым изтцасу, ус икоуп Нхытц ҳашыцәа ашәуакәа, аедыгцәа, ачеченцәа, аингәышцәа ухәа тоурыхла иахзаа-игәоу зегы рәгы. Аха уи, хгәылацәа ирфәыцшны, апсыуа шәкәыфәцәакәак иргәампцхазт, рфымтәкәа рфы апсуа таца иаалысны дыркит бкасы бхыхны нак икакж хәа. Артәаф-цәагы аалаган ашкол асценафы урт афымтәкәа ыкәдыргыло, ацәымгра ахәыцкәа ирылараазо иалагеит. Цәгарас ишәызнауи атацакасы хәа азәгы дырзымтцааит, Апсуара штыхадахаз абриалагы иумбои. Уи иалтцшәаны атацацәа акасы рхарымтцо, уи иахкәаны атызшәакәагы ахылфәаауа икалахьеит. Иахъя азгәбцәа атацәа рныкәгара аиха рхырбгалароуп еиха изыкәтцоу: уи лхатәы закәан лыманоуп афнра дышцо. Апсуа ус акәмызт ихшара шиаазоз.

Хыхь исхәахьеит амахә иабхәараа даарышьтаанза аетапкәа изхысуеи аамта ибжалои ртәы. Уажәеипш ине-ишьтарххны ачаракәа уны реибабара дырццакзомызт. «Избан?» хәагы уаф дазтцауамызт, избанзар, уи убаскак ипатуун, убаскак иламысын, ихтны ирхәар иацәыпцхашьон, еиднагалаз ақәыцшцәа ринтимтә цстазаара иазкын азы. Уи зыбзоураз еитахәашья змам апсуа кәзшыа акәын, апсуа етикатә ламыс акәын. Уажә урт нак ханрыгәтас, афәр уи закәу абардыруа, иахъя ирбо-ирахауа Апсуаратцәкәа акәу цыыршьоит. Афнра ицаз апцхәызба, мчыбжык тцаанза, лхы хахаза (атацакасы угыы илхалтцазом), дфәцпхафаччо, пхашья-рак лыблакәа ирыхзамкәа, афны ашә данаалаххуагы убап! Лыпшәма ижәа лнапы атцхны дахьяалымго Анцәа ицышьоуп. Аха уи «илыгхаз» уажә лани лаби ихадыртәауа иалагеит: мызкы тцаанза, ачара ду уны рымахә даарышьтуеит, иапсыуа кәзшыам ала реифыршьаауа иалагоит, уимоу, рыпцә дахьнанагаз ишыкартцаз аипш, иахьейддыртәалогыы убап. Уиадагы атаца фынтә ачара лзыруеит: дахьнанагаз, нас лаб игәарата. Урт злеипшым мачуп. Убраанза хнейхьеит.

Абасала, амахә иаашьтра иадхәалоу атдаскәеи иара убас амахәра ауреи аныкәгареи ирыцу акультура ацәызрафь хнейхьейт, иахьа ианейкәхмырха, иагьцәызуейт, хнырхәышьак амазамкәа. Ускан Апсуара зхатәаахом, уи атдас иадхәалоу акультура хыбжафьбжаза иаанхоит. Атаца атацара лымуазар, амахә амахәра имуазар, иныкәаагома, нас, Апсуара?!

АИХРАТЦАРА

Апсуара иарфеиаз, зхатәы чыдара змоу тдасуп аихратцара. Уи ѿ-формакны икан: аргамат рызгаб аонра даныршьтуа ачара уны, деихраттон; мамзаргы шыкәсык, ма инейхангы ибжысхьан еипш, абхәа имахә дипхьаны ачара изиуан, ауа-агәыцхәы, ахаблауаа ақәыршәаны, убаскан ипха деихреиттар ауан. Еихаразак аб апха деихреиттон ца димамзар... «Исымоу зсымоу сыпха лзоуп, смал абжа лара илыстоит» ихәон. Ускан уи харшәгы ылихуамызт, даеакымызт, имал акәын илитоз: ажәхьа, аиара-акаруат рхианы, ачуан, ақәаб ухәа инадыркны ионыматәа нейлыпшааны, иара убас ажәхьа лыхәтаа алхны илитон. Ишааиуаз уи аихратцара ажьрацәарагы рәаладырхәуа иалагеит. Убаскан ахаршә ахь ииасит. Ус акәу, егыс акәу, уи Апсуара ишарфеиаз еипш, апсуа иламыси икәзшьей ирыкәшәо икан ари атдас. Абжьаапны «аихратцара» ахьымтәзакәа ус ипха жәхьак литон, лан хазы аоныматәа лылтон, рапхьатәи рматә аоны данааргалак абат, ма аетгыс иртон, икан ма азыс, ма атсыс итаны ахәычы ихьзала арахә рыжәла аныддыркуаз. Уигьы псыуаран, уигьы псыуа ламысын.

Абасала, аламысгы агәбылрагы зцыз аихратцара тдас бзианы ихаман. Агыркәа ари анырба, иргәапхазар акәхап, иаахамданы иргеит. Иргеит, аха ишиашоу акәымкәа, аформа псахны, дара ркәзшьа иакәшәо, ыырбагас икартцейт. Азгаб лыгезаны хатца ицаз (дара рфь шамахамзар ус ауп ишыкоу), лчара иахьыгзаны илыцыртцараны икоу зегьы убри лчара аены ачарауаа ирба-ирахауа илзыргоит, иалаеырбоит. Дареи хареи угьы жьрацәарала хайлысны хакан, харгы хәычы-

хэычла цсыгу ламысла ицшыаз хтас аихратцара нышьтахтан, иреицакны, ыырбагас икартаз уи авариянт аашытыхны, аби-рак еипш, иаххаргыланы хынаххейт. Аргама азгаб аонра лыштра акэзар, уигы хгэылацэа харыпшны инкахажын, азгабцэа зегы «рыезаны» ацара азин рахтейт. Уигы акым, атаацэагы артистцас ахэмаршыа ртейт; рыпха хатца данцалак, еихаразак тэым милатк даниццалак: «Атапанча сышэт, атапанча!» – дыткыоит аб, ан ашаха дашыталоит. Ирыкэшэоз ауаа атапанчагы ашахагы нак иныпхыакны, иаарылабжыоит. Уи ашытахь мчыбжык цэанза апхзы рэашы рыпха «леихратцара» (агыруа цас) инашыталоит, хымацсыма лчара иахыыргзарц. «Только импортный», – лхэахуейт ан. «Даргы баргы шэеибамбааит, импортный абасыпшаауа!» – дгэамтцхамтцуейт аб, аха уи азы дауангылахауа, дхыпхыцуа, уаф иимбац аоныматэа дшашытац дашытоуп. «Шэыпха агыруа диццазар шэхи шэмырпхашьан, урт, интэаша, рхата акы иагрыжыом!» рхэахуейт рыуа-ртахгы. Уи ала хатца имцацгы аыырпшы ддырбоит: «Шэызцозар шэца, уафы шэирпхашьом!» Ицэоушыаша, уигы «аихратцара» ахызуп, аха ауаа ирбо-ирахауа аоны акэзам дахьеихратцо, дахьнанагаз ауп, уакоуп иахыырдыруа уи дшеихреитцаз. Иабакоу апсуа еихратцара?! Ари еицлабрахейт, ари ыырбагахейт, ари ауаа цэылибахауа афынза ихдыркыейт: «Ипха деихреитцейт, аха иабааигей?» хэа шыоук азтэалап, уаф иимбац кэзтэаз изы. «Иабааигах, ауал-абац икэйтцейт, уажэ имахэ данааишытуа ацара имуеи, нас урт иуалбацкэа имшоои!» рхэалап. «Дызхагылоу аматцара шэымбазои!» – зхэогы дубап. Абасала, хэпсуа цэскэа «быжь-хэхык ианырхыс... еигьуп иаххэар «э-хэхык ианырхыс», иаабар иахзымдыруа, арахь уцшыр, Апсуара апсы алеифеира иахылтэыз акы аипш ипхыазаны, иаашытцаа ихаманы хынаххейт.

Цабыргуп, аамта аеапсахцыпхыаза атэаскэагы акыабзкэагы реырыпсэхуейт, аха уи иаанагом уара утэы нышьтатцаны даеэзэы итэы ашытыхра. Ажэлар рхата ирылдыршароуп иажэыз атэас аитахэапшра, ускан уи еигьу апсуа цэа аханы, апсуа кэзшыа аманы, апсуа ламыс ала ипшыаны икалоит.

Иажэыз атдасқәа иреиуоуп макъаназы инханы икоу ата-ца лғымтра. Аха уи былгьымызт (идогмамызт), уи аңызтдз ажәлар азин картцеит атаца лырцәажәара. Ус шакәугьы, ари азтцаара хырџа ахьазухаз иахъаны, еихаразак абзыпцн, атацара акәым, анрагьы днахысны дандухаргьы, неихыркәа лымамкәа дажәызаргьы, лабхәында еихабы дирцәажәазом, лхатца иатцкыс, шықәсык-џышықәса рыла сеихауп хәа! Ари иззеилымкаауа идеилыркааны зтыц икәтцатәу, иажэыз акакәны икоуп. Аха уигьы «приказла» иузыкатдом, иамоуп ахатәы культура, уи азнеишъа. Иара убас зтыц икәтцам иреиуаны икоуп ахьызшъара. Цабыргуп, уи уажәы аґар уи-акара иахатцгылом, аха усгьы икоуп. Ацсуа хьызқәа рызра еихарак убри атдас ауп изхароу. Арака ихәатәуп ахьызшъара иацу апатуеикәтцареи аламыси шеикәырхатәу. Ажәакала, ари азтцаарагьы иара аңызтдз ирызбароуп, ргәылацәа ирзымтцаакәа, дара рхатә «ареформа» азыруроуп.

Абасала, ачарақәа рымџапгароума, еиуацәахаз реитане-иааира иадхәалоу атдасқәа роума, хажәлар рґы акны иказароуп, урт хгәылацәа ртцаси рқабзи иреипшымзароуп. Убас хәычы-хәычла Ацсуара иарґиаз атдасқәеи, ақабзқәеи, еитахәашъа змам ажәлар рказшъақәеи харзыхынхәроуп, ишъақәхаргылароуп. Амхара аңызтдз амилац ретикатә культура ду дара арцшзартә, изырнагартә икоуп. Уи хара ианхарз, милац чархәарак еипш ицхьазатәуп. Абицара ґа еитагыло ари рдыруазароуп. Уи мдыркәа, рхы-ргәаґы инаганы еилырымкаакәа, Ацсуара рзыхьчом, Ацсуара закәугьы рыздырзом. Ажәлар, иарбан жәларызаалак, руалпшъақәа ирыцкуп аґар раазара. Уи иацу атакцхықәра зцәызыз ажәлар азрахьоуп рхы ахьхоу. Хара хґар хара ихаазароуп, ихаазароуп ацсуатдас, ацсуа традициақәа рыла, атцаси ақабзи рапхьа инаргыланы.

АЛКААҚӘА

Иахьауажәраанза избам проблемоуп атаца леилахәара. Зегьы рмилац цыдарақәа рымоуп, хара уи халымшац макъана, уигьы акәым, азәгьы иапшымгацт. Аконкурс рылахәа-

ны, аказацәа рнапы иантцазар, акы рмызбои! Мшәан, анкба ххатәы тацаматәа хамамзи, убриггы уафы ихы иархәаны акы алихыр аует. Ажәакала, хара хтәы хара ихамазар еиха харпцзоит, аматәа уаара атцкыс.

Ачара иахба шәахәарада, кәашарада иахымфәпысуа даара игха дууп. Акәашара зеггы ирдыруеит, мырзаканки даулки пшааны аус аиҫкаароуп, уаха уадафкгы атахзам. Нас аишәачара ианахадыртәо, ашәа бзианы изхәо шьюuky аайддыртәалар, урт знык иапшыьргар, нас егыьртггы иры-мырдон.

Аха иабакоу, уи аха рыманы икоума апшәмацәа, 700-фык, 800-фык инадыркны 1000-фык 1500-фык рҫынза ачаразы изархәаз рыртәара, рыргылар, реилыргара иус мариоума – апшәмацәа, хымзггык хамгандаз хәа уахьоуп рхы ахькыду, ашәахәареи акәашареи рахь икоума. Зегь рыла ачара маншәалахон, ипцзахон, еиҫкаахон 300-фык, 400-фык иреихамкәа иказар. Иахгәапхар уи халшоит. Аха убриггы еиҫкаатәуп, избанзар, акгы ахала икалазом. Еиҫукааз ауп ипцзоу!

Ипроблема дуны икалеит атаацәара апцдара. Еихаразак уи зыхкьо – ари апроблема игыггәтажны икоуп, икам аиҫкааратә механизм: ажәытәтәи апцхәысхәареи ақьагьариареи қахажьит, урт рхатыцан ҫыцк хзапшыьмгазеит. Зеггы арцыс идхажьлеит: пцхәыс даага ххәеит, мамзарггы дза-аумгои хәа аецныхәа иахтеит – уи баша цәажәароуп. Арахь ачараура проблемахтәын, уи иҫанахәоггы рацәахеит. Абасала, арт азтцарақәа мызбакәа апроблема збашья амамкәа иаанхоит.

Мап зыцәктәу акакәны икоуп арцыси атацеи еиццәырганы атәымуаа ртцас ала ашьацаҫы иааганы иахьдыртәо. Уи атцас хара иахтцасым, хара иахқазшьям, нас, хара иахтәым ҫырбагас изыкахтцои?! Урт рықәлацәеи дарей даҫацьара еидтәалазар еиха еиғмы!

Хыхь исхәахьеит, еитасхәоит: иччархәуп, хымцада мап зыцәктәу акакәны икоуп ачара аены, гыруатцас абхәарааггы иахьрыпхьо, анхәеи абхәеи апцхья инаргыланы. Аритцәкья еиҫахәашья змам бзамыкәроуп, цәацҫыгоуп апсуа изы,

Апсуара азы. Апсуаа инхаззо иҗазамызт урт еихшаны иа-
ныҗартқоз, дасу илшоз җайтқон, илымшоз дахьынҗалазоми-
зт, аха итдас итдас акәын, икаиҗьзомизт.

Апсуара иазыхынхәтәуп апсуа ламыс ала ипшәз
аихратцара. Жәәык азгабцәа имазаргыи зегь еихреитцара-
ны дзыҗоузеи, азәазәала ачара наза рзуны?! Аха усгыи де-
ихреитцозар, аргама изгаб ачара лзуны дишьтааит, дагьеих-
реитцааит, мамзаргыи имахә дицхьаны ачара анизиуа деих-
реитцааит. Аһоуп дахьеихреитцә! Лабхәта датцаланы иганы
изритараны дзыҗоузеи. Итәуп сыцха дахьыжәгаз ихәо-
шәә! Уи абхәа длазыркәуа, Апсуара иацәтәыму җазшьоуп.

Атацаагарагыи амахәаагарагыи ирызку ачарақәа еипш-
ны, еикараны рыҗатцара ииашам. Урт дара рхатәи шәа-
га-зага рымоуп, убарт рыҗатагзара ламысуп, патууп, иац-
сыуароуп. Җарзыхынхәны ишьақәхаргылап урт х–Апсуара
ишарҗеи аз еипш. Убри ауп хара иахтәу, хара хтәи хҗазшьа
аныпшуеит, атәым цыркыкәашароуп! Хәкәпраа акәашара
халшо хәҗазар, иабахтаху цыркыкәашара? Атдасқәагыи,
ақьабзқәагыи, абызшәа еипш, акцент рымамзароуп!

Абарт хыхь еиқәысыцхьаз аз атдасқәеи ақьабзқәеи
хәжәлар иапыртцеит зегьи ламысла еибаркны. Урт иры-
лааз аз аҗар раҗазар, атаацәаратә цстазаара ипшьоу усны
ирыцхьазон, иага уадафра ирықәшәаргыи, аилытцра азтца-
ара рхәхьгыи иааиуамызт. Апсуа таацәара зыргәҗәозгыи
убри акәын.

АПСРЕИ АПСХӘРЕИ. УРТ РЫҖЕИИШЬЕИ РЫМҖАПҖАШЬЕИ

Иарбан цсразаалак – трагедиоуп. Ауафы ипстазаара
далцит, уи дызтәу назаза дрыпхеит: уаха ибла итацшуам,
уаха ибжьи рахауам, уаха иус-ихәыс, иччабжь иаргәы-
ргьом. Ус шақәугьы, апсуаа аеынкылара рыман: ауафы дани
нахыс цьалк шимоугьы рдыруан. Атәыуарағьы аеынкы-
лара рыман, еихаразак ахацәа. Зәызнымкылоз изырхәон:
«Атәыуашья ззымдыруа ихы пиеуеит». Хырцашья зма-

мыз аныкала, уи имѡа ақәтара акәын хықәкыс ирымаз. Иазгәататәуп: ацсуа ацсра ҕырбагас икайтѡомызт. Ацсы дицѡабон иахьынзахәтаз, дцѡабон гәыла, дгәырѡауан. Уи рныцшуан иказшьеи, иахәйтқәити, ихымѡацгашъеи. Сызхыцѡабо абри ауп хәа дәахыла егъуирѡомызт, ацсы ипатрет штихуамызт, инапы ашәы аиркуамызт.

Ацсыжра иахъа адин иахнәтаз ауп ихәмоу: ақырсиан ма амсылман цсыжра. Урт инарыцтаны ихәмоу, иахтәымкәа ихаднагалаз, мамзаргъы ихәдыргалаз бжымш-аамшы ацсы икәатцароуп. Уи атцас ахъааи аҕырбарей ирхылҕеи-ааз акоюп. Хара хтцас хәа егънымхеит. Анкьаза, ажәытәза ацсы акәыцха шышны дтатцаны атцла икәҕархәон, рхәоит. Абаѡ анцқъахалақ, нас анышә иамардон. Икан атаацәаратә хахәтә нышәынтра, адольмен хәа изышьтоу. Хтоурых акнытә убарт роуп цсыжра формас иахъа иаадыруа. Икалап аетнографцәа, археологцәа итцегъы ирдыруа ыказаргъы, аха уртгъы атоурых иагахъоу роуп.

Ацсуаа хтоурых еибашьрала, трагедияла ишымѡацысуа ацсуа иказшьа ианыцшит ххәеит – аеынкылара, аеыкажара имоу ауп зызбахә сымоу. Икан, цыхәацтәарагъы рымамызт иахъа хазтагылоу иреицшыз аамтақәа, зхы ыкәтцаны ицсуаз реиха хыла, аибашьрей ма уи иахылҕеи ааз ацгәоурақәеи рыла итахоз анеихаз. Ацъынцътәылатә еибашьра дузза иа-лагаанза ирхәо саҳахъан зхы ыкәтцаны ицсыз изгъы «дтахеит» хәа. Ари машәырны ирамхахәазомызт, иубартә икоюп уи ажәа ишашьцылахъаз. Афырхатца дыртәыуазомызт.

Ацсуа уиадагъы зыцстазаара иалтцыз зегъы итәыуазомызт: 90–100 шықәса нызтцыз, зышьтра бзиоу данцслак, астал дыргылазомызт атәыуацәа рзы. Асаби, азкы ицстазаара далтцыр, «дыцсит» рхәазомызт, «дкьатеит» хәа акәын ишырхәоз, ахш дзаагылоуп, алағырз икәуцсар тцасым, гәнаҳароуп рхәон. Уигъы акәым, уахык дыкәадырпхьаргъы гәнаҳароуп хәа ирыцхъазон: ашьыжъ дыцсыр, аены дыржуан; ауха акәзар – адырѡаены.

Ацсы дыкәатцаны адышшыларазы иааиуа зегъы ртәаны аѡы ддыржәуа Ацъынцътәылатә еибашьра Дузза ашьтахъ ауп ианыкалаз. Аѡны ауацәа агәакьацәа, ацѡабацәа иааи-

дхалаз ракэын акрызфартцоз. Уи еиҕызкаауаз агэылацэа ракэын. Амгьалкэа зны, акэыд, артэы ма аутратых аиатцэара ааргон. Апсыжра ашьтахь апсыжцэагы ауа-агэыцхэы иааизынхаз зегы дыртэон. «Апсыжцэа какалк ддыркит» рхэон, уи акэын изыкыз, ус акэын хьзыс иамазгы.

«Апццэыуацэа!» ззырхэоз ахэса хатэрақэа ыкан. Урт аккахэа амыткэма хэаны ианцэыуа, изахауаз зегы дыртэыуон. Хэара атахума, уи бафхатэран, изтахыз зегы ус изцэыуазомызт. Ацэажэафцэа хатэрақэа реипш, апццэыуацэагы еицырдыруан, «уи ҳапццэыуаф лоуп» хэа илхыгехэон. Убас еицырдыруаз цццэыуафын Кыахь Ҳацъарат иан. Ҳацъарат Гарц даныршь, сакасала Лыхныка дыргон, иан убаскан асакаса дашьтагыланы илхэоз амыткэма, ашьтахь ажэлар рфы инеитахэауа ирхэон, 40–50 шықэса тцхьан аипш ауп ақбаад иананыртцаз.

Апсраҕы «Ауоу» ахьырхэоз ыкан. Уи ацъабара иалатэаз зегы еицырхэон. Абзыцын «Ауоу» афны ашэ ахьакыз акэын иахьырхэоз, тцакысгы иаман: «Хыхь Анцэа дыказам, Анцэа дыказар афната ашэ аиркуазма!»

Ақьырсианцэа рфы 40 мшы рфынза есыуаха ацэымза адыркуеит, амсылманцэа рфы – 52 мшы рфынза. Нас мчыбжык ала мышкы алхны зны иадыркуеит шықэсык афынза. Ашықэс антцлак ипсхэы руеит, иеишэаматэа еинырхуеит. Уи инаркны иааныркылоит апсы ицъабара.

Апсхэраҕы ауацэа гэакьақэа апсататэ наргоит, ахэсақэа ачыс, ацэацэашь ыршаны ашьамака картцоит, мамзарггы ацэымза дуны икартцоит. Уи «акьалантар» хэа иашьтан.

Апсраҕы аныхэаҕақэа иркуа роуп апсхэраҕыгы иркуа. Уагы атдыхэтэан иааибадырны еицгылон. Хыхь исхэахьеит атцас бзиақэа иахьа иреицакноуп ишыкоу хэа. Урт рышьақэыргылара Апсуара айқэырхараҕы кыр рытцаркуа икоуп. Уи азы рацхьа иргыланы Апсуара шыатас иамоу аламыси апсуа ихзырымгареи шыақэыргылатэуп: апсуа деырбафын казшьала, апсуа дхышьтыхфын, аха уи иказшьа еснагь амфа икэызтцоз апсуа ламыс акэын, ахақ акэын. Ахатцара ахьатаху ихы дирбон, идирбон илшарагы, ачараҕы деырбафын аеы ирхэмаруан, ашэа ихэон, дкэашон, аха апсраҕы,

ацбабафы урт зегы наĳ инышьтатцаны, ацбаба излатәу ала ихы ныĳәигон, «дгыланы» иедирбазомызт.

Ус иĳан Ацсуара еибга-еизфыда ианыĳаз, аха нас егырт хтасқәа реипш, ацсра иадхәалоу атасқәагы реицакра ĳа-леит. Аа, уи ҳахыкылнагаз!

Ацсуа тас излатцанакуала, ацсра иақәшәаз аишыцәа рхы аайдкыланы ацсыжра амш алырхуан. Ари аус збатәыс иĳартазомызт, избанзар, ажәлар ирыдыркылахьан ахымш рзы ацсыжра. Уи ақырсианра адинхатцара аĳнытә ацсуаа ирыдыркылаз акакәын. Иашыцәа, игәылацәа адгаланы иа-лацәажәозар, ахымш рымшшьара иақәшәозар акәын. Усĳан еиқәышахатны ирызбон: ма ацшьымш рахь ииаргон, ма заа анышә цырĳон. Хымш еиҳаны ацсы иқәатцара гәнаҳа-роуп хәа ирыцхьазон. Гәнаҳарас иĳаз ацсы хымш еиҳаны изычхауамызт, еиҳаразак ацхын, ианшоуроу аамтазы.

Уажәы уи атас аеитанакын, ачара афхәара цыртәошәа, ауаа еизганы ацсыжра афхәара арто иалагеит, иахьабалак акәымзаргы.

«Ари иеипш ахатца иĳаз, афызцәа рацәаны измаз, мчыб-жык дықәзароуп!» – ихәоит азәы, ацшәма игәы иахәап хәа. Ицәалазуеи, ала иамго, ахәа иамго дәыпсшәак ихәеит.

«Ҷои, цыушьт! – уи иеитцаирхома инафс итәоу. – Ёнак азыхәа, иухъзеи, уанацалбеит! Данрыцхәахаз асабшоуп, убри амш иақәхаршәап, ихәку, ари иеипш ахатца изы!» – хьахәапахәада иажәа хиркәшоит, ипсыз хәа иĳоу ус еипш иалаĳаз азә иакәымзаргы.

Ацшәма иихәараны иĳоузеи, данразтцаа «ахы алымĳьо» ирхәеит, иаргы дақәшахатхар акәхеит.

«Ипсы мацхазаргы шәыздыруам, ахымш рзы дышцажә-жуеи!» хәа ацсуаа ираецнырхәо ианалага, ирыхәтаз рахәа-ра ахатыцан, ртцас иацәыпхашьаны инышьтартцан, адәыпс-шәа наххәаа-ааххәаашәа хгәылацәа ртцас аашьтырхит. Дарбан уафу, гәлымтцәахк иакәзаргы, мчыбжык иртцәы-уахьоу! Ёнак, фымш, хымш атцәыуабжыы уахауеит, нас иа-атынчрахоит. Шьоукы ахәыĳатцара иахашәалом, шьоукы ауаа рыртәара-рыргыла иахашәалом. Уи иафуп. Араĳа хықәкы хадас иĳоу уи ауп ухәап. Аха ацсра цсроуп, апсгы

дтѣыуатѣуп, хымш рышьтахъ агѣакъацѣа уаха анрылым-шалак, уи хадыртѣаарц (агыруа хѣсақѣа еснагъ акы рхѣы-цуеит): зны ачамгур ауаз ацхѣо «атѣыуацѣа-арофессионал-цѣа» дыртѣаларын, аѣазных аплионка иантцаны ацсы ихатѣ «иуасиат» идырхѣаларын; ацсататѣ анагара атцас акѣзар, урт шықѣсык хѣа ицшуазма, ауаа ирбо-ирахауа ацсыжра аѣны рыцсататѣ ашаха иахо ирыманы ашта инталарын. Урт зегъы шыччархѣу алашѣгъы ибоит, аха уцшыр, ацсуаа ианрыдыргала, итцасдоу, иқъабздоу, ивтѣиауу жѣларык ре-ицш, иаарымтцпаа ирыманы рѣынархон. Цабыргуп, урт ре-ицш аччархѣрақѣа икѣаз анарха рмоузеит, аха усгъы ишыч-чархѣыз згѣарымтѣазеи аханатѣ?! Уртқѣа зегъы цышѣаран, хцпыршѣон дара икарыжъыз ртцасқѣа рыла...

Ацсра иакѣшѣаз атаацѣа рақѣын издышшылоз. Урт инарчыданы, апшѣма пхѣыс лакѣзар ицсыз, лашъа, ланшъа ухѣа ыцъѣа-хѣы иреихамкѣа лышьтра рахъынтѣ адышшы-ларафѣы итѣон. Уажѣы уздышшыло дуздырзом: ауацѣа, атахцѣа, ажърацѣара зегъы гѣыц-гѣыцла еихшаны итѣоуп, амѣапгѣаф дуцымкѣа, урт рыдшшыларагъы уадаѣоуп. Ари-гъы ацсуа ицѣаѣа иатцанамкуа, гѣы змам, хы змам тцасны ихаднагалаз акоуп. Уа адышшыларафѣы итѣаз адырѣаѣены чарак дақѣшѣар ашѣа зхѣогъы дубап. Агѣалс зауз ажърацѣа-ра цъабоит, ацсыжра аѣны аштафѣы ршьапы ишықѣгылоу иаархыргоит. Апшѣма инаѣс издышшыло ацсататѣ неи-гартѣ дгѣакъазароуп. Уртгъы зегъы уа атѣара рыхѣтазам. Уажѣтѣи адышшылаѣцѣа зегъы псататѣк-псататѣк нарго-зар, арахѣ рѣферма занимтцахуеи! Адѣахътѣи аѣырбара ацсу-аа иркѣазшьам, патугъы амам, аха ацсрафѣытѣкѣа уи иатыц-ны хѣа икѣазам.

Хыхъ ишаххѣахъоу айцш, ацсыжра ашьтахъ, ацсыжцѣа-гъы ацъабацѣагъы еидтѣаланы какалк ркуан. Уи ацъабаа арѣеира иахѣтакын. Ари атцас амилацкѣа зегъы ирымоуп, аха абракагъы Ацсуара иарѣеиет ахатѣ тцас, ахатѣы культу-ра. Уи рныцшуеит ацсрафѣы ишьтырхуа аныхѣаѣақѣа. Хар-заатгылап уртгъы.

Ахацѣа рнапы зѣзѣаны иладыртѣоит. Урт ирымтцоуп ачгахъа: ача, ма амгъал, акѣыд, артѣы ма ацъымшьы, апо-

мидор, анаша ухәа дасу ианраамтоу. Иара убас афы. Абарт ракәын традициала ирымтарттоз. Ача аныкамыз абыста руан.

Рацхьатәи аныхәәә ицсыз игәалашәара иазкын, иныхтәаланы, инарцә бзиахааит хәа иркуан. Ихмырҕакәа ажәакәак ихырхәаауан: инитцыз, итынхаз, иказшьаз, ицсышьахаз ухәа дзыхьяззгы дзыхьымзяззгы рхәон.

Афбатәи аныхәәә рызкын апсра иакәшәаз итаацәа, «ишьтахька инхаз ныхәазааит» рхәон. Ауа-атахы зеггы ргәы далсит, аха апсра иакәшәатцәкыз дзылпсааз роуп. Урт хазы-хазы акәымкәа, акны рныхәәә ркуан.

Ахпатәи – ажьрацәара, ауа-атахы згәы далсыз, алагырз икәызтәаз ирызкын. Урт ианшьцәа, иахәшьацацәа, иабхәараа хәа еилырхзомызт, иркуан акны.

Апшьбатәи атцәала ацәабаа зырееиз ахабла рныхәәә ркуан. Даеакала иухәозар, апсыжцәа. Урт анышә цызказ, рхәы катцаз хәа еихыршазомызт, зеггы ацәабаа дырееит, ныхәарак ала табуп хәа пархәон.

Ахәбатәи аныхәәәала апшәмацәа ирыкәныхәон, зыпстазаара иалтцыз цьанат гылартас иоуааит, ишьтахька инхаз икә-итцас акатцарада уаха хәаа шәмоуааит, уи анафсан чарала шәаштә ауаа талалааит рхәон.

Ишаабо аипш, азәгы дналкааны иныхәәә рымкзет, аха акгы рыцәнымхет, азәгы дыбжамхет, зеггы рныхәәә ркит. Абарт аныхәарақәа иреигьныдаеа ныхәәәк аптцашьа амазам. Ацьынцътәылатә еибашьра Дузза аан, Апсны атцеицәа аибашьра иалахәыз рышәкәымта бжъазуа, рхабар рмахауа ианалага, апсрақәа рфы даеа ныхәәәк апырцоит – «зхабар хмахауа агәакцәа рныхәәә». Ишааиуаз ари аныхәәә иадыркыло иалагеит «ауаа андырзуаз» идырзыз рныхәәә. Урт «ажәлар рагацәа» акәын ирыхьызыз, аха апсуаа ус рымхәет, «ауаа андырзуаз» идырзыз хәоуп ишырхәаз. Уажәы урт инарыцлеит хәпсадгьыл ахақәитра зхы акәызтцаз хтцеицәа рыхьзала иркуа аныхәәә.

Абасала, апсрафы ацәабарагы арееирагы, ачгахьагы, аныхәәәкәагы акы рыгымкәа еикәышәшәа Апсуара иарфеит, ажәлар иапыртцит, еигьу даеакала псахшьа

амамкәа. Ари культура дуун, аха егырт хтас хазынахәкәа реипш, иахзымышхчеит уи акультурагы. Убри иахканы иахәа апсра иадхәалоу хтаскәа кыр ишыақәканы икоуп.

Аишәа архиараґы иацлеит: ашә, апсыз, ахалуа, ацха, амаслина ухәа ирацәаны, иара убас ауткагы. Ажәакала, иахәтоу акәымкәа, дасу илшо зеипшроу аипш. «Акыр змаз иабгы ицсхәы иуит, иабцсагы...»

Аныхәәґәкәа рґы кыр ахыркыарақәа ыкоуп: атаацәа еишәа-еихшаны рныхәәґа ркуеит, еидтәалоу еибаныхәоит. Ажәакала, хәаак рымазам, унызкыло тас ыказам. Икам логикагы, афыжәрада. Арт аныхәәґәкәа инартцауланы удырхәыцзом, икәышу жәларык иапыртцеит ухәогы иказам, иаххәап, икаҳажыыз апсуа таскәа ушдырхәыцуа, ишцьоушәо аипш.

Абасала, ицъашьахәыз хтас хазынакәа нышьтатцаны, хы амамкәа, гәы амамкәа, тцакык змам атас аашьтаххит. Уи атас зырґеиаз Апсуара акәым ажәлар рхата стихиала ирыднагалаз акоюп. Ус анакәха, уи кәышрала нак инышьтатцаны, Апсуара иарґеиаз хтас апстазаара азырхынхәра халшароуп. Амилат кәышра абрака иаарцштәоуп.

АПСУАРЕИ АИШӘАЧАРЕИ

Апсуа иеишәачара иамоуп даґа милат иеишәачарак аґы иумбо, Апсуара иарґеиаз ахатәы чыдара, тцарадырра бызшәала иаххәозар ахатәы школа. Уи шәышықәсала ажәлар идырґеиаз, рдунеихәапшрей, рказшьей, аишәачара иахатәоу реизыказаашьей хзырбо, милат культууроуп. Аишәачарақәа еипшым: атацаагара, абхәараа раагара, амаҳә иаагара, асасцәа дахькәа ртаара, агыла-азлеи афызцәеи реикәшәара. Аишәачарахь иахыпхьазалоуп аныхәәкәагы. Апсхәразгы изхәо ыкоуп «ацґьгачара» хәа. Ааигәоуп иансахаз фыжәцәәкәак ирхәамтазар акәхап. Апсхәра цсхәроуп, уи уиакара ианымаалозар акәхап. Аишәачара қәафурууп, аха апсхәразы ус узхәом, «цґьгачароуп» зхәорзы ишқәафуруогы. Аишәачараґы еидтәалоу еибаныхәо-

ит, апсхэразы акы-ѳба нацыртцозаргы, апсраѳы иркуа ауп
ныхаѳас иркуа.

Аишэачарақәа зеггы итрадициатәу рзеипш ныхаѳақәа
рымоуп, ирымоуп рхатәы ныхаѳақәагы.

Апсуа аишэачара ахы́коу агэаратаѳы асасцәа ианырпы-
ло инаркны ианынаскьарго аѳынза иамоуп азеипш цқара,
ахатәы закәан. Асасцәагы апшәмацәагы убри апқара
икәныкәаноуп апсшәа шеибырхәо, ишеибадыруа. Нас уи
апқара иныкәныкәаны аишэачара иахатәоит, аишэача-
рагы иамоуп ахатәы закәан, уи сасгы пшәымагы амѳа
икәнатцоит, еизааигәанатәуеит, арыжәтәгы нацхрааны
агәбылра рыбжьанатцоит, ус-ус еиѳгәкааны рызхара изе-
ибамбо, агэарпныха катцаны, игәыдеибакыло-ихыдеи-
бакыло инаскьаргоит рысасцәа.

Иахгәалахаршәап уи шы́кало.

Апшәма асасцәа изааираны ды́коуп, ґнак-ѳымш шыб-
жьоу игәылацәа иреихәоит иапхьа ишы́тоу аус. Уи аены
ахацәа ашы́тәа ршы́еит, абыста руеит, ахәса акәтыжь, ачыс
ухәа зеггы дырмазеиуеит.

Еибырхәаз аамтазы асасцәа агәара иааталоит. Аштә
агәта анааиѳыршалак агәылацәа апшәма рапхьа днагыла-
ны днарпылоит:

– Уа бзиала шәаабейт! – хәаны апхьа апшәма апсшәа
реихәоит. Уи инашы́таргыланы агәылацәа-хацәа апсшәа
рархәоит, урт рышы́тахь – ахәсақәа. Нас апшәма апхьа дна-
гыланы ирзалху атыц ахь инеины иаатәоит, шәышпа́ко-
у-сышпа́коу хәа дәыпсшәак ааибырхәоит. Амш зеипшро-
уггы, аарыхрақәа шы́коуггы иназтәауеит. Иналкаангы
иазтәауеит ажьқәа шы́коу. Абартқәа рышы́тахь аполитика-
гы иналацәажәоит.

Ус, шәхәы хиоуп, шәнапқәа зык нарыкәышәтәа хәа агәы-
лацәа азәы даархагылоит. Азгаб ази ампахьшы́ кны дгыло-
уп, ма аѳырзәзәагаѳы ампахьшы́ кнахауп.

Апхьа апшәма инапы изәзәоит. Апшәматцәкьа ды́кам-
зар, уи иашьа инапы изәзәоит. Апшәмачкәын иуаѳыбжара
ақынза ды́казаргы, иашьа ду апшәмара иитоит, уи хазы
дынхозаргы. Нас асасцәа реихабы инапы изәзәоит, урт

рышътахъ асасцѣеи агѣылацѣеи кѣрала еибарцшны рна-
пкѣа рызѣзоит.

Ишаабо еипш, ауафы ихѣы данахатѣо инапы изѣзоит, уи
ауаатѣыѣса ирзеипшу акоуп, аха апсуа асас данитоу, убри
тѣак дук змам анапызѣзѣарагы апшѣма-асас, аихабы-аитц-
бы хѣа апатуеикѣтцара аѣынза ихаракны иазнеиуеит. Даѣа-
кала иаххѣозар, анапызѣзѣара баша напызѣзѣарам...

Аѣны ианыѣналогы рнапы шырызѣзѣаз еипш, ине-
ишътагыланы рѣынархоит. Иахътѣоугы убас еибахатырны
ауп иштѣо.

Апшѣма аханы дтѣоит, «Анцѣа улпха хат!» хѣа рапхѣа
атѣѣа шытызхуагы иара иоуп, рнапы анырызѣзѣоз апхѣа
ишизѣзѣаз еипш. Ари аныхѣара акъырсиан ныхѣара аѣынтѣ
иаагоуп: «Благослови, нас, Бог!» Ари рапхѣазатѣи аныхѣаѣа
апсуа еишѣаачараѣы убаскак амч амоуп, уи унавсны даѣа
ныхѣаѣак узкзом. Уигы акѣым, аныхѣаѣа ахатагы Анцѣа
ихъз мхѣакѣа даѣакала хѣашѣа амазам. Акоммунистцѣа
рхаан апартия аусзуѣѣа рыбжы нытѣакшѣа акѣын ари
аныхѣаѣа шыркуаз, аха усгы изавсуамызт, иркыр акѣын.
Апшѣа ззымдыруаз сасцѣак рѣазар, «За нашу встречу!» хѣа
рыбжы ѣытганы иркуан, аха уи псыуа ныхѣаѣамызт, «ин-
тернационал» ныхѣаѣан. Апшѣма аѣбатѣи аныхѣаѣа аакѣх-
ны асасцѣа пату рыкѣтцаны аишѣаачара ныкѣызгаша аѣама-
да далихуеит. Уи агѣылацѣа дреиуазароуп, ма акытѣа иаиу
азѣы. Еигъуп даѣа жѣлак датѣызар.

Абжыуаа рѣы аѣамада далырхаанза, еибадыргак ахаса-
бала ѣааныбзиала, бзиала еимаадааит хѣа ѣба-хѣа тѣѣыца
ркуеит. Уигы Апсуара иарѣиазар акѣахп.

Аѣамада тѣауп хѣа рахѣаны, Ажѣлар рныхѣаѣа икуеит.
Итрадициатѣу апсуа ныхѣаѣакѣа иаарылхѣхѣо иѣоуп ари
аныхѣаѣа. Уи зхылѣиааз ѣбаны иѣоуп: акы – апсуаа рѣы
ажѣлар ркулът ыкан – зегъ зымчу, зегъ здыруа, зегъ зыл-
шо хѣа ипхѣазан; ѣба – ажѣлар кырынтѣ ашѣарта баапс
ихыкѣгылахъан, еихаразак амхѣацъырра иахкѣаны, ажѣлар
рныхѣаѣа абри ашѣартагы иахылѣиааит. Убри ашѣара
иахкѣаны «Апсни Апсуареи Анцѣа еипумырхан!» хѣа хазы
аныхѣаѣагы апыртѣеит. Ихѣатѣуп, апартия аусзуѣѣеи

ауаа ыырбацееи ари аныхэаёа ссиргы аинтернационализм
тцакы шартаз: атэымуаа иахьрахауаз «Ажэларкэа ныхэаза-
аит!» хэа аныхэаёа шытырхуан, ажэлар ус иапыртцазшэагы
иалаехэаны ирхэон. Уарччартэ икоуп аиашаз, ацсуа нхафы
ижэлар рлахьынтца атцкыс адунеитэи ажэларкэа хьаас
имазшэа ахьырхэоз.

Убри ажэларкэа рныхэаёа ашытахь асасцэа ззаиз уск
ыказар, хэатэык рымазар, реихабы атамада азин имхны
доагыланы, ацшэма табуп хэа иеихэон, ачеицыйка ир-
зыйкаитцаз азы, ауаа бзиақэа иахьрыдиртэалаз, иахьдир-
дырыз азы. Нас даатгыланы изааиз аус аацэырганы дала-
цаажэон. Атамадагы атак ажэа ихэон, нас атцэа аакэхны
асасцэа зтоу аишэачара кэзтцаз ацшэма иныхэаёа икуан.
Ицшэмапхэысгы дадикилар калоит – атамада ишитаху.

Уи ашытахь асасцэа реихабы иныхэаёа икуеит, нас
аишэачара иахатэоу рахьтэ иреихабу, насгы даёа жэлак
иаиу иныхэаёа икуеит.

Аишэачараёи аианшыцэа иреиуоу азэыр ыказар, инал-
кааны иныхэаёа икуеит, аоната иадкыланы еиха амчра
змоу хэа дыпхьазаны.

Итрадициоу аныхэаёакэа иреиуан ажьрацэара рны-
хэаёа, избанзар ацэгьа-абзиа рапхьа иаaidгыло, абзиа
згэы иахэо, ацэгьа згэы знархьуа ажьрацэара роуп. Уиа-
дагы, хыхь ишысхэахьоу еипш, хажэлар рёы ажьрацэара
реизыказаашьа ахатэы чыдара аманы икоуп. Убри атра-
диция амырзрей аргэгарей ракэын изызкыз ажьрацэара
рныхэаёагы. Ихэатэуп ари атрадиция иахьа акыр игэы-
гэтажьны ишыкоу. Уи иазхэыцтэуп.

Сара сырзаатгылеит аишэачарақэа рзеипш ныхэаёакэа.
Иацыстцарц истаху, аибашьра ианалага ыцья ахьаaidтэа-
логы зыпсадгыл зхы ақэызтцаз рыхьзала атцэа шытыр-
хуан, иахьа уи хымпада иркуа ныхэаёоуп иарбан еишэа-
чаразаалак, ацбабаа аёы усты иркуеит аха. Ари атрадиция
уаанзагы икан: Ацьынцэтэылатэ еибашьра Дузза ианалага
хажэлар ртеицэа еибашьра иргаз рышэкэымта бжьазуа иа-
налага, зхабар хамбо хачкэынцэа рхабар хахауа, аибашьра
мцабз еибганы иалтцуа Анцэа ихарба хэа атцэа шытырхуан.

Аибашьра анеилга, иаашаз анаа, егьырт гѣакуа цъара иб-
жъахеит хѣа ипхъазаны, «агѣакцѣа» ныхѣазааит хѣа атѣца
ркуа иалагеит. Ускан уигьы иахъабалак иркуан, нас иша-
аиуаз апсраѣи апсхѣраѣи иркуан. Уажѣы уртгьы ргѣала-
дыршѣоит. Аха зыхъзала ишьтырхуа уажѣтѣи аибашьраѣы
итахаз хтѣицѣа хъзырхѣагаѣа роуп.

Аишѣачараѣа ирзеипшу аныхѣаѣаѣа рнаѣс, ирымоуп
рхатѣы ныхѣаѣаѣагьы. Инеикѣыпхъазаны акѣзаргьы иах-
гѣалахаршѣап урт.

Атацаагара иадхѣалоу аишѣачараѣа рѣы (атаца даны-
рхѣалак инаркны, аѣхѣара анцыртѣо, атацаагаѣа анѣо
ухѣа) иркуа аныхѣаѣаѣа: еиднагалаз рныхѣаѣа, арѣыс
иани иаби рныхѣаѣа, «атаца дааза-дыхъча даазышьтыз»
лани лаби рныхѣаѣа, ахатѣаѣыза мамзаргьы атаца илыцны
иааз реихабы иныхѣаѣа.

Абхѣараа ма амахѣаагара иазкызаргьы, шамахамзар
убарт аныхѣаѣаѣа роуп иркуа, алиаа дроухъазар урт нал-
кааны рныхѣаѣа ркуеит, азхара икалаз еигѣыргъаны.

Ахныхѣараѣагьы ирымоуп рхатѣы ныхѣаѣаѣа. Иа-
агап ацуныхѣа, инеитѣыхны иаххѣозар, аѣута рныхѣара.
Аныхѣаѣ, уажѣраанза иныхѣара анаѣсгьы, аишѣачараѣы
раѣхъа атѣца зкуа иара иоуп, дѣагыланы ахныхѣараѣы
иеизаз апхѣыс-ахатѣа, ахѣычы-аду зегьы дрыѣѣныхѣо-
ит. Егьырт зегьы тѣоуп. Убри ашьтахъ аѣамада далихуеит.
Аѣамада «Хѣаиха зымчу рылѣха хамаззааит!» хѣа раѣхъа
аныхѣаѣа икуеит, нас ажѣлар рныхѣаѣа икуеит, уи ашьтахъ
аныхѣаѣ иныхѣаѣа икуеит. Абри аныхѣаѣа ашьтахъ арахахѣ
змаз, ахныхѣара еиѣызкааз рныхѣаѣа икуеит. Уи ашьтахъ
арахахѣ зыртѣаз рныхѣаѣа икуеит. Абри ашьтахъ аишѣачара
иахатѣоу аихѣабаѣѣеи асасѣѣеи рахъ диасуеит.

«Хыхъ иѣоу» хѣа Афь ах ду ихъзала ахныхѣараѣы раѣхъа
ахныхѣара кѣзтѣаз апшѣмаѣѣа рныхѣаѣа ркуеит. Нас, Хѣаиха
зымчу шѣылѣха хѣашѣт!» хѣа хныхахѣѣеи аѣаимбарѣѣеи
рыхъзала аныхѣаѣа ркуеит, нас аныхѣаѣ дырныхѣоит.

Аишѣачараѣа зегьы ирзеипшуп: ажѣлар рныхѣаѣа,
хаѣсадгьыл Апсны, Апсни Апсуареи, зыѣсадгьыл зхы
аѣѣызтѣаз атѣицѣа, ажъраѣѣара, хныхаѣѣа рылѣха, Апсны

аналхгара, ахэынтқарра ахада рапхъа днаргыланы. Ирку-
еит иара убас иахъа абцъар кны Апсны ахэаакхэа зыхъчо
аруаа рныхэафэгы.

АПСУАРЕИ АХАТЦАРЕИ

«Ахатца ихатца!», «Ахатца ихатца, афырхатца!».

Арт ажэакхэа алакэ афакэзам иахьырхэо, мамзарггы
иажэапшзоуп хэа акэзам изапыртцаз. Урт рапхъаза иахьы-
рхэаз Апсадггыл ахьчарафэоуп, айбашьра ашыккымтаз ауп
ианиз. Уи ус шакэыз аабейт ихафсыз айбашьрафгы.

Апсуаа ичыданы азфлымхара артон агэымшэара, ай-
багара, агэагыра. «Амцабз дафызоуп!», «Амца дакэутцар,
дбылуам!», «Дфыцыркъоуп!» – Афырхатца ирызку урт ре-
ипш икоу аепитеткхэа рацэоуп, урт шахатра руейт ажэлар
рфырхатцаа ишырзыказ. Абасала, ахатцара акульт ыкан
ажэлар рфы. Урт афырхатцаа ирызкны идырфеиауан алеген-
дакхэи афырхатцаратэ жэабжыкхэи. Урт рфы зсахъа тырху-
аз ахафсахъакхэа цсра-зра рыккымкхэа науагза иаанхоит,
ес-бицара цыашъахэыс иркыртэ.

Ажэа цшзаггы аздырхомызт, ажэлар иапыртцон афы-
рхатцаа ирызкны ашэа лыцшаахкхэа, ахэамта ссиркхэа. Урт
хэоук ала иаадырцшуаз ахафсахъа поемак ишьтнахыртэ
амч аман: «Афыхэшэ агылара дацгылон, ахэа апынтца да-
цназон», «Ахы икэшэаз цма уацыз цыишьон, ашъа илтцыз
пхзыз цыишьон».

Айбашьра адэафэоуп иахьиз «Ахэра ашэа». Ари афы-
за ашэа, икалап, дафэа милатк ирымамзарггы. Уи ус шакэу
атцарауаа иазгэартахейт.

Апсуа еибашьфы иагацэа шака ниртцэоз ала акэмызт уи
ифырхатцара ашэа зырхэоз. Агэымшэареи, афырхатцареи,
ауафреи еицны ирыпхъазон. Айбашьра еибашьроуп, аха ап-
суаа убраггы аламыс аадырцшуан, иниртцэоз реиха бжыгфа-
цала иртаслымуан. Убри акэын ахатцара. Иага иабашьра
далагон игэиантцаны: «Уабцъар шытатца, мап анакэха, суа-
башьуейт» хэа. Мап ихэар, икылкааны дышхысуаз иирбон:

Аурыс хэынтқар Кавказ инапағы ианааига, иахабалак аипш, Ацсынғы ахыз аахыхны, Акэатэи арратэ кэша (нас Акэатэи аокруг) ахызьртэит, Ацсны ах ихатыңан аполковник Кониар дахаиргылеит. Уи урыс тјасла акэын хажелар анапхгара шырзиуаз, ацсуа тјас иара иабейдыруаз! Уи издыруамызт ацсуа иказшьа, итјас, икџабз, итјоурых, идырырцгы итахымызт. Убри иахкџаны Лыхны аштџағы ажелар еизеит. Аполковник Кониар даарган, ргэала аахтны иархэеит. Аполковник атџак ажэа ахыхэоз ацсуаа рзы ицэафеыгаз ажэа баапс ихэеит, убри иахкџаны ашьакатэара калейт. Атцхэтэантэи амхџацьыррагы зыхкџаз убри ауп.

Гьртэылагы икан аилафеилас. Аурыс хэынтқар агырқэа иртаху еиликаарц чынуафык дааишьтит. Агырқэа уи рнапы ыргъежыуа ипълеит, ачара изыруит, ауха дахышьталозгы игыы ғыгыьртэ дкарымтцейт. Уи ацсуа ихы изакэнамыргоз акы акэын, иламыс дџанахэон, зегы-зегь реихџа, иага иџапхџа ихы лаиркџуамызт.

Дџеакала иаххэозар, ацсуа ихышьтыхрей, иџагыарей, иламыси иара ианихэоз атцкыс ианиџырхагаз рацэан. Урт џаказшьа бзиақэа рыгџхџаа зымкыз агырқэа рыжелар еикэдырхейт. Аха уи ала урт урытјашыџуагы икам: ус шыкартцоз зынза тэыс реыкартцан, рхала ашџкџы реанырхит, рыжелар дырзит.

Ацсуа ихатцара аазырцшуа дџеакгы.

Хыхь зызбахэ сымаз ахтыс – 1866 шықэсазы Лыхнаштағы ацсуаа аурыс иполитика ианаџагыла ахэынтқар ақэтцара шытихит, ацсуаа зыгэра гам желаруп хэа. Убри иахкџаны, амхџацьыррагы калейт, рыпсадгыл ағы ианхазгы быжџ-километрак агаџа иазааигэаны анхара азин рымхын, зыгэра гамыз аррагы иргазомызт. Ус, 1914 шықэсазы актэи Адунеитэи аибашьра иалагеит. Урыстэылатэи аимпериа еиднакылоз ажеларқэа зегы алахэын уи аибашьра, ацсуаа рыда. Ари хымызгыршьейт ацсуаа, рхы иақэьртцейт. Иалаган уаа хышэофык аецэа, арцарцэа гэымшэақэа реааидыркылан, Австриа еибашьра ицейт, ацсуаа закэу ахэынтқар идырдырыц. Цџабыргуп, ускан ахара ирыдаз рхырххџан, аха аибашьра иргазомызт. Дара рзы

ари, Нартаа реипш, хыызрацаран, аха арахь аполитикаггы алакарцеит. Уа иахънеиз гэгэала еибашьит, афырхатцара аадырцшит, ахэынтқарггы табуп хэа реихэеит. Абасала, урт афырхатцареи ахъз-апшеи рыманы Апсныка ихынхэит. Ашэыргэында, абарбарфы апсуаа итэылхны ихыччон: «Аибашьра калаанза ахэа авырвырхэа изкыоз, аибашьра аныкала атраткэа изызтымхыз!»

Зыпсадггыл зтиуа ачархэащэа, ацэгъахэащэа ажэлар рфы «анапхащэа» хэа ирышьтан. Урт рахьтэ еиха ахэымгара кэзтэз ажьрацэара хэымгарыла еилазгаз реипш, «амахагъа» хэа изырхэон. Апсуаа рфы ари аткыс ицэапчыгоу ажэа баапс ыказам. Даеакала иаххэозар, иреигъыз ртеицэа рнапы икэыргыланы ишьтырхуан, «Ахатца ихатца, афырхатца!» хэа ирышьтан, ашэа рзырхэон, аха зыжэлари зыпсадггыли зтиизггы «амахагъацэа» рыхъзытэны, зы иазымызэзэо адамыга рныртчон. Уи иреихаз хьырхэран.

Ахъзи ахэымзгги ракэын, амхылдыз аипш, ажэлар еидызкылоз, шыафэащэацхэаза рхы иацклацшуа иказтэоз. Уи, алыхэта аипш, апсуаа рыламыс зразоз акакэын. Ахъз-апша акэын апсуа илымшаша илзыршоз, апсра дапылозарггы ибла змыркэысуаз. Ахэымзг акэзар, ауаф имахцэ нтарс дфыцза даанызкылоз мчын, ажэлар рзы уи уаф деиызымхуаз трибуналын. Абас икан Апсуара еибаркны изкыз ахъзи ахэымзгги, уи иахылфеаауаз ахатцареи.

Уи ус шакэыз ажэлар рфащыц хэамтэаггы шыахэла ирныпщуеит. Икоуп шахатра зуа хазхаануггы. Зызбахэ сымоу 1941-45 шыкэсазтэи Ацынцэтылатэ еибашьра Дуззоуп. Асовет Еидгыла ажэларкэа зегь реипш, хажэлар ртеицэаггы алахэын уи аибашьра хлымзаах, ахатцараггы аадырцшит. Цшьфык апсуаа ирыхтдан Асовет Еидгыла Афырхатца хэа ахатыртэ хъзы. Ирацэафуп уи афыза ахъз-апша иапса-хаз, аха Успкала ишьақэдмыргэгэеит акэымзар. Бериа имчггы убри азтэарафы хылацшра азыруан. Хара ихэхэо уи икаитэо дыказма!

Ус шакэызггы, шэфыла, зыкыфыла аорденкэеи амедалькэеи ранаршьеит хажэлар ртеицэа-аибашьцэа. Урт Асовет Еидгыла рыхъчон, Европа ахақэитра азааргон, азэггы ишьтахь имгылеит...

Хажәлар ршыа иалаз ахатцаратцәкәа аадырцшит ақы-
ртуа мпыгтахаалащәа ирґагыланы рыцсадгьыл Апсны
ахақәитра аназааргоз. Хыхь исхәахьеит хәибашыцәа иаа-
дырцшыз афырхатцара адунеи ишахытцәаз. 330 инареиха-
ны «Апсны афырхатцәа» хәа ахатыртә хьзы иапсахеит. Ари
захалак ицъаршыоит, аха уи цъашьатәзам, ажәлар уи ршыа
иалан, Апсадгьыл аншәартаха, хажәлар ашәартә баапс абла
иантацшы, иґыхеит ршыа иалаз ахатцара, агәымшәара, Ап-
садгьыл ахьчара. Убаскан ауп хаґа икаитцаз агхагы аниды-
рдыр, хаздыруазгы хаззымдыруазгы адунеи ханадыр.

АЦӘГЪАРА КАЗЦАЗ ИАХЬЫРХӨРА. АҚЫКҒЫК АТЫЦ АҚӨЦАРА

Ажәлар рыцстазаараґы абзиагы ыкан, икан ацәгъа-
гьы. «Абзиа ахала аґеарееиуеит, ацәгъоуп ирееитәу», рхәон
ажәлар. Апстазаароуп ус рхәартә еицш идзырбазгы. Абзиа
– ачара, аныхәа – аґхәара змоу зегьы, аґхәара анарталак,
дасу инапы иану идыруан, ахала икалазшәа аґхәараґынза
зегьы калоит. Ацәгъа акәзар – икалоит уи иаалыркьаны:
псразар – аамтакьаґла ирееитәуп; еисразар, иаалыркьа-
ны аиґара калазар – еицәоу ахылґеианза иаанкылатәхоит,
атыц иқәтцатәуп. Ажәакала, ахала аґеарееизом, ирееитәуп.

Абарткәа зегьы ирзыкатцан ажәлар, атакпхықәрагы дара
ракәын издыз. Хәрзаатгылап урт хазы-хазы. Еиха имариан
аґычра атыц ақөцара, избанзар, уи ахатәы закәан аман,
уи апкара иқәныкәон. Хыхь иаххәахьеит, аґычра ахкқәас
иказ, насгы иахьынтәиаргоз. Ацәыз зауз игәыла-изла
еирханы ашьта ихылон, уажә еицш амашьына иақәыжьны
иаургоз, шыапыла акәын. Ианырцшаалак афынтә хәы дды-
ршәон, уи ала еилгон. Иаргамахар ауаа адыргалон. Ускан-
гы афынтәхәы идыршәон, аха уи аихагы иара хьымзгын,
ауаа ирылатцәон. Ус акәымкәа, ацәыз рзымпшааит, аха азәы
гәрамгартас дикит. Ускангы фбаны атыц иқәыртцон: маза-
ла ауафы дизынашьтны, «сцәыз уара уоуп изгаз, усрарга-
мазом, уґы уқәшахатха. Мап анакәха аргама усыркәуеит»
хәа. Урт афлапшрак рыла уи атыц иқәыртцон.

Аймак роуит айгәылацәа: ма адгьыл еимаркит, ма пхастак рибатеит, мамзаргьы ухәансхәанк иахкьаны, ицсыр еибамтәыуа, инеилызаа ицеит. Ускан урт еижәлантәқәа-зар, аешьара айхабацәа ааидибагаланы, хазы-хазы иразтцаны, реймак еилыркаауан, изхароу иухароуп, уеаанкыл хәа иархәон, еиндраалон. Аймак зауз еижәлантәқәамзар, урт рус агәылацәа ракәын иахәапшуаз. Иазгәатәтәуп акы: аймак зауз рахьтә руазәк дыжәлазатәны дрыланхозар, насгьы урт реймак ағы мацк аара идзар, лахь имтәкәа излауала еикәдыршон. Ихатагьы уи еиха ихы дазнархәыцуан. Егьиабжьарак, ус еипш икоу аус ианахәапшуа зыда цыххәа амам ағынза обиективла иахәапшуан.

Хыхь исхәахьейт гәрамгартас иркыз ддыркәуан хәа, аха уртгьы еипшымызт. Цьмак сцәызит, ма гаацк сцәызит хәа зыгәра изымго дганы аныхағы диркәуамызт, диркәуан ажырағы. Атцла җа ашьапағы днаганы дандыркәуазгьы ыкан: «Сара исхараны сыказар, абри атцла аипш сәа-аит» ихәар акәын. Ус еипш мцла ақәра зегьы иреицәан хәа ицхьазоуп азы, уафы изыгәагьуамызт. Ус анакәха – дарга-махон.

Уаөшьроума, ма дача ус баапск акәзар, ахара зыдхалаз мап аник, аныха аҗапхьа ихы иркьар акәын. Уи азы зыжәла еизакым хөык ахықәаацәа аашьтыхны, ақәра идызтцә, убас егьырт ашахатцәагьы адгаланы, аныхағы дыкәуан, исыдыркылаз ахара шысхарам хәа. Уи ашьтахь урт еиндраалон. Икан идыркәуаз даныбгуазгьы:

«Ипшьоу Дыдрыпшь ныха сухәоит, сцәа итам тазыгзас, ахьымзг сзыргаз абри ауаф дахьурхәырц, сара сразны дҗыс-хаанза хақәитра иумтарц!» «Амин!» рхәон ихықәаацәа.

Ирхәоит мыцла икәыз аныха дакуейт хәа. Иара убас харада-барада идыркәыз дыбгар, дзыркәыз дакуейт хәа. Урт рыоқтыск раан, ашьтәа шыны рхы җырхыр акәын, мап анакәхагьы таацәала иқәнахуан.

Ацәгьаурақәа еипшымызт, еипшымызт урт рхьырхәы-шьагьы. Ауафы гәагшақә дызшьыз итахаз иашьцәа ишьа руан. Ажәлар рҗы уи закәанын, иакәзбомызт. Ус акәымкәа, машәырла ауафы димхашьыр, ауаа кәышцәа бжьаланы еин-

дыршѐон. Икалон убри асыза ахтысгы – ауафы машӕырла дызшыыз итаацӕа аалаганы иршыыз ихӕычы дымтдарсны дганы драазон. Данарцысхалак ачара изуны ауаа ицтцаны иабраа дганы дрыртон, аззеира-ахӕдхара рыбжьалон, еиу-ацӕахон.

Ауафшыра зыбжылаз еиуацѣахон.

Ауаөшһра зыбжылаз реиныршәараґы икан даға фор-
макғы – ашыаґса ашәара: хыґхыазара раґәала арахәтиаа
рыртон, үи ала иагһеинышәон.

Апсуараҕы ахызи ахымзги даара игѣгѣан. Ауаҕы угѣааны унаигѣтасыргыы уисыргыы акны идхѣзан – ихымзгын. Уи ианаамтаз атак кататѣын, нас ирзааигѣоу рыла еиныршѣатѣын, мап анакѣа ауаѣшьрахыы икылсыр ауан.

Ихьымзг дуун амахагъара: ауафы ижэлантэык длых-нахэаар, уи аижэлантэкэа зегъы рзы ихьымзгын. Убри акънытэ урт рхы ааилакны ари аус баапс иахэапшны ашыра икэыртгон, икан рфыцагъы аныршыуазгъы.

Махагъаран ауафы харада-барада иан, иаб, иашъа, иахъашъа, иара убас ицхъэysi ихшареи азə дишъыр. Ажəйтəан амахагъара ажəлари урт рхада Апсны ахи шыр-зыказ атəы исуеит аурыс тарауаф Ф. Завадски. 1867 ш. агазет «Кавказ» афы иикъыпхъыз астатиафы хьапхьоит:

«Прежде определенного порядка разбора дел, необходимо познакомиться с понятием абхазцев о разных родах преступлений.

К высшей категории уголовных преступлений причислены были следующие: 1) святотатство, 2) богохульство, 3) отцеубийство, 4) братоубийство, 5) посягательство на жизнь владельца и членов владельческого дома, 6) измена отечеству и 7) кровомщение.

Для этого разряда преступлений не было наказаний в Абхазии. Народ составил себе понятие, что власти человеческой непредставлено судить таких преступников, что они подлежат суду божьему, и что ежели кто лишит жизни такого преступника, то примет на себя грехи его. Из редких примеров святотатства в Драндском храме и отцеубийства, видно только, что такие преступники отчуждены были от

общества. По рассказам, оставшимся в памяти народа, это наказание было ужаснее смерти. Все, с кем преступник был знаком, или в связях прекращали с ними прежние сношения. Родные его опасались жить с ним в одном доме, сестры за общий стол, вступать даже в разговор. Остатки подаваемой ему пищи, выбрасывались при нем же собакам, и все к чему он прикасался, тщательно обмывали и очищали. Такое обращение с преступниками заставляло их удаляться из края, но прежде чем преступник успевал прибыть к соседственному племени, весть о нем обыкновенно уже достигала туда. Там он встречал такой же прием, как и в родном краю».

«Апхэыси адггыли ирхылымфеиауа еггыкам» рхэон, избанзар, урт ирхылфеиауаз аус атыц акэтара еиха иуадафын.

Арцыс апхэызба ажэа лнитцеит, апхэызба мап-чап лхэан, аха дазааин, ажэа илтцеит. Нас, икалаз здырхуада, арцыс иеааникылеит. Апхэызба дыцшын, дыцшын, аха ихабар анылымба, ажэа инылцеит угэы итоузеи хэа. «Сара сыхэмарноуп ишысхэаз, лафуп, барей сарей акгы хабжам» ихэеит. Апхэызба мчыла сиццоит хэа дауалагоз, уаха имыргамакэа леаанылкылар ауан, аха мап, са сышцеипхыаз, са соума дызхыччоз лхэан, илыргамеит урт ирыбжылаз агэынамзара. Ари захаз лашьцэа рхы иакэыртцеит. Абасала, ѿ-жэлакы еифанагалеит. Ас аипш иказ ацтэа, ашьа-катэарахь ииасаанза, айхабацэа рыбжыаказаны аймак атыц икэыртцон: арцыс – сажэа ажэоуп, апхэызба ажэа лныстцеит, дысгэапхоит, даггызгоит анихэоз ыкан, уи ала хыаадабаада аус атыц икэыртцон; икан апхэызба апринципра аарцшны, зэы назырхэы-аазырхэуа арцыс сызиццом хэа мап анылкуазгы. Уигы лабаахаран арцыс изы. Ус акэымкэа, арцыс инафэршэны дызгом хэа мап икыр, иакэым ахылфеиаар ауан: ма дрыпкон, дамыгак инырцон, уи ахаан ихымтцуаз хыымзгын, икан еихаз анахылфеиауазгы.

Арцызбей апхэызбей ас еипш реизыказаашьяфы еиха афаргыгкуан афа лырхэаны анапеймдахь еимырдахызар. Уажэраанзатэи хыччаразар, уажэтэи хыымзгын. Аха урт раткыс еицэахын дихнахэаазар. Ускан аусхэартагы ақыта

аихабыраггы ршыапы икәгылон, урт ракәын арт рус иахәац-шуаз, изызбоз, атыцггы икәызтцоз.

Апхәызба лыхъзи лыхъымзги реипш акәын, апхәысе-иба лыхъзггы лыхъымзггы шыказ. Уи ххәаапхәаак анлоу ихъымзг дуун лашьцәа рзггы, дзыднагалаз рзггы. Уиггы, хыхъ ишысхәаз аипш, изыхәтоу ауаа адгаланы иахәапшуан, амфа икәыртцон.

Адгьылггы иара убас, ацтәи аймак-аиҕаки анамамыз ыҕамызт. Убасканггы ианаамтаз атыц икәтцамзар, ау-аошьра ахылҕаар ауан. Уи рдыруан аусхәартаггы, ақыта аихабыраггы, убри акнытә урт иаразнак аймак ахыҕкалаз рөынбжъажны, амцабз ахылтцаанза, атыц икәыртцон.

Адуцәа рыхъзи рыхъымзги ахәыцкәа анаҕыпшуазггы ыҕан. Ахәычра хәычроуп, амац азы ргәы ааибаганы еисыр ауеит. Оыцъа еисыр, руазә даиааиуеит. Ари хъымзгшыаны ашьоурахы ианиасуаз ыҕан, еихаразак акәышра зыцә-мачыз адуцәа рхарала.

Ахъзи ахъымзги Апсуараҕы еснагъ еивагылан, урт еихылҕаауан. Зхы пату акәызтцоз ахъымзг дацәшәон, уи ахыхъымзгшыараггы ацын. Убри акәын ацәгыарашка икылзгозггы. Аха «ажәлар рыбз хәшәуп» рхәон, урт рыбз ахәшәра ахәапшуаз абас аипш иказ акыбазыбакәа ркны акәын. Ажәлар рыбз ахәшәра еикәнархон аиҕара зыбжъа-лаз.

Абасала, шәкәы-быгышәны ианымыз рхатәы кодекс ры-ман ацсуаа. Уи ашәкәы иану атцкыс амч аман, ламыслаггы имфаапыргон.

Иҕан абриафыза атцастгы. Машәырла ауафы дтахеит. Амашәыр шыҕалаз еилкааны атыц икәыртцеит: зымшала иҕалаз рганахъала, азин катцаны апсрахы иаарыштыуан. Аха уиггы азмьрхакәа, амашәыр зымпыткыаз ихала ихы ацъамыҕәа анахигоз, цъамыҕәала ацсы даницъабоз ыҕан: апсра иакәшәаз рыфоната днеины ишыапы хтны шықәсык рыматц иуан, дцъабон. Шықәсык ашьтахъ апсататә иманы, ауаа хатәрақәа шытыхны, ахәса хазы ачыс, ашьамака катца-ны апсхәраҕкны инеиуан. Убри ашьтахъ ицъабара ааникы-лон. Уи инаркны урт аиуацәа-еигәыцхәцәа реипш, еиба-бон-еибахауан, рыцәгәеи рыбзиеи рҕы еилахәын.

Ишпақоу иахьа ацәгьоуреи ахьырхәреи?

Хара хәжәлар Анцәа ишеит еснагь ипишәаларц: абзиа-гьы хирбоит, ацәгьагьы хирбоит – рыфбагьы цышәароуп. Абзиара ануирба, уи пату ақәутцароуп, пату анузақәымтца, Анцәа игәы иахәазом. Аха ажәлар ус ауп ишықоу: ацстаза-ара бзиа роур, уи еснагь цсахрада ус иказаауа цьыршьоит. Нас уи абзиа инашьтагыланы рыцстазаара еицәахар, нас ауп уажәраанзатәи абзиа анеилыркаауа. Урт ус акырынтә иакәшәахьан – цышәарамзи еснагь изтагылаз! Убриазоуп ажәлар изырхәаз: «Еицәоу умбакәа еигьу уздырзом!»

Асовет аамта, исхәахьейт, еитасхәойт: ацәгьей абзи-ей еикаран. Еихаразак ацәгьоурақәа рҕагылараҕы аусду мҕапыргон, убри иабзоураны хәцәа тынчын. Архәрей аҕычрей ртцыхәа цтәамызт, иқан, аха, уажәы еипш, ицәаҕеыганы икамызт. Тоурыхла архәрақәей аҕычрақәей иаадыруаз абакоу: акәты рҕычуазар ихьымзгыршьом, аматәажә рҕычуазар ицхаршьом. Ацхәысеиба лычкәын Ацсны ахақәйтра ихы ақәйтцейт, ихәыцкәа рыхш аарҕы-ткәкәааны лыжәхьа затцәы рҕейт. Ари гәнахара дууп Ан-цәа ду иҕацхьа, апааимбарцәа рҕацхьа. Уи агәнаха шихьзо издырзом, ацхәысеиба лакәзар, дылныхәома уи ахәымга, длымшәиуеи, убри лышәипцхьызгьы иқәшәойт. Ихәта иакә-зар ибаргәузеи, аха ихшара рахь ииасыр, урт ирықәшәар? Агәнаха кәзтәз ихазгьы икайтцойт, итаацәа рзгьы. Мшәан, ацхәысеиба лхәыцкәа рҕатцәхәы ирҕихыз итаацәа роуми, ихәыцкәа роуми изҕейтцоз! Ашәипцхьыз атцла арҕауейт рхәойт, атцла зырҕаз ауаҕы ивсуа икоума! Абартқәа зегьы ажәлар рҕәы иалоуп, ицьюушьаша урт цшуп аихабыра рахь абарт ртцыхәа анбадырцәо хәа. Хыхь исхәахьейт жәытәнәтә аахыс ажәлар рыцәгьей рыбзиеи шдырҕеиуаз, рыфнутцка ирымаз аиҕкаарақәа, нас урт заххаштри иахьа. Уи атра-дициа абыржәакара ианбахтау! Абас апышәара ианаата-гьлалак акәын ажәлар анеидгылоз, рыфнутцкәтәи русқәа рхала ианеиҕыркаауаз ианырзбауаз. Ахәынтқарра иахагы-лоугьы ирылшо ала аус рҕейт, аха... «Аха» – гәынамзароуп!

Гэынамзарас икоу: акы – знапы цкъам, гэыкала аус зымуа рацэахеит; ѿба – ажэлари дарей еимадазам, ажэлар ры-
цхыраарала ирызбалароуп зызбахэ хамоу апроблема. Уи
макъана иказам, уи камлакэа, збашья амазам апроблема. Ус
анакэха, катцашья амазам Апсуа хэынтқаррагы.

Даеа проблемак ари аус иапырхагоу: икам атаацэа-
ра ртакцхықэра! Икам айжэлантэқэа ртакцхықэра! Иах-
цэызит ахызи ахыымзги – хажэлар уи акэын еибаркны из-
маз. Уртқэа рхатыцан ацэгъара азэы иқэпены дтаркыр,
хыхь зызбахэ сымаз зегъы ршьапы иқэгылоит: шьюуки
аихабыра рахь ахэара-ачара амѿа иқэлоит, шьюуки апара
еизгара иалагоит. Абарт зегъы милат цэацэыгоуп. Избан
хажэлар ахақэитра анроу рхатцкыс изымиааиз? Ахақэитра
хамтас ихарымтазеит. Хтцеицэа ршьалоуп ахақэитра шахза-
аргаз, нас урт рхы зқэыртцаз рыцсадгьыл ламысла аныкэга-
ра халымшазеи?! Избан урт ақэрахьымзақэа ирласны из-
аххаштыз?! Азэы игэалашэо, азэы ихаштуа изыкаларызеи
рхы зқэыртцаз рыцсадгьыл макъана ршьа аламбазцтеи! Ус
анакэха, ари ицшьоу дгьылуп, уи зцъынцбу рзы ицшьоу тэы-
лоуп, ицшьоу атэылафэы ацэгъара акатцара гэнахара дууп.
Аха уи хазымхэыцкэа агэнахара кхатцоит, ус анакэха, иах-
хаштит зхы нақэтцаны ахақэитра хзаазгаз хтцеицэа. Уигъы
акэым, Апсны иахья икало ахтыскэа адунеи иахытэоит, зе-
гъы рылацш ххуп. Ишпахзырхэо урт? Хара зегъы хартхазам.
Хара хатцкыс хагацэа ирыдгыло рацэаѿуп, ус анакэха, урт
икартцо апропаганда адунеи иахдыртэоит. Ирхэазеи урт?
«Апсуаа уаахэ уны аиааира ргон, аха рхэынтқарра шрыз-
ныкэгоз аадырцшит». Цабыргуп, аибашьярфэы ихацхрааз
ыкоуп, аха урт ихацхраауан акароуп, аибашья ахьамтара
зкэакэа иаакэызхыз хтцеицэа роуп, 90% иныкэырцшны ауп
ишысхэо, итахаз хтцеицэа роуп. Аха хара хайфымкаарақэа
хазтахым ишитаху инархэы-аархэны дрыхцэажэоит. Ишца
нас, ахэатэы рахтан, ирхэоит!

Иаамтоуп уажэшьта абартқэа зегъы хрызхэыцны хаг-
хацхақэа рырееира, хтцеицэа рхы зқэыртцаз хацсадгьыл
Апсны ламысла аныкэгара. Ари катцо «нахьхы игыло»

ракəзам, хара зегы азəазəала икахтəозароуп – дасу хахыгы-
лоу ихалшо кахтəп, ламысла, гəыкала. Убаскан ауп Ацсуа
хəынтқарратқəа аныкахтə.

АЦСУА ИХНЫКƏГАШЬА: ИФАТƏ, ИЖƏТƏ, ИЧЕИЦЬЫКА

Адуinei ағы шəкыла амилатқəа ыкоуп, урт ирымо-
уп рхатəы тоурых, рхатəы культура. Бырзентəыла ааго-
зар, иахьатəи ахəынтқаррақəа ршəага-загала хəынтқарра
хəычноуп ишыцхьазоу. Ус икоуп ауаацсыра рхыцхьазара,
территориала, экономикала. Аха ажəытəзатəи абырзенқəа
убриафыза акультура ацыртəит, рхəынтқарра акəым, Ев-
ропатəи ажəларқəа зегы ирызхаша. Ус ауп адунеитəи
ажəларқəа ркультура атоурых шыкоу. Хыхь исхəахьейт:
аславианцəа (аурысқəа налатцаны) рышəкəфыра абырзен
шəкəфыроуп шыатас иамоу.

Ажəларқəа ркультура иахəтакны икоуп рхатəы бзазара,
рыфатə-рыжəтə рацхьа инаргыланы.

Еицырдыруа ажəоуп: ауафы ахан иргыларц, ашəкəы
ифырц, амузыка апитцарц, ицсадгьыл ихьчарц азы, рацхьа
иргыланы акрифəроуп, акрижəыроуп, иееилеихəароуп,
ихы назтəеикуа ахыбра имазароуп.

Ари азтəарафы ацсуаа ианакəызаалак ихьцшымызт,
рхатəы бзазаратə культура аптцаны ирыман.

1980 шықəсазы Естониантə сасык ашəкəыфəцəа дахтан.
Ацсуа қытақəа рахь дааган, хажəлар рынхашьа-рынтышьа,
хныкəгашьас ирымаз ихарбейт. Атдыхəтəан данцəз хиэзтəа-
аит Ацсныка уаара ушцэзыкоу хəа.

«Сара избэзи исахази макьана цқьа срызхəыцроуп,
– ихəейт иара, – амала уажəнатə иналкааны исхəо, шəара,
ацсуаа, сыжəлар ратцкыс акультура змоу жəларуп: шəара
ишəымоуп шəхатəы чейцьыка, шəхатəы чысхкқəа».

Итəбыргытқəкьаны, аестон ишихəаз айцш, европаа зе-
гы рчыс хкқəа еицшуп, абри амилац, абри рчысуп хəа ина-
лукаауа мацуп. Авариантқəа ыкамкəа! Иаагап аборшьч. Уи

зегы ирымоуп, аха иалкааны идырехэоит аукраин боршыч. Уи хэыкатцаф бзиаак илыбзоуразар акэхап, аха уи уажэы зегы ирзеипшхеит.

Ацсуаа рёы ачеицъыкагы акулът ыкоуп. Уага учеицъыка агыама аниба нахыс шэеиґацэазам. Ачеицъыка чыслоуп излашьақегылоу. Анкыа, ажэытэза ацсуаа ачарыц лартдон, иаадрыхуан. Ачеицъыка ахызгы зхылтцыз уи ауп: ачеи ацъыкеи. Илартдон, иаадрыхуан иара убас ашызи ахэызи. Ахэыз «абыста» хэагы иашытан: уи ирсаны абыста руан. Мыстхэагала иумхэозар, мхапла иузымхэартэ ибагыаны ируан. Атцыхэтэан, 200-ка, 250-ка шықаса уажэацхыа Американтэ Европака ацыкэреи анықэнагала, Тыркэтэылантэ Ацсныка иаанагеит. Уи ирласны ацсуаа ирылатцэеит: ахэыз иалхны ируаз абыста, ацыкэреи шыла иалхны ируа иалагеит. Излырхуаз аматериал аеапсахзаргы, абыста шбыстаз иаанхеит. Уи инавагылеит акэыд. Ацсуа еснагытэи таацэаратэ фатэыс имоуп убарт афба – акэыди абыстеи. Урт ирыцуп аутратых хккэа: идыртэуа (анаша, апоמידор, ахэыл, ацыца, акапуста, ачыркэа), акэыд агыама бзиа азто ахэысхэа. Атыц чыда ааннакылоит апырпыл, уи иалырхуа ацыктэатцаа. Урт зегы ирымоуп агыама чыда рызто рхатэы технология.

Ахшхартэи акэаци змам милат дыказам, уи милат чысуп узазхэом, аха ацсуа ихшхартцэ архиашыа, уи ахккэа азэгы иёимтцаазеит, ашэеилатцеи ашэхарфэи ихала иацитцаз роуп. Ажэа «сулугун» зхылфеиааз ашэеиларгэыгэ (ашэеилатца) ауп. Ус анакэха, Кавказтэи ажэларкэа ацсуаа хкнытэ ауп уи ахызгы ахатагы ахынтэиаргаз.

Иаагап акэац. Ацсуа ишытэа ашышыа акара акультура ццу, хашыцэа адыгаа ртэы алахамтцозар, икалап азэгы имамзар: аиёыхшыа, ажыыхэтақэа реишшашыа, урт рахытэ реиша ихатэроу, аеытмытқэа иаамхны икарыжыуа ухэа, акультура дузза иарфеиаз ракэны икоуп.

Уигы акэым, акэац хккэа аагозаргы рхатэы чыдарақэа рымоуп, акэац иахыгалак икэацуп, аха: акэац жэны, акэац тцааны, нас амцаёы ирцшшаны, атубар. Арт аххкык абыста ишанаало аипш ачабабагы ианаалом, амгыалгы, алауашы-

ггы ирнаалом. Урт Анцэа «изишаз» ацсуа икѣафуразоуп. Ацѣыктэатцэа џыла иршышыны агэатцэа иахышыны ирзуеит, амгэа рчацоит – уртггы рхатэы чыдарақэа рымоуп.

Акэтыжггы ижэны, ацѣыктэатцэа акэты атэан ала иршышыны иахышыны амцаѣы ирзуеит, ма ашытэажыы аицш, хатэра-хатэрала еиѣыхны, ацсуатцас ацѣыктэатцэа алкѣо, еиларшэшэа ирчацоит, акрыфара згэампхазо ачыма-заџгы деилаханы ифартэ, агэапхара-чара аманы икартцоит.

Ирацэоуп, ибеиоуп ацсуа ичысхкқэа. Акэаци акэтыжы ацѣыктэатцэа усггы ирыцуп. Уи иначыданы арашыха сызбали апхэасасызбали акэаци акэтыжы иузыркѣымтхо ирыцуп. Ахэылбггы абырчмани качбеила ичапаны, еиуеипшым артэы хкқэеи аутратыхкэеи – ирацэоуп ус еикэупхьазаша. Аџы, ауатка, ажырыз...

Иналкааны иазгэастар стахуп: урт зеггы ацсуа хныкэга-гас имоу чыс хкқэоуп. Аха урт, аматэа аееилахэара анаџгы ишчырбагоу аицш, рхатэы чыдараггы рымоуп. Убри ачыдароуп «ацсуа чеицѣыка» ззырхэоггы. Ацсуа таацэашэала еснагъ иифо – акэыд, абыста, артэы, ахшхартэы – асас да-нааилак, уиггы иџны урт роуп иифо, аха уажэы апшэма урт иатэеишыазом: ашытэа изишыуеит дсас дахьзар; уак-тахык иакэзар – акэты изишыуеит. Хыхь ишаххэахыоу еипш, даеа цыфа чыдак имоу изцэыригоит. Абасала, ацсуа чыс цакылаггы формалаггы ахатэ чыдара амоуп асас ианизцэырырго, усқан уи чеицѣыкоуп, ахатыр хараkhoит.

Дасу ичыс иара изы ихаауп рхэоит, усоуп иагышыкоу. Аха ацсуа чыс згэы бзиоуггы згэы бзиамггы рзы чыс ласуп хэа ипхьазоуп, атэым милатггы иргэарцханы ирфоит. Ацсуа чыс акалори бзиа амоуп, аха ауаџы ицнатэазом. Иаххэап, асуци, аборшычи, ачеи есымша изфои ацсуа чыс зфои аaidургылар, ацсуа дкалаза дыкоуп, еггы мыцхэы ицны, имгэацэа кылшышь дыкоуп.

Агеронтологцэа ицо-иаауа итыртцауеит ацсуа икэра ду «амаза» атдырдыраарц. Сара уи анаука сацэыхароуп, аха сымџашыакэа абри азтэара атак кастцоит: избан хабатэа шэышықэса рѣынза зныртцауз, уажэы хынџажэижэаба, цшыынџажэа изреихамхо?

Ҳабацәа рыцстазаара ицсабаратәны (естественно) имѡапысуан: аус иуан қәнагала, акрифон иласу, ицсабаратәу, ауаѡы ицзымтѡ, акалори бзиа змоу фатәыла, ахшхартѡы рацхәа инаргыланы; арыжәтә иѡаиршьзомызт, иижәуаз цқһан, ихәшәыркымызт; ацхын ашьха дцон, уақа хышхартѡы мацарала дчон; игәы тынчын, ицәа тынчын, мыцхәы гәамтѡра имазамызт, уахгыы-ѡынгыы ҳауа цқһала ицсыц леигаѡеигон. Ас еицш ацстазаара змаз изы 100–120 ш. инеиҳангыы антѡра проблемак аманы иқазамызт. Хи-азтѡаап апрофессор-агеронтолог: абрақа еикәысыцхәаз рахь акыр мыцхәума, мамзаргыы акыр узацтѡма ҳәа. Агәра ганы сықоуп дышсықәшаҳатхо ала.

Аѡбатәи азтѡара атак. Асовет мѡра ашықәсқәа рзы ацсуа ицсабаратәыз ицстазаара иаақәыртѡиааны аееитанакит.

1. Ифатә, ичыс хкқәа шықаз иаанхеит, аха ахшхартѡы уажәраанза меигзарах ишықаз аицш иқам, игархеит ицсабаратәу ацсуа ичыс;

2. Ацыкәреи аминералтә ртѡыгалоуп, шамахамзар, ишаадрыхуа, иара убас аутратыхгыы;

3. Зегыы-зегыы ирыцкны икалеит арыжәтә: иѡума, иуаткоума, шамахамзар, зегыы шыақарлыхуп. Амедицина излаҳәо ала, уи ауаѡы ишыа иалалазом, изеиқәаҳацхәазарызеи, изцырхагам органк ықам, анерв рацхәа инаргыланы, зегь рыла уи ауаѡы изыҳарамуп;

4. Анкәа ацацхәқәеи, ағәтәы ѡнқәеи ирыѡнан, уажәы бетонла, қырымтла ичацоу, ҳауак зкылымсуа ахан дыѡнакуп. Абри ицстазаара ҫыц иахқһаны ацсуа уахынла ҳауа цқһа изыфазом, ѡынла затѡык ауп, уигыы ақытаҫы дынхозар. Ари ацсуа дзышыцыламыз цстазаароуп.

Абарт афактқәа анализ анырзааулак, ицбахшьазом иахәа ацсуа 70–80 дреиҳаны иахьнимтѡа.

Ацсуареи ацсуа ицстазаареи, ишаабо аицш, иахәа ишыақәқһаны иқоуп, анаѡс урт рышыақәыргылара ҳаназыхынҳәуа, хыхь еикәысыцхәаз афактқәа цқһа инартѡауаны итѡааны, иахәтоу алкаагыы қахтѡароуп. Шьәтанкыла мап рцәахкроуп ҳара иахцәтәымны иҳаднагалаз, насоуп ацсуаратѡқәа анеиқәҳархо, ацсуа игәамчи иқәреи анизыхынҳәуа.

Ауафы игѣамч шака игѣѣоу акара ихылтцаггы ргѣамч гѣѣахоит, инеизакны амилаѣ гѣамчггы калоит. Згѣамч гѣѣоу амилаѣ ырылымшара икоузеи! Агѣамч – уи амалкѣа ирмалуп.

АЛКААҚӘА

Хыхь сызлаѣажѣаз жѣйтѣнатѣ аахыс апсуаа традициала фатѣыс-жѣтѣыс, хныкѣагас ырымаз ауп. Уи хажѣлар иды-рѣиаз иоригиналтѣу бзазаратѣ культурууп. Аха аамѣаѣа реырыпсахуеит, ажѣларкѣа ркультура еилаѣѣоит, рмилаѣ фатѣѣаггы.

Хажѣлар рмилаѣ чыс инаваргыланы, егьырт ажѣларкѣа, еихаразак европатѣи, ачыс хккѣаггы храцион иалало иа-лагеит, еихаразак акалакь аѣы. Иахьа аборшьч, асуп, ахар-чо, акотлет, абрынѣь, ашьахариа ухѣа милаѣ чыск еипш икарѣоит, гѣахѣа дула ирфоит апсуа ѣааѣараѣы. Ари иб-зиоу, иѣѣгьоу? Хѣара аѣахума, даара ибзиоу акакѣны ико-уп, избанзар, ахақьымѣѣа излархѣо ала, ачыс иага акалори харакызарггы, еснагь хкык амаѣара уфалар, уиакара хахара уоузом – ауафы ифатѣ шыақѣгылазароуп еиуеипшым чыс хкыла, урт шака ираѣѣоу акара иахаѣаеит.

Анкьа апсуаа, ааглыхратѣ тауаркѣа рыла имчымхазар-ггы, меигзарахда ахшхартѣы рыман, ырыгмызт акѣаѣггы, акѣтыжьггы. Уажѣы урт анырзымхо, еихаразак азын, урткѣа зыпсахуа европатѣи ачыс хккѣа рхы иадырхѣозароуп. Ақьѣаѣы инхо уи азы рѣагылазаашьа еихаггы еигьуп: уака акарѣош, акапустѣа, апомидор, абаклаѣьан, аболгар пырпыл ухѣа зеггы адгьыл икѣаадрыхуеит, урт ырылхны аборшьч карѣоит; абаклаѣьани, аболгар пырпыли, апомидори, аза-ракьа хѣшала еитѣаѣьны икарѣо ачаѣа, ачабаба ма амгьал иадкыланы ирфоит, уи азынразггы ихырѣоит, шыжьла ахѣычкѣа ашкол ахь ианѣауа азы иреиѣьу фатѣуп. Акар-ѣош хѣшала иуѣьырггы ифатѣ бзиоуп. Ахѣычкѣа рзы ифатѣ бзиоуп иара убас еиуеипшым аварениақѣеи аѣьемқѣеи. Урт шыахѣла ырылтѣуеит шѣыр хкыс икоу зеггы: аха, атѣа,

абхәа, абхәаса, атама, абгызра, ашымха. Аварениеи ацье-ми шыахәла иалтцуеит алахә. Урт зеггы ақытаҕы хәыдацса-да икажбуп, ашыақар ауп иатаху. Ашыақар ажь иатаны афы алырхуеит афыжәцәа – уи хәшәыркуп хәа ипхьазоуп, алко-гольтә чмазара арҕауеит, анаркотикатә матәашьар иафы-зоуп ауафы игәабзиара атцшәаараҕы. Еигьми аваренияхь рхы иадырхәар! Иаххәап, ақытаҕы атаацәа ахшхартцәы рымазам, еихаразак азынра, ашыыжь ахәычкәа ашкол ахь ианцо ирҕартцои? Чаик инахәозар акәхап, аха хахарас иа-лоузеи? Ахәычы шака дыттәааны дуаазо акара игәамч бзиахоит, згәамч бзиоу изхараҕы бзиахоит, махашьаха-лаҕы дыгәҕахоит, ихшыҕы еилфаца икалоит. Абри хха-мыштып анацәа, абацәа, андуцәа, абдуцәа. Убри иахьа иха-гуп, еихаразак хқытақәа рҕы. Хабацәа ус рхәон: «Ахәычы быжь-мгәак имоуп, иаргәажәа ишътнахуа енак ифоит». Уи дыҕуеит, дыцауеит, тынчрак имазам, иорганизм ацья аир-боит, ус анакәха, уи аацсара иканатцо акара афатә-ажәтә-ггы атахуп, иатахуп иорганизм иазыпцәоу акалори. Уртқәа анаиулак ауп ахәычы игәамч аныгәҕахо.

Ацсуа қытақәа рҕы ацықәреии акәыди рнафс ирацәо-уп акартош, акацуста, убас аутратых бзианы иказцо. Иа-агап акартош. Уи февраль мзазы илартцоит, ииун аеана-аонашо итдырхуеит. Акартош аарыхра злабзиоу, акы – уи аныкало аамтазы аарфара калазом, ҕба – акартош аатцхны ацықәреи, акәыд, ма даеаки иутаху лаутцоит. Абасала, уи адгьыл ҕ-еафрак ықәаурыхуеит. 1998–99 шықәсқәа рзы аарфара икалаз иахнарбеит хәпхьака уи хшыҕышътра шатаху, иналак-аалакны акәымкәа, ақытаҕы зеггы иаадры-хуазароуп хыхь зызбахә сываз акультурақәа. Ацықәреии акәыди камларггы урт фатәыс шыахәла ухы иаурхәоит. Аарфара цырхага канамтар, имцхәны иааурыхыз ацьяр-мыкьахь икылганы иутиуеит, ацара унаҕоит.

Изаазарызеи, уртқәа ракәым, итрадициатәу ацсуа утратыхкәа, ахәыл, ацыца, ахәысхәа ухәа азынразы меи-гзарахда измоу мацуп. Ацыца акәзар, ажәла зынза иззе-ит, иахьатәи абицара ирбарггы ирыздырзом. Урт зеггы шыақәыргылатәуп, ирҕиалатәуп, аутратыхаазара, уи ха-фатәи хажәтәи иахәтакны икоуп.

АПСУА ИДОУХАТЭ ЦСТАЗААШЬА: АШӘА, УРТ РЫХКҚӘА, АКӘАШАРА, АҢЕИЛАХӘАРА, АҢЫРБАРА

Апсуа идоухатэ цстазаара иузаҕымтхауа иадхәалоуп ашәа. Апсуа ашәа ихәон дангәыргьоз, ашәа ихәон аус аниу-аз, ашәа ихәон шәарыцара данцоз, даныхынхәуазгьы; ашәа ихәон агәаҕра дақәшәар: ахәсақәа азәазәала амыткәма уаз ашәаны ирхәон, аңьабацәа «Ауоу» еицырхәон; ахацәа «Азар», «Ахәрашәа» рхәон, афырхацәа ашәа рзаңыртон, ахатцара ашәа азырхәон. Алаф, ақьаф, ахьзыртәра ашәаны ирхәон.

Апсуа ашәа, шамахамзар, коллективла ирхәо ашәақәоуп, избанзар, дара ашәақәа зхылҕеаауазгьы коллективын. «Кьараз» уны аеага еицыркуан, уаҕоуп иахьиз аеагашәа «Рерашья»; тацаагара гәыңык ауаа еицон, уаҕоуп иахьиз атацаагара ашәа «Радеда», убас ауп «Ажәеипшьаа рашәа» егырт ашәақәагьы ажәлар ишдырҕеаиз. Ус шакәугьы, ажәлар рҕы иҕан иналукааша абаҕхатәра змаз ашәахәаҕ-цәа, убарт ракәын ашәа аңызцозгьы. Убас Кьахь Хаңьарат данҕаха, Абзыңан ирылаҕит иаразнакы, хатә хьаак аипш ажәлар ргәы далсит. Иахааныз излархәоз ала, убаскан, убри ахьаа шрымаз, гәыңык ашәахәаҕцәа рхы ааиларкын иаңырҕеит цсра зқәым афырхатцара ашәа «Кьахь Хаңьарат». Уи хатцара ашәоуп, иагьуазашәоуп. Агәра ганы сыҕоуп убри ашәа аңцараҕы Жана Ачбагьы далахәын хәа, итцаам акәымзар.

Акәашара хкқәагьы убас ауп ишиз. Ашәа иадкыла-ны хәхәаңшуазар, акәашара еснагь агәыргьара акәын изхылҕеаауаз, агәыргьараан акәын ианыкәашоз. Акәаша-рагьы, ашәа аипш, коллективлоуп ишыкәашо. Азәазәала ашәахәарагьы, азәазәала акәашарагьы апсуаа иркәзшьа-мызт, икәамаызтгьы хәзхәом аха. Иаххәап, аңхьарцархәаҕы ихала ашәа аңихәоит, иара убас уи иагьиңдыргьызуеит. Еиха ирылатцәаны икәз ҕыңьа реицкәашара акәын – арцызбеи аңхьызбеи. Инеитак-ааитакуа урт рҕызцәа ирыңсахуан.

Ашәа азбахә анхамоу амузыкатә инструмент азбахә мхәакәа узавсуам. Иҕоуп амузыкатә инструменткәа ажә-

ларкæа ирзеипшны икæлаз, урт рыцсадгьыл адшаарагьы
уадафуп. Агитара аагозар, иара афытцаз арабцæа роуп, аха
Испаниеи аиспан бызшæала ицæажæо латынтæи Америкеи
рæы еиха ажæлар рдоухатæ цстазаара иагæтылсаны икæлеит.
Икоуп амузыкатæ инструменткæа рварианткæа еиуеипшым
ажæларкæа рæы. Ақыртуа «Пандури» хæа ирымоу, дара ре-
ипш, дагъстанаагьы ирымоуп, уигьы уи ауп хъзыс иамоу. Ус
еикæупхъазаша рацæоуп.

Апсуа идоухатә цстазаара иарҕеиаз, даҕа жәларык ырым, иоригиналу музикатә инструментқәоуп апхьарцеи аҕырпыни. Урт еиха ажәлар ырылатцәаны иқоуп. Рыхьзгы, рформагы, рархәашагы, вариантуп хәа узымхәартә, иеицшу музикатә инструмент ықазам.

Икоуп иара убас амузыкатә инструменткәа «ақымаа», «ахымаа» захьзугьы. Уртгы ацсуа идоуха иарҕиаз иреиу-оуп.

Абарткәа неихшьаланы хрыхәацшуазар Апсуара, иа-ацбоушьяртә, доухала ибеиоуп. Атагылазаашья маншәала змаз ажәларкәа, рмузыкәтә фольклор иахылырфеианы, наф хара цхьака ицеит, ажәлар иапыртцаз хараза рышьтахька иааныжьны. Хара уи афыза атагылазаашья ахьхамамыз иахьканы, хаамтазтәи амузыка акыр аеиара шаиузгьы, ххатәы композиторцәа шхаузгьы, ажәлар иапыртцаз аму-зыкәтә культура хзахымхәхәеит, уимоу, уи афазара афынза хзымназеит. Ганкахьала уахәацшуазар, уи иахнарбоит хажәлар иапыртцаз ашәа-музыкәтә фольклор шака идуу, итцаулоу, ибеиоу...

Апсуа идоухатә цстазаара иахәтакуп уи ишәтцеи-иҕэынтцеи. Амаҕеала ауафы иеиелеихәоит, дарцхоит, ахьта дацәнахьчоит, аха уи амацаразы акәмызт апсуа изитахыз: аматәа ҕырбаган – иеаладирбон, аматәа цәфы-чан – цәа-фычаган. Убри азы уи иман андәылтцга матәа, нас афы ишәитцозгы.

Апсуа иман ихатэы матэа: иеикэа ишыапы иаадшэало, икыаф, иразны мака ақэтаны; апхын, иласу атауар иалхны ахылца гьеж ихейттон, асахтан еимаа аймсы нақэтаны, ишыейттон. Аласа иалхны ирпон, ирсуан, идрапон акэмыз-

цәа. Уи азын азы аикәеи, акьаҕеи, ахылца гьежьи рылырхуан. Ирзахуан иара убас ахтырца. «Азиацки» хәа изышьтоу ашьатцеи ахылпарчи кавказаа ирзеипшуп. Кавказаа ирзеипшуп иара убас акәымжәи акабеи, аразны маҕеи, аүапееи. Ус шакәугы, урт апсуаа дара ргьамала изахны, урт рхатәи вариантқәа рыман.

Анхафы абжъаапны акәмызцәалых матәа инаццаны ажәцәа еимааи аимси ишьеитцон.

Икан еицырдыруаз ахәса аматәа кәзарыла иззахуаз азахцәа. Убарт ирыбзоураны апсуа ишәтцатәи – ицәарпхагаггы ицәафычагаггы – иара ихатәны, игьамеи икәзареи идырҕеи аз матәаны иман. Урт анишәу егьырт кавказаа дрылукаауан, убриазоуп урт апсуа матәа хәа изрышьтазггы.

Ахәса рыматәаггы еиуеипшымызт, кәзарыла ирзахуан дара ахәса рхатә.

Ахәса ркәзара аматәа азахрала ихыркәшамызт. Ахәса кәзарыла ауархал рсуан, еиуеипшымыз асахьеи апсуа орнаменти рныртцон; икәтцаны сахьас иаартахыз зеггы акаруат қәыршәқәеи ампахьшьқәеи ирныртцон. Урт иреиуан: ахәыхә, арбагь, ацгәы, аласба, ашьабста, абнацә. Ус аипш абафхатәра змаз ирхыгехәаны ирзырхәон: «Атцыс мөас асахьа тылхуеит!» Арцызбеи апхәызбеи еибыртар аныртаху, уи лыгехәапхьыз иалан убри лкәзараггы. «Уи дшызахуа еитахәашьа амам!» – рхәон ақьағьариацәа.

Иааизакны хәхәапшуазар, апсуааи адыгацәеи цәфычала хәзлеипшү рацәоуп, избанзар, хара еихылтцшьтроу жәларқәоуп, жәытәнәтә аахыс аитанеиааира хәбжьан, ус анакәха, икәлап урт еицхәрҕеи аз, иахзеипшү культуразарггы. Уи акультура хәцеифыршоит авайнахцәаггы (ачеченцәеи аингушцәеи), дағьстантәи ажәларқәаггы, ауапсааггы. Цабыргуп, ауапсаа Кавказ икәнагалаз жәларуп, аха урт культурала апсуааи адыгацәеи анырра икәртцаз ала, ирзааигәахеит, еихаразак рашәақәеи, рыкәашарақәеи, рыматәеи рыла, иара убас Нартаа рхәамтақәа рылаггы. Иахзеипшү аепос аипш, егьырт зеггы рҕггы дасу ххатәи вариантқәа хәмоуп. Ус анакәха, зеггы азин хәмоуп ахәара: «Ари хара иахтәуп».

Аахытц Кавказаа ақыртқәеи агыркәеи роуп ус аицш ахәара азин змам: урт хара хкнытә иргаз роуп милат матәас ирымоу. Урт ирейуоуп: акәымжәи акабеи, аразны макеи акамеи, иара убас азиацкигы.

АШӘАРЫЦАРА, АБНАЗАРА, УРТ РЧЫДАРАКӘА

Ашәарыцара адунеи аҕы ажәларкәа зеггы ирзеипшу, зеггы рейха ижәйтәзатәиу занаатуп. Рацхызатәи ауафы, адгыл дыкәаарыхуа, арахә иаазо далагаанза, ихы зланыкәи-гоз ашәарыцара акәын, шәарахжын фатәыс имааз.

Жәйтәнәтә аахыс апсуаа рҕы ашәарыцара ахатәи чы-даракәа амоуп: ахныкәгареи ақьяфуреи инарываргыланы, ашәарыцара абзиабарей уи иацу ахызи-апшеи атыц гәгәа ааныркылоит.

Апсуаа азәазәалагы ишәарыцон, икан еицырдыру-аз ашәарыцафәа-абчарахкәа, аха ыцҕа, хык, цшҕык, инейхангы гәыц-гәыцла шәарыцара еиццалон. Амәа ианыкәло ашәарыцара анцәахәи Ажәеипшәаа ихызала иныхәон, «пыхашәабзиа» ритарц. Ирхәон Ажәеипшәаа рашәа: «Ихаутаз хҕеит, иахжәит, халгеит, аҕазы хухәо-ит» рхәон. Апсуаа ашәарах Ажәеипшәаа ирахә роуп хәа ирыцхызон, иара «иифаз-иижәыз» ауп иуито рхәон. Ажәеипшәаа имфац, унадгыланы уеихсыргы, иакәшәазом рхәон. Ашәарыцаф ашәарах «сшҕит» ихәазом, «исоуит» хәоуп ишихәо, «Ажәеипшәаа иситеит», – ихәоит.

Ашәарах ахымоу уггы ашҕа катцәаракәеи, шәарахымзар уаф дахыымнеиуа акәапаҕацаракәеи абахә харцъарракәеи рҕоуп. Урт рҕынза анеира ус имариамы-зт, ауадафәа анафсгы ишәартан. Икалон амашәыркәа, икан ашәарыцаф дантахоз. Изтахыз зеггы шәарыцара изцазомызт, уи атәи здыруз ракәын ицоз. Ғыц шәарыцара зшҕаҕа еихызгоз апышәа змаз ракәын изгоз, урт ирҕыртцауан ашәарыцашҕа, ашәарах рымаза, урт ишры-знеитәу, даеакала иаххәозар, ашҕа азақәан рдырузар акәын, уи ала иалагон.

Ашәарыцара имариоу усым, уи азы ауафы абафчыда ила-
зароуп, ишьамхы ттарызароуп. Уигы акәым, ашәарыцара
ахатә тас, ахатә қабз амоуп, урт ныкәугозароуп. Ашәары-
цафцәа, иара убас ахышьцәаггы ашьха азакәан иқәныкәаны
акәын рхы шымфәпыргоз. Ашьха арыжәтә ржәзомызт, уафы
сибом хәа иакәым картқомызт, мфакы ианықәло иныхәон,
иныхәон ианеикәшәалак, иныхәон машәырк иакәшәарггы,
иаххәап рфыза абахә даанахәар, ибаф ритәрц ашьха иахы-
лапшхәу ихәон. Абжәапынггы иныхәон, ус тасс ирыман,
иныхәон рхәы рнапы анадыркуа, иныхәон уаха ицәарц
ианышьтало. Итқасымызт ашәира, ажәеимакра, агәаара,
рахәык иазгәаарггы иакәшәиуамызт.

Убарт атқасқәа еилазгаз ашәарыцарафы дыхиом хәа
ипхьазан, дыхьчазар ирахә рыла апхаста иоуеит рхәон.
Ашьха еснагь иатахуп доухалаггы моральлаггы ацқара.
«Ашьха иахылапшхәу ицәутцәахрани икоузеи, еснагь ула-
мыс цқьазароуп» рхәон.

Ашәарыцарафы кратцанакуеит хәа ипхьазоуп амшьта.
Убри акнытә, шәарыцара ианцо, шарцазы игыланы, азәы
реимырбакәа амфа иқәлон. Еихаразак реицәырыхьчон
зымшьта цәгьоу. Ус иказ ақытафы еицырдыруан.

Ашәарыцафцәа бзиақәа, ауаа хатәрақәа реипш, ажәлар
рфы хатыр рыман. Урт уиақараггы ирацәафзамызт. Икоуп
традициала, рабацәа, урт рабацәа иаарымданы ашәарыца-
ра инаңызтцо, избанзар, уи атаацәа ркны ашәарыцаф икульт
ыкоуп, еихаразак ашьха қытақәеи ашьхарцы иазааигәоу
ақытақәеи рфы. Урт ртаацәаггы ирдыруеит ашьха атқасқәа:
ашәарыцаф шәарыцара данцалак атаацәа рхы иацқлап-
шуан, ишәиуамызт, ацтәы картқомызт, уимоу, алатқәкы
иатқакьомызт.

Ажәлар рфы ашәарыцаф ахатыр имоу урт рәапыц
хәамтқәаггы ирныпшит. «Атқыс мфас абла тикьон, апслахә
мфас абга питцәон» рхәон. «Нартәа рахәшьа Гәында пшза
бафлашала ддырчон» рхәон. Ашәарыцаф иашта унта-
лар дзакәу удыруан. Уи ифны абартца дырпшзон ашәа-
рах ртәыфакәеи рцәакәеи рыла: апслахә, абнацьма, абғаб,
абынәа, амшә-цәа. «Уи иашта хкаан шәарах шьахәарла,
вакьыцла урч шышын» рхәон.

Смыр Гәдиса ажәлар ашәа зизырхәоз иналукааша шәа-рыцафык иахасаб алоуп. Настгыи уи уақа дтахеит хатцарыла: ахра данаанахәа, ибеит уажәшътә дыштәхоз, аха ибафмызырц, дышлеиуаз аеыгәхәа илабашъа аирсит. Убриалоуп дызларыцшаазгыи. Уи афактгыи Гәдиса ихатцара аазырцшуа акакәны икоуп. Хәац ақытан Хашыг Чыгу хәа шәарыцафык дықан. Излархәоз ала амхацьырра ашыкәсан диит. Данарпысха дшәарыцафын. Шәарыцара дцеит зны нхытқа, Цсхәи анафс, Азтцөйтцәи аганахь. Убрака тыпк афәи абгабқәа быжьба ишьит. Иахъа уи абракониерра хәа иашьтоуп, аха ускан ихъзын-ипшан. Ашәарыцацәа уи атыц ашәарыцаф ихъз ахыртцеит: «Хашыг иабшәара» хәа иашьтоуп иахъагыи. Абас икан ашәарыцара акульт.

Ашәарыцацәа дара-дарала хатыр еикәыртцон, иаацьоушьартә аихабра-аитцыбра пату ақәцаны иныкәыргон. Урт еитцашьыцны, ишакәхалак сара апхъа схысуеит хәа азәи далагомызт. Ус азәи ихы иатәеишъазаргыи, иахатыр лақәуан ифызцәа рфәи. Убри акнытә агәыц еицу даара аибәхатырра картцон: реихабы апхъа ддырхысуан, рацхъаза шәарыцара итытцуа арцыс дандырхысуазгыи ықан: еиха иахъыманшәалоу амфәа тшәарафәи дыртәаны ашәарах идырцалон. Ашәарыцаф қәыцш рацхъатәи иманшәалара хатыр ду ақәыртцон, ашьтәа шъны дырныхәон, Ажәеипшъаа табуп хәа иархәон дахьирманшәалаз азы, анафсгыи дахьынтытцуа пыхъашәа бзиа иитә, алапш хаа ихызарц ихәон.

Ахъшыцәа ргәартыц афгыи ашәарыцацәа ргәыц афгыи кәрала иреихабыз абна бызшәала «Ацәымш» хәа ишьтан. Аитцыбза «Агәач» ихъзын.

Агәыц еицыз ашәарах роур, уи ашарафгыи ацсуатцас ахатә чыдара аман. Убас апхъа ашәарах еихсны изхәыз, иатахызар ицсыгезангыи акәзааит, уи ашьтахь ифызцәа ирызшьыр, зегь дара роуп, рацхъатәи зхымтә ақәшәаз итәуп хәа ицхъазоуп. Атцыхәтәан ианыршо уи ахахәда (ақатара афыхыс) иртон, егыи иаанхаз агәыц еицу еикараны иршон. Изшьытцәкъазгыи далкааны ихәи ршазомызт – урт зегыи еикаран. Рацхъатәи ахысымтала ишьырггыи, убастцәкъа акәын ишыршоз. Ус иршон қәасабк ршьырггыи, адомбеи

ршыргы. Уи ашәарыцара азакәан акәын. Қәасабтқәкьазар ианыршоз мачын: ус иааидтәаланы ирфон-иржәуан.

Ашәарыцацәа, ахышыцәа реипш, агыгшәыги ашәара-хи рыхъз ршыон. Абна абызшәала урт зегъы хъзык-хъзык рыман. Убри атқас еилоугар ашәарыцарафәы ухиауам хәа ипхъазан. Ахышыцәа ракәзар, зыхъз рымшыаз агыгшәыг ала апхаста роуеит хәа ипхъазан. Абасала, апсуаа абназарафәы рхатәы тқас, рхатәы кәзшыа рыман. Уи иахъзын «Апсуара», «апсуатқас». Аламыси аибахатырреи рыла еибаркын, урт ракәын амфә икәызтқоз, урт ракәын изырманшәалоз, иагъ-зырпшзоз.

АПСУА ХӘЫШӘТӘРА

Ачымазаф ихәышәтәра, згәабзиара уашәшәырахаз игәа-бзиара ашыақәыргыларә, ауафы игәахәарақәа ирыцкын. Фыцәа апсшәа ааибырхәар рацхәа изызтәауа ргәабзиара шыкоу ауп. Уи иагъцәашәатәзам: ауафы агәабзиара аниоу, игәалақарагы бзиоуп, иусқәагы дрыхъзоит.

Анаукатә медицина Апсны Асовет мчроуп иахъазгаз, уаанза жәлар рмедицина акәын хәышәтәрас ирымаз. Асовет аамтәзы ииашамкәа игәыгәтажын жәлар рмедицина. Ишдыру аипш, жәлар рмедицина шоит фбаны: атқиаакәеи урт рдацқәеи рыла ишыақәгылоуи аныхәагатәқәеи атәхәақәеи рыла. Рацхәатәи аматериалисттә наука мап ацәнақзом, афбатәи мап ацәнакуеит. Аха урт еихшаны, ииашоуи ииашами рыуа иарбану, мамзаргы издгылатәуи издгылатәыми хәа еилмыргазакәа рыфметодкгы нақ ирыгәтәсит. Уи ииашамызт хымпада. Убриала амедицина ахатә ааха гәғәа артәит, апышәа ду змаз жәлар рмедицинагы ашыапы икәырқәеит. Уажәы урт зегъы рышыақәыргыларә иафуп, аха ирацәоуп хнырхәышыа змазамкәа иззазгы.

Апсуа жәлар рфәы иқан еицырдыруаз ахәышәтәфцәа, иаххәап, алаапк зыцхаз, амаф зыцхаз алзыргоз. Ускан урт амедицина иазалыргазомызт. Апсуаа ирдыруан адоу хәшәы, атолоу хәшәы, амааисил хәшәы, апша хәшәы, аблы

АПСУАА РДИНХАТЦАРА

Апсуаа, ижэйтэзатэиу жэлэрык рахасабала, ирыман рхатэи динхатцара, рхатэи нцэахэкэа, рхатэи дунеихэапшра. Рапхэа иргыланэ апсуаа дрыман Анцэа – зегь зымчу, адунеи зегь иахылапшхэу. Урт рцэыртцреи рышьақегылареи ашэышықэсақэа атахын, икалап азқышықэсақэагы атаххазар. Уи амыртатратэ динхатцара акэын. Ажэлэрқэа зегьи рдинхатцара уи алоуп ишалагаз, насоуп ианцэыртцыз ақырсианреи амсылманреи убас егырт адинхатцарақэагы.

Рапхэатэи Ө-нызқь шықэса ахытцуеит, егыи – зқыи фышэ. Урт адинкэа зықэныкэо ипшыоу ашэкэкэа ионы икоуп. Амыртатра акэзар, атцарауаа-аетнографцэа русумтақэа ирчыдахаз, ипшыоу ыырак рымазам. Ус шакэугьы, хажэлэр ирыдыркылахэоу ақырсианрагы амсылманрагы ратцкыс рхата иапыртцаз рдин еиха ирылатцэаны икоуп.

Ақырсиани амсылмани динхатцарақэа ртоурых тцэауп, атцара змоу зегьи ирдыруеит, аха зтоурых хзымдыруа хажэлэр идырфеи аз адин ауп, хныхакэеи ипшыоу урт ртыпцкэеи рапхэа инаргыланэ. Урт ртоурых уажэшты еилкаашыагы амазам – убаскак итцаулоуп, ижэйтэзатэиу динхатцароуп. Амыртатра, хыхь ишысхэахэоу еипш, ажэлэрқэа зегьи ирыман, урт ртоурыхтэ тагылазаашыеи ркультура афеиареи зеипшраз еипш, еиуеипшымызт урт рдин афеиарагы: икан здин гэгэаны изырфеи аз, икан ипсыгеызгы, ипримитивзгы. Ажэйтэзатэи абырзенкэа аагозар, адунеи зегь афеи анырра гэгэа канатцартэ акультура дузза анапыртцоз амыртатра (иазычество) акэын динхатцарас ирымаз. Ус анакэха, амыртатра, динхатцарак ахасаб ала, хара хажэампшуазароуп иларкэны. Цабыргуп, уи рапхэазатэи ипримитивтэыз динхатцаран, иапыртцаз ахылтцшытрақэагы гэып-гэыпла реидкыланэ адгьыл икэаарыхуа ианалагаз ауп, урт рыпцстазаарагы ркультурагы ус акэын ишыказ. АнаӨс урт ахылтцшытрақэа рыфеиара еиуеипшымызт, уи рныпшуан рдинхатцарагы.

Иахэа адунеи афеи хадара змоу хэа ипхэазоуп х-динхатцарак: ақырсианра, амсылманра, буддизмра. Урт рцэы-

ртрей, рыҕеиарей, хықәкыс ирымази рыла урыхәацшуазар, амыртатра иаха ихаракны икоуп, тарадыррала еибытоуп, хықәкысгы ирымоуп ажәларқәа ирзеипшу динны ақатара. Атоурых иадыруеит ақырсианра ажәларқәа рылартәара аформақәа еиуеипшымкәа ишықаз: хаалагы икан, мчылагы икан, икан «ишьяартәыразгы» – «крестовые походы». Уртқәа ирхылҕеауан аибашьрақәа, ақәеибакрақәа, икан жәларак анықәырхуазгы, урт аибашьрақәа ирылазуан ажәларқәа иапырттаз акультура, еихаразак рдинхаттаратә культура. Урт анықаз еихаразак абжьаратәи ашәышықәсақәа раан акәын. Икан дара-дарала ианеиҕахауазгы: ақырсианрей амсылманрей еснагь аиндатлара рыман, ирацәан аибашьрақәа рахь ианкылеибагозгы. XX-тәи ашәышықәсазы усеипштәкьа еиҕамхазаргы, маза-аргама еиндатлоит. Урт реиндатлараҕы адин айдеиа аиха ампыттахаларатә политика иаха апыжәара аманы икоуп.

Абасала, ақырсианра аума, амсылманра аума, еилаханы цьаргы ирыдрымкылазацт – иахьабалак мчыла усын.

«Ишцарыдыркылеи» хажәлар ақырсианра? Ари азтцаара инамаданы иазгәастар стахуп уи атоурых факт иснатаз еипххәыцрак. Нарт Сасрыкәеи Иисус Христоси адунеи рықәлашья еипшуп: рфыцьягы доухалоуп ишиз. Урт еидхәалазам, тоурыхлагы еицәыхароуп, ус иаасымҕатәшәа саазхәыцит акароуп. Сасрыкәа ихаҕсахья мифологиатә хаҕсахьоуп, аха дыдгьылтәын, ус дагьяанхеит. Иисус Христос иакәзар, иреалтәыз уафын, итахашьягы – реалтәын, аха нас дыжәҕантәхеит, доухатә мчхеит, даеакала иаххәозар, дынцәартәит. Уи иациттаз адин – ақырсианра – адунеи иахыртәатәын, дунеитә динхатцараны икатцатәын, уи ала акәын уи анарха шаиуазгы. Иерусалим ауп уи адин ашьята ахьакыз, уи изахымсыр ишцакалоз? Ускантәи Римтәи аимпериа иапровинциан. Иисус идеиа даған усқан аимпериа иахагылаз Пилат, уи идтцалоуп Иисус Христос ацьяр дадыркацаланы цәгьапсышья ширтазгы. Цсышьяацәгья иртеит, аха уи иидеиа цсра ақәымкәа икалеит, ихатагы доухатә мчны, цсра иқәымкәа даанхеит. Уи зыбзоуроу, акы, айдеиа ҕыцын, ахата гәгәан; ҕба, Иисус Христос ицнагаҕцәа – апо-

столцәа – нас урт ирышьтанеиуазгъы ирылшеит уи аиде-
иа адунеи ахыртәара. Ицъоушьаша, урт убаскак игәгәаны
аус руит, ҫышә шықәса рышьтахь дтәзырхаз аимпериаҕы
ақырсианра хәынтқарратә динхатдараны ирыдыркылартә
икартцеит. Ақырсианра рыдыркылеит акультура дузза
апызтдахьаз, зхатәы дин гәгәаны изырҕеиахьаз ажәытәтәи
абырзенқәагъы. Амала, еилкаам урт ишрыдыркылаз: хаа-
ла акәу, мчыла акәу. Урт еихагъы идырҕеиеит ақырсианра,
адунеи ахыртәараҕы рылшара дуззоуп, еихаразакъы
Византиатәи аимпериа анапыртца аепоха аан. Урт рылоуп
ақырсианра Кавказ ишалартәахазгъы.

Ишаабо еипш, ускантәи аамтазы амыртатратә дин-
хатдареи ахәынтқарра ахатәи ахыгәгәаз акәын ақырси-
анцәа рнапаҕы иааргарц рҕахьазыршәоз, избанзар, уаҕа
икан амчра, акультура, игәгәан ргәылацәа рахь икартцоз
анырра. Ицъоушьартә икоуп урт рапхьа рхы ахьдырхаз
атәылақәа ишреиуоу Апсны. Иисус Христос иапостолцәа
ҫыцъа – Симон Кананитгъы Андреи Первозванныигъы
Апсныҕа иааит, рдинхатцара апсуаа ирыладыртәарц. Аиеи,
рапхьазатәикәан, Иисус Христос иарҕажәҫаны ивагылаз
ракәын дара. Урт Апсны рдин рзышьақәыргәгәар, нас Кав-
каз зегъы аҕы анырра канатцон. Апсуаа рхатә динхатцара
рыман, урт рапхьа игылан рныхақәа. Апсны хадара змоу
быжъ-ныхак ыкоуп хәа ипхьазоуп. Уи шахатра аҕеит ҳа-
бацәа рныхәапхъы: «Апсны иахылапшхәу абыжъныхак
шәылпха хашәт!» Урт еицырдыруа ныхақәоуп, ртыпқәа-
гъы ипшьоу тыпқәаны ипхьазоуп: «Лзаа-ных», «Лых-ных»,
«Дыдрыпшъ-ных», «Инал-Кәыба», «Бытха-ных», «Елыр-
ных», «Лашькындар-ных».

Хара иахьа ихаздыруам Иисус Христос иапостолцәа
Апсныҕа рхы дырхартә еипш ускан апсуаа рдинхатцара
мчыс иамаз, иахьынзагәгәаз. Ус акыкамкәа, хыхь ишысхәаз
еипш, урт арахь рхы дырхомызт, адунеи кьақьа дузза иахь-
цараз мычхәызма, ара хавараҕы икан Урыстәылагъы – уаҕа
зкышықәса рышьтахь ауп ақырсианра анрыдыркылаз.

Апсуаа рныхақәа рымч агәра ргон, Апсны иахылапшуеит
хәа ипхьазаны, урт ртыпқәа рҕы хажәлар ныхәартас иры-

ман. Настгы тзыцыпхьаза рныхакәа рыхьзала ажә-затәкәа катданы ирыман.

Иара убас, ипшьоу тыпк аґы акәымкәа, ус тып цшза-рак аґы инеины, Афы аґ ду имтданыхәон; ацута ааизаны ашықәсан зны ацуныхәа мґапыргон; иара убас ирыман анцәахәкәа изымтдахырхәоз: арахә рынцәахәы Аитар, ашәарыцара анцәахәы Ажәеипшьаа, Ашьхагәара анцәахәы Анана-Гәында ухәа ирацәаны. Ацсуаа ирыман ажыирақәеи ахыирақәеи, уртгы акыр зымчу ракәны ипхьазан.

Абасала, апсуаа Апсны идырґеи аз рхатәы динхатцареи рдунеихәапшреи тышәынтәаланы ишыкәз ауп Симон Кананитгы Андреи Первозванныигы ркьырсианра арака ирыладыртцәарц ианааиз. Урти апсуааи реицәажәара зе-ипшраз иахьа издыруада! «Шәдин акгы иапсам, иажәит, шәыпшьа тыпкәагы башоуп, ишәыдышәкыл адин ґыц акьырсианра. Уи адунеи зегы аґы ажәларкәа ирзеипшу динны икалоит, уи ахьґеи аз Иерусалим акәзар ипшьоу тәы-ланы ипхьазоуп, убарт роуп шәзымтданыхәалаша» рхәазар акәхап. Ацсуаа ускан уи иадымгылеит: хара ххатә дин хамоуп рхәазар акәхап, хныхакәа ххылапшуеит, урт ртыц хара хзы ипшьоу тыцуп, урт роуп хара хзымтданыхәо, уажә урт хнарыханы иахзымдыруа даґеа динк хазхадгалом, иаамбац, иахмахац тәылакгы хзамтдахырхәом рхәазар акәхап. Абри еимакны акәхап акәымзар, Симон Кананит дрысасын, рысас ус баша дыршьуамызт. Икалап уи рапхьазатәи шыакатәаразар акьырсианра адунеи алартцәаразы напы анадыркуаз. Хгәырґа иамгогы изхәо ыкоуп, апсуаа бнауаан, убриазоуп ус еипш ауаґ ду иказ дзыршьыз хәа. Хыхь ишысхәаз еипш, акгы ахьыкамыз акьырсианра рыладыртцәазомызт, ґбагы, апсуаа ирыхьчоз рыман, иахьынзарылшозгы ирыхь-чеит. Атдыхәтәан, Византиаа рыла IV–VI ашәышықәсақәа рзы Апсны ирыладыртцәеит акьырсианра. Уи шыкалаз ато-урых инагзаны итцтаам, аха сгәаанагарала, уи зыбзоураз атцарадырроуп: мчыла ианаму, апсуаа рхәычкәа Византиа иганы атцара ддыртцон, нас арахь иаашьтны аматцурақәа ирхадыргылон, урт рхыпхьазараґы икан Апсны ахцәагы. Убарт рыцырхрааны хәыч-хәычы 200–300 шыкәсқәа рыла

евوليуция ҳасабла ишьяқәдыргылеит адин җыщ – ақырсианра. Уи хәынтқар динхатцаран, ажәлар ракәзар, дара ртәы акәын иныкәыргоз, избанзар, урт атцара рымамызт, ақырсианра шәкәыла, царала акәын апропаганда злақартцоз, уи хажәлар рҗы аус аузомызт, атцара змазгыы бырзен бызшәала акәын ишрымаз. Урт ацсшәахь еитаганы ажәлар рхыргәаҗы инаргартә иазыкатцамызт. Уи ус шакәу шахатра руеит ауахәамақәа ахьгылоу ханрызхәыццлак: жәытәнәтә аахыс ажәлар ныхәартақәас иахьрымаз ауп урт ахьдыргылаз, дара уртгыы 400–500 шықәса рышътахь ауп иандыргылаз.

Абасала, Ацсны зкышықәса инейханы ақырсианра аус ауан, ашътагыы гәгәаны иннажыт. XV ашәышықәсазы (1453 ш.) Византиатәи аимпериа хырбгаланы атырқәа сельцукцәа уи атәыла рнапаҗы иааргоит. Урт уаагы иаанымгылакәа, Балкан, Крым, Кавказ ухәа рнапаҗы иааганы, римпериа дыртбаауеит. Атырқәцәа рдин амсылманра акәын, рнапаҗы иааргоз атәылакәа рахьгыы уи адин рыладыртәон. Абасала, Тырқәтәыла хәхьцшыны ханыкала инаркны, амсылманра халартцәара иалагеит. Даҗакала иаххәозар, Ацсны ишьяқәгылоит ахцатәи адинхатцарагыы. Урт адинхатцарақәа акультуреи атцарадырреи рыцны ишаауазгыы, еихаразак ақырсианра, рхықәкы хада аполитикатә цакын иамаз. Ииашам урт хажәлар иргәацханы ирыдыркылазшәа цыоукы-цыоукы атоурыхәццәа ирыоуагыы – хаала-мчыла, амарксисттә идеология еипш, ихәдыргалаз динқәоуп. Ус акәу, егыс акәу, ажәлар ақырсианра рыдыркылеит, нас амсылманрагыы здызкылаз кәлеит, аха ацсуаа фанатикцәамаызт адинхатцаразы. Ус шакәугыы, иахьа урт аодинкгыы, ицсыены акәзаргыы, хажәлар иазхартцоит, урт аиҗагыларагыы рыманы иказам. Урт инарываргыланы хажәлар идырҗиаз адингыы еикәырхатәуп, дасу ишиламысу алагы иныкәгалатәуп, избанзар, уи хдунейхәацшроуп, хкультуроуп, хажәлар идырҗиаз динуп, ус анакәха, хтоурых ауп. Убри ауп ацсуаа ирхатәытцәкыны динхатцарас ирымоу. Ацсны ахәынтқарра Ахада даналырх ашътахь, ажәлар рҗацхьа тоуба аниуаз, адинныкәгаццәа рахьтә идныхәалазгыы убарт ахконфессиак рматцуццәа

роуп: аныхацааф, ақырсиани амсылмани рдинхатцафца рнапхгафца.

Абарт ахдинк ирчыдахаз хара даеа динк хахыпшуа, афатикатә кәзшыа змоу «Иегов ишахатцәа» реипш икоу асекта аума, амшгацәа реипш знапы зкылак зеггы рахь хаиасуа хкәмлароул. Уи хажәлар еифнашоит, Ацсуара иацәтәымуп, иагбапырхагоуп. Ажәлар рдоуха иакәшәо ауп, ринтерес зыхьчо ауп ирыдыркыло, дара ирпырхагоу, рыцсадгьыл ахьчарафы ирмыхәо, мап ацәпыркуазароуп. Аброуп иахьбабо ажәлар ракзараггы ркәышраггы.

АЦСУАРЕИ АРЫЖӘТӘИ

Ацсуа чеицыка иузакәымтхо иадхәалоуп арыжәтә – афы. Нартаа рхәамтакәа реггы икоуп урт афы штартәоз, афы шыржәуаз. Ус шакәу шыақәдыргәгәоит архелогиятә цшаарақәаггы. Атермин «афы» ахата ианыпшуеит инаскьагазоу азкышықәсақәа ишыргәылиааз, убриазоуп уи ишапсыуахьзуггы, аетимология аилкаара зыуадафуггы. Икоуп атцарауаа «виноггы» «гвиноггы» хара хәынтә аурысқәаггы ақыртқәаггы иргеит хәа агәаанагара змоу. Уи акыпцхь афы тцарадыррала ишыақәыргәгәам, аха агәра угартә икоуп. Ус акәу, егыс акәу, ажыи уи иалтцуа афи хажәлар рыбазаратәи ркультуратәи цстазаара иаласоуп, ажәеицааира «афатәажәтә» тцакык рыманы, еилаланы ишыкоу еипш.

Ацсуа нхафы ибазарафы адгьыл иқәааирыхуаз афатәи аутратыхи реипш, ашәырггы ажыггы атыц гәгәа ааныркылон. Ацсуа ажь хкқәа ирызкны ашәкәы тытцхьейт. Урт рхыпцхьазара рацәоуп. Урт рахь икоуп афы злырхуаз, ус афара амацара иазкызггы. Икан азынразы атцәахра зылшозггы. Атцыхәтәан, XIX ашәышықәсазы, «Изабелла» Ацсны иангәарнагала, уи арака даараза ианаалейт, иара иацсадгьылны икалейт. Уи акьатрацә аахтәаны анышә инытцотцарггы, ацашә акуан, нас алфыск иоақәутцар, ахышықәсазы аира иналагон. Нас есышықәса иацтцә афынанахон, уаха хәышәтәра зтахым, даеакы, фба-хца шықәса рыла знык ал

ааилырхуан акароуп. Абасала, «Изабелла» апсуа жьқаа зегы атанарзит, Апсны иапсадгьылны икалеит.

Ишаабо еипш, аж аазареи афыкатцареи апсуа нхафы инхамфа иахэтакны икалеит. Уигы акэым, апсуа чеицгы-ка иузакэымтхо иадхэалоуп арыжэтэ. Апсуа ихафы изаагом рыжэтэда ачара ма аныхэа аура, апсреи апсхэреи рырееи-ра. Асас итэы угыы хэара атахым!

Апсуа изы афы ус баша ақыфкатцара акэмыт изы-зкыз. Афыжэра апсуа ифы ахатэы культура аман. Хых ишысхэахыу аипш, уи ичеицгыкеи, исасдкылареи, иламыси иузыркэымтхо ирымадоуп. Уи ахатэы культура шамоу убоит аишэачарафы. Апсуатцас апхэа знапы зызэзэо иоуп апхэа атэца зкуагы. Аихабы атэца аникуа, уи иахатыр азы аитцыбцаа гылоит. Афыжэра иацуп итрадициатэу аныхэафақаа, иаххэап, ачарафы зегы иркуеит абарт аныхэафақаа: Анцаа улпха хат хэа ианырклак ашытахь, ажэлар рныхэафа ркуеит, нас еиднагалаз арцызбеи апхэы-збеи, нас урт ранацэеи рабацэеи, нас уа еидтэалоу рахь ииасуеит. Урт дрылоуп, хымпада, зныхэафа ктэу ахатцафыза, урт аныхэафақаа ирылан уажэ мацк ирхаштшэа икоу ажьра-цэара рныхэара, избанзар, ачара иалахэу рагырак ажьра-цэара роуп. Хых иаххэахьеит апсреи апсхэреи ркны иркуа аныхэафақаа. Абартқаа зегы Апсуара иарфеиаз афыжэра акультура иатцанакуа роуп. Иаагап ацуныхэара, Афы ах ду ихызала ашытэашьра, аныха ахызала ажэ затэ аныкартцо ухэа убас егырт еиуеипшым аныхэарақаа регы итрадициатэу рхатэы ныхэафақаа рымоуп. Абасала, Апсуареи апсуа культуреи иузыркэымтхо ирыдхэалоуп арыжэтэи уи иацу ажэеи. Апсуа ихала затэык дыказаргы, ныхэапхызык мхэакэа, ифахы иааигом арыжэтэ. Апсуа тцасқаа реипш, афыжэра иадхэалоу атцасқаагы, иара афыжэшыа ахатагы даара иацклапшуан, тангы-мцынгы уи аилагара азэгы азин имазамызт. Афыжэреи акрыфарей рфы апсуа еснаг ахынкыларе иман. Аха нас, урт хтцасқаа ззымдыруаз ауаа анхалаха, урт рыкрыфашьеи хакрыфашьеи еипшымхеит, урт рыкрыжэшыагы хакрыжэшыагы еипшымхеит. Акры-фарафы хкультура шахзымхьчаз еипш, афыжэрафгы иах-

зымхъчеит. Адсуа фырцъанла акэын ауатка шижэуаз, уи ратэарымшьеит «хасасцэа»: афыжэга тцэыцас ихэмаз ала ауатка ажэра еиғъыршьеит, хэргы мап хамкзеит. Уимоу, иаарымцааны инацахтцеит.

Абасала, арыжэтэ ажэра аформа еилаагеит, уи иацыз акультура хнагэтасын, азхара ажэрахъ хэиасит, хэгынахысит.

Хэбакылыргеи урт хтцаскэа реилагара?

Арыжэтэ иахкыаны икалахёу ацэгъарақэеи атрагедиақэеи, наукала иттэаны цифрала ихэздыруам, аха хэзхаан-ны иаадыруеи ажэлар рыцстазаара шака иаёакэази ааидкыланы хрызхэыцыр, даараза-даара хгэы кахэртэ акынза хэжэлар апырхага ду рнатахъеит арыжэтэ. Урт еицырдыруа шракёугы, инеикэахапхэзап акык-обак.

Арыжэтэ иахкыаны ауафшырақэеи аисрақэеи калахъеит, урт кэзтэз ркэыпшра абахтэа иртэзхъеит;

Арыжэтэ иахкыаны амашынакэа амашёыр рхылфеиахъеит, ауаа тахахъеит, еихаразак аёар; икоуп цшыфы-хёфы ахъеитцахахёу, таацэала иахытахыхёугы.

Арыжэтэ иахкыаны аёиара хысхэахоит, уи анафс, амрицаэгы рацэафхеит. Хшыфла рызхара иапырхаганы, арахъ ихэзгэамтэ, шакафы ыкада!

Зегы-зегь реиха, ажэлар ргэамч, дара ирызгэамтэзо, инырхуеит акы иалахэазамкэа, рыхшыф цагёуеит, рнерв пхэстанатёуеит, ргэабзиара тцнашэауеит. Абарт рылоуп ажэлар ртагылазашъеи урт рцеипши злоудыруа. Абарткэа еихшыаланы уанрызхэыцуа, умшэарц залшом, хэжэлар рцеипш азы. Адсуара еикэхархар хтэхызар, арыжэтэ апро-блема хэынтқарратэ усны икалароуп. Уи азы иатахуп:

1. Анаркоманцэа реипш, алкогольикэа хаала-мчыла рыхэшэтэра. Урт иахыа рхыпхызара рацэоуп, қыта-цыпхыза рсиа катцаны рыхэышэтэра нап арктэуп;

2. Афыжэра ачымазара фкы апроцесс аанкылатэуп. Еихаразак иацэыхъчатэуп абицара фэ еитцагыло. Уи азы иатаху зегь картэроуп ашколкэа;

3. Афыжэра иазкны аихабыра иапыртэроуп закэанк. Уи иахылфеиахёу атрагедиақэа ханрызхэыцуа, иахыа хымца-

да иатахны ихапхъазоит уи иахылапшуа закѣанк апцара. Уи азакѣан хажѣлар рхы-ргѣаѣы инагатѣуп.

Абри аус аѣы ирѣахцѣаша рацѣоуп амшыннырцѣ иѣоу хашыцѣа: урт, амсылман дин иабзоураны, ари ачымазара ѣкы иацѣыхъчаны иѣалейт. Уи хажѣлар рзы илахъынцѣа бзиоуп.

Ажѣакала, хцѣаскѣеи хѣбабзкѣеи, иара убас инеизакны ибжамѣамхаз Апсуара ашыаѣыргылара нап ахаркуазар, убарт апроблемакѣа ирывагылароуп афѣжѣара азцѣарагы. Уи мзбакѣа, егъырт рызбара уадафуп, иѣалап, збашъа рымамзаргы.

Ари апроблема азбаразы зегы ирыцкны иѣалароуп абицара ѣа еитѣагыло уи ачымазара ѣкы рацѣыхъчара. Ускан еиха имариоуп ачымазара злаехъоу ралыргара ааста. Иатахузеи уи азы? Уи азы иатахуп ари азцѣара милат проблеманы аѣатцарей хѣынцѣарратѣ хшыѣла азбарей. Ахѣынцѣарра зыѣоугы жѣлары зегы ирзеипшу апроблемакѣа рызбаразоуп. Даѣакала иаххѣозар, ажѣлар зыгѣара рго цызаѣѣас иалырхуейт, урт рнапы иануп ас еипш иѣоу азцѣаракѣа рызбара. Хазлаѣѣажѣо апроблема акѣзар, шѣара-хара хѣа инеикѣѣѣа-ааикѣѣѣо акѣымкѣа, хажѣлар рпроблема хадакѣа изларуаку ала, хымѣада избатѣуп. Уи азы иатахны исыпхъазоит:

1. Рапхъа иргылары аѣаѣѣа аѣакпхыкѣара рыдцѣатѣуп (аиеи, ирыдцѣатѣуп) рхѣыцкѣа арыжѣтѣ рацѣыхъчараѣы еснагъ рылапш рхызарц: ауаѣы иааларѣкыаны арыжѣтѣ дачычазом, хѣычы-хѣыцлоуп уи «агъама» шикѣа. Ус анакѣа, имариоуп ускан урт арыжѣтѣ рацѣыхъчара.

2. Антиалкогольѣа программа кѣѣѣаны, ашколкѣа рѣы иааипмырѣказакѣа арыжѣтѣ ауаѣы иахъынзѣаипырхагоу реилыркаалатѣуп. Уигы акѣым, аѣар ирахѣалатѣуп Апсуараѣы аѣѣгъей абзиеи рныѣѣѣгараѣы арыжѣтѣ иамоу аѣакы, уи иаѣу акультѣра, аха арыжѣтѣ патѣу анаѣѣумѣѣа хѣеиѣы-кагы ахѣыр шыланарѣѣѣа, уи аѣѣс еилазго атрагедиахъ икылнагаргы шашло. Ари азцѣара азбараѣы аѣаѣѣеи ашколи еимадазароуп. Еихаразак урт рылапш рхызароуп зегъ рейха ишѣартѣоу аѣара иантагылоу.

3. Ақыта анапхгараеи иара убас ақалақ ағы изыхәтоу ауаажәларратә гәыпқәеи, рматцуратә ускәа инрымаданы ирыдтатәуп ағар рхымѡацгашья ашьклацшра: иееим уск здырбалаз итаацәа иларылатәаны, хатә хьяак еипш, рхы-ргәағы инаганы, имѡахкьо ахәычы ириашара. Административтә метод атцкыс ус еипш изнеира алтцшәа маиурц залшом – ус икоуп ацсуа ипсихология.

4. Ағар атаацәара иалало рғы ичыданы рығәцәажәара мѡацгалатәуп зыпцтазаара еилазтцаз ақәыпшцәа арыжәтә ишазыкәзааша иазкны, ацхәыс ахшара лцәа даналашәо ии-раны икоу асаби игәабзиареи хшыѡла дманшәаланы изхә-реи рғы арыжәтә шака ицырхагоу.

5. Ацстазаара иахнарбахъеит иахъеи уахеи кәрышькәак зауа, ахәахәтцәеи амашыынарныкәцаѡцәеи рацхья инар-гыланы, ахәылцаз реааидкыланы, иахья ирхашәалаз ыфа-ны, арыжәтә реатаны инейдытцуеит. Ус иахья, ус уатцәы, ус есымша. Убри зегь реиха ишәартаны, иагьхылацшыданы икоуп иахьяуажәраанзагьы. Арака ахәынтқарра ичыданы ахылацшра картцалароуп. Зығзырәеизгьы иматцуратә такцхыкәра дақәыршәатәуп.

Абасала, атаацәеи, ашколи, ауаажәларреи рееибытаны аус устцас ианырымк, хмилат адеградацияхь икылзго апро-блема збашья амамкәа иаанхоит. Иахья абри аадыруазаро-уп зегьы, хатә проблемак еипшгьы хазнеиуазароуп.

АЦСУАРЕИ АЛАМЫСИ

«Ҳаи, абаацсы, уацсыуазами!» – ихәоит ацсуа, азәы дир-гәамтцыр. Абцъар харшаланы икызаргьы, дцыцза дааннакы-лоит ари ажәа. Уи убаскак амч амоуп. Ацсуа еснагь дазгәдууп ипсуара. Ацсуара еибаркны измоу ацсуа иламыс ауп. «Ҳаи, абаацс, уацсыуазами!» ухәагьы, «Ҳаи, абаацс, ламыс умаза-ми!» ухәагьы, ацсуа изы рыѡбагьы акоуп. Ацсуареи Аламы-си, жьи напхыци узейкәйтхара аиха, еикәйтхашья рымам-кәа еиласоуп: Ацсуара цсыуараны икәзтцаз шыатас иамоу Аламыс ауп, ацсуа иламыс зхылҗеиааз Ацсуара ауп.

Абасала, Апсуара иазкны ихацхаркыз ацәажәара апсуа ламыс ала иххаркәшоит. Апхьаф дзыцхьаз антдамтәкәа жәохә хы рымоуп. Истахуп еитах илапш рхижьырц: апсуа итцас, икьабз, итаацәа реизыказаашьа, игәыла изыказаашьа, ажәлар реизыказаашьа, ажьрацәара... ажәакала, апсуаа рыпстазаара ахәтәкәа зегьы-зегьы рҕы Аламыс ахьыкам акы убом, иуахауам. Ус анакәха, Апсуареи уи еибаркны измоу Аламыси роуп апсуа ипстазаара гәыцәс иамоу, урт роуп апсуа идунеихәацшрей икультуреи шыатас ирымоу, уасхьырс изыкәгылоу.

Апсуареи апсуа иламыси иан лымгәарта итигоит, ицәа-ижьы (иген) иалоуп. Уи шыақәзыргәгәо аҕырцштәкәа ратцәоуп, аха иаазгоит акы.

Апсихиатриатә хәышәтәырта апалатак аҕы ишытан иреи-цәааз ачымазцәа. Урт рыхшыф зегьы рчымазара иафахьан, арахә рхымфәпгашьа аҕынза инеихьан. Ёнак ахақьым хада даныныфнашыла, ашырхәа дфөихатцгылеит азәы. Егьырт ахақьым инаизыпшит аҕароуп. Убри игылаз азәызатцәык иакәын уаҕа апсыуас иказ. Уи ахақьым ишихатцгылатәыз дырны акәзам дышгылаз, ишыа иалаз Апсуара аинстинкт ауп дзыргылаз. Ус анакәха, хыхь ишысхәаз еипш, Апсуареи апсуа ламыси ауафы ициуеит, иан лгәыхәпыхш иалаланы ишыа-ида ирталоит. Урт шицу апстазаара дналагылоит. Убри ауп уи даеазәы диламфашьо, ихатәы кәзшыа иманы, ихымфәпгашьа пшзаны, дызбалак деицыргәацхо дзыкоу. Апсуара нткааны издыруа, уи инықәныкәаны зхы мфәпызго апсуа рҕыс, иарбан уаажәларразаалак рҕы, арраматцурагы налатцаны, ихымфәпгашьала даарылукаартә, зегьы дааицгәартартә ихы ааирпшуеит. Уи иара изгәамтар алшоит, избанзар, Апсуара ҕырбагам, уи матәауаарам, еснагьтәи апсуа ипстазаароуп, уи милаҕ кәзшыоуп, уи еитакәтә культуроуп.

Апсуарада апсуа дзыкалазом, дыказаргы дыбжамҕеамуп, апсуа идагы Апсуара зыкалазом, урт, ауалыр амакақәа реипш, еибаркны измоу, гәыс, гәатцәас ирымоу, цсыс ирхоу, хыхь ишаххәахьоу аипш, Аламыс ауп. Апсуа данбжамҕамха апсуа ламысгы бжамҕамхоит.

Нас, изеипшроузеи иахьа апсуа жәлари урт идырҕеиаз Апсуара гәыс, гәатцәас ирымоу, ауалыр амакақәа реипш,

еибаркны измоу (макьана иаххэарым ажэа «измаз») апсуа ламыс?

Апсуара ааха гэгэа аиузар, уи азыхь агэамсам алаха-зар, хтасқәеи хқыабзқәеи иубар иузымдыруа ифашьазар, рапхьа иргыланы зегь заахоз урт еибаркны измаз, баачапараны изықәгылаз апсуа ламыс ауп. Апсуаа рхатә рыламыс иацәхьатцуа ианалагоуп (убри афыза атагылазаашьа роуит) Апсуара азыхь ахәашьрахь ианиасгьы.

Уи аабоит атаацәа реизыкәзаашьафьы. Апсуа таацәара ракара игәгәаз атаацәа мацын. Уи злагәгәаз апсуа мораль Аламыс ала акөын. Хыхь иаххәаз амзызқәа ирыхкьаны уи амораль цсыгехеит. Убри иахкьаны Апсуара иацәтәымыз атаацәа реилыттрақәа рацәахеит.

Уи аабоит айгәылацәа реизыкәзаашьафьы. Уажәраанза агәыла агәы дафызаны дрыцхьазозтгьы, уажәы еизыуаам айгәылацәа рацәафехеит. Уи аабоит иара убас ажьрацәара реизыкәзаашьафьы. Уажәы еиха ипсыгехеит ажьрацәара иаңыз агәбылра. Уимоу ажьрацәара еилазгогьы ыкоуп, иагьмачзам рхәоит, аха, анкьа еипш, уажәы азәгьы дахьдырхәзом, ихәытцәхәхәаны иртәахуеит, иаргамахаз акы акәзаргьы.

Уи аабоит ажәлар рзеипш ус ағьы, ацәгьара кәзтәз иахьырхәрағьы ухәа зегь ркны. Урт зегь рахьтә хәзаатгылап ачеицьыка. Апсуа чеицьыка акәшамыкәша иухәаша рацәоуп, хәзхәыцпи уи иахатәоу реизыкәзаашьеи рхымфәпгашьеи зеипшроу!

Апсуареи апсуа ламыси еикәытхашьа шрымам аипш ауп, апсуа чеицьыкагьы Апсуара ишаласоу. Ачара-агәырғьара, апсра-абзара, агәыла-азла, ус таацәашәала ухәа апсуа ачеицьыка данахатәоу ихымфәпгашьа, икрыфашьа-икрыжәшья даараза уафы ицьеишьаша рхатәы чыдара, рхатәы культура рыман. Хыхь исхәахьеит урт зегьы амфә икәызтцоз апсуа ламыс акөын хәа. Днаханы, игәы иахьынзатаху апсуа акрифазомызт, аеынкыларә иман. Еикәтцәк абыста, акәац, акәтыжь, ашә, ачыс зегьы еибарганы, настгьы апшәма диеисаны, еынкылашья имазамкәа афьжәра патударан, ламысдаран апсуа изы. Ажәа «акрыфара» апсуаа даарак рхы иадырхәазомызт. «Какалк хқып», «какалк ддыркит», хәа

акэын ишырхэоз, мамзаргы «акы хнацхап» рхэон. Асасцэа рыкрыфарафы мыцхэы аеынкылар аныкартцалак, апшэма-
цэа «акрышэфа» хэа акэмыт ишырхэоз, «акы шэнацхаи!»
хэа акэын. Асас «сызхара сфеит» ихээр пхашыаран. «Сгэы
иахынзатахыз акрысфеит» хэа акэын ишихэоз.

Асас афы дашыыр хымздын, ламысдаран. Уиадагы, афы
дашыны, ишыапы акуа, ихэо ааитахэо – даара ипатударан.
Атацаагара, амахэ, абхэараа ухэа ирызку ачарахэа раан,
асасцэеи апшэмацэеи афы еимакны иржэуан, аха урт еи-
мазкуаз хэа икоу ыцэа-хык иреихамызт. Ус шакэызгы,
уртгы, шамахамзар, ихдыркэомызт, реиндатлара агэарц-
ныхэа ала ихдыркэшон. Уи иаанагоз анахыгы арахыгы
афы ишамшыыз, ламысла ишеидтэалаз ачарауаа иддыр-
барц акэын. Иара убри агэарцныхэагы иаман ахатэы чы-
дара: уи иахыабалак икартцазомызт. Атаца данырго агэарц-
ныхэа картцазомызт.

Абарт зегы еибаркны измаз, амфа икэызтцоз апсуа ла-
мыс акэын. Асаси апшэмеи реибыхатырра акэын ачеицы-
ка ахатыр зыхычоз...

Абасала, апсуа «гэрас» ифаз, амфа дыкэызтцоз, блас ихаз,
уи имфа зырлашоз иламыс, хэычы-хэычла наф иварахэ дна-
ха-нахо, ус зынза ибла иапырганы, хара хтэы ззеилымкаа-
уа иерытаны, гастрономла дхэыцуа далагеит. Зегытцэка
мап, аха... Убри иалтшэануоп ачарафы, еихаби еитцби хэа
еибыхатыррак ыказамкэа, еипшны изыржэуа, иашыргы
изцхарымшыо; апсхэрафы акэзар, «ацэгьачара» ахызытэны,
ачарафы аипш, азэи-азэи еибаныхэо, изыржэуагы убри
иахкэануоп. Убарткэа зыхкэо аламысдаруоп. Иахыа афыжэ-
цэа убраанза инеины икоуп, анкэа зны апсыуала ламыс
хэа акы ыкан, уи апсуаа рхымфадгашыафы амфа икэнатон,
еифэнакауан, иарпшзон хэа роухэар, рхы иакэыртцит: «Нас,
сара соума апсуа ламыс закэу зуртц! Сара иаазжэуа зегы
сыламыс ауп изыржэуа, азба сакны изжэуама!» ихэоит. Уи
аламыс ухэансхэанла изахэхэуо иоуп. Аха икахуп даеашыо-
уких: «Иарбан ламысу зызбахэ умоу!» хэа уаепнызхэогы.
Уи иалгазахэуо иоуп.

Абарткэа зегы ханрызхэыцуа, аишэачарафы акрыфа-
реи акрыжэреи рнафсгы, шыафэацпхыаза апсуа ламыс

иахьагэтасыз улацш иахьытцамшэо ыкам. Абасала, иахьа Апсуара блас иахазгьы макас иамгазгьы апсуа ламыс иара апызтцаз ажэлар рхата ирцэтэымхо афынза инеины икоуп. Уи еикэырхатэуп, абжамеамра иалганы ирхынхэтэуп уи апызтцаз ажэлар рахь, апсуа ипстазаараны, уи игэы-игэтцэаны ишыказ икатцатэуп.

Ари апроблема иахьа даараза-даара актуалра аманы икоуп. Избан?

Актэи. Маза-аргама амилат хақөитразы ақөпара хафеуи-жьтеи краатцуеит, аха азэгьы игэы иаанагомызт уи бцбармцала анапафэы аагара знымзар-зны ихақэшэоит хэа. Уи хала иабоит: хажэлар ирылшеит шөышықәсала ихағаз, хынфажэа шықәса иаххацаны иказ ақыртүа мпытцахалафцэа Апсны икөцаны, ахэынтқарратэ мчра хнапафэы аагара. Уажэраанза Апсны ахьзи ахьымзги знапы ианыз қартаа ракэын. Урт иахьыртахыз, нас ишыртахыз амфа ато, хапсадгьылгьы харгьы рнапафэы хақан. Уажэы аиааира анаага, иныкөгатөхеит Апсны, уи ахьзгьы ахьымзгьы хнапафэы икалеит. Ус анакөха, хапсадгьыл аныкөгаразы ихамазароуп ххатэы хэынтқарра. Ахэынтқаррақэа зегьы структурала еипшуп, аха Апсуа хэынтқарра, ибжамеамны акэымкэа, инхартэааны Апсуара аныцшуазароуп, уи гэыс, гэтцэас иамазароуп. Уи рныцшроуп Иреихаззоу Асовет афэы ирыдыркыло азакэанқэа, уи рныцшроуп ашьяуғатэи аграждантэи кодексқэа. Апсуара рныцшуазароуп ахэынтқарра анапхгарафэы иазцхьагэафэу аетика.

Афбатэи. Иахьатэи акриминалтэ удафэра хазтагылоу зыхкьаз Апсуара абжамеамроуп. Агэра ганы хакоуп Апсуара нхартэааны иказар хэааки тыххапцтэараки змам ацэгыоурақэа шыкамлоз.

Апсуа хэынтқарра амалрхара затцөык азы иахэапшуа уи илацшхэаа тшэоуп, иркьафэны дхэыцуеит. Убри аекономикагьы Апсуара аныцшуазароуп, апсуа ламыс амфа икөнатцозароуп. Даеакала иаххэозар, аекономика уи базисуп, уи иахагылараны икоу ахэынтқарра Апсуара ашэахэа алцхо иказароуп.

1993–2000 шш.

Д А Д У И А П С У А Р Е И

ИНАСЫПХАЗ РАПХЪАТӘИ АШЬАҒА

Уи аены хартцафы лгәалакара даара ибзиан, акласс да-
наафнашыла, лыблақәа чча-ччо, лхы-лҕы лаша-лашо астал
даадгылан:

– Шьыжьбзиақәа! – лхәан, апсшәа халхәеит.

– Бзиа жәбааит! – азәк иеипш, ағзаахәа хабжьы еикәыр-
шәаны, атак нықахтеит.

– Шәтәа, – лхәан, лхатаггы длатәаны, илкыз ажурнал аа-
лыртын, икази икамзи ааиллыргеит. Нас, акы нанылтқан,
днаханы инықәтцаны дғагылан, лацшыла ҳаалырзырфит.

– Иахъа инаркны ҳалагоит аматәар ғыц атцара, – лхәеит
лара. Уи иахъзуп «Апсуара».

Ари ажәа зеггы иаахнырит: «Апсуара», «Апсуара» ххәан,
хааидахәйтхәйтлеит. Хартцафы Амина Алхас-ипхаггы,
ххәашъа җалшыазар акәхап, мацк даахдеипшшәа луын, нас
дхазтцааит:

– Ахәыцқәа, ишәахахьюма ари ажәа?

– Ихахахьеит!

– Ишпахмахац! – зеггы хабжьқәа неилахацсеит. Амина
Алхас-ипха ллакта еихаггы иаалашеит. Уи лгәы иҗоу лхәа-
анзаггы, лхы-лҕы ианыцшуан.

– Нас, изахъзузеи Апсуара? – дхазтцааит лара. Ишҗеи-
лышәкаауеи ари ажәа атцакы?

Азәггы җахамтзеит, уажәраанза иаххәахъаз хацәып-
хашъан, ханцәытцачча-аацәытцаччо, хахқәа лахаркәит.

– Гәыбған шәыстом, – лхәеит, мацк данаахдеипш
ашьтахъ. – Апсуара закәу ажәак-җажәак рыла иузхәом. Уи
апсуа ипстазаароуп, зкышықәсала хажәлар идырҗауаз
милат кәзшыоуп. Апсуара аабоит ажәлар ртцаси рқабзи рҕы,
рыцәгҕеи рыбзиери рырееираҗггы. Апсуара аабоит апсуаа

ртэашьа-ргылашьеи, рышэахэареи, рыкэашареи, жьрацэа-
рала реизыкэаашьеи, рысасдылашьеи ухэа рёгы.

Ажэакала, даёа милат кэзшьак еипшым, апсуа икэзшьеи
ихымфэпгашьеи роуп Апсуара захьзу.

Артцафы илхэоз цыашьахэыс икэцэаны халзызырфэуан,
иахымдырзоз жёларык рызбахэ лымазшэа.

– Сара излазбо ала, шэара Апсуара даара азёлымхара
азыжэуеит, – лхэеит Амина Алхас-ипцэа, хэзырфэышья лгэы
иахэаны, – ус анакэха, хара ихалшоит ари аматэар хаицхы-
рааны атцэара, Апсуара закэу инткааны адырра.

– «Хаицхырааны»?!. – харччеит ари ажэа. Хаицхырааны
ишпатахцэауеи?!.

Амина Алхас-ипцэа даапышэырччеит.

– Цыпх ажэлэр рёапыц хэамтэаэа штэахцэауаз аипш,
– лхэеит лара. – Апсуара иазкны макьана ртэага шёкёык
хамазам. Уи калаанза хэа хэпшыр атцкыс, еигьми ххала уи
атцэара напы ахаркыр? Нас ари аус ауниверситет аёы иа-
цышэтэаргы ауеит. Апсуара хэанацэеи хэабацэеи, хэандуцэеи
хэбдуцэеи ркноуп еихаразак иахьыкоу. Ус анакэха, уи атцэа-
ара еиха иахьымариахоит.

Абас хэычы-хэычла хэазаалгеит. Уигьы акэым, дтэас
ихалтэарызеишь хэа хэагёкэа хьтхьтуагы хэакалеит.

– Батал ула хэалагап, – лхэан, лхы аасыкёылкит Амина
Алхас-ипцэа. – Батал, андуи абдуи умами?

– Ишпэсымам! – схэеит сара. – Акьтаёы инхоит.

– Уи бзиоуп, занатс имоузеи уабду? Дынхафэызар акё-
хап?

– Аиеи, дынхафэуп, настгы дныхэафэуп, – схэеит сара.
Атдыхэтэан исхэаз цкэа сазымхэыцкёоуп ишысхэаз, аха
артцафы итылтэауа далагеит: дабаныхэо, дышпаныхэо хэа.

– Сабду хыхь икоу хэа ашьтэа ахьыршыуа дганы ддыр-
ныхэоит, – схэеит сара. – Ажыраёы дныхэоит, ацуныхэаё-
гы дныхэоит...

Акласс зегьы исхэо цыашьаны исыхэапшуеит. Сёызцэа
ракэым, Амина Алхас-ипцэагы.

– Батал, уабду дышныхэо хурбар бзиан, – санаатгыла,
сёызцэа азёы алаф аасылихит. Зыблакэа тырхаха исыхэап-

шуаз зегъы еибарччеит. Аха хартцафы сабду афбатэи иза-
наат цыалшыазар акэхап, сызцэа рлаф хырфаа азуны, уабду
уаха ныхэас имфапигои хэа дсазтцааит.

– Урт мачзам, – схэеит сара. – Рбагък шыны таацэала
данныхэогъы рацэоуп.

Иаасхэалак зегъы сызцэа ахыччоит.

– Уабду кэтыжък деилахыцхэа аныхэа иуама?!
– алаф сылырхит еита. Урт рлаф сгэампхейт, аха ысымтзе-
ит. Амина Алхас-ипха дгэааит сара саткысгъы.

– Изахэызеи, ахьапарч зхылтцыз иахэлацацэон хэа, Ап-
суароума шэызхыччауа?! – ираецныхэеит, Апсуара атэа-
рымбеит хэа ипхэазаны. Акласс зегъы еикэыпсы иаатэеит.
– Аныхэа змам ажэлар атоурых змам роуп. Хара хажэлар
атоурых дугъы рымоуп, аныхэакэагъы рацэаны ирымоуп.
Урт хара иаххэымдыруоуп изхыччатэу!..

Артцафы ашышыхэа днахэын, апенцыр ахь лэыналхе-
ит. Уака хамтакы дгылан, адэахы дыпшуа. Хара иаадырит
уи зызкыз. Амтц цыруазар иуахаратэ еипш акласс афы иа-
атынчрахеит. Лыпсеибакра анылхыпсаа, еита ашышыхэа
лтц афы дааин даагылеит, акласс лылапш ахыжбуа.

– Хазлацаажэоз азтцаара иацахтцап, лхэан, лылапш са
сахь иааилгеит. – Батал, урт атаацэаратэ ныхэакэа ирыхзу
угэалашэозар?

Зегъы ракэымзаргъы, цытк сгэалашэон, аха исыздырзом
хэа мап скит: урт рхэара салагар, иалшон еитах алаф ахы-
рхэаар... Артцафы илдырит мап зхыскыз, аха «ишца, акгъы
угэаламшэазои?» хэа сытцаара даламгакэа, мачк дааипхь-
хэыцын, фаалтит:

– Ус анакэха, Батал, ура дтцас иустоит уабду иныхэакэа
зегъы акъаад рантцара, – лхэеит лара. – Аныхэа ахыз ама-
царагъы акэым, уи уабду ишымфапигои, данныхэо иххэо
ажэакэа, иныхэапхэзы, еилукаау адтца иустаз?

– Еилыскааит, аха... – схэеит сара, сажэа намгзакэа.

– Сара акы сазтцаар стэхуп, – ихэан, иажэа ныбжыга-
ланы, инапы дфахеит хфызцэа азэы. Уи Хацэарат иакэын.
– Батал иабду диацаажэарц азы заа иеазыкайтцар акэзами?

– Хэара атахума: акъаад, акалам, иито азтцаарақэа...
– лхэеит Амина Алхас-ипха. – Ажэакэеи ахэоукэеи намы-

гзакәа, иркәәҗ-ркәәҗны иҗлатәуп, иабду дихъзаны иа-
нитҗаларҗ азы, нас җың ихылаатәуп.

– Мап, уи акәым, – ихәеит Җаҗьарат, иеырҗасаны.

– Уи акәымкәа, нас, изакәи?

– Абласаркәа!

«Иабатәи бласаркәоу?» – аасгәахәит сара. Уи атҗылатҗа-
рақәеи алафхәарақәеи бзиа ибон, ихәашьала ус акы игәы
ишҗаз убартә иҗан.

– Закәытә бласаркәоузеи уажә иҗәыругах?! – иаҗҗ-
нылхәеит Амина Алхас-ипҗа, уигы Җаҗьарат җеикҗрак
шизбаз лдырзар акәап.

– Апрофессор ибласаркәа! – ихәеит Җаҗьарат иеырзажә-
ны. – Атҗарауаҗ Батал иабду дидтәаланы Апсуара титҗау-
еит, апрофессор ишихәтоу еипш, иблақәа абласаркәа дир-
кыр акәзами?!

Сыызҗәа зегы чҗеит.

– Батал дтҗарауаҗуп!

– Батал дыпрофессоруп! – шыукгы рыбжъқәа неила-
рыпсеит. Урт рлаф уажәы Амина Алхас-ипҗагы дазымгәа-
азеит, уимоу лхатагы дарчҗеит.

– Иҗьашәымшыазан! – лхәеит лара. – Дтҗарауаҗны азә-
гы дмизеит. Шәара ианшәықәлаз ауп анаука закәу реилы-
ркаауа, рыхшыҗ азырышътуа ианалагаз... Атҗарадыррахъ
ахырхартоуп иддырбо, амҗа – уи ухала илухыр ауп.

Алаф лафын, харчҗеит, аха артҗаҗы илхәаз хархәыцит.
Саргы адтҗа исылҗаз нап асаркытҗәкьандаз сгәахәуа сааҗа-
леит.

Җартҗаҗы сыызҗәагы адтҗақәа рылто далагеит, аха
уажәытҗәкьа сара урт акгы саҳазомызт сзызхәыцуаз сыдтҗа
акәын. Сыбла дыхгылан сабду, уи иныхәарақәа срызхәыцу-
ан, сазхәыцуан урт ақәад ишаныстҗаша.

АЖЫРНЫХӘА

Сгәы хытхытуа сазыпшын уи аныхәа. Ашыжъ санҗы-
ха, иааҗьасшьартә илашан. Ашырхәа сиартә сыықәтәаны

апенцьыр ахь снацшызар, ашәапыцьац рымтцәыжәәкәа кассы, апсабара кәашкакараза икан. Зыцсы таны сылапш итцашәаз аматцурта иахылбыкъ иөеиуаз алөоуп. Уи ижәпахахараза ауацьақ итыфрны иөеиуан, аха нас, иөаскьяацыпхьаза, итцагахо, итцагахо, ус ахауа иналазытуан иказамызшәа.

Схыза ныпцхьаршәтны сөатцкьан, ажәжәәхәа сәааилахәаны, ашә еимцаа, абартца снықәыххит. Асы аймаа ағышәта иаатацсо ишьтан. Дадү ведрак ахылөа-псылөа ахылзза иманы даадәылтын, аҫәәхәа ағырзәзәага илтеитәан, ағызәзәара иеыназикит.

Ахауа ахышәашәара смагреи ськәеи инарталан сааимнадеит. Ахышәтхәа амардуан слалбаакьан, асы сылацала-ылацало сшыөуаз, аматцурта слыөнаххит.

Нандугы дгылахьан. Амца сгәытцаршуа ауацьақ снадгылеит. Уи иахылтуаз апхара смагреи ськәеи инарталан, сшахәшахәуа сааканатцеит. Дадү ағырзәзәага дахьатцасуаз ахьә-ахьәөхәа хамтакты абжы сахауан. Нас иҫы рбаны даәөнашылан:

– Батал, – ихәеит игәалакара бзианы, – уааи, асы илеиз хәқәныхәаны, фырцьанк-фырцьанк аажәып.

Сааччеит ауп, уаха иасхәөзи! Дадү адулац ашә ааиртын, ауаткеи ахыжәлеи аатиган, астал инықәыргылары, фырцьанк лтеитәеит.

– Анцәа улпха хат! Ҫаанбзиала Анцәа хнашьты! ихәеит. – Уаха хьачхәама хәцылоит, рацхьатәи асы быбышза ихазлеит, аныхәа агәалакара хәмоуп, Анцәа Ду иуцьахшьоит, ҫаангы ххьачхәама хгәалакара бзианы хазынашьт!

«Амин!» схәеит сара, ишысирцахьаз аипш. Дадү ифырцьан ижәит – уи ала уа хәилгеит. Нас ипатца жәпақәа днарыха-аарыханы иааирееин, даасзыпшит.

– Батал, уаала харахә хнарылапшып, ирхәо хәхап, – ихәан, адәылттра иеыназикит. Саргы истахыз уи акәын: смагәқәа ашыөхәа иөсышьастцан, спалтагьы аасышәхарцаны, снаишьтәлеит. Абоурахь ишьтақәа тгәыхаа иган – ашьыжь дышгылаз аипш урт рхәы ритәзаап, уажәы ацьмақәа рахь акәын ихы ахьхаз. Ашә аартны ханыныөнашы-

ла, ацмакәа адрухәа ифахатгылан, ыблакәа пагь-пагьза
ихахәацшуа иаагылеит.

Иаххамтгылазеит ажакьа ду – ахы ырнааны, аблакәа
цәырқшапаны иаахахәацшит, хнеишья агәамцхазар акә-
хап.

– Батал, урылацш, унацәа назқәукуа аныхәаз иахшьуеит,
– ихәеит даду.

– Дадү, ирыцхами, ишпахшьуеи! – схәан, схы-сҕы ары-
цхашьяра анырпцшны снаизыцшит.

– Агаза, цасым, ус умхәан, – даасықәтцәкьеит. – Ауафы
арахә зиаазо ишъны ифарц азоуп. Урылацш, ари қжәуп,
ари хьақәлоуп, ани, атцәтцәа зхоу, – шытәоуп, егы, зхы
хатәашьяны имгылаз, – абшьтәоуп, – ихәан, акакала ина-
пы нарықәикит. – Арт цьмахьақәоуп. Аа, ани, атәыфа хаха,
аца канаршәит, цьма-тцәруп, уигьы хшьыр калоит. Ари бз-
ныжәуп, хьачхәамаз бзныжәк злоушьяри!..

Сара урт зегьы акакала еиҕа сылацш нарыдсырхалеит.

– Ус анакәха, ани зәырзәжәны итәоу ажакьа ду хшьып,
– схәеит, снацәа ақәырххо.

– Иахьххамытгылаз азу?

– Мамоу, – схәан, сааччеит. – Ани уаха иазхазом, арт
ирызхауеит, итцегьы идухап.

– О-о, аферым, аферым! – игәы иахәеит даду. – Саргы
ус акәын сгәы иҕаз. Иажәыз ныхтәуп. Ауафгы, данажәлак
зегьытцәкьа дыртаххазом.

– Ус умхәан, цасым! – схәеит сара. Дадү дшанханы да-
асәацшит.

– Иалудрааи уара уи ажәа?! – ицьеишьеит иара.

– Издыруеит азоуп изысхәаз: арахә рахәуп, ауафы ду-
афуп.

Дадү хамтакы дсыхәацшуан, нас дпышәырччо ихы
ааиртцысит, уаха ҕымтзакәан. Абри ашьтахь ашьшьыхәа
ацмакәа днарыласын, ажакьа ду атәыфа аанкыланы, имака
иавтцаз ашахала инкьдҕеихәалеит.

– Уажәшьта ашә аарты, арт нақ игәрхцап, – ихәеит...

Афныка ханыхынхәы, сашьяду Аслан амҕы ихуан, еида-
рак иманы даафнашылан, ауацьяк ацхьа илышьтеитцеит.

– Арт хабназацэа заа иаартэ роухэазу? – Аслан диазта-
аит даду. – Амш кэтығырхасрак ауп икоу, хускэа хцэеила-
хар аует...

Ицъашьахэу уафуп ари сабду. Иашьейтцбы дыкоуп – даду
хэычы, Акэа дынхоит; даду цшьфык ацацэа имоуп, саб дре-
ихабуп. Аслан иоуп аонду икоу, егырт зеггы ақалакыкэа
рфы инхоит, итаацэароуп, арахь уизызырфыр, «абназа-
цэа» хэа дрышьтоуп, «шэйт!» анихэалак, зеггы аонду еи-
зароуп. «Шэйт!» ихэоит ажь антаатэу, аеафра антагалатэу;
«шэйт!» ихэоит аныхэакэа раан – усқан хэычгы-дуггы
таацэала хайзароуп. Иара ихэаз закэануп, азэггы иза-
макзом. «Ақалак афы апстазаара еигушэа шөгэи иабоит,
аха идырны шэыказ, аонду ахэыштаара еиха шэшарцхо!»
– ихэалоит иара лассы-лассы. Зны-зынлаггы инацитцалоит:
«Ахэынтқараа рцыба шэтацшуа, рхэарта шэахьцшны – да-
ара акрыжэгэагыует!..»

Шыыбжь аахытцуан еипш, х-машыынак еишьтагыланы
агэара иааталейт – урт даду ихэыштаарафы «зыгезырцхарц»
иаауаз ракэын. Сара сыфы сырцылан, амашыынакэа иа-
артыбгыжэааз ахэыцкэеи сарей асы еигэйдтцо хэааххейт.
Ханацэеи хабациеи рейцхьякшэа игылан, аха ихамуит, урт-
ггы алаагалеит. Аслангы иехалеигалеит. Нанду дааскыан,
дыччо дгыланы дхэхэапшуан. Дадү иакэзар, адэахы
ддэылымтцзакэа апенцыр ала дыцшуан.

– Иазхейт шыта! – саб акоманда кайтцейт. Харгы хэехар-
карахьан – фынтэ иахмырхэейт. Зеггы напык-напык асы
аашьтырхэхэан, нандү иаалыдгылан:

– Ёаанбзиала! – рхэан, ирбгыжэны иналгэидрыцсале-
ит иркыз асы, нас дгэыдыркылт-дхыдыркылт, «еаанбзиа-
ла» хэаны, еикэныхэейт.

Абри ашьтахь даду аматцурта даадэылтцит. Сара зеггы
сылапш рхыго срызцшуейт. Ицъасшьаз, зеггы иаарнырит
уи ихпша, Апсны ах ипылошэа реыртаслымны ашьшыхэа
рфынархейт. Дадү урт данырзааигэаха, даатгылейт, иаат-
гылейт зеггы. Дадү иуапцэа хылца ааихихын, мрагыларахь
днахэны:

– Сынтэатэи хныхэа ду, Хыачхэама хзырбаз, Анцэа Ду,
сухэоит, еааны уажэаангы – ага шэыкоума, ашьха шэыко-

ума зеггы хгэыргъо абри Аонду афы хаикэыршэа! – Нас, зеггы рхы днагэзны, адсшэа реихэан, аоныка илеит. Урт рааира иазыпшымзи, нанду рхэы лырмазеихан, ахацэеи дадуи аайдтэалеит, егырт зеггы хазы хтэеит. Аракаггы даду атэца аакэихын, дѳагыланы зеггы дхақэныхэеит. Атцыхэтэан, акрыфа-акрыжэ ханаатэа, зеггы адтцақэа ритеит. Уи ианакэызаалак акомандирра бзиа ибоит, аха ихатаггы тынч дызтэазом, акы дафызароуп.

Аслани сареи хцан ашьтэа хаманы хѳааххеит, аха иауам, иахъааго ацэа иалашэоу сыздыруам, ихышыырххо иалагеит: «Сцом, иштэаху кашэца!» – ахэон уи аказшъала. Ус шакэызггы, ирхэазаны агэашэ итаагалеит. Убри аамтазы даду иѳы-инапы зэзэаны ашьтэашыртаѳы дааин, ашьтэа ашаха ахыхны атэыѳа аанкылан, амрагыларахь ихы рханы даагылеит. Хара, ахацэа зеггы даду ишьтахь хгылан.

– Анцэа абзиара хзыкатца! Анцэа Ду улцха хат! – ихэеит ибжыы ѳтыганы. Уаха абшьтэа пшаах шьны, ахацэа Шъашэы ах ду хаутаауеит, улцха-угэыцха хат, улацш хаа ххыз. Ёааны еигу ала хаутаартэ еипш алшара хат.

Дадү абас иажэа ркѳаѳны данныхэа ашьтахь, ишьтахька даахъахэын, ашьтэа карыжыырц рыдитцеит.

Уи ашьтахь нанду хаалыцхраан, арбагъқэа акакала иааганы даду иахтон.

– Ари аду ларбагъхэоуп, – ихэеит иара. – Шъашэы ах ду, улцха лыт, уматц аура дахыбаамзааит!

Абас ѳ-ажэак рыла иихэаз назырханы, арбагъ ашьапқэеи амтэыжѳақэеи шыапцықэла днарыграгылан, «цсы-миллах» хэаны, ахы аахитэеит. Нас егырт рарбагъқэаггы, еихабы-еихабыла инеишьтаргыланы, дасу ирнаалоз ажэакѳажэак рыххэааны, ишыуан. Аабатэи арбагъ ала ихиркэшеит, уи зеггы ихаитцбыз Мака ларбагъхэы акэын.

Ахацэа ашьтэа еиѳыхны акэац антартоз, даду уи ахы амцаѳы ибылны, ианхэылих ашьтахь, азыркэанда изатцаны ахэызба ацынтцала ирыцқаны, игъганы даалган, атэыѳақэа еихала илѳырѳфаны, ацлымхэаггы аатцыхын, еитах зыркэандаала изэзэаны, уиггы ақэаб интэитцеит. Уи инавадыргылеит чуан дукгы, уи арбагъқэа тан. Аслан дықэгъежъааны амца агэгэахэа ирытцеитцеит.

Абри ашьтахь даду адырра иртеит рыдтцакэа шынары-гъаз ала. Уи иара игэы иахэеит.

– Арт ирхэаз шэахама? – даду ахэсақэа рахь ибжбы наиргеит.

– Ихэахит! – лхэеит нанду. Уаха егърымхэазеит, аха еилибакааит. Афрына иаатыргаз ачашэ ахмыц ишықэыз сан иаалыххын, ачанах инантданы, акрыфарафэы иналган, инықэлыргылеит. Уака еирызла афи атцэақэеи ықэгылан.

– Шэааишь арахь, акака хкып, – ихэан, тцэыцак ртэны иа-ақэихит даду. – Анцэа, улпха хат, Анцэа абзиара хзықатца! Абшьтэа шыны, акэац еифыіккыа итахтцеит. Ахэсақэа рарбағьқэагы хазы итартцеит.

‘Еааны уажэаангы абас ацыцбахэа, аныхэа агэалакара хаманы, ххьачхэама хапыло, Анцэа ихатэашыа.

Зегы тцэыцак-тцэыцак ркит. Сара атцэа ацымхэрас ишэымацараха часак аасдыркын, даду игэы иахэаны афы шижэыз аипштцэкыа, сгэы иахэаны исфеит.

– Уажэшьта акэац знапы иану, уца уус ахь, егъыртгыы шэааибарпцшы акака кашэтца: ацмақэа тактэуп, ажэқэа хьатэуп, рхэы рытатэуп... – Зегы адтцақэа нарытаны, – Ацэымзақэа рыкатцара Батали сареи ххы иадахтцоит, – ихэеит.

– Уара, даду, – схэан, даасырзырфит, ацэымзақэа катцо ахэыштаара хэхьехэатэаз, – арыжэтэ лассы-лассы изужэуеи, иуцыхагазами?

Даапышэарчцеит, сызтцаара цьеишьазар акэахп.

– ‘Фымтзакэан изжэуа убахьоума? – ихэеит иара. – Анцэа сихэаноуп ишызжэуа. Иуазхэада уара лассы-лассы изжэуеит хэа? – игэы иаанагаз здырхуада, дсазтцааит иеыргызмалны.

– Азэыр исеихэама, схата исымбои! – схэеит сара.

– Уара сануқэлаз истахзамкэа, сыцхашыаны изжэуан, нас, санашыцыла, сгэы иахэаны изжэуа салагеит. Аха схала изжэзом, настгы Анцэа сихэаноуп ишызжэуа...

– Иутахзамкэа уцхашыаны ишпоужэуаз?! – сыччеит ицхашыаны.

– Ус икоуп Ацсуара, ус икоуп афы алеишәа. Иееигәышәм, аха икоутцари, Ацсуара аҗцахъа зегъы хамчыдоуп.

Исахаз җыашахәыс исыпхъазеит: даду Ацсуара шныкәи-го тыстдауеит хәа саҗуп, арахъ Ацсуара мчыла афыжәра снартцеит, ихәеит. Ари шҗеилкаатәу?

– Ус анакәха,

Ацсуара иееим аказшьақәагы амазаап! – схәеит сара.

– Кох, ус шдоухәо! – исаҗпнихәеит даду. – Ацсуара сакәыхшоуп, иееим аказшьа шҗамоу?! Ацсуара иатәым-кәа ихаднагалаз роуп иееим. Хабацәа иныкәыргоз Ацсуара хзеиқәырхар, убри ауп хара хтәытцәкы...

– Дадү ихәашыла, амш кәтыҗырхасрак ауп икоу, хцәым-зақәа кәхтцеит, хаймак ххәркәшеит – ахәларагы иалагеит.

– Хусқәа абанзанеихыоу? – дҗагылан, ахацәагы ахәса-гы ирахартә, дразтцааит зегъы, хара хус ханалга ашытахъ.

Игеит абжықәа:

– Зегъ мазиуп, хайқәышәшәа хәкоуп!

– Уи бзиоуп, – игәы иахәеит даду. – Акәац тышәх, ачыс агәыблаа ианышәтца, сара аҗқәа тыхны иаазгап.

«Аҗқәа» зиҳәаз: даду хыачхәама иазкны афы еиқәатцәеи афы шкәакәеи хазы-хазы итәеитәоит, дзыхныхәо афы еиқәатцәа шакәугы. Аирызқәа аакәхны иҗанынеихоз, еиҗа адтца хәитеит харгы:

– Саахынхәаанза шәыҗқәа шәызәзәа, шәеырхианы шәыказ!

Дадү җыла иртәны иааигаз аирызқәа нықәиргылан, мацк днеиааит. Уи ихы-иҗы ианыпшуеит инартцауланы акы дшазхәыцуа. Мап, акы акәзам, уи дрызхәыцуеит зегъы.

– Шәыхиоума? – дтцааит даду.

– Хәхиоуп! Хәхиоуп! – иаагеит абжықәа.

Астол иқәгылаз агәыблаа днадгылан, изтцаарақәа рҗы-наирхеит:

– Агәи агәатцәеи кәутцоу? Ацламхәа? Та-ак! Ус ханзыцха-уа акәац? Та-ак, уигы ыкоуп. Ачашә, пшь-кәакәарк? Та-ак! Ацәымза, атцәақәа, ацыкхыш. Та-ак! Уаха иаххаштуа акрыкоума? Аиеи, атцәы шәхашәмырштын. Аҗы? Асцычка? Ицыба днас-насит. – Уи сара исымоуп. Уаха иаххаштуа крыкоума?

– Мап! – рхәеит зеггы.

– Ус акәзар, шәаала! – ихәан, еикәипхьазаз зеггы зныз агәыблаа аашьтихын, иварала иааифытпракны даахалац-шит. – Бара, аду, – нанду ихы налыкәикит. – Хәахынхәаанза шәеиқәыршәаны шәыказ.

– Ғаанбзиала! – лхәеит нанду. – Шәара шәус кашәтца, арахь хара шәеитцахаркьом.

– Мышьтабзиала, ғаанбзиала! – ихәан, дындәылтны иғынеихеит даду. Уи днаишьталеит даду хәычы. Нас хара зеггы: саб, саб иашьцәа, сашьа Арсоу, сашьаду Беслан икәәкәа дыкәтәоуп, сара зегь рышьтахь сгылоуп.

Асы халаланы хдоит хәицырхәхәа. Азәггы ғиғуам. Ицшьоу тыпк хәхьазцо зеггы иахдыруеит. Уи аца ашьтахь ахкаарағоуп иахьыкоу... Ажыра ханнадгыла, хәатгылеит.

– Уа-а ғаанбзиала! – ихәеит даду, ажырахь ишьаға аны-неихига. – Шьашәы ах ду хәутааит ахәычы-аду таацәала хәитцафы! Ғааны уажәаангы абас хәибга-хәизфыда хәута-артә Анцәа хәиқәыршәа!

Аслан хыхь иқәыз аишәа ду лбааганы инаиргылан, агәы-блааи аирызи ныкәдыргылеит. Даду ацәымза амца наир-кын, апсангыери злаз ацыхтәаха инадыргәғәаланы иаир-кит. Нас арасатәы аакәхны, акәәкәарқәеи, агәи агәатәеи, ацламхәеи нахеитдан, ацбыкхыш нарықәирхәхәеит. Ихылца ааихыхны ишьтахь инкнеихан, Аслан ыла иртәыз атцәа ааимихит. Нас амрагыларахь ихы рханы, аныхәара днала-геит:

– Анцәа абзиара хзыкатца! Шьашәы ах ду, улцха-угәыпха хәт! Абшьтәа шьны, ачагьеж шәы мацараха, цшъ-кәәкәарк, ацәымза цшза катцаны хәутааит, хумтцаныхәоит, улцха хәт, ибзиоу ала уаххылапш.

– Амин! – ххәеит хара.

– Шьарда зымчу Шьашәы ах ду, улапш тбаауп, зеггы убоит, зеггы уахауеит, ага хцома, ашыха хцома, амашына хәкәтәома, ахаирплан хәкәтәома, аихацсыхә, абцъар хкума, атцла хәкәума, хухәоит еснагь улапш ххызарц, амашәыр хә-цәухьчаларц!

– Амин!

– Шьашәы ах ду, уцааимбаруп, ацааимбарцаа шәеиҗа-
ауеит, ишәылшо рацәоуп, хшәыхәоит ҳацсадгьыл Апсны
шәылапш хаа ахызарц, шәнапаҗы иҗоуп, иҳамазкуа азәыр
җалозар – рыгәтакы иахышәмьгзан, убри ала Апсни Апсу-
ареи наунагза еицышәыхьчаларц хшәыхәоит!

– Амин!

– Шьашәы ах ду, уҗацхьа иҳагу рацәоуп, иахзымдыруа
хатоумтқан, иҳацәугхо хахтнумҗьан, хҗьиара гәатаны, есна-
гь улцха-угәыпха ҳаутарц сухәоит.

– Амин!

– Ғаанбзиала шәнеиааит, дадраа! – хара ҳахь даахьахә-
ны иҳадиныхәалеит. – Шьашәы ах ду илцха шәымазааит!

– Ғаанбзиала унеиааит, Шьашәы илцха умазааит! – иқә-
ныхәеит дадугьы.

Абри ала иныхәара хыркәшаны, атцәы иахаз зегьы аа-
хихын, агәыблаа иланитцеит, нас иахәызба ацынтцала
ачашәи акәакәарқәеи рыгәқәа җытк-җытк аартихын, агәи
агәатцәеи сак-сак аарымхны инацитқан, аҗы нарықәтәаны:

– Абри Ачбеи Чачбеи еидыртәаланы иаласыртхаҗьаанза
цъа-цхзы Анцәа иахзааумган, – ихәан, хыхь ахәыблаҗы
инықәйтцеит. Харгьы, ишаххәац еипш, «амин» ххәеит ҳаи-
цәакны.

Даду дзыхныхәаз атцәа аақәихын:

– Анцәа, улцха ҳат, Шьашәы ах ду, улцха ҳат, Ғааны
уажәааны еигьу ала Шьашәы ҳаутаауа, таацәала азҳара
ҳаманы, ҳаиха зымчу рылапш хаа ҳахны, Анцәа ҳаиқәир-
шәалааит, – ихәан, агьама ибеит, нас даду хәычы иите-
ит. Уигьы дныхәаны, агьама ибеит. Даду агәатцәа сак аа-
михын, «Шьашәы илцха умазааит, Ғаанбзиала унеиааит!»
– ихәан, инаиитеит. Ус зегьы иааххысит уи атцәа. Дадугьы
иахәызбалала агәи агәатцәеи еихырссо, зегьы ргьама хирбон,
«Шьашәы илцха умазааит!» хәа наццо.

Даду даҒа тцәыцак аақәихын, Хьачхәама аныхәа дақә-
ныхәеит, аамта дақәныхәеит, аныхәа агәалақара ҳаманы
аныхәа ҳапыло, ҳаиха зымчу рылцха ҳаманы, еснагь ры-
лапш хаа ҳахны ихәан, дныхәаныпхьаны ижәит.

Уи аныхэаҕа зеггы иркит. Аслан дыкэгьежъяаны ҕаматц иуан: ачашэи акэакэари ишэымацараха ипхатцэыпхатцэо, ацъма жъы алѳатцэ ахылззо ишаны ҕатара даҕын.

– Атцэца ртэны исытишь! – ихэеит даду хэычы, – хны-хацааѳ дахныхэап... Анцэа уиныхэааит, Шъашэы ах ду илц-ха игэыпцха умазааит. Җаныхэыцқаз инаркны ҕаб хицны ажырахъ ҕаалон. Җаб ишьтахъ уи атыц аҕы уара уаагылеит. Ус иаауеит шэышықэсала, убри тыхэапцэара амамзааит, уара Шъашэы иашъапкра уахыбаамзааит, ҕаанбзиала уне-илааит!

Ари аныхэаҕа ашьтахъ, даду табуп ҕаа ҕахэаны, зеггы ҕайдкыланы ҕаиныхэеит.

Абасала, тынч хмыццакзакэа, ҕаама бзиала акрахфе-ит-акраажэит, ҕаибаныхэеит.

– Уажэтэи ала абра иаанахкылап, – ихэеит даду атцы-хэтэан атцэца аакэхны, – ҕашьтахъкаҕы аус ҕамоуп. Шъар-да зымчу Шъашэы ах ду, улцха-угэыпцха ҕат. Ғааны уажэа-аны еигъу ала ҕаутаауа, уаѳцсыла аҕиара-азҕара ҕаманы, ҕазламхэыц ажэлақэа хрылахэхо, ҕазлахэхыоу дарей ҕареи ҕаикэгэыргыо Анцэа ҕаикэиршэалааит. Ғаанбзиала шэне-иааит зеггы, Шъашэы илпха-игэыпцха шэымазааит, – абас ҕэаны, иатцэца ижэит. – Қыаф бзиа ҕамазааит! – иатцэца итахаз аѳы ахэблыра инатцеикъеит.

Егъыртгъы иркит уи ахыркэшаратэ ныхэаҕа.

Атцыхэтэан агэи агэатцэеи зхаз атцэы ахэблыраҕы ина-лаирсын, ашьтэа ацламхэа абаѳ нхишьит.

Атцыхэтэан ауп даду дандэылтцыз, ддэылтцит уи дыш-ныхэаныпхыоз. Атаацэа ҕахъзала иаркыз ацэымза ажыра иѳнырлашаауа абылра иаҕын. Даду дшаадэылтцыз еипш Аслан шэакъла атцық-атцықхэа ѳынтэ дхысит.

– Ғаанбзиала! – ихэеит даду.

– Ғаанбзиала! – еицаххэеит зеггы.

Ажырахъ ҕанцоз даду ҕапхъа дгылан, уажэы ҕашьтахъ дгыланы иҕааихеит. Агэара ҕанаатала, ҕахэшыцэа аадэылбгъыжэаан асеигэыдтцара ҕалагеит. Уи ала ҕара «ҕа-анбзиала» еибаххэон.

Аоны апхъа, зегъы даду хайзыпшын, хапхъака дно-уҳашьтит. Зегъы ршьапы иқәгыланы ҕаанбзиала хәа иҳақә-ныхәеит, даргъы хрықәныхәеит.

– Уажәшьта ауачарад зтәу ахәса шәоуп, шәчысхәы еиқәшәыршәа, бара аду была халагап, – адтца кайтцеит даду. Ахәаха имтакәа ашырхәа аишәа абартцахь индәылырган, ларбагъхәы еиларшәшәа ичацаны, ачашә, акәакәарқәа нықәдыргылеит. Нанду илкыз ацәымза даду амца наиркит, атцәа афы лтеитәан, иаакәихит.

– Анцәа абзиара хзақатца, Шьашәы ах ду, улпха хат! – ихәеит иара. – Абри атакәажә иубо хаб игәарата даанаге-ижьтеи Шьашәы уматц луеит, улпха-угәыпха лыт, улапш хаа лхыз. Хыхь-гәыхь лмыхьуа, уматц аура дахыбаамкәа, апста-заара ду латәоушьарц сухәоит. Лаб игәаратагъы иахъа хар амамкәа икоуп, убри нагзара аманы Анцәа икайтцааит.

Даду иатцәа нықәиргылан, агәатцәеи атцәынтцәлагъи сак-сак аарымхны, ачашәи акәакәарқәагъы рыхкы нацтцаны афы нарықәйтәан:

– Ачбеи Чачбеи еидыртәаланы абри рымтцатцаны иа-ласыртхацъаанза хъаа-баа бымамкәа, агәабзиара нагза Анцәа ибатәеишьааит, – ихәан, ишьтахь абартца абагыр инықәйтцеит. Нас атцәа аакәхны ус аушәакә диныхәан, ижәит. Нандугъы тцәыцак литан, дахныхәаны мацк лжәын, ачысгъы агъама лбеит. Атцыхәтәан даду даҕа тцәыцак лтеитәан, уи рныхәара алахиркәшеит. Абри ашьтахь нанду илкыз ацәымза абартца ашьака инадирчаблеит, инагзаны иблырц. Ианаафнашыла ҕаанбзиала хәа нанду зегъы лықә-ныхәеит. Нанду лаамышьтахь аихабыра зтәыз сан лакәын. Абас зегъы азәазәала иныхәеит, дасу ирнаалоз ажәа рыххәа-аны.

Ашьыжь сангылоз, атаацәа зегъы гылахъан. Даду арахә еилырганы афныка дааиуан. Сара издыруан уи иказшьа: уфы мызәзәакәан «ҕаанбзиала» ухәар иузомызт. Амацурта сыфналаанза сфы сызәзәеит, мпахышьыла сфы рбаны, асаркыа снадгылан, схахы схәеит. Абасала, сҕазықатцаны сныфнашылан:

– Уа-а ҫаанбзиала шөнеиааит, нандуи дадуи! – схәеит. Даара ргәы иахәаны сгәыдыркылеит, исықәныхәеит. Ҫаанбзиала хәа расхәеит егьыртгы.

Дадү зеггы илацш нархиган, атаацәа азә дагымкәа ишықаз аниба:

– Уажәшьта ҫаанбзиала хәа хааикәныхәап, – ихәеит. Уи иаанагоз еилкаан: ахәсақәа хастол иаакәдыргылеит арыжәтәи ахыжәлагеи. Дадү афырцъан аакәихын:

– Анцәа, улцха хат! Анцәа, абзиара хықатца! – ихәеит. – Иаха таацәала Хьачхәама хәцылеит, Шьашәы ах ду хайтаан, хымтцаныхәеит. Иахьа ныхәоуп, хгәылацәа зеггы Аонду ахь хрыпцханы, «ҫаанбзиала» ейбаххәоит. Иахьатәи амшныхәа алпха хәмазааит, ҫаанбзиала Анцәа хнаишьтааит!

Зеггы акака ркит. Убри ашьтахь, ишықайтцалац еипш, адтцақәа ритеит: шьоукы – амҫы-амца, шьоукы – акәац, шьоукы – абыста... Сара атыхәтәан иналкааны адтца ситеит:

– Батал, уара Едггы инаиркны Леуа икынза уаарылсны, хгәылацәа зеггы ҫаанбзиала хәа урықәныхәаны, даду Аонду ахь дшәыпцхәоит хәа роухәоит.

Дадү ишихәаз еипш, рапцхәа Едгыираа рашта сынталеит. Аоны ацъцәахәа атаацәа рцәажәабжь дәылыцуан. Уртггы ашыжь ҫаанбзиала хәа ейбырхәозар акәхарын. Рла санаба, аҫаоцхәа иаасзытрысит. Сара лаба скзам, азныказ сшәеит, аха ишцақастцарыз? Сыҫемиртцызсакәан саагылеит. Ала анаасыдххыла, иаатгылан, исеишуа иалагеит.

– Цхашьарами икоутцо! – схәеит сара. – Ҫаанбзиала хәа шәасхәарц сааит, уара усеишуеит...

Исхәаз еилнакаазшәа, алымхацәқәа нақәыпцсан, икәеит-меитуа инасывсит, хрыжь-хрыжь ихышҫышуа. Ала абжыы захаз апшәма даадәылтцит. Саниба дсеигәыргъан, ашырхәа иҫааихеит, алаггы днатцакәеит.

– Уа-а, бзиала уаабейт, Батал! Ҫаанбзиала унеиааит! – дсықәныхәеит.

– Бзиа жәбааит, ҫаанбзиала шөнеиааит! – сыпцхашьацхатцо атак кастцеит сарггы.

– Уааи арахь, – сааиоытцракны днасыхеит, аха сара сичымныкәакәа, саахышьарххеит.

– Дадү сааишьтит...

– Сара издыруеит уаазышьтызгы, узааишьтызгы. Ёаанбзиала днеиааит! Аоны илеины ауп «ёаанбзиала» шырхёо. Уабдү ус уеимхэазеи?

Сицны сёынаскеит ишамуаз анызба. Ханыныёнашыла, уажёраанза ацыцахёа зыбжы сахауаз атаацёа адрухёа иёасхатцгылан, апсшёа сархёеит, «ёаанбзиала» еибаххёеит. Атёара мап анацёыск, апшёма атцёа аакёихын, аныхёа дакёныхёаны, сарггы дсыкёныхёаны, ижёит. Нас даёа тцёыцак аакёихын, са сахъ аёааирхеит.

– Аоны жжэом, – схёеит сара.

– Нас, ауатка аума иужёуа? – даасахёмарит. Сара сыцхашьан, схи ласыркёит, сцёытчыччо. – Шака шыкёса ухытцуйеи?

– Жёохё.

– Жёохё зхытцуа аёыё дакёдыртёоит, аёыё иакётёо дарпысуп хёа дыцхьазоуп. Ус анакёха, уи Хьачхёама аан тцёыцак-ёатцёак ижёыр, акггы ипырхагазам.

Ишамуаз анызба, иааимсхын, «ёаанбзиала шёнеилааит» схёан, абжа жжёит, аха уи иуа дыказма, инагзаны изымжжёыр имуит. Уа иазирхоз цысшьон, аха даёакы аакёихын, синыхёеит сара. Уаха жжёуам хёа мап аныск, иара «мшыбзи» хёа уазхёаз, «бзиа убааит» хёа иахёа ихёеит. Ишцакастцоз, ус схёар акёхеит.

Уаантё сышиашаз Игорраа ркны снейт. Сгёалакара аныхёа агёалакара инахыхёхёо икан. Апшёма иscopyлази сареи «ёаанбзиала» хёа апсшёа анааибакхёа, сзызнейз нахёаны, ацара сёыназыскит.

– Уабацо, «ёаанбзиала» мхёакёа уцома?! – апшёма даасыкёымчит. Уи ус иказшьан.

– Ёаанбзиала шцасымхёеи! – схёеит сара, ихёаз иатца-накуаз шыздүруазгы.

– Уара шыта ухатцуп, атцёа кны иухёар ауп! – ихёан, днахынхёны аоныка иёынейхеит. Ишцакастцоз, сжжёахыркёа сёарыхан, сишьталаны сёынаскеит...

Уаантё Хьырбеираа рахъ сцеит, нас Дикранраа срыкёныхёеит, ажёала мацара акёымкёа, апсуатцас, атцёа кны,

еаанбзиала хәа расхәеит, сара сырныхәан, дарггы сныхәеит. Ус иапуп аныхәа аан. Сгәалакара схата иаацъасшъартә еипш даараза ибзиан, настгы схашәа хы сымбо, акалашәа сыкан. Атдыхәтәан: – Уа-а мшыбзиақәа, еаанбзиала шәнеи-ааит! – схәан, сәабығза Леуараа рыоны ашә снылаххит.

– Кох, Батал уоума, уа-а бзиала уаабеит, еаанбзиала уне-иааит! – дсеигәырғаны адсшәа сеихәеит апшәма. Уи сне-ишьаггы сцәажәашъаггы шцъеишьаз ихы-иҫы ианыцшуан. «Уаатәа» ихәан, аха исымуит, «сышгылоу еаанбзиала хәа сшәықәныхәарц стәхуп» схәеит, даду ихәозар еипш сәе-рҫасаны. Леуа уаха иамамкыкәа, Ө-тцәыцак ҫаиртәын, руак сара иаасиркит.

– Уара уапшәымоуп, уапхъа искуам, – схәан, сәааныскы-леит. Арыжәтә уарҫәышуазаап: ус иахәтамзи, иаггыкастце-ит. Апшәма ишьтахъ, даду иажәақәа схы иархәаны, Шъашәы ах ду илцха-игәыпха шшәоуша хәа, акы агмыжъкәа ис-ныхәеит. Уи ашьтахъ, даеакы аақәихын, синыхәеит.

– Уара иумкырггы гәыбған устөм, – ихәеит апшәма, сзе-ипшраз аниба акәхап.

– Мап, «мшыбзиа» хәа уазхәаз «бзиа убааит» хәа иоухәар ауп, – схәан, сатцәца ҫартәны иаақәысхын, табуп хәа иа-схәеит, таацәала срықәныхәаны, изжәит. Даеа акака ҳкып ихәарггы мап скуамызт, аха апшәма акггы имхәеит, сахъ-неилак ҫба еиханы исдыржәуамызт акнйтә, уа сәааныскы-леит сарггы.

Афны санааи: – Дадү, привет! – схәан, салам истеит. – Твой приказ выполнил!

– Кох, аферым, Батал! – игәы иахәеит даду. – Сара скәал зәыр дықәлозар, уи уара уоуп.

– Так точно! – схәеит, иихәаз сгәы иахәаны, аха мацк ишавсырҫьоггы збоит. Еицәастәыр атцкыс схәан, сцаны сышьталарц сызбеит. Ус иаггыкастцеит.

Санышьтала, афны гъежъуа иалагеит: зны армарахъ, нас арғарахъ. Ас еипш ахаан исымбацызт, схы ҫышьтыхны снацшы-аапшын, ҳафны кәапза игылоуп, аха усггы еилкаан уи ееи ишазхәамыз. Убри аамтазы нанду лыбжъы аасахаит.

– Батали уареи шәмеицәажәазозеи, дабацеи?

– Батал хгэылацэа аныхэа рыдиныхэалон, иарггы иды-
рныхэалон...

– Анцэа иныс, ишидыржэыз... – лцэа иалашэеит исы-
хыыз.

– Ныхэоуп, идыржэзаит, дхатцоуп! – ихэеит даду. – Нас,
ишцакайтцоз, агэашэ афы дгыланы, «еаанбзиала шэнеиа-
аит!» хэа ибжыы рганы иреихэарызма!

Дадү иажэакэа сгэы аадыржэандеит. Урт срызхэыцуа
саналага, аоны агэежыраггы иакэытцит, ус ацэаггы сынта-
нагалеит. Санёыха, ишаз цысшыеит. Схы тыууа, сгэы азы
ыкэыжжуа, сёы тбаны сыкоуп. Схы ытцырззаны сзырфы-
зар, аматцуртаёы ур-урхэа ирацэаоны рыбжыы сахауеит.
Нас ауп ианыздырыз: уажэ акэзаап ианыхэлаз, агэылацэа
иаасцхэаз ракэзаап зыбжыы сахауа.

Икалаз зеггы акакала исгэаласыршэо салагеит: акы
сгэаласыршэацыцхэаза сцэа сталон, даеакы анысгэа-
ласыршэа, ахьапарч аипш, сееикэасырхэит. Атцыхэтэан
«Дадү, привет!» –ансгэалашэа, сыцхашьазан, схыза схы
иақэтцаны схэытдалазеит. Ус сылахь апцхашьара-цхзы
алттуа, аласба аипш, сёырқяқьаны схыза сышхэытцар-
шэыз, хасасцэа адэахыы рыбжыы аасахаит: – Атцх алцха
шэоуааит!

– Аныхэа ашара шэзыбзиахааит!

– Ёаанбзиала Анцэа шэнаишьтааит!

– Уатцэггы цшзала Анцэа хайдыртэал!

Абас иныхэаныцхэаны, дасу рыфныкакэа рахь ицеит.

Убри аамтазы нанду лыбжыы аасахаит:

– Унан, Батал уажэггы дыцэоума?

– Цасашэа схалан, аха дыцэан, дысмырёыхазеит, – лхэе-
ит сан.

– Уара, аду, уоуп зеггы зхароу! – даду иахь аепныхэа
ныкалцеит нанду. – Ижэ хэа уркуеит, аха иумжэын хэа ио-
умхэоз?! Ранацьалбеит, ирыхьзеи дарггы, ныхэоуп хэа аса-
би афы шцаидыржэуаз!..

Адыршаёны ашыьж (24 саат иреиханы узлацэои!) заа
сгылеит, аха даду иацхэа усггы игылодаз, уи ирахэггы
дрылсны даахьан.

– Батал, уааи «похмелица» қахтпа! – ихәеит иара дды-
шәырччо. Сара сыңхашьаны схы ласыркәит, ибла сызхы-
пшылом.

– Даду, җазны аныхәазы агәылацәа рахь сумышьтын,
– схәеит.

– Избан, зәыр угәы нирхама?

– Индырхеит.

– Дарбану угәы нзырхаз?

– Зегьы...

– Зегьы угәы шпандырхоз?!

– Ишпандмырхоз, сахьнеилак, сырпхашьаны афы сды-
ржәуан.

– Исхәар, уанду ихалтцом акәымзар, ҳаргьы иахтахны
иаажәуа цыушьома, ҳапхашьаноуп ишаажәуа. Иқахтцари,
Апсуара ус ауп ишыкоу. Знымзар-зны схала изжәуа су-
бахьоума?

– Исымбазацт.

– Иубарангьы указам. Аха асасцәа анахтоу, ма сасра са-
ныкоу, мамзаргьы аныхәақәа раан Апсуара азин снатом
«истахым» ахәара. Ускан иужәыр ауп. Есымша ажәроуп
иееим.

– Нас, ианужәлак, ухы умышьзои?

– Уара уеипш сыхшыф аныцкьаз, ицхафыруа ианыказ,
иснархьуан, аха нас, лассы-лассы сыпхашьаны изжәуа са-
налага, сыхшыф арцагәызар акәхап, исыхьзом. Уажәы иа-
нызымжәуоуп схы ансыхьуа.

– Апсуара ухшыф арцагәуазар, уи иееим акоуп, нас, ҳара
ҳзамтцахьрхәои?

– Кох, дад, ус шпоухәо?! – исхәаз игәы иалсит даду. – Ца-
сым, ус умхәан. Апсуароупеи ҳаибаркны ҳазмоу! Апсуара
сакәыхшоуп. Апсуа ихы иагигьуеит, ипсы иагигьуеит, аха
псыс ихоу иапсуара иагигьзом.

– Даду, усзеилкаауам сара, – схәан, имаскит. – Угәабзиа-
ра иапырхагоуп, ухшыф арцагәит, арахь, Апсуара сакәых-
шоуп ҳәа угылоуп. Ари шпеилкаатәу?

Са сатцкыс сажәақәа ахькәазыз акәхап, даду дшанханы
даасзыпшит. Иблақәа ирхызбаалеит иахаз шцәеишьаз, аха
уи атак ахәара иеазымкыкәа:

– Уаалеи араһь, – ихәан, аматцуртахь иҫынеихеит. Уака аныхәа стол хианы икан. Фырцъанк ҫаиртәын, даасзыцшит. – Абри ауп сара сапсуара. Апсадгьыл шәартәхар, атҫеи иабцъар шытихеит. Дзызхәыцуазеи ускан аибашьҫы? Дтәхар аеуит, ахы икәшәаны дыбжахар аеуит, аха ускан уи уртқәа дрызхәы-цзом. Апсадгьыл, Апсуара, Апстазаара – абри ауп Апсуара. Урт рыгәта дгылоуп ауаҫы. Уи пату икәутцозар ауп зеггы рҫы: ацәгъараҫы, абзиараҫы, ачеицъыкаҫы. Ухамацара иазеигъу уашьталар, аламтц уаҫызахоит – ускан Апсуара зланыкәугои!.

– Нас, аҫы зымжәыз Апсуара изныкәымгазои? – стҫааит еиҫа.

– Ишцаныкәрымгои! – ихәеит даду. – Апсуара ныкәыр-гоит тцарадыррала, Апсуара ныкәыргоит матцурала, Апсуара шәартәхар, абцъар кны ирыхьҫоит. Сара сынхаҫуп, са сымч зықәхо абри ауп: Апсуара чеицъыкала иныкәызгоит. Уи сара сзанаат ауп. Иацы хгәылацәа еизганы ирҫастаз, идсыржәыз сазыразуп, дара ирзыхалалхааит, хара таацәала иахфозар, иаажәуазар мызкы ихазхон. Аха уи ахаан сазхәы-цхьоума! Анцәа сатҫеимтҫааит уажә иахьысхәазгьы! Апсуара ачеицъыка аамухыр, апсуа дбазаруаҫхоит: имгәада хшыҫ имамкәа, апарада хәыцыртак имамкәа, доухала дрыцхәхә-ха адунеи даанхалоит. Уи хакәблаауп. Хара хәуафра еиқәы-рханы иаазго хәпсуароуп, хәпсуара зырпшзо хчеицъыко-уп, рылпха хәмазааит! – ихәан, ифырцъан аакәихит. – Урт рныкәгара Анцәа ду хәхимбааит!..

Абас имҫапысит даду ихьачхәама. Уи исеилнаркааз ра-цәоуп, сагьархәыцит. Иуадаҫу ахтыс уанақәшәалак акәза-ап уанкәышхо. Дадү идыруан, хымпада, ус шсыхьуаз, аха сгәысеанимтҫазеит: уигьы апсуа ипстазаароуп, ибааит изе-ипшроу игәахәзар акәхап. Апсуара пстазаароуп, апстазаара ахаарагьы ашарагьы азеипшуп. Урт рыҫбагьы анубалак ауп апстазаара анудыруа.

АИБАШЬРА

Сара ақыта гәхьаазгон. Иахьа-уатцәы шырхәоз аамтә кыр цеит. Шәара ианышәтаху шәнеи, сара уаха сзыпшуам,

даду иахь сцоит схэан, аееидкылара салагеит. Сан мап-чап лхэан, аха лыгэшэымшэ аасхэан, дақəыршахəтны, амфə сықəлеит. Ашыьбжышьтахь, ар рахьынтəи ихынхəыз асол-дат иеипш, сартмак сызқəынтца агəара сынтəлеит. Саныр-ба, исеигəырғеит, аха уафы дсыцымшəа анырба:

– Умацара уоума иааз?! – нанду, ицəшьаны дсəтцааит.

– Аиеи, сымацара сааит! – схəеит, иахьцəршьəз сгəы иахəаны.

– Аферым, Бата, уара шыта ухəтцоуп, Акəантə ухала уа-аит! – дсеигəырғеит даду. Анкьə Акəа ицаны иааз, «уахьцо уаалеит!» хəа иархəон.

– Унан, уанду дукəыхшəндаз, умацара затцəык ушцəау-аз?! – лхəеит нанду, даду иихəазгьы агəхьəа мкыкəа. – Уан илыхьзеи, ухала амфə ушцəқəылтцəз?!

– Хымш рышьтахь хəргьы хцəит, уаангыл рхəан, аха урт рхымшқəа нтəəзомызт, арахь шəара шəыгəхьəазгон, сы-рзымпцшыкəа сааит, – схəеит сара. Уи нанду лгəы ишахəоз дырны. – Акəантə аара закəыхи, акы уаəқəтцны, əакы уфəқəтəоит – уəха акгьы!

Ус шакəызгьы, саара нандугьы дадугьы ргəы иахəеит, сара сеипш, даргьы сыгəхьəарымгəзи! Сшааиз аипш, əжə, ахəыс, ани-ари срыцхраауан, даду ихəашьə, амаамаса афны да-натахым ыказам. «Ари хəцсы дацшəмоуп!», рхəон исызгəду-ны. Уи сара сгəы иахəон, арахь икастцəз митəык шыкəамызгьы.

Абас, нандуи дадуи ргəы иахəара абакастцари хəа сышрыцхраауəз, даргьы шсылаехəоз, жəамш ракара аатцхьан еипш, əнак ателевизор аəхəркызар, əжəабжь хлымзəах рхəеит: «Қырттəыла ахəынтқарратə совет ар танкла Ацсны иалəлеит, Очамчыра араион ахада ддырба-андафит, афнутқатəи аполки дарей Гəылрыпцшь аидыслара рыман, итахаз ыкоуп. Уəжəы Ацхə кацшь афы рымфə ркын, еиəагылоуп», – рхəеит.

– Кох! – ихəан даду, иихəо ифəамшəо дышхəзза даанхеит.

– Унан, ирхəо закəызеи?! – лхəеит нанду, ақьаадыш еипш, дкəашзəгьы даакалеит. Уи цəсəтəи айбашьраан хəык лашьцəа алазхьан – уртгьы лгəаламшəакəа дыкəм. Сара зегь рацхьə исгəалашəəз стəацəа роуп, урт иахьə-уатцəы хəа

амѡа ақәлара зыргәампхоз абри акәзаарын! Саб амашына имоуп, уажәшьта ирласны даауазар акәхап...

– О Кан! – хәа Дикран ибжы аагеит. Ханыѡдәылтц абартца даатцалон. – Арт ақәыцьмақәа ҳақәылт акәу?! – ихәан, да-дуи иарей еицны иааѡналан, ателевизор иазпшуа иаатәеит.

– Ақәыцьмақәа ракәым, аха ахәақәа роуп ихәқәлаз! – Дикран «дааириашеит» даду. – Ақәыцьма ахызгы ахымзггы здыруа гыгшәыгуп, арт уи ишцадукыло?!

Ус Хырсонгы Леуагы ааит.

– Уара ихәхаз ииашатқәьюма? – иахаз агәра изымго дразтцааит Леуа.

– Хышықәса уажәапхыагы издыруан знымзар-зны ишхәқәлоз, – ихәеит даду, ианакәыз сыздыруамызт акәым-зар.

– Арт ианакәызаалакгы рыгәра згазомызт, – даду ихәаз шыақәиргәгәеит Дикран. – Рыжәлар мчыла рыпсадгыл иахганы Апсны иааганы изындырхазей? Анхара ама-цара аума ргәы итаз? Аа, умбои, абри ауп ргәы итацқәыз – ҳапсадгыл хамхра!

Амашына абжы сахан, ашырхәа сыѡдәылкәазар Аслан иакәын. Дадурәагы сышытахь иаадәылтцит – зегы ихәха-рызеишь хәа акәын ишыкәз. Аслан иуада дааѡнаххын, ажәжәахәа иеааитакны даадәылкәан, имашынахь иґыне-ихеит.

– Уабацо, уара? – ибжы наиқәиргеит даду. – Иґыцу акыр уахама?

– Аибашьра иалагеит рхәеит, икоу еилыскаап хәоуп, – ихәан, даатгыланы даарзыпшит Аслан.

Азәгы ґимтзеит. Нандугы дышххныпсыланы дахыг-лаз акгы лымхәазеит. Урт ркәзшьала Аслан идырит икалаз шрахахәаз. Иаргы уаха акгы мхәазакәа ашырхәа иґыне-ихеит.

– О-о, Анцәа ду дышәхылапшааит! – ихәеит даду.

Ҳамтакы ґымт-псымшьт игылан, – ирхәауа рґашәо-мызт, рхы зқәыркуа рыздыруамызт. Нас дасу рыѡныкақәа ицеит. Ус шакәызгы, зегы гәыгра-гәыграк рыман, уи рныпшуан рцәажәараґы.

Ауха ххэы ханылахатэа, даду атцэа аакэхны дфагылеит. Хџагылеит нандугы саргы.

– Анцэа ду, сухэоит, – ихэеит ибжы хыцхыцуа, апа-аимбарцэа Апсны иахылапшхэу, сшэыхэоит, ицшэоу хныхакэа, сшэыхэоит! Х–Апсны ашээрта баапс иаатагылеит, уи хара хайхагы шэара шэоуп избартоу, сшэыхэоит, сшэашьапкуеит, хашшэаз еипш акэымкэа, лыпхала халыжэгарц хазташэаз арыцхара. Шэыда гыгырта хамам, шэнапы хануп, зхышььаргэытца сакэыхшоу! – ихэан, иатцэа ыжэны длатэеит. Нандуи сареи «амин» ххэан, харгы хлатэеит. Сара акрысфеит, аха дадуи нандуи крыфарас икартцаз акгыкам. Уи акэым, даду џба-хџа тэыца ижэлон ихэы данахатэоу, аха уаха убриак ада уаха егымжэзеит. Нандугы лфырцан-зыгамацэаз аацэырылган, ауатка нтатэаны лныхахэ Дыдрыпш-ныха ахыз хэаны, дныхэаны илжэит. Абарткэа рышьтахь сара сгэалаказаара акыр ибзиахеит.

Атцх акыр инаганы хашьталеит.

Дадугы ицэажэабжь сахауеит: зны Анцэа дицэоит, зны уи имацара дцэажэоит. Нанду «Ох!» лхэоит уажэы-уажэ. Уигы акы лхэоит лкэыпсычхара инаццаны, аха уи сахазом. Сара акиносахыкэа избахыз рыла айбашьра сыбла ихгылоуп, сзыцэом, снахэы-аахэуеит.

Сзырфызыр, даду ддэылтит. Амза каччоит – агэыр каршэзар иаашьтухып.

– Иа Анцэа ду, зхышььаргэытца сакэыхшоу, хрыцхашьа, ирыцхашьа ххэычкэа! – ихэан, Анцэа дицэеит. – Хышыкэса уажэапхыагы иааифаххын, аха иаанукулеит, уажэгы ашьакатэара афынза инамгакэа инукуларц сухэоит. Уара уеаџхьа зегы хгазоуп – анхаџгы, ахэынтқаргы, агаза иаанкулара зылшо уара уоуп, апааимбарцэа шэоуп, хныхахэкэа шэоуп. Хшэыхэоит шэылшара хшэырхэарц. – «Амин!» – схэеит сахышьтэа, сыбжы нытцакшэа.

Хамтакы тхэаны еипш, дхынхэны даины дышьталеит.

– Сгэы иснатом айбашьратцэкэа иалагап хэа, – ихэеит дадугы данышьтала ашьтахь. – Иахьабалак икаууа итынчроуп. Даушла хиршэарц ауп акэымзар, акыртуа дыпхамшьакэа

дышпахабашьеи! Ииҥахузеи хара хкнытә, еибашьрада
Апсны игахьеитеи!

– Ус Анцәа ихәааит! – лхәеит нанду. Уигы дыцәауа
дыказма, даду идәылтцрагы ионашыларагы дырзыпшын.

– Дааракгы рыгәра згоны акәым, аха ара ихаланхоит,
хацәгъеи хабзиеи еилахәуп, ишпахабашьри хәоуп сгәы иа-
анаго...

Агәылацәа ааизон ашыжь. Азәы дкылшәаны даар, иа-
аигаз ажәабжь еибырхәон, еазәы цхызк ибазар, лабәба
иибаз акы аипш ихәон. Зегы рлымха кыдцаны изырәуан,
ихахарызеишь хәа, нас ателевизоркәа инарыдтәалон. Ус
апсуа телехәапшра ааипкәеит. Уи аены Москвантә ирхәеит
ақырткәа Акәа шыргаз, Гаграгы ар шызхытыз.

– Унан, ирхәо уахауоу?! – лхәеит нанду лыбжьы нтганы.
– Акәеи Гагреи ргазар акыр хәхцахма! Иабакоу хәчкәын-
цәа, азәгы ихабар ыказамеи?!

Дадү уажәраанза иеыргәгәашәа дшыказ, уажәы иахаз
ишьара дыкәнаркәеит. Хамтакты ателевизор дахәапшуа
дтәан, нас дөагыланы нак ирцәан, аматцуртәфы хамтакты
днеиааиуан, дынкахәыцуа. Уи уажәы инеиааирагы убаскак
ихьантан, изышытымхуаз еидарак датцоушәа, иахаз ажәаб-
жь гәытшьаага икәыгәгәон. Ус ладықәшәак иоун даатгыле-
ит. Хамтакгы дазхәыцит.

– Урткәа зегы башоуп! – ихәан, нанду дналзыпшит.
– Дызустада Шараназе! Гитлер адунеи ырхыцхыцуа дтыс-
ны дөааихан, Урыстәыла игәытцхәаны, абарт хашьхәкәа
ркынза дааин даакәгылеит. Иахьа-уатцәы Апсны игоит шы-
рхәоз, хампалуп иигаз! Уара амцкәа арахь умәа куп рхәан,
ипшьоу хныхәкәа ипшышә интасын, дныкәхәаша даман ице-
ит. Шарваназе, Гитлер иеипш, аргама акәымкәа, абгахәычы
еипш иеыргызмалны, Акәа дааит, Гагра дызхытцит хәа ба-
шоуп, еибашьрала уи Апсны изгом! Гитлер дхәымгазаргы,
дхатцан, даргамауафын! Дызустада Шарваназе, ионуткәа
шхамла дкаскасүа дытәны, арахь, акәыд ашьақар зыртәз
еипш, дөызлааза, ани иоума зхышьаргәытцә сакәыхшоу
Анцәа ду дызжәо, ипшьоу хныхәкәа зжәо? Уи калашьа
амазам!

Згэы цаны и́каз нанду даалахёыххейт. Саргыы сгэалака-
ра аабзиахейт. Абри аамтазы амашыына абжыы аагейт. Зе-
ггы ашә ахь хайхейт. Хнапшызар, саб иакөын. Сыфит! Сара
снеиаанза Амина амашыына дааткьан, агәашә кьакьаза иа-
алыртит. Стаацәа зеггы ы́кан.

– Шәеибгоу, уара, шәеибгоу? – ихәейт даду.

– Унан, сшәыкөыхшандаз! – ашырхәа днарцылейт нанду.

Ус Дикранггы дааит ицштәы ихыгга.

– Арт ақәыцьмакәа и́картаз уахаит! – ихәейт игәы
пыжәжәо.

– Ақәыцьмакәа ракәым, аха ахәакәа роуп, – еи́тах дааи-
риашейт даду.

– И́коузеи Акәака, ирхәозеи? – реи́цаажәара саб иахь
иниарган, иазтааит.

– Акәа ирхәараны и́ахи, дара ирган, аимтәара иа́еуп,
– ихәейт саб. – Аихабыра арахь Гәдоутака иааит, уажәшьта
акыр рхәозарггы, акыр рызбозарггы ароуп.

Зеггы реи́ха даду и́еыргәгәаны ды́кан. Уи лапыкәшәа
бзиа́к шиоуз хәаны, уажәраанза нанду илеи́хәахьаз еите-
ихәейт. Сыпшызар Дикранггы ишьара даакөлейт.

– О-о, Апсны иахылапшхәу а́цааимбарцәа, хайкәшәы-
рха, ххәычкәа рыцхауп, шәыда гәыгырта хамам! – ихәан,
инапкәа дфарыханы дааматанейт Дикран.

Ажәытәтәи аибашьра ргәаладыршәан, хамтакты иала-
цәажәон. Ускан урт сара исықәлан, еибашьуа и́камызт, аха
ахтысқәа бзиа́заны иргәалашәон.

Саб акы дышнацхаз еи́пш иашьцәа ахы́каз аппозици-
ахь дцеит.

Ашы́бжышьтахь Гәымстантә абзарбзан хысбыжькәа
аафуа иалагейт. Урт убаскак игәытшьяаган, бзарбзанк
ткәацпыцхьаза, дак халцсауан. Ари зеггы хгәы канажыт.
Дадү а́цаажәара дакәытцит: е́итуамызт-псишьтуамызт, дне-
иааиуан дынкахәыцуа, уаха гәыргәгәага ажәакггы ихәомы-
зт. Уи сара даараза иснырит. Сара сеихаггы санггы санду-
ггы ирнырит. Ахәылпаз саб еи́та машыынак азна ахәсеи
ахәычкәеи ааигейт – хауацәеи хтынхацәеи ракәын. Абасала
«х́таацәа» рхы́цхьазара азхара иалагейт.

Ханышьтала даду дшыцѣам удырратѣ, уажѣы-уажѣ дкѣыпсчѣауан. Сзыцѣомызт саргы. Абзарбзан ткѣац-ракѣа игѣытшыаагаха ишгац игон. Нас еикѣтѣеит.

Адырѣаены еиѣа агѣылацѣа еизеит. Рус рнапы иакуам, иѣартѣари, итѣаны ргѣалакѣа еибырѣѣоит.

– Ихаѣтѣа-ихаѣамтѣа, аибашьра иалагеит, – ихѣеит Дикран, – аха хзыкѣгѣыѣуеи – ар ѣамам, абѣьар ѣамам?

Дикран изтѣареи уи иѣаитѣаз алкаакѣеи зегы иаа-рыкѣыгѣгѣеит.

Урт уажѣы рыгѣкѣа убасѣкак итѣаѣеит, амаѣ ргѣы канажьуеит, игѣышьтѣыхгоу акакѣзаргы иаразнак иарлаѣѣы-хуеит.

– Аурыс иоуп хзыкѣгѣыѣуа, уаѣа гѣыѣыртас ихѣамада? – ихѣеит даду. Зегы неиѣаѣшы-ааиѣаѣшит.

– Аурыс иполитика цѣа еилкаам, – ихѣеит Леуа.

– Нхытѣынтѣ хашьцѣа агѣаѣхѣа идѣыкѣлеит ихѣаѣхра-арц, иаахьоугы рацѣаѣуп, аха Шѣачала рымѣа ркит рѣѣеит, шьхалоуп излаауа. Избан рымѣа зыркыз?

Ѣамѣаы инкахѣыцуа итѣан зегы.

– Араѣа иахзымдыруа акыѣоуп, – ихѣеит даду. – Еилкааны ихѣазѣаша азѣы даабандаз!

– Цѣофик иаха дааѣаххны дѣеит, – ихѣеит Леуа, – ѣара ѣаиааиуеит, акы шѣымшѣан ихѣеит, хгѣы иргѣгѣауоу, акыр дакѣгѣыѣуоу сыздыруам.

– Цѣоникгы ус ауп иихѣаз, урт иаха еицны иааит, – Дикрангы ишьѣѣаиргѣгѣеит Леуа иихѣаз. – Урт хьѣтып хѣа згѣы итоу ракѣзам.

Ашьыбжѣон Москвантѣ ажѣабжѣкѣа рѣѣараны ианыѣказ аамѣа угы иаадыруан, ателевизор аѣастѣеит. Зегы еикѣшаны иаатѣеит, ажѣабжѣс ихѣаѣрызеишь хѣа. Ажѣабжѣкѣа ирылагеит Аѣснытѣи ахѣыскѣа рыла. Уи анырѣѣа ашьѣахь Урыстѣыла аѣынѣтѣарра ахада иазѣааит акыртѣѣеи аѣсуааи реидыслара иахухѣаауазеи хѣа.

– Иахысѣѣаараны иѣоузеи, уи дара рыѣонутѣкатѣи рус ауп, – ихѣеит иара, уажѣраанза зыбжа ѣаз иблѣкѣа аакылицан. – Ѣара урт реимаѣ ѣеалаагалазом. Ишѣа, нас, ѣара ѣарѣар-цѣа Аѣсны иѣахархону?! Мап, уи ѣара иалѣаршом!

Зеггы неикэыцсы ицеит. Хамтакы ирхэо рҕамшэо икэызгаза итэан, ателевизор иахэацшуа.

– Уара ари иихэо закэи?! – икэызгара даалтын, ицбашьяны дразтааит даду. – Ххы аажьоит хэа хэҕуп акэымзар, хгэыгра башазаап!

Еита хамтакы еикэыцсы итэан зеггы.

– Асовет мчра хзырбгалаз хьяас химоума! – инаи-аецнихэеит Дикран атдыхэтэан. – Аха ажэлар жэларуп, ахэынтқар иихэо зеггы рзын «амин» рхэо икэзам. Аурыскэа иргэацхоит хэа укоума ари иихэаз?

– Еихаразак аказакцэа, урт хара ихадгылоит, – Леуаггы иажэа нарылеитцеит.

Еита хамтакы ҕымт-цсымшьт ателевизор иахэацшуан, аха уи уажэы хара хакэмызт, дара рускэа ракэын излацэажэоз. Иахэацшуазггы ус ицшуан акароуп, урт уажэы рхы акэын изызхэыцуаз, ирыздыруамызт ирлахынтцахоз.

– Нас, хара хашьцэа баша итахама?! – даатцкэеит нанду. – Урт Урыстэыла акэзами рхы зкэыртцаз?!

Зеггы нанду иналзыцшит, илхэаз цбашьяны.

– Аиеитцкэа! – ихэеит Дикран. – Гитлер Апсны акэзам, Урыстэыла ауп дызкэылаз. Уи шэара шэыфнутцкатэи шэус ауп, хара шэеимак хэалаагалазом рхэар апсуаа, иахырхэа-араны икэзи?!

– Иухэара укэан! – ихэеит Леуа. – Уеиха зымчу абаа уале-ичацоит. Адырҕаены Сибра ушыкоу убарын!

Еита иаатынчрахеит. Хамтакы инкахэыцуа итэан.

– Адунеи аҕы ахаанггы аиаша ыкэмызт, иахья икалап хэа хазлагэыгри! – атынчра ааилеигеит даду. – Уаанза Анцэа хноумышьтын акэымзар, иатаххозар, ана сшэакь кнахауп, скантаруаз еитцапах икоуп, сарггы сцоит еибашьяра, уаха сылымшарггы гэашэк сыхьчап...

Абас хамтакы имакаруа итэан, ирылшозггы ирылым-шозггы хэаны, рыгэкэа еибаргэгэон. Нас, иныхэа-ныцхьяны, рыфныкакэа рахь ицеит.

Уи аены ахэсақэеи ахэыцқэеи иааз рацэафуп: агаҕа аншэартаха зеггы ашьха қытақэа рахь еихеит. Уи ауха ҕажэижэеизафык ххэы хэхатэеит. Нанду абыста ананыл-

цоз исыдылтцеит шакафы ыкоу цхьаза хэа – убри алоуп из-ластгэалашэо.

Гэымстантэгы Гагрантэгы абзарбзан хысбыжькэа аафуан. Иахьа-уатцэы икало хымдыруа зегы хцэа хтазы-зон. Ауха ханышталоз хацыпхьаза каруат абакахыз, адашмафэ ацэартакэа шьтатцаны хашьтартцеит. Уи акэхап, сзыцэомызт, нахэы-аахэран сызфыз.

Дадугы дызмыцэозар акэхарын, атцх агэы еиџнашахьан еипш, ашьшьыхэа дџагылан, ашэ аартны дындэылтцит. Саргы ашьшьыхэа снеин, аценцьыркэыршэ снахан, снапшызар, амза икэычча агэара агэтаны дгылоуп, ашьхака ихы рханы. Ладантэгы џадантэгы абзарбзан хысбыжькэа хрыжь-хрыжь ишгац игоит.

Даду ашьшьыхэа длышьамхнышгылан, ихы ларкэны адгьыл дагэзны дџагылан, уажэраанза дахьпшыц дыпшуа џааитит:

– Зхышььаргэытца сакэхшоу, Анцэа ду! Апсны иахылапшхэу аџааимбарцэа, зылцха хэуша ипшьоу хныхакэа! – ихэеит иара мыцхэы ибжы мырдуцэакэа. – Анцэа ихатэоушьаз х-Апсны ага дакэлеит, ашэарта итагылеит хажэлар, хачкэынцэа хацэнамырха ага иџагылоуп, иахьа-уатцэы икаларызеишь хэа хцэа хтазызуеит. Абас еипш ахлымза-ах еикэатцэа ханташэа шэара шэоуп гэыгыртас ихамоу, сшэашьапкуеит: ишэхьча хэпсадгьыл Апсны, еикэшэырха хажэлар! Абцъар кны ага иџагылоу сычкэынцэа шэырхылапш, урт рџызцэа шэырхылапш, рыпсадгьыл ауп ирыхьчо, азэы итэы имаркуам. Апсадгьыл ахьчара хэкуп, убри ахақгы гэашэтарт сшэхэоит. Хэзташэаз ашэарта баапсы хайбганы хзалттыр, шэџапхьа џатахьаны исықэыстцоит ацэ шыны аџааимбарцэа агэатцэа шышэсырбо ала. Сшэаны исықэыстцаз сџатахьа, сгэыргьаны исықэысхыртэ икалозар, сабацэа рцэынцэ сзыкэгылоу адгьыл, агэыла-азла ирбо-ирахауа, еитах сшагэзуа ала тџуба зуеит.

Даду дгылан еита хамтакы: зны ажэџан датцапшуан, зны ашьхака дыпшуан, дкэындкэындуа акы ихэон, аха уажэшьта уи сахэзомызт. Нас ашьшьыхэа дхынхэны иџааихеит.

Дадү иааихэоз ажэакэа зеггы сгэатцанза инеиуан. Урт убаскак иснырит, ажэакэа рымацараггы ракэым, адгьыл дахьагэзыз убаскак сцэа-сжы ианырит, зыхьз ихэаз Анцэа дуггы, ацааимбарцэаггы, ицшьоу хныхақэаггы рёынза уи иажэа шыназаз агэра згартэ еипш.

Дхынхэны иёанааихоз уажэраанза хрыжь-хрыжь игоз абзарбзан ткэацбыжькэа ладаггы-фадаггы аикэтэара иаёын, дадү дааины данышьтала иагьааикэтэеит.

Убарт ацэанырра тцаулакэа убаскак иснырит, уи ашьтахь лассы сызмыцэазеит. Дадү иахь сназырфын, аха уаха уи икёындкёындбжы смахаит, нанду лакэзар, уиггы лгэынқбжы гомызт – итахэхэа иштанагалаз удырратэ итынчран.

Абарткэа рышьтахь сарггы хэычы-хэычла сылацэакэа таауа салагеит.

Ианвар 1997 ш.

ХЭАЖӨКЫРА

– Хэажэарпыс, ура нан, кэарацыпхьаза
ухэажэны, улыца цшзаха жэлари урзыкалааит!..
Ашықэсан ауаа ухэажэа рклааит.

Сағанеи Гэашья лдоуха

Март мза хаатагылеит. Ари аапынра рацхьатэи амзоуп, аха азынра ахыцша шамац иамоуп. Уимоу, зны-зынла азынра атцкысты алеишэа анарцэгьоггы ыкоуп: игэыптцэа-гоуп ақэабаасабаа, хэатцас иулатцёыруеит апшатцёытцэы, азынра агэта хтагылоушэа еихатэаны асы анауаггы убап. Нас упшыхыр, амра анаапцхалақ, абықчықхэа асышэыб кыдыорны аёыланахоит, асырзфаркэа хытцны идэықэлоит, ардэынақэа, атцлакэа рықэцэан амра хаара ргэытцаршуа, иркыкьзаны ашэахэара иалагоит. Уи иаанаго: асы леизарггы башоуп, аапынра ааит!

Абасала, март мза аилашэа-еилытцра азымариоуп, ахьчаггы ёнак хынтэ дарччоит, хынтэ даркэашоит.

Сара уи март мза хэа акэын ишыздыруз, апсышэала ахьзтэка сынтэоуп ианыздырыз.

Уи шыкалаз абас ауп.

‘Енак шыжьхэа ыфаны ханааилга, даду ус ихэеит:

– Бара, аду, уатэы хэажэкрыоуп, тэасым, уаха рбагьк хшып, ныхэоуп.

Ахэылпаз ааигэахо ианалага, даду заа аоныка дхынхэит. Нанду уи дизыпшын: акалат итэакны илымаз ларбагь апшь, аика кьакьаза, ирдапдапуа иаатылган, ашыындырзаакэа тэыз-тэызза, ажэоакэа ахьэакыз интарс икны лэаалхеит. Дадугеы зык нахэитэан, иахэызба макьак нафшы-аафшы-ны даадэылтдын, нанду ларбагь лымхны днаскьаны днагы-леит, мрагыларахь ихы рханы.

– Анцэа, абзиара хыкатэ, ‘еанбзиала, Анцэа хнашьты! – ихэеит ибжы уиакара ихарамккэа. – Жэытэнатэ аахыс таацэала имоацаагалоз хэажэкрыа ныхэоуп уатэы. Уаха арбагь шыны хэцылоит. ‘Еанбзиала Анцэа хнашьты! ‘Еа-аны уажэааны таацэала ххы хэжэгэыргэо, ашьтэа шыны, хэцыло Анцэа хэикэиришэааит!

Абас дныхэаныпхьаны, арбагь амтэыжэоакэеи ашьа-пкэеи ааидкыланы илышьтэитэан, нак-аак ишьапкэа ларыкэиригылоны еипш, агэашэ машыынак аадыххылеит.

– Ачкэынцэа аазар калап, уцаны агэашэ аарти, – ихэан, даасзыпшит. Ахэаха имтэакэа сыфны агэашэ снадыххылан, икьакьаза иаасыртит. Сыпшызар, урт издыруз ракэмызт.

Ажыжэхэа агэар иааталан, ишиашаз даду инеидххылан-ны ицыцза иаангылан, нак-аак ашэкэа кьакьаза иаартны, фыца ахацэа аатытэит. Дадугеы арбагь нак инышьтэитэан:

– Уа бзиала шэаабеит, ‘еанбзиала шэнеиааит! – ихэан, икыз ахэызба ишьтахька днахашэ иаагэыдкыланы, апс-шэа реихэеит. Убри аамтэзы саргы саарыдыххылеит.

Асасцэа руазэы амашыына ашьтахь ахэа дфохан, қыжэк атэыфа ианкны иаатирцеит. Убри инакэыирцакны акыжэ зкыз ифызагы амашыына пхалк акара зкуаз уалыр хэычык амаа ианкны иаатиган, иниргылеит. Дадугеы дшанханы дрыхэапшуан.

– Ёанбзиала шәнеиааит, Кан! Абри ауп ихалшаз иахьа-зы, – ихәеит ақыжә атәыџа кны игылаз. Убаскан ауп асас-цәа ртаара зызкыз даду ианидырыз.

– Уа ёанбзиала унеиааит, Манча! Ёанбзиала унеиааит, Виктор! – ихәан, даду инапкәа рдацаны еита иаагыдыкы-леит. Сара макьана акгы сзеилкаауамызт. Убри аамтазы нандугы дааин, ацсшәа ааралхәеит. Аслангы ажәгәарала дааин, уигы асасцәа ацсшәа реихәеит.

– Арт тыцх ахәажәтцәы зауз роуп, ишыжәбо еипш, иахта-аит! – ихәеит даду дреигәырғаны.

– Унан, закәйтә уадафроузеи шәхы злашәтцәз! – лхәан, нанду еита ёанбзиала хәа игәыдыкылан, дрыкәныхәеит. Убаскан ауп саргы икалаз аныздырыз.

Арт асасцәа уск атдыхәала тыцх уажәааны хәфны иахьа-аиз, хәажәкыра иакәшәазаап. Атаацәа рыцыпхьаза цшь-ба-цшьба кәакәар ахыкартцоз асасцәа рзгы икартцеит – ус иацуп ари аныхәан. Манча ахәажәтцәы икәшәеит. Уи атцәы аирыз иантадыршә, Виктор иатцәца иташәеит, убриазоуп уи афы зааигазгы.

Абас хгәыхәанзамкәа ари аныхәа рбагк хәалагзаны, та-ацәашәала иазгәахтап хәа хшафыз, аеартбааит. Даду агәы-лацәа рахь сишьтит, афныка иааспхьарц. Саргы ашырхәа саарылагьежны сааизар, ашьтәа абжа ацәа ахырххьан. Из-асхәазгы рыенмырхазакәа иааит.

– Уажәшьта шәареи сареи арака ус хамам, арахь шәаала, – ихәан даду, асасцәа рапхьа днагылан, афныка рфьнархе-ит.

Дадуроа ауада ацхаррафы итәаны аицәажәара иафын. Саргы ашьшыхәа снейны рнафсшәа саатәеит, реицәажәа-ра сазызырларц.

– Хапсуара Анцәа иумырзын, иаххаштны иказ аныхәа хгәалахаршәеит, – ихәан, Дикран реилацәажәара аныхәахь иааиигеит. Дадуй Дикрани феишьцәа ирхылтцыз роуп. – Анкьа, хабачәа рхаан, қбафура аныказ акәымзи, ашь-тәакәа ршьуан, рхәеит, ныхәа дук еипш имџапыргозаарын. Уажәы рбагк афы хааины хакоуп...

– Иара уигы Анцәа ицшьшоуп, – ихәеит даду.

– Анкыагы еихарафык рбагыи иршыуаз, – реицэажэа-
ра инациттеит Манча. – Шэабацэа реицш, анхацэа бзиацэа
иказ ракэын аныхэа ныхэатцас имфапызгоз. Фышэ-хышэ
хы ацсаса змаз рзы шытэак ашыра еиха ирзымариан рбагык
ааста – рыхэсацэа хышэ рбагы аазаны ирымаз цыушыоу!

Манча аифырцш икайтцаз зегы арччеит.

– Ее, аамта, аамта! – даакэпыцсычхаит Виктор. – Аза-
ракыа аипш, аамтагы нахэы-аахэуеит, анхафы рыцха имч-
гэышыеи, цыркыкэашара катцо дацныкэоит акароуп.

– Хара ххаантэка, шакантэ еитасхыоузеи, аха абыржэы
еигыу аамта камлацшэа сгэы иабоит, – ихэан даду, аполи-
тикахы рыхшыф ниеигеит. – Хара халацэа анаахт, иаабаз
аколхоз ауп. Рацхыатэка уи картоган ажэлар рзы. Нас,
ацсеивгара анханата, ауаагы ахэынтқаррагы ирыхэо иа-
наакала, шыапцыкэла инагэтасын, инеилабга ицеит. Уажэы
кашырроуп, аус уы хэа уархэом, изумуи хэа уаф душытам.
Ишышэтаху шэыказ рхэеит...

– Нас, уи бзиоума?! – дааткыеит Дикран.

– Иагышэгыоуп, иагыбзиоуп, – ихэеит даду.

– Ишца иара, иагышэгыаны, иагыбзианы – иахэафашоу-
ма?! – иааиецнихэеит иара.

– Ауғэ иашыцылахыоу изы ибзиоуп, ауғэ зтахым изы
ицэгыоуп.

Зегы ааибарччеит.

– Шэара шэыччоит, аха анхафы угэда дматэазам: ма
мчыла ихартцароуп, ма ихала ихеитцароуп, – даарыбжыака-
зеит Манча. – Ишышэтаху бзиоуп рхэан, зегы рхы ианоу-
рыжы, шыоуки нхоит-интцуеит, аеашыоуких – инхо дыхды-
ртэоит. Нас, уи аума ибзиоу?! Ағэра, ағэра! Анхафы ағэра
ихазароуп, икышэ цэызымкыо, ибга цызымтэо, аха амфа
дыкэызтцо.

– Манча, иухэо иашоуп, суқэшахатуп! – игы иахэеит
Дикран. – Асовет аамта цэгызамызт, амала, хтасцэа бжы-
нахит, хныхэакэа арбжамеамит акэымзар. Умбои, Манчеи
Виктори шэыбзоурала уаха ари афнатафы ихынхэит изны
иказ аныхэа. Уи шэара ижэбахьан, ижэдыруан, аха арт
ахэыцкэа иабардыруеи, ишнеишнеиуа, зынза имыззои!

– Ус шака ызхьоузеи! – инацитцеит Викторггы.

– Сара сзыцәшәо – тцасда-қабзда хбышказа, ладеи-џа-деи иатәу Махматқъари хиеипшхар хәа сшәоит, – даду итце-ггы иааирғыткит ари азтцаара, – агәарадуаа шыкоу еипш.

Урт реицәажәара уа ихдыркәшомызт, избанзар, уи зеггы ирзеипшыз хәаан, зеггы ргәала рхәар ртахын, аха убри аамтазы Аслан дааџнашылан:

– Хара хәхиоуп! – ихәеит, пионертцас инапы дџахан.

Аслан иихәаз зеггы рзы изакәанхан, реицәажәара уа иа-аџахыртәеит. Даду агәарадуаа реипш хәа иихәаз ихыоухьо-ууа сгәы иаалсит, аха уи уаха хцәажәара амоузеит.

– Иааганы абра астал иаакәыргыл, сара сґы зык накәыстәоит, – ихәан, даду абартцахь дыџдәылтцит. Асас-цәаггы агәылацәаггы џагылан, даду иааира иазтшны иа-агылеит.

Аслан ажәытә гәыблаа иантцаны акәац ааиган, ахылџап-сылџа ахылбақь астал иаакәиригылт. Убри аамтазы дадуггы дааџнашылеит. Зны дааипххәыцшәа мацк даатгылан, нас астал ахь днаскәеит. Уи уажәы, артист асценаґы иешеите-икуа еипш, аныхәаџ икәзшыа шытыхуа, иеырееины, ихы мацк дааџахеит.

– Анцәа, абзиара хзыкәтцә, џаанбзиала Анцәа хнашьты! – ихәеит. – Уаха ҳацылоит жәытәнәтә аахыс ацсуа тәа-цәашәала имџапигоз хәажәкыра ныхәа. Тцыпх уажәааны хныхәа иакәшәеит Манчаггы Викторггы. Манча ахәажәтцәы иоуит, Виктор аџаґы ахәажәтцәы икәшәеит. Абарт аха-цәа ирыбзоураноуп хныхәа уаха абас атцакы чыда аманы, ажәытәтәи ацсуара аныцшуа аешартбааз: Манча ашьтәа цшза иманы дахтәаит, иџыза Виктор ацсуа иныхәаггы иче-ицъыкаггы зырцшзо аџы иааигаз ипцхеипцхеиуа абрака икә-гылоуп, – ихәан, атцәа аакәихит. – Ахәажәтцәы зауа дым-шуп рхәоит, иразкы бзиоуп рхәоит, имшьта бзиоуп рхәоит. Убарт зеггы шәрылақаны Анцәа шәкаитцааит, Манча, Вик-тор. Итабуп атаара икәшәтцәз азы. Ари ламысуп, ари цсу-ароуп, Ацсуара шәагымзааит, џаанбзиала шәнеиааит! Уаха ихәкәшәаз сгәылацәаггы џаанбзиала шәнеиааит! – ихәан, урт рахь даахьапшит. – Аныхәа агәалақара еснаґ ишәыма-

зааит. Ҳара адшәмацәагы җаанбзиала ҳнеиааит! Сынтәа ҳныхәа шәара ижәуит, аха уатцәы ахәажәтцәы зауа җааны уажәааны ашьтәа хзыршыуа, уи азы иатаху агәахәареи ал-шареи Анцәа ихәтәеишыааит!

– Амин! – рхәеит зегы рыбжы неилацсаны.

– Җаанбзиала шәнеиааит зегы! – даарейхырхәан даду, иатцәа дҗаханы ижәит.

– Җаанбзиала унеиааит, Кан!

– Таацәала зегы җаанбзиала шәнеиааит! – зегы рныхәацхыызкәа неиларыцсеит.

Даду иатцәа анижә, агәи агәатцәеи ргәама ибеит, нас да-ахәахәын:

– Аслан, атцәақәа рызтәтәеи, ҳашгылоу аныхәа иақә-ныхәап, – ихәеит.

Урт ахынзеикәныхәоз нанду абыста анылтқан, рнапқәа зәзәаны, рхәы илахатәеит. «Анцәа улцха ҳат» хәа акака анырк ашьтахь даду атцәа аақәихит.

– Уаха ныхәоуп, уатцәгы, – ихәеит, – атцх дууп, ҳац-цакзом, ҳазхара ҳаицәажәап, ажәйтә-аҗәтә – иахгәалахар-шәаша рацәоуп, хқьафқәагы кәхтцап. Абасала, ҳныкәызга-ша азәы тамадас далаххып.

– Иахәтоуп.

– Иақәнагоуп.

– Ҳаузызырәуеит, азин умоуп – уацшәымоуп! – рыб-жыкәа неиларыцсеит даду иихәаз иақәшахәтны.

– Дикран, уныхәазааит, җаанбзиала унеиааит...

Избан сыздыруам, аха игәастахьеит, аҗамада даналырхуа зегь реихә ражәа кьаҗуп. Уажәгы алеипси рыбжәара Дикран иныхәаҗа кны иаалган, уажәшьта ишутаху ҳныкәга рхәа-рашәа, инаизыпшит. Сара ынахәс сырхагылоуп, рыматц зуеит, цхыраафцәас исымоуп нандуи Аслани: нанду рхәы-рыпцх дырхылапшуеит, афы анатаху – Аслан исзааигоит.

Дикран табуп хәа реихәеит агәрагара ду иртәз азы, нас нанду лахь ахәара кәитцеит, лхәы шыпцоу акы днацхарц, аха уи джәйтә цхәысымзи, илымуйт.

– Ҳаи, ус шпашәхәо, асасцәа хтоуп, – рхатцкы сцааит, сгәы цыртәахьоушәа, икалазеи! – лхәан, иаахтцәаны мап лкит.

Атамада иихэаз асасцэаггы иақэдыргэгэеит, ахэара кэртцеит, аха нанду илымуит: ана акы рзаалгошэа, ара акы рзаалгошэа, рчанахқэак лыпсахуашэа, рыматц луан дымтэазакэа.

Дикран апышэа змоу тамадоуп, уи апрезидент иеипцш ауп ихы шымфэапиго: иихэаз уахыпар иузом.

– Атцэца зкуа иоуп игыло, – ихэеит иара. – Адунеи афы закэанк ауп икоу: ажэа змоу даагыланы ажэа ихэоит, еггырт итэаны изырфэуеит, изырфэуа дгылараны дзыкоузеи, ажэа анирталак, дгылап!

Атамада иихэаз хэан: ныхэафэқэак раан игылақэаз калан, аха ашышыхэа иртэеит:

– Ухатцкы, иаххэаз хэоуп! – иаахитцэон иаразнак.

Даду афынахара саиршыцылахэеит. Аихабацэа урхагыланы афынахара – хатыр змоу матцуроуп. Акы, афынахашыа унартцоит.

Афынахара иагыакуп, иагыфэбоуп, уи – атцэца артэра акэзам иаанаго, уи артэышыоуп. Атцэца шықэгылоу афы тоутэар – цхашыароуп, насггы зеггы ианыржэлак ауп иантэртэо. Атцэца цқба имжэызар, итоутэазом, иаақэхны, «икалозар, уатцэца амх» хэа иоухэоит. Игэамбзиара акнытэ имжэуазар калоит, усқан атамада изин алоуп ишуртэуа. Атцэцақэа уртэуеит зеггы неикараны: иуртэцэарггы калом, иурбжатарггы калом. Уиггы акэым, атамада аныхэафэқэа рацэаны икыр, урт ацхэа иикыз, ашытахь иикыз еилырфача иудыруазароуп.

«Матцура хэычы ыкам, матцура ду ыкам, – ихэалоит даду, – аус злоу унапы ианыртцаз аус шака ламысла, кэышрала инаугтаз ауп».

Атакцхықэра анафсанггы, афынахара злабзиоу – шака жэабжэ, шака лаф, шака ажэа кэыш уахауазеи! Уи аухаггы ус акэын ишыказ: афыжэра аиха убартэ ракэын апыжэара змаз. Атцх кыр ишнеихэазггы, итцеггы итэандаз хэа агэахэара шысмаз, Манча атцыхэтэан тцэыцак дахэеит. Уи иаанагоз ахыркэшара акэын. Атамадаггы азин кэитцеит.

Манча ишытахь Викторггы иатцэца даахэит. Уиггы мап ицэырымкит. Атцыхэтэан зеггы табуп хэа реихэеит даду,

аныхэа хзырузгы, аишэачара пату ақетцаны иныкэызгаз-гы.

Рхэы ианахытц, асасцэа реааныркылан, хара ахатгы-лацэа хтэаанза амфа икэымлеит. Ус иказаарын ажэйтэан-гы. Сара избахыз – зызхара зфаз-изжэыз дэагыланы, зны-зынла ифызцэагы лкажыны дцон, ус иказ цыысьон Адсуарафы...

Атцыхэтэан асасцэа амфа ианықэлос, нанду заа еиқэлы-ршэахыз ахэычымч аацэырганы, рцыба италтцеит. Уака икан ақалпад, ачавра, ампахышь хэбаба – урт ақбаад илахааны. Асасцэа апсшэа рахэаны, гэыблыла амфа икэахтцеит. Сара сгэы хытхытуа уатцэтэи Ахэажэкрыа сазцшын: «Изықэшэодашь ахэажэтцэы?»

АНХАФЫ

Аацынтэи апсшьара мшқэа раан мчыбжык ханаушьтыз акэын. Ёнак, шыжыкха анахфа ашьтахь, Батал, уаале-ишь ихэан, даду сихыырцшны ажырта хнытцалеит. Арака ажыырныхэан даду хацхьа дгыланы дааины, Шьашэы ах ду ихызала агэатцэа кны дахьныхэауа ауп. Сара ари ахыбра аныхэеи агэыргъареи здызбало, ицшьоу тыцны сахэап-шуеит. Аха даду агэатцэа кны данныхэо ауп акэымзар, аб-жыаапны усурта тыцны, жыртаны ауп дшахэапшуа, ихата дышжымгы, иеихачамачагы, инхамфатэ мыругагы аракоуп иахыкоу.

Аныхэакэа раан еипш акэымкэа, хаизаданы хныфнашы-леит ажырта.

– Абри ацэмацэа лбааганы еиқэхаршэап, – ихэан даду, хыхь ахэблахы илацш фэирхеит. – Ёанбзиала, анхара ааит, уатцэы цшьашоуп, ацықөреижэла атгара иамшуп.

Сара сылацш надсырхалеит «ацэмацэа» хэа ззиэхэаз.

– Даду, ари «акэатана» акэзами иахьзу? – ицъашьашэа сиязтцаан, исхэаз шыақэсыргэғэарц инацыстцеит: – «Анбан» афы ус аупеи ишану!

Сызтцаара хшыфзышьтра зтаху акэны ицхьазеит даду.

– Ус ауп, – ихәеит дсықәшахатны. – Сара ашкол сантазгыы ус акәын «Анбан» ишаныз, аха уи апсышәазам, апсышәала «ацәматәа» хәа иашьтоуп. Цабыргуп, анкәа «ацәматәа» хәа изышьтаз мҕлыхын, ацәеихеи апызеи рыда, аха уигы ацәағәароуп изызку, настгы уи ахьз еиха хашьцылоуп.

Агәра згеит даду иихәаз шиашаз.

Хәицхырааны илбааган, иаархәны амаакәа ирықәхаргылеит. Инахәы-аахәуа, Ө-ҕык змоу цәматәоуп, адгьыл наарақәеи ахахәырччарақәеи рҕы ацәағәаразы даара иманшәалоуп.

Дадү изрыжәны иааигахьаз ацәеихақәеи апызеи аацәыриган, брула реибытара дналагеит. Зны напыла ианеибита ашьтахь, сара абруаргъежьга цацхала абрукәа сырғәгеит. Абасала, хәицхырааны ацәматәа анеикәхаршәа ашьтахь, иаадәылганы агәарахь иаахгеит. Ауғәгы лбаагеит. Уи ағьатамақәеи ахәтырххақәеи кыс рымазамкәа икан, уигы ааганы ацәматәа инақәитцеит.

– Уажәшьта хшаҕу ацықәреижәлагы хармазеип, – ихәан, ацахьы дынхьацшит. – Уцаны уанду улазцаар, акалат ахьыкоу уалхәап, ицшааны иаага.

Дадү деиха-еигәо аарла аца дшынталаз еипштәкәа, ишьтарххны акалат сыманы саргы аца сынталеит. Дадү зцырақәа кәазыз, иттәааны иказ алапкәа бзиақәа алцшаны акалат итаипсон. Саргы исирбеит абас икоу тапсала хәа. Акалат абжа антахцса, уажәшьта иазхоит ихәан, хәицхырааны иаатааган, аматтуртаҕы иааганы инахаргылеит.

– Бара, исхәо бахауоу? – ихәан, нанду лахь ибжы наиргеит. – Хара ари ацықәреижәла ҕхарпуеит, бара егырт ажәламышәлақәа еикәыршәа.

Дадү аведра ааиган, ақәардә дааханы акалат даадтәалеит. Алапкәа ахи атцыхеи иара уи акалат итаҕирпуан, егыи иаанхаз агәта аведраҕы иҕирпуан.

– Дадү, ас еихшаны изҕурпуеи?! – ицъашьаны сиязтааит...

Инапы аведра иаатшьны уапстәык ацықәреижәла аатиган, даасзыцшит:

– Уахэапш изеипшроу: игэылтэаны, адыкэреи цы-
рақаа пақа-пақызозуп ишыкоу. Ари ифалоггы абас икалоит.
Аа, ари шака иссоу! – ихэан, иикыз алапқа атдыхаа ғырп-
ны инапрғытца ианпсаланы даасзыпшит. – Ари жэлас иу-
зыкатдом. Атцарауаа реипш ауп даду уртқаа зеггы шидыруа.

Адыкэреижэла ғырпны даалгоны еипш, нандуггы
цымк азна акэйджэла аалган, даду инаилтэит. Уи инапы
аалшыа хамтакты дахэапшуан, нас, уаха акгы ахымхэа-
акэа, адыкэреижэла иналеипсеит. Нандуггы акэйджэла
алпшааны ылымазаарын. Уи ашытах дцан, афымсагжэла-
ггы аалган, уиггы уах иналеипсан, аведра атцанза инапы
тшыа цқа еилирхит.

– Уажэшыта ажэла мазеиуп! – ихэан, аведра аашытыхны
акэак ағы инкнеихаит.

Ауха араха антэхкуаз ацэқаа ичыданы рхэы рахте-
ит – даду ацэқаа антцаикуазы абырфын иафозоу апхэ
рзитэахлоит.

– Ашыац цқа еинымлац, адэахы макэана рызхара рзы-
фом, – ихэеит даду – аха аға знык агэама анырбалак апхэ
уиакара афара ргэапхом, абас иалпшаау акакэымзар.

– Ахаскын ға рхапыц ағазар акэап, – схэеит сара.

– Ус рыхуазарггы калоит! – ишыакеиргэгэеит даду.

Адырфаены ашыжэсангыла, даду ацэқаа рхэы ритахэан.
Сғы зэзэаны аматцурта санаафнашыла, нанду ххэы рхианы
дахзыпшын – абыста лырпхэит, акэйд, ашэ, ахартэы. Сара
ашэи ахаартэи бзиа избоит, даду: – Адыкэреижэла тааго-
ит, тцасым, хғы азы тыршаны хцарым, нас – фбака тэыца
афы. Ахартэы анижэуеи ианимжэуеи еикароуп.

– Батал, уааи шыжыхэа луаанза ихазхартэ акы хнацхап,
– ихэеит даду, акэыди абыстеи рыла далагоит, избанзар,
фырцэанк ижэыроуп.

Сара ас шыжынатцы акрыфара стахытэқэамызт, аха
даду мап шцаицэыскуаз, ххэы хлахатэеит.

Дадуггы иапхэа икэгылаз ифырцэан фартэны иаакэихын,
дфагылеит. Сарггы ашырхэа фэаткэеит.

– Анцэа ду улпха хат, фэанбзиала Анцэа хнашыты!

– ихэеит агэатцэа кны дныхэошэа, ифэыриашаны даагылан.

– Иахба ажәла тызгоит, инкапсауа ажәла ибарақьатха иа-ахрыхуа, ҳалатхацьуа Анцәа ду ихәтәашьа, ацааимбарцәа ихәтәашәшьа. Анхара-анцыра ада хьаа ҳамамзааит!

– Амин! – схәеит сара, сөыриашаны сахьгылаз. Ус исир-тахан даду.

Саатбжак ашьтахь ацәкәа аатганы ауғә нархахтцан рапхьа снагылеит, даду ацәмәтәа дөатцалан, днасышьта-леит. Километрбжак акара набжьан ҳамәа – цьара нааран, цьара ладаран. Ус, ахәста акалт ағы ханнеи, даду ицәмәтәа даатгытын инышьтеитцеит, нас ацәкәа днарыханы ацәмәтәеи ауғәи ааибитан, ацәкәа рапхьа снагыланы атыруа налаадеит. Нас даатгыланы ҳамтакы, ҳазлааз ҳашьтахька дыпшуан.

– Батал, уцши арахь! – ихәан, саргы уахь сынхьаирцшит. – Иубои уахьцшуа?

Сыпшит, снапшы-аапшит, ааигәа акәынць хкьаны икеи-кеиуа иахрыцкьаз ахәста зегьы сылапш нахызгеит, аха цсы зхоу акгы збом.

– Иахцәагәараны икоу ахәста, ҳазлааз амәа, – схәан, саачеит, уаха ацымтакәа, избанзар, сцәа иалашәеит даду ус баша дшысзымтааз.

– Зыпсы тоу уаха акгы умбазои?! – ститцааит ддышәар-ччо.

– Зыпсы тоу ухәоу?! – ицъашьаны сизтааит.

– Анхафы ихьцшу зыпсы тоу роуп, – исеилиркааит даду. – Ажәла таагоит хәа ацәмәтәа ҳаманы хәанаахха, псаатәи шәарахи тысны рыбақәа тырхаха ицшуп, анхафы ххәы ааи-рыхуеит хәа. Аа, уцши, нахьхы абла атцкар ахьтә ицәытцыпш-ны иахьыпшуа амшәкәеи, аашьышькәеи, абынхәақәеи! Рыб-жьы уахауама, ахьажькәа еибаркьжуеит, иубома атцарақәа еилапыруеит! Аа, уцшы, ацәымсырпылқәа адгьыл ахьагәа-уа! Ахәынапқәа нцәытцкәыр-аацәытцкәыруеит... Абарт зегьы анхафы латцара дахьцо ихьцшуп. Урт анхафы иоуп избо, ин-хафым изгәатазом. Сара сыблақәа аахызфар, зызбахә схәаз зегьы еицрыхәхәа сыбла иаахгылоит, «иааг» ада ззымдыруа макағамхәараа реипш, ицшуп ацьықәреи анбакаитцо, иан-баиращәо, иахфартә ианбакало хәа.

– О-о даду, урт ирцэынханы ихаураны икоузеи?! – ицъашыаны җаастит, даду иеипш схаҗагы урт сынрылацшыз-шәа ипхъазаны. Даду даапышәарччеит.

– Анцәа ду анхафы идитцеит урт ныкәигаларц, – ихәеит иара. – Уи азы иаарыхраҗгы дицхраауеит. Анхафы ицъыкәреи җба-хҗа лапкыа зҗало ыкоуп, убарт аҗбатәии ахҗатәии Анхафы ихыцшу рзоуп изҗало. Уи идыруеит иара. Насгы Анхафы дзынхо ихы маҗаразы акәзам: ашәарах рнаҗс уи аныкәгатәкәа имоуп. Урт иагьмачзам: шәара агородуаа Анхафы шәихыцшуп, иара иоуп шәныкәызго. Шәаргы шәакәым, ахәынтқараагы ихыцшуп. Адунеи дуззагы Анхафы илоуп аҗсы златоу. «Арт зегы ныкәызгода» хәа, уара ишухәаз еипш, Анхафы ихәар, усқан уи дшәаны инапкәа ивахауеит, нас акрышәҗазтқода шәара, агородуаа? Иныкәызгода ахәынтқарра? Иалахынтқахозеи иара аду-неи дугы?!

Сыблакәа тырхаха, исхәо сҗамшәо, даду сизыцшуан. Уи саҗхыа дгылан зегь реиха иразу уафы җааимбарны, зегы ныкәызгарц зылшо уафы гәйтбааны, уафы барақьатны.

– Тынч анхара-антцыра Анцәа ду ихәтәеишъар, урт зегы ныкәаагоит, азәгы амла даҳаркуам, – ихәан, даду аведра аашьтыхны иарма махәҗа иаахишьын, егы инапы нытшьны аҗыкәреижәла аатиган, даатгылеит. – Иахыа аҗыкәреижәла тызгоит, җаанбзиала Анцәа хнашьты, аҗааимбарцәа шәылпха хашәт. Ажәла икасыҗсо ибарақьатны икало, игәырҗачысны ихәдахкыло, Анцәа ихәтәашыа! Амра анахтаху ихәуа, ақәа анахтаху ихәуа, аҗсабара хзылпхааит. Җаанбзиала!

Абасдныхәаныпхъаны, иикыз ажәла ирбҗыжә-рбҗыжәны инкеипсан, аведра инапы аатшьуа, ажәла ахәитцәхәа икыо иҗынеихеит. Сара самхаццакшәа снаидыхылан:

– Даду, иухәаз аныхәапхъы зегьытәкыа сызгәнымкылеит, сухәоит даҗазынгы ихәа! – саагьатцәгыҗатәит. Уи иус даҗуп, аха саргы дтцак сымамы, уи ауп хыаас исымоу уажәы.

Даду ажәла ахәитцә-ахәитцәхәа ишикыац икыо даапышәарччан:

– Уццакуама? – ихэан дсзтцааит, ажэла ахьақәицсози иахьақәимцсаци илацш рхыжьуа.

– Мап, сыццакзом.

– Умыццакуазар, ҕаанбзиала Анцәа хнашьты, ҕааны уажәааны ажэла антааго, цқьа усзызырфыр, игәнукылап.

Исаҳаз ажәа сааршанхеит.

– Дадү, усхыччома?! – ицъашьаны сизтцааит. – Шықәсык сыцшызаауама, нас?! Сара уажәоуп ианыстаху.

Дадү хамтакы ҕимтзеит, ажэла шықьац икьоит, сара си-вагыланы снеуеит.

– Исхәаз Анцәа иахаит, ацааимбарцәа ирахаит, уара цқьа иузгәнымкылазаргы, – ихәеит даатгыланы дсызцшуа. – Сара урт рзоуп изысхәаз. Исхәаз рмаҳазшәа, еитасхәар – тцасым. Уи анысхәо ҕааны уажәааноуп.

Сизеилымкааит дадү, мамзар сеиликаарц итахыму?

– Дадү, сара иухәаз гәынкыланы ақьаад ианыстдарцоуп, дара ирмахартә, убжьы нытцакны ихәа, – сихәеит схата сыбжьы нытцакшәа, – нас ишааухәатцқьаз ақьаад ианыстцоит.

Сыбзамыкә цәажәара дадү дарччеит, аха нас даасы-зцшың:

– Зхышьбаргәытца сакәыхшоу Анцәа дуи зылпха хауша ацааимбарцәеи ирцәыстцәахуеит хәа акы ухәар – тцасым! – ихәеиг агәра згартә, сыхшыф азышьтны. – Урт укәын-дкәындны иухәаргы дара ркынза инеиуеит, убаскак адоухатә мчы амоуп аныхәара. Аныхәапхьзы ақьаад иа-ныртцазом. Сара азәыр ақьаад иантцаны иситаз цьушьо-ма! Насгы ажәеинраала еипш итцаны исымазам, уажә еитасхәозар даҕакала исхәоит.

– Ишца, зны иухәаз нас даҕазны ианухәа, даҕакала иухәар калома?! – ицъашьаны сизтцааит.

– Икалоит, – ишықәиргәҕәеит дадү. Аныхәара – ныхәа-роуп, Анцәа уихәома, ацааимбарцәа урыхәома, иухәоит уара ишудыруа. Аус злоу, иухәо агәра ганы, уразны иухәо-зароуп. Иарбан ныхәазаалак аныхәара зызку ахата амфә укәнатцоит, ихәатәу, иутәу унарбоит. Нас аус злоу аныхәаф иоуп: икәышу, зҕапыц гәҕәоу азә иакәзар, уи иныхәашьала ирбоит. Зегы хшыфла иауеипшыху!

Абыржэоуп даду данеилыскааз! Ашәкәы иану ақырси-
ан ма амсылман ныхәареи шәкәы ианым апсуа ныхәареи
еипшымзаап! Аныхәаф иара ишитаху игәы аартны Анцәа
дихәоит, ацааимбарцәа дрыхәоит. Уи бзиоуп, хымпада!

Дадуи сареи хайцәажәара анххаркәша, еитах дааныхәа-
ныцхьан, атцыруа усгыи иалаадахьан, ацәкәа ибжыи на-
дирхан, дцәагәо ифынеихеит. Уи ицәкәа, ацәажәашыа ры-
здыруам акәымзар, иааихәо зегыи еилыркаауеит. Саатк
акара даныцәагәа ашьтахь, «о-охоу!» ихәан, ацәкәа ибжыи
надирхаит. Урт, уи иажәа җамтәкәа, иаразнак иаатгылеит.
Иаргыи афырмахыц ацәматәа инадыргыланы даахьахьын,
инафсшәа ахыц итцыхәхәоз дныкәтәеит. Сара даара истахын
даду ацәмаа ааимданы сцәагәарц, аха ахәара сацәыпхашьон.
Уажәы апсшьаразы дантәа игәагыи сиҳәеит, ипсы ахьынзе-
ишьо ацәмаа акра азин ситарц, аха даду мап сцәикит.

– Сара саапсаны акәзам, ацәкәа рыпсы дсыршьарц азо-
уп сызтәаз, – ихәеит иара. – Арт хаапсеит, хапсы харшьа
рызхәазом, аха уи сара издырыр ауми!

Иасхәози, даду даду иоуп!

Ацәкәа дааракгыи иаапсаны иказамызт, аха усгыи рып-
сы диршьеит, нас дфагыланы днеин, ацәмаа аанкыланы да-
ахьацшны исирдырит, уажәшьта азин шыкаитцо ала. Сара
ашырхәа сфынасан, снаидыххылеит.

Акалам бзианы иуқырц азы, зны ацәмаа акышьа утца-
роуп, уст, мышьта бзиала, җаанбзиала! – ихәан, дсыкә-
ныхәаны, ацәмаа аасиркит. Ас ажәа кәышкәа ансхихәаа
сгачамкхан, ацәшыхәа ириашаны исзымкуа, зны анахь,
җазных арахь исцәымфахкьо иалагеит. Аха даду аепныхәа
сымтакәа, изнапык ала ацәмаа кны дсыцхрааны иаахари-
ашон. Ус дышсывагылаз зны хцаны хааит, нас схала исау-
иштит, сыцәагәашыа игәацхазар акәхап.

Дадудыхынзасывагылаз сәырхханы, даара агәеаныза-
ара сыманы акәын сшыцәагәоз, аха уажәы кыр сәаасырп-
сыҗын, даду иеипш, тынч ацәмаа кны ахәхәахәа сцәагәо
снеиуан. Ацәматәа апыза цсызак акара адгьыл цканы
ицон, иашьтанеиуаз ацәеиха маҗак инеиханы адгьыл ап-
сылара кьакьаза итцхны, ацәматәа адакьа иафыршькьра-

аны иаархэны ишьтанатдон. Пыкэсыларак амазамкэа, ус ахэхэахэа уанцэагэо даара агэхэа унатоит. Аха нас, ацэеиха хахэк ма дацк ианынафыслак, ацэкэаггы ааитцанарххоит, уарггы угэалакара аабжьнахуеит. Ус шакэуггы, уи арака лассы-лассы икалоит азы, уеауршыцылароуп. Ус акэымкэа, уцэмагэа акы инафасцыпхьаза угэамтцхамтцуа уалагар, нас ишахэтоу иузыцэагэазом. Ацэагэаф иакэым, дара ацэкэаггы ашыцылоит уи ауадафра иацу: ацэмагэа акы ианаклак, иамухаанза иааупеипшуеит. Уиггы акэым, ацэкэа атдыруа мацк итыттыр, «лак-лак» анысхэалак, ма «фак-фак» схэар, иаразнак схэатэы аахартдон. Ианыкэсыргьежъяауаггы, «оухоу» хэа сыбжыы надырханы, иара уатэкъя сыцэмагэа афы аархэны нак инеитарцаны сыбжыы анынарыкэсыргалак, ашырхэа акэгьежъяра иналагон. Сара сыцэмагэа ашыхэа ытаркацан искуан, ацэкэа хынхэны инеины атдыруа итагылаанза. Нас сыцэмагэа мацк сааханы ахэхэахэа сцэагэо сфынасхон. Зны-зынлаггы афырмахыц нарыхкыашэа «лак» «фак!» хэа сыбжыы надсырхауан. Уи иаанагоз: «сара ара сыкоуп, шэара шэышцац шэцала!» акэын.

Абасала, сгэы иахэаны ахэхэахэа саатбжак акара сцэагэон, ацэкэаггы, даду иеипш, схэатэы хартдон. Убри асаатбжала убаскак агэхэа соуит, шыбыжъяанза сцэагэозарггы саацсап хэа сыкамызт.

– Оухоу! – ихэан, ацэкэа ибжыы надырханы, иааникылеит даду. – Уажэшыта мацк рыпсы дхаршыап. Уарггы умаацсакэа укам?

– Мап, сара смаапсазеит, – схэеит сара.

– Угэы цтэаанза ацэкэа укыр, нас угэыхшэар ауеит, еигып агэхэа шумоу уаангылар.

– Даду, сара ацэагэара сгэы ахшэазом, – схэахт еита саагыатцэыгыатцэын. – Иудыруандаз шака бзиа избо ацэагэара! – Исхэаз даду игэы иахэеит.

– Уи бзиоуп, уи бзиоуп! – ихэеит иара. – Ус анакэха, уара унхафхоит. Анхафы атцара анитца, убри иоуп итцарауафытэкбоу! Уи хэынтқарс дкаларггы акгы уицэымшэан – анхафы диагахазом, избанзар, дынхафуп. Анхафы деилызкааз уи дхэынтқар бзиоуп.

– Абарт зеггы зхухэаауа сара соума, даду?! – сшанхашэа снаизыцшит. – Сара схэынтқархандаз хэа сықазамен.

– О-о, уи сгэампхейт! – исаецнихэейт даду. – Агенералра иаменилахауа асолдат – уи асолдатраггы изныкэгазом. Ахэынтқарра уашытамзарггы, уи уеазыкаутцозароуп. Уапхьака иуцеипшу иалудырааи! Мышкызны, уацсыуоуп, дад, хэынтқарс укалароуп рхэар? Ауафы зеггы дырзыцшы-зароуп.

Акырқырхэа сыччейт.

– Узырччой? – иаасеаирхыт даду. – Ари ххэынтқарггы уара дануқэлаз – ус акэхарын дышхэыщуаз, аха нас ианааидгыла, ажэлар мап рцэимкзейт. Ажэакала, ахэынтқархара утахымзарггы, еснагь уцлабла, еснагь пхьака уцшла. Убри аус афы иухэойт акэымзар, акгы иуцырхагазам.

Дадуи сареи хэхынзеицэажэоз ацэқэа рыцсы ршьейт, нас иара ацэшьхэа ааникылан, шыыбжы аарц егыагымхо афынза ацэқэа икын.

– Арт макьана цэтарақэоуп, апхзы рылтцит, убама! – ацэқэа аанкыланы ркэақэа инапы аакэишыт. Даду инапы баазажыраза иқан, иааицэымыгхейт. – Кох, ус рзаамур акэын! – ихэан, рапхьака дниасны, рыхэттарххэа рпыртлара дналагейт.

Ацэқэа аахэтдыжыны, хнафсан хкаарак такны иман, интацаланы агэашэ фахаркит. Ашыац даарак еинымлацыт, аха ацэқэа иаразнак ажэжэахэа акрыфара иналагейт. Даду игэы иахэаны хамтакы дгыланы дрыхэапшуан, ацэқэа апыжэпыжэхэа ашыац иаханы акрахьырфоз.

– Ацэқэа ауғэ иашьзом, рымгэахэ ианагымха, – ихэан, даахынхэйт. Уи ацэуаара хэа лассы-лассы изаалоит, мапггы рцэикзом, ирицоит, аха зеггы иреихэо акоюп: «Енак акэым, хымшггы иумаз, амала, рымгэахэ иагумыжын».

Афныка ханыхынхэ, ххэы хианы иқан, хнапқэа зэзэаны хнатэейт. Шыыжхьа хэа акэзаап нанду ххэы шыкалтцаз, аха ашыыжь хназыцхаз хзырханы хзымааит – ацара-аара атқыс ххэан, шыыбжыаанза аамта аагейт. Уажэы даара амла сакуан, даду сизымцшзакэа схэы сшылахатэаз еипш, ажэжэахэа акрыфара салагейт. Иарггы дааины длатэейт,

аха ихэы инапы амыркзакэа еимгеимцарак акара даатгы-
ланы даасзыпшит. Сара сцэа иалашеит уи акы игэы иш-
нанамгаз, аха, «слымхаққа сықажьны!», сус сағын, акгыы
зымбошэа катцаны.

– Батал, цыаракыр уццакуама? – ирмаанашэа дсазтцааит
даду.

– Мап, сабаццакуеи, – схэан, снейзыпшит, еитах еырда-
гэа катцаны. – Изхухэааи?

– Укрыфашыа зеипшроу ала цыаракыр уццакуазар
сгэахэын. Уажэшыта санаргамаха, ишцакастцоз, схы сы-
ркыар акэхеит:

– Дадү, амла сшакуа удыруандаз! – акрыфара саакэытц-
ны снаизыпшит.

– Акрыфала, акрыфала, – ихэан, егымхэакэа, «Цсы-
миллаҳ!» хэаны, ихэы инапы наиркит. Саргыы уажэраанза
еипш акэымкэа, тынч сус инацыстцеит.

Хамтакты ус хаибахатырны акрахфон. Нас дадү атцэа
аакэхны дааныхэаныпхыаны афы ижэын, ипатца жэпақэа
инапы нарылшы-аарылшыны, даасзыпшит.

– Ацсуаа ашықас рацэа нызтүа хэа ипхэазоуп, – ихэеит
иара. – Уи зыбзоуроу дасу иара итэала еиликаауеит, аха сара
усазтцаауазар, уи зыбзоуроу рыкрыфашыоуп: ацсуа ихэы да-
нахатэоу дыццакзом – уи аамта иацбал иалазам. Уиалагыы,
хабацэа ачеицыка даара хатыр акэыртцон: ачагыа, ипшыоу
акакэны ирыпхэазон. Аишэачара зхарафарамызт дара рзы.
Еибахатырны рхэы иахатэон, еибахатырны акрырфон, еи-
бахатырнгыы игылон. Ус икан атаацэа регыы; афы иутцаз
ауп атэымцыарагыы иныкэуго.

Дадү иихэаз гэхэа дула сазызырфуан. Иагыа ираам-
сташэаны ихэазаргыы, са сахь акэын иахьхаз. Аха сара ара-
амсташэара саламгакэа иаартны исхэеит.

– Дадү, урткэа уажэраанза исоухэар акэын, иалздырааи
сара урт акэаматцамақэа!

Дадү даапышэарчцеит.

– Ацсуара убри «акэаматцамақэа» аамухыр, амгыал мтцаа
аипш ибашхаза иаанхоит. Амгыал мтцаа еипшу атцас ауафы
ихшыф арцагэуеит, даргазоит. Акэаматцама зцу атцас агыа-

ма арбзиоит, ауафы ихшыф аркәышуеит. Ицәгьюума ус икоу атцас?

– Ицәгһам акәым, ибзиоуп, убриазоуп саргһы изтыстца-ауа.

Уи исхәаз даду игәы иахәеит.

– Уи бзиоуп! – ихәеит иара. – Амала, урт акәаматцамакәа ашкол ағы еипш иддыртцазом – урт уара ухала игәоутароуп, ухала иутцароуп. Сара аашыкәса ашкол стән, – ихәан, еиха игәныскыларц акәхап, инацәакәа рыла ааба сирбеит, – х-класск роуп сзылгаз, избанзар, уа иахдыртцоз сгәы иад-накыломызт азы, «плоха» соуан, аха шәкәыда-быгһшәыда Адсуара атцарағы «атлычна» сыман – уи сһьа-сда иалан азы. Адсуара иалаазоу апсуа кәаматцамакәа ирласны илацш итцашәоит.

Дадү ихәашьакәа сдырччеит, аха нас сиязтцааит:

– Ашкол ағы ишәдыртцоз избан угәағы изымнеиуаз? Сара ашкол ағы «атлычно» сымоуп, аха Адсуара атцарағы макһана «плоха» ауп исымоу. Избан ас инархәы-аархәны изыкалаз?

– Сара исдыртцоз ашәкәы абас ахәон: «Сасрыкәеи Хын-дыкәеи Тасракәа абнағы акәыкәбаа кәшәаны иааргеит». Иуахауоу, Артцага шәкәы иахәауа? Афы иахьааргаз ран ицһны ирефалтцааап! Аетцәа кыдызцааз Сасрыкәа акәы-кәбаа акәзаап фатәыс имоу! Аурок апхьара акәын ихәмаз, артцафы уапхьа анылхәа, сара апхьашьа сымтцазеит, истцар-цгһы стахым, схәеит. Избан хәа ицһашьаны дансазтцаа, избан Сасрыкәа акәыкәбаа ифазшәа дзану, схәеит. Уи уцаны ианызтцаз уразтцаа, уара аурок ахьумтцаз азы «плоха» умоуп, лхәеит.

– Дадү, уиашазам! – схәеит сара. – Артцафы илхароузеи артцага шәкәы ус анызар!

Дадү даапышшәрччеит, исхәаз цьеишьазар акәхап, аха уаха иамамкыкәа, ф-ажәак ихәеит:

– Исымхәар акәын, аха исхәазааит, – ихәан, икрыфара инацитцеит. Акрыфаны халгаанза уаха азәгһы ғыхамтзеит. Дадү акранифалак ашьтахьгһы, ибга нкыдтцаны краамта дтәалон – уи аамта иацһал иахьалам акәхап. Сара уи

сизымпшкәа сгылоит хәа санынеиха, инапы аайкбан, саа-
никылеит.

– Анкба Акәа ицаны иааз «акьаткьат закәи?» хәа
ицышә икәтцаны дазтаауан, рхәеит. Гәыбганс ишәымо-
узеи шәара уа ииз, иаазаз. Аха апсуа дахыкказаалакгы,
иатахызар Стампылггы дизааит, мфасфык иеипш акәым-
кәа, Апсуара дахызаауа иныкәигозароуп. Урткәа зеггы
ушысабиу инаркны иубозароуп, иуахауазароуп. Нас ауп
ушыа-уда ианалало. Исгәалашәоит, ашкол афы рапхьаза
саннеи артцафы ус халхәеит: «Артцафы данаафнашыло,
шәгылароуп».

Хаблақәа тырхаха халзыпшуеит, иахзымдыруа ссирк
халхәоит хәа. Арахь илхәо уахауеит!

– Даеазы дааир хәихатгылар калоу? – слазтаит сара.
Исыздыртәкьомызт аратәи атцаскәа.

– Ишпакамло, шәапсыуаами! – лхәеит артцафы. – Апсуаа
азәи-азәи еихатгылоит.

Уи ииашаны илхәеит, аха азә дааир шәихатгыла
зылхәеи, уи еснагь икахтцароупеи!

– Уи ззымдыруа дыказар камлои? – артцафы илхәаз сад-
гыланы сиязтааит.

Дадү еитәх ицъашьаны даасфәпшит. «Абри сышпәизеи-
лымкаауеи?!» – ахәон уи ипшышыа.

– Аихатгылара ззымдыруа дапсыуазам! – ихәеит дадү
иаарцъбарашәа. – Апсуа фната иаазаз ахәычы ишпәиоухәо
ауафи ауафи еихатгылоит хәа? Уи ахәычкәа ракәым, иаха-
азаз арахәгы ирдыруеит. Иумбахьей, ешшыжь ажәтрафы
ханнеилак ашырсырхәа ишххатгыло!

Дадү иихәаз цъашьашәа сааччеит.

– Итцабыргытәкьаны, хәцъмақәа еснагь иаххатгылоит,
апсуатцас иаазоуп, ус анакәха, ашкол итәхтарггы атцара
ртцартә икоуп, – схәеит сахлафны.

– Сеидру уи шыкало, – даапышәарччеит дадү. – Урт сара
апсуатцас исаазеит, аха ашкол афы шәыпшәма ажәтрафы
даннеилак шәихатгыла хәа роухәар, ус анакәха, хәихамтц-
гыларггы калоит хәа ргәы иаанагар ауеит, нас ускан сыцъ-
мақәа бжырымхуеи!

Дадү илаф ҳарччеит. Уи алафгы ажаабжхэарагы бзиа ибон, еихаразак ихычра иадхэалоу хтыск анихэауа. Урт мшаены еипш акэын ишигэалашэауаз.

– Исгэалашэоит, ашкол афы рапхыза саннеизтэи даеа хтыск, – ихэан, еитах игэалашэарахь иажэа ниаигеит. – «Артцафы «шэара» хэа лашэхэалароуп» лхэан, ххы итагаланы ихалхэеит артцафы. Ицбасшыеит исаҳаз, аха исхэозеи, схэычын. Абри ашытахь аклассгэы днадгылан, ыырак анылтдан, даахэны дхазтцааит: «Ари анызтцада?» «Бара боуп ианызтцаз», – схэеит сеитцамхазакэа, уажэраанза ихалхэахыаз хырфа азуны. «Шэара шэоуп ианызтцаз хэоуп ишхэатэу», – лхэеит. Иахыагы исгэалашэоит: уи схэфы исзаагомызт. Итцабыргытцэкьаны саб «уара» хэа иасхэоит, сан «бара» хэа ласхэоит, хгэылацэагы ус: арахь артцафы «Шэара» хэа ласхэар акэхеит. Избан? «Уара» апсышэоуп, апсуаа ус ауп ишырхэо, нас ҳара апсуа иимхэоз захдыртцоз сыздыруамызт.

– Нас, уаҳа «шэара» умхэазеи?! – ицбашыаны сизтцааит.

– Иумхэар уабацо! – даапышэарччеит иара. – Схагэта акаф аныкэга, «баргы» схэеит, «шэаргы» схэеит. Аха урткэа зегы мчыла усы, иахьанзагы ртцафымзар азэы «шэара» хэа иасымхэац – еазэы ифы сзамышыцылеит.

– Уажэы зегы «шэара» хэоуп ишырхэо, – схэеит сара, – нас, уи ииашамкэа ирхэома?

– Ишцаиашоу! – дадү ирымчны даацэажэеит. – Уи амацара аума, ус ииашам шака рхэо удыруоу. Зны-зынла ателевизор санахэацшуа ирхэо сзеилкаазом. Агазет сзапхьом акэымзар, уагы ус иказар акэхап.

– Ашкол каумыжыыр, урт ирхэо еилукаауа уалагон, – алаф аалсхит дадү иихэаз.

– Ииашаны икастеит! – икайтцаз шиашоу шыақэиргэгэеит дадү. – Анхафы изы школс икоу Апсуара ауп. Уи бзианы издыруеит. Апсуара сзымдыруазар сгазахон.

– Ишца, дадү, Апсуара ззымдыруа зегы газоума?! – схэан, сақэшахатымкэа, сиязтцааит.

– Ишца, нас, Апсуара ззымдыруа апсуа дышпагазам, дгазоуп уи! – ишыақэиргэгэеит еитах. – Ачхара дугы имаза-

аит, ачын дутгы җызҗазуа имазааит, аха Апсуара анизым-дыр, ииуа-иихәо дақәымшәо дҗалоит. Уи ауми, нас, агазара захьзуггы! Атцарадырреи иҗәышреи Апсуараҗы ихы иза-мырхәозар, дрыцхашьа, нас, уи ауаф! Апсуара зшьа иалоу, җазшьас измоу иаразнак еилибакаауеит. Урт ажәала ирхәо атқкыс гәыла еибадыруеит, җазшьала еиқәшәоит. Иаххәап, апсуа җазшьас имоуп ирцшзаны адәыпсшәа ахәара.

– Адәыпсшәа! – сыччеит сара. – Ирцшзаны адәыпсшәа?!

– Изҗоушьеи, ицәҗоума ирцшзаны адәыпсшәа ахәара? – исеилиркаауан даду. – Ихурҗацәар уахатыр ланарҗәуеит, аха Апсуара ламыс итагзаны адәыпсшәа анухәа иапсышәоуп, уарцшзоит, хатырқәтцароуп. Иаххәап, мфасфык агәашә аҗы дукәшәеит. Бзиала уаабейт хәа апсшәа иахәаны, умфахытц хәагы нацутеит. Иара дымфасфоуп, дшымфахымтцуа удыруеит, аха «умфахытц» ухәеит. Иаргы ухәашьала еиликааит иухәаз шдәыпсшәоу, ус шакәуггы, «Итабуп, убеиахааит, сыццакуеит!» – ихәоит. Уара уиггы иазмырхакәа еитоухәоит дымфахытцырц, иагьнацутцоит: «Ушгылоу акәзаргы, акака аанахкылап, унсырхом!» Дымфахытцыр, ус иагыҗаутцоит, аха уажәгы иухәо дәыпсшәоуп, иудыруеит дшымфамхымтцуа. Иаргы еитах мап икуеит, дмыццакуазаргы, сыццакуеит хәа җытцгас иҗатцаны...

Абар ассир! Даду идәыпсшәа цьасшьейт.

– Иабатәи дәыпсшәоу, даду? – сиятцааит сара, – знык ихәазар, җынтә ихәазар.

– Еилыскааит, еилыскааит узтцара! – сызтцара нагзаны исхәаанза сааникылейт. – Амфасфы дымфахытцырц итахытцәҗазаргы, знык-җынтә иухәейтхәа дымфахытцзом. Знапы зкылак иахь ашырхәа дышпамфахытцуеи! Ус анакәха, азәыр инапы иҗазар хәа днацшы-аапшуазароуп?! Ус ахыларҗәра апсуа иҗазшьам. Уихәар, ма дурпхашьар, нас ауп данымфахытцуа. Насгы уи ауаф уахатыр ибоит: дымфахытцып удәыпсшәахәарала, аха уара уеиқәышәшәа уҗоу?

Даара еилыскаар стахуп даду агәра ганы гәытыгыҗаала иихәо апсуа җазшьа, аха уи усеипш унадыххылан иузеи-

лымкааузаап! Дадү ишхэз еипш, уи шәкәыла-быгъшәыла акәымкәа, ушыхәычу ухала игәоутароуп, ухы-угәәфы инаганы ухаҭа иуказшьаны икаутцароуп. Нас ауп уи ушьа ианалало.

– Дадү, апсуа «идэыпсшэа» еилыскааит, аха дымѳахугар утахытѳъязар, нас, усқан ишѳаухѳаауа? – еита дтыстѳахт сара. – «Умѳахытѳ» ухѳар дэыпсшѳеоуп, «сухѳоитѳ» ухѳар – дэыпсшѳеоуп, нас иарбан псышѳеоу уажѳшьта иоухѳаауа?

– Ҳаи, аферым, Батал, абыржэы даараза ииашаны усазтааит! – игэы иахэит даду. – Имѡасуа зегы мѡахуго уалагар – уигы бзамыкѡроуп, аха асас бзиа, хатыр змоу ауаѡы дукѡшѡаны, дымѡахугатѡкъар утахызар, унеины иеы аѡѡери иеышькылы аанкыланы: «Сухѡит, уеыжѡт! Унсырхом, ушгылоу фырѡанк!» хѡа уихѡар, гѡыкала ишухѡаз идыруеит, дыццакытѡкъьозаргы, уахатыраз дымѡахытѡуеит. Абас иѡоуп аѡсуа иѡазшыа. Аѡсуаа ажѡала ирхѡо атѡкыс гѡыла еиѡа еибадыруеит, – еитеихѡеит даду, – уи ламысуп, патуеикѡтѡроуп, ус ѡазшыас ирымоуп аѡсуаа. Даѡакгы. Уск атѡыхѡала дааит ауаѡы. Дыццакытѡкъьоит, аха абыста уны икнаѡауп, уи атааѡѡа рхѡоуп, аха уи ныжьны аѡара азин имазам, хьымзгуп!

Иацыстоит даеакгы. Асас изы ахьурзы кналхайт. Иара инафаршөны мап икит сыццакуеит хәа, ахьурзы книхит, имутәкьеит. Убасқан, апшәма пхәыс ачуан ааи-мылхын, инавагалан, ашыла тацсаны иааганы инкналхайт. Уажәшъя дцар, абыста уны ишкнаҳаз дцар иафызоуп, асас изы хьымзгуп.

Дадуй сарей хайцаажэара даара сгэы иахэеит. Иара угсы идыруеит Ацсуара штыстцаауа, ус баша еилыскаандаз хэа сшизымтцаауа. Убри азакэхап дадугы, ифыза тахмадак диацаажэошэа ихшыф сзышьтны сызтцаарақэа ртак зыкайттогы.

Акранахфа ашьтахоуп ари афыза аицэажэара анхамаз, нас аишэа хаахытдын, хнапкэа зык нарыкэтэаны, абартцафы хаатэит. Сара истахуп хаицэажэара иацахтарц, избоит иаргыы уи дшазыхоу.

– Дадү, – схэан, ихшыџ са сахь иааизгеит. – Ханы-
цаагэозггы, уажэггы, уашьтанггы иүхэоит «анхафы, ан-

хафы» хәа. Дызустада анхафы? Ақытағы инхо зегы нха-
цәами, нас, ура «Анхафы» хәа азэы дзалукаауеи?

Даду даапышәырччеит, нас инартцауланы дааипххәы-
цит. Икалап уажәы ихата зны дрызхәыцуазар урт ақытағы
инхо зегы шеипшым, настгы излеипшым.

– Дыкоуп анхаф ду, – ихәеит иажәакәа дрызхәыцуа, – аб-
жьаратәи анхафгы дыкоуп. Урт дрышьтанеиуеит ихабыха-
цуа сынхоит хәа иафәу анхаф хәычы – уафы дидырхагазам,
рыцха, икыкәыкбжы уахазом, ламысла дынхоит, уигы
пату зкәутцаша дреиуоуп, имч мачзаргы, игәы разуп, сын-
хоит хәа дафуп. Икоуп ус ақытағы инхогы – дынхафымкәа,
дусуфымкәа, матцурак даламкәа ақытағы дынхоит акароуп.

Даду иажәа нагзаны даатгылеит, аха сара уажәоуп еиха
сгәы анирхытхытыз: изустада урт? Исирбар сҭаххеит зыз-
бахә имаз анхацәа, урт злеипшым. Дызустада «ус ақытағы
инхо»? Анахь дыкамкәа, арахь дыкамкәа, дабаанага? Абарт
азтцарақәа неишьтацсо ианиста, иаргы дыззыцшыз уи
акәхарын, иажәа иналеитцеит:

– Анхафы иашта унтацшыр, иудыруеит уи дзакәытә
нхафү: еихачаца игылоу икәаскәа ухәарыма, иматцурта ма
ипацхеи ухәарыма... Цабыргуп, урт ақалакә ағы инхо ипа-
цәа идыргылазар ауеит, ахыбра зыргыло ацароуп. Анхафы
иахәа ихыбра зеипшроу ала дуздырзом. Уи иацзароуп ина-
пала ииаазаз ибахча, дызкәаарыхуа идгыл, инапала ир-
гылоит ица, ижәбоура, икәытцара. Даара акратцанакуеит
ипцхәыс лутра-сытра. «Апцхәыс бзиа лутрала дудыруеит»
рхәоит. Исхаштыз, зегы ирыцкуп уи иашта: анхаф игәара
тбаазароуп – уи рацхәа иргыланы игәы атбаароуп иунарбо,
нас ацәгыей абзиеи рырееира дшазхәыцуагы унарбоит.
Анкәа анхафы иаштағы ахырцарста катцаны иман – асас-
цәа анизааилак рыкәа ахьфәеихәауаз, уажәы амашынакәа
ахыргыло имазароуп, игәарағы аипш, антытцгы. Абас
икоу иоуп анхаф ду ззырхәауа. Анхаф ду итаацәагы дууп
– уи зегы ирыцкуп. Цабыргуп, ахшара уи лахынцдоуп, аха
ауафы илахынцда ихата дапырхагамхозароуп, уи зны-зын-
ла ихы данагахогы ыкоуп. Анхаф ду уи ихы иатәеишьазом
– иаазоит атаацәа ду, зхәоу еикәшәоу атаацәа.

Дадү атцыхэтэан иихэаз ажэақэа илахь еиқэыртце-ит, убри илахь еиқэызтцаз дазхэыцуазар акэхап, ҳамтакы илапш кыдырхаланы ғыцхашэа дыпшуан. Сара зны сиазтаап сгэахэын, аха нас сғааныскылеит: сара сызтцаарақэа тыхэаптэара рымазам, урт иара игэы пыртэар каллоит. Насгы иахэтаны ицхэазозар, сара сызтцаара атахзам, ихала исеихэоит – ус акырынтэгы икайтцахьан.

– Анхаф бзиа имхы уналапшыргы иудыруеит, – илахь еиқэызтцаз уаха исамхэакэа, иажэа инацитцеит дадү: – ача кэырруа иатцазар иубартэ, икеикеиуа икоуп. Уи иаанаго уи ауп – ианаамтаз ичкэынцэа ааиваргыланы ирашэеит ижэахыр ианаақэнапсауаз, даеазынгы ирашэеит, актэи арашэараан изгэамтаз ажэпара уажэы иалихит. Өынтэ ианурашэа – ахаскын аезашэазом.

– Өынтэ иумрашэар икалои? – сиазтааит ус аушэакэ.

– Икалои – акгы! – ихэеит дадү. – Иумрашэазаргы каллоит!

Сара дадү иихэаз цыашьаны снаизыпшит, сыблақэа рпагыны. Дадү, сыпшышыа акэу, иихэаз акэу, даапышэарччит.

– Хабацэа ус рхэон: амхы знык иурашэар, еафрак унатоит, Өынтэ иурашэар – ф-еафрак унатоит, нас ауп уца антэуа. Зныкгы иумрашэар, уи тыпшша иаанхоит... Анхафы ифцарагы фы агымхозароуп, – бзиа иибоз арыжэтэ ахь иажэа ниаигеит. Анхаф бзиа исасхэгы тэахуп, иныхэахэгы тэахуп. Иахь ирацэафхеит интэаанза арыжэтэ зыжэуа. Уи дынхафзам. Анхафы мгэала дхэыцзом.

– Арахэ? Арахэгы имазароуми анхафы?! – Дадү арахэ бзиа ишибоз анаасгэалашэа, уигы наитцасхэеит, игэы ишахэоз дырны.

– О-о, арахэ анхаф ицстазаарафы рацхьа игылоу роуми! – даалахэыххейт, арахэ рызбахэ анысхэа. – Ахьара анафсгы, анхафы бзиа ицэи, ицэматэеи, иуардыни еснагь еиқэышэшэа имазароуп. Уигы акэым, ачара, акампания, аныхэа-аныпхьа – арахэ роуп уфы зырччо. Цабыргуп, урт ныкэгатэуп, аха анхафы уаха дзызкуи, сышэкэы ихэом, сбыгышэы ихэом! Ус схэеит хэа, анхафы ашэкэы дапхьо-

зарггы иабаргузеи! Уи дзамыцхьарггы, инхара иатаху, икалатума, имтцэышэума, еихахэума – инапала икаитцозароуп. Ацэуаара хэа ухысхысуа удэықэларггы, уеигэышэ ахэы ахатцаразы ухэаркыиуа удэықэларггы – рыфбаггы акоуп. Абас дыкоуп анхаф бзиа! – иажэа хиркэшеит даду. Уи анхафы избахэ анимоу, еснагъ еипш уажэггы длахэыхын, гэхэхэа дула акэын уртқэа шихэоз. Сара макъана исзеилым-каацт даду анхафы игэбылра имоу мазас иатцоу. Уажэ сзы-зхэыцуа – абри даду иеипш анхацэа зеггы рзанаат бзиа ир-бозар, нас, ишпакалоз апстаааара? Икалап, ускан зеггы, «ус ақытафы инхоггы» нарылатцаны, инхацэа дукэахарггы. Ус схэеит хэа, ихата ихы дышпцазыкоу? Зеггы ртыцқэа рфы иргылоит, аха иара тыцс ихы абаиргыло? Сарггы счырпагъза зеггы тыстцаауа салагеит.

– Даду, абри уара узустада? – хаицэажэара иара иахь иниазгеит иаалыркъаны. – Анхаф бзиа дшыказ ухэеит, аха уара? Уара узустоуггы здыруазар стахын.

– Сароу?! – ицъашьашэа даасзыцшит, уи афыза азтцаара истоит хэа дшыкамыз удырыртэ. – Сара... сара бжъаратэ нхафуп, хар змам анхафы дызлакоу салакоуп, – уи хырехэарам, Анцэа ду ицъысшьоит.

– Уи хырехэарам ухэоу?! – даду иихэаз цъасшьеит. – Сара ухы лаурфкэышэа збоитеи! Избан узынхаф дуум?

– Кои, иутаххеит уажэ сынхаф духар! – ихэеит даду. – Уи ус имариоу цъушьома! Аинралра зегъ аилахауеит, аха имачуп еинралхо! Сара хар змам анхафы дызлакоу салакауп схэеит, аха исыгуггы здыруеит: аца снапала исызмыргылацт, суардын алыра хжэар икастцоит, аха аугэ цтцэар исзыкатцазом... Ианаамтаз нап дсыркыр, хэычы-хэычла истцон, аха исзацшьымгеит – уи сыгхеит. Анхаф бзиа зеггы ирыцкны, убартқэа зеггы каитцозароуп, ажэлар рус-хэыс афгы азы хэа дыказароуп. Убри иоуп анхаф ду!

Даду иихэаз агэра згартэ еилыскааит. Уимоу, сагъархэыцит. Изыззарызеи, сара стэымуафуп, апсуа нхафы макъана цкъатцэкъа дысзеилкаауам.

– Анхафы итэы еилыскааит, аха инхафымкэа, ус ақытафы инхо – уи дызустахда? – еитах сиязтцааит сара. – Избахэ

ухәеит, аха цкәа дыздырратә инагзаны иумхәеит. Сара убриггы дыздырыр стахуп.

Дадү анхаф бзиа дизгәдуны, длахәыхза дихцәажәон, аха уажә зызбахә сымоу ихцәажәара шитахым иказшьа иааныпшит. Икоуп җажәи пшьба саат ауаа «рыгракәа» ахәара зылшо. Уи иара ида зегь гхак-гхак рымоуп. Дадү ицәымгуп ус еипш ауаа рыгхақәа рымацара рхәара. Аха уажәы акыр днавс-аавсзарггы, схынхәны еита азтәара аниста, ихәар акәхеит.

– Ус икоуггы ыкоуп, – ихәеит илахь еикәтцаны, избан изыкалара ихәозар еипш. – «Дынхошәа-днымхошәа, дыкашәа-дыкамшәа»... абас рзырхәоит, ақытафы дынхонны, еснагь ица тыпшша иказар; уоны дпәтхьзар, ионы тцәынтцәлагьк иакәитәо азераба изцәырымгозар. Ицьо-ушьаша, ус икоу иажәа кәазкәа урхыфрны абақхәа укахауеит. Зеггы нхарала изеипшхом, тцабьргуп, дыкоуп афы-цнхафггы. Сара зызбахә сымоу абафдан иоуп – инымхо-инымтцуа игьалдызуа идәықәу – уи азәггы дитахзам. Ашкол афггы ус ауми ишыкоу: «атлычна» хәа атцара тцо зеггы бзиа дырбоит, иаашьаны ашәкәы хызмыртуа «плохаггы» иртоит, азәггы дитахзам.

Дадү даналазгала, уажәраанза еипш акәымкәа, анхара зтахым абафданцәа, ашкол афы «плоха» змаз ирыдкыланы даггыны дрыхцәажәеит.

– Дадү, избан урт урызгәаан узрыхцәажәо? – сиязтааит сара. – Дынхозар, ихазы дынхоит, днымхозарггы, иара ихоуп дызцырхагоу. Дадү илапш аасыдирхалеит, исхәаз цьеишьазар акәхап.

– Аеы змаазац аеыуаара иутар, акәакәа кылжәаны иуза-аигоит, – ихәеит иара, – ацәуаара иутар, ахәда ацәа аххәаны иузтамкуа иаакаитцоит, избанзар, уи арахә имаазазацт азы, ргәбылраггы имазам. Ус икоу ажәлар рфы хатыр имазам, ус ақытафы дынхоит акароуп. Уиггы акәым, ихылтцуаггы иара иеипшхоит. Ауафы ихшара рылаггы иахатыр ыказароуп. Иахьа архәрақәеи агычрақәеи рацәахеит. Анхаф бзиа ичкәын уи ихы иатәеишьазом. Ацәыхацәыфа ихылтцыз иоуп уи иафү...

Сыблақәа тырхаха даду сизызырәуан. Иахьагы еиҥах сыбла хитит. Сара сзы ақытағы инхо зегы нхацәан. Аха ус иҕамзаап! Апстазаара ахатәы кәаматмақәа амоуп, уи цқәа уагәылампыкәа иузеиҥахәазом. Уажә даду санагәылаирпшы уажәраанза изымбоз збо салагеит. Уажәшыта сара дызбоит анхаф бзиа, абжьаранхафы, дызбоит иара убас «ус ақытағы инхогы». Уи артцага шәкәы даным, аҥоурых даным, даду иоуп дысзырдырыз. Абартқәа рышьтахь ауп иара даду ихатагы анхашәа-чашәа ағанахьала деилыскаауа саналагаз. Сара уи зны-зынла дцәасшьалон: ажә, ахәыс, ацә, ацьма – зегы хьаас иман, жәашықәса дызқәымтәацыз иҕы ахьыртииз хәы-шықәса, раахыс игәы иалоуп. («Анхафы аҕы имазароуп, сзақәымтәозаргы, сыхьз ахыуп, иҕазааит!» ихәоит). Иаб идгьылқәа енагь дрыхьзыауеит, дизымтәазакәа тцлак азәы ихитцәар, мызкы ихаштзом, аха диҳәар, акы акәым, фбагы иитоиг, хцагы – уигы цәасшьом. Аха уажәы акгы цәасшьазом, избанзар, даду дынхафуп, жәларык ҳаихьыпшуп. Харгы ҳакәым, шәарахи, хәынапи, цәымсырпыли – хыпхьазара рымазам даду ихьыпшу. Абаскак ахьыпшцәа змоу тынч тәашьас имоузеи! Мамзаргы, ус «ақытағы дынхашәа», зегы изеипшны дзықалома? Ус сҳәеит хәа, даду аус аниуа, иара имала затцәык ихәы ааирыхуашәа, ашышьыхәа днытгыл-аатгыло ауп иҕемиргәаккәа аус шиуа. Ус иҕоуп даду иҕазшьа.

Сара излеилыскааз ала, анхафи анхафи еилибакаауеит, аха антытц анхафы деилызкаауа мацуп.

Анхафытцәкәа шәкәыла-быгьшәыла, еихаразак напшык иблала, дыршьа имазам! Шәкәыла-быгьшәыла анхафы даазыртуа азәыр дқалозар, хымцада уигы анхафы дицоуп. Уигы акәым, убри аартрагы шаартроу еилкаатәыми! Уигы азәыр еиликаауазар, еиҥах анхафы ихылтцшьтра иаиуоу, анхафы ицсыц алагафагара иазааигәоу иакәхоит, избанзар, уи, атцара итцазаргы, анхафы ипхзыффы ихуп.

Абри афьза алкаа кастцеит атцыхәтәаны даду ацьықәреижәла антигоз аҕны иҳамаз аиҕцәажәара ашьтахь. Уи сара сзын иаартыран – убаскак инартцауланы сеипхьнархәыцит убри ҳаиҕцәажәара.

Абасала, Колумб Америка ааиртаанза, ари атэыла афнутцкала ашэқаагы агэашэқаагы кьакьаза ишаартыз еипш, апсуа нхафгы фнутцкала даартижэтеи краатцуеит, аха адэахьала уи даартымкэа дыкан. Иахьа сара рапхьазакэны Анхафы дзакэыз, уи ихэыцра, игэтыха ақьаад ианыстцеит, убриалагы икастцеит аартра дузза – даасыртит Анхафы – апсуа нхафы!

Х-ЦЫРАК АЦЫҚӘРЕИ

Уи аены дадуи сареи латцара хцон. Амра тцлак ашэара ифеихьан еипш, шыыжхьа хэа акы хнацхан, амфа ҳақәле-ит: ацәқәа рхы ианкны, даду сапхьа дгылан, ацықәре-ижәла этаз аведра кны, сара сишьтан. Ҳазлацоз амфа лада-ран, афар иазэзэан, хахэыркәарашэа икан. Ахахәқәа сна-рықәцала-аарықәцало сышнеиуаз, сназықәцалаз хахэык насытцкан, сахнышьтасыз ацықәреи хэычык сыцәкацсе-ит. Ашырхәа сведра наргыланы, исыкәшәеит, дадугыи сихьзеит. Ацықәреи шысыцәкацсазгыи, ишысыкәшәазгыи уаха изгәамтазеит.

Шыыбжьон, апсшьаразы ххынхэны ханаауаз, ацықәре-ижәла ахьсыцәкацсаз ханааи, даду даатгылеит, ҫыцха дышьтацшуа.

– Х-цырак ацықәреи ахькапсоу убо-о! Иабаанагеи, уара, арт арака?! – ицъашьаны даасзыцшит.

– Даду, сара соуп изыцәкацсаз, – схәеит сара. – Зегь сыкәшәаз цыысшан, аха исцәынхазаап, исызгәамтазеит.

– Аа, ус аума! – ихәан, ацара иеыназикит, аха нас да-ахьахэын, иажәа инацитцеит: – Ирыцхауп, икәшәа, баша ишьтабаауеит.

Ахәахагы имтакәа, иаашьтыскәшәеит ацықәреи цы-рақәа. Ҳаицны ҳашфеиуаз, даду даатгылеиг. Акы ихәарц шитаху удырратэи мацкгыи дааипхьхэыцит.

– Ацааимбарцәа аргама ианныкәоз акэын, – дналагеит ацәажәара. – Ғнак ацааимбар дымфасны дышцоз, фнатак аҫы ахәхәабжь геит. Ашырхәа агәашә днадыххыланы

дылҕеыжэтцын, икалазеи хэа дразтцааит. «Асаби амца дах-цэақэшэан, аха деиқэхархеит, егыхыуам», – рхэеит иаа-дэылтцыз апшэмацэа. «Асаби иоума, сара ачагъа амца ишэ-цэақэшэаз цыысшыан», – ихэан, дыфееыжеланы ифэинеихеит ацааимбар, – иажэа хиркэшеит даду.

Сара исахаз цыашыаны, снаизыпшит, аха уи, уаха ххэа-апхэак камтцакэа, ифэинеихеит, саргыы снаишьталеит, уи баша ишимхэаз сазхэыцуа.

Аоны ханааи, даду дсазтцааит:

– Иабакоу ант, иукэшэаз ацықөреи цырақэа?

– Абар! – схэан, снапсыргэытца аартны, апхзы рылхны, исымпытцаркэыкэны исыкыз исырбеит: ицакыа-цакыаза, х-цырак ацықөреи снапсыргэытца ианпсалан.

– Иганы, ана, уанду лцыштрафэы, илатца, – ихэан, инапы наирххеит аутрахь. – Метрак-метрак нарыбжыатцаны икатца. Лабытцэақакгы нарыварс, уанду аеага иалмыргарц азы.

Даду ихэаз саргэыргэеит: ахышэтхэа ахтыста снахы-ууаан, аутра сынтаххит. Лапшыла иреигыыз тыпк налскаан, анышэ агэзара аабгыат-аабгыатуа, ацықөреи цырақэа ластеит, атцэааггы рывасырсит. Уимоу, нандугыы лгэылтеа-ныстцеит, ацыш анылрашэо игэалтарц.

Адырфаены дадуи сареи хамхы латцаны халгеит. Ххынхэны аоны ханааи, даду сиязтцааит:

– Даду, ацықөреи иластцаз анбаауеи?

– Ацықөреи арбан, лахьхы илахтцазу? – исхэаз изеи-лымкааит.

– Уи акэым, ацыштрафэы иластцаз...

Даду даапышэырччеит, сызтцаара игэы ишахэаз удыр-ратэы – сгэыхытхытра сыблақэа ирхибаалазар акэхап.

– Ацэаакыра иақэшэазар, цшыба-хэба мшы рыла иуба-ратэы рхы цэырыргоит, – ихэеит иара.

Сара сааипхьхэыцын, иаасгэалашэеит ианыластцоз цэа-акыра хэа егышыкамыз.

– Ацэаакыра иақэымшэазар? – стцааит еиҕа.

– Қэак леиаанза, ус уа иказаауеит.

«Қэак леиаанза! – сгэы иаатысхэааит. – Аха уи лассы имлеир?!» Ашырхэа сөатцкыан, ведрала азы сыманы сцан,

инеихша-ааихшаны, ирықәстәеит. Даду цшыба-хәба мшы ихәеит, аха сара уаанза сыңшуа сыказма – есымша сцаны игәастон, аха егызбомызт. Ус, ишихәаз еипш, ахәымш рзы икәрытцә-кәрытцәза рыхкәа ҕкылдырхәхәеит. Рыхпагы еипшын, рыхпагы еикаран.

Сгәырғаны, ашырхәа ахтыста саахыгууан, сшыҕуаз аҕны сааҕнаххит.

– Даду, сцыкәреикәа ааит! Абранза иҕеихьеит! – схәан, снацәакәа рыла исырбеит. Сара сгәырғара даду еихагы деигәырғеит.

– Ғаанбзиала унеиааит! – ихәан, дсықәныхәеит. – Ари рапхәтәи умхоуп. Амач-арацәа акәзам аус злоу, унапала илоутцеит, уи аара уеигәырғеит, ус анакәха, уара унхаҕхит!

Даду сахьирехәаз сгәы иахәаны, сыпхашьашәа са-апышәырччеит. Аха сара спышәырччара даду даеакала еи-ликааит.

– Атцарагы утцароуп! – ихәеит иара. – Унхаҕны атцара анутцалак, ухылапшыҕхар ауеит, уимоу, ухәынтқархаргы алшоит. Ускан уара анхаҕы деилукаауеит, ичыдангы пату икәуто уалагоит. Убаскан ауп уматцурагы уаргы ажәлар рҕы хәтыр аншәоуа.

Даду иихәаз сарччеит.

– Узырччеи?! – инакәырғәғәаны дсазтааит.

– Сара атцара зысто – акыр здырырц азоуп, схәынтқар-хандаз, мамзаргы, ишухәаз еипш, схылапшыҕхандаз хәа акәзам!

Исхәаз даду игәы ишахәаз ихы-иҕы ианыпшит.

– Амацура иашьтоу иакәзам изырто, – ихәеит даду, – аха ажәлар абрака уахтауп рхәар уакәшахатхароуп. Унхаҕны атцара анутцалак зысхәаз, ацстазаара – нхарала иалагоит, даеакала иухәозар, анхаҕы ила иалагоит. Уи дзакәу узым-дыруазар, нас, изтахыда утцарадырреи уматцуреи!..

Зегы зхаххәаз сцыкәреи иластцаз ауп: ҕымш рышьтахь, ҕба-ҕба бгыц цәырыргеит, хәымш рышьтахь – хца-хца бгыц. Сгәырғара хәаак амамызт. Даду иасхәеит сцыкәреи ишазхауаз.

– Уаалеи, Батал, саргы избар стахуп, – ихэан, ифыне-ихеит. Ахтыста днадгыланы данцшы, иңарңаруа аңыштра ихгылоуп. Аравиатэи асакара иқәиааз х-пальмак реицш. Аха уртқәа даду иабейдыруа – са соуп издыруа!

– Раңхьатэи умхы! – ихэан, схы ааишышыит даду. – Ры-зхашьа бзиоуп, ииатқәакараза, аңәа бзиагы рхоуп.

Нандугы даахадгылеит. Аңықәреи азбахә шҳамаз анылдыр, исаецнылхәеит:

– Ари аңыштра зкәахада схәахуеит, уара уакәзаап!

– Сара соуп, аха уажәшья ианысрашәауада уахь ста-лазом, – агәра лсыргеит нанду. Аңыштрафы арашәара закәыхзеи, ршьапқәа анышә фарыдсыхәхәалеит акароуп. Уи инаркны абра ахтыста саадгыланы снарзыпшуан – урт убаскак игәазырхаганы ирызхауан, ажәала еиҥахәашья амам. Уажәшья ахтыста аҥынзагы снейзомызт: аматурта санаадәылтцуа аума, шыжыла акәасқьа абартца санаакәгыло аума – сңықәреикәа сылапш нарыдсырхалон. Иңьасшяз: аңықәреи уахынла акәзаап еиха ианазхауа! Еихаразак, ақәа анлеилак ашьтахь.

Шака сдыргәырғазеи урт аххәатцә анылырга! Уи инашьтарххны ақьпсықьқәа ылырго иалагеит – цықәреи шыапыцыпхьаза цшьба-цшьба ылыргеит. Ус сшыпшыз – иөежь-өежьза ахпыпын аацәыргеит.

– Урт зегы аңықәреи рҥамлар калоит, – ихәеит даду.

Ус иагыкалеит: шыапыцыпхьаза фба-фба лапкьа роуп арыц згәылалаз, егырт ус ихьыпсаа-хьыпсааза иаанхеит.

Сгәы хытхытца тагалара акәын сыззыпшыз. Ус иааит уи-гы.

– Иахьа цшьашоуп, еафратагалара нап ахаркып, – ихәе-ит даду енак, – уааи умхала халагап!

– Ус ианутахха, сара мап схәом, – алаф налсхит даду иихәаз. Дадуй сареи, ахтыста ханхытцны, аутра ханталеит.

– Батал, ари унапала илоутцаз мхуп, раңхьазакәны иа-аурыхыз еафроуп, еаанбзиала унеиааит! – ихэан, дсықә-ныхәеит. – Уажәшья унапала аңықәреи фых! – даасыхәап-шит даду.

Сара ашырхәа снеин, алапкьа ахьҥаз ашьата сарма на-пала иаанкыланы, егы снапала алапкьа слахан, акәырҥхәа

иҫахжәаны иааҫысхын, даду инаисырки́т. Ус зегы ааҫыс-хит. Рыфлапкыакгы, акы́т аза еицш, абраанза-абраанза иааиуан. Ихаманы аоны ханаафонашыла, нанду илирбеит рапхыатәи сәафра. Нанду лгәы иахәаны дсыхәапшуан. Нас:

– Ҷаанбзиала унеиааит, Ба́тал! – лхәеит. – Имач-ирацәа, иеафроуп, иагърапхыазатәиуп, мышытабзиала!

Дадү даалаган аҫыкәреи цәирхәит, аҫарч маҫк-маҫк аарызныжыны, нас урт, аартәи-аартәины иааидихәалан, лабак инахаҫсаны, еивтырцххаа инкнеихәит.

– Абри ааҫы иганы икнаха, – са сахь иааирххеит. – Жәлас инхажып. Ҷааны абри иланатша дгьылк хазы ицәагәаны, ухьзала илахтап. Умхоуп, ухала иузымрашәари?

– Ишҫасзымрашәо! – даду иихәаз сеигәыргәаны ҫа-астит.

Убаскан ауп Анхафы хәа анузырхәо! Ҷаанбзиала унеиааит! – еитах дсықәныхәеит даду, аха уажәтәи аныхәапхьзы ҫааны илахтдараны иҫаз сымхы акәын изыдхәалаз.

– Дадү, ари аҫыкәреи ааҫы ахәынаҫқәа ирымфазои?! – сиязтааит сара. – Абра цъара икнаххап.

– Аҫыкәреи ааҫы иҫазароуп: ахәынаҫгы акы уцәа-фароуп, атысгы ныкәаагароуп, аха уртқәа хара хца иа-ныцшзом. Ари кноухәуеит, уа акгы запырхагахом. Аоны икнархауа – аҫыкәреи еимҫапоуп. Уи иара ахатә тоурых амоуп.

Дадү сгәы шазиртынчызгы, инабжъаршә-аабжъаршәны сҫыкәреижәла гәасталон, аха кыс амамкәа иҫан.

Абар, уажәшъта аапынрагы ааигәоит. Дадү исирбеит исзалихыз адгьыл. Дгьыл шыахәк ауп иара. Сгәы хытхытуа сыцшуп ианбалахто хәа рапхыазатәи сымхы.

22–23.01.1998 ш.

АЧЕИЦЫКА

Ҷенак ыцъа асасцәа хтан, урт Шамили Кәычкани ракәын, исасцәатәкыангы иҫамызт, хқыта иаиуаз ракәын, уск атыхәала даду иҫы иааит. Аус усуп, аха, даду ихәашъа,

асасцэа «рҕы азы тыршаны» ишьтуазма, урт рус иахьынзалацэажэоз нанду рхэы калтцан, какалк ркит (аригы даду иажэакэа роуп), тэыцақэакгы ржэит.

Атцыхэтэан Шамиль атцэа аақэихын:

– Кан, хаззааиз хус урманшэалеит, хқафқэагы каутцеит, иныхэазааит учеицьыка!..

– Избан счеицьыка?! – иажэа днацыөлеит даду. – Ацсуа чеицьыка уақэныхэа.

– Ацсуаа зеггы рчеицьыка аума, хазхатэоу учеицьыкоуп, – алаф налихит Шамиль.

– Ари сара счеицьыкоуп, табыргуп, аха ацсуа ичеицьыкоуп ас хайдзыртэалаз, – иамеикит даду.

Шамильгы Кэыцқангы неифацшы-ааифацшын, даду инаизыпшит. Сара, афынахаф, акы збоит, акы сахауеит хэа икадаз!

– Иухэо иашоуп, – ихэеит Шамиль. – Зегь хзырцшзо, зегь хаидызкыло ацсуа чеицьыкоуп. Анцэа иныхэааит ацсуа ичеицьыка. Уи крыфара мацарамызт изызкыз, ацсуа ичеицьыка ламысын, хатыреикэтцаран, уртқэа зеггы уоната икоуп, инагзангы Анцэа икайтцааит! – иажэа хиркөшеит Шамиль, даду иахь иааиаганы.

Иатцэа даахеит Кэыцқангы. Уигы акы ихэарц шитаху ихы-иҕы ианыпшуеит.

– Кан, иухэаз иашоуп, – ихэеит иара. – Хара зны-зынла хазхара анахфалак-ианаажэлак, уалбагас атцэа анышьтаххло ыкоуп. Хара хабацэа ражэа кэыши рныхэаҕеи рылоуп хазлаазоу – урт ххахарштыр иашам. Кан, Ацсуа чеицьыка алпха умазааит, абарақьатрагы атхацърагы утазааит! Ацсуа чеицьыка пату ақэутдоит азоуп ухатэ чеицьыкагы зумоу.

Урт реицэажэара уа ихдыркөшеит, ицеит даргы, аха ирхэаз ажэа сгэы архытхытит, схы итаҕьежьюа таха снамто иалагеит.

Ахэылпаз дадуи сареи хусқэа ртыц иқэтцаны ханаатэа, сыгөтыха аацэырызгеит.

– Дадү, изакэызеи «Ацсуа ичеицьыка?» – сиязтцааит сара. Мшэан, ачеицьыка чеицьыками, ацсуа ичеицьыка хэа хазы крҕкоума?!

Дадү дпышээрччо илацш аасыдирхалейт. Дсыхэацш-цтэкъангы акэмызт, илацш са сахь ихан, аха дзызхэы-цтэкъоз сызтцаара атак шыкайтцаша акэын. Дадү иказшыа сымдыруази, уи гэатан, сааипейцшит.

– О-о, Батә, уара азтцаара дү сүтейт! – ихэыцра даалтцны җааитит атцыхэтэан. – Ачеицъыкакәа зегъы ртоурых сыздыруам, аха апсуа чеицъыка закәу апсуа ида уафгы издыруам. Иуасхәап, нас, уансазтцаа – шәаргы ижәдыруазар ауми!

Дадү дааипххэыцит иихәараны икоу атоурых игәаларшәо.

Анкәа, ажәйтәза зны, ацааимбарцәа җыжәланы аргама иныкәозаарын, – ихәейт иара, – аха дара шцааимбарцәоу азәгы издыруамызт, анхацәа реипш еилахәан, иеыжэын. Уртә ажәлар инарылс-аарылсны рыцәгъей рыбзиет иилыр-каауан, ртас-рқабз, рхымсапгашыа ухәа гәартон.

Җнак ацааимбар дҗыжәланы дышнеиуаз ахәычы ратцәа рыбжы здәылыфуаз фнык аҗы дымсахытцит. Апшәма пхәыс, пхәысейбак лакәзаарын, асас данылтаа, ашырхәа днеипылан, апшәа иахәаны, аехырпартәҗы иҗы җахәаны, афныка даалыпхейт. Асас дсасуп, быжъ-насыпк ицны дымсахытцует рхәойт, дышцааимбару абалдыруей, аха сасык иахасабала лара лзы дынцәоуп...

Дадү җыцха дыштыапшуа хамтакы дтәан, нас ихы дсаханы даасзыпшит.

– Батәл, изакәуи «Апсуа чеицъыка» хәоуми узсазтцааз? – ититцааит сызтцаара.

– Аиеи, уи ауп сызтцааз! – схәейт сара.

– Аброуп иахьалаго апсуа ичеицъыка! – ихәейт иара. – Ахәыцкәа хәык роума, хәык роума рхәы иахатәоуп, акәыди абыстей роуп, уаха цыфагы рымазам. Уигы пхалшыагәышьейт, аха илымчгәышьей, агарра гарроуп, дахәаны иаалымгейт.

Аццышә зыкәпсаз акәардә дныкәтәхәаны лпырахәа ныкәылшыын, амца ааигәара лысас дналыртәейт. Нас, ашырхәа даафонагъежыын, ахыруа чуан ныкналхан, абыстаура лҗыназылкит. Асас мап-чап ихәазаарын, аха иаулуаз, иаарласны абыста изылуит. Кәтык изылшыыр гәылакгы дааипхәарын, аха уигы далакәамызт.

Асас дтəоуп ахəычкəа дырзыцшуа. Урт акəыди абыстеи ргəы шпыртəахəоу удырратəы, амла ишакуагы, иртахшəа-иртахымшəа крырфошəа иафуп. Асас дымəахызгаз урт ргəлпалбжəоуп, аха уажəы ркытшəытбжык ыказамкəа, тынч рхəы иахатəоуп, зны-зынла инцəйтəахəйтхəйтшəа акы нейбырхəеит акароуп.

Ус апшəма цхəыс абыста уны ианыкналха, дыфны дцан, сасхəык хəа итəахны илымаз шəхарфак аалгеит, фыкгы-тəахны илымазаарын, еирызк азна тыхны иаалгеит. Акəы-ди артəи усгы илыман. Х-кəтагыкгы напхьякшəа илымазаарын, акəцəл интацсаны иныхəалыргылеит.

Абарткəа рыштыах абыста анылтцан, х-ашəсак еихырсса инагəылалтцеит. Нас ампахышь фыц еикəуанта иаацəырылган, лыжəфəхыр иныкəлыршəын, агəыгəым ала асас инапы ирзəзəаны, илырмазеихыз ихəы наимтцалыргылеит.

– Анцəа исатəеишыз ауп, сызкəыхшоу сысас, ухəы унапы аркы, – лхəеит апшəма цхəыс днапыркəычуа. Ахəычкəа цəытцыцшны иахыцшуа ирбоит асас ихəы ашəсакəа шагəылоу, аха акыр аурхəахуа – ус иаазоуп. Ари гəеитеит асас. Урткəа гəалтеит апшəма цхəысгы. Али-пси рыбжəара лдулац днадыххылан, лхəычкəа рыцыцхьаза шəсак-шəсак аалган, рбыстакəа инаргəылалтцеит, асас иахатыраз. Абри ашытахь асасгы, «Анцəа улцха хат» ихəан, ихəы инапы наиркит.

Асас ицəеишызаап ибла иабаз. Ан дануп, уи лхəычкəа иреигəалшыауа адунеи уаф дылзыкəзам, лхəы анрылтə «сыцсы надкыланы ишəфааит» лхəоит, лыцсы фатəызар лхəычкəа ирхылбаазом. Ус икоуп ан лгəы. Апцхəыс лакəым, атцытцəкьа, иара иамфазакəа, апыцкəа ирыбжьякны ацацəа рхəы рзаанагоит. Ус икоуп ақəыцьма лацсгы: им-лакы-млакуа ишыкоугы, фатəык ацыхьяшəар, икылыхх ацацəа ирзаанагоит. Анра гəыблра зегы ирзеипцшуп: ауафы, апсаатə, ашəарах, агыгшəыг. Аха умбои арака икалаз: ан лхəычкəа ирывганы ацыфа чыда илзымдыруаз ауафы изы итəахны илымоуп. Избан? Избан умбои, уи лхəычкəа лхəычкəа роуп, аха урт рацхья жəларык ирзеипцу ачеицьыка лыргылоит, ахьзи ахьымзги дрыхызаауеит – убриала лхəычкəагы лаазоит.

Ари аҫааимбар изеилымкаауа дыһазма, игәы иахәеит арака иибаз, аха лара иабалдыруаз уи дызустоу, сасык дыстоуп лгәахәит акароуп. Узустада хәа диазтаар пхашьяроуп, ихала ихәар – бзиоуп, аха усгыы егыихәом. Данцоз агәарата дақәныхәеит, ачеицъыка шәыгымзааит, атхацъра шәтазааит ихәеит. Ахәыцқәа лацшы хаала днарзыцшызаарын: «Мши тцхи шәзылашааит, ачеицъыка шәазрыцхамхааит!» – ихәан, уртгыы дрықәныхәеит. Аҫааимбар ғырпцшзагас имхәеит, иныхәапхьыз доухак иафызан, иихәаз калон.

Уи ашьтахь ари аснаҫа абарақьатрагыы кәлеит, атхацърагыы агымхеит, ачеицъыка ду змаз нхащәахеит апхәысеиба лыцкәынцәа...

Даду иажәабжь ицъашьяхәу лакәк еипш сазызырфуан, сыбла ихгылан ахаан исымбацыз аҫааимбаргыы, уи дса-суп хәа апсуатдас иматц зуаз апхәысеибагыы, асас иахатыраз зыбжыы тымгакәа ус зны-зынла инеидахәытхәытлос уи лхәыцқәагыы.

– Изакәызеи «Апсуа чеицъыка»? хәа усмазтаази, иуасхәеит уи ачыдарақәа руақы, – ихәеит даду иажәа инацтаны. – Ус иухәаша рацәоуп, аха зегыы еидызкылоз аламыс акәын: Апсуа чеицъыка қьафурамызт, апсуа чеицъыка ламысын...

Арт ажәақәа иртәулань ауп даду ишихәаз, ихәашья ус икан. Сара урт иажәақәа цъашьяны снейзыцшит. Дадугыы сара дысыцшуан: халацшқәа аайдхәлеит.

– Избан, даду, – схәеит сара, – «Апсуа чеицъыка ламысын, қьафурамызт» зухәаз? Мшәан, ачеицъыка қьафуразами? – иаалырқъашәа сиязтааит.

Даду дааипхьхәыцит еита. Уи сызтаарақәа ртак ирма-риазом, уигыы гәастахәеит.

– Иухәаз иашоуп, – дсықәшахәтхеит, ихы ртысуа, – ачеицъыка еснагь ақьафура иазкызароуп, аха ауафь ипстазаара еснагь қьафурала изыкалом. Убри акнытә, ауафь игәа-лакареи илшареи ирықәшәо ауп ачеицъыкагыы шыкаитцо. Атаца дааганы ачара иур – қьафуроуп, имахә дипхьар, ма сасцәа дахьқәак изымфәахытцыр – қьафуроуп. Аныхәа усгыы ныхәоуп – қьафуроуп. Аха икахуп ақьафура зцым ачеицъы-

ка. Сара апсра атэы сызхэом, апсра цсроуп, чгыахэоуп ицэы-
рырго, аха апсхэра, иаххэап, чысла ачара излеипшымы акгы
ыказам. Ус шакэуггы уи кыафуразам. «Акыафура» анухэа,
афатэи ажэтэи рнафс, агэалакарагы апзароуп. Икоуп
даеакгы. Амфасфы дымфыхытцит изымдыруаз фнатак афы
– какалк сдыркып, сыпсгы ааитаскып хэа, ма икэхэлан,
дыпхьарц азы. Арака цыабарак, лахыеикэрак шыкамгы – уи
кыафуразам.

Абас еиуеипшымы апсуа чеицыка: цыара акыафура, цыа-
ра ачгыахы, даеацыарах абжыаапнытэи ачеицыка, аха урт
зеггы рфы хадара амоуп, ишысхэахы еипш, аламыс, уи
ауп изырпшзо апсуа чеицыка, еифызкаауа, уи ауп амфа
икэызтцо. Анцэа иумхэан, аха уи аныкамла, Апсуа чеицы-
ка ахатыпан – ачыс, арыжэтэ, азхарафара – абри ауп ика-
ло. Амшын кашьхар иафызоуп. Ускан нырцэ-аарцэ рчам-
скэылкэа кны ахахаирахэа иахагылазаауеит. Урт азэггы
дазтаазом, ари ачеицыка зтэыда хэа, избанзар, уи мшын
кашыуп, азэггы итэзам, амшын ахата азэггы ишитэым еипш.

Ус анакэха, уи ахызгы ахымызггы азэггы идзам,
икоу мгэацэартэроуп: шака учамскэыл узкыо акара уара
узы ишыамхырахэуп. Апсуа чеицыка акэзар, уи мгэа-
цэартэразам – уи зтэу апшэма иламыс ауп, избанзар, ахыз-
гы ахымызггы зду иара зтэу, иара ныкэызго иоуп. Уи
иара ипсадгыл ачеицыкоуп, ижэлар роуп иныкэызго, ус
анакэха, уи иара иламыс ауп, ипстазаароуп, ани ацааимбар
дызтаз леипш, – ихэан, «сынхыаирпшит» сыбла ихгылаз
апхэысеиба лахь.

Апсуара ухэеит хэа, акалакы кадыц афы «амшын кашь»
иаазаз сара соума арткэа зеггы здырраны икоу! Ари азта-
арафы сыхшыф шака игару есаaira избо салагеит. Аха сара
сеихагы уи ибоит даду, убри азакэхап уи дынтгыла-аатгы-
ло ачеицыка закэу зсеилиркаауагы.

– Апсуа чеицыка акыафура мацара ишазкым схэеит, аха
уи амацарагы акэым, – иажэа иациттахт даду. – Апшэма
исас кэтык изишыын, рхэы иахатэоуп, уаххагыланы афы
ахыунахауа иагыараан иубахыит, аха уазхэыцхыоу иахкуа
аныхэафакэа?! «Анцэа, улпха хат»! Ажэлар рныхэафа,

ажьрацэара рныхэара, Хаиха зымчу рыхьзала аныхэаёа, хацсадгьыл зхы ақөызтцаз рыпсата ақөныхэара... Ас шака ныхэаёа ыкоузеи! Арт апсуа чеицьыка иарфеиаз, ауаа ргэакреи ргэахэареи ныхэацхьзыла излархэоз ныхэаёакэоуп: Анцэа ихэон, ацааимбарцэа ирыхэон... Абри иаххысыз аибашьра калаанза Москватэ тцарауафык дыстан, Кавказаа рныхэаёакэа титцаауан. Абарт шөныхэарақэа ргырак агэакроуп изхылфеиааз, ихэеит. «Не может быть!» схэахын, имаскит. Измаскуа – атцарауаф! Ауафы шака идырра мачу акара, ихы агэра игоит, зегьы иара идыруашэа.

Сысас, дкөышымзи, исымаимкзеит, ус даапышэарччеит акароуп. Нас дсазтцааит:

– Шэара ишөымоуп аныхэаёакэа: «Ацсни Апсуареи Анцэа еипумырхан!», «Апсуара Анцэа иумырзын». Ажэлар изапыртцеи абарт аныхэаёакэа, насгьы ианбапыртцеи?

«Зегьы здыруаз» исхэо сёамшэо снаизыпшит.

– Апсни Апсуареи аншэартахоуп, ажэлар Анцэа ихэо ианалагаз, – ихэеит атцарауаф, – нас уи ныхэараны иркуа иалагеит. Икалап амхацьырра ашьтахь, Апсны антацэы, Апсуара аншэартаха акэзар ажэлар ари аныхэаёа ркуа ианалагаз...

Итцабыргытцэкьаны, згэы харшалан тынч ицэоз-иаапшуаз, зкьаф тызза иказ ракөым арт аныхэарақэа апызтцаз, убриазоуп урт «унышьтасны иузышьтымхуа» акапан зрымоугьы. Хара хрышыцылан, хрызхөыцзом урт ртцакы: ус иркуеит, ус иахэтоуп хэа иахкуеит харгьы. Урт инартбааны урыхцэажэаратэ ахэатэы уртоит, асаси апшөмеи гөтыхала еинарцэажэоит, тцакыла урт зегьы тоурыхуп, аёар азнархөыцыртэ икоуп. Абартқэа зегьы зырфеиаз апсуа ичеицьыкоуп. Уи крьфара мацарамызт, кьафурамызт изызкыз. Апсуа чеицьыка уахатэаны уангылалак еиха укөышхазшэа ухы убон, ус акөын ишыказ. Абас икан апсуа ичеицьыка! – ихэан, даатгылеит даду.

– «Икан?» – еитасхэеит ицьашьашэа, сагьаапышэарччеит. Даду еиликааит инагзаны исымхэаз сажэа атцакы.

– Аиеи, икан! – иихэаз инатцшьны ишьақөиргөгөеит. «Апсуа чеицьыка» закөи хэа усзымтцааи, иуасхэоит,

уара узырџла. Апхэысеиба лчеицыка атэы схэеит, аха-
цэа рџыжэшьеи рныхэаџақэеи ртэы схэеит. Урт иныкэы-
ргон апсуа чеицыка, аха еикэырханы иаазгатцэкыаз асаси
апшэмеи реибахаатырра акэын. Уи зегы ирыцкын: апшэма
ичеицыка асас пату ақэитцон, ажэа бзиа ахихэауан, табуп
хэа реихэон абас пату ахыкэыртцаз; аамсташэаран асас
ихымџапгашыа, икрыфараџгы ихы дацклацшуан: ихэы
х-ашэсак агэылазар, акы аанижыуан – ус каитцеит апхэы-
сеиба илцаз ацааимбаргы; иагэа амла дакуазаргы ихэы
џықэхаха ифазомызт. Уигы акэым, апшэмапхэыс кэтагк
ада цыфа лымамзаргы иааххны инаимтцалцон, иара аче-
ицыка ахаатыраз абжа нижыуан. Уи иаанагоз: «Итабуп,
иахынзастахыз акрысфеит». «Сызхара сфеит» шпеихэоз,
уи пхашыарамзи!

– Избан, даду, сызхара сфеит ухээр ишпацхашьяроу?!
– ицъашьяны сиязтцааит. Аиашаз, уажэада исмахацы-
зт. Исгэалашэоит ахэычбахчафэы акранахфалак ашьтахь
ихазтцаауан:

– Ахәыцқәа, шәызхара шәфәу?

– А-а-аи, хазхаратцэҥьа хҥеит! – хэаны хамгэацэа хэыц-кэа аахшышыуан.

Ари ахтыс даду ианиасхәа, ақыркырхәа дыччеит.

– Ашьарақәа ацәажәашьа рдыруазар, «хамгәацәа хәыгцкәа ткәацырц акгы рыгым» рхәон. Шәаргы уи ауп ишәдыртцаз! – ихәеит алаф халхны... – Сымҭахукъеит, Бата, исхәарц истахыз схоурштит, – иаасаепнихәан даду, да-ахәыц-хәыцит. Сара иаразнакы иаасгәалашәеит:

– «Аңшәмеи асаси еибәхәтыруан» ухәеит!

– Аиеи, еибәхәтыруан! – ихәеит даду. – Урт рейбахәтырра ламысын, убри Аламыс акәын аңсуа чеиңыка еиқәы-рханы иаазгоз. Аңсуеи аңсуеи ирхәоз ражәа атқыс, гәыла еибадыруан, рхымәапгашьала еилибакаауан.

Апсуа даеа кӱзшыак иман: таацӱала цӱара ианцо, мӱасӱык дымӱахытцӱазар хӱа афатӱи арыжӱтӱи астал икӱыргылары, ма адулац итаргылары ицон. Ус шыоук акӱшӱаны ирфар-иржӱыр хӱтыр дуун, асасцӱагы пату акӱыртцон, апшӱмацӱагы ргӱи иахӱон. Апшӱма исас гӱашӱ

аартуп зырхэозгьы убриазакэын: иара аоны даныкамгьы исас гэашэ аартын, ичеицдыка хиан асас изы.

Асас иахатыр убаскак игэгэан, апхэыс лыхш ацар аналто, «Асасцэа стоуп, ирласны уакы! Асасцэа стоуп, ирласны уакы!» лхэон. Ацаргьы «еилнакаауан» асас дзакэу, ус анакэха, апшэма цхэыс ахымзг лнаргазомызт. Абарт зегьы ызуа иаауеит. Хара хыхынзакоу ауп, аха нас шэара шэхаан ишцакалои?

– Еихагьы еигьны икалоит, даду, хьаас икаумтдан! – игэы аасыргэгэан, сагьяамхаччеит.

– Е-е-е, уи акэгэышьямзи иахтахыз, аха иабакоу, хэонгьы хгэашэгьы ацапхакэа рфахтдо халагеит! – ихэан, дагьяакэыпсычхэит. – Хтаскэа азыхэашь рыцлеит, уи рыцкыашьяс иамоузеи шыта?!

– Азыхэашь?! – иаацьясшьеит.

– Аиеи, азыхэашь! – ихэеит иара. – Ари ихафххыз Асовет мчра ацэгьеи абзиеи еикаран, ихыбгалааит анаххэоз акгьы амыхьзеит, уажэы атдыхэтэан хар амамкэа ианыкала, ихдырбгалеит. Изхысхэааз, анкьатэи аибашьра иалаганза Сталин армагьырма аколхоз аифекаара нап анаиркы, анхацэа ацьямыгэа итаиргылеит, ихдыртэеит акытакэа. Абаракьатра ду ахыкажыыз Кэбина тадырцэит. Уа итытдыз, Адсны ахьз рмахахьязи, арахь иааз рацэафуп. Урт акыр рылан, хара иахзыкамтцоз дара икартзон. Ёнак шыца ахацэа хгэара иааталеит, агэхыга хьархькэа аакэа рытцданы, бцьартцас ирыкэнуп, аурыс еихакэа рыгекэа кьякьаза ицырцыруа ирыфтыракуп, рартмаккэа рызкэа икыдуп. Саб днарацэажэан, гэык дирхырц избеит. Рхэы хэрхиан, анапызэзэарахь ианнарыцхьа, хнапкэа цкьоуп, азэзэара ртахзам, рхэеит. Уи лакэс исыпхьазеит: ахаан исымбацызт рнапы мызэзэазакэа рхэы иахатэо, ицкьазаргьы ачеицьи-ка ахатыраз рнапы зык ахьдыршон. Ашытахьшэоуп иане-илыскааз: урт чхьыцла акэзаап акыршырфо, ма мхатцэла. Хара напыла, убриазоуп анапызэзэара ихымцадатэу акакэны хтас изалоугьы.

Саб тубарк ажьыхтэ инахатцаны ашша алытцэтцэа изны сан иналитан, уи иаафшаны рхэы абыста апхара инагэы-

латцаны, инарымтцалыргылеит. Акъыд, артцёы – тааццашёа-ла иахфоз рымтцагылан. Апсуатцас акъымкёа, рапцъа атубар рфеит, ишыргёапцхаз удырратё, рыхкёа ртцысуа иаацёажёе-ит, нас руазёы саб иахъ даахъахёын:

– Хозиин, ари апсуа тубар хгёапцхеит, итцегъы хаззы.

Ахёыс ахыз иоутаз ажёит, итцегъы ат ихёозшёа! Урт ус ирказшыазар акёхап, убама! Узышыцылам анубалак ицёо-ушьоит. Сёы раханы срыхёапшуеит ицъашыаны. Апсуа амла дынтёозаргъы, ус ихёом. Уи имтцоу иеалаигзоит, исутаз сзымхеит, итцегъы сыт шпеихёо! Иаххёап, апшёма уаха имазам, ускан уи думырпцхашёеи!

Абас икказ ауаа анхалахауп хчеицъыка аншёартха. Иахъа урт ирылаазоу хара хтёкёагъы дара ртёы ныкёыр-го иалагеит. Хара хтцас ушьа иаламзар ашьткаара уадафуп – уи ихаланагалаз азёгъы илымшеит. Дара ртёы ашьтка-ара кётыфёрхасрак ауп иатаху... Иубама апшёмеи асаси реибахатырра аныкамла хыхкылнагаз!.. «Апсуа чеицъыка закёи?» – хёа усзымтцаи, – иуасхёеит изакёу. Уи аламыс ауп изырфеиз – уи ауп гёыс иазтоу, уи ауп цсыс иахоу, уи ауп блас иамоу. Аламыс аныкамла – зхарафароуп икало, уаха акгъы. Акёышреи аламыси ирылатхакъыз асас, даёаз-ныкгъы дыстаандаз игёахёуан. Апсуа чеицъыка абаагёара еипш изыххчоз убри асаси апшёмеи реичёрбара акёын... Абас икоуп апсуа чеицъыка, – иажёа хиркёшеит даду. Сар-гъы уажёоуп «Апсуа чеицъыка» захъзыз еилыскаауа санала-газ. Итцабыргытцёкъаны, уи ипшьоу акоуп, инткааны аилка-арагъы ус имариоу усым...

Абри хайцёажёара ашьтахъ хазлацёажёоз азтцаара кра-амтца сазхёыцуан: апсуа бызшёа атцара уадафуп рхёоит, убри иафызоуп Апсуара иахётаку апсуа чеицъыка закёу аилкаарагъы. Урт зегъы утцарц азы ухата уалааазароуп, уи ала упсыц лоугафоугозароуп. Ускан ауп уанапсыгоу, апсуа чеицъыка закёугъы анудыруа.

Абри афыза агёаанagara сазкылсит дадуи сареи хай-цёажёара ашьтахъ.

1998 ш.

ТАГАЛАРА

Цъашъахэшәоуп ацсабара шеибарку! Аацын уи ҫыхоит, ишәтуеит ибыбышза, ашәыр рҫалара иалагоит ирҫахәхәы. Анхафгы длахҫыхза ижәламыжәлақәа тигоит, урт анышә ацәаакыра ишынцәйтҫеихәхәалак еипш, имарымажаха азҳара иалагоит. Хәара атахума, иара, анхафы ицхыраарала. Шәырума-қәырума, анхафы илеитҫаз мхума, зеггы рыкалара ҫхәарак-ҫхәарак рымоуп: акы заа ишәуеит, даеакы ихшәаны. Ацстәқәа иҫеиауа реипш; ацмҫеи ауасеи фымз рыла иҫеиоит, ажә жәымз рыла, аеи акамбашы – жәеиза мзы. Ус иҫоуп ицъашъахәу ацсабара.

Уажәы, ажә еипш, ачкәаҳара иаҫыз еафратагалара ҳаатагылеит: амхқәа еиқәа итагылоуп, атагалара иазпшуа: ажә еиқәатҫәасамсалза илбаапшуеит, санбалбааргоишь хәа; ашәыркәа ракәзар изазо игылоуп, шәааи ҳазтаху рхәарашәа. Артқәа зеггы згәйтҫахәхәы изаазаз ацсабара ахата, ашынка еипш ишәын, иҫежъза игылоуп, ацсы иахылтцны иаазаз ашәыр еипш икаланы.

Шака агәалакара унатозеи абартқәа ула ианабо! Анхафы иура анипылалак, иаапсара иханарштүеит, ацсабара ҳамтас инатазшәа игәы иабо агәахәа ду иоуеит. Ус ауп иагъшыҫоу: убла зыргәыргьо, уи абеиара ацсабароуп изыбзоуроу, аха Анхафы ицбабаа, ицхзаша уа иацуп. Уи анхафы иоуп издыруа, уаҳа азәгы!

Сара жәохә шықәса ақалақь аҫы сынхон, даду иахь саанза уртқәа акгы сыздырзомызт. Уиггы акәым, ицъашъахәу амзаҫа ангылои, нас уи штәуеи, ишынтәои инеипынкыланы игәасымтазацызт. Дыррас иҫоу убла иабоу ауп. Хәара атахума, уи угәы еилнакаауазароуп! Сарггы убри амфоуп сызну. Урт зеггы ихаакәакәараза сгәы атцанза инеиуа ланарпшыра ссируп. Дрыцхауп, уртқәа зымбакәа изафсыз!

Уи аены, даду арахә гәарцаны данаауаз еидарак араса быца ааиган, ашәшъыраҫы инкажъны, ақәардә наганы днықәтәан, тынч аткьяцрччара дналагеит. Сарггы иааигәара снатәеит сизыпшуа. Ирчҫаз аткьяцқәа рцәа рхит, ахәызба итцхны ицәит, нас иааидикылан, еилыршыны

иркъақъан, днаханы инышьтеитцеит. Ус акы, ус ѿба, ус хца.

– Калатк азхара кастцеит! – ихэан, дѿагыланы инапы ихышьуа, иеааиршэшэеит. Нас, шыжьхьафара ашьтахь, амасар злихуа аршьшьатэкэа аашьтихын аматцуртахь иѿынеихеит. Урт абыцатцэ атцкыс ишэпоуп, аха атцѿан атцкыс ипоуп. Уака ршьшьатэкы ахы ааикѿыршэаны амца илыгехэеитцеит, акѿац изуашѿа ирхэытцэыхэйтцѿуа. Минуткѿак рышьтахь ахы инаркны атцыхэанза ицѿырбылны, икѿианы иааеҳэиган, иахэызба хэыш ду ицырхыраауа, уажэы-уажэ иахыку датэхѿо, ахы инаркны атцыхэанза ачарахѿа иааикѿиршэеит. Дара уртгьы еиѿа ааикѿиршэан, цшь-масарк аарылихын, ихышэашѿаанза, ишьамхы илықэкны, инархэы-аархѿуа ицэны инеикѿеипсеит. Абас жѿаѿа масар анааикѿиршѿа, акалат атца ааилыршьны абаѿ ааибаиркын, ашшра дналагеит. Уажэшъта уи иус мариан – уиакара дадымхалазакѿа ишшны даалган, инархэы-аархѿуа днахѿацш-аахѿацшит. Уажэы инханы иказ ахырчареи атца атцыршьреи ракэын. Рацхьатѿи еиха иуадаѿын, кыр акыбазыбарақѿа ацын. Еиѿа амца дныгехѿатѿан, ццхьагла акалат ахы иаакѿыршаны икылиблаан, аткъац злихыз абыцатцѿы аркъақъа алхны, акалат аѿнутцкала илтаргыланы, адѿахьалагьы убри аѿыза аакѿыршаны еикѿпах иааѿеихѿеит. Уажэшъта имариан ткьацла ахырчара. Абасала, ахытцѿцѿа еипш, акалат катцаны данаалга, ихатѿа деигѿыргъаны, инархэы- аархѿуа хамтакы дахѿацшуан.

– Ишпоубо? – дсазтцааит даду. Даара ибзиоуп схэан, имасырехеит. Уи даду игѿы иахэеит, ағба казтѿаз иеипш.

Акалат ашьтахь амтцышѿ (даду ус ауп ишихѿо) нап аиркит: амжѿатѿ гѿацшь иалхны амтцышѿ атца каитцеит, амасарқѿа ахьѿаиргыло ццхьагла икылиблааит, нас амасарқѿа ршьшьаны, ицэны иаларгыланы, акалат еипш, абаѿ ааибаиркын, ашшра дналагеит. Ишшны даналга, амжѿатѿ гѿацшь иалхны икаитѿаз акнахѿага тѿахѿ амтцышѿ амаа инатцданы нак-аак илалаиргылан, ццхьагла икылтѿаны атцѿкѿа алатцан иааиргѿѿеит. Нас, акалат шхирчаз еипш, аркъақъа ѿбаны илеидтцаны ткьацла еикѿпах иаахирчан, инкнеихаит.

Амтышэггы деигэыргъаны лацшы хаала хамтакы дахэацшуан. Нас акалат ааиган, амтышэ инаваиргылеит. Еита хамтакы дрыхэацшуан дреигэыргъаны.

– Батал, иугэацхауоу? – дсазтааит даду еитах, илацш са сахь иааиаган.

– Исгэацхоит, даду, даараза исгэацхоит! – схэеит сара. Итабыргытцэъаны, иугэамцхоггы икамызт. Дадү хэычтас игэы иахэеит иахьысгэацхаз. Сара сгэаанагараггы иазмыр-хакэа, нандуггы длазтааит, ибзиоуп, ишьахэуп хэа ахэшьа-ра шалто заа агэра ганы.

– Хар рымам, – лхэеит иныкэшьшэа, – ажь кылсуам, нас уаха иутахи!

– Аа, илхэо уахауеит, «хар рымам» лхэеит! – даду игэа-цхеит уи лыхэшьара. – Ачымазаф гэак игэы тцаашэа да-ныкалалак ауп «хар имам» анырхэо.

– Арт нхаотцас хар рымамкэа икатцоуп, – дхьатцуамызт нандуггы, аха икоуп азы кылмыкэкэо, ахьытцэтцэа еипш икатцоггы – урт даеа напуп ирымоу! – даду игэалакара аабжьыхзаны дцеит нанду.

– Абас ауп, сара адомбеи скырггы, лара лзы ичынчоуп! – дахыхэмаршэа аецныхэа ныкаитцеит даду. Уи са сгэы иа-мышэеит.

– Дадү, нанду улырехэар апсуатцасла цхашьароуп, – иаецныхэеит сара. – Уусумта лгэацхеит, аха дыпхашья-ны илызмырехэеит, ари уара ишцаузымдыруеи?!

Дадү дшанханы даасзыцшит, нас даапышэарччан:

– Аферым, аферым, Батал! Хара иаххаштхэоу Ацсуара уара иудырузаап! – ихэан, сааирехэеит, дааракггы итах-цэамкэа, аха уи са сыхнахуа сыказма!

– Дадү, избан «хара иаххаштхэоу» зухэаз?! Уи нанду ил-хамыштзеит. «Уара уеипш калати мтцэышэи казтцэ цсыуа дыказам, унапы ахьы апссоит!», лхэар акэызма иутахыз? Нанду ус зхэо дреиуазам!

Дадү еитах сцъашьяны даасзыцшит.

– Ари Ацсуара иамоу акэаматцамаракэа уара иабоудыру-еи?!

– «Апсуара злеибарку акэаматцамарақәа рацэоуп» шәым-хәалои, нас, Апсуара дыршьас иамоузеи, уи злеибарку акэаматцамарақәа узымдырузар?!.

Даду ибжыи ныхтца-ахтцаны ақырқырхәа дыччеит.

– Хапсуара Анцәа иумырзын! – уаха акгыи мхәакәа икалати имтцышәи аашьтыхны ащцара шықаз ифыинеихеит.

Абри афыза ацәажәара ҳаман дадуи сареи, икалати имтцышәи иаарыххәаны.

Адырфәены ашкол ахьынтә саныхынхәы, шыбжьхәа сфеит, сыпсы сшьеит, нас сцатәхәкәа снарыдтәалеит. Уртқәа зеггы даду ибозаап, аха сара иабаздыруеи – ашәшьырафәи дтәаны аткьацырчцара дафуп. Сара сцатәкәа тцаны сана-адәылтц, дадуггы ирччатәкәа ртцыхәа еидикылан, аркьақыара дафын.

– Батал, уцатәкәа урылгазар, арахә рахь хныкәлап, – ихәеит иара, – ханаауагыи рччатәкәак аахгап.

– Ара сыками! – схәеит сара, уи даду игәы ишахәо дырны. – Апионер иеипш, еснагь сыхиоуп!

– Аферым, аферым! – ихәан, акы шигәалашәаз удырратәы дааипххәыцит, аха уаха егьымхәакәа, иеигәышә аашьтыхны ифыинеихеит, саргыи сицны снейуан. – «Апионер» анухәа, иаасгәалашәеит апионеррахь санрыдыркылоз, – ихәеит даду, игәатцафәи исырфыхаз ажәа инаххәаны. – – Агалстук қацшь сыхәда инахартцан, аажим ала интырхәцаа иааибадыркит – агалстук злеибадыркуаз ус иашьтан. Итцағаз маден лыхын иара. Агалстук ипшьоу акы еипш иахәапшуан, аусуцәеи анхацәеи ршьала ишәуп хәа ипхьазан. Уи амш иахьагыи исхаштуам, аинрал ичын сыртазшәа исыпхьазон.

Даду ари ахтыс анихәоз сара дсықәлоушәа акәын ихы шибоз, ус иқан игәалакара.

Абас ағды-мдыхәа хаицәажәо хашнеиуаз, ахкаарафәи арахә гәатаны быцафара хцеит – абахча хатцысны акәын хашцоз. Ахтыста ханхытцын абахча хнытцалон еипш, даду даатгыланы атцлақәа дфарытцапшит. Ажә аффы лахалахауан. Даду ихы-ифы еихалашо даасзыпшит:

– Иуахауоу? – дсазцааит, исахауа закәу мхәазакәа.

– Исахауеит! – схаеит сара, иара иеипш, изакәу мхаа-
закәа.

– Изакәи иуахауа?

– Ажә афәы хааза исахауеит.

Уи ахыыздырыз даду игәы иахәеит. Иблакәа разза даа-
сыхәапшын:

– Аферым, уара унхафхоит, нхафцас афәы уахаит!
– ихәан, сааирехәеит. – Ақалақыуаа «адохь» афәоуп ирдыруа,
ажә афәы абардыруеи! – нас дааипххәыцын, инацитцеит:
– Анхафы дызустоу удыруоу? Дуздырзом! Анкәа тауади-а-
амстеи хәа икан. Рыгхарззала «хара ҳоуп» хәа икан, арахь
малакрыфацәан. Амаццуцәа рыман, «ртцыхәакцәа» ыкан, урт
рыла рыпсы тан. Аха анхафы уи дынхафын! Адгьыл дықәа-
арыхуан, апсабара дазааигәан, ацстазаара закәу идыруан,
ихатә цәабаала ихгы ныкәигон, ичеицыкагы ыкан, чынла
деитцазаргы, ламысла тауади-аамстеи дреихан. Аа, иубама
анхафы дзакәу! Уи аңықәреи анылатцатәу идыруеит, ианы-
рашәатәу, ианфыхтәу – зеггы идыруеит; ажә антаатәу, ара
анкәыбатәу, азын азы амфәы анпкатәу, сеидру, апсабара абы-
зшәа инаркны зеггы идыруеит. Ацәгәеи абзиеи шырееитәу,
аныхәа шутәу, асас ишипылатәу, дшынаскыгатәу... Шака
ухәари анхафы инхафара иатцанакуа! Уртқәа злам, ақытафәы
дынхозаргы, «анхафы» ихъззаргы, дынхафзам. Анхаф иа-
шатцәкәа – уи ддууп! Анхаф ду – уи дхәынтқаруп.

– Даду, абри уара узустада, унхафу, унхаф дуу? – иажәа
снапыфланы сиязцааит.

– Сароу? – ититцааит даду. – Сара анхаф ду икынза
сыкам, аха тауади-аамстеи ратцкыс сеихауп, избанзар, ад-
гьыл сықәарыхуеит: чхадыл аены аңықәреижәла тызго-
ит, арахә ашьха икасцоит, ажә антаатәу фәыла издыруеит,
акалати амтдышәи кастцоит...

Даду иажәакәа хаакәакәараза сгәәфәы инеиуан.

– Нас, ажәтаара нап анбахаркуеи? – еиха игәыблра
ахыыказ ахь дхәасырпшит, иара иеипш, уи саргы сшазхәа-
ауа идырратәы.

– Иацы ажә афәы смахазеит – иахьоуп иансаха, ус анакә-
ха, даеа фымчыбжәа рышьтахь ажәтаара нап арктәуп,
– ихәеит иара иаахтәаны.

Дадү уафы назак диацэажэошэа акэын ихшыф сзыштны дышсацэажэоз. Хайцэажэара анхиркэша ашытахь, итцар-сыз иеигэышэ афы нхафцас нада-аада ирханы ижэоахыр иаакэикын, ифэинеихеит. Абахча атдыхэанза хнеианза-ггы атлақэа рахь дыцшуан: ажымжэақэа тахэ-тахэза еикэатцэасамсалха дахьрытцапшуаз игэы азхауан. Ақэатцарафы ашьямшэыгқэа «ржымжэақэа» рфассы ана-ара аты-расрақэа ирылыхэхэон. Ус абахча хнытцысны абнарахь хцеит. Уақа абнараса рацэаны иаман – рышьатақэа тбаа-тбааза азэы инапала еитеихазшэа акэын ишгылаз. Дадү ифен, сара саханы илсхуан, нас илцссааны еикэыстцон. Абасала, хайдаракэа анылахх, ифахэаны афныка иаахгеит.

Дадү енак калатк кайтцон, адырфаены – мтышэк. Аткыацқэа анирчалак, сара рцэа рхысхуан, акалат абаф ане-ибаиркуаггы сицхрауан, егырт зеггы иара иакэын икастцоз. Уи иусушьала издырит икалатқэеи имтышэкэеи ажытаара иахыгзарц дшафэ. Цшь-калатки цшь-мтышэки аныкайтца даангылоз цыысшьон, аха, мап, дафеаки напы аиркит. Сыцшызар, уажэраанзатэикэа ратцкыс еитцаны икайтцеит акалат. «Ари акы иазхэоуп!» аасгэахэит иаразнак, аха иара егыанимхэа, иаацъасшьеит, аха сарггы си-зымтцаакэа сааицеипшит. Сыцшуп амтышэ шыкайтцо збап хэа. Амафэахэ еикэыыршэаны абаф анааибаиркы нахыс иаузымбоз амтышэггы, акалат еипш, егырт ратцкыс ишеитцаз. Ус шакэызггы сгэы хытхытуа сыцшуп атдыхэтэан иаиххэаарызеишь хэа. Акалат хэычы еипш, ари амтышэггы инархэы-аархэуа даара деичаханы акатцара дафуп, гэырцынтцак иакароу мацкьарк ткыацк аамчарггы иахэыз-бала иаавирффоит. Атдыхэтэан ианхирчозггы убас даараза дацклацшноуп ишхирчаз. Икатцаны данаалгаггы краамта инархэы-аархэуа дахаацшуан, акы амицэаауан, аткыацқэа хэызба пынтцала днарыха-аарыхон. Игэы аназиртынч дфа-гylan:

– Батал, абри амтышэггы, ани акалатггы уара узы икастцеит, – ихэан, дреигэыргыаны, иблақэа чча-ччо даас-зыпшит. – Фэанбзиала унеиааит! Сынтэа инаркны ажытаара азин умоуп. Ишпоубо, иугэацхо?

Дадү иеипш саргы сгэы тгэыргэауан.

– Егырт раткысгы еигны йкоутеит, даду! – схэеит сара, иикыз амтышэ ааимхны, акалатгы аашытсхын: – Нандү, арт ббоу, даду са сзы йкаитеит! – сгэыргэан, нандү лахыгы сыбжы насыргеит.

Нандү аматурта абартца дааттытын, ашырхэа лфаалхеит.

– Унан, шака ибзиоузеи! – лхэеит лара, сара йкастазшэа, сымтышэи скалати дреигэыргэаны. – Ёаанбзиала унеиа-аит, нан Батал. Амашэыр нцэахэы илпха умазааит!

«Амашэыр нцэахэы!» – ари уажэада исмахацыт, аха уи атцаара саламгакэа:

– Нандү, арт даду иоуп йказтаз! – алаф аалылсхит.

– Уигы ёаанбзиала днеиааит! – лхэан, инархэы-аархэуа хамтакы дрыхэапшуан. – Аиашаз, абарт иреигу акы ко-умтацт, Батал ибзоуразар акэап, – нандугы атыхэтэан даду дылмырехэар амуит.

– Иубама, Батал, днахыкэша-аахыкэшазаргы аиаша лымхэар амуит! – Нандү дахылырехэаз игэы иахэаны, да-ацэажэеит даду...

АЖЫТААРА

Ныхэак еипш даду аёазыкатцара дафын ажытаара.

Ёнак Аслан адта иитеит ажытаага шахақэа хэба еикэир-шэарц, насгы апшыаша ажытаара нап ахаркуеит, ачкэын-цэа адырра рыт хэагы нациттеит.

– Апшыаша аус руеит, изымаар калап, аха асабшеи амёы-шеи иаап, – ихэеит Аслан. Дадү уи игэапхо дыказма.

– Ажытаара аткыс еихау усс ирымоузеи уа?! – ихэеит иара иаарымчны.

– «Усс ирымоузеи» закэи, амш ргома, аус рымуеи! – Аслангы аепныхэа ныкаитеит.

– Уи есымша изёу усуп, ажытаара еснаг йказам. Урт рхашшаара уакэытны адырра рыти! – даду адта кайтеит иаахтэаны. – Знык ауп ажытаара нап анадыркуа! Нас асаб-шеи амёышеи иацыртцап.

Аслан ддышэарччо дхынхэны ифынеихеит.

– Иихэо уахауоу, уара! – инаишьтеихэеит даду. – Ажытаара нап аркра ныхэак иафызоуп, ныхэак еипш хеаaidкы-ланы хапылар ауми! Аус хамоуп хэа хабацэа ртцас кахажбуама?!

Дадү сгэы ирхытхытын, саргыы ныхэак еипш сазыпшыны уи амш ааира.

– Кыраз уны ажытаара нап адыркуан, ашьтэа ршыуан! – даду игэаара ихирпсауан. – Ишэхарагэышьеи, ишэахмырбеит...

Ахаша ауа атаацэа зегыы еизеит. Дадү уажэы игэалака-ра даара ибзиан.

– Аа, аферымраа, аферымраа! – ихэеит иахбааз игэы иахэаны. – Ажытаара ныхэоуп, аныхэа атаацэа еицапыло-зароуп, еиднакылоит!

– Уи ауми хзааз, – ихэеит папа.

– Ииашаны икашэтцеит: шэара илбааганы исышэт, сара нас уи атып икэыстоит.

– Илбааганы ихамазар харгыы атып икэахтдон, – алаф нахихэаait Беслангыы.

– Атып излакэышэтцой, шытахыла шэшыткыара шэыпшупеи! – ихэеит даду. – Ажы хэатэуп, есымша еилы-рхлатэуп, ианаамтоу иахмырцакэа афы еитыхтэуп, нас ажыагы рштэуп. Арткэа зегыы, ухэнацэак реипш, идырны икоутцозароуп. Нас агэарад афы шэфызцэа ианыржэлак: «Хох, шэкытафы афы бзианы икалоит убама!» рхэахуеит, ахала икало цыушыап!

– «Атып икэыстоит» анухэа, даеакала еилахкаан, – ихэеит папа ддышэарччо.

– «Даеакала!» – иаатцэылихт даду, аха уаха ацымтцакэа, са сахь даахыахэит: – Абри уара сшеилукаауа еипш арт сыр-зеилкаауам, иагыа схэаргыы!

Уи исхэаз даду игэы иахэеит. Убас игэы иахэакэо схэа-лоит азоуп зегь реиха деилыскаауашэа игэы изабо.

Адырфаены ашыыжы заа хгылан, хамтышэ, хшаха – хеа-аикэхаршэеит. Абри аамтазы даду ифы-инапы зэзэаны, нанду илтаз арбагы иманы дындылтын, амрагыларахы

ихы рханы даагылеит. Хара зегъы, абартца итцагылазгъы, идёылтцны игылазгъы хаизыпцуа хаагылеит.

– Анцёа абзиара хзыкатца, ёаанбзиала Анцёа хнашьты!
– ихёеит иара, азёы диацёажёозар акара ибжыы ларкёны.
– Иахъа пшьашоуп, хара ихамшуп, ёаанбзиала хёа ажътаара нап ахаркуеит, Амашёыр нцёахёы улцха хат. Амахё аза хкыр хара хзы иманшёалахартё, амахё аа хкыр иманшёалахартё, улацш хаа ххыз. Ари арбагъ ухъзала изатёны иоусышьтуеит, хаурақёа хадкыланы ханаатъшёынтёалалак, ишьны агёатцёа усырбоит, улцха хамазает, – иажёа хыркёшаны са сахъ даацшын ихы ааиртцысит, иара иахъ снейрц. Ашырхёа снаидыххылеит, исеихёарызеишь хёа сыблақёа тырхаха сизыпцуа.

– Ари аанкыли, – ихёан, иарбагъ аасиркын, аика ахыкёцё аанкыланы, ахышётхёа ахёызба наирхан иаахитцёеит.
– Уажёшьта нак иоушьт, ёаанбзиала шёнеиает, Амашёыр нцёахёы илцха шёымазает, – ихёан, даахынхёит. Арбагъ ианынкасырца, «ka-ka-ka» хёа рбагъ бызшёала акы ахёан, ашьафакёа еиххёа-еиххёо акёйткёа рахъ аёынанахеит, аика ахъхитцёаз агёхъаагъы мкыкёа.

Абри аамышьтахъ нанду шёишёи рбагък дахуа илыманы даайдгылеит.

– Абри шъны исыт.

– Аныхёа захъзугъы абри ауми! – ихёан, ашёишёи амтцёыжёақёа инапы нарытцыркёаны иаалымихит. – Аныхёа алцха шёымазает!..

Абас даду лыпха анхаита ашьтахъ, ажътаара нап ахаркит. Иара иакёын амтцышё амзхуаз, аха уи амацарагъы акёым, зегъы илацш ххын: жымжёак узёымхкёа инхар, ажъ узымтаазеит акёын иахъыз; азахёа уаханы ишакёым еизухёхёар, ажъ фыдды илаушьтыр – уи зегъы ирейцёан, азахёа уаха имиуа икаутцеит ауп иааназ; тцлак зтааз данылбаауа икафаны, азахёа ааилырганы дылбаар акёын. Сара ичыданы илацш схын: инацёа назкёикыз акёын сызкёылоз, иара уигъы икафатёын, настгъы уиакара ихаракым акакёын.

Аены иахтааз – ахёылпаз ажъхёагала иаххёеит. Адырфёаены даёа бахчак ахъ хаиасит: даду ажёйтётёи ибахъ-

чақәа инапаҕы иааганы имоуп. Урт иабду ипацәа рзы ад-
гьылқәа анишоз, абхәтас иаб изишаз роуп. Зны аколнхара
ицәаган, аха нас хәычы-хәычла иара идикылеит, аколнхара
ахьз шахызгьы. Уажәы зегь рыла иара итәуп!

Пшьымш рыла хажь тааны халгеит. Абас мшыбзиала,
насгьы пхастада хажь анеидахкыла, даду даараза игәалака-
ра бзиан. Амҕыша ауха даҕа шәишәи рбагьк ршьын, ажьта-
ацәа ххәы кәртцеит. Дикрангьы ицхьаны даарган, ауха тама-
дас дыкан, тцхагәанынза атцх ргеит. Аха сара исзеилымкааз:
– Амашәыр нцәахәы ихьзала арбагь затәны иоуушьтит,
арахь ажь тааны ханалга ашәишәи хзыршьит.

– Уи анахшьуа ҳаурақәа зегьы ҳадгаланы хантышәынтәа-
лалак ауп, – ихәеит даду, адырҕаҕы саниазтәа. Ҳацхьака
икан ацьыкәреитагалара, азын азы амҕы аагара, аха зегьы
ирыцкын аҕаҕра атагалара.

АЦЫКӘРЕИТАГАЛАРА

Ажь ханалга мшқәак рышьтахь ацьыкәреи нап ахаркит. Уи
аҕынгьы пшьашан. Уи ус иакәшәеит акәымзар, ацьыкәреи
ҕыхраҕы мышкы алхны хәа иказам. Дадү итаххан аракагьы
напыжәпала ацьыкәреи таагалар, аха Аслан имуит:

– Уртгьы уск-уск ирҕуп, – ихәеит иара, – асабшеи амҕы-
шеи ихацхраауеит, уаанза хаарцеипшып.

Дадү иамеимкзеит, аха ишигәамцхазгьы збоит. Анхаҕы
х-напык сымандаз анихәо, даду жәа-напык дахәоит – ус
иаиршьцылахьеит, уажәшьта мап рызкуам. Бзиарашәа
мчыбжьыктәи ҳацсшьара иакәшәеит.

Ғнак нандү акәыдҕыхраҕы слыцхраауан. Адырҕаҕы
дадугьы, Аслангьы, саргьы ацьыкәреи ҕаххуан. Сара аха-
ан ацьыкәреи ҕысымхзацызт, даду дсышьклацшуазаарын
– сҕыхшьа игәампхеит.

– Батал, ацьыкәреи шҕысхуа гәати, – ихәан, алапкьа
ахьҕаз ашьта иарма напала иргәгәаны иаанкыланьы, егьи
ала алапкьа акәцә кны длахан, акәыргәхәа иҕахжәаны иа-
аҕихын, иршәны инкаижьит. – Ас иҕыргьырны иҕухыр,

абгахэычы иѣнахыз цыыршьоит. Уи абгадугы хымзгыс иапхъазоит!

– Уи шца? – ицъашъаны сааччеит.

– Ишца умбои, абгахэычы иѣырғыны иѣнахыз ацықәреи ғызхыз сара сакәу цыыршьоит хәа ишәаны, абгаду амхы иа-лалазом.

Ари даду илаф харччеит, аха сара уи инаркны издырит ишабалак ацықәреи ғухыр шыкамлоз. Даду ишсирбаз ир-ласны сеасыршыцылеит.

Апхә архрагы ахатәы цкара амазаап! Уигы сирбарц акәхап, амхы абжара акара ғахххъан еипш, даду апхәы-рхрахь сиеигеит. Аслан ишғеихыц иғеихуан.

– Харабғара акәымкәа, анымқақәа цыарак рхы рха-ны ишьтатала, – исирбеит урт шышьтататәызгы, – нас ағахәаразы еиха иманшәалоуп. Дара анымқақәагы ду-цәамзароуп – ацкьарпат ала рышьтыхра маншәалахартә еипш икаттала.

Даду ишсеихәаз еипш, ирласны сеасыршыцылан, нхаџтас ахахаихәа апхә рхуа сғынаскеит. Даду маза-рга-машәа илапш схуп, уи сара избоит, аха исызгәамтошәа кастцоит.

– Аферым, аферым, Батал! – уара уаб иатцкысгы унхаџ-хоит! – сусушьа игәапханы сааирехеит даду.

Абас енак ала ацықәреи ағыхшьагы, апхә архышьагы стцеит.

Фымш аус ааухъан еипш хуаахәцәа таацәала ажыжә-сыжәхәа агәара иааталеит.

Даду ихылца атцыс тахәуан. Уи икны ҕафратагалан закәанк ауп икоу: ахэычы-аду зегы иваргыланы аус ру-азароуп. Уи закәануп иара изы! Иара иоуп угыы брига-дирс ихамоу: акәйдҕеыхра, ацықәреиҕеыхра, апхәырхра, ацықәреи алгара – абас мөхакы тбаала амхы ханталан, хәылпазынза мхык тагаланы хаатытцит, апхә ада. Уи рхны ишьтан, ағахәаразы иауамызт – игыгкын.

– Амза качча ҕынла иафызоуп, – ихәеит даду уаххъа ыфаны ханаатәа. – Хмаашьар, апхә ғахәаны илххаргылон. Шәгәы ишцаанагои, ихалшару?

– Ишпаҳалымшои, ихалшоит! – сҳаеит сара азэи акы ихэаанза. Инеиғапшы-ааиғапшит, «ааигыи» «мапгыи» аҳэара рцэуадафны.

– Уара ари иабду дазыкаимтцааит, – ихэеит Беслан. Зеггы ччеит. Ус акэу, егыс акэу, сара исхэаз уаф дағамгы-лакэа апҳэаҳэара хцеит. Амза қаччо, ґынла еипш, илашан. Азаза иаркэымшэышэхьан апҳэ. Даду снаиваиргылан, апҳэ шғархэоз сирбеит. Аңықэреи ағыхреи апҳэ архреи реипш имариамызт ағаҳэара, аха устыи, кыр аңа снарбазаргыи, истцеит апҳэаҳэашыагыи.

Абас напыжэпала амхы хантала, дааракгыи ҳадымхалакэа, апҳэ ғаҳэаны айқэтцарада ус ҳамамкэа еизганы ҳа-атытцит.

– Ари зыцьшыоу Батал уоуп, – ихэеит даду, – табуп ҳэа уасхэоит. Уажэшьта, ашыыжь азаза хбалаанза ҳапҳэ еикэахтцар, убасқан ауп мхык антаагалаз!

– Азэи иуааҳэцэа шыыбжьон апсшыаразы атырас рыхир-хуан! – ихэеит Беслан. Зеггы ҳааччеит, даду ида.

– Уаб игэарата ууаҳэғзам! – ихэеит инақэыргэғэаны.

Абасала, «хуааҳэғцэа» ғынла аус дҳаруи, уахынла аус дҳаруи, ҳдықэреи афныка ихадахкылеит, апҳэ шытаҳхит. Нас тынч ҳдықэреи ҳнадтэалан, ацэырхэра ҳалагеит.

Уахык, чаншытахь, таацэала зеггы аңықэреицэырхэра ҳшағыз, нанду аңықэреи еимғапа лпыхьашэеит. Аца-аимбар амхы далсны дышцоз инапы зхьишыыз алапкыа акэзаап! Апарч мацк аазныжьны акнаҳага аалылхын, дна-ханы инықэылтцеит. Нас хус ҳалган ханцоз иаақэылхын, аматцуртағы ханнеи, даду инаилтцеит. Даду иеыркасаны даагылаан, зеггы ихаҳартэ дныхэаныпхьаны, рбагьк шыны ишкнихуа ала ажэа хэаны, аматцурта акэакь ағы инаганы инкнеихаит. Егыи, арғарахьтэи акэакь ағы қбаадк илахэаны цатлыкак кнахан – уи Аамтахэ ахьзала тыпх уажэааны икнарҳаз уаткоуп. Уи ағхэара ааины икоуп, харақ имышытыкэа икнахҳраны ҳакоуп. Аусқэа зеггы ғхэарақ-ғхэарақ рымоуп!

Абасала, уааҳэ аауи, ххы ҳахэа хтышэынтэалеит: ҳажь хтааит, ҳеафара таагалеит, ҳамғы-ҳамца ҳадахкылеит.

Уажəшьта аныхəақеи ағатахьақеи рыкатцара иаамтоуп.
Урт даду акалашəа дырзыкоуп: ағатахьа ихəар, иара изы
Анцəа ду иғапхьа тоуба иуазар еипш ипхьазоит.

АХНЫХӘАРАҚӘА

АШЬХАЛБААРА ИАЗКУ АХНЫХӘАРА

Ҡажəи хəба шықəса тцует ари ахныхəара кайтцойжьтеи даду. Уи шыкалаз абас ауп. Ҡажəи хəба шықəса уажəапхьа даду ичкəынцəа анихьза, ашьхака ирахə кеицауа далагеит. «Апсуа ашьха закəу идыруазароуп!» ихəеит. Уака ихатəы гəаратып ааникылан, ахан иафсуа ақала иргылеит: ирахəхəыртə хазуп – ихатəынхартə еипш ипхьазоит. Ичкəынцəа акалакь ахь рхы андырха, ихатə илымшо даналага, игəаратып Володиа захьзыз азəы иитеит, аха ирахə, ажəхьақəа рыда егьырт зегьы, шкеицац икеицон: урт ари атып иаазахьан, рхала игəартцуан, игəарлон, хьчара ртахзамызт. Аха усгьы Володиа инапы ианын. Ус акəу, егьыс акəу, ашьхалбаара иара изы шьхалбаароуп, ныхəак иафызоуп, шьхацан икəитцон ағатахьа, шьхалбаан икəихуан. Уажəы зегь рыла хантышəынтəала, даду урт иныхəақəа рахь диасит.

Ишихəалац еипш, Аслан дааипхьан, иеихəеит апшьаша ашьхалбаара иазкны иғатахьа кайтцарц шитаху, иагьнацитцеит:

– Володиа духамыштааит!

Абасала, атацəа азə дагымкəа хайкəшəеит: Гəдоутантə, Акəантə ажыжəсыжəхəа ахəылпəз ашта иааталеит. Володиагьы дхəкəшəеит, хгəылацəагьы ыкоуп. Ныхəан ауха: ныхəан ашьха закəу здыруаз, ицахьаз-иаахьаз рзгьы, ныхəан ашьха азбахə ухəансхəанла изахахьаз хазгьы.

Ақыжə иршьыз Аслан ижəны иаатиган, агəыблаа азна акəац аффы лахалахауа инаганы иныкəиргылеит. Дадү, аныхапааф иеипш, иеазыкатцаны дыкан, дааины днахагылеит. Уи ишьтахьы иваралеи еикəшəаз зегьы хайкəшаны хгылан.

– Анцэа абзиара хзыкатца! Анцэа ду улцха хат! Ахыпцтеи ашьха сакарреи ирхылацшхэу ацааимбарцэа шэылцха хашэт! – ихэеит дзымтцаныхэоз хыызхэала рыхьз хэаны. – Рахэи уаапсыреи еибазоит, жэйтэнатэ аахыс хабацэеи урт рабацэеи рахэхэыртас ирыман ахыпцтеи ашьха сакарреи, харгы урт рышьтра хакэуп. Сынтэа сныхэаныцханы харахэ ашьха ианкасцоз, шэара сшэыкэгэыцноуп ишкасцаз: шэылацш рхызарц ахэара катцаны, афатахьа сыкэыстцеит, еибга-еизфыда ианылбаалак, шэыхьзала цшь-шьапык зцоу шыны табуп хэа шшэасхэо ала. Аа, ахьақела иафсуаз акыжэ цшаак шыны, агэы, агэатцэа, акэац иалтцыз шалтцыз хакхьа икэгылоуп! Сфатахьа насыгзеит, итабуп хэа шэасхэоит шэылцха-шэгэыцха хамазааит! Сырахэ иааза-ихьча ашьха илбаазар, шэара шэоуп изыбзоуроу, шэылацш рхын, исыд-шэыхьчалеит, итабуп. Ёаангы цшзала харахэ ашьха икахцо, ихадыхьчаланы, рхэыжэи рцрытци рыда цхаста хамакэа хайкэшэыршэарц сшэыхэоит. Агэартыц змаадаз, Володиза, ёаанбзиала унеиааит, ашьха асакарра еифыжэжэа-еихыжэжэа изшаз Анцэа ду илцха умазааит, уи иахылацшхэу ацааимбар дузылцхааит. Ёаанбзиала шэнеиааит зегьы! – ихэан, мацк даахэшэа даахаихырхэан, доаханы иатцэца ижэит. Уи ашьтахь, ахацэа зегьы цдэыцак-цдэыцак кны ацааимбарцэа ирыкэныхэеит, табуп хэа рархэеит.

Ныхэан ауа, иныхэан атаацэа зегьы хзы, нихэан ихакэшэаз рзгы. Ныхэак еипш имфацаагеит арахэ ашьха рылбаара иазкыз даду ифатахьа.

АМАШЭЫР НЦЭАХЭЫ

Ицеит даеа фымчыбжьа. Амашэыр нцэахэы ихьзала даду изатэны иоуишьтыз арбагы, аика бжатаза хгэара икэуп, абжы цдарыхэтэаза акикихэа фытны, акэыткэа иреиеырбо. Хатыр змоу рбагыны хкэыткэа ишрылоу адыруашэоуп ахы шымфацнаго: ашьапкэа неиххэа-неиххэоуп ишныкэо, изажэза; зны-зынлагы какэ-кахэа абжы тахэаеаза рбагы бызшэала акэыткэа акы ранахэахуеит, «ара сыкоуп, акы шэа-

цəымшəан!» ахəозар акəхап. Икоуп итцегы арбагыкəа, аха урт зегы иара риааиуеит, уи акəхап ас аеыкатцаны изыко-угы! Дадугы ичыданы илацш ахуп: «Амашəыр нцəахəы улцха хамазает, ухызала адəы икəуп, ианаамтоу агəатцəа усырбоит, ада хьаа хамамзаает!» – хəа наштьеихəалоит уи зны-зынла. Аха арбагы затə уи абадыруеи – иадырыцгы атахзам. Аха иаает уи аамтагы. Цшьашан. Ахəылцазшəа, даду ифь-инапы изəзəан, арбагы аанкыланы дныхəа-ныцханы ишыын, нанду иналытан, ирахə рахь дцеит.

Даду итаххан атаацəа зегы акəшəар, аха Аслан имуит.

– Рбагык хшьуеит хəа инахо излаарызеи! – ихəеит иара. – Насгы уажəааигəа акəымзи ианыказ, ускан ирасхəеит уаха арбагы затə шыкахцə: иаар – бзиоуп, изымаар – гəы-бган рымам.

– Уи акəзар ибзиоуп, – ихəеит даду. – Аус злоу ирдыруа-заает.

Амшгы уажəшьта икьафымзи, ааилашəшəымтазы арахə ртыц икəтцаны данаахынхəы, даатгыланы днацшы-аапшит.

– Уара арт уаф дмаазеи?! – дсзтцаает даду. Ирдыруеит анихəа Аслан, уеизгы-уеизгы иаауеит хəа дыкан.

– Макьана рхабар ыкам, – схəеит сара.

– Хаи аеадхəаракəа, шыапыла иаауазма, амашьынакəа рытагылоупеи! – ихəан, игəы нырханы, нас дааипцххəы-цын: хамациара хайдтəаланы тцасым, уцаны Дикран дааи-ратəы сызиахəа...

Нанду лус лара илдыруан: ларбагы еиларшəшəа ичацаны, агəи, агəатцəеи, атцəынцəлагы хыхь инакəтцаны, иныкəлыргылеит. Абыстагы антцарада ус амамкəа икнахан. Аслан еирызла афы тыхны иааиган, иныкəиргылеит. Даду дымтəазакəа днеиааиуан. Уи ус казшьас иман: ас уск анимоу, уи атыц икəитцаанза дтəазомызт, ишьапы дыкə-гылан. Дтəашəа-дгылашəа, длатцкьафатцкьо итахзамызт – игəы дамыртəозар акəхарын. Уажə дыззыпшыз Дикран иакəын. Абар уигы дахьааиз! Даду уаха дымтəазакəа ифьзык накəитцəан, мпахьшьыла ифь рбаны, мацк даатгылеит.

– Дикран уоуп сыззыпшыз, уажəшьта сус нап асыр-кып, – ихəан, акəтыжь зныз асаан мацк иара иахь даахан, иныкəиргылеит.

Аслан ашырхәа днeин, атцәа афы лтатәаны инаваиргы-
леит. Дадү атцәа аакәихын:

– Анцәа абзиара хзыкатца, Амашәыр нцәахәы улпха
хат, – ихәан, аныхәара дналагеит. – Ухьзала изатәны ио-
усышьтыз арбагь уаха икастцеит, еилыршәшәа ичапаны
сапхәа икәгылоуп. Машәырда ахьхәхәа ҳаурақәа ҳадаҳкы-
леит: ажь ҳтааит, аеафара таагалт, ҳамфы-ҳамца зегь рыла
ҳтышәынтәалеит. Уара иубзоураны азәы инапы кыдымкье-
ит, ишәапы кыдамкьеит, итабуп хәа уасхәоит, улпха-у-
гәыпха ҳамазааит. Ихәадаҳкылаз ҳаурақәа игәыргьа чысны
ихәадаҳкылан ххәартә, таацәала ҳалатҳацьуа, аныхәакәеи,
акампаниакәеи, ачарақәеи рыла инаххуа, қыаф ҳаманы
Анцәа ҳаикәыршәа... Амашәыр нцәахәы хухәоит еснагь
улапш хаа ххызарц: ачкәынцәа амашьынақәа ирыкәтәоуп,
ҳара уардынк еитаххәоит, абна ҳцоит, ашьха ҳцоит, аиха
ҳкуп, аигәышә ҳкуп – еснагь улапш хаа ҳагымзааит, улпха
ҳамазааит!

– Амин! – ххәеит зегьы ҳабжыы неилаҳацсан.

– Ғаанбзиала шәнеиааит, Амашәыр нцәахәы илпха
шәымазааит! – ҳара ҳахь даахьахәны дҳақәныхәеит дадү.

– Итабуп, Амашәыр нцәахәы илпха умазааит! – ихәеит
Дикран уи атакс.

Дадү иатцәа анижә ашьтахь, атцәа ртәны Дикран иитан,
уигьы дныхәаныпхьеит. – Кан, ахныхәара икоутцаз алпха
умазааит, Амашәыр нцәахәы илапш хаа еснагь ишәхыза-
аит, иаххызааит, – ихәан, ижәит.

Абри ашьтахь нандү абыста анылтқан, ххәы ҳнахатәеит.

АҒАМАҒА АГЪАМА АБАРА

Дадү иныхәақәа рацәоуп, аха урт мачишьозар акә-
хап, икам аныхәагьы ихала избаны иапитцоит. Изахьзузеи
аныхәа? Аныхәа гәыргьароуп, аныхәа қыафуроуп. Дадү
иажәа иалоуп: «Нхафтас акыруы, ахтас акрыф!» Итцабы-
ргьытәкьаны, нхафтас акрызуз, ифатә ыкоуп, ижәтә ыко-
уп – ахтас акрыфара захьзугьы уи ауп! Аха акрыфарагьы

такык амазароуп: уи иацзароуп агәыргъара, уи иацзароуп ақыафура. Убри акәзаап изырызбаз аныхәақәагы. Ақыафура зцым аныхәа – уи ныхәазам...

Убартқәа, убартқәа рзоуп зегъ рапхъа иргыланы даду нхафтас аус зиуа. Аусуразы даду ицназго дмачуп, аха нас акрыфаразы дантәагы, ахтас дтәароуп: ихәы пхазароуп, ицыфа-игәыхә еикәшәазароуп, ифи иуаткеи ыкәгылазароуп. Асасцәа итәушәа, дыццакзом. «Ухәы уахьынзахатәоу уацбал иалазам» ихәалоит иара. Ғытцгазар акәхап, аха иара уи агәра ганы дыкоуп.

Уажәы нхафтас акруны дантышәынтәала, иныхәақәа рахъ диасит: икоу аныхәақәа дреичаҳаны имфацигоит, икамыз ыказшәа иациттоит, нас уигъы ныхәахоит ишнеи-шнеиуа.

– Ашықәс ғыц ааигәоуп, цыкәреи ҕак улагар аҕамаҕа аҕама аабап, – ихәеит даду, Аслан ихы наиқәкны. Уи акәын, Аслани сареи аца хантаххын, калатк ацыкәреи аатганы, ағырпыга инахәлацса-нахәлацсо иааҕхарпын, илаганы иаагеит. Аены сабшан, иахъа аҕамаҕа аҕамабара иамшума, ишцакоу хәа даду хиазтааит.

– Ари ныхәазам, ҕатахьам, ус аҕамаҕа хакәныхәоит ауп, – ихәеит даду, – уи азы мышкы алхны иказам, асабша еихагы ианаалоит, иабаргузеи!..

Ишыкайтцалац еипш, даду арбаҕ дахныхәаны ишъны нанду илитәит. Ауха атаацәа хамацара хакәын иказ, Дикрангы димыпхәзеит. Нанду арбаҕ еиларшәшәа ичапаны инықәлыргылеит, ашыла ҕа иалхны абыста еилатыруа иуны ифкналхаит, Аслани сареи афы тыхны иаахгеит. Нас нанду абыста анылтдан, ххәы хнахатәеит. Нанду хайшәачара аматц шылуц илуан – иаалымгацыз ааганы иқәлыргылон.

Дадү атцәа аакәхны дфәгылеит. Харгыы ашырсырхәа хфәткҕеит.

– Уаха аҕамаҕа аҕама аабоит, – ихәеит иара. – Апхзы напхәхәо иаахрыхыз хаурақәа хадахкылеит: хцақәа тәны игылоуп, итәуп хфәцара, ус анакәха, хагәқәагы тәуп. Аду рацәахшөм, амац кәнахшөм, ихадахкылаз хаарыхра пшзала иахфо, иаажәуа, ачарақәеи акампаниақәеи ры-

лакахто, аныхэакэа рылаауа, игэыргэа чысны ихадахкы-
леит ххэаратэы Анцэа ихатэашы. Атаацэа зегы уаха хзе-
икэымшэеит, иакэшэазгы иакэымшэазгы хаапсароуп
хзыкэныхэо, хаапсарала хатхацэлааит, зегь еанбзиала Ан-
цэа хнашты!

– Амин! – ххэеит хабжы неилацсаны. Дадү иатцэа
анижэ ашытахь арбагь агэатцэа ытк аамихын, араших сыз-
бал иаахышны ифы интэитцеит.

– Бара аду, бааины аёамаёа бакэныхэеи! – ихэан, нан-
ду иналыдитцеит, иара ихэтэз аныкайтца ашытахь. Уигы
ашырхэа латцэа хэычы ааганы ифалыртэын, аёамаёа
дакэныхэеит, дхақэныхэеит зегы. Нас зегы хлеидтэалан,
хныхэа-чара инацахтцеит...

Абас имфэпысит аёамаёа агыама абара иазкыз хныхэа-
гы.

ААМТАХЭ

Дадү инхафра днахыхэхэо аёынза дфыкатцафуп. Уи
ифы арехэацхыыз Акэанзагы иназахеит. Уа бзиа ибаны
иржэлоит. Уимоу, зны-зынла абри афы тэзтэаз хэа иныхэаёа
анааныркылогы ыкоуп. Уи иара ианиахалак игэы иахэоит.

Афы амацара акэым, дадү ауатка аршрагы убастэкэа
дазказоуп. Дадү иуаткагы Акэа иржэлоит, аха ауатка
аехэацхыыз уиакара иахыкам акэхап, ари зыршыда хэагы
иазтаауа смахазацызт – ус иржэуан акароуп. Убри акнытэ,
сынтэа сыблала избаанза, исыздырзомызт ауаткаршрафы
уи илаз аказара.

Афы шааитдихыз еипш, ачан афы ажыагь еиламшы-
рц дылтагылан икын, нас ауатка аршра нап аиркит. Дадү
арака ихатэы лабораториа имоуп, уи азоуп «инхафра
днахыхэхэо» зысхэазгы. Уи «илабораториа» уныфна-
шылар, анхафы-лаборант уака дубоит (ус изаххэап, игэы
иахэоит!): рацхэа иааиз х-литрак зкуа абалон азна ауатка,
уи актэи асорт акэхап, уа иныкэиргылоит, уи инаваиргы-
лоит афбатэи, нас – ахпатэи. Абас еихшаны ишыкоугы,

азыхъ еипш икәеикәеиуа иқәгылоуп иршыз ауатка зегъы. Атдыхәтәан даалаган, алаборант ишыкаитқо еипш, ашоу-рашәага еипшу ацъбарара гәатага нзааргыла-нзааргыло зегъы рыцъбарара аагәеитоит. (Апсыге, мамзаргъы мацк зыпштәы ааитазкыз, уахъ ирылазам, уи амтқкрышь инала-тәаны ҫынтә иршуеит). Абас «алабораториала» ацъба-рара анышъақәиргылалак ашьтахъ, зегъы ааизакны ауалыр чыда илтеитәан, арыптәа аарханы инаиргылоит. Ахымш рзы дныхәаныпцханы иаахиртын, аграфин ала итыхны иааган инықәиргылеит, ацәапштәахәы деиеырбо. Ауалыр уаанза афы ахътеитәахъаз иабзоураны, уажә ипцхеипцхеиуа убас апштәы арбзиет, ахаан ағыама шызымбацгъы, афыз-ла еипш, изжәындаз аастәахәит. Сара сакәым, нандугъы лылапш надхалеит.

Дадү афырцъан илтатәаны иаақәихын, зны ифы шытых-ны днахәапшит, нас днафөит. Игәы ишахәаз удырратәы ихы-иҫы аалашеит.

– Анцәа уанихәо абас икоу арыжәтә кны уихәозароуп, – ихәеит иара. – Ҫызаргъы ицқьазароуп, зхышьаргәытца сакәыхшоу ацқьа бзиа ибоит. Улпха угәыпха хат, хәпсуа чеицъыкеи ипцхеипцхеиуа уи иацу азераби Анцәа ихагу-мыжбын, – ихәан, дҫахан, гьамала игәарцханы ижәит.

Азныказы ауатка ацъбарара иҫи икыркы өтнаблааит, аха нас «уфф!» хәа ипсып анааивига, иижәыз ағыама шынырыз удырратәы, ихы-иҫы иаанырит. Уажәы избоит ирехәаргъы шитаху. Сагъымҫашеит.

– Ари ахәшә еитатца иафызоуп, – ихәеит иара, – ахәшәе-итатца еипш ауп ишыжәтәугъы.

Абас ажәақәа аххәааны данаатәа:

– Уажәшьта абри кныхтәуп, – ихәан, аматцурта акәакъ ахъ илапш наирхеит. Уака иҫахаракны апатлыка кнахан, қьаадк илахәаны. Уажәы уи акныхра аамта ааит. Уи ауп дадү иихәазгъы, аха ари апатлыка атоурых змоу акоуп, убри акнытә уи ус иаармариангъы иузыкныхзом – рбагък шыны уныхәаныпцханы икнухроуп.

Дадү знык иихәаз нандү ҫынтә илырхәазомызт, уажә-гъы ус акәын: иааиуаз апшьашазы рбагък шыны, апатлыка

акныхра иазку атаацэаратэ ныхэа аеазыкатцара иалагеит. Ари иаинырслоу таацэаратэ ныхэоуп акнытэ, агаеахьгы дыррак карымтэзеит.

Дадү, арыжэтэ акатцара дшазказоу еипш, нандугы афатэ акатцара дазказоуп. Уи аамта кьаек иалагзаны ларбагы цыктэатэала еилыршэшэа ичапаны иныкэлыргылеит, лчашэ афэы хааза изны афрына иааылгеит, лбыста еилатыруа иуны иныкналхаит. Атцыхэтэан арашых сызбал ыцахэахэо илчапан, арашыха хтэаланы лыкэтыжэ инавалыргылеит.

Абас нандү, абыста антцарада, лускэа даарылгеит. Абри аамтазы даафнашылеит Аслангы. Дадү иакэзар, ирахэишэахэ ртыц икэтцаны данаафнашыла, зегь мазеины ианиба, уаха дымтэазакэа днахынхэын, иеы-инапы зэзэаны, ипатцакэа днарыха-аарыхо даахынхэит. Харгыы хгылоуп хаизыцшуа. Аныхэара иеазкуа, даагылеит.

– Тцыцх уажэааны, хажьагы анхаршы ашьтахь, еанбзиала хэа аамтахэ ахьзала ацатлыка кнаххаит, – ихэан, мацк днаскьаны икнахаз ацатлыкахь даацшит, – уаха арбагы пшаах шыны, таацэала ххы хакэгэыргьо, икнаххуеит. Иапхьа игылаз акэардэ дфыкэгыланы ацатлыка аакнихын, дылбааит, излахэаз акьаад иагэылхуа. Ахэа фахиршэан, астал ахь даахэны афырцъан фаиртэын, иаакэихит. – Анцэа абзиара хзыкатца, сынтэа изаамтахэу улцха хат! Хазтоу ашыкэс хар змам шыкэсуп: ахэынткарра аганахьала, тынч ханхартэ-хантыртэ, Ацсны атышэынтэалара иаеуп; ацсабара акэзар, иахзылцхан, амра анахтахыз иахзыцхеит, акэа анахтахыз ихазлеит, абасала хаарыхракэа баракьатны ихауит. Хаацсароуп, цабыргуп, аха аамтагыы хацныкэеит. Урткэа зегьы Анцэа дү уоуп изцъахшыауа, сынтэа изаамтахэу уоуп, ацааимбарцэа шэоуп – зегьы шэылацш хаа ххуп, итабуп хэа шэаххэоит, шэылцха-шэгэыцха хагымзааит! Иахьшэны, иааиуа апшьашаз, Аамтахэ ахьзала ацатлыка еицакнасхауеит. Еангыы уажэааны аамта алцха хаманы, таацэала ххы хакэгэыргьо, х–Ацсны итцегьы итышэынтэало, хажэлар рыцсадгьыл иахыбаамкэа, тынч инхо-инцуа Анцэа икатца.

– Амин! – ххәеит, даду иныхәацхыыз инақәырғызны.

– Ёаанбзиала шөнеилааит зегьы! – ихәан, атцыхәтәан хара хахь мачк даахәшәа даахақәныхәеит.

Абас имҕааҕаагеит Аамтаһә иазкыз атаацәаратә ныхәа. Ххәы ханахатәа, аныхәаҕақәа кны, аныхәа ныхәатас имҕааҕигеит даду. Уи ауха зегьы даараза хгәалақара бзиан.

АЧАРА

Атаца лаагара! Атаацәа ҕыц раптцара! Ауацәа ҕыцқәа ырыхара! – ирейгү гәыргъароуп, ейхаразак ани аби рзы. Ари хтыс дуззоуп атаацәа рзгы. Аха ари агәыргъара ду «аҕхәарақәа» ирхыцо, ҕхәарак амазамкәа иандәықәлалак, убри згәы хытхытуа иазцшу зегьы агәамтцхамтцра иалаго-ит. Ейхаразак ани аби. Хәазқәалаз абри аҕыза атцәы хауа халагеит харгы.

– Уаха сылшом шыта, ас уабанзанеиааило?! – гәамтцра ззымдырзоз нанду дгәамтцны Аслан ағырц ааихлыргалоит. Дызгәамтцуйе узхәом: ашыжь сангыло лыҕонскәа дырҕеуп, уаха санышыталоҕы – ус. Шыьбжьон хәцсы анахшыо, лара ххәы калцоит. Сара нанду санлызхәыцуа ҕажәи цшыба саат лшыапы дықәгылоушәа сгәы иабоит, нас, дабамгәамтцуйе! Аха арака аапсара амацарагы акәым...

– Бмыццакын, мама, аусқәа зегьы ҕхәарак-ҕхәарак ы-моуп, – алаф лылихуеит Аслангы. Уи иан уиақаратцәкәа-гы дылцәыпхашызом – гәаартыла дзылмацәажәозаргы, лафк лылихуеит. Дадү икноуп уи акгы ахызымхәо.

Иара дадугы зны-зынла даагәамтцны алеи-ахәеи кы-дыкәалоит:

– Абарт аҕар акгы иапсазам! – ихәалоит иара иа-арымеыҕны. – Сшытахмадоугы слабашы аакыдхны сдәықәлар, цыара акы кастцоит, арт зызпшу сыздыруам!

Аслан дпышәарччо ашышыхәа ддәылтцны иҕынеихоит. Уи иаанагоз: «Умыццакын, аусқәа зегьы ҕхәарак-ҕхәарак ымоуп!»

Иааит уи аҕхәарагы. Ёнак дадуи сареи атәа аахархәу-ан, ахәылпаз хәидарақәа амҕы хаманы аҕныка ххынхәит.

Нанду лгәалакара шыбзиоу удырратәы ашыр-шырхәа лыџнускәа дырџуп, лгәашыымх лытцпраауа. Сара даду сизымцшкәа ирласшәа сааит. Уи иааира дахыццакуа, уара ари уабду дмаазои хәа ҟынтәкагы дсазтәаит. Саргы гәеаны-заарак аасоуит. Аха урткәа даду иабеидыруз, иеидара амҟыркәараҟы ахәарахәа инкажыны ашышыхәа дааџна-шылан, итыц аҟы днеин днатәеит. Нанду, дынкҟас-аакҟас-шәа калтцан, лускәа «аахыркәшаны» дааин, даду иааигәа даатәеит, лгәы итоу лхы-лҟы ианыцшуа. Сара урткәа акгы «збазом», уажәраанза сзыцхьоз сышәкәы аакәысхын «сы-лахь иапыракны» саатәеит.

– Уара аду, лымхатаск соуит, хәаилацәажәар стахын, – лхәеит лара лыбжы нытцакны. Дадү ихы-иҟы гәеаныза-арак ааныцшит.

– Закәытә лымхатасузеи, ачкәын иганахь алоума? – аб-жәаапны аҟаџ-аҟаџхәа ицәажәоз, уажәы нандулатцкысгы ибжы ларкәны длазтәаит. Нанду лгәалаказара зеицшрази лхәашьеи рыла хымцада идырит лажәа ахы ахьхоз.

– Аиеи, ус ауп, макъана инеикәыцшуеит акароуп, хгәаа-нагара дазцшуп.

Нанду атыхәтәантәи лажәа даду еихагы игәы иаахәан, игәалакара бзиан дааицхьхьыцит.

– Хәи, аеадхәыс, дыштәашазгы идырит! – ихәеит иара. – Ааи, лтаацәа снарылацшны сыкандаз!

– Ахых, иара ианигәаҟ, уажәы уара лтаацәа, рыуа, рда-ракәац хәа уалагеит! – иаецнылхәеит нанду. Уиакәхеит: даду игәалакара аабжылхит.

– Бзамыкә! – ихәан, инакәыргәгәашәа, дышгәааз лыр-дыруа, зымџашәа дыцшуа даатәеит. Нандугы, хыркәиара даламгакәа ҟымткәа дтәан. – Ауаџы арахә аазатәыс ихәха-уазаргы ахылтцштра дазтәауеит, бара атаца даабгоит былзымтәазакәа, баншьа ицха лакәзаргы быздыруам!

– Аиеи гәышьа, ус ауми ишахәтоу, аха хара хашцшыз хгәы цтәеит, дзеицшразаалак азәы даага хамхәеи!

– Дзеицшразаалак хәа атаца дышпаарго! Бара баан, саб дыџеыжеланы шәкытан дцан, абарт атаацәа зеицшроузеи, кәзшьас ирымоузеи хәа дшәазтәаит, – даду иарцысрагы

ааигәалаиршәеит. – Бара бакәзам дзызтцааз! Аеи, шыта, бар-
ггы дбазтцаазар акәхап.

– Ииашоуп, хабацәа ус икамзи, уртқәа зеггы мап
рцәахкит акәымзар, – даду иихәаз дазааит атцыхәтәан.

– Сара истаху стаца дызлиааз атацәа кәзшыас ирымоу
аилкаароуп: рыпсы цқьоума, рнапхы цқьоума? – Ацқьаро-
уп зеггы ирыцку. Ан бзиа лыпқа дыбзиамхарц залшазом...

Абас реицәажәара ыкан уи аены, аха аус ахыыказ
рапхьака акәын. Атаацәа рфы уажәраанза иказ агәтынчра
рцәызит. Адыррақәа рыртан, сахәшыа дуцәа кылхх иа-
акылкьеит. Нас шыоук цеит, шыоук ааит – еилацәажәароуп
икоу. Урт реихшыала дадуггы илымха интыршыеит.

Сара ицъасшыаз – ирхәо азәы иахар хәа ишәошәа, зе-
ггы рыбжы нытцакны ихәытхәытуоуп ишцәажәо. Макъана
имазами, аус каалаанза идраргамар ртахым. Уи ус шакәыз
атцыхәтәан ауп ианеилыскааз.

Абас ацара-аарақәеи аидхәытхәытларақәеи ишырфыз,
мчыбжык акара тцхьан еипш, еилыркааз шеилыркааз сыз-
дыруам, аха даду инапы ақәитцазар акәхап, аус катцоуп рхәе-
ит. Абыржәоуп зеггы рыбжы тганы уртқәа рхәо ианалага.
Уи инақәырццакны ахәычымчггы еимырдеит рхәеит. Ари
заҳаз еихаракгы ахәсақәа, агәыла-азла еицрыхәхәа рәаар-
хеит. Аслан урт анибалак атцакатәи ашә ала дындәылшышь
дцон. Ари збоз дтәылхны ажәақәак наишытазхәозггы ыкан.
Уи ахәсақәа еиха ирzymариоуп.

– Анцәа ицъшыоуп, ажәабжь бзиа ихәхаз хирхааит, хгәы
иахәеит! – нандуи дадуи гәыдкыланы, ирыкәныхәон.

– Итабуп, Анцәа ицъышәшыара абзиа шәтаалааит! – атак
ажәа рхәон апшәмацаггы.

– Апсуара Анцәа иумырзын, иара шәихәапши, Апсуара
шныкәиго! – Аслан дцъаршыон цьоукгы.

– Шәааишь арахь, шәааишь! – ус ажәала реикәныхәара
иазирхозма даду, урт ихьырцшны аматцуртахь дфынеихон...

II

‘Енак агәылацәа ахацәа рәааидкыланы иааит.

– Ажәабжь ихәхаз хгәы иахәеит, тацамшы даажәгаит,
ауаа бзиақәа шәрылахәхааит! – даду диқәныхәеит урт ре-

ихабы. Уи иныхэацхьыз иакэдыргызит ицызгы. Нас тынч ианаатэа:

– Ачаразы угэы итоузеи, Кан, инаскьоугоума, иааскьоугоума? – диазтааит Едгы.

– Сара истыхытэҕыоу – ауаа анеилахам шьхалбаан ауп, – ихэеит даду.

– Ииашами, уфы аныкаала, ускан зегь ыкоуп! – иаакэдыргызит зеггы. – Ускан амшқаагы бзиахоит.

– Амш сацэшаэзом, хара амш бзиа ҳақоуп, – даду дазгэдуну даацэажэеит. Уажэнатэ ишэасхэоит амш шхауа. Уи акэым, даеакуп гэйтқас исымоу: аты абла анаиоу ацымшь иахэон ҳаа, сахьяжэыз акэап, апсуатқас аргам, атацаагара сазгэышыуа салагеит. «Ҳаи, сыпқа дызгада?!» ҳаа ифкьаса илышталло, настгы иан лыпсы... иаб ипсы ҳаа, агэшыра ауафы ихэтоугы ихэтамгы инархэоит, сара сыуацэа ґыцқэеи сареи ус ҳаибадырыр стахым. Ауа ґыц ирхара – уи ус дууп. Ҳабацэа ари аус ирмарианы иахэацшзомызт.

Дадү ицэыригаз азтэара зеггы рыгэқэа архытхытит.

– Ааи, Апсуара сакэыхшандаз! – ихэеит Дикран даақэыпсычхан. Уи ихы-иґы ианыпшуан итэулаз хьаак, ихараз гэхьаагарак. – Зеггы еиқэышэшэа иахнамтази, аха иабақоу, жэфангэашэпхьара збаны зґы еилымгаз ҳаиоызахан, инаҳампытцпшша ицеит.

– Уажэ игэхьаагоит! – иажэа ныбжьеигалеит Леуа. – Уи-моу амазара ануцэызлак акэзаап уи зыпсоу анудыруа!

– Аиеи, игэхьаагоит – зхылца ыршэны иашьталаз ҳаиоызамхеи! Уи шмазаразгы уажэоуп еилақхауа ҳаналагаз! – урт рхьаа инацитцеит Едгы.

– Аргам атацаагара злабзиаз рацэан, аха зеггы ирыцкыз, анахьгы арахьгы еиқэшаҳатны икалаз аус атақпхықэра дуун – еиднагалаз рзгы, атаацэа рзгы.

– «Апсуара сакэыхшандаз» зысхэаз убри азоуми! – иаақэирғызит Дикран. – Уажэ ишпақоу? Реилаларагы реилыттрагы мариахеит. Ицэоушьаша, анахьгы арахьгы атаацэа рус реаларгалазом. Ари псыуароума?! Кани сареи ҳахаанны иаамбахьеи атаацэа рхэоуеиқэымшэара иалацэажэаны ианырызбоз. Афганк, нас ауаа хатэрақэа адгала-

ны иалацэажэон, иаггырызбон. Ахшара змоу еилытцшыс ирымази, уи калашья змамыз акы акэымзи! Апцхэыс лтыц лдыруан. Зегь зыбзоураз убри акэын.

– Ари икалаз шэымбои, – даду иааирзыршит. – Апсуара уи ажэлар ртоурых ауп, уи ахынтэиаауа здыруада, икалап Нартаа иаадыркны иаауазар...

– Уажэа хыла ицыскоит, – Дикран иажэа ныбжьеигалейт. – Нартаа рхата апсыуаамзи? Иапсыуаан! Урт апсуатцас рхы мѡапыргон, ус анакэха, урт рацхыаггы Апсуара ыкан.

– Ус акэхап, хара ара итѡу уи атоурых хаздыруам, аха абри Батал урткѡа интересс имоуп, атцара анитцалак ититца- аит, уи иатаху усуп. Исхѡарц истаху: Апсуара ызуа иалагеит хѡа хгѡы иалоуп. Апсуаа хѡкоуп – Апсуара азра иаѡуп! Избан? Нартаа иаадыркны Апсуара аауан: азы ируан, ашьха ихытцуан, зи мцей акы иннамкыло иаауан, иаауан, ишааиу- аз хара иаахадгылейт. Иаазгозгы хѡацѡеи урт рабацѡеи ракэын. Хара хѡаан «апартия» рхѡеит, «акамсамал» рхѡеит – урт роуп икоу, Апсуара ажѡит рхѡеит. Урт ирхѡаз аахатца- ны Апсуара казыжыыз рацѡахеит. Абасала, ажѡытѡи аѡатѡи еимаздоз ацѡа хырхын, Апсуара Нырцѡ инхеит, Аарцѡ иѡаз ицѡаршьѡ иалагеит Апсуара, избанзар, уи имбазацт Апсуа- ра. Иумбац дубар дудыруоу? Дуздырзом. Нас хашшыхуейт икалазеи хѡа, хѡзтѡаахуейт х-Апсуара абакоу хѡа. Иабакоу, иахынхажыыз азнырцѡ икоуп! Аарцѡ аѡар еитѡагылаз иа- бардыруей Нырцѡ инхаз Апсуара закѡу! Итѡабыргытѡкѡа- ны, иумбац дубар дудыруоу?! – Хампалуп дахьудыруа!

– Иумбац цхызлаггы дубазом! – ихѡеит Дикран. – Апсуа- ра апсуа бызшѡа иаѡызоуп, иааипмырѡязакѡа абицѡараѡа еимырдалозароуп. Ианааипѡѡа, Кан ишухѡаз еипш, иара здыруа ишрымоу Нырцѡ инхоит, Аарцѡ азѡггы издырзом. Урт уажѡшьѡа даѡа милатуп, даѡа цѡасуп, ѡѡабзуп ирымоу. Нас урт шыѡѡсѡѡак рышьѡахѡ Нырцѡи Аарцѡи ааикѡшѡар чан-чаны еибакны рыбаѡѡа тѡбахуа иалагоит: уара уап- сыуазам, мап, уара уоуп иапсыуам хѡа.

– Дикран сгѡы иаатѡхѡааит! – ихѡеит даду. – Убри хѡ- бацѡа иахдырбаз тѡацѡаратѡ мыхѡак-ныпѡхѡак инадыр- кны амачсѡѡ акынза акы аабжѡамыжѡзакѡа зеггы кѡстѡит,

ахэыцкэа ирбааит, ирахааит, иалагэыргэааит. Урт харгыы иныкэаамгои, аха зны-зынла убарт амачсачкэа рыгэхэаа анахкым ыкоуп акэымзар, – ифэ икэшахатхеит Дикран. – Аха, умбои, амачсачкэа рылоуп Апсуара злеибарку, урт акакала икахажэуа халагар, нас хадара змоу адугыы хнад-гылоит.

– Амачсач угэы аназымбыл, аду уеафэушыаауа укоума!
– ихэеит Едгыы, иаатэылхшэа. – Укэытцареи, убоуреи, уматцуртеи, укэаскэеи – арт акы кажыны егыи узеикэырхо-ума?!

– Уара ахэацапшь алакэа тнахызшэа хцэажэоит, аха сгэы зыргэгэо даеакгыы ыкоуп, реицэажэара ахырхарта ипсахит даду. – Иахэа еипш Апсуара азэлымхара артауа сымбацт. Уи ашколкэа ркынгыы иртцоаап! Урт Апсуара агэбылра ддыркыр, хара хыхынзарымоу изызгыы шыақэдыргылоит, нас уцшыр, анафс хара хаткысгыы иныкэырго иалагоит.

– Ах, Кан, уфэ изхэаз чашэла итэызаргыы! – ихэеит Ед-гыы. – Аха сара шсэазтаар стахуп: иахэатэи афэр зеипцпроу шэымбазои? Абарт роума Апсуара шыақэзыргылап хэа шэ-зыкэгэыгуа?!

Аамтацк акара иаршанхеит уи иаахжэаны икэиргылаз азтаара. Дасу иара итэала уажэ афэр ракэын изызхэыцуаз.

– Ишахаазаз икоуп, – ихэеит Леуа иеыртынчзаны. – Афа-ри хареи хаибаркны хазмаз Апсуара акэын: дара рыбақэа тырхаха хара иахзыпшын, хара иаххэауа дара рзын изакэа-нын. Анахгыы арахыгы хайцхыраан Апсуара кахажыт, афэр ишышэтаху шэыказ хэа раххэеит. Уажэы хашшуеит изеипцпроу шэымбазои хэа – дара ишыртаху икоуп, хара иахтаху дара ирыздырзом.

– Леуа, угыы умхэан, угыы умхэан! – имеикит Дикран. – Едгыы, уаргыы уиашам! Уара цэыхацэыфарақэак ракэ-хап зызбахэ умоу, аха Апсуара зегыы иаукарыжых, уи каз-мыжыыз рыхшара урыхэапши, уареи сареи хаткысгыы Ап-суара ныкэыргоит. Урт ракэзами ари аибашыра ду афэи Апс-ны еикэзырхаз!

– Уа уиашоуп! – Едгыы иаразнак дхэатцын, диқэшахатхе-ит!

– Уара, хаззааиз ххарштны хамѡахнакызеит!.. – уажѡранза тынч ирзызырѡуаз Хыырбеи аецныхѡа ныкаитѡан, реицѡажѡара ааикѡихѡалеит. – Кан, апсуатѡас атаѡаагара уалацѡажѡон...

Зеггы рылапш даду иахь иниаргеит. Уи дааипххэыцын:

– Аиеи, уи сазгәышыуан, аха лымхәтәск соун, кыр сархәыцит, – ихәеит даду. – Хтаца хәычы лахәшьеихабы аонра дымцацкәа дыказаап. Апсуатцас игәгам, лахәшьеихаб дшыкоу аргамә лышьтра. Сара сгәы итан шәыгуара сгәапхәит, мап сцәышшәымкын хәа аргамә ауафы дырныстцарц, аха уажәшьта сгәсмыргамар акәхәеит.

– Аа, апсуа кэаматцама иламыс мацараха ишыкоу!
– ихэеит Едгы. – Уажэшыта аригы «мачсачуп» хэа икажь!

– Ари иеипшума «амацсацкәа» ажалар ркәышреи рыла-мыси надкыланы икаҳажьхьоу! – ихәеит Леуа, – нас уцшыр атәымуаа ртаскәа изырхынхалауазеи ххәахуеит: ауафы таск ныкәигозароуп – ма иара итәы, ма даеазәы итәы. Хазхәыцхьоума хара атоурых аҭацхьа ацәгъара икаҳтцо зе-ипшроу? Уара утәы анурз, нас мышкызны, арт зустада, тас рымам, қьабз рымам, иабаанагеи хәа хтәылрымхуеи! Уи иахьа хазхәыцума?

– Иубама «амачсач» ҳахькылнаго! – ихәеит еиҭах Едгьы.
– Уажәоуп үи саназхәыц...

Абас атацаагара инаххэааны краамта Адсуара иала-
цаажэон айгэылацэа. Сара истахызггы уи акэын. Исзым-
дыруз шака сахазеи уи аены!

III

Абас айтәнеи аиракэеи адныхэаларакэеи ртцыхэа
анптцэа, ачара аеазыкатцара иалагеит. Дадү икайтцараны
икоузеи, ичкэынцэа роуп зегь кэзтцэ, аха, мап, уи иуама
– зегь иара иүс рылоуп!

– Ачаразы изаххэауа рсиа кӱхтӱроуп! – ихӱан, уахык зегы хаидикылеит. – Иахӱа ауеи агӱыцхӱеи зегы еибазырбо чароуп, сара уак иахасабала чарак аҕы исазхӱахӱоу зегы ирасхӱароуп! – дтаны икӱаиргылеит зегы реапхӱа.

Даду ишихээз еипш, асия ианыртцеит зыхьз ихээз зегьы. Нас ииасуеит афызцэеи ақөлацэеи рахь. Уақагьы дасу иитә-ху анитцон. Атдыхәтәан еихшыаланы илахәацшызар, мыцхәза ирацәаөхеит. Хыцъара ишаны хәтәк ацрыхтәуп рхәеит, аха асия антцара мариоуп, иуадаөу аныхроуп. Абрақа икалеит ахәоуеикәымшәареи аймак-аиҕаки.

– Сара сыуацэеи сықөлацэеи шөрыламкысын! – иа-ахтцәаны ргәыреанитцеит даду.

– Мап! – рхәеит егырт. – Уара уқөлацәа ҫынтә-хынтә ачаразы ироухәахьейт, уажәы уааркәатц. Ауацәагьы, игәакьазоу рыда, инеихышы-ааихышы азәгы иаххәазом.

– Нас, изашәхәода?! – дьтцкьейт даду.

– Хөызцәа, ҳақөлацәа, – атак картцеит аишыцәа, – ачара ззауа рөызцәа рацхьа инаргыланы.

Урт ирхәаз рахәшыцәагьы анадгыла, даду дгәаан, илабашьа ааитцшыуа ддәылтцны дцеит. Пытк анаатц, са срышьтит, даду даага хәа. Мап-чап ихәан, аха уара ишутаху икартцоит, уаала анысхәа, ҳамтакты дхәыц-хәыцуа дгылан, нас ашышыхәа дхынхәны иҕааихейт.

– Уара, ахәыцкәа реипш угәааны ушпацо! – даду акы ихәаанза, аепныхәа ныкаитцеит папа. – Ирацәаөхеит, ҳсия ҳаркьаөроуп, уаха акгы!

– Ирацәаөхеит, ииашоуп, ҳазтагылоу аамта гәатаны, ауаа ихәтәарымшыо каҳамтцароуп, аха сыуацәа роума имыцхәаз?! – дхьатцуамызт дадугьы. – Нас уатцөы ҳахьа-аикәшәо ишпарасхәо?!

– Уара ууацәа ҳара ихәуацәазами? – папагьы дхьатцуамызт. – Агәакьацәа уаө дынҳажьуам, уара неихышы-ааихышык урхьнымҳалан. Уаатәеи ара, ахы инаркны сагхьойт.

Абас еиҕыхарала, еимакы-еиҕакрыла, еикәшахатны асия шыақөдыргылейт, даду дақәыршахатны.

– Уажәшьта шәзырҕи! – ихәан, даду иааирзырҕит. – Ачаразы ҳауацәа ираххәаанза атаца дыбжьаагароуп.

Ари баша ишимхәаз дырны зегьы ҕымтзакәа инеиҕацшы-ааиҕацшит. Дадугьы уи зхихәааз ахәара дахымц-цакит.

– Ачара аенынза хаапшыр иауеи? – зегь рапхьа дазта-
аит сахэшбаду.

– Хауацәа ҕыцкәа рахатыр батәуп, – ихәеит даду. – Ача-
ра шаауа урт ркытанза иназоит, уагы хауацәа нхоит, урт
азтаашт тацас иааргода хәа. Уи дызустоу ари лоуп рхәашт,
арахь имазоуп ахьзуп! Уиакара имхәыцуа азәы ачара хзу-
музои хәа лаб диазтааргыы ауеит. Уи ауаф иуара хгәапха-
зар, уажәнатә иахатыргыы аабап!

Дадү иихәаз азәгы акы ахимхәааит – еилкаан зегы.
«Апсуара ухәеит хәа, ажәала ирхәо анафс гәылагы еиба-
дыруазаап!» – сгәы иаатысхәааит сара. Абас икоу рзакәхап
Апсуара акәаматцама хәа изышьтоугы.

Абасала, иаалыркыаны атаца дыбжыаган, Пицундака
идәыкәахтеит. Анкыа Урыстәылака ирышьтлон, аха уажәы
ахәаа аркуп, иара Урыстәылагы хәаанырцәхеит рхәеит...
Урткәа даду хәаас иауимаз, иара итәы кәитцон: атаца дшыр-
газ еипш, цәкәтак даахан ишыны, игәыла-изла матцурала еи-
лаз дрыпхьан, рхәы кәитцеит. Икоузеи уаха ара, узхапхәазеи,
Кан, хәа азәгы дымтәазеит – икалаз ахтыс зегы ирдырхьан.
Уигы акәым, урт гәыла ирдыруан ус зыкартазгыы, убри
азакәхап, даду икәныхәареи идныхәалареи ирчыдахаз, «Из-
бан ус зыкәашәтәз?» хәа азәы иааиҕыттымшәеит. Мамзаргыы
ачара аены атаца даажәгар еигыымзи хәагы рымхәеит. Сара
урт «акәаматцамарақәа» зегы ирызәлымхау уажә еита агәра
згеит даду иизбаз ус ихы иаатәшәаны ишыкамлаз, уи апсуа
ишиказшьоу, апсуа ишиламысу, уи шапсыуароу. Дадүи хтаца
лаби шеибазымдыруазгыы, агәра ганы сыкоуп, икалаз шыка-
лаз уигы гәыла ишидыруа, избанзар, уигы дапсыуами, ап-
суатцасла дымхәыцуеи, ус анакәха, уигы еиликаауеит икалаз
ахтыс хатала иахатыр абара ишазкыз. Ицъашьатәуп аиашаз:
атаца лаб иахатыразы заа ипха дыргеит! Ари иататәахыз
амаза цсыуамзар азәы изеилкаауам, цсыуа гәымзар даеа
гәык иазеилыргом.

Аригы схазы ҕыц иаасыртыз акоуп. Апсуара ухәеит хәа!
Шә-дунеик амоуп, шә-цапхак рҕоуп: урт апсыуамзар азә-
гы изаартзом, адунеикәагы цсыуамзар азәгы изеилка-
азом...

Иааицхырааны рхэы дырхиан, илахатэеит. «Анцэа улцха хат!» хэа акака анырк ашьтахь, даду иааирзыршит:

– Уаха сызшэыпхьаз ижэдыруоуп: атаца даазгеит, ачара зуеит. Ачара иатаху ишэкуа-ишэшьтуа аказы шэеитца-сырхом, аус злоу уи арееироуп, аиёкаароуп. Уи зусу шэара абра итэоу шэоуп, шэара шэоуп ахьзи ахьымзги зду. Иахьа амза акуп, ъажэи ааба хэа азызызбеит, шэгэы ишцаанагои? – иажэа ркьаёны зтцаарала ихиркэшеит.

– Ибзиоуп, амш бзиа, атцх бзиа Анцэа ихатэашья!

– Иабаргузеи! Ачара Анцэа ианхатэеишья, уи аматцура хазхиами!

– Ус анакэха, мызкы аамта шэымоуп, ишышэтаху шэус-кэа еиёышэкаа. Уажэы тэыццакэак хьыржэша атамата далсхуеит. Едгьы, уныхэазааит! Уахатэи хайшэачарагьы мѡапга, хэцхьа ишытоу хчарагьы напхгара азуы, – даду да-атгылан, иатцэа ныкэиргылеит. – Уаха Ацсуара, ацсуатцас хэа кыр ххэахьеит, сара счараёы хадара амазар стахуп убри ажэйтэтэи хэцсуа чара иамаз ашэахэареи акэашареи. Иахьа уигьы еиёкаатэуп, анкьа акэын ахала ианыкалоз. Убригьы шэаазхэыцыр стахуп.

– Ииашоуп, ииашоуп, Кан, иухэаз хакэшахатуп! – рхэеит агэылацэа ражэа неиларыцсан.

– Аамта иалухыз бзиоуп, – ихэеит Дикран. – Шьхалбан! Ачаихыхра ахыркэшарахь инеиуеит, аеафратагалареи ажэтаареи наф инаскьагоуп... Даара сгэы иахэеит ажэйтэан еипш ацсуатцас ачараура хэа иухэаз. Абри атахмада иубо сқамсо акэзаргьы, сықэланы скэашоит.

– Кан инаиркны зегьы хэркэашоит! – ихэеит Леуа ибжьы тганы. – Шэшыкэашогьы аамбари!

Аишэачара иахатэаз атцх кыр инаргеит: ажэабжькэа рхэеит, аполитика иалацэажэеит. Аполитика анысхэа, игэы иалсыргьы, америкатэи апрезидентгьы критика хэычык-гьы изыруит. Итэылаёы иускэа зегьы кайтазшэа, рхэеит, даазқэылаз Кавказаа хускэа дрылацэажэо далагеит, рхэеит. Уигьы акэым, Кавказ иқэынхо ажэлэркэа шьоук игэац-хошэа, шьоук игэампхошэа акы даёуп, рхэеит. Ажэакала, ицъам злам имхатэ алеитцоит хэа иаёпнырхэеит. Мачк

ирцъбараны изхэатцэкъаз Дикран иоуп. Цабыргуп, уи ускан кыр икъафгъы кайтцахъан, аха усгъы игъы итаз ауп иихэаз.

– Иазхоуп уажэшъта, – ихэеит иара, – ала еилыхны атэан рытара!

Абасала, уи ауха хчара ускъагъы адунеитэи аполитикагъы збаны, ркъафкъагъы картдан, дасу рыфныкакэа рахъ ицеит, ргэы ртынчны.

IV

Афхэара змоу аамта ирласны иаиуеит – иаины иаахадгылеит хчара амшгъы. Зегъы рыгэкэа хытхытуа иазпшызар акэхарын, аха сара акалашэа сгэы хытхытуан. Уи зыбзоуразгъы ачара афхэара анартоз даду иихэаз ауп. Сара исызбейт даду снаидтэаланы цкъа еилыскаарц анкъа атацаагара шыкэзи уи ачыдаракэеи. Ус иагъыкастцеит.

– Анкъа атаца еыла дааргон, – ихэеит даду. – Акытафэы, иара убас жьрацэаралагъы иалпшааны атацаагацэа рызбахэ рхэон, аихабы дрыртон. Урт зегъы, шамахамзар, ашэахэареи акэашареи рылазар акэын. Азгэбцэа иеыжэызтцэ-иеыжэызхуа, ирхылапшуа афызцаагъы хазы ишьтырхуан. Атацаагара хтыс дуун, ныхэан! Ускан, шамахамзар, аргаман атацаагара. Рцашъа-раашъа, рхымфэацгашъа абзыцын зегъы ирылыфуан. Акытакэа ирылсны иахъаауа агза-ахэа «Радеда» хэо акэын ишаауаз. Уи даараза агэышьтыхра атдан, еихаразак арпарцэеи атыпхацэеи рзы.

Харантэ «Радеда» бжыы шаарахаз еипш, ацшхэцэы атэы иахатцаны агаз изаашъны алашаракэа адыркуан, саси цшэымеи зегъы дэылтцны атацаагацэа ирцылон. Урт акэкэахэа ихысуа, агэара иааталон, «Радеда» шырхэац ихэауа. Ахатцафыза атаца длывагылан, урт рышьтахъ игылан атаца лчамаданкэа рехыхэда икэыкны изкыз арпарцэа. Атацаагацэа аддыхэа ианеыжэтцлак ашьтахъ ахатцафызагъы длыеыжэтцны, атаца лыжэфа датцагыланы деыжэихуан. Нас уи атыпхацэа дааргэыларкуан. Атацаагацэа рыгэкэа аарымхны иргон, дара аайдгэыпланы «Радеда» шырхэо амхарахыы иааскэон. Уака иаатгыланы акэашарахъ ииасуан. Атдыхэтэан акамакэа еихэдахышьны

амхара ашә иаалагылоз арпырцәа инарыбжысны аҭаца дныѿнаргалон.

Адырѿаены акәын ачара. Уакагы хадара аман ашәахәа-реи акәашареи, еихаразак аҕар. Аҕар рахытә азәы икәаф катцаны, хаи, дубара укан!

– Нас, изыркәатци уртқәа зегы? – даду иажәа снацыѿле-ит. – Шака итцас бзиази!

– Амашына анцәыртц – зегы уи иахынхәлеит, – ихәе-ит даду. – Амашына анысхәа, «Волга» акәу цыушьома, аи-дарашытыхга «полуторка» хәа иашытан. Иҕыцымзи, аҕыц зегы ахынхәлоит. Нас ақалақы ақытәи еилахәит, атәым милат хәлахәит, урт харцәыпхашыаны хәычы-хәычла ашәахәареи акәашареи харкәатцит. Хәзцәыпхашыаз хәа икоу хтцаскәа иреигу ссирк рымаз цыушьома, аха хара ес-нагы хыи кәнахшыон – уи ауп икалаз.

Дадү исеихәаз ажәабжы сгәы архытхытит: «Шыри уи ачара иалапшны избалак!» – сгәы иаатысхәааит, аха нас уртқәа зегы шыкарыжыыз анихәа, сгәы снархыт. «Избан? Избан?» – уажәы-уажәы сгәы итысхәаауан. Аха уажәы даду адтца иритаз ашытахы сгәы хытхытуа сазыпшын: Изеипшра-хозеи хчара?!

Амш ссиршәа ибзиан. Шыжынатцы маттурала еилаз ххә-бла зегы еицрыхәхәа хгәара иаатәлеит. Дадү илабашыа итдарсны агәара агәта дгылан, иааиуа зегы бзиала шәа-абеит хәа рахәо, даргы уалагәыргәааит хәа икәныхәоит, нас шыжыхыа хианы иахыикоу ашыапахы рҕынаирхоит – уи даҕуп. Атцыхәтәан иаргы дниины рханы днатәеит.

– Амла шәеашәмыркын, акрышәфа, акрышәжәы, – ихәе-ит иара. – Иацы ашытәакәа рышыраҕы мацк сышәпырхагахе-ит, аха иахыа изакаразаалак абанс-абарс хәа акгы схәом...

– Избан, Кан, узахпырхагахаз, – ихәеит Едгы. – Иухәаз иашоуп: ашытәкәа шыны акәац кнаххар, уахыки енаки рыла акәац аҕыама аеиҭанакуеит. Ашытәа аашыны, иааиҕыкыкыа инаганы интатцаны иужәыз – убри ауп акәац кәаццас аҕыа-ма змоу! Уи азәгы мап ацәимкзеит.

– Аиеи, дад, Едгы, сара истаху: ачара чаразтәуа ачарау-аа роуп, урт зустцәада? – ууацәа, утахцәа, уқәлацәа, уқыта-

уаа – гәыкала иузыкоу. Урыпхьеит, ачара сымоуп хәа. Учара дырцшзоит, ахаршәгы ршәоит. Ус анакәха, енак абарт ауаа уара узы ианаапса, излаулшо ала агәахәа роуртә икатца: из-хаурпхьо ачеицъыка агъама аمانы, арыжәтә акәзар «Анцәа ишишаз», ахапцъафы еипш, ицкъаза иканы, настгы шыбыжъон ауафы какалк аникуа аамта иакәыршәаны рхәы илахатәо – абри ауп истаху.

– Ус ауп, уара угәы ишаатаху икахтзоит, акагхажьуам! – ихәеит Едгы. – Уажәы арака атамада иалхра атахзам, уара цәыцакәак аанкыл.

Дадү атцәа аакәихит.

– Сара азәы далкааны дысныхәазом, – ихәеит иара. – Шәныхәазааит зеггы, Едгы, уара иухәтоуп, акака дыркы. Шәареи сареи хчара уатцәоуп, иахьа хматцуцәоуп, хьымзгы Анцәа ихәумыргааит...

Асаат акы инаркны ачарауаа еицрыхәхәа рәаархеит. Амашынакәа агәар итарыжылазомызт – урт ахьдыргылоз атып рзалхын, анкьатәи аехырцарта еипш, уахь амәа икәызтцоз ауафы дазкын.

Дадү «априказ» икаитцахьаз ала, папа амырзакан-архәафцәеи адауласфеи ааиган, ртып ылхны ашәшьырафәи инаиртәеит. Амырзаканархәафы хәычы-хәычла апсуа мелодиакәа ырхәара далагеит. Ари иаразнак ачарауаа аднапхьалан, иаарыкәшаны илагылеит. Урт гәахәа дула амелодиакәа ишырзызырфуаз, иаалыркьан амырзакан абжы ааитанакит, адауласыфгы, апыккахәа, еышьтыбжытцас, ирццакзаны идаул асра далагеит. Уиакәхеит, арпызбаки апцхәызбаки идьрны иаакәлеит. Хәычгы-дуггы зеггы рхы-рфәи еихаччон, урт рказара агәахәара ду шырнафаз удыратәы. Ус, арпыск иеизнымкылакәа днарыбжыапрын, икәашоз арпыс изгаб дааимдаан, лымфакәа еихытцәтцәо длывапыруа даакәлеит. Дшьяцәхартәны мацаракәын уи дшыкәашоз. Уажәшьта азгабгы дыпсахтәын – ашырхәа даеа пхәызбак дпыруа даакәлеит. Асасцәа иааихьаз зеггы еикәша игылан, арцарцәеи атыпхацәеи, ахацәеи ахәсеи уажәы-уажәы реыпсахуа акәашара иафын. Урт зеггы еиндатлон, рказарала ирыхәапшуаз ажәлар дыргәыргъон.

Краамта сырзыпшуан гəхəа дула, аха сабанзапшуаз ус, саргы скəашар акəымзи, сашьцəеи сахəшьцəеи ааидыскылан, сара рапхьа снагылеит. Сыпшуп иманшəалоу еимгеимцарак збозар хəа. Ус, сыпшызар, сахəшьаду дыкəпраа даакəлеит. Уи ланшьа иакəын дызцыкəашоз. Рахатыр баны хамтакы сєыскəжеит, аха нас, сьєсызнымкылакəа атрымхəа сыпан, икəашоз рыбжьара адыххəа сшьацəкьаракəа срыкəгыланы еимгеимцарак акəа саатгылеит, нас сахəшьаду слывагьєжьуа саакəлеит, аха сшьапкəа адгьыл ус зны-зынла иныкəсуан акəроуп, еихарак ахауа салан, мтцəжьəада спыруан. Ус, сыпшызар, сахəшьа Амина лнап хəычкəа ираамсташəаны, лшьапкəа реиха «иркəашо» даасывагьєжьит. Уи дылпсахит Мака, нас Ирма. Арсоу сшаапсаз аниба, ажьацаркьа еипш, атрымхəа даахабжьацалан, Ирма длыцкəашо даакəлеит.

Абас еиндатланы, азəи-азəи рєыпсахуа, ишыкəашоз, агəашə шыказ уакьанчакьанбжьык геит – атаца дааргазаап! Амашьынакəа агəара итамлазеит – даду ус «априказ» кəитцахьан. Əажəафьык ракара арцарцəа неин, атацаагацəа амашьынакəа иаартытцзи дарєи еикəша иаагылан, «Радеда» аацəрыргеит – ахаан чарак афьы исмахацыз атацаагара ашəа. Урт убас ихааза ирхəон, ансамблькгы ус ирызхəомызт. Атаца лфьызцəаггы ларггы ашьшьыхəа амашьына иаатытцит. Ахатцафьызеи уи ифьызеи заа рмашьына итытцны инаскьашəа игылан. Аштəфьы акəашара иалахəызггы ахəапшцəаггы уажəы аштə агəахьы иааскьаны иаагылеит. Ус «Радеда» зхəоз апхьа игыланы ашьшьыхəа рəаархеит, урт ирышьталаны иааиуеит азгəбцəа, атаца дрыгəтылак. Сара сакəым, ачарауаа зеггы аршанхеит урт рашəахəашьа, шьоукггы неин инарылагылан, ашəа рыцхəо рфьынархеит. Зеггы лыхфьыхын, зеггы рхы-рфькəа еихаччон. Ашəахəацəа акəаскьа апхьа ианааи иаахəны иааикəагылан, рашəахəара аркəашага нацыртцеит. Уи акəын, уажəраанза «арепетичия» кəзтцоз ашырсырхəа иаакəлеит. Сыпшызар, дадуггы изымчхəзт, илабашьа ларсны дыкəлеит акəашарахь. Даду ианизымчхə са исычхəауа сыказма, ашырхəа снаидыхьылан сивагьєжьны акəашара салагеит. Даду знык дыкə-

гьежъаанза, сара хэынтэ сықәгьежъуан. Агәақьхәа анап-
инкьабжь игоз сгәашьамх артарын, зынзаск спырзон. Уи
ала иххәркәшеит акәашара. Нас еитах «Радеда» аацәыры-
геит. Уи иаанагоз атаца лымфә анагзара акәын. Нанду уи
дылзыпшыны амардуан дафәгылан, цьамк азна ацарафьр-
пи аканфети кны.

– Хьи-разнылеи хәфната бшьапы еихабгааит, нан,
схәычы! – лхәан, лцъам лнапы ааншьыланы, ахәйтцәхәа
лыкәыпсара далагеит. – Быцстазаара канфетхааит!..

Хара ахәычкәа хамтарсны ишьтахцауан. Абри аамтазы
папа итапанча аатицаан, атдық-атдықхәа ахысра дналаге-
ит, атаца акамакәа днарытганы аоны лшьапы нхыргаанза
дхысуан.

– Абри ауми апсуа тацаагара! – ихәеит уаф быргк, ибжы
фахаракны, иибаз аланарцшыра деигәырғаны. – Хәцсуара
Анцәа иумырзын!

– Анцәа иакәзам Апсуара зырзуа, хара хауп! – ихәеит
даеазәгы. – Анцәа уихәала, уи бзиоуп, аха Кан иеипш, уац-
суарагы ныкәгала, нас изуазар убап.

– Саб сидам са счарагы абас еиғысымкаауазар! – ихәе-
ит зчара афхәара атаны иказ даеазәгы.

Абас ачарауаа лахәыхза, ргәы иахәаз концертк баны иа-
адәылтцызшәа, азәи-азәи еихәлаччо иаaidгылеит.

Абри аамтазы Дикран урт ааирзырфын:

– Хасасцәа шәхаткы, шәхәы хиоуп, хшәыхәоит ана-
пызәэарахь шәаairц!.. Шәаai, шәхаткы сцеит, шәаai!
Шәара аихабатцәа апхьа шәнагылеи! – ихәан, ихата рапхьа
днагылеит ихьырцшуа.

Ачарауаа агәырқьхәа еихеит, саатбжакгы иагым-
хакәа ашьаца ытцыртәаа илатәеит. Дадү аишәачара аханы
акәардә чыда ргыланы атыц изалырххьан, днеины днатәе-
ит. Уажәы зеггы азыпшын хадара змаз аус – дадү агәатцәа
кны иныхәара. Амацуцәа рылагьежьын, ачарауаа ргәыреа-
ныртцеит рхәы рнапы адыркаанза апшәма ажәа шимоу ала.
Агәи агәатцәеи атәы иахатцаны дадү иаaidыркит, атцәала
афгы наиртеит. Ари иазыпшыз ачарауаа ладагы фадагы
иаaизызырфит.

– Анцэа абзиара хатэашья, Анцэа ду улцха хат! – даду ибжы ашьяца инытцэџит. – Иахья сыџната иаанагаз атаца хэычы бныхэазааит, быцсынтры духааит! Дымшны сыџната даанаган хэа бзысхэартэ Анцэа бсатэаишьяаит. Иныхэазааит дааза-дыхьча дысзаазышьтыз атаацэа. Сыуацэа ыыцкэа уажэнатэ сыгэбылра рыдуп, дарей харей касышлей хтырпашлей айтэнеиаира Анцэа ихатэеишьяаит!

Абри иныхэара ашьтахь, иатэца ныкэиргылан, агэи-агэатэеи сак-сак аарымхны, аџы нарыкэйтэан:

– Сқытауаа ааизганы абри иаласыртхацьяанза стэца хэычы цыа-цхзы Анцэа ибзааимгааит, – ихэан, инаџсан игылаз ахэырма ашьяпы аимџапараџы инаваитцеит, нас да-ахэын, иатэца аакэихит: – Ауа- агэыцхэы, аџызцэа-акэла-цэа истааз, иахья счара зырцшзо, исыцгэыргэо, итабуп даараза, абри аџыза агэыргыаракэа шэтаалааит џнатала, чарала «итабуп» еibaххэартэ Анцэа ду хаикэиршэааит! – ихэан, дџахан, иатэца ыжэны, инацитцеит: – Шьта шэхэы шэнапы ашэыркы, гэацхара-чара шэоуааит! Сара арака абыргцэа тэыцакэак хзыркыша азэы ушьтаншэа иныхэаџа скуеит, шэара дасу шэахьтэоу ишэтаху атамадацэа алышэх, шэеибаныхэа, шэкыафкэа кашэца, шэычча, шэыхэмар, ашэа шэхэа, шэкэаша – урт зегы ачара иацу гэыргыароуп! – ихэан, иажэа хыркэшаны дтэеит.

Рацхьатэи асаат, иаацэоушьартэ ачара ашыкыбжы гэгэан: атамадацэа алырхит, урт рацхьатэи аныхэаџакэа шытырхит, еибазымдыруаз хэычы-хэычла еибадыруа иа-лагеит, еибадыруаз еилатэазеит. Урткэа зегы аайдкыла-ны санрызхэыцуа, даараза ицъасшьоит ацсуа чара: ажэлара хахэитра рзаазгаз рзеипш ныхэак аџы еикэшэазшэоуп ргэалаказаара шыкоу – зегы ччоит, зегы лахэыхуп, рхаткы кеибаршэом. Урт анеибаныхэауа урзызырџыр, абри ауаџ уажэраанза деилкаамкэа дзыкоузеи ухэап. Сара снарылс-аарылсуа зегы сырзызырџуеит, зегы срыцклац-шуеит. Урт ирхэо-ируа зегы шиашоу, рџы иаатшэо, ипса-баратэны ирхэо ажэоуп. Ацсуа чара тызтэауа этнографк,

арт уатцэы иртэаны драцэажэозар, еитахэаны акы иархэоит акароуп, арака уажэы избоуи исахауеи акыр рхэараны ико-ума! Артқаа зегы убла иабароуп, улымха иахароуп – ажэа-ла еитахэаша рымазам.

Афбатэи асаат ахь ианиас атамадацэа азэы аныхэаҕақэа данрыхныхэа, «Уыра!» аацэыриган, аҕзаахэа ирхэеит. Ата-мада дзыхныхэаз х-атцэак ижэаанза «Уыра!» рхэон – ажэра игэадырпхарц акэхап. Ус схэеит хэа, ачара иацу агэыргъара афыжэрагы угэанарцхозаап!

Ус «Уыра!» инашьтарххны акеихэа азэы «Ачарашэа» аатиркэеит. Ашэа зхэозгы иззымхэозгы зегы аҕзаахэа инаицдыргызит. Уи ашэа убаскак ирхааны, убаскак иргэык-ны ирхэон, мтцэыжэада уарцыррын. Инагзаны ишаархэаз еипш, рнафстэи агэыц аҕы даҕазэгы акеиҕхэа иара убри ачарашэа аацэыригеит. Уи хиркэшоны еипш даҕазэы «Оз-бақь иашэа» аатиркэеит. Ус ана-ара – ашыаца зегы амечанакит. Инеитак-ааитакүа дасу рбафхатэра иатцаеырба-ны еиндатлон. Атдыхэтэан аркэашага ацыртқан, агэакыхэа рнапы ааиныркэеит. Хамтакты аркэашага ашэа рхэон, аха акэашарахь азэгы дықэымлеит – икататэын актэи ашыаҕа, уи рзымгэаҕуашэа анызба, «ха-а!» – схэан, ашы-рхэа снықэлеит. Уиакэхеит, гэыц-гэыцла ашэа ахьырхэоз азэы акэардэ дахыууаит, ҕазэы аишэа дахытцит, агэакыхэа акэашара иалагеит. Убаскак уи акэашара аеартбааит, ача-рауаа рыбжафык ашэа рхэон, рыбжафык кэашон. Уигы акэым, ашыаца антытц иказгы реаларгалеит, урт еиха-разак ачкэынцэеи азгабцэеи ракэын. Урт акэашарақэа зегы убаскак ргэы архытхыттит, зарцысра згэатцаҕы иҕыхаз абыргцэагы ашырхэа инеин иқэлеит, уимоу, аматцуцэагы иаабжыркыаны иқэпраа ирыцкэашаны рус ахь ицон. Абас знапы еинкыаны аркэашага ашэа зхэоз иаапсаанза кэаша-ран изҕыз.

Абри ашьтахь ана-ара атамадацэа рыбжықэа неила-рыпсеит: «Уажэы хатцэақэа харзыхынхэып, хатцэақэа!»

Аха усқан ачарауаа рееифыршахьан: зчаратэ уалпшыа фышэачарала иназыгзарц зтахыз атахмадацэа ирхыпш-

ыкан, агэылацэа згабцэакэак иааихъазгы аҫаца илывагылан.

Даду ихылца ааихихын, Анцэа ду дихэеит хҫаца хэычы агэабзиареи, амшьтабзиареи, еснагы агэалакара бзиеи литарц азы.

– Дад, шыапымшла ҳафната быфнанагалааит! – ихэан, ихылца ихатцаны днеин, лхы днагэзит. Егыртгы убас апсшэа лархэеит. Нас даду аҫаца лнапала иҫалтэаз афырцбан аакэхны длықэныхэеит. Афырцбанкэа кны илықэныхэеит зегы. Уртгы ракеым, нандугы афырцбан лдырkit.

Уи аены ахабла аматцуцэа ирчаран. Еихышэшэа-еипышэшэа рацхэа иааиз, иахьатэи ачарауаа рхэы архиара реыназырkit.

– Иаацёушьартэ уи аеынгы гэыргъара-ччаран хгэарата иказ: ҳара афар ҳакэым, абыргцэагы урыхэомыт акэашарафы. Иацтэи хчара изакэымшэаз сасцэакэакгы хҫааит уи аены. Уртгы ашэа рхэеит, икэашеит, дара излархэаз ала, ааигэасигэа уи афыза агэахэа чарак афы ирмоуцт.

Абасала, хчара, ныхэа дук еипш, имоапысит. Убри иалтцшэаны нандуи дадуи зны-зынла икартцоз «ацтэагы» атдыхэа ааптэеит: Ҳафнатазы анцэа дишазшэа, уи аматцуразы лани-лаби даҳзыраазазшэа, хҫаацэа ду даалагылеит апхэызба бзиа – хҫаца цшза!

– О-о, дад дбыкэыхшоуп! – ихэоит даду шыыжы хэылцази аоны даафналацыцхэаза. – Бацалацэагы баргы хыршгэыршк шэыхьраны иказаргы, сара исыхэааит!

– Нан дбыкэыхшоуп, бызхылтцыз бзыраазаз сара сзы акэын! – лнапы лыргьежьюеит нандугы. Уи лҫацацэа амтц рыхлырцраауам, цъара акы аарыгхаргы шака ираепнылымхэаша: ма лхала икалтцоит, мамзаргы иааркэымшэышэны: «Нан дызкэыхшоу, абри абас ибзыкатцозар», – лхэоит.

Абас агэыргъара ду лыцны, аацынтэи ажэтыс еипш, ҳафната даафнаприт апшьбатэи аҫацагы! Уи Хьтыс ҳэа ахьз чыдагы лыртеит – аҫаца хьзы. Ус икоуп Апсуара.

15.08.97 ш.

АХАРШӨ

Аңцәажәара

Ачара ашытахь, даду иаапсарақәа ааихаирштны, ох, гәышья хәа тынч данаатәа, хәылпазык снаидтәалан, сиязтәаит:

– Ауафы ажәлар еизганы ачара иуеит, ачарауаа ахаршө ршәоит, изахьзузеи «ахаршө»?

Ишьамхы еиқәыршө ибга кыдтаны дтәан даду, ахышө ахь дыпшуа. Хымпада уи уажәы акы дазхәыцуан: иҕалап иахьатәи амш иалеигтаз иус-ихәыс еихишьалозар, мамзаргьы уатцәтәи амш дазхәыцуазар. Ихәыцра даалтцын, илапш са сахь иааиеигеит.

– Ахаршө – ахаршө ауп, уаха иарбан?! – ихәан, сызтәара мацк иңьашьашәа дсазтәаит, ахаршө акәымкәа, «ачара» захьзи хәа сиязтәазар еипш иңхьазаны.

– Тоурыхс иамоузеи, – схәеит сара, – насгьы уара ухаан ишцақаз?

– Атоурых ухәоу, уи атоурыхтәқьа абаздыруеи, аха ата-ацәара аптара, ачара аура гәыргьара дуун, – ихәеит даду. – Пхәыс дыззааргоз арцыс заа амхара издыргылон, уи сахаанны избеит. Итаацәа дырҕытцуамызт, аха уажәшья дҕыцнхафуп хәа дыпхьазан. Ус анакәха, ажьрацәара рапхьа инаргыланы, агәыла-азла, аиашьара агәарата иҕалаз агәыргьарагьы иақәгәыргьон, ачара аурағьы амхьахь изааргон, ахәса ацәарта, ахыза, ахчы ухәа аҕыцнхафы зда дхәартам акәафрамадәа изнаргон. Асас-ацәыс, аитәнеиааирақәа усқан игәгәан азы, уи цхыраара дуун, хатыргьы аман. Ақытауааи агәылацәеи ракәзар, ауацәа реипш, ахәса ачыс-ажәс наргон, ахацәа ахаршө ршәон. Уафы иимфо уажәтәи аторт акәым зызбахә сймоу, ачашә, акәты қапшьза изны, цатлыкак ауатка нацтаны икартцон.

– Нас, усқан ачараҕы аторт нарымгазози?! – иңьашьаны иажәа снапыөлеит, «уаф иимфо» аторт азбахә анихәа.

– Уи ааигәоуп Ацсны иангәаранагалаз, игәаразгалазгьы ахәсажәкәа роуп, – даарак игәампхазакәа днагәтәсшәа

ихэеит даду. – Иара ускангы апсхэрачыс хэа ипхъазан, уакэын иахьнаргоз, изфозгы дара ракэын азы «апхэыс чыс» хэагы иашьтан.

– Нас, ачарахь иназгада уи «апхэыс чыс»?! – саахыгч-чашэа, насгы ицъашьаны сиязтцаахт.

– Дара роуми!

– Дара зустцэада? – изустцэаз шыздыруазгы сиязтцааит еитах.

– Ахэсажэқэа! – ихэахт еита даду. – Апсхэрафы ианнар-га – ахацэа егъхамхэеит, нас ачарафы ирыманы инкылсит! Ускангы егъхамхэеит! Иаххэо акэым, хара ахацэагы иах-фо халагеит аторт. Уажэ, ахан еипш еихачаца, тортқэак ача-рахь инарго иалагеит, улапш надхалартэ, уигы акэындаз, хторт зеипшроу жэбо-о-о хэа, ахацэа заманақэа гыланы иахцэажэоит уи «апхэыс чыс».

Дадугы игы пнажэартэ итцэылхны ишихэазгы, сара уи ихэашьа убасқак сарччеит, скъатеиах пнатцэартэ еипш.

– Узырччои?! – дсықэцэқъашэа дсазтцааит даду.

– «Ахэсажэқэа рчыс» ахацэа гыланы иахьахцэажэо ауп сыырччауа! – схэеит сара.

– Ахацэа хэа азэрыкоума! – ихэан, инапы аайкэеит дгэа-аны. – Сара сыцэшэо, иубаз еицэа убеит хэа, апсрафгы инарго иалагар хэоуп! Урт рхы иоушьтуп, идмырчақьуа ак-гы ыказам! Ус схэеит хэа, уа инаргаргы, хпатцақэа иры-латата, харгы хрылатэаны афара халагоит. Уигы акэын-даз, уақагы хыланы ҳахымцэажэааити! Хчара ашьтахь калатла иганы шақа қаҳажьи!

Дадугы дгэааны дцэажэон, сара сыччон! Нас уи игэаара хысэырц сажэа ныбжъазгалеит:

– Ахаршэ акэын ҳазлацэажэоз, мшэан, атортқэа рахь ҳа-багеи! – схэан, уажэраанза ҳазлацэажэоз ахь дсырхынхэит.

– Урт ахэсажэқэа уахырымго хэа акрыкоума! – дадугы ихатагы, аеынкыларашытаху удырратэы, даахэыцхэыцит. – Ахаршэ ауми ҳазлацэажэоз? Аиеи, атыхэтэан, аамтақэа реанырыцсах, ақэафраматэа анкаҳа, зегы ацарахь ииасит, аха уигы харшэми, харшэуп!

– Нас, уи ахаршэ шцаршэо: цқарак ыкоу, мамзар дасу иидаху ишэоу?

– Момоу, дасу ихэтоу ишэоит, – ихэеит даду. – Апсуарағы уи ауп пқарас икоу. Ажырацэара иатданакуа аиншь-цэа, аиахэшьяпацэа, амахэцэагы налатцаны, еиха иналкааны ахаршэ ршэоит; нас аиахэшьяра, айфызара, ақыта ахасаб ала изахэоу ухэа урт еиха илеитцаны, аха иахэтоуп хэа ирыпхьазо ршэоит.

Ари цыашьахэуп: шөкэыда-быгышэыда, арахь апқарақэа шыақэдыргылоит!

– Уи «иахэтоу» хэа икоу шыақэзыргылода?

– Ишыақэдыргыла хэа, уи азы ажэлар еиызргом, ине-изтцаа-ааизтцааны ишыақэдыргылоит: еишыашэалоу еибарцшыны иршэоит. Иаххэап, ыыца амахэцэа ыкоуп: азэы дмалуафуп, ицара ахыгара издыруам, егы дынхафуп, ихатэ цыбаала дынхоит-дынтцеит. Рабхэында пхэыс даа-иган, ачара руеит – иахэтоуп хэа ирыпхьазо еикараны иршэароуп. Амалуаф апара имоуп, аха дгазатар камлои, усқан имахэыла дизымтцаакэа, иаххэап, даханы ахаршэ ишэеит, имал далаеырбоит! Ари збауа, изахауа пату ақэыртцом: иахатыр имбеит, амал иарлашэыз чхарззалак иоуп хэа изырхэоит.

– Ажэакала, Апсуара апқара еилеигеит?

– Уахымыччазан! – сгэысеанитцеит даду. Ақбаад иану азакэан атцкыс ажэлар ирызбаз еиха ииашоуп, рылапшгы ахуп. Азакэантэқба усгы уаф дахылапшзом!

– Аха малуафык, дуамкэа-дгэыцхэымкэа иааркэазны ахаршэ ишэар, уи иахырхэаахуеи? – хаимак-хаиҕак есааира исыргыгкуан.

Дадү даахэыц-хэыцын, ажэакны атак каитцеит:

– Уи дынароуп!

Исзеилымкааит уи иатданакуаз. Урысшэала «Ето туфта», рхэоит. Уигы аилкаара уадафуп, аха цакыла еизааигэо-ушэа сгэы иабеит. Сгэы иабаз акэым, иара ахата здыруазар ауми!

– Дадү, изахьзузеи «дынароуп»? – иаатыстцааит уи ажэа.

– Иахбада исмахазацт.

Дадү уиакара дазымхэыцкэа ишихэазгы, сара иналкааны саназцаа, ицьеишыазар акэхап, ихата даазхэыцит уи

ажәа, «инархәы-аархәны» днахәацш-аахәацшит схәартә
избеит, аха ус акгы иалаканы имбазар акәхап.

– «Уи дынароуп» иаанаго, «уи газароуп», – уаха акгы,
– ихәеит иара. – Арака иузеилымкаауа икоузеи?

– Шьта еилыскааит, – игәы аасыртынчит.

– Ахаршә ашәара мариоушәа убоит, аха акәаматцамакәа
амоуп. Апсуара ззымдыруа урткәа изеилкаазом, – уажәра-
анза хазлацәажәоз инацитцеит даду. – Егъи даеазәы,
иаххәап, ачара иураны дыкоуп, аха иара иапхәа уара иуу-
еит. Ифыццәа шәкы-фышә ршәеит ахаршә, иара хәышә, ма
зкыы ишәеит – иузхәом акәымзар, убриггы «дынароуп»!

– Газароуп! – инткааны исхәеит сара.

– Устәкәа иаартны иузхәом, уацәыпхашьбоит, – ихәеит
даду, – «дынароуп» ухәар, атцәы мблыкәа акәац азроуп иа-
анаго.

– Апсуа кәаматцама!

– Ахататкәа! – исхәаз игәы иахәаны ишьақәиргәгәе-
ит даду. – Умбои, Акәа указар, урткәа узгәатазомызт. Абас
икоуп Апсуара! Уи иалаазоу ацәгъеи абзиени рфы еснагъ ихы
дазтаауеит: «Абас схәап, абас кастап, аха ажәлар иахы-
рхәаарызеишь?» Абас зхы иазтаауа – уи дкәышуп, «дына-
ра» кәаитцазом.

– Амалуаа ус рхы иазымтцаазои? – уажәраанза зызбахә
хамаз рахь дхьасырпшит еита.

– Амал иарцәыцәыз ус ихы дазтаауа дыкоума! – ихәан
даду, инацитцеит. – Зегъы зымчу ацара сымоуп хәа ихы
иааташәаз кәаитцоит, мамзарггы ипхәысыжә иаалхәоуп
икәаитцо.

– Дадү, арт «ахәсажәкәа» улацш рыдхалацәоит! – схәан,
сааччеит. – Избан «апхәысажә» – уи дфазар кәамлои?!

– Апхәыс газа лоуп зызбахә сымоу, уи қәрала иказам,
– ихәан, иажәа ааирееит. – Апсшәа акалашәа иаукахым:
иаарцшзашәа иухәар утахызар – «дынароуп» ухәоит, иур-
шхамыр утахызар – иаахжәаны икоу шыкоу иухәоит, уна-
вала-ааваланы акәымкәа. «Апхәысажә» ухәозар еипш!

– «Апхәысажә!» – еитасхәан, сааччеит. – Нас, уи лхатца
дзеипшрахәа?

Сыччашьала даду идырит уи дзеипшроу шыздыруа, аха сызтаарагы атак кайтар акэын акнытэ дааипххэыцит. Сара иказшьа сымдыруази, сааипеипшит, ирмарианы атак шыкаимтцо дырны – иагьаумхэан, «апхэысажэ» лхатца иоуп зызбахэ хамоу, уи ишақэнаго ахэшьара итатэуп.

– Ёнак зны Ажэеипшьаа дызхылапшуаз шэарахи, гыгшэыги, цсаатэи зегьы дрыпхьаны аизара мфацигон. Адырра зитаз зегьы еизеит. Дыпшызар – икам Аты! Иазыпшыр акэхеит. Уажэы-уашьтан хэа ишыпшыз, амра шыыбжьа-аит. Игэамтцхамтцуа шыыбжьышытахьынза ипшын еизаз шэарахи, гыгшэыги, цсаатэи. Ус, ибырбыруа, аблақэа тышақэааза иаакылсит Аты. Зегьы гэамтцны икамзи, агу ааилдыргеит. Ажэеипшьаа Ажэеипшьаа иакэын, дцааимбарын, доугэамтцуаз, тынч дазтааит, икалазеи, уаанзырхазеи хэа. Апсцэеи абзацэеи еилсыргон, убри ауп сыздхалаз, саташэымтцан, ахэеит Аты. Зегьы иаацаршьеит Аты иахэаз. Ицьеишьеит Ажэеипшьаагьы. Нас, еилургази уи еипш аус ду уахьафьыз хэа даназтаа, зыпхэыс лхэатэы хазтаз ахатца апсцэа данырхыпхьазала, азэ ила апсцэа еихахеит, ахэеит Аты... Узтаара атак еилукаама? – дсазтааит даду иажэабжь хыркэшаны.

– Еилыскааит, – схэеит сара.

– Ишцеилукааи? – гэрамгартас иоуз здырхуада, дазтааит еиґа.

– Апхэысажэ лхатца ахатцажэ иоуп Аты апсцэа рахь ии-анагаз.

– Ииашаны еилукааит, аферым! – сааирехэеит даду. – Убринахыс Аты пату ақэыстцоит, избан акэзар, Апсуара бжамґеамны иказтазгьы убарт ахэсажэқэа рхэатэы хазтаз ахацэажэқэа роуп! – хаицэажэара хиркэшеит даду.

01.12. 2000 ш.

АИФЫЗАРА

Аифызара! Изахьзузеи «аифызара»? Хара атцафцэа, казшьала еиха еизааигэоу аифызара хабжьоуп; аигэыла-

цэагы, еиха зказшыа еикәшәо, айфызара рыбжьоуп, еиц-ныкәоит, еицхыраауеит; ашәарыцацәа рәгы ус ауп ишыкоу – еиха еизааигәоу бназара еиццоит. Ирхәоит ағычцәагы айфызара рыбжьоуп хәа – урт рыбжьара айфызара еихагы иғәғазар акәхап. Ажәакала, абзиа ағы – айфызара, ацәгы ағы – айфызара. Афыжәцәа рәгы айфызара ыкоуп рхәоит, уртгы еибацшаауазаап, нас еидтәаланы ажәра иалагоит, азәи-азәи еибарехәо.

– Аха, изахьзузеи «айфызара», наггы уи ишцаныкәгатәу? – енак даду сиязцааит.

– Айфызара?! – ититцааит даду. – Ишцаныкәгатәу ухәа-ма?!

– Аиеи, айфызара! – схәеит сара. – Уара афыза думоуп, саргы афыза дсумоуп – зеггы афызцәа хамоуп, аха, изахьзузеи убри «айфызара», наггы уи ишцаныкәгатәу?

Даду даахәыц-хәыцит хамтакты.

– Ари даара акырзтазкуа зтаароуп, – ихәеит иара. – Афыза ирхара мариоуп, иныкәгароуп иуадафу. Шәара ахәыцкәа шәанеихәмаруа – уи мариоуп; хара афызцәа хәы уи иахагы имариоуп. Аха афызатцәкәа дахьудыруа шәартак шәанақәшәалак, иуадафу уск аныкалалак ауп. Убаскан ауп афыза иашатцәкәа данудыруа.

Даду даатгылан, мацк дааипххәыцит, ихәарц игәы ите-икыз акәхап, мацкгы даапышәарччеит.

– Сара аашықәса ашкол стан, х-класск ибзиазаны срыл-геит, – ихәеит иара.

Сара исзымычхакәа самхаччеит: уи шақантә ихәахьоузеи!

– Узырччозеи?! – стәылхны даасзыпшит, сзырччаз шидыруазгы. – Шәара шәеипш сахырфны сцоз цьушьома, истцоз интырччааны истцон, убриазоуп ускак сзадхалазгы. Убаскан исдыртцаз иахьанзагы иныкәызгоит.

– Нас, исахәеи, даду, иахьагы иугәалашәартә «интырччаа» ускан иудыртцаз, – схәеит сара.

– Ускан исдыртцаз зеггы злауасхәарызеи, урт рацәоуп, – ихәеит даду. – Ауафи ауафи шеихатгыло сдыртцеит, уи ахаан избахьазма-исахьазма! Ани аби рхәатәы

шхататәызгы убаскан исдыртцит. Ирацәоуп ускан цсыуа изымдыруаны истцаз.

Сара исзымычхакәа сыччит еитах, даду мацк да-апышәарччит акароуп.

– Аифызара закәи хәа усзымтцаи, иуасхәап уажәы уи-ггы шысдыртцаз, – ихәан, даду иажәа инацицит. – Ғыцәа аифызцәа абна илаланы ишнеиуаз мшәык аарҕахазаап! Руазәы дшәан, ацыг еипш, адырдырхәа иаразнак атцла дықәланы ицсы игазаап, егы ғыцха иекаижын, дыцсы-зшәа кәитцит. Амшә интаха-аатахауа ишааиуаз икажыз иааихагылан, хамтакы ифыоуа ихагылан, нас инеихытцын, ишааиз еипш, интаха-аатахауа абна инылабга ицит. Амшә нак хара ианца, ғыцха икажыз ицсы аниоугғышыа дфагылеит, ипштәы ихыгга, атцла иқәлазгы длалбааит, ишәмхкәа кәаркәаруа. Рғыцәагы агәйткәа иаганы иаа-идгылеит, ирхәо рғамшәо.

– Амшә уахәйтхәытуа иухагылан, иуанахәазеи мазас? – хәа атцла иқәлаз ғыцха зыкеказыжыз диазтцааит.

– Исанахәахи... «Ашәара баапсы ианақәшәалак зы-за дкажыны атцла иқәлаз афызарағы акапеи кылтцәа дац-сазам» хәа санахәеит, – атак кәитцит ғыцха зыкеказыжыз.

– Сара сақәшахатуп уи амшә иахәаз – мшәы кәыш икәышзаарын, убама! – иажәа хиркәшеит даду.

АЗАТӘ

Уахык, уаххәа ыфаны ханаатәа, даду Аслан ихы наиқәи-кын:

– Азатә кәхтцар стәхуп, абыржәтәи амғышаз, ачкәын-цәа адырра рыт, ахәычы-аду зеггы реидкыланы иааиааит, – ихәан, адтца иитеит.

Зызбахә имоу ажә-затә ацоуп. Даду иныхахә хәтыр ду изақәуп. Уи ахызала ирахә ирылоу ижә-затә акәзар, ипшыоу рахәны иашта итоу акы акәны дазыкоуп. Дазгәаны фырмахыцк ахимкәацт, уимоу дагыатцакьом. Уиадагы, даду арахә даара бзиа ибоит. Урт убаскак бзиа ибоит, имхы ита-

ланы ирфаргы, апхаста соуит хәа ипхьазазом, избанзар ирахә роуп изфаз.

Ижә-затә ацәхәыс анари, хымз имхьазакәа ан иатцатцаны иаазон. Ахәыс акыр ацәынхар акәын ианихьоз. Ас ақыафура змаз ахәыс, зегьы иаацъаршьартә мшызхә, тхьызхә иазхәуан. Мызкала хымз иара атцкыс еихаз иракарахеит. Даеа мызкала хәымз зхьтцуаз иацнагеит. Абасала иаазаз уажәы хышықәса иртагылоуп: атәыџақәа хәышза, абнаеа еипш, икалаза, апшзара икны иагоит...

Асабшаены атаацәа зегьы еизеит. Адырџаены ашыжьагәылацәа ахацәа заа иааит, рахәызбақәа ркәынцаны. Урт рзы акәытқәа шыны какалк ркырц рхәы дырхиахьан. Аишәа ианылахатәа рнапы адыркаанза даду атцәа аакәхны Цсхәы шыкоу ихы рханы даагылан:

– Анцәа абзиара хьықатца, – ихәеит ибжьы џтыганы, – хныха ду Инал-Кәыба улцха хат. Иахьа ухьзала икоу ажә-затә иахьылцыз ацә шыны агәатцәа усырбоит, улцха хат, улацш хаа еснагь иахьызааит. Алцха шәымазааит, амат аура шәахьбаамзааит! – ихәан, агәылацәагьы днарықәныхәеит, атцыхәтәан. Уртгьы атцәа шытыхны иныхәеит-и-ныпцхәеит, алцха-агәапцха шәымазааит хәа ихәқәныхәеит.

Ацә агәарафәы иеахәан. Агәылацәа рхәы иахьтцны ианаадәылтц, рылацш рзақәымтхо хамтакты иахәапшуа игылан.

– Асахьа амацараз уашта итоутцап! – ихәеит Леуа.

– Изныхәхәу алцха хәмазааит, иреигьу агәатцәоуми иахарбо! – ихәеит даду. – Иаажәги арахь! – ичкәынцәа инарыдитцеит. Даду дахьгылаз ацә аннарга, нанду псыуа мпахьшьык лыман дааин, даду инеилыркит. Уи ацә агәшәымшә хәаны ахәда иакәиршан, даагылеит.

– Цсхәы итоу хныха Инал-Кәыба улцха хат! Снапы аахьшыуа, ишубо еипш, гәыблыла иузысаазеит ухьзала изатәны сырахә ирылоу азатә иахшаз ацәхәыс. Уи иахьа агәатцәа усырбоит. Улцха-гәапцха хәмазааит, еснагь улацш-хаа хьызааит. Уара иубзоураны таацәала ххы хәқәгәыргьо хәкоуп, акы хәхашшаауам, иахьа агәатцәа анухарба нахыс итцегьы абзиарақәа хәтәоушьеит ххәартә хәикәуршәарц сухәоит.

– Амин! – рхәеит зегъы.

Даду ишьтахъ игылаз рахъ даахэын:

– Шьта шәааи! – ихәан, инарыдитцеит. Урт ашырхәа ацә инадыххылан, апхьатәи ашьапкәа еидыршәланы иааршьахан, уи инацрыгаз ашаха ашьтахьтәи ашьапы акәартәра инахадыршәын, ашьапкәа ирыкәыркәаны илышьтартеит. Абри аамтазы:

– Ахәычкәа наӀ шәнаскъа! – адтца каитцеит даду. Уи ицәымгуп зны иихәаз ҟынтә аитахәара. Хәргы ашырсырхәа хнахынхэын, наӀ аштә агәахы хнаскъеит...

Агәылацәа рус дара ирдыруан, акыр иазтцаар ртахызар, змахәаркәа цхьашьшьаа ирывагылаз Аслан иакәын изазтцаауаз. Даду аматцуртахъ днеин, ахәса икарташаз еита иргәалаиршәеит.

– Уи иӀахтцо хамдыруеи, иаадыруеит! – лхәеит нанду.

– Ҙынтә исхәар еигъуп, зны ишәхаштыр атцкыс, – ихы ааиркәиеит даду...

Акәац жәны ианаатырга, стол жыцәк аадәылганы агәара агәтаны инадыргылан, гәыблаала акәац ныкәдыргылеит, агәи-агәатцәеи хыхъ инакәтцаны. Уи инавадыргылеит: ахәыз иалхны ача зны, графинла аҟы, ацхазҟа, ацъыкахыш.

– Аразны?! – ихәеит даду инакәыргәгәаны, абыржәы ишааигәалашәаз удырратәы.

– Унан!.. – уаха егъымхәазакәа, нанду ашырхәа акәаскәахъ ләыналхеит. Даду дпышәарччан, ҟымтзакәа ихы ааиртцисит. Сара акгы сзеилымкааит. Арткәа анызба, нанду дхынхәыр еилыскаап хәа сымцшзакәа, саргы ашырхәа слышьталаны сҟынаскеит. Нанду лшәындыкәра ахҟа ҟахылцаан, уаӀа итагылаз лчыкъмацъа аатцааны, уигы ахҟа ҟахлыршәеит. Сара цкәа исызгәамтеит, аха еилахәара хәычык аатцааны, ачыкъмацъа атыц аҟы иныӀалтцан, ашәындыкәра ахҟа нахажны, ашырхәа даахынхәит. Уи харазыхәы згәылахәаз акәын.

Аилахәара хәычы даду иааипиртлан, астол иныкәтцаны, акы-ҟба хәа ицхьазаны акәымкәа, хьызхәала реикәыпцхьазара дналагеит.

– Ари – сара, ари – Гари́к, ари – Беслан... – ихәан, хәхьзкәа уа ирынны дрыпхьозшәа, акакала иаакәхны хазы иныкәтцо

дышнеиуаз, дшанхазшәа даангылеит: – Кох, Арсоу ахатца ибазхәы рылаҳамтцааап! – ихәан, нанду дналзыпшит, нас ҳара ҳахығы даапшит. Арсоу дкәағза дахығылаз ихыз анихәа даапышәарччеит, иҗалаз акгы шызымдыруазгы.

– Иаажәгеишь, абазк пшааны иаажәгеишь! – ихәан, ина-рыдитцеит. Зегы ажәжәахәа рҗыбақәа ирталеит. Урт азәгы акгы анимпыхәмшәа, Аслан иуадахь дыҗит. Али-пси рыбжъара дхынхәны дааин, даду абазк наииркит.

– Ари Арсоу ахатца уабазхәоуп! – ихәеит иара. – Таацәа-ла азҳара ҳаманы, ари абаз зыхызала атаацәа ҳаразнахәы ирыцаҳтцаз уцсынтры дуны, хныха ду алпха уманы, Анцәа уҳатәеишьааит, – ихәан, уи абазгы нарыцтаны иаартны инықәитцеит.

– Нанду лабазхәы абаҗоу?! – лызбахә анихәа. Ихаштыз җышыа сиязтцааит даду.

– Нанду хазы азатә лымоуп, – ихәеит иара, уи Дыд-рыпшь-ныха ахызалоуп ишлымоу, алпха лымазааит...

Атаацәа зегы даду ишьтахь ҳылан, агәылацәа наст-хашәа игылан. Җарт зегы илапш ааххиган, атцәа азна афы аақәхны, Псхәыҗа ихы рханы астал даадгылеит.

– Псхәы итоу хныха ду Инал-Кәыба улпха ҳат! – ихәеит ибжы җыхаракны. – Атыҗсыс ахшьалан ухызала изатәны иоусышьтыз ажәтәры, уара убзоурала ирахәымшны сырахә ирылоуп. Рапхәа иарииз ацәхәыс иахәа ишьны агәатцәа усырбоит, улпха-угәапха ҳат, улапшхаа ххыз. Иахәа таа-цәала хгәы бзиоуп, ххы бзиоуп, акы ҳахашшаауа ҳаҗам – уи уара оуп изыбзоуру, итабуп хәа уасхәоит. Ухыз зхыз ацә шыны агәатцәа анусырба нахыс итцегы ххы-ҳапсы ҳақәгәы-рҗо хҗоутарц сухәоит.

– Амин! – ххәеит зегы.

– Ухызала иҗоу ажә-затә аганахәала ишьтәу-изатәу иша-хәтоу иахзыкатом, ихагу рацәоуп, ҳатоумтарц сухәоит.

– Амин!

– Апсны иахылапшуа абжыныхак шыарда зымчу шәоуп. Шәара шәеиҗцаауеит, ҳапсадгыл шәахылапшуеит. Шәара ишәыбзоураны пасатәи аибашьраан анемец фашист Апсны дызтамлеит, Псхәы данааи иҗышә утасын, арахь уаха җа-

ахэыра иумтеит. Уи азы еснагъ табуп хэа уаххэоит. Уажэы уи атцкыс еицэаз ақыртуа фашист данхақөлагы ибғашшара птцэаны шытахька ддэықөутцеит. Убри азгы табуп хэа шөаххэоит. Аринахысгы Ацсны шөылапш хаа ахны иахзышөыхьчарц сшөыхэоит.

– Амин!

– Аибашьра Анцэа ицөымгу хөымгароуп, уи иацуп иее-им ахьапкьақөа: уиакара имхөыцуа газақөак ирыхьканы агөнахарақөа рацэаны икалахьеит, убарт агөнахарақөа хажөлар хтынкьас ирышөымтарц сшөыхэоит.

– Амин!

– Шьарда зымчу Инал-Көыба, анафсгы ибзироу ала уз-бахө ххөо, улпха хаманы еснагъ улапшхаа хагумыжьырц сухэоит.

– Амин!

– Хныха алпха шөымазааит, алапшхаа зегы ишөхыза-аит! – даду даахөын, «амин!» зхөоз агөылацэа днарықө-ныхэоит.

– Алпха умазааит, алапшхаа ухызааит! – уртгы атак нькарцеит.

Даду иикыз иатцэа ижэит, ргыама ибеит агөи агөатцөеи. Абри ашьтахь Аслан идитцеит ахацэа тцөыцак-тцөыцак диркырц. Ахөса-абыргцэа ацхазфөа иахныхэеит. Урт зегы агөи-агөатцөеи еихырссаны иритеит. Хара ахөычкөагы ацхазфөа харжөны агөи агөатцөеи хайтеит.

Абри ашьтахь абыста аныртцан, акрыфарахь хаиасит.

Абас имфөацаагеит даду иныхахө иазкыз ахныхөара.

02.08.95 ш.

ДЫЗУСТАДА АПСУА?

Хөылпазык, дадуи сареи ашөшырафөы хаштөаз, харантө Аслан имашьына абжы сахаит. Ашырхөа фөатцкьан, сыф-ны снеин агөашөкөа кьакьаза иаасыртын, иаaira сазцшуа саагылеит. Дласны дшаауаз удырратөы, насгы фадаран акнытө, амашьына абжы цөгьан. Ажыжөхөа агөара да-

атаххын, ицыцза иаанкыланы даатытцын, аҕаоҕоа ашә
нкыдижлеит. Имашына уаҕа даахэынҕы дахэацшзакәа,
ашышыхэа дааин ашәшыраҕы длатәеит ҕымт-ҕсымшът.
Дадү ибоит урткәа зегы, аха уигы ҕитүам. Аслан иҕазшыа
анызба, саргы ҕыстуам, сыпшуп азәы акы анбеихэауа хәа.
Хамтакы ус хтәан, нас дадү диазтцааит, иухы, гәалак умо-
ушәа збоит хәа.

Аслан иаразнакытцәкы атак ҕаимтцазеит, аха нас даа-
цәажәеит.

– Ауаҕы иихәаз хәазар ауми! – ихәеит иара дгәамтц-
хамтца. – Убри саакәҕыҕны, ашыжы Гәдоутакә сцеит,
слабжкыаны саарц, аусхәартаҕы исзыпшуп. Зыцма
ызыз имшгы ызит хәа, иахыак слеиҕеиуа сықәуп: сызцаз
сусгы сзыҕамтцеит, арахы исзыпшызгы рымш сырзит.

– Апсуаа зегы апсыуауу цыушыу! – ихәеит дадү, иҕалаз
шыҕалаз тымтцаазакәа.

– Уажәшыта исымдыршеи? – дадү иихәаз иамамкзакәа,
дақәшахатхеит Аслан. Уи исахаз сара ицбасшьеит.

– Дадү, «апсуаа зегы апсыуауу цыушыуу» ухәеит, исзеи-
лымкааит уи иатцанакуа, – схәеит сара, Аслан ипсы ааитак-
ны данца ашытахы. – Апсуа дапсыуами, нас, иапсыуоу апсуа,
иапсыуам апсуа хәа ыҕоума?!

Еснаҕы еипш, сызтцаара атак аҕатцара дахымццакыкәа,
дааипххыцит дадү.

– Апсшәа зхәауа зегы шапсыуаам еипш, апсуаагы зе-
гы апсыуаазам, – еитеихәеит дадү уажәраанза иихәахыз.
– Иарбан араҕа иузеилымкааз?!

– Ауаҕы ахыз имоуп, ажәла имоуп, сапсыуоуп ихәеит,
аччахәа апсшәа ихәоит, нас, уи дапсыуоу, дапсыуаму хәа
хәашыас иамоузеи?!

Сызтцаара дадү игәатцанза ишнеиз здырратәы, иҕапшы-
лара аҕааитанакит.

– О-о-о, уара игәгәаз азтцаара сутеит! – ихәеит иара.
– Иухәаз иашоуп, апсуа дзакәу, мацк инартбааны исымхәар,
ус иаармарианы иузеилкаауа иҕам.

– Аиеи, дадү, аиеи, саргы истаху убри ауп! – сгәалаҕара
бзианы, сааҕятцәыҕятцәит, дадү ацәажәара игәасырпхарц.

Уи игәләләкара анбзиоу, икәлә тахмадак сакәүшәә, тынч, дымццакзакәә сызцаарақәә ртак кайтцойт.

– Ацсуара зырфеиаз ацсуа иоуп, дад. Иара ацсуа ихатә дацсыуаны дказтцазгы Ацсуароуп, – ихәейт даду, иихәо иажәәкәә инартцаулары дышрызхәыцуа ихы-иҫы ианыцшуа. – Урт еимаздо рацәоуп, аха зегы ирыцкуп ахзы ахымзги. Убри ахзы ахымзги ирхылфеиаауа роуп ацсуа ицстазаара злашьақәгылоу.

Дадү хамтакты дааипххәыцын, иажәә инацитцейт:

– Ацсуа кәзшьала дуафы хышьтыхәуп, дуафы цагыоуп, аха аехарззалара илазам – уи газарас ицхәзоит. Ус ауп иагышькоугы. Ацсуа ицагыара зхылфеиаауа ахпатуақәтцароуп. Ари зегы ирыцкуп: ахатә ихы иатәеймшьо, уафы сибом хәә ацсуа ихы иатәеймшьом. Азегы димбаайт, аха иламыс дамбой! Ацсуа иламыс иара изы инцәоуп, ицааимбаруп, иныхоуп, иуафроуп! Ацсуара ус икоуп. Убри аказшьа еикәзырхаз иоуп иацсыуоу...

– Егырт зустцаада? – сгәы иамукәә, еишашәә ианихәә, иажәә снапышлейт.

– Егырт зны уааркәатци, зны ацсуа иказшьа нагзаны исхәап, – ихәан даду, ихшыф Ацсуа иахь иниейгейт. – Ацсуа дуафы аартуп, мазак имазаргы хатәы мазоуп, еитцәкәәкәоу мазазам, ауафы дзыразуп, агәыпшқарагы илоуп. Агәыпшқара ибашоу қиарам, ихатәроу уафроуп, ахзы ахымзги рҫы харада-барада ауафы игәы нирхазом. Аха ианатахугы, иахьатахугы, ишатаху еипш, дыцьбароуп – уи хатцароуп! Ахатцара злоу ацсуа ахыткәара дапылоит, иблагы кәысуам. Ацсуа дзыцәшәогы убри акызатцәык ауп – ахзы ахымзги! Убри акнйтә, уи ичыданы ихы дацкляцшеуйт, ауаа исзырхәарызейишь хәә еснагь агәеанызаара имоуп. Ус еипш агәеанызаара изтазгы Ацсуароуп.

Абас дыкоуп Ацсуа! Абри иказшьоуп Ацсуа дацсыуаны дказтцаз. Абас икоу ацсуаа роуп иацсыуаау, егырт – ацсуаа ирхыцшу роуп. Уртгы хәпсыуаауп рхәойт, ирхәалаайт, мап ххәом, аха хәычы-хәычла Ацсуа иказшьа реадыршьцылалаайт, иагьныкәыргалаайт, нас ауп урт азин анрымоу «Хәпсыуаап!» ахәара.

Дадү иихэаз еилыскаазшэа сыкоуп, аха инагзатцэжаны ишысзеилымкаазгыы сгэы иабоит.

– Нас, изахьзузеи ахьзи ахьымзги? – сиязцааит иаа-лыржашэа. Апсуа еснагь агэеанызаара инатэртэ еипш закэытэ мчүзеи уи иамоу?

Дадү зны даапышэарччеит, нас даахэыц-хэыцын, атак кайтцеит.

– Ламысдарас икоу зеггы, рцхашьагас икоуггы, хэымгарас икоуггы – зеггы хьымзгуп Апсуа изы, – ихэан, даат-гылт, иихэаз иажэакэа ихата дрызхэыцуа. – Апсуа ицсы атцкыс дзымиааир, иагыцхашьароуп, иагьхьымзгуп; Апсуа инапхы цэгьахар, игэра гам – уиггы даара ихьымзгуп; Апсуа хэымгарала ажьрацэара еилеигар – дмахагэоуп. Ари иреихазоу хьымзгуп! Ус еипш адамыга знылаз инапы кны апсшэа иархэазомызт. Идтэаланы ачеицжыка рфазомызт. Ус иухэаша рацэоуп. Ахьымзг зыдхалаз дхьымзгуп итаацэа рзгыы: «Аа, арт раб дзакэу!» рхэоит. Уи хьымзгуп ижэла аз-гыы: ахьымзг иигаз идамыцаны ижэлаггы иахылоит. Ауафы ихшара рыла ахьымзг игар – ица хэымгарак кайтцар, ицха ххэаапцхэаак лоур – уик зынзаск ихьымзг дууп! Хар змам хэа ирыцхэазо ус хьымзгык ихылар, дыцхашьаны ауаа ахь-неиуа днеизомызт. Ус икоуп Апсуа ихьзи ихьымзги.

Икан абзамыкэра хьымзггыы. Ус ахьымзг згаз, «рацэа аеада дакэтэеит!» рхэон. Уи цхашьара дуун. Убас изы-рымхэарц Апсуа еснагь агэеанызаара иман. Апсуа хьымзгла аеада «данакэтэа», уажэшьта уи дацсыуазамызт. Ажэлэр «аеада иакэдыртэаз», уа дакэтэоуп, азэггы «деыжэихзом!»

Дадү иихэаз агэра ганы, иеыржасаны ишихэозгыы, ихэашьа саарччеит.

– Дадү, уи ауафы аргама аеада дакэдыртэазшэоуп дтэылхны ишүхэауа! – схэеит сара, саахыччашэа. – Ус, ажэала ирхэеит хэа, аргама дауакэтэах!

Исхэаз дадү игэамцхакэа, илахь ааимаирцыхэит.

– «Ус, ажэала!» – исхэаз ажэа аатцэылихит. Ажэа закэу удьруоу?! Ахтыц гьоит, абзтыц гьазом рхэеит. «Абз» зырхэо ажэа азоуп. Апсуа зеггы реиха убри ауп дзыцэшэоз. Уафы қычақьк, ауаа сырччоит хэа, днеины аеада дакэтэар,

уи хьымзгзам, ус ауаа ирччоит акароуп. Сара ус кастар иснаалазом, даеазэггы инаалазом, аха иками уи знаало! Ус акэымкэа, Апсуа хатца, ахылцарч ихатцаны, аеада длакетэан, ажэлар реизарафы днеир, уи хьымзгуп. Уи ауаа азэггы «иеышыкыл» кны деыжэихуам, излацэажэо аус афы ажэа иртом. Ус идгыланггы иацэажэом, избанзар, ихы пату изакэымтцеит. Убриазоуп ахьымзг згаз изы «аеада дакетэеит» зырхэо.

– Аа, абыржэшьта еилыскаауа салагеит! – схэеит сара, саамхагэыргъашэа. Мап, даду игэы иахэоит хэа акэым, итцабыргытцэкыаны, уи ажэа атцакы мацк еилыскааит.

– Ухшыа азцазар, уи бзиоуп, – ихэеит даду. – Ариггы Апсуара иарфеиеит, Апсуа еснаг игэиенанызарц. Апсуара иарфеиаз – закэануп ажэлар рзы. Апсуа уи дзахыцазом, давсынгы дызцазом, избанзар, зеггы збауа, зеггы захауа ажэлар уи азакэан иахылацшуеит.

– Ахэынтқаррафгы ус ауми ишыкоу! – схэеит сара, даду иажэа снапыоланы, ихэо шиашоу шыакэсыргэгэарц.

– Мамоу! – ихэеит иаахтэаны, исхэаз игэампцахкэа. – Ажэлар иапыртцаз азакэани ахэынтқарра иапыртцази узеидкылом. Ахэынтқар изакэан уафашэар, атцартыша рытаны ухы фухыр ауеит. Апсуатцасла ахьымзг згаз – идамығаны инхалоит. Уи фэхэара амазам: Апсуара еилеиган – ажэлар адамыға иныртцеит. Уиггы мхэыруп. Ахэынтқар изакэан ипсахыр ауеит – иргэгэар ма ирпсыгыр. Апсуара азакэан акэзар, уи псахшыа амазам, избанзар, ахьымзг хьымзгуп, ахьымзг хэычы, ахьымзг ду хэа иказам: агэыр ззазгы дгыычфуп, акамбашь ззазгы дгыычфуп – еипшны адамыға рнылоит. Ус анакэха, Апсуара «амхэыр» ахэынтқар имхэыр атцкыс амч амоуп. Иубама Апсуара амч шака игэгэоу! – ихэеит даду дазгэдуны.

– Избеит! – схэеит даду иахатыраз, избаз хэа акрыкоума, исахаит ауп.

– Апсуа хэынтқарра кахтцозар, Апсуара азакэан хақэныкэароуп. Уи ажэлар иапыртцаз закэануп, ауа, атахы, афыза, ақала, ачеицыка, атцартыша ухэа Апсуара афацхьа зеггы мчыдоуп. Апсуара азакэан аус ахынзауаз ус икан. Уи

ашьтахь ауп абас ҳабжамеамшәа ҳаныкалаз. «Ацсуаа зегъы ацсыуаау цъушьо!» анысхәа ицъоушьеит. Ицъоумшьан, уи ус икамызт, аха ус икалеит: Ацсуара анбжамеамха – ауаа-гъы бжамеамхеит.

Дадү иихәо имаскыртә афынза сабакоу, аха усгъы исзе-илымкаау рацәоуп азы, зны-зынла сыгеиакаратәны сия-цәажәалоит. Уажәгъы сгәы иаатцаххит исызцәырцыз зтаа-рак истарц – уи ус унавсуа икоугъы акы акөым.

– Дадү, Ацсуара гәгәан ухәеит, ахәынтқар изакәан аиха амч аман ухәеит, уажәы ибжамеамхеит, иахыи? – сиязта-аит сара.

– Ус аамта иканатцеит, – ихәеит дадү, уи афәпхьа ихамч-гәышьази аанаго.

– Аамта ус ишцаканатцеи?! – иихәаз цъашьаны сиязта-аит. Сара исзеилымкаатцәкьеит аамта хәа зызбахә имаз закәыз.

– Ахәынтқараа роуп, ахәынтқараа! – ихәеит дадү фынтә-гъы, цқъа еилыскаарц.

– Ахәынтқараа?! – ицъасшьеит сара.

– Аиеи, ахәынтқараа! – ишьақәиргәгәеит еитах. – Изцъо-ушьозеи, аамта ацскы зку ахәынтқараа роуп: иртахызар арахь идыргъежьуеит, иртахызар анахь идырхынхәуеит – дара ишыртаху русқәа еифыркаауеит. Акамбашь ахәыл абоит, аанда абазом! Асовет мчра анышьақәгыла, амилацқәа зегъы зинла шәеикароуп, адгъылгъы ажәфәнгъы шәзеип-шуп рхәан, зегъы еиурыжьит. Дара иахьыртахыз амаа арте-ит! Уигъы акәындаз, Ацсны амала хәа акрырфәартцоит, абарақьатра кажьуп хәа гәарартцан, цәхәи кьантази азәрыка-зар зегъы Ацсныка еидырхеит. Избан! Ацсны рнапәфы иа-аргарц, хтас, хқъабз хәәены хәиларызфәарц. Ахәынтқараа роуп ус изызбаз, нас, иумчи урт рфәпхьа? Иртаххар – абаа уаларчацоит! Насгъы урт мшәы кәыш икәышуп: иаакартцо зегъы унапалоуп ишыкартцо!

– Унапала?! – ицъасшьеит сара. – Унапала ишцакартцо?!

– Ахәынтқарра хәынтқарроуп, иццакзом, ажьа уардын-ла иркуеит, – ихәеит дадү. – Урт, ахәпхьа кәзцо ифызоуп, иахьыртаху амаа артоит. Хәымгарак аныкартцо, ажәлар

«агәра ддыргоиг» уи шыбзиоу, ишссиру. Нас уакәшахатым-хар уабацо! Абасала, зжыи ужәыр зтәан еиламгылоз ауаа ааганы ихаландырхеит. Уажәшьта суазтцаауеит: убарт аҕьялаҗалакәа ирхылтци ацсуаа ирхылтци еихыуаазалар, изеипшрахода ускан ацсуаа рхәычкәа?

– Анцәа идырп! – схәан, сыжәахыркәа сәарыхеит.

– Анцәа иакәзам, урткәа зеггы хаҗацәа ирдыруан, – ихәеит, даду. – Анцәаггы ибон, аха икартцо ибарц дырзыпшуан. Абас хәычы-хәычла х-Ацсуара бжамеамыртәит, бцъарк тмыркъазакәа рнапәы хнаргарц. Ауафы кәзшьас икоу зеггы илауаазоит. Уи аганахыала арахә еиха «рыхдыр-ра» гәгәоуп ауафы иааста.

Дадү иихәаз сарччеит:

– Ауафы иаткыс арахә рыхдырра шцагәгәоу? – сиязтцаахт еита.

Дадү уаха ччапшьк илапш иаатцамшәеит: иоуимбоз иажәа кәса алаф ахы ишиазгаз.

– Нас, уи уиакара изцьюшьозеи? – ихәеит иара. – Ус баша схы иааташәаны исхәаз цьюшьома! Еихахаазалапи еиуеипшым ацстәкәа. Иаххәап, аласбеи, ахәаҕыси, азыси. Иахпыхыашәозар амаамынгыи наганы ирылахкып. Нас уцшыр, аласба ачыхә-чыхәхәа ашра иалагоит; ахәаҕыс акәзар хәатцас игәыруеит, азыс зысуп, амла ианаклак, бе-ке-ке-ке хәа акыасра иалагоит; амаамын хцыхыашәаны ирылахкыр, маамын кәзшьала ахы мәацнагоит.

– Дасу дара ртәала икоуп! – схәеит ицъашыаны.

– Рацхәа иргыланы дасу «рбызшәала ицәажәоит», – ихәеит даду, урт ирхәо еиликаауазар еицш ицхыазаны. – Уиггы акәым, рыфатәггы хаз-хазуп. Нас, ианрызхалак иоухажып. Ускан иаацьюшьартә еицуп: еицгәартцуеит, еицгәарлоит, ртыц аҕы еицпыцхьоит. Еихааазалами, еишьцылоуп, аха иахыгәартцуа дасу дара ркәзшьа рымоуп: ала аху-хухәа ишуа афызцәа ахычоит, ахәа хымхымуа фатәык иашытоуп, иабалак афоит, змахк абар агәарахәа аеынта-нажьюеит; азыс ныкәцала-аакәцало, аматә, ашәтыц хыкәцәкәа ухәа ирышьтоуп; амаамын рыцзар, атцлакәа инарыкәпыл-аарыкәпыло, ашәыр-акәыр, аутратых ухәа

ирышьтоуп. Ахэылпаз ихынхэуеит рызхара ыф-ижэ, ала
рыцуп аламгэа ҕахэаны.

Абасала, зегы рказшьақэа шрымаз иаанхеит, – ихэан,
дсазтцааит: – Исхэаз еилукаама, Батал?

– Еилыскааит, ишдасзеилымкааи, даду! – схэеит сара.
– Аха уи цыашьатэзам, избанзар, ала лоуп, ахэа хэоуп, ацъ-
ма цымоуп, амаамын иахьугалак имаамынуп.

– Ииашаны еилукааит, Батал, аферым! – исхэаз игэы
иахэеит даду. – Аха ауафы амаамынқэа дрылауаазар, дзе-
ицшрахода?

– Амаамынқэа?! – саршанхеит изтцаара. – Хы, дзеицшра-
хода?

– Дмаамынхоит! – изтцаара атак ихата икаитцеит даду.
– Ччархэрас иаакартцо зегы каитцо далагоит. Амаамынқэа-
гы ракэым, ахэақэа дрылауаазаргы хэатдас дгэыруа дала-
гоит.

Дадү иихэаз еидах сарччеит, скьатеиах цнатцэартэ.

– Узырччои?! – ихата дцышэарччо дсазтцаахт.

– Сабамыччо, ауафы хэатдас дгэыруеит ухэеит.

– Уи афыза «абафхатэра» змоу апсуа иоуп, аурыс амаа-
мынқэа дрылауаазаргы иоурысра каижьзом, ицэгъа-иб-
зиа дшоурысу даанхоит. Ус дыкоуп анемец, афранцыз, аки-
таи! Ацигангы ус дыкоуп. Ус икоуп зегы! Аха хара, хбыз-
шэагы хтдасқэагы нкажыны, акьалацалақэа ихаланагалаз
ртэы шытаххит – уи маамынразами? Зегы ус икам, Анцэа
ицышьоуп, иапсыуоу дапсыуатцэкьоуп! Убриазоуп апсуаа
зегы апсыуауу цыушьо зысхэаз. Нартаа рказшьа еикэырха-
ны измоу, ртдас ныкэызго убарт роуп апсуаа, егырт рапсу-
ара маамынроуп! Апсуаа ас иказма? Мамоу! Анкьа апсуаа
зегы апсыуаан! Икан уи аамтагы.

Дадү уи аены сеилеигеит. Хшеицэажэоз аамта рацэаны
ицан, арахэ-ашэахэ ухэа адэахьтэи хусқэа рахь хаиасын,
хаицэажэара хмыркэшазақэа хдэылтцит. Аха даду иихэаз
схы итагьежьюеит, уигы акэым, сара хажэлар еилыграаза
избо салагеит: шыоуки Нартаа ирхылтцшьтроуп, рхымфап-
гашьагы ус икоуп; даеашьоуких, харгы хапсыуаауп
хэа ражэа узахыцом, арахь амаамынқэа ирхаазалоуп, урт

рказшьоуп ирымаху... Апстазаара ухэеит хэа, зегьы удыру-ашэа ушыкоу, убас еипш зтаарақәак цэыртцует, акгы шу-зымдыруа уа иаапшуеит. Ишпаузымдыруеи, иудыруагы мацзам, аха иузымдыруа, о-о-о, шака ыкоузеи!

Аухантэаракгы схы итагьежьюан уи хайцэажэара. Ады-рғаены, иманшэалаз аамтак алхны, иацтэи хайцэажэара иацыстцеит.

– Дадү, иацаахыс схы итагьежьюеит уажэақәа: «Апсуаа зегьы апсыуаау цьюшьо!» хэа иухэаз, – схэеит сара, цкыа ихшыф сзишьтырц. – Ус икзтцаз, иахьынтэиаауа атэгьы ухэеит, аха сара зегьы еипшноуп ишызбо, еифдыраашьас ирымоузеи иапсыуоуи иапсыуами? Саргы афызцэа сымазар ауми, истахуп Апсуа фызас дсымазар, аха дызлаздыруеи уи ауафы дапсыуа иашоу, дапсыуа маамыну?

Ддышэарччеит дадү, игэы иахэаны.

– Уи апстазаара иунарбоит, – ихэеит иара, иажэа ркыафны. – Амала, угэтакты бзиоуп.

– Кох, мышкызны избо зыстахи, сара иахыа избар ауп истаху! – схьатцп хэа сгэы итам саргы.

– Уи ирмарианы башыа амазам. Уцстазаарафы мыкэмабарак уанақэшэалак, иаразнак иунарбоит иапсыуоуи иапсыуами.

Дадү иихэаз шысзеилымкааз аниба, иажэа инацитцеит.

– «Ауафы дахьудыруа абноуп» рхэоит. Абжыаапны цүтк аңыка ицуфаргы дузеилкаазом. «Абна» захьзу – афны андэылтц, аус-ахэыс ахыыкоу. Уакоуп абзиагы ацэгьагы ахьупыло. Абзиа абзиоуп, аха ацэгьа анаашэдыгэгэалалак ауп шэанеилибакаауа. Дапсыуазар – укажыны дцазом! Дапсыуазар – азгы уаанахэар, иаргы иееитоит! Дапсыуазар – абас схэар сара исыхэоит, абас кастар сара исзеигуп хэа дхэыцзом, уара уцхраароуп дзызхэыцуа. Избанзар, уи ауаф иихэаз хэоуп, уи дапсыуоуп! Апсуа иихэаз кайтаанза игэы тынчзам: атгэца кны ыырбашақә акы ихэазаргы, ауаа ирбо-ирахауа уал дук хымзгны идушэа ибоит. Убри «иуал» анишэалак ауп «ихьымзг анихихуа. Апсуа дапсыуаны дказтцазгы убри ихьзи ихьымзги роуп! – уаха иажэа иацымтцакэа, даатгылеит дадү. Саргы урт иажэақәа срызхэыцуа сааипхьхэыцит.

– Иухәаз зегытцәкә сзеилымкаазаргы, цытк еилыска-
аит, – схәеит сара мацк саапышәарччан, сызлаз схәыцра са-
алтцны.

– Пытк еилукаазар – уи бзиоуп: уажәшьта егырт иузеи-
лымкаазгы еилукаауа уалагоит, – ихәеит даду, наҕ сапхьаҕа
снарцшуа. – Атцарадырра шәкәылоуп ишыртцо, аха ауаѳра
узыртцо апстазаароуп. Апсуара зырҕеиазгы апстазаароуп
– уи шәкәыла тцашьа амазам.

– Избан Апсуара шәкәыла изузымтцо?! – иамаскит даду
иихәаз, сгәы иаатцаххшәа.

– Избан, избан! – иаатцәылихит сызтцаара. – Асас дуза-
аир, ашәкәы улахь иадкыланомуа «Бзиала уаабеит!» хәа
шиоухәо?!

Дадү ихәашьа сарччеит. Уажәы ихатагы дыччеит.

– Ахәынтқарра азакәан ѳыцъа-хѳык рхы ааидкыланы
ақбаад ианыртцоит. Апсуара акәзар, ажәлар роуп иапызтцаз,
иапыртцеит шәкәыда-быгъшәыда, убриазоуп уи ажәлар
ирыцстазаараны изыҕазгы. Атцара змоу ақбаад иану ауп
ирдыруа, ажәлар иапыртцаз абардыруеи!

Сыблақәа тырхаха даду сызыпшуан, иихәо зегы гәынкы-
ло, аха уаха иажәа иацымтцакәа даатгылеит.

Иаатынчрахеит. Дадү ицымшьқәа еизыртцәаны инартца-
улан акы дазхәыцуан. Уи ихәыцшья сара сгәы аархытхытит.

– Аибашьра иахнарбазгы рацәоуп, – хамтакты иҕымтра
ашьтахь, ихы ртысуа даацәажәеит, дахьцшыц дыпшуа.
– Цьоукы аҕа иҕагыланы рыцсадгыл рхы иқәыртцеит, цьо-
укы аҕа ичан рхы ақәыртцеит, даҕацьоукых аҕа илымшаз
Апсны еимыртцәеит... Иапсыуаауи иапсыуаами еилырганы
иудырырц утахызар – убартгы урызхәыцла. Уртгы апсы-
уаан! Хапсыуаауп рхәоит иахьагы!

Дадү убарт атцыхәтәантәи иажәақәа ихьшәашәаза сгәа-
тцан инеин итцаршәха иааснырит.

– Избам, даду, хажәлар ус изеиѳшахаз? – сгәы иалырсны
сиазтцааит.

– Хажәлар еидызкылоз Апсуара акәын, иуасымхәеи
уи бжамеамызтәыз, убри ауп абас хайлыгграаза хқазтцаз,
– ихәеит даду. – Апсуа дзакәу, Апсуара уи псыс ишихоу хара

хатцкыс хәҗәцә ирдыруан. Урт ирдыруан аңсуа и-Аңсуара анимух, дшаңсыуамхоз. Ускан изхара иҗәзцоз дитәхон. Умбои хәхкылнагаз! Ус иҗартцахъаз роуми изхәоз: «Уара, урт хәцәоуп, уаргы иуҗартцоит, даргы ирфоит». Еиңы-рфоз Аңсны амал акәын, аха уи иазхәыңуа дабаҗаз! Ускан акәым, урт уажәгы иазхәыңзом... Амаамыңкәа ирхаазалоу урт рҗазшыоуп ирымоу, аҗалаңалакәа ирылаазоу – мҗәалоуп ишхәыңуа. Аңсуатҗәкәа зынзаск даҗәзәуп: уи иламыс ауп ңызара изызуа, ахъзи ахъымзги роуп амҗа дыкәыңцо. Аңсуаа иаңсыуаауи иаңсыуаами еиламырцхәкәа иудырырц утахызар, урт злеиңшымыгы удыруаз.

Сшанханы сизыңшуан, иааихәоз иажәкәа акакала игәынкыло. Иара иеиңш инартцауланы урт срызхәыңыртә сабаҗаз, аха усгы сыхшыҗ рыззон урт зызбахә имаз.

– Дадү, урткәа зегы реилыргара сңәуадаҗаргы, уажәшьта избар издыруеит, – сҗәеит сара маңк саахыхә-маршәа.

– Ус ауп, ус! – ихәеит дадү исхәаз игәы иахәаны. – Аңсуара тутәауазар, аңсуа дзакәу удыруазароуп. Аңсуа игәы атә утамңшкәа Аңсуара еилкаашәа амазам. Уи имариоу усзам: шәеилатәаны ңаф шыжәуа пүтк аңыка еиңышәфаргы, Аңсуа дуздырзом. Аңсуа дахъудыруа ауаҗреи ахатцареи рҗәоуп: адгыл шәеиңкәаарыхуазар, шәхәаакәа еивазар, шәырахә еилазар – дудыруеит; аматцүраҗы шәеивагылазар, ахәынтқарратә ус шәеиңахылазар – дудыруеит; ашәартә бааңс утәшәар, азгы уаанахәар – дудыруеит. Убарткәа зегы рҗы акы еимашәкыр, цтәак шәыбжәлар, аңсуа и-Аңсуара ламыс ишиднатә ала ихы мҗәиңгоит. Ускан, азараҗәа еиңш, днахәы-аахәзом. Убриазоуп «Аңсуа иихәаз хәоуп!» зырхәогы. Ускан уи игәра га! Агәрагара амацарагы акәым, ухатагы ухымҗәаңгашәа уазхәың. Убаскан ауп аибахәтырра аныҗало! Изхәо хәам, шәарахтәс еснаг ихәаңшкәаңшуа, зңы шәи жәохәынтә «саңсыуоуп!», «саңсыуоуп!» ихәаргы, игәра умган, җызастгы дышәтүмхын. Ус иҗоу амаңсачкәа рҗгы дудыруеит.

Дадү, илахә еиҗәтәны, хамтәкы дааиңхәыңцит. Уи уажә илаңш хан иҗәкәаза иаартыз ашә ахь. Араантә аңа

ибартан, уи ашьтахь игылаз аратдлей, уи аафсан игылаз алахаи ибартан; агәараґы акәкәыхәа ашьац ытдыкәкәауа ахәарақәа ыкәын, урт хбатггы рылан ахы шытацаланы. Аха даду уажәы урт акггы ибазомызт – ибла дыхгылан Ацсуа-ра иалаазаз, зажәа ажәаз Ацсуа. Уажәытгәкәа убри иакәын игәы итаз, ихәыщра иалаз. Ус еипш агәаанагара соуит иажәа ианацитца.

– Ех, Ацсуа, Ацсуа, дабакоу изхәо хәаз Ацсуа хатца?! – ихәан, даагәынқыит атыхәтәан. – Дзакәытә хатцоузеи абгасса ирфаз! Акәыцма акәындаз, мап. Абгасса! Ацсуа днартын, ддауапшыын, дыфцыркәан, аха инасыц аницым-ныкәа – абгасса дырґытцахәхеит...

Еитах еимгеимцарак акара даатгылан, дааипххәыцит. Сара сыблақәа тырхаха сшизыцшыц сизыцшуан, уажәы-ушьтан иихәарызеишь хәа.

– Мап, ус схәеит хәа, ахәацапшь аблақәа тнамхзеит, – игәы иаанагах здыруада, са сахь даахәны ихы аасықәи-кит, мацк иаахьаршшашәа. – Макьана икоуп ацсуаа, уи аибашьраггы иахнарбеит... Ацсуа хәынтқарра кәхтцоит рымхәеи, убри ахәынтқарраґы ацсуаа – ацсуаатгәкәа, апыжәара рытатәуп, нас ауп Ацсуа хәынтқарра аныкарцо. Иуахама исхәаз? – иаалыркәаны дсазтцааит. – Шәара уажәы ишәымчгәышьеи, иха шәаамта анаилак, убас Ацсны ныкәыжәга, нас ауп Ацсни Ацсуареи анеикәхо...

Уи аены хәицәажәара уи ала иххаркәшеит. Дадү иґ-цәажәарақәа раан еснагь ґыцк сзааиртуан, аха уи аены даду ихата ґыц даасыртит, иареи сареи цутк ацыка шеи-цахґахьазггы.

Февраль, 2001 ш.

ЛАМЫСЛА АМЦХӘАРА

Сасцәақәак хтан. Нандү рхәы калтцан, дадуи дарей аа-идтәалеит. Сара сырхатгылан, афы рзыснахауан – уи сара сзанаат акәын асасцәа анахтоу. Урт акггы инацхауан, тґы-цақәакггы ркуан, аха еихаразак тынч итәаны еицәажәон,

ажэйтә-афәтә ирылацәжәон. Ускан сара сыгәгы лымханы исыкәлон.

Дадү хтыск дшалацәжәоз иажәа иналатцашәа ус ихәеит: «Аиеи, шыта, уцсуа ламыс иакәнагоны иубозар, зынгыи аиаша ухәароуп, зынгыи амц ухәароуп».

Сара слымха иахаз схата агәра сзымго, сышхазза снаи-зыпшит. «Ус иатахуп апстазаара» имхәазеит, «уцсуа ламыс» хәоуп иихәаз. Ари цъасшьеит сара, аха реицәажәара сажәа аластцар игәгамызт азы, ичханы сәааныскылеит.

Асасцәа цаанза арт ажәакәа схы итагыжбуан. Урт анца, дадү иускәа-ихәыскәа дшырфыз сиязтцартә сзыкамлеит, насгыи икбаф ыкан. Адырфаены еиха иаманшәалаз аамтак алпшааны сиязтааит:

– Дадү, «Апсуара ламысуп, аламыс апсыуароуп» ухәалон, аха иацы иухәаз иатцанакуаз сзеилымкааит.

– Исхәеи иацы?! – дшанханы даасзыпшит.

– «Уацсуа ламыс иакәнагоны иубозар, зынгыи аиаша ухәароуп, зынгыи амц ухәароуп» ухәеит. Амц мцуп, нас, апсуа ламысла амц шпоухәо?!

Дадү даапышәарччеит. Уи идырит сара баша сшизымтааз. Дааипххәыцит, мацк инартцаулашәа. Сара иаразнак издырит, иаармарианы акәымкәа, сызтцара атак инткааны ихәарц шитаху.

– Апсуара акалашәа икоуп, Батал, – ихәеит иара ажәа кәсала, уаф дук диацәажәозар еипш ипхъазаны. – Апсуара адәышшара уқәланы уанцо иафызазам, уи акәаматцама-ракәа рацәаны иамоуп. Урт еитахәашьягы рымазам...

– «Акәаматцамара» захъзуи? – иажәа снапыцлашәа сиязтцааит, уи закәу мдыркәа анафс иихәо сзеилымкаар ауан.

– Акәаматцамоу? – дазтцааит ус, ихата цкәа дазхәыцырц акәхап. – Акәаматцама иатцанакуа рацәоуп. Асасцәа дахкәа утазар, ахәша уфыжжуа апсшәа картцәаны иухәароуп, ашьтәа рзушьыргыи, ишәфо егышәымтцам, аха акы шәнацха ухәоит; урт ахьутааз агәахәа ду шуртаз, иахьатәи амш уара узы ныхәак ишафызозу ухәа апсшәа картцәаны ироухәоит. Асасцәа утами, урт ргәи иахәаша ажәа кәанда ухәароуп. Хымпада уи асасцәа ргәи иахәоит, даргыи атак

ажәа рхәоит. Икоуп, агәы атҗамзарггы, ус адәыпсшәа ахәара – җырбашақә, мамзарггы җырпшзагас. Уи хыркыбызшәала ацәажәароуп иаанаго, уиггы апсуа иказшьоуп. Аха ика-хуп ажәа цьбарала ацәажәара анатахуггы. Иаххәап, иее-им уск еилшәыргозар. Уи акәаматҗамарахь иатҗанакзом. Ускан абцъар аипш, уажәа еибагозароуп, унавала-ааваланы акәымкәа, икоу ишыкоу иаахтны иухәозароуп...

Уажәы уара уызтҗааз амцхәара. Апсҗазаара акалашәа иаукахым, икоуп амцхәара анатахуггы... Учҗеит, аха ус ауп ишыкоу. Абзиа каутҗарц анутаху ауп. Ускан умц хәрыбгы-цуп, иагыламысуп, еихаразак угтәакы анынаугза. Убриггы апсуа кәаматҗамакәа иреиуоуп.

Сара даду иихәаз цъашьаны саапшәарчҗеит. Уи игәампҗеит.

– Усхычҗоит, аа? Уара утәалоуп! – иаарпшқашәа исаеҗ-нихәеит.

– Даду, сара сышпаухычҗо, сухычҗазом, амала, амцхәара ламысуп ахьухәаз ауп сзырчҗаз, – игәы аакҗсҗеит мацк.

Даду даахыц-хыицит. Уи ибеит ажәала иихәаз инагзаны агәра шызымгаз.

– Ус анухәа, иуасхәап хтыск, амц шысхәаз, нас ауп иане-илукаауа уи шапсгуароу, иагышламысу.

Абас сгәы ырхытхытны даатгылеит даду, исеихәараны икоу иажәабжь игәаларшәо. Сара сыблақәа тырхаха сизып-шуп.

– Ауафы ипсҗазаараҗы аррамапҗзура акратҗанакуеит, – ихәеит иара. – Ускан уи дқәыпшуп, Апсны дналтҗны цъар-ггы дымцазап, аха уажәы Урыстәыла аназара дыргейт. Са сызхаану аамтҗа ауп сызлацәажәо. Разкуп хы, цшьы апсу-аа анеицу – убри афыза разкны ихауит сфызцәагы сарггы: хык аифызцәа арра хайцыргейт, фынтә-хынтә хайцыргарц иапшьырган, аха ханрыхәа, нас бзиоуп хәаны, хәанрыжьуан. Ирыхәозггы сара соуп: хлеишәа хәрбзиоит, иаашхәо акы хнахыпҗом, схәон. Ар рҗы уи ауп иртаху. Харггы хапсгуаам-зи, иаххәаз хәан, апсуатҗас лазара ихамазггы хажәеит.

Ар рҗы ахатыр бзиа хаман, еихаразак уи зыбзоураз, хара еицыз чыдала аифызара ихабжьаз акәын. Аратәи ие-

ипшымызт уажэы хайшызара: Сибра агэафы, 30–40 градус еишэаны иахьтаауа, азы аеыфхэа инкоукьар, ахьхьахэа итцааны иахькапсо – убракоуп айшызара закэу ахьудыруа! Абарткэа зегьы зыхганы иааз енак хайбамбар хэгэхааи-баго афынза айшызарагы агэыблрагы хабжъан. Есымша ифо-ижэуа хайцымызт – уи мшгарахон, аха аныхэакэа раан уахык-уахык дасу хашнатакэа рфы хайдтэалон, ачеицьыка еицахфон, арратэ хактысқэа хгэалахаршэон – урткэа хара хзы хаштра зкэымызт ракэын.

Ус, ныхэак азы айшызцэа руазэы Леуарса икны хайкэшэе-ит. Ашыкэсфыцтэи ныхэан, афымш рзоуп, зегьы арыжэтэ харчаланы хакан, ихаднагалаз агэылацэагы харгы кыр хкьяфкэа кхтцеит. Урт зегьы рааста сара еиха сааскьаган акнытэ, фытцакэак катцаны саарылтын, сфы уа ифэхэан, сыфэыжелан, афныка сааит. Афыжэрагы хык амазароуп: иахьынзахтахыз иахфеит, иахжэит, нас ианаамтаз ихсыркэшеит. Уи сазшызаразам, уи апсыуароуп, ачеицьыка пату акэтцароуп. Сфызцэагы ачеицьыка пату акэызтцоз хацэан, аха... «Аха» зысхэо, ари афы хэа икоу, Асовет мчра иафозоуп, ацэгъеи абзиеи еикароуп: иара атэы ашка уанианага, акэышгы агазагы зегьы еипшхоит.

Изхысхэааз, сара сыштахьгы итцегь ржэызаап! Ум-бои, ачыркэалкра иакит, ацашьа иакэшэом. Апшэма имахэ – иахэшья лхатца дхакэшэан, уигьы дхадтэалан. Хар змамыз арцысын Сафер, аха арыжэтэ мацк дарласуан. Зегьы казшыак-казшыак хамами! Дубап азэы, арыжэтэ анижелак ашэахэара хтеикуеит, азэы – акэашара, даеазэых иажэа тыхэапцэарак амазам. Урткэа зегьы учхап, аха дыкахуп даеазэых – ибла акакач ытцашэо далагоит. Анкья зны гэалак имазар, уажэ игэалашэоит, игэалазыршэогьы ани арыжэтэ мыждоуп. «Ихэа, ихэа, уажэ иумхэозар, нас ианбоухэо!» хэа иааисны дакуеит. Ус икоуп арыжэтэ аказшыа.

Тыпх Хакыбеи ашьха дахьыказ Сафер ицэкэа цакны амфы рылааигазаап! Уажэ игэалашэеит, убама! Игэалашэеит моу, фыпныхэас иитеит.

«Уара угэра ганы сыцэкэа устеит, уара итцакны амфы рылааугон!» ихэеит Сафер. «Уцэкэа рымацара роума, егырт-

гыы тѡхуан, митѡ калама цѡалла кдык рѡѡзаны иаарга-
зар!» – Ҳақыбеигыы игѡынамзара ихѡеит.

«Егьырт икоутдалак уара иуламысуп, аха сара сыцкәә урхылацшла хәа унапы ианыстеит, уара уламыс иакәнар-ганы ишцатцаукуаз, сара рыцсы ршьап хәа ашьха икасце-ит!» ихәеит.

«Үара уцәкәа ракәым, сара сыцәкәагы таскит, арахә ан-гәарахх азин хамоуп урт ртәкрагы!» – дхьатцуамызт Җақы-беигы.

«Уара уцэкэа уцэкэа роуп: иутахызарггы итцакы, иутахызарггы уцсы иат, аха сара сыцэкэа рфы уара усс иумазей!» – дыткьеит Сафер атдыхэтэан.

«Ааит, сара уцэхъча сакэызма, ахъчарада атакра азин
сымазамкэа! Уцэқэа уцсгы иамоуп, уангы уабгы
рыцсгы иамоуп!» – ихэан, ашырхэа доаткъазаап Хақы-
беи. Уи акэын, арт еидымцсылар ада цсыхэа рымамкэа иа-
аиҕагылазаап!... Асы мыжда! Грас иумоу зегы араргамоит!
Нас, ианухыцсаалак, уахъхэгэышьоит, аха иаар!

Апшәма уажәраанза ичҳаны дрыбжаказон, аха уи изызырәуа иказма, рытра итқяхъан. Иара апшәмагы итра дытурқар – апсынкәа! Аа, уажәы дагытдырқеит уи итра!

- Ааит, аламысдақаа, сара сыџоума шәани шә-
би рыцсхы ахьжәуа, удәылтц уажәйтцәкья! - ихәан,
днаикәыхәхәеит Хакыбеи.

– Аа, усоума, учеицьыка сфатцаны, алажә еипш сдәылу-
цоит акәү?! – иблақәа кылцаны даагылазаап Ҳақыбеи.
– Убарт улажәқәа среипшуп уара ууафуп хәа знымзар-зны
учеицьыка сфозар! – ихәан, ағьафхәа ашә нкыдҕканы дын-
дәылҕазаап. Ацсуа уфны ддәылуцаргыы, алаба рхха уисы-
ргыы – акоуп.

Иумбои афы мыжда иканатцакәо! Иаамжәыргы калом, иаажәыргы аа, иубоит ирызнауз: ахаан ухахы уцымшь ыкоуп хәа еибызымхәацыз, зәатца еишаны изфоз аифы-зцәа гәакыкәа, ицсыр еибамтцәуо афынза инеибагеит. Сара урткәа абаздыруеи, сиартаҕы схәапца сианы сыцәоуп!

Адырѡаены иґалаз аусмаґахуаз! Цсрак-зрак еипш ихь-
азгеит. Сара исыхьзар еипш исыцхьазеит, аха иґалашаз ґа-

лахъан, ихъаазгоиг хъа акыр иахэозма. Икалашаз калахъан, цабыргуп, аха апстазаара уака атыхэа цымтдэит, анафс фызара рзеиламкэа зынза инеилыпсаа ицазар, иубаз еи-цэа убеит хъа, убри ауп ахъымзг еикэаттэа! «Ус камларц азы икататэузеи?» сгэы иаатысхэаан, уажэшьта схэыцра уахъ иниазгеит. Макъана сызтаара атак шызмызбацызгы, амфа сықәлеит сынкахэыцуа. Сышиашаз Хакыбеи ифы снет. Акы, уи сивсны наф сызцарызеи! Фба, иара иоуп еиха ахъымзг зыдхаланы икоу.

– Хайлгеит, уаха ус хамам! – ихэеит иара иаахтэаны, икалазеи шэацъал аама хъа саниазтцаа. – «Уан» сымхэеит, «Уаб» сымхэеит, сабцар самыхеит, иуахауоу, ичеицъыка сфатданы, алажэ еипш, ифны сдэылицеит! Уара ус узиур ишцакауто? Сара сзы уи уажэшьта цсык дифызоуп, иара изгы сара сызуштада, цсык сифызами!

Игэала ихэаанза сеихацсы-еитцапсы сгылан, сизызроуа. Атдыхэтэан, уаха иттцаара саламгакэа:

– Иацъал аама Леуарса, ихъзеи, ианацъалбеит, – схэан, снахынхэны сфынаскеит. Уаха иацсышэоуп хъа афныка уааи хэаггы сеимхэеит, убаскак игы пжэаны дыкан Хакыбеи.

Сышиашаз иаха хазтаз Леуарса иахъ сцеит. Амфахъ схэыцуан сахънеиуа исхэарызеи хъа. Иара иихэо уажэнатэ-ггы издыруеит: даалаганы ифыза дахъдэылицаз шиашоу ашьақэыргэгэара далагоит. Уи агэра гатцэкъаны акэзам, абзамыкэра икаитцаз афы ихы алаирқыарц. Сара сакэзар-ггы ус акэхап ишысхэо. Идэылицазггы, умбои, акы схароуп имхэазеит. Ус ауп игэааз иказшьа шыкоу.

Абасала, даара аус ду схы иадыстцеит. Уиадаггы цсыхэа сы-мамызт – аганахъ сзымгылеит, сфызцэа роуп. Акажафы дыб-жыпсауеит хъа, арт еинсыршэоит хъа сшафэу, имфа-имжэ сшыкоуггы, хаиланагалар схатаггы снарылпсаа сцар ауеит. Аха уажэы уи сазхэыцуа сыкоума, алаба аахара атцкыс еицэоу рыбжьалеит, убом! Алаба уаахазар иабаргэузеи, ухатдами, ушьа ууып, аха ари ауаф алажэ еипш ишьапы кыдкъаны афны ддэылтцеит, арахъ ишьа изузом! Уфны дааир, ддэылуцап, уи-алаггы ушьа ууып, аха иара дааизомеи! Нас ушьа злаууеи?!

Ашыоура закәу удыруама? Дусыр – уисроуп, ашыа уеихыр – уаргы иеухроуп. Анцәа иумхәан, аха уафшыразаргы ус ауп ашыа шутәу. Ацсуа ишыоура азакәан ус икоуп.

Сахънеиз ацшәма ақәабейкәара иеысны, дшыткәацра дыкоуп, аха уи игәала сазымзырфзакәа, сахыказ иахәаны инацыстцеит:

– Хакыбей даара ихымзгшыаны дыкоуп, иуеихәаз сыздыруам, аха, – схәеит сара. – Хайфызара анафсгы, ичеицыка сахатәан, убри ахатыр збаргы камлози, аха арыжәтә сеиланагеит, убама ихәан, даара ихәааигеит ихыыз. Иуеихәеи, уара, абаскак ихы хымзгшыартә еипш? – сиязцааит ацыхәтәан.

Азныказ дзыфза даасзыцшит Леуарса, нас:

– Сара изызуз уеимхәазеи? – иаалыркыашәа дсазцааит.

– Изууи уара, уисма?! – саацткыашәа сиязцааит саргы.

– Ус егьсаимхәазеитеи!

– Сисындаз, иаргы дысмысуази, уа хакъеитәхон, – ихәеит Леуарса.

– Кох, уи атцкыс еицәоу икашәтцеи, уара, шәеилагама?!

– Сыфны ддәылысцит!

– Ишца, уара?

– Ишцах, ддәылысцит!

– Уара, Хакыбей ус агьсеимхәазеитеи!

Уажәраанза амтц иазыткыо итәаз Леуарса, амца зыншыз ацәацәашь еипш, длеикәкәтеит.

– Хай, аф сысындаз, алаба рхха дсысызшәа, афныткыа ддәылсымцандаз! – ихәеит иара, мацк данааипххәыц ашәтахь. – Афы ыжәны иакәым анунархәа, нак уакәытцыр еигьуп. Ахаан исмыхыцыз сыхыит, аа, сшы, уажәшәта исхәо башами!

Саргы исахарц истахыз ансаха, уиакара сьынсмырхейт.

– Икалаз калейт, иара цсрак-зрак еипш ихәаган дыкоуп, уаргы – ус, убри иазырханы, анафс шәмеицәажәошәа, егыуашәа даәа бзамыкәрак кашәымтцан, – схәан, сааилабжыашәа уны, схынхәны сәаасхейт. Уажәы икам-иным акы збауа, егыуа акәымкәа, иихәаз иажәа еитасхәоит ауп, уаха ус сымазам.

Ҳақыбеи игэаара шихымпсаацызгы ажэабжыс иааиге-ишь хэа игэы шыхытхытуаз иблакэа ирхызбаалейт... «Уигы бзиоуп!» сгы иаатысхэааит сара. Паса еипш акэымкэа, уажэы афныка сицны снейн, амца апхаррафы хаатейт.

– Ишэыхыыз абзамыкэра шэара шэатцкыс сара ихымзгысшыоит! – схэан, мацк иаарцббарашэа сажэа хсыртлейт: – Сахэнеиз Леуарса ихы кны дынкахэыцуа дтэоуп, Цира алаба кшаны дтэыуон хэа! Алаба рхха дсысуазшэа, дышпадэылсцоз, ихэейт. Ихымзгышыаны дыкоуп иузиуэ. Ианихыцсаа дкэышхейт, убама!

Саатгылейт, уаха ацымтцакэа. Сыпшуп иахихэаауа збандаз хэа. Ҳақыбеи ишызбоз дкэашза даакалейт. Ицыба сигаретк аатихын, амца нацрарсны днаха-нахан игэатцанза алца лбаайдан, ауацбак аипш, иааифыббит.

– Сафергы аф исуейт акэымзар, шықэсык зхытцау аус ырхаухаууа иабайтахыз, аха салеигалт убама! – ихэан, уигы днаикэызбит. – Уара уоуп аиаша катцаз: ианаамтаз ашышыхэа уоагыланы уцейт.

– Ус шэмышыыр акэын, аха икалейт, ианыкала еита агазара кашэымтцан, – сааилабжэейт уигы.

– Еита газарас икахтцараны икахи, хмеисуазар, – ихэейт Ҳақыбеи.

– Икашэтцахуеи, шэфы нархэны шэнеивыс-иаивысуашэа шэалагар, убри ауп агазара захьзу. Нас измахацгы идшэырхауейт.

Ҳақыбеи дзыџза дсыхэацшуан хамтакы, сара уи сымбосшэа зымџа сыпшуа стэан. Ус игэатцанза даакэыпсычхан:

– Аиџызцэа агэыхшэашэара анрыбжэало еицэоу акгы ыказамзаап! – ихэейт, уаха иажэа мроукэа...

Убри аламтала хқытафы чарак ыкан. Иаасымџытэны Ҳақыбеи сыбжы наикэсырган, хаицны хцейт. Апшэмацэа апсшэа рахэаны ханаахынхэ ашытахь, Леуарса дзыдгылаз агэып хнарыдгылан, рнапкэа рымхны апсшэа аараххэейт. Ҳақыбеи, зегь реипш, Леуарсагы апсшэа ааиеихэейт, акгы камлазашэа. Мамоу, абжэаапцы еипш акэымкэа, еицэыпхашэо ауп апсшэа шеибыхэаз...

Абасала, амц исхэаз иабзоураны, урт ианаамтаз еинсраалейт, иалшон аиџызцэа гэакыацэа инеиыпцаа ицар-

ггы. Сыпсуа ламыс ауп уи амц сзырхээз, – даду иажэа аа-хиркэшеит атыхэтэан. Ламысла амц ухэар ауазаап! Ускан «амцхээ» ухыззам. Амцхээ – зыгэра гам уаѳуп. Уи аиаша ихэарггы, амц ауп иахьзу. Дадy дымцхээѳзам, амц анихэо ламысла ихэоит – уиггы Апсыуароуп иара изы.

Ноиабр, 1997 ш.

АХАСАБРБА

Атэтэа калахьан акласс ашэ санынхытцуаз. Сѳызцэа агy дырган, исыжэлеит. Сгэйдкыларта рибамто, хшеилыхоз, хакласс анапхгаѳы дааѳнашылеит.

– Икалеи?! Ишэхьхы... – лажэа налыгзаанза Амина Алхас-ипѳхай сареи халапшкэа ааикэшэеит.

– Батал! – лхэан, лжурнал астал иныкэылтцан, са сахь лѳаалхеит. – Хаухаштыз ѳахамшьазеи! – Ааигэа сзымба-цыз сахэшбаду леипш, атэаххэа сылгэзын, иргэгэаны са-агэыдылкылеит.

Минуткэак рышьтахь зеггы хтыпкэа ркны хтэан.

– Батал, удта шѳанаугзеи, настгы ушаарыз уаама? – дсзтцааит Амина Алхас-ипѳха.

– Амина Алхас-ипѳха, сыдта ус аамта кьаѳла сзалгазом, – схэеит сара сѳагыланы, – аха итыстцаазггы мачзам.

– Нас, урт, узыхьяз ртэы, иахьа ихаухэозар акэхап?

– Ишѳасымхэо, исхэоит ианышэтахызаалак.

– Ус акэзар, ахэычкэа, уажэы хэурок ахь хэиасып. Иахьа хэ-урокк шэымоуп. Афбатэи асаат Батал иѳылара иа-захкып: икаитцаз атэы хэихэап, нас зтцаарақэак шэызцэы-ртцазар, урт ртакггы кэитцап. Ажэакала, иахэабрба хэзы-зырѳып, апресс-конференция аѳорма атаны. Ибзиами ус?..

– Апрезидент апресс-конференция шымѳапиго аипш, – ихэеит Хэѳьарат, еснагь еипш, иеыркэсаны. Ахэычкэа зе-ггы ччеит.

– Изѳѳоушьазеи уиакара: Батал иапхьака дпрезидент-харггы аеуеит! – лхэеит Амина Алхас-ипѳха.

– Ус ауп, мап сымхэазеит: апрофессор президентс да-лаххуеит! – ишьақэиргэгэеит Хэѳьарат.

Еитах зеггы ччеит.

– Уажэшьта иазхоуп, хаурок ахь хаиасуеит! – лхэеит хартцафы.

Абасала, сахасабрба иазкызапресс-конференция аҗхәа-ра алтеит хартцафы. Пшь-саатк уи сазхәыцуан. Даеакала иухәозар, сөызцәа саздырхәыцуан: ацсшьарааамтақәа раан иаасыкәшаны, азтцарақәа сытара иалагон. Сара ажәак-җажәак рыла ртак ныкатданы, усгыы нацыстгон: «Итцеггы инартбааны уашьтан ишәасхәоит». Урт азтцарақәа са сзы апресс-конференция амҗацгаразы җазыкатцарак иаҗызан.

Ус иааит уи «уашьтан» захьзыз аамтагы. Амина Алхас-ипҗаи сареи астол ҳахатәоуп. Сөызцәа, ргәыхытхытра рхы-рҗы ианыпшуа, илахҗыхза исзыпшуан.

Амина Алхас-ипҗа «апресс-конференция» аалыртын, ажәа сара исылтеит.

Сара саалаган, сыдтца иазкны дадуи сареи хаицәажәа-рақәа ртәы расхәеит. Исхәеит даду уи игәы ишахәаз, еиҳа-разак ақалақьуаа Ацсуара интересс иахьақьыз. Сөызцәа даара ибзианы исзызырҗуан. Нас азтцарақәа рахь ҳаниас, ахәыцқәа реиҳараҗык рнапқәа шытырхит: «Сара! Сара!» хәа, ахәаха рибамто.

Артцафы: – Сасрыкәа! – лхәан, лнапы наиқәылкит.

Сасрыкәа: – Сара Батал сиязтцаар стахуп: шықәсыбжак тцеуит уабду иацсуара тутцаауеиҗьтеи, избан аскак узадхалаз?

Батал: – Иуадаҗу зтцаароуп. Уахь санцоз, уара уеипш акәын саргы сышхәыцуаз: Асабша снаҗыххны, сабду снаи-ацәажәап, Ацсуара закәу ақьаад ианыстцап, нас адырҗаҗыны арахь схынхәып хәа акәын сгәы итаз. Хықәкыс исымаз даду ианиасхәа, ус ихәеит: «Ацсуара нткааны иутарц утахызар, 70 шықәса уадхалоит». – «Избан 70 шықәса?» – ицъасшьеит сара. «Сара 70 шықәса схытцеуит, сыпстазаара зеггы Ацсуара иалаазоуп... Изхысхәауа, Ацсуара – ҳажәлар ирыпстаза-ароуп, уи еитоухәар атқьыс, ублала иубар, ухы-угәаҗы ина-ганы, иупстазаараны уалагылазар ауп уи закәу анудыруа». Абас сеихәеит сабду, саргы убри амҗа санылеит.

Артцафы: – Бырфынка, хабзызырҗуеит!

Бырфынка: – Батал, уанду лапсуара тумтцазои?

Батал: – Апхэыс лапсуара, ахатца иапсуара хэа хазы-хазы ѿ-Апсуарак ыказам. Ус шакэугы, апхэыси ахатцеи шейпшым еипш, урт рус-хэысқэеи рхымѿапгашыакэеи еипшзам. Сара сыттцараакэа рёы нанду «лапсуарагы» савымсзеит. Уи ада апсуара зхатэаахазом.

Артцафы: – Шыхэсна!

Шыхэсна: – Ақалақы ақытеи рёы Апсуара зеипшымы?

Батал: – Сабду иажэакэа рыла ишэасхэоит: Апсуара псадггылс иамоу ақытоуп – уоуп уи ахыёиаз, уоуп апсы ахытоу, уоуп еипқыарада ахра ахыауа. Ақалақы акэзар, уақа Апсуара сасык ифызоуп: амилац рацэа ахыеилоу «ипхашыоит», иахынзатаху аёазеитцыхзом. Ус анакэха, уи уақа изёиазом, анархагы амазам, ақыта ианацэхкыа – апсы нахшэаргы калоит. Абас ихэеит даду, аха диашоу уи?.. Шэазхэыц шэаргы...

Артцафы: – Ахэыцкэа, шэгэы иаанагозеи Батал иабду ихэаз азы?

Хырыцс: – Ииашоуп, сара игэастахыеит, иапсыуам сасык данахтоу, хапсуа цаскэа хырѿа рзуны, иара игэы иахэо акатцара халагоит. Ақалақы аёы атэым милац ыкоуп, урт харёыпшуа ханалага, хара хтэы хысхэеит.

Артцафы: – Хцаскэа ус еипш рызнеира шёышпахэапшуеи?

Хацъарат: – Ииашазам! Апсуа дахыыказаалак иара ицаскэа ныкёигалозароуп – ақалақы аёгы, даёацъарагы...

Артцафы: – Уиашоуп, Хацъарат. Асас хатыр икэйтцааит, уи ламысуп, аха апшэма идыруазароуп: Апсуара ианутаху икаужыа, ианутаху ишътухуа икам, уи ажэлар ирзеипшу ахаёра аазырпшуа доухатэ малуп. Уаха азцараа змада?

Хацъарат: – Ишцакоу иахыа Апсны Апсуара атагылазашыа? Икоума уи иапырхагоу?

Батал: – Даду игэы иаланы ихэалоит, Апсуара шэартахеит хэа. Уи зхараны иибо ахэсакэа роуп. Ахэсакэа еснагы ёыцк иашытоуп, ахацэа афыжэра ишашытоу еипш, ихэеит уи. Дасу ицас иара иныкёигозароуп, аха апсуа хэсакэа уи иазхэыцуама, хакэшамыкэша иказ амилац рцаскэа «рхы-

рпшны» иаарго мацара, «еицаркуеит» хара хтаскэа, ихэе-ит. Ёнак ажэлар рныхэаёа икын, «хтаскэа еилазгаз ахэ-сакэа аалхны, хажэлар Анцэа иныхэааит!» – ихэеит. Лаф-ноуп ишихэаз, аха игэы иаланы ишихэоз убон. Нас, ахэса шэтаскэа анеиларгоз, шэара ахацэа, шэызёызеи анысхэа, «афы аажэуан» ихэеит. (Зегы ччеит.)

Хацбарат: – Уаха иацырхаганы иудыруеи?

Батал: – Урткэа зегы сара иабаздыруеи! Иутахызар, уа-ала, даду хiazтцаап, уи иоуп издыруа! (Зегы ччоит.) Абра ишышэхэаз еипш, Ацсуара ахысхэхара зхароу амилат ре-илахареи ацсуа игэызианреи роуп, ихэоит дадугы.

Хьрыпс: – Батал, удтца шынаутзара инагзаны ухынхэы-ма?

Батал: – Мап, саналгогы сыздыруам. Сара избаны изла-сымоу ала, сабду икны саангылоит, ашколгы убра салгоит. Уа сахынзакоу, сабду иапсуара ақыад ианысталоит, нас ауниверситет санталалак, атцарауаа сыгерымаданы, тцара-дыррала атцараа сёазыскуеит. Сыгэтакы ала, ауниверситет саналго аамтазы, издыруада, диссертациак оны салгаргы. (Еитагы – аччара.)

– Шёзырччои?! – ираецнылхэоит Амина Алхас-ипха. – Шэара ашкол шэызтоу атцара шэтцарц ауми, аабатэи акласс аёы шэтэоуп, ус анакэха, уажэнатэгы хыкэкык-хыкэкык шёымазароуп. Ишёымбои, шёфыза Батал имоуп ахыкэки. Ауафы ахыкэки анимоу, еиха аус инаруеит, илымшарагы илнаршоит. Аферым, Батал, уи даараза ибзиоуп!

Хартцафы илхэаз зегы иаарнырын, рыбацэа тырхаха илзыцшуа иаатэеит:

Артцафы: – Уаха азтцараа змада?

Хьтыс: – Сара исымоуп зтцарак: Батал, ақытеи ақалакы иреиёуи угэаныла?

Батал: – Ақытагы ақалакыгы дасу дара ртэала ибзиоуп. Урт рыбацара зыбзоуроу ауаа роуп, ауаа бзиацэа рацэаоны иахыкоу – апстазаарагы бзиоуп. Ақытаёы Ацсуара еиха ицгэазар, тцарадыррала еиха икэадоуп, ақалакы ааста. Ақалакы ақытеи еимадазар, нас ауп урт аки-аки анхеибартэа-ауа.

Цыр: – Саргъы зтцаарак сымоуп: Батал, иахъа ақыта иагны иибои уабду?

– Батал: – Ари азтцаара атак акатцара сцѳыуадаѳуп, избанзар, даду игѳалакѳа рацѳоуп, аха зегъы ирыцкны ипхъазоит ақытаѳы ауаа хатѳракѳа ахъмачхаз. Еихагъы игѳы иалоуп урт ртыц аанызкылаша еихагъы иахъмачхаз. Уи зхараны иибо ѳбаны иѳоуп: акы, шамахамзар, акрызлоу ауаа ақытаѳы иаангылазом, ѳба, иаангыло рахътѳ хар змам, тынхадлацса, иѳыжѳѳахоит, ихѳеит. Ари аус аѳы даду ихгъы гѳыбган аитоит: хар змам азѳы дѳѳатцшѳар, ахылацшра игхажъуеит, ихѳеит, хажылатѳалак тамадас дѳатѳо мацара арыжѳтѳ дахаршыцылоит, ихѳеит. «Арыжѳтѳ даараза хажѳлар ирцырхагоуп!» – ихѳалоит иара.

Цыр: – Нас, икататѳузеи зихѳа? Уи «ахѳшѳ» хѳа егъимхѳазеи?

Батал: – Уи ххала ихазбароуп, ихѳеит. Аха арыжѳтѳ ауаѳы ихшыѳ арцагѳуеит, даргазоит, хамч иѳѳымхар ауеит, ихѳеит. Ускан Апсны аихабыра избаны, мѳак хажѳыртцароуп, ихѳеит. Урт зыѳоу – ажѳлар иаххылацшларц азоуп, хамѳахѳъозар – ус акѳым хѳа, хааныркылароуп, ихѳоит...

Қылышыбеи: – Батал, уабду уиазтцаахъоума аѳар дшырызѳоу азы: аибашъраан урт иаадырцшыз афырхатцареи иахъатѳи рхымѳацгашъеи дышцарыхѳацшуеи?

Батал: – Даду ихаблоуп илацш зху – урт дрызгѳдууп: аибашъра зегъы алахѳын, ускангъы иахъауажѳраанзагъы азѳы цѳгъарак кайтцан хѳа имахѳцт. Уигъы акѳым, ххабла ааныжъны азѳгъы акалакъ ахъ дмааит. Аха даду ихабла анаѳсгъы иѳало ибоит, иахѳауеит. Игѳы иалоуп, ихабла аицш, егъырт ахыѳкам. Уи зхараны иибо аѳаацѳаратѳ традициякѳа ахыпсыгѳази абацѳеи аѳацѳеи ахъеицѳыхарахѳази роуп. «Урт иахъа азырѳаш рыбжьоуп, рыбжькѳа еиныѳуам», – ихѳалоит, игѳы иаланы. Даду иѳацѳа зегъы аѳны ишыѳкамгъы, урт рус-хѳыскѳа зегъы илацш рхуп, игѳампхѳо акы ибар ма иахар, зегъы ааизганы ититѳауеит, «аус» еилырганы, аиаша мѳа иѳѳитѳоит.

Артѳаѳы: – Аамѳа цеит, азтцааракѳа шыѳа иаанахкылап, иазхѳазааит. Ахѳыгѳкѳа, абарт зегъы шѳыхъзала Батал иѳабуп

хәа иасхәоит, апресс- конференция шьахәла иахьымфаци-газ, шәызтәарақәа ртак ибзианы иахьыкайтқаз азы. Дызғу аус ағы ақәғиарақәа изеигъахшыап. Ағәра згоит илахьынтәа убрака ишыкоу.

Батал: – Итәбуп хәа шәасхәоит зегьы афызара бзиен азғлымхареи икашәтқаз рзы. Иахьатәи хаипыларәа ағәлакара ду снәтеит.

Абрака ихсыркәшеит рапхьатәи «спресс-конференция», саргы сгәы сҭагәыргьо афныка амфа снанылеит.

ДАДУ ИТАЦАЦӘА

– «О, о, дад, сҭацацәа, шәхатқы сцааит, грипк шәыхьраны иказаргы, сара исыхьааит!» – ихәалоит, лассы-лассы, мацк иаахиркьома ухәартә. Цқьа уааизызырфыр, итабыргытқьаны, итацацәа иреигьу Апсны таца дыказам угаахып. Ус иахыркьаны илхәом акәымзар, нандугьы лҭацацәа зегьы иреигьушәа дрыхцәажәоит.

Ари кырынтә игәастахьан, цьара маанак атқазаргы иудыруеи сгәахәуан, ҥенак исызбеит даду сиҥцәажәаны, абри азтәара тыстәарц. Ус иагыкастҥеит: иманшәалаз аамтәк алхны, даду сиязтәаит.

– Даду, еснагь уҭацацәа урехәоит, иреигьу таца дыкамшәа урыхцәажәоит, ус угәы иаанәгәтқьоу, мамзар ргәы иахәоит хәа иухәоу?

Даду идырит уи азтәара баша ишисымтәз, ҥымтзакәа, дахьпшыц дыпшуа, дааипхьхәыцит, нас илапш са сахь иааиаиган:

– Уи уара уазтәаи?! – ицъашьашәа дсәзтәаит.

– Мацк иахыркьаны иухәалоит уи ажәа, убриазоуп сызуазтәаз, – схәеит сара сгәы итәз аартны. Уи даду еихагы ицъеишьеит – ус ихы-иҥы ианызбаалеит, аха иаартны егымхәеит акәымзар.

– Иахыркьаны исхәазаргы, сгәы иҭоу ауп исхәо, – ихәеит иара, – рхатқы сцааит сҭацацәа! Сара сзы урт иреигьу таца дыказам. Сҭацацәа дреихабуп уара уан, нас, уара узы уи илеигьу дыкоума?!

Иара дтыстцаауеит хэа сафуп, иарггы сара сыттцаара да-
лагеит! Уиггы бзиоуп: хтибатцаар, аиаша хазкылсып!

– Сан латцкыс еигуу дышцакам? – иаецнысхэеит сара.
– Шакафы утаху ыкоуп!

Дадү илахь ааимаирцыхэит – игэамцхо акы аниахалак,
иёацшылара ус икалалон.

– Ус еилажэжөөны усмацэажөөлан: зны азтцаара иустаз
цкыа игёынкыл, нас атак катца.

– Избан, дадү, азтцаара исүтаз шцагёнысымкылеи?!

– Избан, избан... «Уара узы уан латцкыс еигуу дыкоума?»
хэа суазтцааит. Дыказар, унацэа налыкэкны дсырба!

Дадү иихэаз аецныхэа иашоуп, итцабыргытцёкыаны,
иихэаз сызгёнымкылазаап, уажёоуп схафы ианнеи!

– Сара сзу?! – ус шакёызггы иаатыстцааит сара.

– Аиеи, уара узы! – инакёыргёгёаны атак кайтцеит дадү.

– Аа, ус аума! – схёан, сааччеит. – Сара сзы, хёара атаху-
ма, сан анацэа дреигуп.

– Убри ауп сарггы исхэаз: стацацэа сара сзы тацацэас
икоу зеггы иреигуп, уан уара узы анацэа дышреигуу еипш!
Избан? Уансазтцаах, уиггы уасхёап. Стацацэа рзы цшынтё
ачара зухьеит, сыуа, стахы, сыкёлацэа зеггы уалагёыргьеит
хэа цшынтё исыкёныхёахьеит. Ари еихау гёыргёароуп сара
сзы. Уиггы акёым, стацацэа рыла цшы-жёлакы ауацэа фы-
цкёа сырхэхьеит, цшынтё сыуацэа фыцкёа – сычкёынцёа
рабхёараа среигёыргёаны ачара зухьеит. Апсуарафы атаца-
агара аамшьтахь, уи хатыр змоу гёыргёароуп. Уи акы. Оба
– стацацэа рыбзоурала жёафонтё сабдухахьеит, жёафонтё,
сыпрындаз сгёахёуа амтёыжёафакёа соухьеит. Сацхьака
итцеггы сгёыгуеит, уи сгёыграггы сгёашьамх артцаруеит. Аба-
сала, сыфонтё иаздырхаит, сыжёла иаздырхаит, нас рхатцкы
сзымцарызеи сара стацацэа?! Стацацэа сара сзы мрада ип-
хоит, мзада икаччоит, фымцада хёфны ондырлашаауеит!

– Шыри, знык избандаз ицъашьахёу убарт утацацэа!
– схёан, дадү иихэаз алаф алхны саарччеит. – Нас, урт уаха
акггы рыгзами?

Дадү еитах даапышёарччеит, итацацэа рбара «сахьаз-
гёышыыз» акёап, мамзарггы, дсыдызцалазеи, имоурахё

нымтѣааит игѣахѣзаргы калоит, ус ихѣалоит иара акы игѣы анѣнатѣалак.

– Ачекистѣа реипш укылѣшкылзырѣуа уаарышѣталар, акы згым дубахѣоу, ѣара акы рывубаауеит, нас итѣегы уа-арышѣклаѣшыхыр, ирыгымгы рыгушѣа убо уалагоит. Аче-кистра ус ауп ишыѣоу! Цѣыгхѣыц ихѣыцуа иѣам-ианым ауп иибо. Анхѣа дчекистзар, уи аѣгы даангылазом: азырлашѣ еипш, дынкылтѣѣрааны, ашырхѣа агѣылара дынкылѣѣоит, лыблаѣа ырѣырѣыруа. Илтахузеи уаѣа? Илымбаз-илмахаз ралхѣарѣ.

– «Шѣанаѣалбеит, сшынтѣаз шѣмахѣази?! – лхѣоит уи уа дахѣнеиуа. Илхѣо лажѣа агѣра ргарѣ, лыбжы нытѣак-шѣоуп ишылхѣо.

Ауаѣы иѣазшѣа ус ауп ишыѣоу: имѣызаргы, мазак иахѣр иѣаххоит. Уи лдыруеит ани анхѣа чекист.

– Иѣалазеи, бынзыртѣада, банаѣалбеит?! – аухѣан-схѣанѣа ирызгѣышѣуа азѣ лакѣзар, лхы ларѣѣны, ллымхѣ налымтѣалкуеит. Уи убасѣак даргѣаѣуеит аухѣансхѣан, уажѣытѣѣѣа уи ллымхѣ тѣырѣѣык азна аѣымсар тѣлыжѣу-азаргы лхы днахом.

– Аѣаѣа хѣа исыднагалаз дзакѣу жѣдыруама?! – дѣѣын-дѣѣындноуп ишылхѣо, уи шаѣа дѣѣынѣѣынѣуа аѣара илымтѣакуп алымхѣ, ауаѣра илиааз аѣабак, абгы еипш, аѣеитѣнахуеит, аѣартѣбаауеит, инѣахѣауа зегы лѣабгартѣ еипш... Абас иалагоит аѣаѣѣа хзырбгало аѣѣгѣаршѣ-ра. Аѣѣгѣаршѣара ахыѣоу аѣнѣѣа, аѣомтѣ фымѣа станѣиа ѣнаургыларгы, иѣнылашаауа изыѣалом, уа аѣѣѣа иоуп иаѣѣѣымоу. Аѣѣѣа збандаз хѣа икылѣшкылзырѣуа ауаѣы иаѣѣѣа аѣѣѣа дгылоуп – уи аѣѣѣоуп иибо, иѣамзаргы, иѣоушѣа иирѣоит. Еиѣа еиѣѣми абѣиа амаѣара убалар! Аб-ѣиа убарѣ ануѣаххалак, аѣѣѣа ыѣазаргы иубазом – уаѣа аѣѣѣа ус имаѣам, ихы игѣахшѣѣаны днытѣахѣ дѣоит. Усѣан уаѣѣѣа дгылоуп Аѣаимбар, уи абѣиоуп иуирѣо. Ашѣары-ѣаѣ иеипш, дасу дзышѣѣоу ауп иибо. Уѣнѣѣа абѣиа ѣалар уѣахызар, абѣиа уашѣѣал. Иагѣубоит иара. Абѣиа уѣнѣѣа иаазго раѣѣѣа дгылоуп уѣнѣѣа аматѣ зурѣ, уѣѣѣѣаншѣап зыргѣѣѣарѣ иааиуа аѣаѣа, мамзаргы аѣаѣаѣѣа. Нас, урт

ирейгу дыкоума? – суазтаауеит сара. Дыказам, нас, изы-сымхэарызеи сара «шэхатцкы сцааит!» Ргэы иахэап амацаразы акэым, салаеырбарцгы акэым, исхэоит сара гэыкала, – иажэа хиркэшеит даду. Сара гэхэа дула сизызырфуан, иихэоз зеггы сара сзы иаартран, аха урткэа зеггы даду ифеы имраргамакэа, уажэраанза еикэсыршэахыз сызтаарақэа рахь сиасит.

– Дадү иухэаз сахаит – уи бзиоуп, аха атацагы фнатак даазеит, урт даеа кэзшыан ирымаз, уи далаазан лара, шэыфната дааит уи дызлаазаз лказшыа лыманы, ус анакэа, шэказшыақэа еикэымшэар камлои?

Дадү, акэап ргыланы, сажэа хсыркэшеит хэа дшыцшыз, уажэы азтаара истаз мацк дааршанхеит.

– Уара, азэыр уазыкайтцама? – дсзтааит ицъашыаны. – Иалудырааи ас еипш икоу аус-хэыскэа?!

– Изцоушыеи, дадү? – схэеит сара. – Иуасымхэахьеи арт азтаарақэа штыстцаауа! Ус анакэа, уара иумбо, иумахауа, сара избоит, исахауеит. Уара иубар иутахымгы – сара избоит, иуахар иутахымгы – сара исахауеит, избанзар, «счикиступ» сара: «Дасу дзышытоу ауп иибо!» – ус умхэеи уара!

– Уафстаахэ дузыбзиахааит! – ихэеит дадү. – Ачекист афны дхамазлаап! Сара аусқэа зеггы еикэыуанта сырхысит, иара, Шьмаф ипатцақэа реипш, иааилеижэжэеит! Ус акэым, Батал, сара абзиа сашытоуп, уи ауп избогы. Уаргы убри абзиа уашытаз.

– Уи сашыталап, аха егыгы ыкоупеи! Мшэан, уара уоуми изхэаз Адааимбар дшыкоу, аха иухэеитеи афстаагы дыкоуп хэа. Улақэа хуфаргы, дыкоуп иара, нас, думбошэа зыкоутцои?

Дадү даапышэарччеит.

– Апсуаа ус акэын кэзшыас ирымаз, – ари азтаара цкэа еилыскаарц инархараны иажэа хиртлеит, – рызгаб драазон, фнатак ныкэйлгарц. Ибызныкэымгар, арахь бгыежны баа хэа лархэазомызт, дахьнеиз дахажэаар акэын. Убас икаларц азы рызгаб илабжъаргон дахьнанаго афната рказшыа леакэлыршэарц. Ускан уи афнатафеы афстаа дырцырхагахазом. Ублақэа хуфаргы, ихутыргы уи уа дубазом.

– Усгы акэзаит, аха урт рказшья иакэымшэо лара даеа казшьяк лымазар? – сажэа ныбжъазгалеит.

– Уи лаб ифны иаанлыжъуан, – ихэеит даду. – Уака дахь-нанаго апшэма дыкоуп, ахъзи ахъымзги зду иара иоуп. Насгы апстазаара ус ауп ишыкоу: таацэарацыпхъаза рхатэы «Устав» рымоуп, рыфнэта инанагаз зегъы убри аустав икэныкэоит. Арра уандалак иубап Аустав закэу. Уака са сустав амч амазам: даду ифы ас икан, анс икан ухэар, иухыччоит – уатэи укэныкэароуп! Изхысхэааз, азгаб абарткэа дырны дахьнанагаз атаацэа рказшья леанақалы-ршэа, акыкфыкгы калом, рыфнэта еснагъ ифнылашаауеит, рафстаахэгы дырзыбзиахоит.

– Даду, уара иахьутахыз амаа аутеит, аха ус иахьабалак иказам, – имаскит сара. – Икоуп сфызцэа занацэеи забациеи еилытхьоу...

Дадү дгэаан, сажэа нагзаны исмырхэакэа, ашырхэа дфаткьеит.

– Сара спрокүрорзам! – ихэеит иаарцъбараны. – Ацсуатцас ишыказ уасхэеит, уара Ацсуара зцэызхьоу шьоуку рызбахэ цэыругоит, урт зафстаахэ дызцырхагоу, атаацэаратэ «Устав» змам роуп. Ус икоу рызбахэ сахар сыблахатц гьежьюеит – уи ауп уажэ сытцзыркъазгы. Урт рзы апрокурор дыкоуп, азбафцэа ыкоуп – зыцсуара иацэхкъазгы ауаа уакоуп рус иахьахэапшуа! – ихэан, ашэ ахь ифынеихеит. Ашэ изшыапык нхигоны еипш, даатгылан: – Зтаацэа хзырбгало Ацсуара дагоуп! Убри удыруз! Ацсуара уброуп иахьалаго!

Ицъасшьеит даду иказшья, ахаан ус каитцо сымбацызт. Убаскак ицэымгзаап уи Ацсуара иацырхагоу кэзтцо. Убри акэзаап итацацэа еснагъ изирехэо. Урт акы рыгымкэа иаукаху, аха уи иара ибарцгы итахым. Ауафы игу иаецпнүмхэар, акы игымшэа уихцэажэалар, нас акыкфыкгы калазом, ухэансхэангы уахауам – кашырроуп уи афнэтафы икоу. Убаскан ауп ирыгугы рхала игэатаны иандырееиуа. Ираецпнүхэар – игэаауеит, игэааз игха изырееизом, ирееирцгы итахым, избанзар, дгэааит, ауафы думыргэаар еигъзаап, ажэа кэандала игэы ушышыыр еихагы еигъза-

ап! Ус икоуп ауафы иказшыа, уи даду ибзиазаны идыруеит.
Уи ус шакәу саргыи еилыскаауа салагеит уажәшьта.

05.04.2000 ш.

АПХЫЗ БААПС

‘Енак ыцъа асасцәа хтааит. Асасцәа анахтоу хәфнәта
ныхәоуп! Аха уи аены, иаацъасшьартә, даду игәалаказара
быжънахит урт рааира. Уи истцәахуеит хәагы даламгазеит:
иатәамбазакәа драцәажәон, зны-зынлагыи иаатцәылихуан.
Дадуй сареи хакәын аоны иказ, имазеины ихамаз фатәқәак
аацәырааган, инеидтәалеит. Иззааиз аус хәа акгыи цәы-
рыргом макъана, рхәы ианахатәа, тцәыцак-фатцәцак анырк
ашьтахьгыи егырымхәеит. Дадуй аныхәара аникуа, агәатцәа
икушәа акәын дышныхәалоз, аха уажәы ф-ажәак рыла иаа-
хиркәшон. Дара ражәа андроулак:

– Амин! Амин! – хәаны ражәа днацыфлон. Уи иахыхә-
маршәа ражәа ианнацыртдалак: – Амин, амин сымхәеи,
иухәо еилкаауп, амцхә зхәатәузеи! – ихәахуан иаахжәаны.
Ицъашъаны дадуй сизыпшуеит: ахаан ус ихәо сахәхъазма?

Абас ныхәәфәк нагзаны идмырхәакәа идыржәуа дша-
аиуаз, асасцәа азәы итаххеит зыпсадггыи зхы ақәызтцаз
рыхъзала тцәыцак ркырт, аха дадуй имуит:

– Уи ипшьоу ныхәароуп, тцангыи-мцынгыи урт рыхъза-
ла аныхәәфә акра иашам, насгыи хқъафқәа кхәтцахьеит,
– ихәеит дадуй. Даргыи имарымкзеит. Дәәа тцәыцақәак аны-
ржә ашьтахь Апсуара хакәныхәап рхәахт. Ускангыи дадуй
мап икит:

– Апсуара ныхәаагазом, нас, аныхәәфә захкуеи? – ихәеит
иара. – Ус Анцәа игәацхом, нас, Анцәа игәамцхо зыкхәтца-
рызеи?!

Асасцәа ччеит акароуп, уаха имарымкзеит. Абас
ркъафқәа картцахьан еипш, дадуй тцәыцак даахан:

– Абра цъмақәак хамоуп, – ихәеит иара, – ацъма цъмоуп,
аха избжъан, рлеишәа бзиахеит: рхала игәартцуеит, игәар-
лоит, рыпсы бжьоуп, цъбааа сдырбазом, шәааи иахныхәап,

арахә ҳапстазаара иузақәымтхуа иадхәалоуп, – ихәан, иатәца дөахейт. Асасцәа зны иччейт, ирахаз цьаршьейт, аха апшәма ус анитахха, мап мхәакәа иржәйт. Ус апстәқәа ишрылацәажәоз даду илапш нақәшәейт ашә иаалагылаз Мура. Ари сла закәйтә лоу, ишкәышу, ишчапшьауа ихәан, ажәа аххәааны, аныхәәфәа икит. Абас мацара асасцәа рфәы еилымго иаиршьйт. Иара атәца хәычыла акәын ишижәуаз азы, дкәапца дықан. Арт избои исахауеи сара сзы ицъашьахәны даду сизыпшуейт.

Асасцәа анца ашьтахь сиязтәаит, избан, даду, ус зырзууз хәа.

– Рхы дсырдырырц! – ихәейт иара. – Ауафы ихы пату ақәйтцар – ауааггы пату икәыртцоит. Ант дара зеипшраз еипш ауп сарггы «пату» шрықәыстцаз.

– Урт анааи нахысггы убла иамбазейт, арахь угәы нзырхашаз егьрымхәазейтеи! – схәейт, сгәынамзара ицәымтцәахыкәа.

– Сыбла иабабауеи, иззааиз здыруейт, иахьынтәиаауаггы здыруейт, – ихәейт даду. – Аибашьраан зпазатцә дта-хаз рфызак дыпсын, иахьа апсыжрафәы иқан, уақа ирфеит, иржәйт, аха ирзымхазт, арахь имфәахытцит, нас пату рыкәтца!

– Ианцәажәо ус игазамазаны иказамеи! – даду иихәаз цъашьаны иаахасшшааит.

– Уи зутахи, – ихәейт даду, – афы анырбалак зеггы рхаштуейт. Ацмақәа рныхәәфәа скын – ирkit, алажә сныхәан – уиггы ржәйт. Иахьа еилыркаауа хампалуп, аха уатцәы иазхәыцыр ауейт. Афәжәцәа амцхә рхы хшьышь-цәоит, урт рхы дырдырлатәуп.

– Даду, нас, урт уаха нкылашьа рымазами? – сгәы иа-лырсны сиязтәаит.

– Ишцарымам! – ихәейт даду. – Абарт хацмақәа ханыр-мышәоуп ақәкәа анырхақтцаз. Ауафы ипсы атқкыс данзыми-ааи – арахә дреипшхоит, нас уиггы ус изуур акәхоит!

– Усхыччوما, даду, ауафы ацма еипш ақәкәа шцаихо-уто?! – ицъашьаны сиязтәаит.

– Зыпсы атқкыс изымиааиуа ауафы, арыжәтә дахдырқәа-ауейт, далааныркыларц. Нас, уи закәи, кәкәазами?!

– Аа-а, уажашьта еилыскааит! – схэеит спышөөрччо. Еилыскааит, цабыргуп, аха сыбла ихгылоу рацхьа иихээз ауп: ауаф псыцэгъа, ацъма еипш, акәкәа ихартцеит! Ари цъашьахәуп! Ари лакәуп! Ицабыргытәкьаны, уи афыза азакәан ыказар, афьжәцәа акыр иабжьозар убри иабжьон. Даду дыпрезидентзар – ус иагыйкаитдон!..

Убри аены хәлаанза абри хәицәажәара схы итагыежьу-ан, сыбла ихгылан хасасцәа ирхаз «акәкәақәа». Ауа са-нышьталагъы убарт ракәын сзызхәыцуаз, ус ихааза ацәа сынтанагалеит... Чарак афы сыкахуп – хгәылара акә-хуп! Сыцшызар, ахацәа реихарафык акәкәақәа рхахуп – ацмақәа реипш! Ицъашьаны саарылацшызар, изды-руа ыкахуп, исзымдыруагы рацәафуп. Ахәсақәа снары-лацшызар, абар ассир: уртгы акәкәа зхоу кьоушәоуқәак рылацсоуп! Саахынхәын, сыфхит. Сыфит, аха сахьцо сы-здырзом, сшааиуаз ауаа рыжәпара сналахәит. Сыцшызар – цсроуп икоу: гәыц-гәыцла ахацәа гыланы еицәажәоит, ацъабарафы еицрыхәхәа ацъабацәа тәоуп – урт реиха-рафык акәкәақәа рхахуп. Ацсы дахьыкәаз ахь снацшы-зар, ацъар ахатыпан акәкәа ихагылахуп. Избо цъашьа-ны ажәлар саарылацшит, аха урт цъеибашьауа, егъиуа иказам: тынч еидгыланы еицәажәоит, ицәажәогъы акәкәа зхоу роуп, зны-зынла лафкгы налажьны, акы-ркырхәа иччоит. Ус ацсдәылгара нап адыркит: акәыба аадәылганы астал инықәдыргылеит. Хатцак ажәа иртан, ибжьы ихацала агъаф-агъафхәа ацәажәара дафуп, арахь уигъы кәкәак ихоуп, апатцагы ифәхуп! Атцыхәтәан ацсы дрыманы иандәықәла, ацъар еипш, акәкәа кны акәыба ацхьа азәы дгыланы дцахуеит!

Артқәа сызлацшыз сдырхагахан сшааиуаз, сыцшызар, Акәа сыкахуп! Сыжәа кшазшәа сгъежьы-хынхәуа ақалақь саалахат – избо ахацәа реихарафык акәкәақәа рхахуп. Ахә-сақәа анызбалак сылацш рцәысыхьчоит – издыруа азәы ишакәым сылацш дытцашәар хәа сшәоит.

Аракагы еиқәааз егъанысымба, даду иахь сеихеит – ма уа сгәы сыртынчып сгәахәит. Агәара сшаатәххыз еипш, нанду асоф дахьыкәгылаз сылацш налыкәшәеит.

– Дадү дабакоу, нандү, дадү дабакоу? – сыгәи сыпси еихымзо слазтааит.

– Ана аматцуртафы дыкоуп, – лхәеит лара. – Икалеи, бзи-ароу?

Аха сара уи лызтаара атак камтакәа, ашә ааимцаа слыфнаххызар, дадү адулац дадгылоуп, цатхь дуззакгыы ихәда иахшыуп.

– О-о, дадү! – схәан, сыхәхәеит. Абри аамтазы сыбжыы сарфыхеит.

Абас ацхыз шана збеит. Уи сызлацшыз адамыға уажәы-ггы сыбла ихгылоуп. Убри аахысггы арыжәтә иачычоу аны-збалак, дадү ицмакәа реипш, акәкәакәа рхоушәа сгәы иабо салагоит.

17.02.97 ш

«АЦХЫЗ БААПС» АШЫТАХЬ

Афцәажәара

Дадү сыбжыы дарфыхеит, аха сыкәфимтзеит: уи ибеит-и-ахаит сыбжыы икәыргашья зеипшрази сцәырханы сфы-хашьеи. Цхызк ибазар, дазхәыцны игәникиылап игәахәит. Итцабыргыткәкыаны, сарггы сәырцсны сыпхыз пылхат сазхәыцуа ашыақәыргылара сафын. Атцыхәтәан, ицясшыаз, сыпхыз анаашьяқәсыргыла иақәыршәаны, дадү ибжыы аа-сықәиргеит:

– Цхыз мшы убааит, иубеи цхызла?

Дадү изтцаара сааршанхеит, аха нас уи саалтцын, сыпхыз цъашьяхәы ахәара сналаган, ахы инаркны атцыхәанза иа-схәеит. Амала, ихәда ихшыыз апатхь атәы мхәакәа савсит.

Хамтакы дхәыцуа диан, нас ибжыы аасықәиргеит:

– Ацхыз шана убеит! – ихәеит иара. – Азы иаго хәхәаб-жыы иахауам рхәоит, хара лабәаба ихазгәамтаз уара цхызла иубеит. Иахья даара ирацәафуп, цхызла ишубаз еипш, акәкәа зхоу, мамзарггы изхататәу. Рыцхара дуны икалаз, арыжәтә афәацхья зеггы хәипшхеит: арака акәыш дыкам, агаза дыкам – убри ауп зеггы реиха ишәартоу.

– Нас, уи уажәоума ианыкала?! – ицъашьаны сизтцааит.
– Арыжәтә еснагъ икамзи!

– Коҳ! – ихәан, ицъашьаны даасзыцшит даду. – Шәара ахәыцкәа еснагъ абас хаказ цышәшьоит – ишәхарагәышьои шәара, шәара ижәбаз ауп ижәдыруа. Анкьа цангы-мцын-гы арыжәтә жәуаз ауаа деицгәартон, иахатыргы лакәу-ан. Уажәы ус икоу хрыдтәаланы ирыцахжәуеит, ахәынтқар дахтоушәа, рхаткы камыршәуа, пату рықәахтоит.

– Ус анакәха, афьжәцәа ахьырацәахаз шәара шәоуп из-хароу, – схәеит сара, даду иихәаз лафк наххәаашәа. – Нас, иааибыхәаны, арыжәтә иачычоу мап рцәышәкыр...

Сажәа нагзаны исхәаанза дьччеит даду.

– Уара мап рцәукуеит, аха дара еибацшаауеит, – ихәеит иара. – Ирацәафуп, ыза димоургы, зхала изжәуа: аду-лац днадгыланы илтаирпкоит, афцарафы дцәытцагыланы итаирпкоит. Ари рыцхара дууп!

Дадү ицәажәашьа аацъасшьеит. Иаразнакгы исызбеит, иаргы цхызла дшызбаз схәарц – идырааит, иихәо саҳап сгәахәит.

– Дадү, цхызла уаргы узбеит, – схәан, итцәылымхцәакәа саапышәарччеит.

– Сышпоубеи, уара?! – цәалашәарак иоуу здырхуада, иа-арцъбарашәа дсазтцааит.

– Ушызбаз ус ауп: қалақы қытеи еимырқаны, скылхх афны сааин, ашә ааимцааны сыцшызар, сшанхеит: адулац уадгылахуп, цатхь дуззакгы ухәда иахшыыхуп!

– Ишца, уара, убастцәкьоу?! – ашырхәа ихы ааирхәит са сахь.

– Аиеи, убастцәкьа збеит! – схәеит сара, лакфакрада сыпхыз шыақәыргәгәо. – Апхыз мааноуп рхәоит, измаа-ноу сыздыруам, аха, абыржәгы сыбла ихгылоуп уи ацатхь, абраанза иааиуан! – снапкәа ааитцысхит.

Дадү даахәыцхәыцит. Сара игәастеит сызтцаара ши-гәампхаз. Иахьцасхәоз сгәахәит, аха иааг, исхәахьан! Ажәа – ажәоуп, «Сацоумтцан» хәаны шытахьла «иургьежьуа» уко-уп, аха ас еипш икоу ргьежьышьа амазам, ианухәа – иухәе-ит, уажәшьта умлакфакроуп. Абриггы уажәоуп игәныскы-лартә саназхәыцыз.

– Иубаз апхыз мааноуп, – ихэеит сыпхыз амаза сеилы-ркаауа. – Апатхь – уи Ламысуп! Асас, ачара, агыргъара, агэарпныхэа – абарт роуп иаанаго исыдубалаз апатхь. Ауафы деилаханы патхыла афы ижэзом, изыржэуа ламысуп.

– Бзиа ибаны изжэуагы ыказар акэхап, еихарак зхала изжэуа, – схэеит сара, иаарпшқашэа.

– Мамоу, патхыла хайлаханы ишпаажэуеи, иаамжэыр калом азы иаажэуеит акэымзар. Есымша изжэуагы патхыла иржэзом. Сара еснагь ламыслоуп ишызжэуа, убриазоуп апатхь зсыдубалазгы. Насгы уи есымша иауаажэхуа, ашықэсан фынтэ-хынтэ роуп. Жэантэгы ракэзааит! Убри дырноуп харгы, ишахтахымгы, ичханы, мчыла изаажэуа. Икоутцари, уа-напсыуаха афыжэрафгы Апсуара ныкэугалароуп!

Исхэо сфамшэо саагачамкхеит азыказ, аха нас:

– Нас, абри есымша изжэуагы «иахтахны иаажэуам, аха Апсуара ахатыразы ихамжэыр калом» хэоума ишырхэауа? – схэан, сиязтааит, мацк иаатцэылхшэа, избанзар, уи атцэылхра иара иахь ихазамызт азы азин сыман ус ахэара.

– Мамоу, урт даеакуп ирхэо: «Ишыжэтэым аадыруеит, аха ихамжэыр ауам» рхэоит, урти хареи хайлоумырфашьан, – ихэан, дааччеит даду. – Умбои, пхызла ианубазгы, хэпмакэа реипш, акэкэакэа дара ракэын изхаз. Апхыз мааноуп, аха иакэыршэатцэкьаны иунарбеит.

Ажэакала, еснагь еипш, уажэгы дадуи сареи хаилибакааит.

– Даеа зтааракгы сымоуп, – схэан, сыпхашьапхатцэ игэиеаныстеит. – Есымша изжэуа арыжэтэ рхы днамырхэзои? Сара знызатцэык мчыла исдыржэын, фымш схы сыхуан.

– Ахы зхагылоу роуп зхы зыхуа, – ихэеит ус инықэшшэа, имырхэаацэакэа, са сышка ирханы ихэоу, егырт рахь акэу узымдыруа.

– Нас, урт ирхагылоу хэами?! – ицъашьашэа сиязтааит еидах, зхырхарта еилкаамыз даду иажэакэа, хэахэа-цахэада нак афыжэцэа рахь ирханы.

– Ахы рхагылазар есымша иржэуазма! – ихэеит даду. – Ауаарашэа ианырхагылазгы ыкамзи, аха нас, азтага

акәапей еипш, урт рыхшыф рыжәтәла итырблааит, ирыхуа егытазам, итацәуп. Адәахьала ахы ихагылоушәа убоит акәымзар, афнутқа аус зуаны иказ зеггы былхьейт.

Сыбла иаахгылейт, ашара тырхырц итырблааз акәапей тыпшша. «Хы-кәапей» ззырхәозггы абас икоу рзы акәхап?

– Дадү урт зынза уаарылгазейт! – схәан, сааччейт.

– Сара соума, дара рхата рхы иалгахьейт, – ихәейт дадү.

– Сара ишыказ схәейт акароуп. Зны-зынла ажәа кәышкәа ирхәо – уи анкьатәиуп: уаарзызырфыр еснагь ирхәац ауп ирхәо, җыцк рхәауа уахазом. Сталин ихаан гәалак рымазар, Бериа ихаан гәагк рымазар – убарт роуп ицан-иаан ирхәо. Арра ишцаз, ишааз, ирхәаз, ируз – урт зеггы рхы анырхагылазтәи усуп, иацтәи хтыск еипш иргәалашәойт.

– Дадү, нас, урт уаарылабжьаны акы роухәарц утахзами?

– сиязтааит атцыхәтәан. – Азы иаго хәхәабжь иахауам ухәейт, аха дамухыр, нас ихьыз имбои!

– Хы зхагылам иоухәараны икоузеи! – инапы ааикьейт дадү. – Уи азы дамухырггы, нак иеалаижьуейт! Иара изы уа қыфуроуп. Урт ракәым, убарт уқәлацәа схы нарықәкны ажәакәак расхәойт. Ирахартә иузыкатцозар.

– Икастцойт, ишцакасымтцой! – агәра исыргеит сара.

– Дадраа, ахьыбҗар! – ихәейт, ибжы зеггы ирахәуазар еипш ипхьазаны. – Ауафы иажәа ианазызырфуюуп дануафү. Шәажәа уаф дазызырфуюа, ауаа шәхатгыло шәкаларц шәтахызар, абарт зызбахә хамоу рымфә шәықәымлан. Нас ауп, Ацсуара ныкәыжәгартә, ауаагы шәзызырфыртә шәахатыр аныкало.

– Дадү, иухәаз сахаит, – ишыакәсыргәгәейт сара – хымпада, сфызцәа рҗынза уи насыгзоит.

– Атцыхәтәан уасиатк схәозарггы абри акәхап исхәо, – ихәейт дадү даакәыпсычхан. – Убри аншәылша, х-Ацсуара еикәхойт, харггы хәпсы тынчхойт.

– Итабуп сыпхызи уи аххәаа икоутцази рзы! – схәейт атцыхәтәан.

– Газа, ацсуа атаацәа рыбжьара «табуп» ихәазом, атәым иоуп «табуп» зархәо!

Аҕеҕажэара хсыркэшахьан аҕнытэ, уи ҕыц аттаара саламгеит, аха иихэаз усты еилкаан – сара сзы уигы аартроуп.
07.10.2000 ш.

МЫШӘҚҢАР

Хымз ракэын иахытцуаз уи аласба анаахгаз. Акасыш ахэда иакэыршоушэ, ихэтышза иҕан. Ахэамц акэзар, ишэа-иза, абжа шкэакэан, абжа еикэатцэан, апышэ чышэшэза иҕан.

Ихэычу зегь аупцзахым, аласба шааргаз еипцш, итцыхэар-шэшэо, иаахалагьежын, зегы иаахалатцэеит, харгы апцш-зара ханнахын, бзиа иаабеит.

Дадү аласба аашьтыхны ишьамхы иаакэикын, асаса ааихыхны дынтапшит: аҕытца тышэшэааза иҕан.

– Ари згэыжэла цэгью, аха иҕэышу ла жэлоуп, ихэеит иара. – Мышэқар ахьззааит.

Абас ахьз лыцшаах атаны, хэоны ионаадеит уи аласба.

Сара лассы-лассы салахэмаруан Мышэқар, уи ахэмарра бзиа иабон.

‘Енак агэы ҕарханы илкасыршэын сшалахэмаруаз снацэакэа нагэытцакша-нагэытцакшаны исыргэааит. Уажэранза игэыбзыгза иҕаз Мышэқар иаразнак аҕазшэа аапсахит: аблақэа амца рхыланы, ахапыцқэа аахнарцэацэан, иаасықэмақарит. Уи гэеантцаран.

– Ухапыцқэа хумырцэацэкэа, иссакынцза, даара срыцэшэоит! – схэан, еиҕа снацэакэа иагэытцасықшеит.

– Г-г-г, ау-ау! – аеаарыцэгьеит Мышэқар: «Иссоуп, аха урыхэапши шака итцару!» – ахэарашэа.

Итцабыргытцэкэаны, ахапыцқэа еивтцыпцхаа, итцарыхэтцэа-тцарыхэтцэаза иҕан, аха аибаргэаара аҕынзатцэкэа хнеибамгакэа, схэаттит сара.

– Агаза, уареи сареи хэгэқэа шцанибархо! – схэан, иноу-сышьтит. Мышэқар ашырхэа иҕатцкэан, аблақэа тцырхэны исыхэапшуа иаагылеит.

– Сыхэмаруеит, уара, сыхэмаруеит, усзымгэан! – схэан, ахы аасшышьыит сахэлаччо, иаргы алымхэцэқэа накэып-

саны, атдыхаа ааршәшәеит – уи ала иаргыы сыхәлаччеит хәа сызбеит саргыы. Ахәмарра бзиа иабон Мышәқьар, аха ирла-сынгыы игәауан, агәшәымшә аауҳәар, еиҭа иаагәыбзыгхон.

Әнак, амыждаразы, цхәыск дахҭааит, ашәишәи кәтагь еипш, акан ләахәхәы. Ашәшыраҭы нандуи лареи еицәажәо иштәаз, Мышәқьар цыхәаршәшәо иаарыҭагьежьит.

– Унан, шака иласба цшзоузеи! – лхәан, хәсас цхәыс Мышәқьар ахы аалшышыт. Аласба ахы ырнааны ифлыҭацшың, аха, дагәамцхазар акәхап, «илыхәламч-чакәа», наҭ инаскьеит.

Ацхәыс хқыҭатәин, ауха дауаангылоз, дцеит. Ахәылпаз арахә-ашәахә ртыц икәҭцаны ханааилатәа, уаххьа хәа ххәы ҭартхәан, абыстанҭара реыназырkit.

– Батал! – нанду лыбжыы аасықәлыргеит. – Уст, аласба ахәы ганы иат.

Уи сара снапы ианыз усың, ашырхәа сәынаскеит. Снеи-зар, Мышәқьар хәыцы еитцхәа атыц итаршәуп, атхара-тхара еисуа. Азныказ уи сызгәамтазеит.

– Мышәқьар, ухәы аазгеит! – иаасыргәырҭап сгәахәын, сыбжыы нақәсыргеит. Аласба аеамыртцысзеит. – Кои, ацәа уалахама?! Хәи, ахәажә, шәарыцара указар акәхарын, рацәа укарахеит!

Аласба ахгыы шыҭнамхит. Сыцшызар, аларқача ахыыз-шәа, ахытшыра иаҭуп. Ашышыхәа иаатызган, иаастәыд-скылеит. Еихагыы ахытшыра иалагеит.

– Иухы, ура мыжда?! – схәан, ахы аасшышыт.

Мышәқьар шыхытшыыц ихытшыуан. Ус ишысгәыдкылаз афны саафнашылан:

– Нанду, даду! Мышәқьар ахыҭа алалеит! – схәан, иаахьа-сырцшит. Абри аамтазы Аслангыы даафнашылеит.

– Хара ашоура хакуеит, Мышәқьар ахыҭа шпалалоз?! – ихәан, аласба ахы ааишышыт. Уи шыхытшыыц ихытшыуан, аблақәа шеикәыпцац еикәыпсан.

– Абри акы ахыт! – ихәеит Аслан. Нандугыы дааскьаны днахәацшит.

– Иахьрызеи, ара иааги! – ихәеит даду, аласба сымхны ишәамхы иаакәиртәан. – Ари алацш иакызар ҭалап.

– Унан! Анцэа иныс, иахьа иахтаз шлакәу! Батал, уҕы иа-
атыхны акы умхәааит! – сгәысҕеанылтҕеит нанду.

– Дызуустада, ани аңхәыс аңшь лоума? – имырхьаацәакәа
длазтҕааит даду.

– Лхататцәкьа лоуп! Аласба дааигәыргьашәа ахы
аалшьышыит. Сара истахымхеит, аха иҕастҕарыз...

Даду уаха акгы мхәазакәан, дааипхьхәыцит, алапштәхәа
игәаларшәо. «Унапы сануп, иутаху сызу» ахәарашәа аласба,
атхара-атхара еисуа, даду ишьамхы икәыршәын.

– Азыхь збаажәызтәыз,

Азбаажә зыхьызтәыз,

Аеафара зыркыкьыз,

Ахачча зыркәыдыз,

Лаштрыгә-лаш, хамгәырлаш,

Аца хампал ашьтазтҕаз,

Кәабхәара зырымтаз,

Амцхәара зырымтаз,

Нан лахь калтыгтакуп!

Чыф-ф-фу!

Абыжышьхак днархысҕеит!

Чыф-ф-фу!

Амшын гәы дынхыстәхәалеит!

Чыф-ф-фу! Чыф-ф-фу! Чыф-ф-фу! – ихәан, иварахь дын-
кажьцәа-нкажьцәеит.

Иаатынчрахеит хамтакы – азәгы ҕитуамызт, аҕеартцы-
суамызт аласбагы.

– Азыхь збаажәызтәыз, азбаажә зыхьызтәыз... – даҕаз-
ныкгы датәхәеит даду. Аласба мацк иаахәцимцит.

Даду ҕымтзакәа илапш ааххиган, еиҕа хамтакы аласба
дахәапшуа дтәан, нас еиҕах датәхәеит. Убри ахынтәтәи
иатәхәара ашьтахь аласба аҕытҕа хьытҕапшыртә еипш,
ахәхәхәа иааҕырхасит. Алацәакәа шеикәыпсац еикәыпсан.

– Ари уажәшьта атыц ахь ига, – ихәан, даду аласба са
сахь иааирххеит. Сара ашьшьыхәа иаасгәйдскылан, исы-
маны сҕынасхеит.

Ханышьталоз снеины снахәапшызар, Мышәкьар тахәа-
хаа ицәан, аңсып алаҕаҕагарагы тынчын. Ашьыжь заа

сгыланы саннеи, итдыхээршэшэо атра иаатытцын, иаасы-вагъежыит, ахэы анырбзааны иафахьан. Абасала еикэхаз Мышэқьар иазхан, иланазахеит, даду ишихэахьаз еипш, иагылацэгъахеит. Аха уи мазалагьы аргамагьы ицхазомызт. Тэымк агэара дааталар, дааѳтэа дафарашэа игэйдлон, аха, лаба икымзаргьы, ицхазомызт. Амала, агэылацэа акзомызт, Едгьы ида. Уи зны дасхьан азы игэаг аман.

Уи шыкалаз абас ауп. Хгэылара чарак ыкан, зегьы уахь хцеит. Арт зегьы ахьцаз икоу збапи агэахэзар акэхап, ихра-азраауа агэара инталеит. Убри аламталазы лажэк аишэа икэлазаарын, агьалпал канатцахьан. Ашыаца аихабы Едгьы илабашьа рхха алакэа дышрылагъежьюаз, Мышэқьар да-акэшэан, ирхэхэа ахэдацбал дасзаап. «Ала егьзымфаз ахафьы шыала итэуп» рымхэои! Мышэқьар мыхэхэеит, имтэааит, иаахэны инаихэапшын, ахапыцкэа аахнарцъацьеит. Уи макарран, «иусырбап сара» акэын иаанагоз. Убри инаркны Едгьы хгэарабжьара даабжьалар, лаапшымѳа инафомызт. Уигьы акэым, хгэылара чарак ыкоума, даеакума, уахь ине-ираны икамызт. Уиадагьы, Мышэқьар даара зыцсы бжьаз, ус акрыфарафьы зхы пату акэызтцоз лан. Ус шакэызгьы, даду афэхэара аирцан, цъара данцоз атып афьы инаганы иее-ихэалон. Ус зыкаитцоз иара иазеилкаауамызт. «Утып афьы унеины утэа» анихэалак, ашышьыхэа афьынанахон, ускан уи гэаазомызт, аха инаганы ианфееихэалак, краамта алахь еикэышышьы игэааны итэон. Уа иахьфэхэоу ахэы наганы иа-нахталак, краамта иафазомызт. Ус икан Мышэқьар аказшьа.

Энак хгэылара псхэрак ыкан, даду ишыкаитцалац еипш, Мышэқьар агэыргэыл зыхшьны ахэда иахаз аш мака ианк-ны атып афьы инеигеит. Мышэқьар иказ амбоз, ихьышьарх-хо иалагеит: «Цьаргьы сцом, сухэоит, сфэоумхэан!» Аха даду ибо-иахауа дыказма, ажэырқьхэа адац ахь днахеит. Мышэқьар иадырит ахэара иканатцаз шизеилымкааз. «Сфэо-умхэан, сухэоит!» ахэахын, инапы ааннакылеит – иамы-цхакэа, ус иаафьытданагэеит акароуп. Уи иаанагоз: «Сухэоит, сфэоумхэан!» акэын.

Дадү уи аены игэалакара ееимызт: Мышэқьар ахьы-шьарххара даргэамтцны дшыказ, уажэ инапы анафьытдана-

гәә, ицхазар еипш ицхъазаны, ажәырқъхәә днахан, адац иа-
маз атәәхәцхара агәыргәыл инахаршәны, инафс икаршәыз
афырмахыц аашытицаан, даасуа, даасуа ипеит. Мышәқъар
гәәаит, аха акалашәа игәәаит: дасцыпхъаза ацәа италон,
дасцыпхъаза, икыу-тәыуон, уаха абжыы фтганы имтәәаит,
адац инаханы сцоит хәагыы иаламгеит.

Абас Мышәқъар «ақәнага» иақәыршәаны, даду ацсхәра-
хыы дцеит.

Мышәқъар изыхъаз азеилкаауам: «Избан?» – еитах ахы
иазтаауеит. Хамтакы ишытан ус, ашыапқәа ахы рынтцаны.
Нас ашышыхәә ифагылан, шытахыла инаскыа-наскыо, адац
рхханы иаагылеит. Краамта ахәда иахаз аш мака ахы тар-
гежыуа, ахәытцәхәытцәра иафын.

Ус, иаулак, ахы кылгәааны иамнахит. Абжыаапны акәзар,
иахьфәхәоу иануурыжылак, аеааршәшәаны, ахәмарра иала-
гон: аеынкажыны ибылгьон, нас ифатцкыаны ашта иакәша-
лон. Аха уажәы ахы ақәыжыны, ицыргцыргуа афынанахеит.
Агәара интытцын, ацсхәра ахыказ агәашә илавсны, агәа-
рабжыара инбжыалеит. Ус, агафәхь ицо амфәду инанылан,
хқыта уахьаалтцуа, лбаа, фны қыацтажәқәак гылоуп, иши-
ашаз абартца инытцалеит. Ари иадыруаз тыцзар акәхарын,
имнапшы-аапшзакәа, кәакык афы аеырқяқяаны инкаиет.

Алахь шеикәыц еикәын Мышәқъар. «Избан дызсысуаз,
цәгьарас икастцей? Сфәумхәан, схәан, инапы ааныскылеит
ауп... Иааныскылеит ус, самыцхәзеит, арахь, иара акафыхәә
сицхазшәоуп дышсысуаз! Избан?!» Мышәқъар алағырзқәа
аахакакәалеит.

Ус инкахәыцуа ишышытәз илеихашәа ихәлеит, уаха ы-
ртцысы амазам. Уи ауха еипш «кыц» аахәлымшәакәа амы-
ршацызт. Ашра акәым, аеырқяқяаны иахышытәз цъара
аеаамыртцысит.

«Инапала сияазеит, стыц-стышә – акы сыгимыжыит,
– инкахәыцуа ишытан Мышәқъар. Сфызцәақәак рыцшәма-
цәа ишыкарто еипш, быста хышәашәак ыршәны ахәшы-
рб инылажыны ахаан исимтацызт. Санычмазафха, сыцсы
еикәирхеит, нас уажәы игәы зсыхшәаз арбану? Иара ие-
ипш, сара сызцәажәом, аха икаитцо, иихәо зегь еилыскаа-

уеит, нас, сара икастцаз зизеилымкааи? Мамзарггы митэыс икастцей? Инапы зааныскылаз изеилымкаазырггы, уахггы-еынггы ифны-игэара сыхьчоит, нас уиггы изеилымкаазои? Исаахаз акэзам сгэы иалоу, сгэы иалоу сахьизеилымкааз ауп. Зегь реиха гэыкала сыззыказ санизеилымкаа, нас шыта сеилызкаараны икада?..»

Абас игэжэажэо, зынггы агэы ырцшаауа, аеырқақяны ииан Мышәқяр. Игэааит гәғәала, игэаартәггы иакәшәеит, игәғәоуп агәала, уажәы-уажәы «избан?» хәа ахы иазтцауеит.

Агәшыраггы еикәтәеит, дахьасуаз ахьааггы тәеит, аха гәхьацсарақ аманы иказам. Афныка ахынхәра акәзар, уи иазхәыцырггы атахым. «Снеиуеит, аха сышцанеиуеи? Амла сакын сааит хәоу?! Мап! Сыцсуазар – абра сыпсааит, амла саганы!.. Ма ақыта сналалар, стдыхәршәшәар, сыпхашьапхаттар, азәы сидимкыларггы, еазәы сидикылап, быстахьык аасымтцаижьлан, сарггы ифны-игэара сыхьчалап, аха уи пстазаароума?!»

Хаха-хымш аеырқақяны акәакь икәаиан Мышәқяр. Игэааны иахьынзаказ амла закәыз аздырзомызт, уажәы иангәшәа, зынза агэы еималан, амлакра ахаштзеит. Ус абрака ишычгауаз мчыбжьык ааннартцеит. Ашыжь аблақәа анаахты, ихыгагааза акәын зегь шабоз, амч алзааны икан, агыларатцәкьа атахымызт...

Убри ауха амш ааиласын ақәоура иалагеит. Мышәқяр аухантәарак ацәыкәбарбжьы агэы икәыфуан, арахь ацәа изалтуамызт. Ус икказа иаашеит. Ақәаггы аахкәеит. Мышәқяр еиханы ифагылан, игыргыруа индәылтцит. Рапхьа иназхагылаз зтатәак инахалан иажәит. Хамтакы игылан инкахәыцуа, нас ашышьыхәа инахынхәын, абартца инытцалеит. Убри аамтазы машьынак абжьы аагеит. Иадырит – Аслан имашьына акәын. Ахәы дахьыфхәыншәаз даанфасын, имашьына даатытцит.

– Мышәқяр, Мышәқяр! – ибжьы наиргеит, аха иамаҳазшәа катцаны иахьгылац игылан. Кырынтә ибжьы иргеит, дацхьеит, аха аеамыртцысит. Аслан ахтцыста дхытцны ифәаихеит. Мышәқяр ахьгылац игылоуп. Уи цьара данца-

лоз имашына ахьчаларц игылон. «Нива» абагажтра ашә данѡахалак, ашырхәа инеины инталон.

– Узгылоузеи ара, Мышәқьар?! – ибжы нақәиргеит.
– Уаала аѡныка, машыналас узгоит, уаала!

Мышәқьар нагъежын, инеины атыц аѡы инкәатәеит. Уи иаанагоз сѡм акәын. Аслан днеины ахы ааишышыѡит, агәшәымшә ихәеит, аха уаха ахы ѡышытыхынгы ихәамц-шит.

Аслан аѡны дахъааиз иибаз-иаҳаз, Мышәқьар ахы шымѡацнагоз ухәа реихәеит иѡыашыны. Даду хамтакты дхәыцуа дтәан, нас даацәажәеит:

– Уи агәы нзырхаз сара соуп, сара сымцакәа иаазом, – ихәан, дѡагылеит. – Уаала, Аслан. Иаапкааит, ауаѡ иеипш ишѡагәаи!..

Даду абартца данаатцала, Мышәқьар аблақәа аахнатын, инаихәацшит. «Узааи арахь?» – изтцааит уи лацшыла. Нас алацәакәа неикәнапсахт. Даду Мышәқьар апхъа днеин, иеыларкәны днадтәалан, ацәажәара дналагеит:

– Сатоумтцан, Мышәқьар, сара соуп изхароу. – Ахы ааишышыѡит. – Ишакәымыз ала угәы нсырхеит. Истахымызт, аха, иудыруаз, ашықәсан зны ус еипш деиладшәоит ауаѡ-гы. Уи аены сгәалақара даара иееимызт, аха уи агәаг уара иухызгараны сзыкази! Сухәоит сатоумтцарц! – Еитагы ахы ааишышыѡит.

Мышәқьаргы агәы аакәандахан, алымхәцәкәа нақәып-саны, аблақәа аахнатит итәаза.

Даду идырит иихәаз шеилнакааз.

– Мчыбжык тѡеит акрумфеижьтәи, – ихәан, еица ахы ааишышыѡыхт, – амла уеаургеит сара исхыркәаны. Иудыруаз, ирласны саххәит саргы, сатоумтцан хәа уасхәарц сана-аи, уара уцахъан. Даара сгәы снархәит сахъухымзаз... Уаала, Мышәқьар, уаала. Аѡныка хцап. Уи аѡыза абзамыкәра даеазны икастѡом, сажәа агәра га, – ихәан даду, дѡагыла-ны адәылттра иеыназикит. – Ана хмашына гылоуп, уаала, Мышәқьар, уаала!

Даду дындәылтцит. Мышәқьар иѡеиханы, ашышыхәа иѡагылеит, аха адәылттра азымгәагъуа игылан. Убри аамт-зы даду дхынхәын, Мышәқьар шгылаз аниба:

– Аа, аферым Мышәкяр, аферым! – ихәан, днеины ахы ааишышыт. – Сара сгазахазаргы, ура укәышми, хаи-нышәеит! Уаалеишь арахь, уаалеишь. – Ахәда инапы аакәы-ршаны даахан, иманы даадәылтцит. Уи акәын, уаха аемирх-хакәа ицны аәанахеит.

Мышәкяр уахыки енаки атра иаатымтцзакәа итатәан. Уа ахәы наганы иартон.

– Ипхашьаноп изтымтца, – ихәеит даду, Мышәкяр атыц ағы днеин, агәшәымшә хәо, ахы ааишышыт. – Ахьх, Мышәкяр, утытц уажәшьта, мацк ушьапы ааитцухып, – ихәеит. – Уаалеишь арахь, уаалеишь, снапала акруәастар-стахуп. – Ала ихьырцшуа иғынеихеит.

Мышәкяр ашышыхәа атра иаатыцын, даду инаишьта-леит.

Февраль, 2000 ш.

ДАДУ ИМШӘААЗА

... Даду абнағы мышәхәыск кьаланы ибан, икны иаа-игеит. Ан иацәхкьазаап, рыцха! Даду данаба, хамтакты дцъашьаны ихәацшуан. Ан ада акыр абахьазма, ссиршәа дабеит, уимоу иагыцәшәеит. Даду днацшы-аацшын, ан шыкамыз агәра анига, икырц ашышыхәа иғыне-ихеит. Амшәхәыс иадырит аускәа шееимыз: ашырхәа инахынхәын, ихьацшкәацшуа еихәтырцаны идәыкәлеит, абнаршәырахь ахы рханы. Аха ихәычымзи, амг, афасара – зегьы ацрыхуан, иоурышьтуамызт. Даду, ишьафәкәа неиххәа-ааиххәо, алабашьа ацынхәрас иеигәышә ааитцшуа, амшәхәыс днахьзан, ипалта кьаф лақәыжьны, иааникылеит. Ус ашышыхәа ахәамц иаакәиршан, ахы аа-цәытцирхәхәеит. Амшәхәыс, астәкьа иааигәаны иамбацыз данаба, дцъашьазаны ихәацшуан: «Сан длеипшым, саб диеипшым, нас, дабаанагеи ари, дызустада?! – агәы атха-ра-тхарахәа еисуан амшәхәыс. – Сишьуама? Сифома? Се-имлагәа сикит, аха исзиурызеи уи уажәшьта?!»

Амшәхәыс агәы итнахәааз аблакәа ирхибаалеит даду.

– Мышә, ашышыһәа уеыртынчны указ, – агәшәымшә ааихәеит. – Сара акгы уызузом: уагысшыуам, уагысфом, афныһа уганы усаазоит, иуаһама?!

Амшәхәыс ауафы ицәажәаштыбжә уажәада иамаһацы-эт, аха иблакәа рыразреи ихы-иҫы гәыбзыҫи рыла иадырит иихәоз. Зегытцәкәа азеилымкаазаргы, ишимфоз агәра агеит.

– Нан, нан, нан! – ахәеит хәаас иамоу инардырыц.

– Уан думухааит, укаршәны иахьцаз умбазои?! – ихәеит даду. – «Нан» уажәшыта иухаршт! Исхәаз уаһама? Сара «дад» хәа сахәала. Уажәы афныһа хцоит, афны «нан» дыкоуп, дубап, уи нанра узылуеит, сара дадра уызуеит. Иуаһама?

Иаакрымҫымын акы ахәеит. Уи даду иара ишитахыз ала еиликааит:

– Ус анакәха, хәилибакааит, уажәшыта уаала, афныһа хцоит!

Абас еинааланы, даду амшәхәыс шигәйдкылаз афны дааит. Ари збаз зегы хәизан, хрыкәшаны хәагылеит. Амшәхәыс хцәашәаны иахзыцшуан: «Арт зустахда?!»

– Артгы хара иахтәуп, – ихәеит даду. – Ари Бәтал ихзуп, ари Сасрыкәа ихзуп! Аа, ари нан лоуп, духоумырштын! – ихәан, нанду лахь инхәеирцшит. – Уареи сареи усгы хәибадырхәеит, сара дад соуп.

Амшәхәыс хара азәгы хаздыруамызт акнытә, ахы даду инаиднатцеит. Уи иаанагон: «Уара уоуп издыруа, сара уара уәоуп сахыһоу!»

– Даду, ари хара хәурдырит, аха иара иахьзи? – сиязца-аит сара. – Хьзы амазами?

– Ахьзу? – дааипхәыцит даду. – Ахьз шцамам, Мышә ахьзуп. Ихьз бзиами Мышә?

– Ибзиазар акәһап, – схәеит сара, саацшыәрччан.

– Бәтал аткыс еигьуп! – ихәеит даду иаарымчшәа. – Мышә дара иртәыштыроуп, насгы хатыр змоу хьзуп!

Зегы ааибарччеит.

Абас хәфнаҫа иаанагеит Мышә хәа ахьз шыахә змоу амшәхәыс.

Дадү даалаган, асқынынць икәтәоу ахышь еипш, Мышә ахәда аа нахатцаны, агәышпцгы иаакәыршаны иаафәеихәе-ит. Аслан идитцеит атра кәитцарц. Аха зны аа ианкны агәара иакәиршеит ҫынтә-хынтә, нас инаганы инкыдфәеихәалеит. Хара ахәычкәа зегы хакәшаны хаагылеит.

– Шәаламкысын, – ихәеит дадү, – амала ааигәара шәгы-лаз, ишәышыцылоит.

Мышә аблақәа тдырхәны ихәхәапшуан, хәгәра агомызт.

Аслан ирласны Мышә ахыбра азиргылеит. Уахь ианте-ик, адац шкыдфәхәалазгы, атра итагәежыуан, тәамҫахәк амамызт, алахь шеикәың еикәын, игәырҫон, ангы гәхьа-анәгон, хымцада. Уажәы ус дуны икәз, акрыфашья артцара акәын.

– Зегы ирзеипшу ала халагап, – ихәан дадү, дцаны ахш ааиган, цьамк иантәаланы инамтцеикит, аха иаахәнгы ихәампшит. – Амла уакзар, сгәыдкыланәуп ишуфо! – ина-пы кьаны нак днадтцит дадү. Уи ашытахьгы ҫымш акрам-фәзеит, аха амла ианакза, акрамфар иабацоз: зны ахш ама-цара иажәит, нас абыста атцатцаны иеитан – иафеит, нас асатлашь артан, уигы афеит. Знык акрыфара ианалага, нас ирласны ихашыцылан, иахталак афон. Асаан анабалак, илахьыхза икәгәежьяауа иалагон.

– Мышә амла уакуама, акруфастцп? – анихәалак дадү, иналагон Мышә: – Нан, нан, нан!

– «Нан» ухаршт сымхәахьей! – днакәтцәкьон дадү. – «Дад» хәа сахәала, «дад!»

Дадү еснаг дацәажәон, еихаразак акранафәеитцоз. Рапхья иргыланы ахьз иаиршыцылеит. «Мышә» анихәалак, ашы-рхәа ихәапшуан.

– Угыл! Утәа! Уеетцыхны ушыапкәа урыкәгыл! – ак-ранафәеитцә абас дацәажәон, иихәозгы аиркәтцон. Рап-хьатцәкьа ихәатәы ханатцомызт – иазеилымкаауазар акә-харын, аха нас, иртәо-иргыло, хәычы-хәычла иаиртце-ит. Иихәаз анаиркәтцалак, акы афәеитцон, уи ала знык иаиртцаз, агәшәымшә хәо, ирәхәо, иаиршыцылон. Сара агәра згеит агыгшәыгкәа зегь ратцкыс амшә абжьара еиха ишымариоу.

Мышә ашәыр бзиа иабон: амжәа, аца, абхәаса рты, алаха, ажь... Зны амаахыр цьамк азна астан, иаразнак иа-анырбзааны иафеит. Агәы ишахәаз удырыртә, абз ақышә иаакәшыа, аблақәа тырхаха иаасзыпшит:

«Цьамк абасызхо, итцегы сыт!» – ахәон уи блала.

– Итцегы утаххеит! – аепныхәа ныкастцеит сара. – Схатә имфазакәаноуп ишузаазгыз, уи удыруоу уара?!

«Умбои, уара, иара имфазакәа акәзаап ишысзааигаз!» – Мышә пхашьан ашышыыхәа инахынхәны, ахы нкажь-аа-кажьа, атып иаатагьежыт.

Аха зегы-зегы реиха бзиа иубои хәа Мышә уазтцаар, ипхашьапхатцә ахьей ацхей реигьасшьоит ахәон. Ажәа-ла иазымхәаргы, аказшьала иунардыруан: урт убаскак бзиа иабон – чыск ирыланатцомызт. Ахәа аныкала инаркны, икәшәаны иазаазгалон. Иаргы итакәшәа-такәшәаны акәын ишафоз. Аха нас, атыхәтәан даду ацха агьама анаирба, «аа, са стәытцәкьа абри ауп!» ахәеит – убаскак иагәацхейт ацха.

Дадү иакәын усгы Мышә ахәы азтәз – акрафатцара амацаразы акәымкәа, ускан «былды» архәаны ибжьон. Уажәы ацха анеитәз, ашьтахьтәи ашьапкәа инарыкәгыланы, апхьатәикәа рыла абатлыка аанкыланы иафар акәын. Ус имариангы иазымтцазейт – даара ирацәаны ацьабаа адбаланоуп ишаиртцаз. Нас, атыхәтәан, имыхәакәа-имычакәа, мамзаргы имкьыутцәыуакәа иаитазомызт. Даара еибарка-разаргы, абри атыхәтәантәи иазаатгылейт.

– Мышә, ацха утахума? – хәа дадү дантцаалак, Мышә аблақәа ркәычуа «инеиматәаны» атцәыуара иалагон.

– Икалей, Мышә, узыртцәыуеи?! – дтцаахуан дадү.

– Нам, нам, нам! – ахәон ашьацәкьарақәа ирцәытцыпшыны дадү изыпшуа. Уи иаанагоз: «Ацха утахума хәа ушпцасазтцауеи» хәа акәын. Нас ацха наганы инейтәз, Мышәгы лахәыхза, абатлыка ааимхны иафьтцанакуан: ацәымхәа еипш, иацәцәыщәуан, ашьацәкьарақәа акәыршан икны, уажәы-уажә аблақәа тырбжа дадү инаизыпшуан.

Мышә азхара ацха абаказ, иаитаз ахәычы анафалак, ипхашьапхатцә дадү иааизыпшуан: «Дәеазныкгы стцәыуейт, ацха сүтәзар!»

– Мап, уиакара угэы умырцшаан, – ихэон даду, уигыы уажэшъта Мышэ абызшэа еиликаауан. – Иахъатэи ала иу-зырха.

Абас машэыршэа ихаднагалаз амшэхэыс, анапы иахаршыцылан, зегы инахалатцэеит. Уи ақычақырагы алан, иургэааргы имеыгын, аха зегь реихагы мышэкэыш икэышын: ацха утахума хэа уаназтаалак, аблакэа ркэыцуа итцэыуашэа канатцон. Уи иадыруан ус «иантцэыуалак» ацха шартоз.

Энак ала знык Мышэ атра иаатыганы агэарафэы инага-аагауа ашыапы неитцаххуан. Дадү иакэын ус иназга-аазгоз. Нас Аслангы саргы инахга-аахгон. Хара атаацэа зегы ихашыцыланы икан, ххэатэы ханатцон – тэымк ааигэара днеир калазомызт, еихаразак кыр ианжыцэха.

Мышэ шыкэсык ахытцит, ишытыгга иазхаит, иназааза-хеит.

Вахык, атаацэа ханааикэшэа, дадү Мышэ азтцаара аа-цэыригеит.

– Ари хамшэ ас ианбанзахамазаауеи, акы азызбатэуп, – ихэеит иара.

– Агыгшэыг ахыраазо акрыказар ирахтарын, аха иа-бакоу Ацсны ус егыкам, абнахь иганы иоусышытэуеит, иу-дыруеи, ани иареи еибацшааргы.

Сара сгэы аахытхытит: итцабыргытцэкэаны, ани иареи еикэшэахыр!

– Еибадыруоу ани иареи еикэшэар? – дазтцааит Аслан.

– Изеибамдырыргыы, еикэшэар, еицныкэоит, еифыз-цэахоит, – ихэеит дадү.

– Уи атцкыс еигьуп, ацацха змоу шыоуки ирахтар, та-буп хэаны иргоит, – ихэеит саб. – Ацацха атаацэа ар-лахэыхлап: «Мышэ, ацха уфоу?» анырхэалак, «инеиматэа-ны атцэыуара» иалагалап. Икалазеи, изыртцэыуеи хэа иана-зтцаалак, еитахэаны ирархэалап. Уи иссиру ланарпшылара-ми, еихаразак атуристцэа рзы!

Дадү, ыыцха дышытапшуа хамтакты дхэыцуан, нас ихы дэахан, даасзыцшит:

– Уара ишцаутаху?

Азнык азы саагачамкхеит – дысыхәмаршәа дсазтцааз
цъысшъан, аха нас иашатцәкьаны дышсазтцааз анызба, иа-
разнак сааипцххәыцит.

– Абнахь иоухажьып! – схәеит сара.

– Избан? – инашьтарххны дсазтцааит даду.

– Еснагь иҕахәзаауама, ахақәитра ахтап, ани иареи
еикәшәаргьы калоит! – схәеит сара.

– Батал иихәаз сақәшахатуп, – ихәеит даду. – Ус еиха
ихақуп.

– Ахы азныкәгазом! – ихәеит саб. – Ахныкәгашьа ахахар-
штит, амла иаганы ицсуеит, уи аума ихақу?!

– Уигьы иашоуп, аха амла иакыр, ахныкәгашьагьы
атцоит, афатәгьы ацшаауеит, ари макьана шықәсык ауп
иахытцау, – ихәеит даду.

Абасала иаазбеит Мышә ахақәитра ахтарц.

Адырҕаены, даду абнахь ианигоз, атаацәа зегьы:
«Мышә, абзиараз, уцстазаара маншәалахааит!» хәа ҳақә-
ныхәаны, ахы хшышьыт, агәы хшышьыт, нас атдыхәтәан,
литрак ацха ааганы, «имыртәыуазакәа» инахтан, иаатжәа-
аны иажәит, агәы ишахәаз удырратәы иҕамкәеит, абз
ақьышә икәнашьыт, илаҕеыххазеит Мышә. Убаскак агәы
иахәеит, аха усқан уи иабадыруаз ҳара ихамтаны уаха ацха
шазымфоз!

Абас ҳгәыблыра шаныруаз лацшы хаала инаскьяагеит
Мышә.

Уи ауха атаацәа ханааилатәа зегьы ҳаикәышьшыы ҳақан,
краамта ус ҕымт-цсымшьт хтәан: зегьы Мышә акәын ихьо-
ухьоууа гәытцхас ихамаз. Сара аухантәарак сыпхыз иалан
Мышә: ани иареи еикәшәахын, игәыргьатцәа еихәмархуеит,
рызхара изеибабом. Сара сыбжы нытцакшәа ақәҕыстит:

– Мышә! Мышә!

Мышә ашырхәа иаахьапшыхит.

– Мышә, ацха утахума, ацха?

Исхәаз агәамцхазшәа, Мышә ашырхәа инахынхәын,
еихәтаца-еихәтацауа ан иашьталаны аҕынанахахит.

Абас ҳамшә ааза ҳгәыблыра шадыз ибнахтан – ицеит,
ицазеит. Уажәшьта уи цхызла акәымзар, уаха лабҕаба из-

бараны сыказам. Избарггы, уажэшъта игыгшэыгуп, ацха астоарггы, сааигэа иааираны икоума! Амла иакуазарггы ахақәйтра еиха еиғанашьоит.

Сентябрь 2000 ш.

ИПШЬОУ АШӘКӘЫ

Уи аены ныхәа дуун хгәаратаґы – жәибжъ шықәса схытра иазкын. Уи цыашәшьозарггы акәхап: закәытә ныхәа дуузеи жәибжъ шықәса?! Аха шәмыццакын, ушьтан еилышәкаап...

Даду иаб Самақәа ихъзын. Уи ихылтцшътра Самақәа-ипа-цәа хәа ихашьтоуп. Хәжәла хәжәлоуп, хәхъзггы-хәхъымзггы акоуп, аха хәжәла афнутцкаггы хазы аеиошара хәмоуп: хәжәла ахъз-апша ашьтыхраґы уара иулшеи сара исылшеи хәа инеизтцаа-ааизтцаауеит. Ахъз-апша амацараггы акәым, ахъзи-ахъымзги рәггы иаакыдеибаргәгәалоит: цкәынак иакәым кәитцазар, хәжәла ахъымзг ашәыргоит хәа уи дызтәу рабицара ираецнырхәоит; хәхәшьак афнра дахънеиз, атаацәа лызныкәымгакәа, даду ихәашьа «дхәымпыртцызуа» далагар, дад шәызгәб дышәзымаазеит, хәжәла шәырпхашьеит хәа рархәоит; аґар ракәым, еитах даду ихәашьала, зхапыцкәа ххаахьоу «ахбыцкәа» арыжәтә «еиеырбацәаны» иахьаакәшәалак «ахатцкы кадыршәуа» иалагар, шәхатцкы, ари хәбацәа иркәзшьамызт, хәжәла шәырпхашьеит хәа рархәоит урт збицароу.

Абас икоуп хәжәлаґы абицарақәа реизыкәзаашьаа. Уи тәылибахразам, уи гәеантцароуп, еицлаброуп, еилабжьа-роуп.

Зеггы ирыцкуп ааигәа ицәыртцыз абызшәа апроблема – ахатәы бызшәоуп зызбахә сымоу. Уи иахьа ипроблеманы иаакәгылеит. Даду уи уиакара хьаас имазамызт, хәра зеггы тырцьманда апсышәала хәицәажәоит акнытә.

Ҡенак даду Қьаамын захъзыз Ешырхәатә ифызак кампаниак иман, днеипхьеит. 70 шықәса ихытцаап, ицкәын-цәа ирымукәа ииубилеи мәапыргон. Дадуйи Қьаамыни

ианыцкэынцэаз аахыс айфызара рыбжъан, уажэы адырра аниита, гэхэа дус ипхъазаны дцеит. Қыаамын ихшара, урт рыхшара Анцэа ишихэара дыкоуп: шыоук Акэантэ иа-аит, шыоук Гэдоутантэ иааит, ипха Гагра дрымоуп, уигыы лтакыра лыманы дааит. Еизеит зегыы таацэала. Даду ифы-зцэеи иареи неихъан, Қыаамын идныхэаланы, иқэныхэа-ны инатэоны еипш ауп урт ихшара ртакыра рыманы ишааиз. Ахэыцкэа реазыкатцаны рхатэы программа ры-маны иқазаарын, рабду иапхъа иаагыланы жэеинраалала идныхэалон, инеитак-ааитакуа. Иапхъоит иркыкызаны, рыбжъкэа царыхэтцэа-царыхэтцэаза. Поет каиматк ионы иритазаап!

«Ааи, шэабду дшэыкэхышандаз!» – ахэыцкэа рчырчы-рбжыы уажэы-уажэы рабду ибжъгэафа иалықазаарын. Убри акзатцэык акэзаап даду уақа ацсышэас иахазазгыы. «Хай, абра смаакэа сшыапкэа цтэандаз!» – игэы иаатихэа-заап усқан иара. Уажэ зегь реиха даду ихъааигоз ифыза бзиа Қыаамын абас шцаихыи хэа акэын, аха дахыихэацшуа ихата урткэа акгыы хъаас имамшэа ибеит. Уи еихагыи ицье-ишыейт: «Ишца, азы иаго хэхэабжъ иахауам хэа, ихшара рышытахъ «Бзиала уаабеит!» зхэо азэы дыказамкэа, жэла-рык ахэыцкэа ахытынхо имбазои?!» – игэы иаатихэаан, хамтакты даахэыц-хэыцзаап. Даду мыцхэы дуафы аартуп, игэы инанамгаз ушытахъ дцэытхэытхэытны ихэазом, иара уатцэка ишуахауа ихэароуп. Ихата уи граны ипхъазон, ихъааигон, аха агра гран, изкажыамызт.

– Еи, Қыаамын, Апааимбар дүқэныхэаны укагэышыан, аха уабацэа рапсуара абрақа ихуркэшазшэа збоит, – ихэа-заап, иибаз-иахаз хъаас икны. Уи егыртгыи ирымбо икам, аха егырхэом, даду изымычхайт.

Даду иихэаз цыашыаны, Қыаамын, иблақэа шхазза даан-хазаап.

– Изуазеи, уара, сабацэа рапсуара хсыркэшартэ, аа, жэохэоык сматацэа абгалацкэа реипш, ифэбг-фэбгза иахь-гылоу! – иаепнихэазаап Қыаамын, имотэаца дрызгэдуны.

Даду иахыцасхэоз ааигэахэит, аха иабакахыз ихэахъан. Нас, дхьамткэа, даапышэарччазаарын:

– Рыхир нагзаны иубааит, аха арт, излазбо ала, урыс бгалацқоуп, Қыаамын, убри ауп изысхэазгы, – ихэазаап иара. – Уабацэа рхылтцшьтрафы алымқэаггы ықан, абгалацқэаггы ықан, уарггы урт уреиуан, аха... – ихэазаарын даду, аха нас, иажэа уаха ацымтқакэа, даатгылазаап...

Дадү аонықа дхынхэит игэалакара даара ибжысны. Игэы иалазаап ичеицъыка ыфаны Қыаамын аецныхэа ахьитаз. Иихэаз атқыс Қыаамын дахьизеилымкааз акэын дадү игэы иалаз, аха нас игэы иртынчхон: «Исымхэар акэын, аха исхэазааит!»

Убри ашьтахь абри азтаара дадү хьаас ишьтихит:

– Апсшэа ззымдыруа дапсыуазам! – изихэозаалакгы инакэыргэцэаны ихэалоит иара. – Апсшэа ззымдыруа Апсуара изныкэгазом! Апсуара зызыкэымгаз дабатэи апсыуоу?! «Бзиала уаабейт!» изымхэозар, агэатцэа кны дзымныхэозар!..

Қыаамын аецныхэа ахьитаз игэы иахьалаз акэхап, цанггы-мцынггы уи данигэалаимыршэоз ыкамызт.

– Ааи, изакэытэ хылтцшьтра бзиоузеи ирзыз! – хьаас иман Қыаамын игэарата алахьынтца. – Ажыра сымоуп ихэейт, алцха-агэапха имазааит, аха имотацэа ианырханхалак ажырафы иныхэода?! Мамзарггы ишцаныхэо, урысшэалоу?! Хара хныхахэқэа аурысшэа рыздырзом. Атырцман хишьталарыма, нас, хныхақэа ханрымтцаныхэоггы?!

Убри аламталазы хқытафы чарак ықан, настгы хаиашьярафы акэын, сабггы саб иашьцэаггы хымпада иаараны икоуп – уи идыруан дадү. Дадү уи ихы иаирхэарц избеит. Заа адырра зларыртаз ала, асаат жэеизаггы камлацкэа еицрыхэхэа агэара иааталеит. Шэышцакоу-сышцакоу анеибырхэа ашьтахь:

– Шэаатэеи ара, хааикэныхэап, тцасым, – ихэан дадү, апацхафы астал ду аханы длатэейт. Уи ус каитцалон еснагь, аха нас иуадафу усутэык аныкоу, аеагакра, еафратагалара, ажьтаара ухэа уиггы далацэажэон.

Аишьцэалацшылаиааибадырын, иаапышэарччейт, адтца ироуа иазпшны – уи дара зышыцылаз акэын.

– Ауафы дажәуа даналагалак, ихъаакәагы игәытхакәа-гы рацәахоит, – иажәа хиртлеит даду. – Ачарақәа ааухъеит, аныхәакәа мөапаагоит, урт кәнахшьом, Анцәа ду ицъахшьо-ит, аха ицәгыамызт ххатәы ныхәак хамазар, иаххәап, хтаа-цәаратә ныхәа ма хабицара ирызку аныхәа. Хаилабжьон, ихагу-ихабзоу еибакхәон, ус бзиах хдыхъашәар, хаигәы-ргәон. Абарткәа рышьтахъ – ачеицъыка! Ачеицъыка ахыкоу ныхәоуп, гәырғароуп. Знык иахзапшьгар, нас есышықәса икахтцалон таацәаратә ныхәаны.

– Уи ус бзиоуп, – ихәеит саб, – хара хазыразуп, афәхәара ахтап, нас икатцатәу, шыкатцатәу амөа хакәнатцоит.

– Афәхәара атара мариоуп... – ихәан даду, уаха ацымцакәа даахәыц-хәыцит, зымөашәа дыпшуа.

– Аиеи, еиха имариоу уара иудахтцоит, егырт хара иа-абап! – ихәахт еиҭа саб, дааччашәа иуын, ихата иаармари-ашәа дазхәыцны.

Дадү хамтакы җитүамызт, илапш кыдхаланы дахыпшыц дыпшуан. Убаскан цәалашәарак соуит еиҭах ххыхы иказам акы ахәара игәы иштоу.

– Сара убри хаизара, аижәлантәкәа хәнеизало еипш акәымкәа, атоурых тцакы змоу акакәны сазхәыцуеит, – ихәеит даду, ихәыцра даалтны. – Самақәа-ипацәа хәа ихашытоуп абицарала – уи сабду иаб иакәын. Анцәа хзы-рха, жәларык хәкоуп, аха ижәдыруама хабицара атоурых? Ишәыздырзом. Хабицара аныхәа мөапаагозар, хтоурыхгы аадыруазароуп. Атоурых тоурыхуп, уи ионы ишытыхтәуп, ашәкәы иантцатәуп. Убри хтоурых атәы зхәауа Ашәкәы ипшыоу шәкәны икатцатәуп хабицара хзы.

– «Ипшыоу Ашәкәы»?! – ицъашъаны иааитасхәеит сара.

– Аиеи, «Ипшыоу Ашәкәы»! – ишыакәиргәгәеит даду иихәаз, машәыршәа иааиҗытшәаны акәымкәа, заа дазхәы-цны ишихәаз удырратәы.

Зегы хаблақәа тырхаха даду хаизыпшуан. Дасу хтәала хазхәыцуан уи адунеи икәымпшыцыз «Ипшыоу Ашәкәы». Сара сыбла иаахгылеит итбаатыцәза иказ уи ашәкәы: ацәаҗы ихзырку нбанла ианыхуп «Ипшыоу Ашәкәы».

– Ари имариоушәа иубоит, аха иаармарианы иузымзбо акоуп, – ихәеит Руслан, уажәраанза тынч итәаны ирзызы-

рәуаз. – Аха усғы, хымпада, иәтаху акакәны исыпхъазойт.
«Ипшьоу Ашәкәы» анахъзахтәы, цакыла уи ахъз аныпшуа
иҕазароуп.

Зегъы акака рхæеит, дадуи сареи хæда. Атцыхэтæан даду
иазцааит, уара ухата уазхæыцхъеит хымпада, иубарц шпо-
утаху уи Ашæкæы хæа.

Дадү даахэыц-хэыцын:

– «Иңдшоу Ашәкәы» ианылароуп Самакәа ихылтшәтра зегъы! – ихәеит иара, уи азцаара заа дшазхәыцхәыз удыр-ратәы, нас таацәа-таацәала зегъы ртоурыхкәагъы хаз-хазы ианызароуп.

– Рсахьақаагы анахцарыма? – саргы сыхшыо нарыластцеит.

– Хымпада иатахуп! – ихэеит даду, сызцаара игэы
иахэаны. – Самақәа псаташкәакәа ипатрет ҳамазам, аха
егьырт ҳаңшаап, ианахтцап, итоурыхуп.

– Урт зегы ртоурых афрагы мариазам! – ихәеит Руслан, ағырак иара ишикәшәо дырны, заа ихы ацәихьчарц.

– Имариазар саргыы изыџуан! – дааччеит даду.
– Ашџкџы «Ипџшьоу» анахъзахтџы, ишухџаз еипџш, ипџшьоу шџкџытџџџазароуп. Самакџа-ипџаџџа хџаипџрыхџхџа хџанутџе-ит, хџаидџыџырбало хџпатретџкџа анылеит хџа уи «Ипџшьоу» шџкџаны изыџкалазом: таџаџџа-таџаџџала хџџоурых анутџеит хџагџы, уџџы иимџбаџ-имахџаџ џоурыхс ианахџџои, шаџкантџа тамадара зџбахџоу аума ианутџџо? – Уи хџыпџхџазара амазам! Аха уи џоурыхума? Мамоу, уи азы ачын сырымџтаџеит, ус анаџџа, уи џоурыхзам.

– Ишпа, нас, афыжэрада тоурых умазамкэа укоума?!
– дааткьеит саб. – Фык ауаа хуаазеит, хэхгы хмырп-
хашьацт, хэхылтцызгы шэахмырпхашьацт, Самакэа ипа-
цаагы хмырпхашьацт! Ари тоурыхзами?! Нхафык иахаса-
бала хар змам атоурых умоуп. Нас зегы хгенералцаахар
утахызма?

Саб икайтцаз аепныхэа сабду дааршанхеит.

– Ус ауми, ус ауп, – ихэеит иаахъяршшашә. – Анхафы
итоурых убри ауми! Аха исхәарц истаху – «Ипшьоу Ашәкәы»
анаххәа, ус хьзыс иахтартә еипш акы иалаказароуп, – еите-
ихэеит даду.

– Уара унхафуп, уаб дынхафын, уабду Самакәа инаиркны зеггы шәынхацәамзи? – даатцкәеит Беслан. – Шәынхацәан, Апсуара ныкәшәымгози? – Иныкәыжәгон, азәыр мөахкьа-ма, шәабицара азәыр ирпхашьама? Мап. Уи амөа хара ишәышьтанеиуа ханума? Хануп! Абри ауп атоурых! Абри хмырзыр, «Ипшьоу Ашәкәы» анылара ҳацсоуп.

– Убри анафсан акырхзацтар, азәы дгенералхар, дцара-уафхар, дыпрезидентхар – уиггы мап ацәахкзом, «иҗабуп» хәа иаххәоит, – Беслан иихәаз инаццаны ишьақьиргәгәеит Аслан дпышәарччо.

– Убри акәын сарггы исхәарц истахыз, исышәмырхәеит акәымзар, – дадуггы дрықәшахатхеит. – «Ипшьоу Ашәкәы» иацсоу иоуп ианыло, зеггы азин рахтазом. Азхара Анцәа ихат, ауафы диит, днаган аусхәартафы ашәкәы данахтцоит, ацсуа хьзы итаны. Уи ҳафната диима, Гәдоута, Акәа, Очамчыра, Берлин, Стампыл, седру, дахьизаалак хажәла ихуп, дацсыуоуп, хара дахтәуп, дахьиз ашәкәы дтагалоуп. Аха иабаадыруеи уи дзакәхо! Ахәычы дызхылтцыз драазоит, изхауеит, акы, өба хәа иаапхьазаны жәибжь шықәса анихытцлак, дацсыуаны драаазар, хажәла аныкәгара дацсазар, «Ипшьоу Ашәкәы» днаганы данахтцоит. Хара хныхәа зызкуггы убри акәхароуп...

Абыржәоуп даду игәтакгы игәытцаггы зеггы иане-илахкааз! Аха даду уи дазхәыцуеижьтеи кыртцуазаарын, инаирхәхьазаарын, иааирхәхьазаарын, зегь рыла дазхәы-цхьан. Хара зеггы ицбахшьазггы убри ауп.

– Ақалакьуаа хзоума уи Ашәкәы зацахтцо? – алаф аали-хит Беслан атдыхәтәан. – Уахь ихьацшуашәа збоит.

– Аиеи, аиеи, шәара шәзоуп! – даатцкәеит даду. – Шәара шәоуп х-Апсуаразы ишәартоу.

Дадү иецныхәа ҳааитцанаргәгәеит зеггы, аха нас:

– Избан даду, хара ҳазшәартахаз?! – схәан, ақалакьуаа аахасыршшааит. – Ацсшәа шпәхзымдыруеи хара!

– Хы-хы-хы! – ихәан, мчылашәа дааччеит даду. – Шәарггы шәызбоит, аха шәнафсанггы икоу збоит! Сара иахьызбо ацсышәала уцәажәо, нас нак инышьтатцо, ус – мамоу! Ахыршгәыршы угәыла ианихь атцыкь-тыкьхәа

аимсара далагоит. Уи ачымазара «аиспанка» иафызоуп, иѣкуп, абаагэара шэыбжызаргы иxyфрны иаины уфны аефонанажыеит. Ус иѣоуп иѣку ачымазара! Абри хазла-цэажэо Ашэѣы сара ишысызбыз еипш иахыѣатцар, Апсуара иачычаз ачымазараѣкы хэцэызыхычэ хэшэеитцатцахоит.

– Дадү, хара акы уахцэымшэан, уи ачымазара хара хзы ишэартазам, уи атцкыс хэааиратэ хэѣоуп! – игэы аасыргэгэеит. Сара схэашыа цыашыашэа, егырт зегы ражэа неиларыпсеит: «Батал дхэитцбуп, уи ус анихэа, хускэа маншэалоуп!»

Дадү еитах даапышэарччеит. Уи иатцанакуаз иаххэаз дакэшахатым ауп, уи дырны зегы хнеизыпшит.

– Зызбахэ сымоу ачымазара, шэара шэакэым, Баталгы иакэым, анхаѣ ду, ауафы цааимбар Қыаамынгы дарлашэит, – ихэеит дадү. – Убри збеижытеи сгэы тынчым. Сара сахынзаѣоу слашэхараны сыѣазам – сгэысеануп! Шэанаансыжыа дызгабума, дтацоума, аккахэа апсышэала сылтэыуозароуп. Даѣа бызшэак смахароуп!

– Ускан уртцэа уахауа уѣоума?! – алаф аалихит саб. Зегы хаччеит, аха дадү дмыччазеит.

– Мамоу, исахауеит сара зегы! – ихэеит дадү. Сара сакэым саб ипсгы иахауеит. Сахънеиуа аепныхэа симтои: уара шыоуы уртэыуон, аха изуствэада урт, ирхэаз сзеи-лымкаазеитеи имхэои!

Дадү иихэаз зегы хэаитцанарххит: иара агэала иманы дцэажэоит, хара алаф ххэоит.

– Иухэо иашоуп, – ихэеит Беслан, иаахыаршшашэа, – апсы зегы абоит! Аха умшэан, хабдугы ипсы хартцахышэом.

Хэилацэажэара иалахэыз азэгы уаха зтэара имазамызт – зегь еилкаан. Уажэ аус злаз уи азтэара азбара акэын. Руслан ихы иадитцеит «Ипшыоу Ашэѣы» атипиграфияѣы идирѣатцарц. Аха уи шыѣатцатэу уажэ еиѣэшахатны ирызбароуп.

– Шаѣа кэша ахтои уи Ашэѣы? – дразтэаит Руслан.

– Акэша закэи, ашэѣы шэѣоуп!

– Ус ауп, аха апсшәа ззымдыруа абанахтцой? – дразтцааит иаахтцәаны.

Зеггы неифәапшы-ааифәапшит.

– Ус камларц азоуми! – схәеит сара.

– Аха икалеит, нас иабааго? – дхьатцуамызт Руслан.

– Урт цьарггы ианахтцазом! – ихәеит саб. – Хажәла ихуп, арахь дапсыуазам! Иапсыуам днаганы «Ипшьоу Ашәкәы» дзанахтцари, нас уи «Ипшьоу» захьзахтәуеи?!

– Ирыцхауп, устцәкы рзаурым, – иггы аапшқахеит Беслан.

– Ус анакәха, акәша чыда катцаны, «Афәхацәа» хәа хыс иатаны, урт убра ианахтцап, – дхьатцзомызт саб.

– Усггы ирыцхауп! – ихәахит Беслан.

– Рани раби 15–16 шықәса аамта рахтоит, рыхшара рыццханы ирмаазааит ухатцкы! – иааирцьбарейт даду. – Адуцәа апсшәа ззымдыруа ыкоуп азәык-фыцьак, урт рахатыр аабап, аамта иахароуп, иранахажьып, аха рыхшара рғы хатыр-матыр камлааит!

Абри азтцаара аймак-аифәк канатцан, кыр хабжы рацәа-хейт.

Даафнашылеит нанду.

– Икалеи, еимашәкуеи?! – ицьашьашәа даахалапшит. Хара илаххәеит, апсшәа ззымдыруа «Ипшьоу Ашәкәы» днахтцоу данахамтцоу атәы шеимахкуа.

Нанду дааипххәыцын:

– Апсшәа ззымдыруа – иан лыжәлала дкашәтца, шәара шәыжәла шыцкьоу иказааит, – лхәеит иаахтцәаны.

Зеггы хшанханы нанду халзыпшуан. Сара акыркырхәа сыгчеит.

– Иаб хара дхажәланы, ица иан лыжәлала!..

– Уиггы арееишьа амоуп, – лхәеит нанду лҵыртынчзаны. – Аб зытцәфаншьап – зпа дапсыуаны дыззымаазаз ипцхәыс лыжәлала иеыкаитцааит, нас шәыжәла еихаггы ицқьахоит. Сара сыжәла пхасшьомызт, иагькәнысшьомызт, аха абра санаанага, сыжәла саб игәарата иааныжыны, шәыжәла шытысхит, афнәта ныкәызгарц, ахызггы ахымзггы схи иадыстгарц. Сара сани саби ус ауп сшыраазаз.

Исызныкәымгар – сани саби сырзымаазеит ауп иаанаго.
«Ари дызхылтда, дзаазада?» рымхәои! Зегъы ауаа ирбоит,
ирахауеит, – лхәан нанду, дхынхәит лускәа рахь.

Абас ихыркәшан хазлацәажәоз азцаара.

Абри аилацәажәара ашытахь ҫымчыбжәа аатцуаны еипш
ауп аныхәа анымҫацаагоз. Самакәа ипацәа зегъы еизеит,
икан асасцәагы, ақыта аихабырагы.

Дадү иакәын ажәа змаз.

– Хасасцәа, бзиала шәаабеит! – ихәан, ихы нарыкәикит.
– Ҫаанбзиала шәнеиааит хныхәа иалахәу зегъы! Ахәынтқар
ихәынтқарра илапш ахуп, шәартак цъара икалар игәеитойт,
урткәа рзоуп уи ахәынтқарра дзахагылоугъы. Хтаацәаракәа
рылоуп ахәынтқарра злалаго – уртгъы хьчатәхеит иахьа. Ха-
бацәа рхаан, хара ххаангъы ахшара аоны иаазон, аоны иахь-
чон, уажәы даҫа аамтахеит: иахьа ххәычкәа ргъырак агаҫахь
иҫоуп, еипхьытта ақалақкәа ирылапсоуп. Убарт иахьа ха-
нырхылампш, ианахмыхьча, хара ххата уатцәы хзыхьчо дах-
моуа хқалоит. Ус газарак хмыхьырц ихәзбеит хаилабжьарц
– иахьатәи аныхәа зызкугъы убри ауп. Хаилабжьара баша
цәажәамхарц азы, хабицара абри ижәбо ашәкәы апахттарц
хәзбеит. Сара испшьоит ари Ашәкәы: иахьанахыс «Ипшьоу
Ашәкәы» хәа хьзыс иамазааит! Шәазыразума?

– Хазыразуп! – ххәеит, уи ажәа ахәара хазыпшызшәа.

– Уи бзиоуп! – игәы иахәеит дадү. – Уи акы. Аҫиара Анцәа
ихәт, иахьарнахыс ихалиаауа жәибжь шықәса анихытцлак,
ахьхәхәа апсшәа ихәо, зегъ рыла дапсыуааны даазазар,
рыхьзала абгъыц чыда аартны «Ипшьоу Ашәкәы» инага-
ны ианахтдойт. Ус еипш аазара змам, ари «Ашәкәы» иа-
нахтцазом, избанзар, урт хабицара ахьзи ахьымзги ныкәы-
ргартә еипш ирзымаазеит рани раби. Ушьтан зны икала-
зи, хзыхшәыркәзәеи хәа гәынамзарак камларц уажәнатә
ишәылаххәойт. Убас еипш кахамттар ада псыхәа хамам-
кәа иахьа хаатагылеит. Шәазыразума абри исхәаз? – еитәх
дхәзтцааит дадү. «Ура!» – ххәан, зегъы хааикәышахәтхеит,
ажәлар ирбо-ирахауа.

– Уигъы бзиоуп! – ихәахт дадү. – Убри ауп аус злоугъы.
Ари гәеантцагоуп, ари азәгъы исмахаит имхәароуп. Иахьа

жәйбжъ шықәса ихытцит смота Батал. Ацсшәа бзианы идыруан, аха Ацсуара цқба издыруамызт – ақалақь даазеит, дхәычуп, гәыбган имам, аха нас, Ацсуара титцаарц ақытахь даан, уажәшьта акы сицәшәом: Ацсуара ихы-игәафь инеиуа дыкоуп. Иахьа «Ицшьоу Ашәкәы» афь данахтцит – рапхьаза иара иоуп ианахтцо, амшьтабзиара аманы Анцәа икайтцааит. Шәазыразума Батал «Ицшьоу Ашәкәы» афь абгьыц чыда иантцара? – дразтцааит даду.

Зегьы аууы ааилдыргеит иақәшахатны. Атцыхәтәан ажәақәак схәарц ажәалагала картцеит. Сара ажәа шсыртоз сцәа иалашәаны сықан, аха азныказ саагачамкхеит, нас ирласны саалтцын:

– Ажәа шәыстоит даду и-Ацсуара шныкәызго ала, – схәеит сара. Зегьы ччан, рнапгьы сзеиныркьеит.

Абасала, зегьы еикәшахатны, «Ицшьоу Ашәкәы» саныртцеит. Уи даду игәы иахәеит, иара саргьы сгәы иахәеит, избанзар, ишыжәбо еипш, сыцстазаарафь ґ-хтыс дуззак калейт: жәйбжъ шықәса схытцит, «Ицшьоу Ашәкәы» санылеит – арт рыџбагьы тоурых хтысқәаны икалейт. Уи амш сара сыцстазаарафь хаштра зқәым мышны иаанхоит.

18. 09. 1999 ш.

БЫЖЬҪЫК АХӘЫНТҚАРЦӘА ЗАҪЗХХЬОУ

Иактуалтәу аиқцәажәара

Дадуйи сареи ҳаизыкәзаашьа официалтә кәзшьа аанахәо иалагеит. Ари исхәаз шәарччаргьы кәлоит, аха уи шәахымыццакын: сара Ацсуара тыстцаауеит – уи дадугьы идыруеит, убри акнътә, уи азтцаара иазкны лассы-лассы даду сияцәажәалоит. Ускан абдуйи амотеи ҳаизыкәзаашьа инахыхәхәаны, официалтә бызшәалоуп ҳшеицәажәо, еиҳаразак уажәы еипш, аполитикатә зтцаара ианазку.

Абас икоуп аусқәа! Сара апсышәала «ақцәажәара» ахьзыстәит, аха уи аполитика излазку ала, «аинтервиу» ахьзышәтәыргьы кәлоит.

Уажэы аус ахь хаиасып.

Батал. Хатыр зкэу Дадү! Уара ужэытэ уафуп, акыр убахьейт, уи аткыс, хэарада, ейхауп иуахахьоугы. Убарт ажэытэй афэтай хрылацэажэап. Зны-зынла уажэа иналатцаны иухэалоит быжьфык ахэынтқарцэеи быжьфык аколнхара ахантэафцэеи сыпсаххьейт хэа. Ус аума ишыказ?

Дадү. Ус ауп, ус ауп, мап узацэкуа икоума! Быжьфык ахэынтқарцэа сафсхит; быжьфык аколнхара ахантэафцэагы сыпсахит. Урт рымацарагы ракэым, дара зхагылаз ахэынтқаррагы, уи иарфеиаз аколнхарагы наф исафсхит.

Батал. Уи шпеилкаатэу: «исафсхит» ухэейт, «исыпсахит» ухэейт, уара убзоурала икалама урт ахтысқэа?

Дадү. Хэара атахума, сара исыбзоуроугы ыкоуп. «Икоуп» акэым, егьмачзам! Икалап зегы сфызцэеи сареи ихабзоуразаргы.

Батал. Ускан уи мазан, аха уажэ маза ыкам, ихаухэар камлари урт атоурых хтыс дуқэа уахьынзарылахэыз.

Дадү. Саагылазар аколнхарагы сазыразымызт, уи хадызгалаз ахэынтқаррагы стахымызт; иагьараан «шэхыбгалааит!» схэахьан. Уи зным, фынтэым – шэынтэ инеихангы исхэахьан! Нас шэки рахьтэ акы ақэымшэози, иагьақэшэейт! Сара сеипш шакафы иршэихьаз удыруоу! Ажэлар рышэипхьзы, о-о-о, амч гэгэоуп, дад, игэгэазоуп! Ажэлар рышэипхьзы атцла арфуюит рхэоит, иагьарфоеит!

Батал. Избан изугэампхоз? Иахьагы изхэо рацэафуп Асовет хэынтқарра бзиан, аколнхарақэагы ирыбаргузей, ибеиан хэа.

Дадү. Уажэ атыхэтэан хар рымамызт, аха Сталин ихаан ишцаказ? Убаскан акэын сара ианысшэиуаз!

Батал. Уи сара сабахааныз, исыздырзом ускан ишыказ.

Дадү. Сара сахаанын, ибзиангы издыруейт. Абаандафцэа реипш, ашьыжь инаркны хэылпазынза пхэысгы хатцагы, хэычгы дугы хаиларгыланы аус хдыруан, арахь иаххашэалоз хэа егыыказамызт. Хшэахтэқэа алахшэон акароуп. Абасала, хаарыхра зегы дара иргон, иахьаахрыхыз азгы ашэахтэ хшэон. Атыхэтэан, Сталин цсатацэгьа ишьтахь, ицэгьамызт, ибзиан, аха зегь дара роуп, анхафы

изы ахақәитра ы́камызт: а́бықәреи анылатцатәу – дара иу-архәар акәын, ианырашәатәу – иуархәар акәын, иантагалатәу урзымтцаакәа итоугалар калазомызт. Нас анхафы дзызкыз – аусура мацароума? Атцыхәтәан арыжәтә шәымжәын рхәеит – ажәларкәа зегы неилагәаны. Рыжәтәда апсуа ипстәзаара зейцшрахои?! Ачара имазар – арыжәтә ацзароуп, аныхәа – ныхәоуп, еаанбзиала злоухәои атцәца мкыкәа?! Сасык дутаар, ашьтәа изушьеит, ихәы урхиоит, нас азыхь наганы иапцхәа иқәургылома?! Ари апсыуароума?!

Батал. Ажәлар иахырхәааи арыжәтә шәымжәын анырхәа?

Дадү. Иахырхәааи ба? Хара зәыр хиазтцаауазма, афы хара итахтәон, хара иаажәуан, аха аурыскәа ахәынтқараа ракәын изхыпшыз, урт уажәы рыдәқьан ашә адыр-кит! Рыжәтәда иматәамыз уи ргәапхо и́казма, иаалаган дрыпшааит аихабыра ирылахәыз фыжәфык! Уигы иа-аимжәыр дматәазамызт, уажә дакәытцыр акәхеит! Инаи-ахәытхәытын, аихабыра урылагьежыны на́к иқәца, хара худгылоит, ахәынтқар итыпцгы уара иуахтоит рхәеит. Уи иара дзейпхызуаз усзаарын, уажәы аурыс жәлар ре-ихарафык иара ишидгылоз аниба, ижәны дларылалан, ахәынтқарра еилаижыт, Ахәынтқар ихата, ари ибон, аха и́калаз изеилымкаазеит: Борис арыжәтә деиланагазеит, ихәеит! Борис диашам, ихәеит! Ихәеит а́кароуп, ихыпса-ар аполитбиуро а́фы ицәа кказа ихысхып хәа и́фы раханы дыштәаз, ажәырқьхәа и́кәардә ааитцижәан, итып а́фы длатәеит. Изыууеи, ижәны ды́коуп, с́кәардә истауам хәа уалагар, дуеисуеит!

Батал. Убастцәкьоу?!

Дадү. Ишца нас, «пажалста» хәа апсуатцас итып а́фы диртәозма? Ахәынтқарра усқәа «пажалста» хәа и́казам, мчыла усуп.

Батал. Нас, з́кәардә зтихыз иахи́хәааи?

Дадү. И́кәардә анитцырх нахыс иазтцаауадаз, ихышь халазшәа, дхарахапшуа даакәхеит.

Батал. Ажәлар? Уртқәа зегы збоз ажәлар иахырхәааи и́калаз ари а́цбашьхәы?!

Дадү. Иахырхэаараны иҕази, аҕи аҕкэажэи анеихэтас аматцуфы ахақәитра шиоуз еипш, зеггы ахақәитра роун, «Ура!» рхәеит.

Батал. Иара ахәынтқар ҕыц ианихыпсаа иҕаитцаз иа-хихэааи?

Дадү. Ианихыпсаа ухәоу?! Уи ихыпсаар ҕалозма! Ишәтахызар аус жәуы, ихәеит, ишәтахызарггы ижәымун, ихәеит; арыжәтә акәзар, ишәтахызар ижәжәы, ишәтахым-зарггы ижәжәы, ахатца арыжәтә ижәуазароуп, ихәеит.

Батал. Нас, уи ихәаз иахырхэааи?

Дадү. Иахырхэаараны иҕази, ажәларггы иртахыз уи акәын: аусура иаакәытцын, «Ура!» хәа итәаны ажәра иаҕуп. Изтахымызггы, ахәынтқар иахатыраз ажәра иалагеит. Ахәынтқар иҕаитцаз абжәагара ахәсақәа иадгылазггы ҕалейт.

Батал. Иара ахәынтқар ихата уажәыггы ижәуоу?

Дадү. ҕаи, иижәуоу хәоуп иухәо, имжәыр дымпсуеи!

Батал. Нас, аус злеиуеи?!

Дадү. Аус ухәоу! Хара хәипш иарггы аусура даакәытцын, хататцас дтәаны ажәра даҕыми! Ахәынтқар изымтәода, ауа-раш инаркны зегь имоуп.

Батал. Избан ауараш залукааз, уи усҕак ахә дуума?

Дадү. Ахә сыздыруам, аха ахата хәрҕәақуеит, аха ихауам, ахәынтқар изымтәода, ихыстанацәа ааиртцысыр – уалырк ааганы имтцадыргылоит.

Батал. Нас, уи ахәынтқар Борис ишәитаз ахақәитра ажәлар пату ақәыртцоу?

Дадү. Пату абақәыртцоз, дара-дарала аибашьра иахьаҕу умбазои?

Батал. Урт ракәым, хажәлар роуп зызбахә сымоу.

Дадү. Хажәлар зустцәада?

Батал. Хажәлар хажәлар роуп, апсуа жәлар, уаха ишцасхәо?!

Дадү. Иахьа ижәларуи ижәларыми реилыргара уадафуп, уи ауп изтыстцауаггы.

Батал. Ажәлар жәларуп – ус ауп ишыздыруа, нас, ижәла-ру, ижәларым хәа иҕоума?

Дадү. Иҕамызт, аха уажэы иҕалеит. Шьоукы Апсны еи-мыртэоит – урт жэларума? Ижэларзам! Ахақөитра хау-ит хэа аусура иаҕэйтңны итэаны афы жжэуа жэларума? Ижэларзам! Ианааилашөшөлак зтыфра итытүа агыгшэыг рцэа рхарцаны, акы абахёахари хэа игөеигөеиуа идэықёу жэларума? Ижэларзам! Акэыттцара итало, апхэысеиба дзырхёуа жэларума? Ижэларзам! Урт афны инарго рыцы-зфо жэларума? Ижэларзам! Убартқэа зеггы зымтэыжэфа итцакны изыхьчо жэларума? Убартгы жэларзам! Иаанхада уажэшьта? Уртқэа зхы иатэазымшьо анхацэа хауп иаанхаз! Абарт хауп иахьа ажэлар ззухэартө иҕоу! Убарт ирхылтцыз роуп аиааира хэазгазгы.

Батал. Нас, ажэлар рныхёаёа анышөкуа ишцашөкуа?

Дадү. Инеилагэаны ихамкуеи! Амала, зны-зынла «Иу-аау Анцэа иныхёааит!» анаххэало ыҕоуп. Уи акы ханар-гэамтцлак ауп ианаххэо, абжъяапңны «мшыбзиа» хэа зо-умхэашаггы ажэлар ирыдкыланы иахныхёоит.

Батал. Избан ус еилагэаны изышөныхёауа?

Дадү. Цёыцак алахамжөуеи!

Батал. Апсны зхы ақөызтцаз рыхьзала ианышөкуаггы ус аума ишышөкуа?

Дадү. Усканггы ус ауми! Аха мап, арака устөкьа акөым: ажэлар иреиуоу ианахкуа хгэы атцанза хқөыпсычханоуп ишахкуа. Егьырт... егьырт зысхёауа, хтцеицэа рхы зқөыртцаз қьаф алызуаауа роуп, урт ари аныхёаёа рқьаф алақартцарц ауп изыркуа. Уи рқазшьа ианыпшуеит, ратцэа акышьа ала-ггы иубоит.

Батал. Гёыкала зеггы ирымкуазар, нас, изышөкуеи, шөакөымтцүеи?

Дадү. Ус хазкөатцхёоуггы ыҕоуп: ажэлар рныхёаёа ина-варгыланы, аихабыра рныхёаёаггы хкуан, аха нас, цёыцак алахжөуеит хэа изкуаз анырацёаха, харггы акра хакөытцит. Урт цааимбарцёоуп, ацааимбар – ацқьа иныхёаёа уцэытцач-чаны иукуа уалагар тцасым, уи Анцэа дуггы игөапцхом! Ус анакөха, иумкыр еиғуп! Уавс! Цёыцак жжөуеит хэа аехы-рцэажэара абатаху!

Батал. Даду, аинтерес змаз аѣцѣажѣара мѣапахѣеит, хаз-лацѣажѣоз азтѣарақѣа рзы анхафы игѣаанагара акырзтѣаз-куа усуп. Еилкаауп урт уара ушырзыкоу! Абри ала иххаркѣ-шоит хѣцѣажѣара.

Даду. Анхафы игѣаанагара иазтѣауа иалагазар, аамта бзиахоит.

Февраль 1999 ш.

АЦУНЫХѢАРА

Шьхацан! Шьхалбаан! Ашықѣс еикѣшара иатѣанакуа цшь-аамтѣак рѣы аамтѣа кѣытѣѣаны ирыласоуп шьхацангъы шьхалбаангъы, урт иналкааны амзар ишарбамгъы. Ус сѣѣе-ит хѣа, ажѣлар иапыртѣаз амзар икѣапѣачѣараза иарбоуп шьхацани шьхалбаани! Аха уажѣы зызбахѣ сымѣу урт ам-заркѣа ракѣзам.

Хѣатагылеит шьхацара аамтѣа: анхацѣа рлатѣатѣкѣа иа-арылган, рырахѣ ашьхака идѣықѣыртѣеит, зымхкѣа заа илазтѣаз – ахахаицѣа ацъықѣѣреирашѣара иаѣуп. Убаскан акѣзаап Ацуныхѣа анымѣапыргало! Сара ицъасшьаз: ари аамтѣа ханаатагыла, алатѣара иалганы зырахѣ ашьхака изышьтѣызгъы аѣагакрахѣ ииасхъазгъы аатгылан, инеизтѣа-а-ааизтѣааит:

– Арахѣхѣ змада сынтѣа, арахѣхѣ?

– Аиеитѣѣкѣа, аиеи, арахѣхѣ зматѣѣкѣада, иаамтѣоуп уажѣшьта, – иаалахѣыхѣеит анахѣгъы арахѣгъы. Анхафы иаѣицѣжуама ас еипш икоу аус! Урт рыгѣта дгылан даду-гъы. Инеибейцшны зегъы ари аигѣныѣѣра гѣырѣаѣѣашак еипш, иаарнырит.

Ари избѣзи исаѣази цъашъаны даду сиязтѣааит:

– Избан шѣара зегъы абасѣкак шѣзеигѣыргъяз уи ажѣаб-жѣ?

Сызтѣара еихѣгъы дарлахѣыхит даду, аха уи атѣакгъы да-азхѣыцит.

– Ицъашъахѣуп, аиашазы, ауафы иказшьа! – ихѣеит иара.

– Иарбан ныхѣазаалак иара аамтѣа шааилак иуныруа уа-

лагоит, ахы унардыруазар акәһап. Ус икоуп Ашыкәс җыц, Мшацы. Ус икоуп Ацуныхәагы. Дасу ианраамтоу ауп агәа-зыхәара анурто.

– Дасу ианраамтоу! – еитәсхәеит сара. – Ашыкәс җыц аацын уапылозар агәазыхәара шунамто еипш!

– Азын тьытындра иафьызами!

– Аиеитдәкьа, ашәыргьы ианаамтоу ауп уанеилахауа, – даду «изымдыруаз» даеакгы нацыстцеит.

– Урт зегьы шыцылароуп, – ихәеит иара. – Ауафьы иакәым, арахәтдәкьа шьхацан, агәартцра иакәытны, еибаркаауа агәарабжьара ибжьалоит. Ицьюушьаша, урт ашьха иашьцылоу роуп, егырт икалаз рзымдыруа ихра-азраауа ирышьтоуп, избанзар, ашьха закәу рыздырзом. Убас икоуп аегьы: шьхацара анаилак, ашьха гәхьааганы, аҗатца азы аауа иалагоит – уи имацсачынгы акәзам, иаҗытфьыр ицоит!

– Изхаххәааз Ацуныхәоуп: зегьы тоурыхк-тоурыхк рымоуп, нас изахьзузеи «ацоуныхәа»? – сиязтааит атцыхәтәан.

– «Ацоуныхәа» – «Ацута рныхәароуп» иаанаго, – ихәеит даду. Уажәы «ацута» рхәазом, аха атцакала еилыскааит ахабла шакәыз. Хқытаҗы «апосиолок» зхәогьы ыкоуп.

– Ныхәоу, ныхәароу? – итыстцааит сара. Уажәшьта урткәа еиламырцхазакәа издыруазар ауми!

– Ишцаныхәоу! – ихәеит даду иаацъашьашәа. – Ныхәа-роуп. Аарфара гәгәаны ианыкалалак, амра атакар иабылуа реафара еикәдырхарц, ацута икәынхо апхәыс, ахатца, ахәычы, аду – зегьы ашәапыцъац ахьгылоу дгьыл цкьак аҗы, иааизаны, Анцәа ихәон, ақәа рзылаишьтырц.

– Нас, уи ашьтахь ақәа леиуазу? – иркасаны сиязтааит. Даду илапш аасыдирхалеит. Уи Анцәа ихьз зьдхәалоу акаҗы цәытдаччарак ма тәылхрак аныкоутца – мыкәшәатәуп! Даду ацбаама имбазацт, ауахәама дыфнамлазацт, апсуатцас ауп Анцәа дышхеитцо. Анцәа избәхә аацәыругар «Анцәа азә иоуп икоу, – ихәоит иара, – ауахәамагы, ацбаамагы, Апсуа ныхәкәагы зегьы зхьыпшу иазыку Анцәа иоуп, ихьышьаргәытца сакәыхшоуп!» – ажәфан ахь ихы фарханы, дааматанеуеит.

– Ақәа леирц азоуми изиашьапкуаз! – аецныхәа аны-
цшуа сызтаара атак кайтдан, инацитцеит. – Жәларык
аниашьапк ақәа шпамлеиуаз! Уажәы еицш акәмызт,
ускан ихәычызггы идузггы аныхәаф иихәоз уи доуханы
ирыцхьазон, иихәаз иазыразны «амин!» рхәон, урт ирды-
руан аныхәаф иныхәапхьзы Анцәа ифынза ишыназоз. Убри
ауп адоухатә амчра азтозггы.

Сыблақәа тырхаха даду сизызырфуан, ихата дпааимба-
рын сара сзы, избанзар, аныхәаф иихәоз аныхәапхьзггы
ажәлар ирхәоз «аминггы» адоухатә мчра рыманы ицхьазон.

– Даду, уи бзиан, даараза ибзиан! – схәеит сара. – Нас,
уажәы ус иказами?

– Уажәы ацуныхәа даеакала иахәапшуеит.

– Избан?! – ицъашьаны сиязтааит.

– Аамта ус иканатцеит! Анцәа дызмамыз аилагақәа
ахәынтқарра ианахагыла, дара усггы еилаган, аха ажәлар-
ггы еиларгеит. Жәытәнәтә аахыс урт иныкәыргоз ртас
– Анцәа ихәара – уажә иакәырхит. Избан? Уи ажәлар
ирыцстазааран, ахәынтқарра иабацырхагаз, аха иааныр-
кылеит: Анцәа шәимыхәан, рхәеит! Ажәфәан шәатцәмцшын,
рхәеит! Анцәа хәа азәггы дыкам, Афстааггы дыкам, рхәеит!
Ацъныш дызустада, рхәеит! Ажәакала, Анцәа иакәзам хыхь
икәу, хара ҳауп рхәеит, хара ҳауп шәзымтцахырхәалаша
рхәеит. Урт ирхәоз Анцәа имбози, имахауази, нас, уи игәап-
хозма?! Анцәа ду иакәым, стыц сымоукыр, акыр сымчзар
иуанасыжбуам! Зхьышьяргәытца сакәыхшоу имч гәгәами,
зеггы рхы лаирхеит, гәнахара дуззала еитцарпапаны еид-
дыргәагәалаз ахәынтқарраггы днагәтасны, инеилаижбит.

Даду иихәаз сааршанхеит:

– Избан изеиддыргәагәалаз уи ахәынтқарра? – иажәа
снапыфәлеит. – Уажә атцкыс ускан ацстазаара еигын, ус
рхәоит иахаану зеггы.

– Аиеи, аиеи, Сталин цсәтацәгьа ишьтахь ахәынтқарра
афашистрақәа ртыхәа цыртәеит, анхафггы «оҳ гәышьа!»
хәа кыр ицсы аавивеит, – ихәан даду, даатгылеит. – Аха
ахәынтқарра ажәлар ргәы иакәшәо инагзаны ирзыкамтце-
ит, ҳахьашьцылаз ибзиазшәа иаабон акәымзар.

– Ацстазаара бзиазар – ахэынтқаррагы бзиан! – схэеит сара. Ишца нас, даеакала калашья амоума? Мамзар ихазхэо-ма: «Ахэынтқарра бзиоуп, аха ацстазаара еееим?» Ацстазаара еееимзар, ахэынтқарра злабзиахараны икоузеи?!

– Уи ииашоуп, аха уазхэыци: ацстазаара анбаапсзаз, анемец фашист дхақелан, цшышықәса ипсыда-инхада рхэо еибарцсран иказ, аха ага акгы илымшеит, деилапых-хаа дықэыртцеит. Уажэы Гитлер илымшаз ыжэыки даеа ыцъа ачархэафцееи ирылшеит: хэык аилагацэа аайдгыланы ианынагэтас, абоура жэы еипш, ахэынтқарра дузза агэарахэа инеилахэит. Ари сара акыр сазхэыцхэеит, аха исзеилкаауам: Ахэынтқарра бзиазар хэык ахацэа ирзе-илажыазу? Хара харлашэны хрыман, уртқэа еилахкаауа хаказма ускан!

– Уигы ииашоуп, аха... – схэан, саатгылеит, уаха иахыс-хэаара сфамшэо.

– «Аха!» – еицеихэеит даду. – Убри «аха» ауп зтак хзы-камтцо.

– Дадү, уара ухаца ухы шцоубо: пасеи уажэи еифурцшуа-зар еиха уанбеигы? – сиязтааит сара.

Дадү ицстазаара «илацш нахигеит» схэартэ дааипххэы-цын:

– Абыржэы еипш анхафы ахақэитра иманы дкамлацт, – ихэан, инацитцеит. – Ацуныхэа кашэымтцан, Хыхь икоу хэа шэымхэан, ани калом, ари калом хэа ихадгылан, нас, ацстазаара злабзиази?! Анхафы ахақэитра ит, ацстазаара бзиа иара икаитцоит.

– Убри акэхап зегы ирыцку, – схэеит сара. Ахэынтқар-ра азтаара азбарагы убри ала ихыркэшо. – Уртқэа зегы зхаххэаауа Ацуныхэоуп, иугэалашэоу рапхыза Ацуныхэахь уанцоз?

– Ишцасгэаламшэо, ускан абри уара уеипш сыкан, – ихэеит даду. – Аибашыра ашытахь акэын. Жэашықәса ине-иханы Ацуныхэа аура иакэыхны икан. Нас мазала амфад-гара нап адыркит. Уажэы уи андырфыц, ацуныхэа ахата зызкыз инахыхэааны, ныхэа дук еипш имфадгыгеит – убаскак ажэлар ргэы иахэеит, жэйтэнатэ аахыс имфадгы-

ргоз ахныхәара ахьдырҗыцыз. Ахәсақәа акәытқәа шыны, аҗыктәатцәа рыхьшыны икапшьза ирзит, ачашә җарцеит, абыста уны, атаацәа рыцыпхьаза, нас җба-хҗа җахра на-ццаны иҗарцеит. Ускан ус акәын ишыҗаз. Зегьы, аныхәә иеипш, җеазыҗатцаны Ацуныхәартахь хҗеит.

– Аныхәә? Аныхәә дызустадаз? – уи избахә анихәа, сиязтааит.

– Ускан атахмадацәа бзиақәа ыҗан, қарала иреихаз ддырныхәеит. Уи убас еиҗкааны дныхәеит, аҗааимбар ихата даагыланы Анцәа ду димтцаныхәеит ухәарын! Уи иааиҗытшәоз иажәа доухан, хымцада иҗалоз акы акәын – убас зегьы хҗатца инеиуан. Саргы ишыгәныскылаз абас ауп рапхьаза Ацуныхәараҗы исахаз уи аныхәә җааим-бар иныхәара. Адырҗаенытҗәҗа ақәа кассы илеит, адгьыл еиҗәыпцарақәа азы рыхәлатцәа-рыхәлатцәо иҗеимашьшы ицеит, уаха дыдра-мацәысрагы ыҗамызт, пша-фыртын-гы амысит. Иуахауоу, абас иҗалеит. «Итабуп, Анцәа ду! – рхәон зегьы ажәған иҗатцапшы. – Итабуп, Адсны иахылапшхәу аҗааимбарцәа...» Убаскан рапхьазакәны агәра згеит хыхь Анцәа дшыҗоу, Адсны иахылапшуа аҗааимбар-цәа шыҗоу, уигьы акәым, урт ажәлар рашьапкыр, изыхәаз шыҗалоз...

Ацуныхәа аҗазыҗатцара иаҗын: Аслангы арахахә змаз дрылан, урт аҗазыҗатцарақәа зегьы збон, исахауан. Ашь-тәақәа рыхәхәит, рымҗы-рымца рееиқәдыршәеит.

Ашьыж аҗны Ацуныхәа ахатыразы рбаҗк ршыын, ичы-даны шыыжхьа җартцеит. Нанду аныхәарахь илгоз акәты, ачашә ухәа рыҗатцара даҗын.

Аҗцара апхьа Аслан уалыр хәычык азыршы татәаны итырҗьашо азәзәара даҗын.

– Уаалеишь, Баҗа, ани иусқәа зеипшроу еилахкаап, – ихәан, Аслан иахь иҗынеихеит даду. Аслангы иуалыр зәзәаны даалган, азы атыркәкәара даҗын. Даду дышиашаз аҗцара дныҗнашылеит.

– Иарбан уалыру изхухуа? – ишьталаны иныҗнашылаз Аслан диазтааит. Уи иикыз ауалыр наиргылан, иҗьашьашә иаб днаизыпшит:

– Изхухуеи шпа? Ацуныхәа ахызала итаҳтәаз иахысым-хуеи! – ихәеит иара. Даду ихьыз ааицәымыгхан, дааипхь-хәыцит, иаразнакгы иааигәалашәеит тыпх аоқәа ане-итырхуаз дныхәаныпхьаны Ацуныхәа иазкны инапала иштеитәаз.

– Иухаштны даеакы иахухуазар сгәахәын, – ихәеит даду иемыргамакәа, – цәыцак татәаны исыти, агьама зеипшроу збап.

Аслан изымдыруа дыказма даду ихьыз, аха иаб аеп-ныхәа шпаиитоз, днас-фасны ауалыр арыптә аахыхны аразина нахеикын, цсыпла данааха, аеыоқәа аҫаанахеит. Ашәах еикәатцәаза атцәа азна афы даду инаииркит. Даду хамтакты дахәапшуан ацыпхь хыддыла аччахәа еилашуаз афы. Нас алашарахь днахан, еита хамтакты илапш надирхалеит. Атцәаҫы афы тынчрак амазамкәа аччахәа аилашра ишаҫыц иаҫын.

– Абас икоу афы ала Анцәа уихәар, аҫааимбарцәа урыхәар, ргәы иахәоит, – ихәеит даду. Сара уи цыашьаны, саамхаццакшәа сиязтааит:

– Даду макьана агьама умбазацтеи, иалудырааи ибзиоу, ицгьоу?!

Даду ҫимтзеит. Уи сара агәәанызаара ааснаҫеит: ус анакәха, исхәаз игәампҫеит.

– Анцәа ду, улпха хат, Апсны иахылапшхәу шәылпха хашәт, – ихәан, иикыз иатцәа мацк дфахеит. – Иахьа ацүта аныхәара хамоуп, хаиха зымчу хшәашьапкуеит, шәылпха-шәгәыпха ҳагымзааит. Тыпх сныхәаныпхьаны иахьатәи ацуныхәа ахызала итаҳтәаз, иахьа ҳгәыргьаны иххартуеит, итабуп сныхәапхьзы исхәаз ахьшәырбаз, – иажәа хыркәшаны, дфахан, дбака ҫамфа ижәит, нас иатцәа ааиҫихын, дааҫмкәаны агьама аагәеитан, даҫа дбака ҫамфа ыжәны, еита агьама зеипшраз гәеитеит. Абри ашьтахь иаанхаз зегьы ыжәны, инкейкьан, ихы аасықәикит:

– Сара сылапш самжәзеит: лапшыла игәастази гьама-ла избаз иеқәшәеит, уаанзатәи сыгәпныхәа атак сытаны, Аслан иахь ихы наирхеит даду.

– Арахәхә змоу шака-шака ведра нажәгои?

– Хпа-хца, – ихәеит Аслан. – Жә-ведрак рзыжәзом, аха ус ишыәқыргылыны икоуп – адырғаәеныгы ҳааидымтәалои!

– Уи бзиоуп, ғаанбзиала шәнеиааит! – ихәеит даду. – Аха ушызца газарак қарымтцааит! Зны-зынла ихахыло умдыруеи, ус қамларцазы уаннеилак рыққаа гәат. Усымшәа иқазар, уаағыххны, абри иахыхны инаг, уи азы егыҳахыуам. Анцаа уа-нихәауа, уламыс цқыаны уихәа. Ламысцқыарас икоу узлаихәа-уа азераб ауп. Анцаа уара дузжым – уара ухы умжбан...

Асаат жәаға қалахьан еипш, Ақәеи Гәдоутеи инхозгыы ааизан, зеггы ҳеаaidкылыны амашыынақәа ҳнарталан, аныхәартахь ҳдеит. Амаццуцаа ықәгыгежыааны ахәы архиа-ра иағын: цыоуы акәац ржәуан, дағаацыоуы абыста руан. Урт раағшәа стол дук гылан, аҳәсақәа инаргоз ачыс уақа иқәыртцон. Атәарагы қыадшла ихқыаны идырхиахьан: ахацаа рзы хазы, аҳәсақәеи ахәыцқәеи рзы мацк инаскы-ганы хазы иқатцан.

Ацуца зеггы еизеит, иқан асасцаагы. Сахынарылацшу-аз зеггы ргәалақара бзиан, ныхәак ма чарак ағы ишыкоу еипш, илахғыхза иқан.

Аихабацаа рееидкылыны итәан, еицаажәо. Урт рыгәта итәан дадугы аныхәағәа Қақыбеиггы. Абри аамтазы Аслан ибжыы наиргеит урт рахь:

– Хара ҳахиоуп, азин ҳашәтозар, акәац таххуан.

– Шәара шәоуп ҳара ҳзызцшу, ишәырмазеи! – ихәеит аныхәағәа.

Уажәраанза игылаз астал ду инавадыргылеит ижыцәыз даеакы. Еимақы-еиғақы ачуан ааганы ацхьа иладыргылан, акәацтыхга аатцхәо, итыганы убри астал жыца иқәыртцон. Акәацжәы ағғы лаҳалаҳауа ахылғаацсылға ахылбықы ичақәаза илыкәрыжыит. Нас Аслан ҳәызба дук ааиртан, ағәи ағәатцәеи лахатцаны икны даагылыны, аныхәағәа днаизыц-шит. Уи днеин иааимихын, амрагыларахь ихы рханы даа-гылеит. Ахацаа – аихабацаа ишытахь игылан, урт рышытахь егырт зеггы еилагылан. Аҳәсақәа мацк инарқәытхашәа ахәыцқәеи дарей еилагылан.

Аныхәағәа, мацк даахәшәа, урт зеггы илацш нархиган, аамтацк иаатгылара ашытахь, ибжыы шаҳаракны аныхәара дналагеит.

– Уа ҳазшаз Анҷаа ду ҳуҳаоит, ара иахылацшхәу аҷааим-барцәа хшәыхәоит, иахья абра ҳацута иаланхо ахәычы-а-ду ҳчеицъыка еилатцаны Шәшьапы ҳкуеит, шәшьапы акра ҳахышәымбаарц хшәыхәоит! Ари аныхәара аҗоурых ду змоу акоуп, ҳабациәа, ҳабдуцәа рахьтә иаауеит, изызкугы аеафра беиа аиуроуп. Уи азы иатахуп аамта бзиа: амра гһны ицхозар – ҳара ҳзы ибзианы, ақәа кыдышьшь илеиуазар, аазага ҳазлеит ххәартә еипш иҳатәашәшьарц убри ала хшәыхәоит.

– Амин! – рхәеит зегһы азәк иеипш.

– Ацсны иахылацшхәу аҷааимбарцәа шәымчала аиааи-ра ду иахшәыргаз табуп ахаххәауеит, еижара ақәымкәа иахзыншәыжьрацгы хшәыхәоит!

– Амин! – рхәеит еитах хәыцгы дугһы.

– Аибашьяра еибашьроуп – гәактәәкроуп иарҗеиауа, аха аибашьяра ашьтахьгы Апсуара иацәыхкьаз газакәак имачымкәа агәнаҳарақәа картцахьеит – уи зегһы хгәы иалоуп, хшәыхәоит урт икартаз агәнаҳарақәа ҳажәлар хтынкьас ирышәымтарц.

– Амин!

– Цыцх қаншәашьяпкуаз аахыс лас ҳамамкәа ххы ҳақә-гәыргәо ҳакоуп: хәык аҗацацәа ҳаланагалахьеит, хәык алиаацәа ҳаухьеит – хәык аҗацәеи җыцья ацҳацәеи. Ҳацхья уажәааны ҳанеикәшәо итцегһы азҳара ҳаманы ҳаикәшәыр-шәарц хшәыхәоит!

– Амин!

Абри ала аныхәаф Анҷеи аҷааимбарцәеи ирызкыз иныхәацхьзы хиркәшеит.

Абри ашьтахь аныхәаф дзыхныхәаз иатцәа ижәит, ахациәа тәыцак-тәыцак кны аныхәаф иныхәацхьзы иақә-ныхәеит, агәи агәатцәеи ргьама рбеит. Абри аамтазы шьоу-кы абыстантцара нап адыркит, шьоукы – акәац, ахәсақәа – ачыс! Ҳамтакы еилыхаран иказ, нас зегһы ххәы ҳахатәан.

АбасимфадхегитхқытаҗыАцуныхәа.Дадуйныхәацхьзы иалатцаны иихәаз еитасхәоит: х-Апсуара Анҷаа иумырзын, уи ыканатц ҳаргы ҳакоуп, Ацуныхәа уи иахәтакуп!

Декабр, 2000 ш.

АШЫТӘАШЫРА

Ашыжытәи хұсқәа ртың инықәтцаны, дадуи сареи аоны хааин, шыыжыхъа хәа ххәы хнахатәоны еипш, агәашә ахь азәы ибжыы ааиргеит. Ашырхәа сыфдәылкәазар – Заурбеи иоуп.

– Шыыжыбзиа! – ибжыы җацаза иааиргеит.

– Бзиа убааит, бзиала уаабеит, уааи арахь! – схәеит сара, пшәымак ишихәара.

– Итабуп, убеиахааит! – схәашыа игәаңхазар акәхап, дпышәарччо атак ныкаитцан, дсазтцааит: – Кан аоны дыкоу?

– Дыкоуп, ихәы дахатәоуп, уааи арахь, уааи! – иаңсышәоуп хәа акәымкәа, сааидхәатцалеит. Абри аамтазы нандугыы даахадгылеит.

– Иухы, Заурбеи, ма ахәычы иахатыр ба!

– Сыццакуеит, аха аскак анышәхәа снейп, – ихәан, агәашә аартны иҗааихеит.

Заурбеи иаби даду иаби аихаби аитцби ракәын, аха иара иашыцәа данырҗытц нырцә атәахәаа рхаблаҗы дынхеит, еихаразак убри реизааигәара акәхап, хгәарабжыара дана-абжыало даамҗахытцлоит, мамзаргыы ибжыы мырғазакәа давсзом.

Заурбеи ашә данаалагыла, иара иаңхыа даду ибжыы ааиргеит:

– Унапы уманы уааи, унапы уманы!

Дадү ибызшәала уи иаанагоз унапы зәзәаны уааи хәа акәын.

– Шыыжыбзиақәа! – ихәан, дааҗнашылеит Заурбеи.

– Сыццакуеит, Кан, стәауа сыказам. Фырцъанк сызтәтәеи! – сара сахь даахыахәны иаасыдитцеит.

– Икалеи аха умамкәа, уцәқәа цакны игылоума?! – инаи-аепнихәеит даду.

– Леуарса иахыа Хыхь икоу хәа ашытәа ишыуеит, ишәас-хәарц сааит.

– Алпха имазааит! – ихәан, дақәныхәеит даду. – Иахыа закәытә мши – хәашами? Уи бзиоуп, нас, уфырцъан кы! Чкәынак даармышытуаз, ура узааи?

– Иаасымфатэны аондугы сынкыдгылап сгәэхэын,
– ихэан, исыркыз ифырцъан дахныхэаны ижэит. Уи акэын,
уаха иеынмырхакэагы дцеит, дадугы уаха дидымхалеит.

Заурбеи данца даду сиязцааит:

– Еибышәхәаз цқъа исзеилымкааит: «Хыхь икоу»
захьзуи?

Даду илацш аасыдирхалеит – сызцаара цъеишьазар акә-
хап.

– Е-е-е, шәара агәарадуаа, шәара Анцәа дшәымам, аха
ҳара Анцәагы дхамоуп, Анцәа иаамышьтахь зегь зым-
чу Афы ах ду иоуп, убри ихьзала ашьтәа шьны ахныхәара
карцтоит, – ихәеит даду. – Убри ауп иахьа Леуарса икаитцо.

– Нас, уи шпакартцо? – сгәы хытхытуа сиязцааит.

– Уи шыкарццо уа хнеир иубап, – ихәеит даду.

– Саргы сцома?! – ицъашьашәа сиязцааит.

– Уара ушдамцои, ухатцами! – ихәеит иара. – Ахәсақәа
роуп азин змам.

– Избан, даду, ахәсақәа азин зрымами?! – еихагы
ицъашьаны сиязцаахт еита. – Цхәыс далахәзамкәа!..

– Ус еипш ахныхәара анацыртцоз ахацәа ракэын изызбоз,
ишыртахызгы ирызбоит, – даапышәарччеит даду. – Уажәы
ирызбозар, ахәсақәа ракэын изызбауаз, ахацәа уахь анеира
азин ыртазомызт. Апцхал казцо иахьытаху амаа аицоит!

Хаччеит: уи лафын, даду илафқәа иреиуан.

Ари ажәабжь Заурбеи ианихәоз, Леуарса ашьтәашьра
имоуп хәоуп иихәаз, уахь шәнапцхьоупгы имхәазеит. Даду
иакәзар, «алпха имазааит!» хәа дақөныхәеит акароуп, уаха
ианба, иаба, иарбан аамтоу ханнеиуа хәа дизымтцаазеит.
Саргы уртқәа ыртцаара саламгакәа саапшит, анафстәи
ахтысқәа сыблала избарц.

Асаат жәафа рыбжа еипш даду аеазыкатцара далагеит,
саргы исеихәеит саатбжак ашьтахь амфа хшықело ала.

Иааит уи аамтагы: даду иееилахәа-иееилаца да-
адәылтцит, икәымзцәа хылца рееиуа. Абартца илабашьа
кыдгылан, уигы днахәапшит. Абри аамтазы агәарабжьа-
рахь ағдымдыхәа цәажәабжьк аагеит, сыпшызар хгәыла-
цәа роуп: Дикран, Леуа, Хьырсон хгәашә иаавалон. Урт

рышьтыбжыкэа аниаха дадугы илабашыа аакыдихын, даадэылтцит. Еибыхэаны иказшэа! Ёнак шыбжыоугы ирымхэозаап! Сара урткэа цышыо срыцны сцоит, ирхэо сахауеит, икарто збоит – урт зегы са сзы ифыцуп.

Ус ашьтэашыра ахыкыз хнеит. Уи апшэма Леуарса ибаха-чафы акэын, цытфыкгы неихьан. Дикрани дадуи хапхыа игылан, апшэма даахцылеит.

– Ахныхэара кызто алпха-агэыпха умазааит! Абри аныкаста инаркны таацэала хгэы бзиоуп, ххы бзиоуп ухэартэ Анцэа уеикэиршэааит! – рхэан, икэныхэан, нас инапы кны апсшэа иархэеит, урт хнарышьтагыланы апсшэа иаххэеит харгы.

Акэац ахэарахэа ажэра иафын, уи анафсан нак-аак ачуан иахагыланы рымстхэагакэа ашыф-шыфхэа илеивга-февго фыца арпарцэа абыста аилырбара иафын. Агэарахэа еилашуаз акыаткыат пкыатны уажэы-уажэ аракетакэа реипш, ачуан итууаауан. Урт «аракетакэа» абыста зуаз атазхэа иан-раахозгы ыкан, аха, акгы камлазашшэа, рнапы нахышыны, изфыз рус инацыртон. Ус хэычы-хэычы абыста ааиладырбан, уажэшыта имцакзакэа еилдырхуан, амстхэагакэа ачуан атанза инатшыны еиваргьежыуа, цыра шылак нханы иказар абыста ацара иналадырзуан. Абас мацара, атаца быста еипш, иртыруа иуны, рымстхэагакэа ачуан ахы икэшыуа абыста аамхны, мхапла иааикэдыршшеит.

Абри аамтазы акэац иахагылаз арпырцэа руазы фая-аитит:

– Хкэацгы шыта икалеит!

Сара еилыскаарц стаххейт уи иихэаз зхихэааз.

– Адгэыр, иалудырааи акэац шжэыз, арахы итыхны игэо-умтазеит? – сиязтааит сара.

– Уааскыаны уазызырфи, ахэатахэа иахышуа абжы шуахауа убап.

Сара ус иагыкастцейт.

– Аиеи, исахауеит, – схэеит сара. – Амца атцами, уи ауп абжы зго.

– Мап, агэарахэа еилашуазаргы, ижэаанза ас ахэата-хэатахэа абжы газом, – ихэеит Адгэыр. Иаацысшыейт.

Уигъы ҕыцаартыран сара сзы. Уамашәа иубаша, ақытаҕы ачкәынцәаҕы, адучәа реипш, зегъы рдыруеит. Акәа аҕар зегъы ааизганы уразтәар, убри Адгәыр ишидыруа ирыздырзом. Ус икоуп ақыта цтазаара.

Заурбеи иакәын арака анапхгара кәзтцоз: анахъҕы арахъҕы аускәа зеипшраз анеиликаа, адтца кәитцеит акәац тырхырц. Аха рацхъа, амхац аатцшыны ча гъежык аатырган, ачанах иантцаны иныкәдыргылеит. Уи ачашыла иалхны амажәа амацарала икан, уаха ашәҕы агәылазамызт, сыцшызар ихыгъеж-хыгъежбааза шытақәак аныцтаа иануп. Уи азахыга мацәаз ашытақәа ракәзаап! Нас акәацҕы аатыганы иныкәырцеит. Аныхәаф Хақыбеи иакәын, уи усҕы иеазыкатцан дыпшны дгылан. Заурбеи обаны еимҕацаз арасатцәи мазеины иман, руакы агәи агәатцәеи лахеитцеит, еҕы атцәи ача гъеж лахеитцан, хатыркәтцарала аныхәаф инаииркит.

Хақыбеи зегъы лапшыла иааимидан:

– Ахныхәара иатцагылоу абас шәҕыл, – ихәан, иармарахътәи иганах ала иахъгылашаз дирбеит. – Шәара абас шәнаскъаны шәҕыл, – еҕырт зегъы иахъгылашаз дирбеит. Абартқәа рышытахъ даахәын амрагыларахъ ихы рханы даагылеит: иарма напала агәи агәатцәеи зхаз атцәи икын, иаргъа напала атцәа икын. Аамтацк дааипхъхәыцит, зегъы еикәызырфоуа изыцшуеит.

– Уа Афы ах ду! – ихәан, ибжы шаҳаракны ҕааитит. – Иахъа абра, ашьтәа цшза шыны, Леуарса итаацәа аайдкыланы ушыапы икуеит, ушыап акра дахумбаарц хухәоит.

– Амин! – рхәеит инаскъаны игылаз ахацәа.

– Аамтак хтагылоуп ахәычы иркны аду икынза ауаа ныкәуоит, ага ицоит, ашьха ицоит, иахъцозаалак, амашәыр алцха рутарц хухәоит!

– Амин!

– Хабацәа, урт рабацәа рхаан цасны ихаман амшшьара, ускан уи ашьара рзымариан, ҕыла ма шыапыла акәын ишныкәоз, ихәаахәтуазарҕы дара ианрымшшьароу реааныркылон, аха иахъа машыналоуп – уи ахә шәатәуп, акы ухәхароуп, акы утиироуп, ара амшшьара аныкәгара уадафуп, иагылшом, датоумтцарц хухәоит!

– Амин!

– Афы ах ду ханихэа нахыс таацэала хгэыргэо хэоны хэоноуп хэа рхы иазырхэо икоутарц хухэоит.

– Амин!

– Агэатэа кны, Афы ах ду уэапхэа исхэаз сныхэапхэзы сгэы разны исхэеит, Леуарса итаацэагы иаргыы сырзыразуп, абарт анысныхэа нахыс рыбзiazбахэ сахауа икоутарц сухэоит!

– Амин!

– Иакэшэаны ахэы зфо халалс ишэоуааит, сара исцэагханы шэара иацышэтцо аныхэапхэзы ахныхэара кэзцо Леуарса таацэала идлааит.

– Амин!

Абасала, аныхэаф иныхэара хиркэшеит. Ииныхэоз Леуарса итаацэа ргэалакара бзиан. Аныхэаф иатэца анижэ гэатэа сак днацхаит, нас аихабацэагы тэыцак-тэыцак кны адшэма икэныхэеит. Адшэма Леуарсагы тэыцак идыркиит.

Абри аамтазы абыста аилахэара иафэын.

– Уажэшэа шэнапкэа зык рыкэышэтэа! – адта кэитцеит Заурбеи. – Ахых, аихабацэа шэфынашэхи!

Жэабака минут рышьтахэ зеггы ххэы хэхатэан. Зеггы рханы Хэаыбеи дтэан – еихабык иахэсаб алагы, ныхэафык иахэсаб алагы. Атэца аакэхны дэагылеит, егырт азэггы дымгылазеит. Аныхэаф зеггы ырзырфны, Анцэа улпха хат хэа дналаган, еитах ахныхэара кэзтаз дрыкэныхэеит, иахэатэи ахныхэара икартаз наалартахэыс ироуратэ, агэабзиара рацхэа инаргыланы ирзеигэеишьеит. Уи инаркны уаха азэггы дымгылазакэа акэын аныхэафэахэа шыркуаз.

Фатэыс хацхэа икэыз акэаци абыстеи ацыкхыши ракэын, урт убаскак еинаалон, иахэада исымфацкэа саукахыз, аха сара убри аеноуп ацэмажыы агэама закэыз аныздырыз. Ашкол, акласс афэы ур-урхэа хэанаилалак, артэафы дхэацэафэон, ишэылалей, ацэмажыы ыфаны шэыкоума хэа. Уажэы уиггы аасгэалашэеит, аха ускангы уажэггы уи зхылхэааз хэа егэсзеилымкааит: даара хгэы иахэаны гэама-ла ацэмажыы хфеит, ур-урхэагы хэиламлеит. Уиггы акэым,

афы жжәуазгъы ихдмыркъазеит, афы ахата даара ишбзиа-
гъы: сара изжәуамызт, аха изжәуаз зегъы идырехәон, даа-
раза ибзиоуп хәа.

– Иахъа ханаауаз Батал дсазтцааит ахәсақәа ашьтәа-
шьрахъы анеира азин зрымами хәа, – даацәажәеит даду
саргъы исаҳартә.

– Абри акзатцәык ауп хтасқәа рахъ ицқъаны еиқәхархаз,
ахәсақәа арахъ иааушьтыр, нас ишцақало! – ихәеит Дикран
кыр иаарышхамны.

– Хашьтәашьра Афы ах ду имтцаныхәара иазку жәйтә
тцасу, акрыфара мацара иазку акакәны икарымтцои!
– инақәиргызит Хакыбеигъы.

Даду иихәоз зырхәоз сара исаҳарц акәын, уажәгъы са
сахъ даацшын:

– Абри зегъы пхәыс чысла идыртәуан! – инацитцеит иара
(уи апхәыс чыс» хәа дзышьтоу аторт ауп), нас Хакыбеи Афы
ах ду ухы иқәкны иухәоз акраанагома?!

Абас алаф-ақбаф хәо хамтакы еидтәалан. Нас иангыла,
иантәоз еипш, инеин рнапқәа рызәзәеит. Уи ус иапызаап!

Абасала, уи аены даеа цсыуа хныхәарак салапшит, даа-
рагъы исгәапхейт. Уи ижәйтәзатәиу цсыуа тцасуп.

«АИХА ИАҢУХУА АИХАШӘА УИБОИТ»

Аҗәаажәара

Ажәацқа! Даара ицъашьхәуп аиашаз ажәацқа! Ссирс
иубартә атцакы дууп, ицъоушьартә ахшыөтцак тбаауп, уар-
шанхартә икәышуп. Убас икоу жәапцоуп «Аиха иаңухуа аи-
хашәа уибоит». Уи тоурыхк амамкәа икам, аха уи здыруада
акәымзар... Ус схәеит хәа, уи азәыр идыруазар даду иакә-
хоит!

Ас еипш агәаанагара ансоу, лакџакрада исызбеит си-
азтцаарц.

– Даду аиха иаңухыз – деикәурхейт ауп иаанаго, нас аи-
хашәа ушцеибо?! – сиязтцааит ицъашьаны.

Дадү хамтакы дааипххэыцит: зны илахь ааимаир-
цыхэит, зны ихы-ифы аалашеит. Уи иѳацшылара аитакра
иақэыршэаны саргыы сгэалақара аеиетанакуан, уажэы-у-
ашьтан исеихэарызеишь хэа сизыпшуан.

– Апстазаара иахылѳаааз акоюп, тоурых дук амамзаргыы,
– ихэеит дадү, нас, инапқэа ларха-ѳархауа, еиґа хамтакы да-
аипххэыцит. – Уи зхырхэааз здырраны иқада, аха иахьагыы
узызнархэыцуа рацэоуп. Даагап арыжэтэ иачычаз ауафы
– уи иахьа, иубоит, апсуа изы ихьымзгү ачымазара ѳкхеит.
Ус иқамызт хабациа рхаан. Зеггы иаабоит аргам арыѳшы-
гахаз арыжэтэ дшахэланагало хатыр змоу ауафы. Адагь
апсы штоу амат инахэланагало еипш. Азэы хэа ирыпхьазоз,
унеишь-уааишь зархэоз ауафы иахатыр лақэит, ихамтгь-
ло аѳынза днеит, аенышыыбжьон ахьымзг игарц егыгым,
арахь изгэатазом, длашэхеит. Уара иутахуп деиқэурхарц,
еиқэурхарц иахатыр, ахьымзг дацэухьхарц. «ґабуп» ихэар
ауми! Аха мап, «ґабуп» зхэо дабақой! «Ари сара сѳатцахэо-
уп, избан сѳатцахэы зысѳухуа?!» – хэа даауѳагылоит, ибла
хагталақэа кылцаны. Гэнахара дууп ауафы иѳатцахэытцэқьа
иѳухыр, аха закэытэ ѳатцахэузеи уи ауаѳ иѳухуа?! Уи закэу
атэы ихэазом, аепныхэа уитоит, ибыста ѳатцахэы иѳухыз-
шэа. Иубама шақа дарлашэыз! Иагьа ухэаргыы, иагьа уургыы
агэра узиргом арыжэтэ шипырхагоу, деиқэурхарц шута-
ху. «Сара схы егьавызбом, уара цасхэа иухэоит акэымзар»
хэа аепныхэа уитоит, уимоу цэымгысгыы уикуеит... Еилу-
каама уажэшьта ари ажэапқа зхылѳаааз! – дсазтааит дадү
атыхэтэан. Ауафы иуаѳра еиқэурхарц, ауаа рѳы иахатыр
ухьхарц азы угьатцэыгьатцэуа уишьтоуп, иара цасхэа
иѳатцахэу иѳухуашэа, аепныхэа утаны, цэымгыс уикуеит.
Абас иқой роуп иззырхэазгыы «Аиха иаѳухуа аихашэа уи-
боит» хэа. Еиғьны хэашьа амам. Арыжэтэ иачычаз даргазо-
ит, аха ауаа кэышқэа ықами! Убарт роуп ари ажэапқа зхэаз.
Ргэы анкыдгылаза акэхап, икылкаазангыы ирхэеит!

Сгэы хьтхьтуа дадү сизызырѳуан, даарагыы сархэыцит
ари ажэапқа иаиххэааз, еихаразак аѳырпшы иааигаз.

– Дадү, ари ажэапқа уара иапутцазшэоуп ушахцэажэаз!
– схэеит сара лаф хэычык налхшэа. Дадү иихэаз ахэшьара

бзиа ахьастаз игэы иахэеит. Уи бзиа ибоит данурехэо... Ус схэеит хэа, даду имацара иоума, бзиа изымбода арехэара?! Арехэара бзиа ибоит ахэычбахчыхь иныкэо амгэацэахэакья: уи дурехэар, цьамк азна асатлашь анырбзааны ифоит. Убри амгэацэахэакья иеипштэжэоуп афыжэофы дурехэар шитаху. О-о-о, уи шака бзиа ибозеи данурехэо! Өажэи хэба чейтэыца ужэит, ачарауаа зегы еилурхаант хэа дурехэар, Шьрома ага ихыргэгэарта еилапыххааны, хар рымца аауртит ухэазар еипш, ихы игэы ақэбзиахоит, афны данааилакгы ипшэма лэы далаехэоит. Убаскак ихы агэра игоит афыжэфы, хьахэацахэа змам хатыруафны ихы ипхьазоит. Убри азакэхап уи игха иазхэо аихашэа дзибо.

Ауафы дзыргазогы дзыркэышуагы Ауафы иоуп: адэыпсшэа ахэара хакэытцны, ауафы игу иаартны иаххэозар, ускан агэеанызаара иоуеит. Агэеанызаара зауз – ихы дазхэыцуеит, зхы иазхэыцыз – уи уажэшьта дгазам: иахьа акэымзаргы, уатэы уи ауаф дкэышхоит.

Март 2001 ш.

АМАЦУРА

Афцэажэара

Ажэлэр анапхгара рытара, ажэлэр рыматц аура еснагь икан, икоуп иахьагы. Аха уи аматцара иалоу рхата ишазыкэу сацклапшуа саналага, гэыфбара соуит: зыматц руада? Насгы «аматцуреи» «аматцуфи» еихылэиааз роуп, арахь урт ртакы хэыки шьхаки рыбжьоуп. Убри акнытэ исызбеит даду сиязтааны итыстцаарц. Аматцара иалоу уиазтаар, иахьитаху амаа астоит хэа далагоит, иматцара имоукуа цышьа. Даду анхафы изтцаара даналацэажэо мацк уи идицэылоит, аха усгы иахьахэтоу ауп амаа ахэеит. Пшьышықэса рыла даду ихата хар сывамкэа дтыстцаант, уи ауп ус агэра ганы исзырхэогы.

Абри афыза агэыгра сыманы афцэажэара нап ахаркит.

– Даду, изахьзузеи «аматцара»? «Аматцара дахагылоуп» рхэоит, «аматцара далоуп» рхэоит, урт зегы матцуцэоума?

Дадү илапш аасыдирхалейт. Уи идырит ицэырыз-газ азцаара баша ишцэырсымгаз, насгы кэышла атак шыкататэу, аха иара алаф ахь ииаигейт:

– Ихылтшэтра зейцшроу ейцш, – ихэейт иара дпышэар-ччо. – Амацүфы дихылтцзар – дмацүфуп, анхафы дихылтцзар – амацүра далоуп, аамста ма ацауад дихылтцзар – амацүра дахагылоуп.

– Уара ухаан аума ус ианыказ? – илаф сзеилымкаазшэа катаны, сэыркасан сиязцааит.

Дадү даачейт, сыччейт саргы – уи ала хаилибакааит.

– Анкэа агэарад афы амацүракэа ирхагылазгы ирылаз-гы «ахылапшцэа» хэа ирышэтан, – сызцаара атак акатцарахь диасит дадү. Уи ажэа са исмахазацызт, аха атцакала ейлыскаан, анафс иихэарызейиш хэа сыблакэа тырхаха сизыпшуан. – Акытафы ыцэа ракэын ажэлар ирхагылаз – астаршнеи аписари. Аха зегы зхыпшыз астаршын иакэын. Уи ивагылан акытафы хатыр змаз ауаа хатэракэа. Урт хэынтқарцэан! Акытафы иаакало цэгъароума, бзиароума – дара ракэын изызтцаауаз ажэлар, амфа икэызтцозгы дара ракэын. Хэымгарак, тмыхэхэаррак каларгы, ажэлар рапхэа изыдгылоз, изызтцаауаз дара ракэын, урт ирейхау збафцэан!

– Уажэа хыла ипыскоит, дадү, – схэан, сажэа ныбжэаз-галейт.

– Кох! – даасзыпшит сцэашэаны. – Изфүтцаада уара, ус ейцш ацэажэашэа?!

Ихэашэа азныказы сааршанхейт, аха нас сааччан:

– Изфыстцаауадаз, уфызцэеи уареи шэакэхап, – схэейт, мацк саапхашэашэа.

– Уара узы кыр икэазцэоуп ус ахэара, насгы уи таа-цэашэала ианейцэажэо акэым иахырхэауа, аха усгы уи ажэа иахэатыпу ухы иаурхэар – уарпшзоит, уи аамсташэа-роуп... Исоухэарц иутэхзи?

– Ахылапшцэа роуп – урт рнапы ианызей? – сиязцааит сара. – Ажэа ахата даара исгэапхейт! Изхылапшуадаз, нас, урт?

– О-о-о, ахылапшцэа – урт даара хатыр змаз уаамзи! – игэы иахэаны рызбахэ аацэыригейт дадү. Сара избон

ирхаштхыоу уи ажәа шака игәарцханы ихәоз. – Ажәлар рус-рхәыс ирхылапшуан, настгы ахәынтқарреи ажәлари рыбжьара ицҳаражәхәацәан. Ақыта ус ағы амацсач реаларгалазомызт, аха икамзи урт уа рымч зқәымхоз. Иаагозар, ҫ-қытак рыбжьара аймак калейт, еимаркит ахәаа, адгыл, абна, ашьха, азиас, азлагара, ауардынмҫа. Урт зтаара дукәан ажәлар рыпстазаарағы, азбара рымч анақәымхалак, ауезд ахь адырра картон. Уаантә иаауан ахылапшцәа, урт реймак атып икәтцаны ицон. Убаскак рахатыр гәгәан. «Иахьа хқытағы ахылапшцәа ааны икан, ирхәаз-ируз» хәа еитархәон. Урт ахымҫахыргоз аонатазгы ихатыр дуун: «Ахылапшцәа ртан!» рхәон. Урткәа сара мацсачқәак срыхзаны избеит. Саб иғынтә исаҳазгы ратцәоуп.

Даду дызлацәажәоз аамтәи ауааи хьааганы ишихәозгы, урт даҫа хәынтқаррак, даҫа жәларык иртәышшәа акәын сгәы ишабоз.

– Даду, нас, иабакоу урт? – сиязтааит сара. – Изызи уи атрадиция?

– Иабакоу – икәрымгеи! – ихәеит даду, илахь еимарцыхәны, абри шпаузымдыруеи аанарго.

– Ишпақәыргеи?! – ихьааганы сиязтааит сара. – Иабақәыргеи?!

– Ауаа андырзуаз идырзит, рматцурагы ашә адыр-кит, – атак кайтцеит даду. – Ажәлар ираҫацәоуп хәа. Ағы иахәаша акәадыр иахәоит! Дара рхата ракәымзи ажәлар ираҫаз! Нас, ала анынтәа абга шәарыцара иргон рымхәои, урт рхатыпан, абгаткәкәа акәындаз, абгасса ааганы ихаларыжыт. Атцыхәтәан урт раашьа рцашьахеит, аха рыпсы иартаз абакоу, иабакоу урт рус-рхәыс?! Иахьагы убарт абгасса русушьоуп усушьас ихамоу. Иабакоу анкьатәи ахылапшцәа!... Ах, изакәытә уаа хатәрақәази урт!

Даду ихы икәыжыны дынкахәыцуа даатәеит. Сара тыхәапцәара змамыз сызтаарақәа рыла игәы цымтәакәа, сааипейшит игәашыра ихыпсаанза.

– Ех, ажәлар, иаархыргахьоузеи! – даакәыпсычхәит уи атцыхәтәан. – Ажәлар ирхыргахьоу атоурых уағы иоуам

акэымзар, ахэынтқарцэа дукэа даеа блақэак рыла ихахэап-
шуан.

– Ажэлар ртоурых уафы ишпеимыфоеи?! – сиқэшаха-
тымкэа, сиазтааит сара. – Урт шака утаху ыкоуп.

– Ирымфыкэан, ишпармыфоеи атоурых, аха абыржэы
иуасхээз азэыр ифхью? – ихэеит даду, иихэо агэра ганы,
иара цара дук иманы, атоурыхфэцэа ахэшара ритозшэа.
– Дара ахэынтқарцэа хэа икоугы, ххы аажыаеит акэым-
зар, уртгы рыгэра уго иказам. Урыстэылатэи ахэынтқар
изымдырзои хтагылазаашы?! Шыхэлатцэка идыруеит,
аха изымдыруашэа каитцоит. Нас, иахы ахылацшэа зыка-
ми хэа усазтааеит! Уара сануқэлаз, исгэалашэоит, хабацэа
анаайдтэало рыбжы нытцакны еицэажэон: «Абри хтагы-
лазаашы Сталин издыруам акэымзар, даеакала даххылап-
шуан, зегы зхароу Абласаркыа иоуп!» рхэон. Урт газамызт,
икэышын, аха инхацэамзи, икэиан! Ажэлар ус ауп ишыкоу,
дара реипш ахэынтқарцэагы қыоу цыыршыоит. Нас ауп
ианырдырыз хэымгарас иказ зегы иара икэнтэ ишаауаз.

– Даду, урт зегы анкы акэын ус ианыказ, аха иахы
«Сталингы» дахпырхагам, егы ихэуи, «Абласаркыагы»
дахпырхагам, иахы ишцакоу аматтура иахагылоугы, иало-
угы? – иахытэи ах дхысырцшит, нак хара хамгарц.

– Убарт икартцаз ахэымгароуп айбашьрагы, уи ашытахь-
тэи хтагылазаашыагы зхылфеиааз, – ихэеит даду. – Иахы
хқытафы хар рымам, аха егырт ақытақэа рфы гэгэала
агэынамзара рымоуп. Ацэгыа-абзиа хыхыаикэшэо хмеи-
цэажэои, хнеизымтцаа-ааизымтцаауеи! Зегы ргэы иало-
уп хқытақэа гэрхеит хэа, ирацэазаап зыфнқэа рышэ ар-
кны агэарад ах ицаз. Урт уака ачан ркит, атэым фынқэа
ирыфналт, урт рышэ аадыртит. Атаацэа иеифытцуа ма зын-
хара айбашьра иархэашаз ртэы даеакуп, аха уаб ихэыштаа-
ра, уцынц, ухата ухы ланкыаны уахыз уфны ашэ наркны,
имазеины испыхыашэеит хэа даеа фнык ашэ аартра, даара
ихыымзгуп апсуа изы... Ажэлар жэларуп, аха ажэлар ахы-
лацшра ртахуп, амфа икэтцатэуп, иацэыхычатэуп ас еипш
икоу ахыымзг. Анкы Апсуара ажэлар анахылацшуаз еипш
иказар иннамкылози, аха иабакоу!

Даду и ихээз сгэы иаатцаххит:

– Избан, даду, ажэлар ахылацшра шцарымам?! – схее-ит сара. – Ақыта аихабыра ыкоуп, араион аихабыра ыкоуп, Апсны ахэынтқарра ыкоуп – урт зегы ажэлар амѡа иқэы-зтѡ, ирхылацшуа роуми!

Даду хамтакы дааипххэыцит, хаймак атак акатцара ицэыуадаѡхазар акэхап.

– Убарт рыбжаѡык забацэа ргэаратақэа ныжыны ицаз роуп, – ихэеит даду. – Урт уа иахънеиз рхы ныкэыргарц акы иафызар ауми, иагъафуп: шьюуы аматцурақэа ир-хагылоуп, шьюуы рывагылоуп, шьюуы рытцагылоуп: рацхъа игылоу ыкоуп, рышътахъ игылоугыы ыкоуп. Аха рыцхарас икалаз урт зегы иқэцаны икарцаз абгасса ртыц ааныркылан, урт зфыз инацыртцеит. Тэа збаз тэа ихэхэеит! Абас зегы рхы ианоужъха, насгы икашэцѡ ииашам, шэаангыл хэа разхэоз анырмоу, иубама ика-лаз: иахъа анхацэа хатцкыс аматцура иалоу еихауп. Икам ахылацшцэа роуп, хэа иахтахытцэкъаз убарт ахылацш-цэа ракэын! Ажэлар рхы иоуужыыр – ижэлархазом! Урт ахылацшѡы дрыманы, амѡа иқэызтѡ аныкалалак ауп ажэларгыы жэларны ианыкало! Аибашъра ашътахъ лас-сы-лассы иуахауеит Адсны амал еимыртцэеит хэа. Уи иа-анагои? Смал рзымышъчар, умал рзымышъчар, иаахачхап, аха Адсны ахэынтқарра мал рзымышъчар, хылацшѡы да-мам ауп иаанаго.

– Анхацэа ратцкыс аматцура иалоу еихазар, хылацшѡы дышцамам, нас, Адсны? – сиязтцаахит еита.

– Урт хылацшцэоума, зхы аматц аура иахамшэало матцу-рауаауп! – ихэеит даду. – Аиеи, ахэынтқарра ахарцъ ала зхы аматц зуа! Ус икоу роуми ахэынтқарра амал еимызтѡ! Ахылацшцэа ахыыкам ус ауми!

– Нас, уи рееишъа амазами? – сиязтцааит еита.

– Ишцамам! – ихэеит даду агэра гатцэкъаны. – Жэытэнатэ аахыс Адсны еиқэырханы иаазгоз анхацэа ракэын – анхацэатцэкъа! Абри хайбашърафгыы апхъа игы-лаз убарт рпацэа ракэын. Убри аус урт рнапы иантцазар, ус еипш алдыршомызт, аха урт жэытэ цсыуаами, ицхашъа-

ны хнапы ианышэтца рзымхәеит, егьырт иртахызгьы уи акәын.

– Нас, ас мацара ианбанзацои?! – сиазтааит атдыхәтәан.

– Апсны алахьынтца анхацәтцәкьа ирхылтцыз рнапы ианыртцаанза ус хцалоит, ҳахьынзацало сыздыруам аха. Урт анхафгьы ҳатыр икәтцаны дныкәыргоит, Апсынгьы иахзызааны иныкәыргоит, хылацшыфгьы дыртахым – дара рхата хылацшцәоуп. Сара сыфнәта хылацшфы дшатахым еипш.

– Хаиҗцәажәара ахыркәшамтаз, Апсны аиҳабыра ухы нарыкәкны акыр уҳәарц утахызар ажәа умоуп.

– Ирасхәагәышьои, аиҳабыра рҗы ауаацкьа ыкан, икоуп иахьагьы, урт ракәым, егьырт, Апсны амал еимызтцәаз ирабжьазгарц стахуп: х-Апсны рыцҳа, ахақәитра аназаарга, ағәыцәхәы икәшәыртәеит – уи аабәгәышьоит, аха егьхамчым. Ахәара кастцоит ахата шыапыкәкьала ишәымтиин.

– Ишца, шыапыкәкьала?!

– Ишца! Ишца умбои, Апсны амал еимтцәаны ишыртцыз еипш, ахатагьы инагәтасны шыапыкәкьала иртир амүеи! Убри агәацҳара шәмоуааит хәоуп ирасхәо. Иагьаумхәан, ари адгьыл ҳажәлар рцьынць хадоуп, ацьынць утир тцасым!

– Ацьынць?!.

– Ицьынцьымкәа, нас, изакәи?! Анцәа иаамышьтахь ари адгьыл рацҳа зшьапы ықәзыргылаз апсуа иами, ус анакәха, апсуаа иахцьынцьуп: Апсны дынхома, Тьркәтәыла, Нхытц, Аахытц – апсуа дахьыкәзаалак ицьынць аброуп иахьыкоу. Насгьы Анцәа ду ихазы иалиххьаз тәыламзи, нас, Анцәа итыц Иара унаивсны иутир ишцакәало? Уигьы акәым, Анцәа ихазы иалихыз ицқьатыцуп, ацқьатыц уқьашьыргьы тцасым, иутиуашәа, иухәҳауашәа уалахәаахәтуа уалагаргьы тцасым, уртқәа Зхьышьаргәытца сакәыхшоу игәацҳазом. Дадраа, Анцәа игәамцхо кәшәымтцан, знымзар-зны шәахьирхәеит хәа сызрахәа.

– Иухәаз саҳаит, хымпада уажәа еитасхәоит, хаиҗцәажәарагьы абрака ихҳаркәшоит.

Апрель 2001 ш.

ДАДУ ИКРЫФАШЬА

Дадү чарак ахь данцо даара игәалакара бзиоуп. Шьыжь-натцы аеазыкатцара далагоит: ипатца исароуп, абаниа дтала-роуп, дныкәианы ицсы ишьароуп, нас иеилахәа-иеи-лаца асаркья днадгыланы хамтакты данцшылароуп, даарак агәра шимгогы. Нас нанду лахь ибжы нарганы, уигы лылацш ааихлыжьроуп – иара изы уи зыцсы тоу саркьоуп, еиха лыгәра игоит.

Ачарахьтә даныхынхәуагы убас игәалакара бзиоуп, харгы ажәабжь хәихәоит: ачара шака ибзиаз, арыжәтә зеипшраз, идтәалаз ма дзыдтәалаз ауаа зустцәаз, урти иареи еибьрхәаз, рыпатуеикәтцашья ухәа убас еипш ажәабжь хәихәон, ххата уи ачара хналацшны иаабазар, ихахазар еипш. Ажәакала, дадү ачара ныхәак изафызоуп, убри аныхәа агәалакара харгы ихәитон.

Аха уи аены данцоз еипш игәалакара бзианы дзымааит. Амкәыба еснагъ азы аанагом, акы шихьыз убартә дыкан, аха иаргы егыхәом, харгы җахтуам. Уаххья хәа акранахфоз, абжәацны еипш, дадугы акрифейт, акрижәит. Иабакахыз уажәраанзатәи ажәабжькәа: ачара зеипшраз, арыжәтә, ани-ари!

– Иахья уабаказ, мшәан, ачарахь иказ исахья умазами?! – лхәеит нанду, акрыфаны ханаатәа.

– Уабаказ бхәоу, ауаа «хазынакәа» срыдтәалан! – ихьыз мзакәа ихәеит иаахжәаны. Зегы, ихәашья цыашьаны, хаблакәа тырхаха хнаизыцшит.

– Ируеи узыдтәалаз, шәыгәкәа еизынхама? – нанду лгәы иалырсны диазтәаит. – Шәанажә газарак шәмышьзааит!

– Газарас ихахьыз – ауаа акрыфашья рхаштит, убри ауп! – ихәеит дадү, – арахь схатцкы камыршәуа исыдтәалан, акыр еимахкуазма!

Икалаз хзеилымкаауа хнейҗацшы-ааиҗацшит. Ус схәеит хәа, нанду икалаз еилылкаан, дааччеит.

– Нас идсыртцоит хәа уаламгазааит!

– Изуртцо зустада – ауаа хазынакәа! Газа-мазакәак ракәу цыыбшьома.

Дадү иажэақэа нандү ддыршанхеит.

– Ишца, ауаа хазынақэа роума акрыфашья ззымдыру-аз?! – ицъашьяны диазтцааит.

Дадү ҕымтзакэа гэалсрала ихы ааиртцысит.

– Атэарахыы ххы андырха, арт сасцэоуп рхэан, сөыз-цэақэаки сареи хнаганы хрыддыртэалеит, – ихэан, иажэа иацымтзакэа даатгылеит.

– Нас, нас? – даатылтцааит нандү. Настэи ахэара шичэымгыз удырратэы еита хамтакы дааипххэыцын, инацицеит.

– Хшынатэаз еипш ажэыр-жэырхэа акрыфара иалагеит еицыз рахьтэ ҕыца, апшэма-асас ма еидтэалоу хэа азэгыы изымпшыкэа. Азэы сывараҕы дтэоуп, егы сацхья дтэоуп. Сара сааршанхеит урт рыкрыфашья. Иаарцэымтхеит рҕызцэагы, уртгы ицъашьяны инеиҕацшы-ааиҕацшит. Хара зны ҕырцбанк-ҕырцбанк хқырц хтахеит, аха уаанза хацхья икэыз акэтыжь ыфаны иалгахьян. Рхы рыкэыжыны акэын акрышырфоз.

– Анцэа улцха хат, агэырҕара змоу игэырҕара нагзара амазааит, – схэан, аҕырцбан аакэысхит.

– Кох, шэнапы ашэмыркзаци, уара, сара акрыфаны салгеитеи! – ихэан, дааччеит сывараҕы итэаз. Ихыыз цхашьяны акэым, ус лафк налхшэа. Хҕырцбанкэагы аахалсит, аматцуцэагы акэтыжь еита иаарган, иаакэдыргылеит. Убаскан мтэыжэҕак аанысхын, убри снацхаит. Ус атамадагы далаххит, акэацгы цхаза иааргахьян, ухэы шыцхоу акы унацхауазар ауми, саргы вакыцк ааныхны схэы инакэыстан, акрыфара сэыназыскит. Абри аамтазы сацхья итэаз ихы дҕахан, ацэажэара далагеит, иижэыз ахэычы акэхап. Дцэажэоит, акрыгыифоит! Уигы акэым, иҕатца иҕы иштоу ауп дышцэажэо. Уи шцъасшыоз, арирахь исыватэазгы са сахь даахэны ацэажэара далагеит – еиццэажэоит! Уигы ажэжэахэа акрыфара даҕуп. Цас иауашэа, ашыаца аимкбаста амра кылцханы хацхьатцэка ашэахэақэа ииасны хнаҕсахь икҕацхоит. Сыцшызар, ашыыцмақэа реипш, убри ашэахэа акы нарылзбаауеит. Ццка иаалацшыкэыстцазар, ант ицэажэоз рахьтэ акэза-

ап иахьынтэаауа! Ашьыцма еипш ирҕышэшэаны схэы иакэыпсойт. Уажэшъта акрыф!

– Нас, уи дара ирызгэамтазеи? – нанду лгэы иалырсны иаагылтааит.

– Игэарто закэи, дара-дарала еизызырҕзомеи! – ихэе-ит даду. – Ухы уанацкламцш, убла аапшуеит хэа акыр убараны укоума! Урт ракэзар ахацклацшрахъ иабаказ, рҕеи рнапи еилахеит, арахъ ацэажэарагы иахашэалом. Исыватэоу иакэзар, ихапыцкэа хыырвырза, акы ныркыло иказам. Аишэачараҕы ауаҕы дымцэажэакэа: акгы хна-цхауеит, аныхэарагы хкуеит, хагьеицэажэоит, изеибамдыруа еибадыруеит. Еибадыруа гэгыхала еицэажэоит – ус ауп ишыкоу, аха акрыфарей ацэажэарей еилахагзартэ – гэакрас хзыкэшэеи?! Насгы азэы дцэажэозар, егы дзырҕыр ауми! Уара уцэажэашыагы уацклацшыр кам-лои!

– Нас, уаха крумфазеи?! – сгэы иаатцаххны сиязтааит сара.

Илахъ еимарцыхэны ихы наирхэит даду, игэалакара бжысны:

– Цыхэапцэарада схэы икэыпсуаз баны исфараны ика-зеи! – ихэеит иара. – Акгы сымфеит, иагызымжэит, аха уи акэым аус злоу, сара сгэалакара бжызыхыз ауаа аишэачараҕы ахымҕацгашыа рхаштит, икам аибахатырра. Ацсуа изы акрыфара мгэацэа ртэрамызт – уи ихы дацклацшны, дзыдтэалоу рахатыр баны акэын акрышифоз. Ауаҕы икэышрей иуаҕрей злоудыруа ирыцкын уи аишэачараҕы ихымҕацгашыа: рыфараҕгы, рыжэраҕгы, рцэажэараҕгы еибахатыруан. Убри акэын Ацсуара еибаркны измаз.

– Нас, акырзумфеи хэагы иузымтаазеи? – еицах дтыстдааит, иихэаз цыашыаны.

– Уи рызгэамтазеит, – ихэан, мацкгы даапышшэарччеит. – Ус схэеит хэа, азэык-ҕыцыак сгэартан, арыжэтэ аҕы иаа-сыдырцалеит. Сацхыа икэгылаз аҕгы жэуа икамызт азы, нак снахан, ауатка лтатэаны ҕбака-хцака фырцъан жэжит. Сара ус икоу ауаа срыдтэалазомызт, аха ант абаздыруаз!

Дадү иихэаз саарччеит.

– Ус икоу ушпарыдтэало, ирылудырааи? – сиязтааит иа-аңыашашәә.

– Кох, ишпасымдыруеи! – ихәеит иара. – Сара сакәым, дара рхы рыздыруам акәымзар, урт ауаа ирдыруеит. Ианырмахауа алаф рхырхәауеит, рыкрыфашәа зеипшроу хәа. Ус ауп ишыкоу, ауафы игу ибазом: сара акы сыгымкәа сыкоума! Икалап исыгу урт ирбазар! Ацсуара зыкоугы убриазоуп: азәы игугы гәат, угхагы гәат!

Сара сшанханы даду сизызырәуан, иихәоз ңыашәаны, аха арахь мазала сыхгы сазхәыцуан. Иаразнакгы иаасгәалашәеит сыгхақәа руакы – ирццакны акрыфара!

... Ашықәс ғыц аламталаз акәын. Уи амәацгаразы аәа-зыкатцара мәацаагон, сара Ацәа-Бабаду ироль сыхәмарраны сыкан, хәылпазоуп аәныка саныхынхәыз. Ахәыц еиыстәоит – убаскак амла сакуан.

– Унан, угәшәеитеи, иахәа шыжьаахыс ғашәоу умазамкәа!.. – лгәы иалырсны даасзыцшит нанду. Сыцшызар, рбагк ршызаарын, ааигәа ачара ззауз хтаца Хьтыс аңы-ктәатцәа иарганы, еилыршәшәа ачацара дағуп. Абыстагы кьаткьатуеит, уажәы-уажәы ипкьатны ачуан итыууауа. Амла сшакуа дырны рәазыкарцәошәоуп!

– Иахәа хәлаанза ианучха, даәа мацк иаачха, – лхәеит нанду. Даду иныхәақәеи иныхәарақәеи усгы ирацәоуп; иршыз арбагь тыцх дныхәаныпханы икнейхаз аңықәреи еимәаца акныхра акәын изыкыз. Саатбжакгы бжымсыцкәа даагыланы дныхәеит.

«Ари ацааимбар унапы аазхьушыз ауп, ухызала икнасхәит, ихәеит, унапы аазхьушыа барақьатуп, тыцх хаура-ххәара бзианы ихәтәоушыеит, табуп хәа уахәаны уаха икнысхуеит. Уажәы сынтәагы убас сныхәаныпханы аңықәреи еимәаца кнасхәит, хаарыхра бзиоуп, ацааимбарцәа ишәыбзоуруп, халатхаңыа, қяф алаауа икашәтцарц сшәыхәоит, шәылцха-шәгәапха ҳагымзааит!» – ихәан, аңықәреи еимәаца ахькнахаз иаакныхны, абжакара аағирпын аишәа инықәипсан, иаргы нықәйтцеит. Нас дзыхныхәахыз иатцәа аақәихын, җаанбзиала хәаны ижәит.

Уи акэын, Хьтдыстыгы абыста анылтцан, ххэы хнахатэеит. Акэты еиларшэшэа ичацаны, арашыха сызбал цахэцахэуа, абыста ахылѳацсылѳа ахылззуа – шыжьаахыс акрым-факэа указар, шыта ухатцоуп уеузынкылозар! Уажэы-уажэы снацэа ашыѳхэа иаасѳышыуа, иоужьзаны акрыфара саѳеуп. Азэы дызбо, азэы дсахауа сыкоума – ар сышьтоушэоуп акрышырѳо. Ус ауп. Акрыфара крыфароуп хэоуп сшыкоу. Али-пси рыбжьара счанахкэа еихаргыланы абаѳкэа на-нысыпсалан, снаханы иныкэсыргылеит. Убаскан ауп схы ѳышьтыхны санаарылапш. Урт рхэы нап адыркын, ѳатцакэак роуп иамырххэу.

– Нан Бата, узхара уфоу? – сыкрыфашья зеипшраз аныл-ба, лхы аасыкэылкын, дсатцааит нанду.

– Аиеи, нанду, сызхаратцэкья сфеит! – схэеит сара сазгэ-дуны. Ари исхэаз даду дарччеит.

– Ишца, уара, узхаратцэкья уфоу? – саатитцааит даду.

– Аиеи, сызхаратцэкья! – агэра исыргеит сара.

Даду уаха егьсамхэакэа даапышэарччеит.

Ускан сара гэыѳбарак аасоуит, аха уаха исзеилымкааит даду изтцаашьеи ипышэарччашьеи ирытцатцаахыз. Уажэы ачарауаѳ даду иихэаз ажэабжь ашьтахь уи ахтысгы аасгэа-ланаршэеит. Хымцада, сыкрыфашья азоуп ускан даду «сы-зтитцааз». Ус анакэха, дызцышэарччазгы убриазоуп, сгэы иаатысхэааит.

Даду шыталара данца, нандуи сареи уажэраанзатэи аи-цэажэара инацахтцеит.

– Акрыфара крыфароуп хэа сыкан, аха уажэы даду ихаихэаз кыр сархэыцит, – схэеит сара, нанду уи ацэажэара далагало.

– Акрыфара крыфароуп, аха акрыфашья – уи даеакуп, нан, – лхэан нанду, инацылтцеит. – Ацэаѳыча ауаѳы дарпшзоит, деиѳенакауеит, аха зегы рееилахэашья ауе-ипшу: азэы иматэа изэзэа-иуанта ишэуп, егы убриаѳыза аматэа изэзэамкэагы иуантамкэагы ишэуп, урт еипшума? Ауаѳы икрыфашьягы, иуантоу аматэа еипш, еиѳекаазароуп. Ажэытэуаа иацклапшуан. Ацсуа икрыфашья даара еиѳекаан. Иагья амла дакуазаргы – дмыццакзакэа, тынч-тынч акэын

акрышифоз. Ажәжәахәа акрифар ма ичанах иану зеггы ифар – дыгәхәуп, изхара имфазацт рхәон. Ацсуа хатца алаха дықәланы ишифо тәымк ибар – цхашьаран. Ус икан ицагьара, уи җарззаларымызт, уи хышьтыхран, хпатукәтцаран, уи хацклатцшран. Уи иаанагоз мгәала дхәыцуам акәын.

Җамтакы сташыокза нанду лажәакәа сырзызырфуан. Сырзызырфуан. Сыгхаггы уажәоуп ианыздырыз: ажәжәахәа акрысфеит, счанах ианыз җатцак аанмыжккәа. Сыбла иаахгылеит ажәытәуаа: ркәымжәы, ркаба, рхылпарч, рпатцакәа пшза-пшзаза, тынч-тынч акы инацхауеит. Урт рнафс даеашьоукы снарылацшихит: азәи-азәи еиҗампшзакәа ажәыр-жәырхәа акрыфара иаҗыхуп, напыла ирзамымхуа – хацыцла иамырхуеит...

Сызлаз «ацхыз» саалтын, нанду сналзыпшит.

– Нанду, сара Ацсуара тыстцаауеит, уи жәдыруеит, – схәеит сара, – нас, уажәраанза абарткәа зсашәымхәозеи?

– Ацсуара тутцаауазар, урткәа зеггы ухала игәоутазароуп, – сыецныхәа лыдлымкылеит нанду. – Уабдуи уареи еснагь шәеидтәаланы акрышәфоит, игәоутахьоу уи икрыфашья?

– Нанду, бара биашам, дадуггы диашам, – схәеит иаарцацашәа. – Артцага шәкәы зеггы ануп, аха ашкол ахь хазцо уи хдыртцарц азоуп. Даду исыгу ибоит, арахь алаф сылихуеит. Исыгу жәбозар, абас ауп хәа сашәымхәо! Арахь уцшыр Ацсуара ызит, аҗар Ацсуара ныкәыргазом хәа дашшуеит. Ацсуара ныкәызгар шәтахызар, исшәырба сыгха, исашәхәа ишыкатцатәу. Иахья ачараҗы дзыдтәалаз баша дрызгәааит – урт сара иансықәлаз рыгха рарымхәеит, ацсуатцас ирмаазеит азоуп ус изыкоу.

Сгәала ахьынзасхәоз нанду сцашьаны дысзыпшуан.

– Нан Бата, иухәо зеггы иашоуп, хара хатцкыс уара укәышхеит, – лхәан, саалырехәеит, лгәы тыгьгәаа. – Сара издыруаггы рацәами, убартггы уасхәалоит иахьянахыс. Ахәыцкәа ишәыгхо – уи хара ихагу ауп!

Нанду, дәыпсшәаны акәымкәа, лгәы аартны илхәаз даараза сгәы иахәеит. Уи ахаан дәыпсшәак лымхәацт, иаалхәо зеггы гәыкалоуп ишылхәо.

– Ус акэзар, исахэа: убарт ажэйтэуааи хареи хзеио-шахеи? – иара уатэ́кьа хайцэажэара иацыстцарц сызбе-ит. – Ажэйтэуаа рыкрыфашья даеакын бхэеит – избан ус изы́каз? Шэ́кэы ианым, быгъшэы ианым, ус кэзшьас изры-мази?

Нанду мацк дааипхьхэыцын, даасзыпшит.

– Анкьа, нан, даара игэ́гэан ауаа реитаниааира, ажьрацэа-ра реибабара рацхьа инаргыланы. Уажэы атцарадырра калейт: ашкол, ашэ́кэы-абыгъшэы... Ателевизор хэа акы калан, адунеи ахы-атцыхэа ажэабжьс икоу зегъы ахэоит. Анкьа урт акгы аны́камыз ажэлар ргэахэарақэа реитанеиааиралеи реибабарей-реибахареи рыла ихейбартэауан. Ускан акэын ауаа акы анырбоз, акы анрахауаз. Атцаси ақьабзи ирыдхэа-лаз ачарақэеи акампаниақэеи раан иаауаз асасцэеи урт рфызцэеи иалпшааны иаарыштыуан. Урт рхымфалгашья, ртэашья-ргылашья, рыфашья-рыжэшья – иаацьюшьяртэ акэын ишы́каз. Ажэлар рыфнутцка ус еипш аазара ы́кан. Ауаа еизааигэан, азэи-азэи ихылапшуан, рыгха еибырхэон.

– Уи бзиамзи, нанду, аха нас изкарыжьи? – лажэа снапыолейт.

– О-о, нан. Ажэлар зташэаз арыцхароуп уи еипзы-ркьаз, рхы рпызараны икарыжьыз цыушьома! – лхэан, даа-гэынқыит нанду. – Ари уабду ихы иацьишьоит уртқэа ахидыруа, аха уи иан ды́кан, иаб ды́кан, ажьрацэареи асасцэеи реитанеиааира далацшыны ибеит, иахаит. Аха и́камзи аныда ма абыда изызхаз, урт изфьртцаауадаз? Апхэысеиба рыцха лхэычқэа имлакы-млакуоуп ишылаааз, нас, урт гэыбганс ирымоузеи апсуатцас акрыфашья рзымдыруазар? Идзы-рбодаз? Изфьртцаауадаз?! Ауафы иибазы иахази рылоуп ихы шымфациго. Ох, иаархыргазеи ажэлар, иаархыргазеи! Ирхархэацэааит хажэлар абас харада-барада агэакра итазыргылаз! – еитах даагэынқыит нанду. – Ажэлар рхак азэы имгацт, иргарангы и́казам, хажэлар рыбга цыртцэеит акэымзар.

Сара хэзлацэажэоз азтцаарагы схаштны сыблақэа тыр-хаха нанду сылзызырфуан, истахын итцегъы лхэар, атахы-заргы илахьейкэтцагазааит.

– Нас, бара баныхэычыз урткэа брылацшны иббама?
– слазтааит сара. – Ажърацэара реитанеиааира, асасцэа,
урт рхымџацгашъа.

– О-о, исымбакэа, ускан сжыцэын! – лхэеит лара. – Асас-
цэа анахтоу – аџноума, агэылароума – азгабцэа хакэын
аџы знахауаз. Зыматц аауаз халацш рхымзи, уи даргъы
ирбон. Абасала, хара дара хреиеырбон, дара хара ихаиеы-
рбон – хаиеырбон! Аиеырбарей ахышьтыхрей ахыыкоу
ауаџы ичыданы ихы дацклатшуеит. Хылацшџы дызмоуи
хылацшџы дызмами еипшума? Убри акнытэ, сасра ицо
арпарцэа заа ргэыреаныртцон, ирархэон рхы шымџацы-
ргаша, убри ала апшэмацэа ирбон урт апсуатцас ишаааз.
Пхэысхэара ицаз арцыс, цшрей сахъалеи иагъа дыссирзар-
гъы, икрыфашъа еиеџаамзар, мап ицэыркуан: апсуатцас
даазам, итаацэагъы ус иџазар акэхап рхэон. Абарткэа иры-
лаааз ракэын ажэытэуаа, убриацоуп урт рыкрыфашъагъы
рхымџацгашъагъы зеиеџааз.

Нанду лажэабжъ цъашъаны сылзызыџеуеит. Ипхасшьо-
ит уажэраанза иахъсзымдыруаз. Ипхасшьоит моу, «убаскак
сгаззма?» хэа сгэы иаатысхэааит: уажэраанза сгазаны,
уажэ иаалыркъаны скэышхазшэа сгэы иабоит.

– Нанду, шэхаан аамта баапсын, аха аџар ахымџац-
гашъа ддыртцон – уи бзиан, аха нас изакэытци? – слазтааит
атдыхэтэан.

– Уи амацароума изкэытцыз! – лхэеит нанду лгэы иа-
лырсны. – Апсуара абга цырамтцэеи! Уажэы асасцэа дахъкэа
хтазаргъы, рхэы рхианы инахартэаны, ахэынтқараа ры-
крыфартакэа рџы еипш, шэхаматц жэуы хэа хнарцыртцуеит,
азэгъы илацш рыхзамкэа! Уи цсыуароума?! Аџы анахара
иахъакэытцыз умбои! Уи ара уабдуи уарей шэџоуп иахыыкоу.

– Избан, нанду, ус зыкартаз? – нанду леиха сгэы иа-
лырсны слазтааит.

– Избан?! Избан умбои, ари аколнхара апшьызгаз Апс-
ны амацара аума, ахэынтқарра дуззаџы иахъабалак кол-
нхараны икартцеит, ажэларкэа зегъы шэи қашъи реипш,
хаилдырхырц. Утцас, уқъабз, у-Апсуара азэыр хъаас имазма!
Ажэытэкэа дара ртэы ныкэыргон, аха урт иаарытагылоз

аҫар акыр дзырбада, акыр дзырхада – рыцстазаара зеггы колнхаран! Уабду «Ацсуара, Ацсуара» хәа баша хьаас имо-ума, уи ибоит иара ишьтахь, ахьз ахәараггы ишақьытца. Аха ауи Анцәа икаимтцароуп! Ацсуа Ацсуара аницәыз, нас уи дызустхода?!

Сзыфза хамтакты стәан. Дадү Ацсуара шақа хьаас имоу акара нандуггы ишлымоу здыруан, аха уажәы еихаггы агәра згеит: хьаас акәым, цсыс илхоуп!

– Нандү, Ацсуара ахьтыстцауафы иахьа исабхәаз даара схы иасырхәоит, – схәеит сара сгәы иахәаны. – Убри азы табуп хәа басхәоит, дадү атаацәа рфы «табуп» хәа еибырхәазом ихәахьеит аха.

– Нан Бата, Ацсуа иоуп итцаатәу, – даеа хырхартак ахь схьалырцшит нандү. – Ацсуа иказшьа антутцаа, убри ауп Ацсуара. Дызустада ацсуа? Ацсуа иажәа ажәазар акәын, ацсуа ицсы бжәзар акәын, ацсуа икрыфашьа цшзазар акәын. Убартқәа рыла акәын ацсуа иацсуара злоудыруз. Убарт аказшьақәа рыла иаазоу ауафы зегь реиха дкәышуп, зегь реиха ахара дыцшуеит – убри иоуп иацсыуатқәьюу...

Уи амш сара сзы мшы бзиахәк акәын: сыхггы сазхәыцит, асасггы даеа блак ала сихәацшуа скалеит, зеггы-зегь реиха агәра згеит Ацсуара адоуха шыгәгәоу.

Убри аламтала хқытафы уск атыхәала сасцәақәак аан, Аслан афныка имфахигеит. Шьтәак шьны рхәы картдан, адәаны абеседка атцака асталқәа ргыланы иладыртәеит. Ус еипш аишәачарақәа иахьа избазма, сарггы сықәгыежәаны аматц зует! Асасцәа анахтоу афы шынахатәу усггы дадү исиртцахьан – уи здыруан. Уажәы афгы снахауеит, хасасцәаггы сылацш рхуп, аха дара ирыздырзом, азәы ибоит хәа иказам. Анкьа еипш, асаси ацшәмеи еиеырбо иаукаху! Сара сзы уи еихаггы еиғын: мазала апатреттыхра иафызан – сара избоит, дара сырбазом. Снарылацшызар, азәы длацшықәыстцеит. Цьымшьык аакәипаан, ахы нифытцакны кәырә-кәырә-кәырәхәа ифы итеигәон атыхәа аантцәаанза. Ацьымшьы хәа икоу ашьапы ашәпара снацәақәа иракароуп, имацсачны хәа иказам. Ихацыцқәаггы гәгәақәак ракәхарын, аматор еипш аус руан. Ацьымшьы пытк аус

аназиуы, сак анаша аақәхны длацқан, иаанхаз уахь ирзе-
ипшыз ачанах инанитцеит. Ари избаз цыашыаны нанду сна-
лахәытхәытны иласхәоит.

– Ани аныда изхәит, рыцқа, – лхәеит лара. – Игха иазхәо-
даз, тынхада!

– Ианду ма абду дыказамзи?

– Урт уаф димазам, – лхәеит нанду.

– Нас, дзаазодаз?! – ицыашыаны слазцааит.

– Азәыр диаазозма! – лхәеит нанду. – Дзаазоз димазар,
акрыфашыа идмыртцози!

– Ух, рыцқа! – сгәы даарыцқанашыеит. – Нанду, бара да-
бабдыруеи ари?

– Дсыздырзом, – лхәеит, сызцаарагы цыамшыазакәа.
Сара сааршанхеит нанду илхәаз.

– Нас, иан дшыкам, ма иандуи иабдуи шыкам иалбды-
рааи?!

– Урт ыказар, апсуатцас дырмаазози! – лхәеит нанду.

– Мамзаргы рылақәа хфаны драазозма?

– Нанду илхәаз аацыасшыан, иаалырқашәа слазцааит:

– Арт ачарауаа зегы цәажәоит – азәгы зырфозом, анкба-
гы ус акәызма ишыказ?

Нанду даапышәарччан: – Анкба акәышцәа мацын азы,
урт анцәажәоз егырт зырфуан. Уажәы зегы кәышцәоуп,
нас изырфуада!

Ҳаицәажәара уаха иацымтқакәа нанду дцеит. Сара
сарччеит уи илхәаз, нас сус инацыстцеит: атцәақәа сы-
ртәит, зегы сылацш рхуп. Уажәраанза даеазәгы дрыл-
скаахьан, уажәы уи сылацш наидсырхалеит. Уи ифатца
асызбал иаазашыны ифахыы ианфеигоз, ахш ца дахәо-
шәа, хәырпхәа дахәаны ифы интәитцон. Уигы иазмыр-
хакәа инацәақәа ааифешыа иааирбзон. Уи знык акәым,
фынтә акәым – ифатца дфахацыпхыаза ус кәаитцон. Уажәы
рашыхла ичацаз акәтыж ачанах пылгыдык аанихын,
хапыцла акәтыж амхра дналагеит, ипатца еиқәатцәақәа
арашых сызбал рылатата. Ари анызба саршанхеит, уимоу
скәатеиах пнатцәеит. Абри аамтазы нанду, акы шәнацқа,
нан, амла шәеашәмыркын хәа асасцәа рахь псышәак хәо

дрылсны дааиун, данаасыдгыла, сѣашьаны дсазцааит,
үзырччозеи хѣа.

– Ани асас бихэапши! – схэит мазалашэа. – Анигы аныда изхама, ипатакэа асызбал рылатата!

Нанду зны уахь днацшит, нас дааччан:

– Ани иан кадыць ихэы наимтцаргыланы лыфнускаа дырфын, иаха лымазма, аколнхарахь дыщцакуан, – лхэит, иани лареи фнык еицыфоназшэа.

– Иаб дихыламцшуаз, иан иаха лымамзаргы, – схәахт,
үрт ртацэаратә үскәа нандү лнапы ианызшәа.

– Иаб гәышыагы ус акәын икрыфашы шыказ, – лхәеит нанду, лылахь ааикәтцаны. – Уи ихата абыда изхәит: иаб аҫаа андырзүаз ддырзит, рыцха.

Нанду илхэаз сааршанхеит.

– Ауаа андырзуаз бхәоу?! – иаатыстцааит иңыашыаны.
– Ауаа шпадырзуаз? Избан издырзуаз?!

– Иахьбзиаз азы! – лхәеит лара. – Апсуара рыцсы иа-
нартоз, уи ныкәызгоз ауаа кәышкәа рыла нап адыркит: урт
азәазәала иаарылганы идырзуан, ажәлар ирагацәоуп хәа
адамыга рынтданы.

Нанду илхээз ахлымзаах еихагы саршанхеит, уаанза
пытчыткээк шахахьазгы.

– Изустадаз урт зырзуаз? – сышанхара саалтңны слазта-
аит.

– Хаҗацәә роуми! – лхәеит лара. – Ускан урт ус акәын ишҳабашьуаз: дара ракәын ахысра азин змаз, хара ихамазамыт. Уажә еипш акәзар, ҳахьгьы ҳахьчон, х-Апсуара гьы еикәхархон. Убри арыцҳара иахкьаны ирацәоуп аныда, абыда изызҳаз, урт рыпцстазаара җакәаны иаанымхеи, уажәы шәара урткәа җыашәшьоит! – лхәан, дсыдтны лҗыналхеит. Сара аказы слазтцаар стаххан, аха дысзымзырҗезеит: – Уара афы наҳала, убри ауп унапы иану! – лхәан, дцеит. Нанду илхәазгьы, лцашьагьы аасгәампхеит, аха сагьаадырхәы-цит. Асасцәеи апшәмацәеи реиҗырбара анеипкьа акәзаап арткәа аныкалаз! Уажәы сара скылпшыны сырзыпшуеит, арахь дара уи рбазом! Уи ауп нанду илгәампхазгьы. Аа, ҳахькылсыз!

Сыбла даахгылеит аколнхарахь иццакуаз хасас иан «ка-
дыңь». Иаб «гэышьагы!»! Ихьоухьуа сгэы иалан «ауаа
андырзуаз» идырзыз «ажэлар раҕаца». Абартқәа роуп
х-Апсуара зәақәаз. Ус анакәха, дадугы, нандугы, саргы
ххықәкы иашоуп – Апсуара хацхраароуп.

Ианвар 2002 ш.

АНХАҦИ АҔҔЫНТҚАРИ (Аиҕажаара)

Батал: Даду, ишубо еицш, кааметгы камлазакәа, харза-
мангы камлакәа, ашышьхәа ХХІ ашәышықәса хтәлеит.

Даду: Шәадысныхәалоит уи ашәышықәсазы Апсни апсу-
ареи ныкәызгараны икоу абицарақәа, уқәлацаагы уаргы
апхьа шәнаргыланы!

Батал: Сөызцаа рыхьзала табуп хәа уасхәоит! Аха ҳара
макьана ихаздыруам уи закәхараны икоу, уи здыруа уара
уоуп, избанзар, ХХ ашәышықәса абзиагы ацәгыагы уа-
лацшны иубеит-иуахаит, убри иунатаз апышәа уаназхәы-
цуа, хымпада, иахьатәи абицара ихабжьоугарц иутаху ра-
цеоуп, саргы сынтәа ашкол салгоит, уабжьажәага сазхәы-
цлар стахуп.

Даду: Шәара шәзы ахәатәы шцасымам! Ихәафсыз ашәы-
шықәса ағырак афстаацәеи аңынышцәеи иртәын. Урт ааи-
буа иказма, ишеибафоз, иқәеибагеит, аха анхафьжәлар-
гы рыбжьыпсааит. Иахьа Анцәа иахзааигеит ахақәитра,
ҳлахьынтца хнапағы икоуп. Ҕара ишахтаху еиҕахкаауе-
ит. Аус злоу уи шака кәышрыла еиҕахкаауоуп. Аха ауафы
иказшьа акалашәа икоуп: дықәацаланы дахьынзаумоу
– дкәышуп, ахақәитразы дықәпоит, знык схы сақәйтхар
сшынхаша-сшынтыша хәа кәышрыла дхәыцуеит. Аха нас,
ахақәитра аниоулак, дтцызкьахашәа дқалоит. Убри ҳахьу-
ашәа збоит иахьа, аха ус хмыхьроуп – уи бзамыкәроуп.

Батал: Пааимбарцасоуп, даду, ушпәацаәажәо!

Даду: Уеумыргазар ацстазаара зегы унарбоит. Ускан
ма уафыстаахоит, уңынышхоит, ма уцааимбархоит. Сара

ацстазаара иснарбаз абри ауп: ахэычы дызмаазац – ахэычы игэыблра закэу издырзом – ласбакгы азэы далахэмархьейт, аха уи акэым; ашэапыцьяц змаазац ацсабара закэу издырзом – ауадафэ ираазо акэым зызбахэ сймоу. Адгбыл икэаамрыхырц ахэынтқар – анхафэ дизеилкаазом, атахызар уи дхэынтқар дузааит, ддузазааит...

Уажэнатэ абартқэа жэдыруазар стахуп.

Батал: Хымпада урт уафэ дзызхэыцша роуп, аха еиха иаартны иухэар стахын имфақэтцагоу алабжагажэақэак.

Дадү: Азтцаара ииашаны исутеит: аус ахыыкоу аус аёоуп! Уфызцэаггы уарггы ишэабжыызгоит: ажэлар рыматц жэурц шэтахызар, рацхья иргыланы ижэдыруазароуп адунеи еибаркны измоу дызустоу. Анцэа Адунеи аниша, ауафэ Адгбыл афэ дынирхейт, ахызггы ахымзггы уара иудыстцойт, унха-унцы, уара уоуп иацшэымоу ихэейт. Ашьтахьшэоуп уи анхафэ хэа ахыз аниоуз. Убриалоуп Адгбыл афэ ауатэыфса рыфеяара ишалагаз. Нас ишааиуаз ахэынтқарра калеит, уи дахагылейт ахэынтқар. Аха уртггы Анхафэ илоуп рыцсы штэз: ахэынтқарра рыфатэ-рыжэтэ иныкэызгоз Анхафэ иакэын; ахэынтқарцэа ргэы ааизынхар, абцьяркны еибашьюаз, анхацэа ракэын, итахозггы дара ракэын. Ахэынтқар хыхь дыкэтэан дырзыцшуан. Ус-ус ишааиуаз Анхафэ дырхаштит. Уиггы акэындаз, анхацэа ршьала аиааира згаз ахэынтқар Генералиссимус хэа ачын дузза наганы иртеит, уара уоуп аиааира згаз рхэейт. Иарггы дыцнышмзи, ус шакэмыз шидыруазггы, ишэхэо иашоуп ихэейт, табуп хэаггы реимхэейт. Уиггы акэым, ахэынтқар даалаган, Анхафэ Анцэа иитэз адгбыл имихит, ари ахэынтқарра иатэуп ихэейт; ақэаарыхра азин шэыстоит, аха иаашэрыхуа зеггы ахэынтқарра иашэтойт, ихэейт. Избан, хзыхкызеи зхэаз цыаханымка идэыкэйтцейт, иаанхаз тэцэан, иаадрыхуаз ахэынтқарра иартон, ус икан ахэынтқар дузза дыфхаззала дцаанза. Уи ашьтахь Анхафэ, ох, гэышья хэа мацк ицсы аавивагашэа иуит, аха уаха иеизейтцымхкэа дыцэны дыкан. Ардэына быжь-ашэак здыруан, аха ахыжь схы ианыкэс рыбыжьбаггы схаштит ахэейт. Анхафггы убас ихыит. Уи ихадырштит Адгбыл афэ дшацшэымаз, уажэггы уи дтэу

цъишьоит – убаскак дцыреит. Ицеу ауафы дгазоушэаггы дкалоит. Мап, дгазатцэканы акэзам, адунеи ауаатэыфса ныккэызго дышцагазоу, аха дзинданы дшыказ данаанха дгазашэа дкалеит.

Батал: Даду, нас, Анхафы ус мацара дыказаауама?!

Даду: Иахьа XXI ашэышықэса хталеит. Ари ашэышықэса Анцэа ауаа ккышккэа рнапы ианитцоит. Уажэшьтоуп аус аныкоу! Уи аус шэара шэоуп знапы иану. Сара ишэабжыызгоит Анхафы ила шэыцстазаара ашьата шэкырц. Уи деилкаатэуп! Уи деилышэкаарц азы шэивагыланы нхафцас шэицынха, ицбабаа еилышэкаа, игэатца шэтапшны игэшэт уи ихьзи ихьымзги, Анхафы атаарых бзиа ибоит, насггы, ахэынтқар иеипш, дурехэарггы итахуп, ус анаккха, адунейтэи ацстазаара иара ила ишыаккылоу, ахэынтқарраггы ныккэызго иара шиаккэу агэра ишэырга – уи иара игэы иахэоит. Убартккэа рышьтахь азин шэымоуп ахэынтқарра матцурахы анеира. Аха уа шэахьнейуа «Бзиала шэаабейт!» хкэа азэггы дышэцылазом. Уака ртыцккэа ылхны итэы-ипха итэоуп Анхафы дызхаштхьоу, аха иахьа «анапхгара» изто аматцурауаа. Уртггы ирыздырзом ацстазаара Анхафы ила ишышыаккылоу! Хыхь аихабырафгы итэами, дара рыла иалого цырышьоит ацстазаара. Ашэ иаалагыланы: «Шэабантэиаауеи, насггы ишэтахузей?» хкэа реыржажэны ишэазцаауейт, рхэынтқарра мчы рыбжыы ианыцшуа. Аха шэарггы, шэшэарахны ала шэшаанамцаз рдырратэы, ачынуаф ибжыы шэхатцаны: «Анхаф икынтэ хаауейт, уи дзыпсоу ала хылапшра изааурц хыхь ххалоит, шэнасккыа!» хкэа рашэхкэа. Урт ирмахазацт ас еипш ыыртэыла ацэажэара: ишэаны, шэеилыркаазшэа картцоит, ашэккэаггы ккыккыаза ишэаадыртуейт. Урт газазам, иршэазар, ранацкэаггы рабацкэаггы ргэалашэоит. Анхафы ида ишматэамггы рхафы иаиуейт.

Абасала, ыыхэтцэыла шэхаланы ахылапшцкэа ртыц аанышккылейт. Уажэшьта аус злоу, уакаггы ыыгэткэала шэцэажэартэ, Анхафы ибга шэымазароуп, уи ихылапшра шэазхиазароуп. Ус-ус шэышнеиуа, ажэлар шэыргэапханы, ахэынтқар итыц шэыртарггы ауейт.

Батал: Устцэъюу?!

Дадү: Изцъюушьеи, Ахэынтқар дхэынтқарны дмизеит! Уара узырѡла, ухэынтқархар аус шүтѡу сара иуасхэоит. Хадара змоу аус ииашаны напаркроуп.

Батал: Иаххэап, сара схэынтқархеит. Нас аусура напшпасыркуеи, исабжьоугои?

Дадү: Ахэынтқар даналырхлак, ламысла шэыматц шызуа хэа ижэлар рѣапхьа Атоуба кайтцоит. Ус икоуп иахьа, схэынтқаруп хэа ихы ипызараны дкамларц азы. Сара арра саныказ сыпсадгьылхатцарыла ишысыхьчо хэа Тоуба зухьан, издыруеит уи закѡу. «Сара, Анхаѡы ица, иахьа Ахэынтқар-ра санахагыла, Тоуба зует Анхаѡы игѡы шынсмырхо, уи иматц шызуа ала...» хэа уалагозароуп утоуба. Убаскан ауп ажэлар угѡра анырго, уаргьы уажэшьта хьатцшьа умазам, Анхаѡы ихата иухэаз иахаит, ажэлар шахатуп.

Батал: Иухэаз еилыскааит, сѡызцѡа рѣынза хымпада инасыгзоит абжьагара иахзыкоутцаз.

Дадү: Еитасхэахует: Апстазаара Анхаѡы ила иалагоит – уи тыхѡацѡара амазам. Убри жѡдыруаз шѡара ХХІ ашѡышықѡсақѡа абицара, уи ззеилымкаауа идеилшѡырkaa. Убаскан ауп Апсни Апсуареи анеиқѡшѡырхо. Илцха шѡымазааит хыхь иқѡтѡу Анцѡа ду! Рылцха шѡымазааит Апсны иахылапшхѡу абыжьныхѡак!

АПСУА ИКАЗШЬА

Ѣнак дадуи Дикрани еизарак ахьтѡ ихынхѡны ишаауаз, аѡныка имѡахьтцит. Тагаланшьѡахьын, амшгьы цѡгьан. Нанду рхѡы аацѡырылган, илахатѡеит.

– Иахьа ѡыжѡра иаамтоуп, хаццакзом, тѡыцақѡак аажѡып, хазхарагьы хаицѡажѡап, – ихѡеит даду, Анцѡа улцха хат хѡа акака анырк ашьтахь, абжьаапны рхѡы иа-нахатѡу иццакуа цьушьап! Уигьы акѡым, хышықѡса еицтакыз ахѡсақѡа анеицрытѡуаз амѡаду аѡы х-саатк еицѡажѡон хѡа, «хазхара хаицѡажѡап» ихѡеит, иахьак ишеицугьы.

Сара афы снахауеит, рыматц зуеит, дара ажэйтә-афәтә ирылацәажәоит. Анкья арра ианеицыз атәы шпарымхәа-хуа, цъара акы аарцәыбжъахаргы, сара иргәаласыршәауе-ит. Нас иаабжъаршәны тәыцак шытырхуеит. Ус сныхәафа-гы ркит, фырхатцарак кәзтәз азәы иеипш исыхцәажәе-ит: зеггы еиханы агафәхь ианцо, сара Акәантә ақытахь сшааз, ақалакыуаа ирхаштхыоу Апсуара штыстәауа ухәа сдырехәазеит, абри дызустада ухәартә! Сныхәафа анырк ашытахь Дикран дсәзтәаит:

– Уара Батал, Апсуара тутәауеит, уабду Кан иоуп ртәафыс иумоу, аха иара ихатә иапсуара тутәахыоу?

Дикран дпышәарччаноуп дышсәзтәаз, сара уи мацк агәеанызаара ааснатеит.

– Дадү иапсуароуп, иарбан уаха итыстәауа?! – схәеит сара, лафны ихәазар сгәахәын.

– Ус акәхап, аха иара ихаштхыоу хтыск уасхәоит, нас еи-лукаауеит изхысхәааз, – ихәан, дадуггы днаизыпшит.

– О-о, уи хамтә духоит сара сзы! – Дикран игәалакара еихагы иаасырбзиет.

Аха дадү игәы иаанагаз здырхуада, гәеанызаарак ааио-уит.

– Иуатәам цъара лафк умхәаит! – игәиеанитцеит заа. Уи иихәаз Дикран игәампхеит:

– Кох, ахәычы исатәам алаф шпаиасхәо! – иаепнихәеит иара. – Апсуа икәзшыоуп иасхәо – ититәауа Апсуарафы акы ихәауазар хәа ауми!

Дикран иихәаз еихагы сгәы аархытхытит.

– Цасатәи аибашыра ду анеилгаз ашытахь акәын, – ихәе-ит Дикран. – Хқытә атцеицәа уашәфык рфынза аибашыра иахәларыжыыз рахынтә реихарафык зымаазеит. Иаазгы, рыпсы ааргеит акароуп, еилапыххаа икан. Урт дреиуан Бачыр-ипа Колиагы: уи изшыапык адырдхы амазамы-зт, алаба ицырхырааны акәын дышныкәоз. Ус дшыкәзгы анхара-антцырафы азәы ишытахь дгыломызт – убас дын-хафын. Колиа иуафыбжара гәатаны имхы латцаны ирталон. Кан угәк ацә аазаны иман – адомбеикәа! Ускан ухатә ацә умазар каломызт азы аколнхара иахыпхьазаланы иман. Ҷенак Колиа дихәеит уцәкәа руаара сыт хәа.

– Руаара акәым, схата сумыцхраауеи! – ихәан, Кан ицә-
қәа иманы дцан, имхы латцаны иитеит.

Анхацәа рҕы аицхыраара еснагь иҕан: ацәагәара аума,
арашәара аума – уаахә уны еицхыраауан, аха Кан ауа-
ахәцәа дрылагыланы, мамзаргьы иахьа сара сицхраап,
уатцәы иара хәа акәымкәа, аибашьра далтцны ицсы има-
ны дааит, дуафыбжоуп, сицхраап хәоуп гәтакыс имаз. Уи
Колиагьы идыруан. Насгьы урт еигәылацәам, еиуацәам,
еигәыцхәцәам, Колиа хқыта аназара дынхоит, хара, иу-
боит, азара хәкоуп. Кан ицхыраара Колиа игәылацәагьы
ргәы иахәеит, итабуп, хара ихалымшаз уара наххьынтәи
уааны иулшеит хәа иархәеит. Адырфашықәсангьы имхы
латцаны иитеит.

Ахышықәса рзы Колиа аколнхара хынтәафыс дҕартцеит.
Ус анхарагьы аарыдгылеит.

Колиа дзықәгәыгуа Кан иоуп, дәыпсшәак аасхәап, иара
усгьы мап сцәикзом хәа дыҕоуп, еихаразак уажәы, акол-
нхара хантәафыс даныҕартца мап шцаицәикуеи! Уажәра-
анза Кани иареи еиҕаран, аха уажәы Колиа анхацәа зегьы
дырхадоуп! Ус анакәха, уатцәы Кан ихата уск иманы Колиа
днаидгылашт: «Уара уоуп сзықәгәыгуа, уда цсыхәа сымам!»
– хәа. Ус ауп ишыҕоу, анапи анапи еибазәзоит! Абас еипш
агәыгра иманы Колиа Кан днаидгылеит, мап шицәимкуа
ихы агәра айргахьейт.

– Абаапс, Кан, уда цсыхәа сымазам, сынтәагьы уа уоуп
сзықәгәыгуа! – ихәан Колиа, Иналаа реипш, акыркырхәа
дааччеит, Кан диргәыбзыгырц акәхап.

Кан даахәыц-хәыцит. Уи Колиа игәы итоу зегьы ихыҕы
ианибаалоит.

– Сара уажәраанза сзыцхыраауаз сөыза анхафы иакәын,
– ихәеит Кан иеырҕасаны, – аколнхара ахантәафы иакәза-
мызт.

Еитах дыччеит Колиа.

– Уажәоуп еихагьы уансыцхрааша: ашыжьҕы сындәылтцу-
еит, уахазны саауеит, сынхауа-сынтцуа сабаҕоу! – ихәеит Ко-
лиа игәы тыгьҕбаа. – Абаапс, Кан, уда цсыхәа сыматцәҕам,
арахь уара алаф сылухуеит!

Кан игәеитеит Колиа уажәтәи иччашьа, Иналаа реицш акәымкәа, қәатца аамстак дыччазшәа акәын ихьырвырза ишыказ.

– Ацәкәа утахызар иустоит, унхафуп, сынхафуп – хаи-цхыраароуп, аха сара снейны аколнхара ахантәафы имхы сзыцәағәом, угәы иалоумырсын, – ихәеит Кан иаахтцәаны. – Сабду ихаан рқыта зегьы зхьыцшыз Маанаа мап рцәикхьан, саб иказшьагьы ус акәын ишыказ. Сара урт ирхылтцшьтпроу соуп.

Дикран иажәа далгаанза ахы ахьхаз сзеилкаауамызт, аха уажәшья иауеилысымкаауаз!

– Ари исхәаз Кан ицагьара акәзам, абас икоуп ацсуа иказшьа, – ихәеит Дикран атыхәтәан. – Казшьа змамыз акьалапалакәа халахан, хацхастартәит акәымзар, ацсуа агәыр атца дкылцшны акәын ихы шымфацигоз!

Хамтакы тынчран, ихәхаз ажәабжь дасу хтәала хазхәы-цуан.

Абаскак ажәа анахухәаа, иахныхәап х-Ацсуара! – ихәан, иатцәа аакәихит даду. – «х-Ацсуара Анцәа иумырзын!» ххәоит, аха уи хнапафәоуп иахьыкоу, убарт иухәаз рылоуп излеибаркугьы, урт анхарз, хазуеит ххатагьы. Хазуеит ахьзми, адәы хакәзаауеит атцәызкьхәа афы ыжәуа, хазхара хзыржәуа рфәы хматцуәоуп. Аха усқан иабакоу х-Ацсуара?!

– Уи Анцәа иумхәан! – даду иихәаз хьааганы инацитцеит Дикран.

Даараза иныхәаныцхьаны ратцәақәа аныржә ашьтахь, дадугьы Дикрангьы уажәраанзатәи реицәажәара инацыртцеит, сара аколнхара ахантәафы иакәын сзызхәыцуаз.

– Нас, уи ашықәсан Колиа имхы изылазтцада? – схәыцра саалтцны сразтцааит. Исхәаз иарччеит рфыцьягьы.

Аколнхара ахантәафы имхы латцамкәа ишпакалоз – енактәи усымзи! – ихәеит Дикран.

– Нас, урт изылазтцаз ацсыуаазами?! – ицъашьаны си-азтцаахт.

– Ишпацсыуамыз, аха урт, ецныхәа змамыз иашьцәеи игәылацәеи роуп ицхрааз. Кан ацәкәа анрита, мап кышьас ирымахзи! Ус икоуп ацсуа иказшьа.

Хамтакы сазхэыцуан исаҳаз ажэабжъ: сизхэыцуан даду, сизхэыцуан Колиа, сазхэыцуан Ацсуара. «Ацсуара ухэеит хэа, шака ипагьоузеи, насгъы шака ипшзоузеи уи апагьарала!» – сгэы иаатысхэааит сара. Уигъы сара сзы ифыцын.

Март 2001 ш.

АЦСУАТЦАС АФЫЖЭРА

Апхыз баапс анызбаз ашытахь акэын. Уи пхыз шанан! Уажэшьта азэы афы ыжэны дшызбалак, акэкэа ихоушэа сгэы иабо салагеит. Сшааиуаз, арыжэтэ убас гэххшэартас искит, ахаан тэыцак-фатэцак иреиханы изжэрым хэа сыз-беит. Иара акы-фба хэа икоугъы сеилаханы акэзам, ныхэак-ныпхьак аан, тцасым хэа ишысдыркуа здыруеит азоуп.

Есышыкэса еипш, уи аухагъы саниз амш сыдырныхэа-лон. Уи иазкны шэишэи рбагъ дук сзыршьит. Дадү, ихылца ааихыхны, иахьа шэишэик хеалахагзоит, аха хапхьака ашытэакэа кажьны изахшьыртэ атцара ду итцо, ахьз-ап-ша иоуа ихэан, дныхэаныпхьеит... Нанду уи акатцаразы дыпрофессоруп: лтаца Хьтыс длыцырхырааны, азыр-шы иаатшыа ихэылылхын, амца иахыркьаны, архэарах агрыхны, изэзэа-ихэхэа, ачуан интатцаны илжэит. Нас иаатыганы саан дук иланылтцан, дадү ашытэа анеиҕихуа еипш, кэартэрацыпхьаза ахырстхэа ахэызба лаарханы иаахытэтцэо, казарыла иеҕыхра дналагеит. Сара стэаны слыхэапшуеит. Уажэада иаузымбацыз – иагьараан акэты анеиҕылхуазгъы збахьан: амахақәеи амтэыжэфакәеи инҕакны ианааҕылхлак, ахэызба ашпы ахы илықәырхх-ны длахан, асендыс ажьышэа надкыланы иамылхуан. Сара уи бзиа избон акнытэ, нанду сылзыпшуеит уажэы-ушьтан асендыс анбамылхуеи хэа. Аха баша сыпшын: ашэишэи хэта-хэта еиҕыхны асаан иланылтцеит, асендыс амымхзакэа. Ари цыашьаны санлазтцаа, нанду илдырит икалаз шысзымдыруаз.

– Ашэишэи асендыс амазам, нан, – лхэеит лара, мацк да-апышэарччашэа, – акэтоуп асендыс змоу.

– Нанду илхээз сааршанхеит, аха гəыѳбаракгы аасоуит:
«Ус акəтəкəюу, дысхыхəмароу?»

– Ашəишəигы цсаатəми, асендыс шцамам?! – ицəшə-
ны слатцааит.

– Аиеи, нан, ашəишəи, акəты еипш, асендыс амазам,
– лхəеит нанду, еиѳылхыз ахəтəкəа акəац зыкəпырккауа
амжəатə қыдсакəа хəычы икəкны еиѳытəтəо. Уи дызѳыз
данаалга, зегы асаан илантəны иныкəлыргылеит. Нас ча-
нахк аѳы арашыхи ацыктəтəтəеи неилалтəн, ашəишəи
злалжəыз атəангы мацк налалтəн, иааилалыршышит.
Уи аилыршышь ашəишəижь иналалтəн, асаан аѳы иааи-
лырхны, ацыкəреи анырцшуа еипш, асаан ианырцəны
аилыршəшəара дналагеиг. Аилыршышь зегы ашəишəижь
иахышьны икалаанза аилыршəшəара даѳын. Абасала,
арашыхи ацыктəтəтəеи идырганы, аѳы хаа лахалахауа
ичапəны иныкəлыргылеит.

Ауха аныхəа хаман. Ас еипшкəа раан агəылацəа-
гы азəык-ѳыцык хəарыцхəлон, аха уи ауха усгы уаѳ
дхəкəымшəеит: чароу, цсхəроу цьара иахнагеит. Даду уи
мацкгы иааигəамцхеит: аныхəа – ныхəоуп, ихəычы-иду,
тəыцакəакгы ижəыр итаххоит, аха ицызжəуа даныкамло
ихала ижəуама, арахь Аслани сареи хəуп хəцəас икəу! Абри
аамтазы, хгəы итамкəа, ххы итамкəа, ажыжəсыжəхəа Акəа-
агы Гəдоутаагы еишьтагыланы агəара иаатəлеит. Хгəы-
ргьеит зегы: «Унан, шəан дшəыкəыхшоуп!» – лхəеит нан-
ду. Сара сыѳны сырпылеит. Даду ипатца далаччо дгылан,
дырзыцшуа. Абасала, сиира амш, иубилеик еипш, аеаарт-
бааит. Схылца атцыс тəхəуан, иагытыцрауаамызт.

«Асасцəагы» наптəцəы иаауазма, нандуи дарей ааи-
цхыраан, ишахəтəз еипш аныхəа еишəа-чара дырхиет.
Даду дѳагылан, синыхəеит-синыцхьеит, агəабзиареи,
атцарадыррей, аманшəаларей дырмеигзакəа исзеигье-
ишьеит. Еикəшаны игылаз зегы «амин!» рхəеит, еитəсы-
дырныхəалеит сиира амшныхəа. Абасала, актəи ахəтə хал-
геит. Уажəы аныхəа ишəа-чара ишахəтəо имѳацгəтəуп. Уи
аныкамла, даду игəаанагарала, аныхəа хəтəаны изыка-
лазом, ибжамəамхоит. Даеакала иухəозар, крѳара ма-

царахоит. Агэылацэа азэы дхақэшэар – даду уи тамадас дкаитцон... Итэаз даахалацшын, саб илацш наидирхалейт – дрейхабын азы, аха уи сара сныхэара налкааны икуамы-зт азы (уи хадара змаз ныхэафэан) илацш неицэиган, Беслан диазтцааит:

– Уаха уцауоу, уаангылуоу?

– Сцоит.

– Ус анакэха, ижэыр калазом – ацскы икуп.

Дадү дааипххэыцын (уажэшьта иара икыр акэхоит), атцэа аакэхны Аамта дақэныхэейт: ахэынтқарра афэнтэ анхафы игэы тынчны дынхартэ-дынтыртэ аамта бзиа кало, ацсабара афэнтэ иаарыхра ипылартэ аамта бзиа кало ихэан, сасцэакэак хтазар еипш, инартбааны дныхэаны ижэит. Уи иаанагоз атамада иусқэа рынагзара ихы иадитцейт. Ейхабырала еибарцшны уи аныхэара ркит зегы, сара сыда: сара атцэа хэычала акы жэхэан, уи иазсырхейт – нандуи сарей ус ауп хфэжэшьа шыкоу.

– Батал, аамта уакэныхэа, – ихэейт даду, ихы аасы-кэикын. – Сынтэа Аамта иахнатаз хаарыхрафэы уаргы уа-ацсара алоуп, – аа, хайшэа-чара зырцшзо иароуп! Табуп, Аамта, уаххзылпхаз хэаны ижэ.

Дадү снаизыцшит, фэымтзакэа. Уи ифэапшылара иахэон лафны ишимхэаз. Нандугы сналзыцшит, аха уигы ег-лымхэейт. Егьырт зегы рыхқэа рыкэыжэ акрыфара иафэын.

– Изжэуам, даду, истахым, – схэейт атцыхэтэан.

Дадү мацк даапышэарччан:

– «Истахым» захьзуи, асатлашь ыф хэа уасхэама, афы ыжэ хэоуп исхэаз!

Иаацбасшьейт даду иказшьа, уажэада ус ихэо смахэцы-зт. Ейхагы ицбасшьейт нандү акгы ахьахылымхэааз. Уи зны-зынла сара дсыдгыланы акы налхэалон, аха уажэы «ааигы» лымхэазейт, «мапгы» лымхэейт. Уахь пгылара анысмоу схы сахэарц сызбейт.

– Дадү, иухэо сзеилкаауам, – схэейт сара, – арыжэтэ ауа-афы ипырхагоуп, дашьцылар иееим шэхэойт, уи саргы избоит ауаа иахьынзарпырхагоу, нас, испырхагоу зсыдуца-лои, арахь схатагы истахзам ажэра?

Дадү сығецныхәа атак камтҗазакәа даахәыцхәыцит, нас даасзыцшың:

– Зака шықәса ухытҗуеи?

– Жәаф.

– Нас, арыжәтә уаха иужәырц угәы итаҗами?

Ас еипш хаха азтҗаара ансита, исхәара сақәымшәо саа-лакәакит.

– Сыздыруам, – схәеит, сылакәакра уаха сзалаымтҗыкәа.

– Зны санадыршыыз аахыс сгәахшәаны сықоуп.

– Уара узустада?

– Узустада шҗа, сара сара соуми – Батал, – схәан, саачче-ит: «Дадү ихыи, уаха спишәарц иапшьеигама?!» – сгәы иа-аҗысхәааит.

– Иухъзуи хәа сузымтҗазеит, узустада, милатс узеиуада хәоуп сызуазтҗаз!

– Сапсыуами, – схәеит саапхашьапхатҗашәа.

– Упхашьапхатҗо акәым, уи уазгәдуноуп ишухәаша! Уап-сыуазар – арыжәтә ужәуазароуп, уатҗәа ықәхи! – иаасы-диргәғәалеит дадү. Еитах азәгы аky ахимхәааит, зегь ре-иха сзықәгәыгуаз нандү лакәзар, уигыи еитах егьылхәом. Еибыхәаны иқоушәа! Ус анакәха, дадү ииашоуп иихәо, ара акықоуп сгәахәын, атҗәа аақәхны, дадү узықәныхәаз Аамтҗа алпҗа хәмазааит схәан, ижәны инықәсыргылеит. Сашьыргыи сашьааит, епныхәа сымам!

– Апсуа хатҗа абасоуп афы шижәуа, уажәшьта акрыфала, ихәан дадү, иаргыи икрыфара инацитцеит.

Бжа-бжа хҗахьан еипш, дадү ныхәәфак икырц иатҗәа данааха, саб уи днәипыфлан, нандугыи иаргыи рныхәәфа икит – тҗәыцак ала.

– Уигыи бзиоуп! – ихәан дадү, иамамкыкәа иҗәаникыле-ит. Ари зегьы иркит. Сара маҗк саалакәакын, аха мап скыр пхашьаран ақнытә, атҗәа аақәхны сәагылеит.

– Дадүи нандүи, Анцәа шәиныхәааит! – схәеит сәы-рқасаны. – Агәабзиара шәымазааит, еәанбзиала Анцәа шәнаишьтааит! – абас сажәа тлапқа ркәәфны, сатҗәа ыжәны инықәсыргылеит. Уажәы мчыла акәым, исгәарп-ханоуп ишызжәыз. Сгәалақарагыи итҗегьы иаабзиахеит.

Атдыхэтэан даду атцэца аақәихын нанду диныхәеит, ҳаргыы табуп ҳәа ҳаихәеит.

Абас, сасцәақәак ҳтоушәа, ҳаибаныхәеит: атацацәа хазы иныхәеит, аишыцәа – хазы, ажьрацәара ихәан, хазы икит. Уаанза зыпсадгыыл зхы ақәызтцаз ҳәа иналкааны икхьан. Атдыхэтэан даду атцэца аақәихын, уатцәтәи амш зымшу ағар шөныхәазааит ихәан, иматацәа инаҳадкыланы ағар дрықөныхәеит. Иныхәара анхиркәшоз иатцәца нықәыргыланы ихы аасықәикын:

– Мап-чап ухәан, аха пату ақәтцаны иужәит, – ихәан, сааирехәеит. – Ацсуа афы ижәуазароуп. Самақәа-ица Кан имата афы ижәзом ҳәа ауаа ирахар, уамак калаз цыышья, икалазеи, изимжәуазеи ҳәа иазтцауеит. Уигыы цатәуп.

– Ашкол ағы афыжәшья хдыртцозар бзиан, – даду иихәаз алаф налсхит.

– Акрыфашьягы акрыжәшьягы афноуп иахьыртцо! – сажәа аахитцәеит даду. – Ашкол ағы ишәхартцоит ҳәа иа-лагар, атцәыуашья ззымдырыз ихы шпцеыз еипш, шәеиха жжәыз «5» изықәхаргылоит ҳәаны, афы шәадыршыуеит. Ацсуатцас афыжәрағы зака ирацәаны иужәыз акәзам, шака пату ақәтцаны иужәыз ауп. Ацсуа афы дашьыр пхашьяран, иагыыхмызгын, шәара шәхаан убас Анцәа икаитцааит! – ихәан, иатцәца ижәит.

– Нас иахья афы иашьяу урт зуствәада? – иаатцәылсхит.

– Урт цыуаазам! – саахьижәеит иаразнакы.

– Хныхәатә еишәа-чара убриала ихҳаркәшеит. Ицаз цеит, иаанхаз ашыжь заа хгылоит рхәан, ишъталеит. Сара изжәыз ахәычы сарцеицеин, ацәажәара сгәацхо сыкоуп. Уигыы акөым, ахәатәгыы сымоуп!

– Даду, афыжәра иачычаз даара ажәақәа рхухәаахьеит, – схәан, мацкгыы саатгылеит ихшыф сзишьтырц. – Зынгыы, ҳацмақәа реипш, акәкәақәа рхоутцахьеит. Уажәы урт даара ирацәахеит.

– Ҳабнақәа хушьяаргыы рыцыцхьаза кәкәа узыкатом! – сажәа днацыөлеит даду.

– Арахь сара мчыла афы суржәуеит! – сажәа инацыстцеит.

– Уашьцыланы уарлашәыр атцкыс, еигьми зынза иумжәыр?

– Кох! – ихеит даду игэы иалырсны, сажэа ахэаха сымтакэа, саргыы стэы неитацеит, икалаз сзымдыруа. – Хагоу арыжэтэ имжэааит, апсуа афы шцаимжэуеи!.. Ауалыр еипш акаф-акаф зтыфуа ауаа тацэкэа рзакэзам афы зишаз, Анцэа ду афы ишеит Ахацэа рзы. Убриазоуп Апсуа рапхьатэи атцэа аакэхны хатцатцас «Анцэа ду улцха хат!» – хэа аныхэара зикуа. Иаххэап, асасцэа дахькэа утоуп, ашьтэа рзушьит, агэыла-азла урыпхьеит, рхэы рхианы шэлахатэит. Уара уапшэымоуп, зегыы узыпшуп атцэа анбоукуеи хэа. Изжэзом ухэеит. Ухэацэоума? – Мамоу. «Акэкэа» ухартцама? – Мамоу. Нас, икалеи? – Стэы иатахым. Изеипшрахозеи усқан учеицэыка ахатыр? Асасцэа зтоу апшэма хатырс иуоураны икоузеи? Ргэалакара зеипшрахозеи иутааз асасцэа?..

Уи афны – уфната! Аха уфызцэа рапхэа угыланы сасра уцеит. Ашьтэа узыршьит, изыкэнагаз ауаа уддыртэалеит... Уара изжэзом ухэеит. Апшэма ашьтэа ззишьыз уара уоуп. Изеипшрахозеи уи игэалакара? Иахырхэаауазеи иудтэалоу ауаа?.. Ажэакала, ауаа урылкэны! Дызустада хэа иуазтэауа. Мап, ус акэым, апсуа арыжэтэ имжэуазароуп, аха уи идыруазароуп: ианыжэтэу, иахыжэтэу, ишыжэтэу. Убарткэа удырырц азы апсуатцас афыжэшьа уажэнатэ иудыруазароуп.

– Уи шца? – уажэшьта аргама сиязтэаит. – Афыжэра фыжэроуп, цкарас икоузеи арака? Сара сзы афыжэцэа зегыы еипшуп.

Абасала, иахтэаны, сажэа тлапкэа исхэаз (уи сзырхэазгыы «ашоура» сымамзи!)), даду ицэеишьан, дшанханы илапш аасыдирхалеит.

Аха нас еиликааит: акы – афыжэра закэу шысзымдыруаз, фба – исхэо сыырхэо изжэыз афы шакэу.

– Ишца ухэама? Апсуатцас! – еитеихэеит даду инакэыргэгэаны. – Апсуатцас иааного ламысла ажэроуп.

– Нас, арт афыжэцэа ишцаржэуеи? – иихэаз сзеилымка-акэа даатыстэаит.

– Уатказар – кылпсхэа, – ихэеит иара, – фызар, абат ахаз анажэуа еипш, рпышэ зааршышьыланы иржэуеит, ирыхэлэтцэо иалагаанза.

Дадү иршхамны ихэашыа сарччеит, аха уи баша имхэазе-ит, – икоу имбои!

– Нас, ацсуатцас арыжэтэ шцаржэуеи? – уигы еилыска-арц сиязтааит.

Дадү сызтцаара агэалакара инатан, длахёыхза даа-цэажэеит:

– Ацсуа, о-о, ацсуа ифыжэшья акалашэа икан! – ихэеит иара. – Уи иатцэца артёышыагы, уи акышыагы рыла дудыруан арыжэтэ аамсташэала дшазыказ: ахэ шэаны ижэуашэа акэымкэа, иатцэца нацэак агны иртёуан афынахэ; импытцпраар хэа дшэошэа инапы акэыршаны имкыкэа, х-нацэкыарак рыла икны ашышыхэа иаакэихуан; изызырфёуаз иихэо рахартэ, иику аныхэафэа иакэнаго ажэа хэаны, дмыццакзакэа, пату акэтцаны ижэуан. Итыркэкэаны акэымкэа, атцэфы нацэак абжакара аанижбуан. Рапхыатэи атцэца инаркны, атцыхэтэан ацшэмацэа рчеицыка данакэныхэоз аёынза убас акэын ишижэуаз. Ихшыфгы иажэагы ртыц афы икан. Абри ауп изахьзу ацсуатцас афыжэра. Иарпысра данынтыслак, иихэо иажэа уаф дазызырфёүртэ даныкалалак акэын ажэра азин анимаз. Иара усканггы дахыакэшэалак акэмызт, иахыатахыз акэын иахыжэуаз.

– Излазбо ала, ацсуатцас афыжэра мариазам, – схэан, саачеит, – атцэца артёышыа, уи акышыа, ажэа хэашыа, нас ишыжэтэу, шака ныжытэу – зегы шэа-иза!

– Нас, уи ёеим хёоума иухэо? – сажэа ахы ахыхаз гэатан, иаатитцааит, – ишакэхалак ажэроуп имариоу.

– Мап, ишцаёеим, аха атцара цэгёоуп.

– Ибзиазар, итцатёуп. Ибзиоу зегы ртцара цэгёоуп: афыжэрагы казароуп, аёказара еицш! Ауафы аёыжэлашыа анидыртцо илабжэоит, уёкоумыжын хэа. Уи иаанаго, уёыжэла, аха уканажырггы ауеит хёоуп. Заа игёиеа-ныртцоит. Абас рылацш шиху аёыбга дадыршыцылоит. Атцыхэтэан, данёказахалак, иёышыкыл кны данёыжэыртцо, уёкоумыжын хэа иархэазом – аёказа ус иоухэар, цхашыароуп, иаргы ихымзгишыар ауеит. Афыжэрагы ус ауп ишыкоу, дшычкёыноу инаркны иурбароуп, итцароуп ишыжэтэу. Данажэлак акэым ианиртцатэу! Уажэы сара

амыцхә умжәын, уеоумыршьын хәа усылабжьозар еипш!
Клыцсхәа изжәуа урылабжьала, аха уажәшьта уртгыи
ирахәзом! Ианрахашаз иразхәоз тынха дырмоузеит. Урт
уажәи ашьақар лалажьны афы хәашь рутаргыи иатцашьшыи
иржәуеит. Уи зызбаз Аоҫтаа иоуп – дырхыччаларц: Аоҫтаа
дрылахәмаруеит, дара гәыргьатцәа икоуп. Исхәаз рыжәтә
хырцсаагоу, игәнукылартә акыр сызхәоу? – аңышәара са-
хижьуашәа, иажәа ахыркәшамтаз дсазтәаит иаалыркьаны.
Дадү еснагь спишәоит: иихәаз аңша иагар итахым, схы-
сгәаҕы иахьынзәнеиз еиликаауеит. Уи здырижьтеи саргыи
еснагь агәеанызаара сымоуп.

– Хар сымамкәа еилыскааит, – схәеит сара, мыцхәи сәа-
ламгалазакәа.

– «Хар сымамкәа»... Уи бзиоуп, – ихәеит дадү. – Даараза
ибзианы еилыскааит ухәар акәын санылакәауаз. – Нас,
исахәишь «хар амамкәа» ишеилукааз.

Иказшьа сымдыруази, сымхьахәчахәкәа атак ныкастце-
ит.

– Аңсуа иеишәа-чара уанахатәоу...

– Иарбан еишәа-чаразаалак! – сааириашеит дадү.

– Аиеи, иарбан еишәа-чаразаалак уанахатәоу, узыдтәа-
лоу акылцсхәа ижәуазаргыи...

– Ма иудтәалоу! – еиҫах сааирееит дадү.

– Аиеи, узыдтәалоу, ма иудтәалоу акылцсхәа иржәуазар-
гыи, мамзаргыи абат ахаз жәуа еипш рңышә зааршышьыла-
ны иржәуазаргыи, уара аңсуатцас ижәла! Ус ауми ишухәаз?

– Ииашаны еилукааит! – ихәеит дадү. – Уи уара уеиҕе-
наауеит, уарцшзоит, ушаңсыҕоу еснагь иугәаланаршәоит.
Аңсуа даныцәоугыи еснагь иңхыз иалазароуп дшаңсыҕоу
– нас ауп уи афьжәшьагыи анидыруа, атәашьа-агылашьа-
гыи анидыруа...

– Акрыфашьагыи анидыруа! – иажәа снапыҕолан, даасы-
риашеит.

– О-о, уи бзианы иухәеит! – игәы иахәеит дадү. – Афы-
жәшьагыи акрыфашьагыи анудыруа, атәашьагыи агылашьа-
гыи анудыруа, избанзар, усқан уара аңсуатцас уаазоуп.

Август 2001 ш.

А П У Б Л И Ц И С Т И К А

УАТЦӨТӨИ АМШ АЗХЭЫЦРА!

Иахьа Апсны аамта хьантa итагылоуп. Ус схэеит хэа, аамта бзиа ианбатагылахьаз! Апсни апсуа жэлари рзы еснагь аамта баапсын иказ.

Омар Беигэаа Апсны даныКаз иажэа иналатцаны ихэеит абас: «Апсуа Анцэа дишаны адэы дзыкэитцаз дцишэаларц ауп».

Хажэлар ртоурых улапш нахугар, ицьюумшьарц залшом уи атцарауаф ду шака дақэшэаны ихэаз. Ус шакэугьы, иахьа аипш хгэы аартны ихагу-ихабзоу ххэартэ, хажэлари хареи хайцэажэартэ, хазлеицэажэашагы хаманы (акьыпхь, арадио, ателехэапшра) атагылазаашьа хмоузацт. Ус анакэха, уи иааира дуны хэхэапшроуп. Хэпхьакоуп хэцстазаара ахьыкоу. Уи хазхэыцып излеицгэхтэыша. Аха зны хашьтахька хажэлар знысыз рымфа ханцшылап: иацтэи хамш хазхьампшыр, хазмыргьацаз, ихэгхаз-ихэпхаз хазымхэыцыр, уатцөтэи амш азы иахцеицшу аилкаара уадафхоит, ус анакэха, еицэоу хэқэшэаргы алшоит.

Ажэытэзатэи ашэышықэсақэа инадыркны Амшын еиқэа изхибахэа иаауан асас «еиқэатцэақэа» – ампытахалафцэа. Урт хажэлар ирабашьуан, рымч мырхакэа рыпсадгьыл Апсны рнапафы иааргон, рмал еимырытцэтцэон. Зымч мхаз ишцакарцоз – ианышэон аамтала изықэшэаз арыцхара. Ус ицон ажэашықэсақэа, зны-зынлагы ашэышықэсақэа, ажэлар хэычы-хэыч еица рееибыртон, нас, рымпытахалафцэа рышьтахька аахак роуны рымчкэа кэадахар, убри аймгеимцара рхы иархэаны, бцьаршьтыхла ирфагыланы нақ иқэырцон.

Ашэарахгы хэтцыш аамтак азыкалоит хэа, ускан хажэлар «Ох гэышьа! Анцэа ихэар, уажэшьта издыруада цсеивгарак» хэа ианаатышэынтэалозгы ыкан. Аха убаскангы хажэлар рыдашьман дцэытцатэаны иус хэымгакэа реитцакэақэара дафын – уи дара иабардыруаз акэымзар. Ирыздыруа-

мызт, избанзар: акы – рыпсадгьыл аёы икан, уи иахьчон, мамзаргьы ус ргёы иаанакон; ѿба – ргёыразра рцырхаган: рхы иакёнадмыргоз азёгы икёнадыргомызт; хца – зегьы ирыцкыз амилаѿ хшыѿ еидкыланы хёынѿтқарратё хшыѿкны ирымамызт.

Абарт рыпсыгеракёа ҳағацёа рхы иархёаны, еиѿах ишыа-артцёыраз цёкёырцаны рёаархахуан. Еиѿах аибашьра, акёи-бахра, аимѿцёара!.. Мшёан, ампыѿѿахалаѿцёа зегьы еипшы-ми! Уи ѿыхёапѿцёарак амазамызт. Ажёларгьы жёларымзи, аёиарагьы рымагёышыан, аха иабаказ зхы ыкёѿцаны ипсуаз ратцкыс, убарт аибашьракёа рёы иѿахоз рхыпхьазара хара еихан; урт зыпсадгьыл зхы акёызѿѿоз ратцкыс, чархёарала наѿ зыпсадгьыл иапьыргоз рхыпхьазара еихагьы еихан. Абас мацара жёытёнатё аахыс ҳажёлар еикёкьашо азыбла-ра иалоуп. Нас рхыпхьазара иабазхауаз! Апсуа жёлар ре-ипш ижёытёзатёиу, ажёлар иахьа, миллионла ххыпхьазара ы́казар акёын. Аиеи, аиеи, миллионла! Ари рацёашьатёзам, ипсабаратёыз акакёын, аха иахьа уиѿцёкьагьы ҳахшыѿ ихазтамыгзауа, зегь рыла ххы кёнахшьауа ҳ́калеит. Атцла иалырѿыз амат иѿхаит ҳёа, ҳажёлар рѿоурыхтё трагедиа иахььаны рхыпхьазара мацхазар, уи ҳазрыпхашьара ацын-хёрас, иацы иахгёылацёаз, иахьа ҳаѿната апшёмара ҳамак-ны, убри ххыпхьазара мацра ҳаѿпнырхёауа иалагеит. Уи иа-гьыашьатёзам: агёра ганы сы́коуп урт рапхьа ҳапсадгьыл ҳамазкуазгьы убастцёкьа рхы шымѿапьыргоз. Мамзаргьы Апсны аѿтнықалақь Акёа, ажёытётёи аѿтнықалақь Псырз-ха, иара убас аѿоурых ду змоу Амзара рыхьзкёа аархыхны ампыѿѿахалаѿцёа ирѿахыз ахьзкёа анрыхьзыртёуаз апсуаа азёыр разѿаауазма! Ус ауми амҳаѿьырра ашьѿахь аурыс хёынѿтқар ичынуаа Апсны аѿыпхьызкёа ишрызныкёаз: Пиллинково, Баклановка, Михайловск, Приморск ухёа ирацёа-ны. Ускангьы ҳажёлар иразѿаауадаз! Уажёы аѿыхётёан, урт аурыс хьызкёа аархыхны, ақыртёа хьызкёа нарыхьзыртёит. Урт, иахьанзагьы рѿыѿ икёѿѿамкёа и́коуп.

Ус икан ҳажёлар рѿоурых, рыпѿѿазаара инеизакны Ус и́коуп иахьанзагьы. Аха ҳажёлар рыпѿѿазаара рапхьа́коуп иахьы́коу, рышьѿахь́ка инрыжьыз ишашьахауагьы.

Изеицшрахозеи уи рацхьакатэи рыцстазаара? Ирымаре-хэатэуи? Изцэхьхчатэуи? Харзаатгылап абарт азтцаа-рақәа. Цабыргуп, уатцэтэи хамш зеицшрахо иахьа интқаа-ны азэгьы издыруам. Итышэынтэалахьоу ахэынтқаррафэи унацшны иубои енак хынтэ зееитазкуа хаамта уалцшны иубои еицшхом. Уи ус ауп, аха хажэлар знысыз ртоурых-мѡа уанцшыланы, урт рыгхацха ухафэи иааганы анализ аназуулак, рацхьака рымѡа зеицшрахо инықэырцшны иумбарц залшом. Абри ауп уажэ хықэкыс исымоугьы. Сы-малагьы сакэым, ари згэы итцхо рацѡаѡуп. Хэара атахума, еиуеицшым агѡаанагарақәагьы калар алшоит: шыоукы оп-тимисттѡла, уи злашыақэдыргѡгѡгьы калоит; шыоукгьы – агѡахара, аперспективадара апыжѡара натаны, ирхѡо ргѡаанагара цатцгьыс иартогьы рнацѡақѡа харкѡало ине-иқэырцхьазашт. Сара истахым субиективла иаахтѡаны прогнозк акатцара. Уи еицш агѡагьра аазырцшуагьы сид-гылафым. Ус шакѡугьы, изызхьыцтѡу зтцаароуп. Даеакала иаххѡозар, иахуалуп азхьыцра. Уи хазхьыццыцхьаза зны хашьтахька ххьацшроуп, нас ауп хацхьака хнацшны хаз-ну амѡеи уи апынгылақѡеи ханрызхьыцша. Избанзар, ау-афэи уатцэтэи ишыаѡа иахылѡеиараны иѡоу иахьа аилкаара ицѡыуадаѡуп, арахь уцшыхыр ишытахька икказа ибарто-уп дызнысыз амѡа – уи аиашареи, уи атагѡтасреи, уи амѡахкьареи. Уи зеилкаара мариоу логиѡоуп. Ус шакѡугьы иахьеи-уатцэи еснагь излеимадоу ала, урт еснагь еицшны халацш рхьызароуп.

Абасала, уатцэтэи амш ахь акы схѡаанза, ацхьаѡ дры-зхьасырцшыр стахуп хажэлар ррыццхарақѡа зыхкьауа рахь-тѡ хадара злоу х-казшырбак.

Актэи аказшырба: Ацсуа казшыа.

Амилатқѡа зегьы казшыак-казшыак рымоуп, уи ауп урт хаз-хаз милатны иказтцогьы. Ацсуаа иаарту милатуп: ацсуа игѡы итѡу ауп иуеицхѡауа, иихѡаз хѡоуп. Ажѡа иуитаз, иара ишимыхѡауа идьруазаргьы, мап ацѡикзом, инеигзоит. Уи рыцартѡ казшыѡуп. Жѡытѡнатѡ аахыс хажэлар уи ары-цартѡ казшыа шрылаз аазырцшуа афактқѡа рацѡоуп аѡо-

урых аёы, иара убас ажәлар рхәамтақәа рёғы. Урт зегы реикёыпхьазара саламлакәа истахуп ҫ-ҫырцшык аазгарц. Акы – Миха Лакрба ажәлар рхәамта иалхны ииҫыз иажәаб-жә «Асас» аёы иаарцшу ацсуа ҕазшыа. Уи еитасхөм, еицыр-дыруа акоуп. Уи аҫыза арыцартө ҕазшыа злам ажәлар иапы-ртҫомызт ус еипш иҕоу ахәамта.

Егы аҫырцшы – атоурых акнытө. XVIII ашәышықәса антәамтазы Тьркәтәыла ачархәара уны Апсны ах Қы-лышыбеи Чачба дисасуеит атырқәа пашьяк. Атырқәа султан Апсны ах иахь ацхаражәхәаҫ дааишьтуеит ачархәара изы-зуз аҫашья дырбаандаҫны шытахьла диитарц. Аха Қы-лышыбеи Ачачба иаахтәаны мап икуеит, ари ауаҫ сара дсысасит, сыжәлар ртҫас сзеилагом хәа. Асултан дгәааны Апсны ах диқәмақарит, ачархәара сзызуз дырбаандаҫны данумырхынхәы, суабашьеит хәа. Ускангы Қыалышыбеи дхәамтцит.

Атырқәа султан ир адтца ритеит Апсны ах иабашьырц. Қыалышыбеигы ар еидикылан, 25 нызқьҫык ахәааёы иргы-леит, аға ир рёагылара иазхианы. Атырқәа ир Цут изхытцын, ацшыхәцәа аарышьтит иҕоу еилыркаарц. Ғәағәала ашьа-катәара ирзыцшыз анеилыркаа, атырқәа ир нахынхәны шытахьла ицеит. Аха иалшон икаларгы ашьакатәара. Уи ибон Қыалышыбеигы, аха исасыз ауаҫы ачархәара изи-зымуит. Хымҫада, уи ҕазшыа бзиоуп, иахья халаехөит, изахауагы иргәацхоит уи арыцартө ҕазшыа. Аха ацстаза-араёы, уи ахьз-апша зцу аказшыа бзиа, арыцартө ҕазшыа, хара ихәхөозу, иахцырхагазу? Ари хәатгыланы хьызхәыц-ша зтҫаароуп.

Ақыртқәа ирымоуп ажәацҕак: «Афыртын баапс анасуа, акалам еипш, утарлароуп. Ацъ еипш угылар, ухжәоит». Хажәлар рымч анхозгы, ианымхозгы еснагъ ацъ аипш игылан. Акалам аипш итыруаз рхы еиқәдырхон, ацъ аипш игылаз хжәаны икахауан. Ус шаҕантө хәхжәаны хқахәхьоу-зеи!

Ақыртүа жәлар рхы еиқәдырхарц азы Қьрттәыла Уры-стәыла иадыртцеит. Уи ашьтахь, аурыс хәынтқар Кавказ инапаёы ианааига, Қьрттәыла ахәынтқарра ирымазгы

рымихит, рыцсадгьыл ахьзгьы ахырхын «Тифлисскаиа губерния», «Кутаисскаиа губерния» хәа икартцеит, аурыс хәынтқар ихатарнак дааганы Қарт ддыртәеит, Қәтешьгьы аурыс чынуаф дахагылан. Ус рзыруит Кавказтәи ажәларқәа зегьы. Аурыс хәынтқар иҕагылараҕы ақыртқәа рымч шым-хоз анырба, рылақәа хәаны идәықәымлакәа, реааныркылан, акалам аипш, итарымыруа иалагеит, рыжәлар еиқәдырхарц, анафс еимгеимцарак аабозар хәа игәыҕны. Уи харацшроуп.

Убри афыза ахтыстәкьа мөапысуан усқан Апсынҕы. 1810 шықәсазы Апсны хазы Урыстәыла иалалоит. Ишааиуаз аракаҕы ахра ахырхит, Апсны ахата ахьзгьы рыцсахын «Сухумский округ» хәа ахьзыртәит. Убарт азақәандарақәа ирыхъаны, ишдыру еипш, 1866 шықәсазы апсуа жәлар Лыхны аштаҕы еизеит. Уи аизарахь днарпхьейт Ақәатәи аокруг иахагылаз аполковник Кониар. Дымнеиргьы ауан, аха днеит. Апсуа жәлар рыхьзала ажәа ихәоит Ешыратәи анхафы, еицырдыруаз ацәажәаф ду Шамы Осман. Уи ф-саатк дцәажәон, хөык атырцьманцәа еитаргон иажәахә. Кониаргьы илымха кыдтцаны, ажәа зхәоз дизызырфәуан. Анафс иалшон ажәлар иқәдыргылоз азтцарақәа пытчытқәак рызбаргьы, аха арака иқалеит апровокациа ду. Аиҕагафцәа руазы (дагыруан, излархәоз ала) аполковник атак ажәа иихәоз ииашамкәа еитеигеит, ажәа баапс ихәазшәа ихәеит. Ауаа кәышқәа итыртцауазар акәхарын, усқан еилкаахон уи шпровокациаз, аха урт азара рымтакәа, зхы ацша таз Қәачал-ипақ изымчхазт, икьарахә тцааны атықьхәа дхысуеит, дагышьюеит аполковник Кониар. Абасала, убыскан ихацыркын хажәлар ртрагедиатә лахьынтца: усқан Қәачал-ипа Кониар иакәын иибоз, уи ибазомызт аполковник ишьтахь аурыс хәынтқар дышгылаз, иишьуазгьы Кониар иакәыз цыишьон, уигьы дишьит, аха хажәларгьы ишьит, Апсынҕы қяаптажәитәит.

Хаҕацәа иртахын Апсны тадырцәырц, аха уи имариаз усмызт. Атдыхәтәан, алашә ииҕаху ф-блакы хәа, уи ачархәараҕы Қәачал-ипа дрыцхрааит – икаитцеит рапхьатәи ашьаҕа. Анафс хажәлар рыөнүтцка изыкамлеит уи аус

еиқәызгәашаз ахшыџғы, амчрагы. Ажәлар зхыңшыз тауади-аамстеи ракәзар, рыцсадгыли рыжәлари рлахынҗа ахчара атқыс, рхы аинтерес иашыталеит. Абасала, зхы апша таз Қәачал-ипагы, нас тауади-аамстеигы неицхыраан, рыжәларгы рыцсадгылгы чархәара рзыруит. Рапхәтәи ашыаға катқан иаалырканы, аха нас егырт жәаба-жәаға шықәса рыла цқба ихәыңны, ишәаны-изаны, рыжәлар чархәара рзыруит. Ари азәгы ианажытәым.

Амхаңырқәа рхылтшытра Сабри Беигәа Апсны дааны даныказ зны ус ихәеит: «Абзамыкә атцеиң итаиңбуа ахахә уаа шәџык акәышқәа ирызтыгом». Ари ажәапқа кәыш лассы-лассы иансгәаламшәо ыкам. Сгәы ианагоит хара зегы иахгәалахаршәалозаргы акы иахпырхагамызт хәа. Хашытахыка хәпшыны хәжәлар знысыз ртоурыхмәа хананпшылалак, ахара амхәыцра иахканы абарт рәызцәа агхақәа еиха еиханы иаабоит. Урт гха ссамызт, атрагедиахь хкылызгоз, рееишыагы змамыз гхақәан.

Аџбатәи аказшыарба: аитдәшыцра.

Ашыыцра ауаџы ипсыгерақәа иреиуоуп. Иара ашыыцрагы џбаны икоуп: ашыыцра – аитдәкәкәара, нас ашыыцра – аицлабра. «Ауаџы кәыш дагбууандаз, дагбуағандаз» рхәоит. Акәыш ишыа иалоу ашыыцра аицлабрахь ахы ирхоит, дкылатәаны шыапғаршә акатцара ихы иатәеишыом. Ахәымга иоуп ишәартоу. Уигы ауаа шиуаз диит, аха нас, икәшамыкәша икоу анырра икартцаз ала, хәымгарак ахыкаитцара дазхәыцуеит. Уи дшәартоуп.

Ауаа рылоуп ажәларгы злашыақәгылоу. Ус анакәха, ауаа рыпсыгерақәа ажәларгы кәзшыас ирымоуп, зызбахә хәмоу ашыыцра налатцаны. Аха зегы еиңшыны ирныңшуам: ахәынҗарратә хшыџ ахыкоу уи аказшыа бааңс рныңшратә атрагедиахь рыжәлар кылыргазом, ахәынҗарратә хшыџ ахыкам ауп уи аказшыа бааңс апыжәара ахяго. Избанзар, ахәынҗарратә хшыџ ахыкоу ажәлар рымчра зегы ахәынҗарра ахчара иазыркуеит, уи акәхоит хадара змоу. Ускан ажәлар раҗкыс зхы еигызшыауа аеҗоист, ачархәаџ амчра иоузом. Ажәла-

ри апсадгылы раткыс зхы еиғазшыаз амчра аниоу ауп амилаҭ рзы иантырбгагоу. Уи ус шакәу хажәлар ибзиаза-ны ирдыргәышьоит.

Аиашаз, иңоушьартә иҫоуп хажәлар! Иаарту, адунеи азна иҫиоу, гызмалра злам хажәлар ршыа-рда иалоу уи аҫазшыа бзиа инаваргыланы рыфнутҭка аитҭашыыцрагыг гәгәаны ирымоуп. Ари цоумшьарц залшом. Зеггы-зегг реиха рыцхараны иҫалаз, уи аҫазшыа баапс хажәлар да-араза ааха гәгәа рнатахьеит. Хазхаану аҭоурых акәым, ажәйтәзатәи аҭоурых инаркны уи «ахәбатәи аколонна» акәны хажәлар ирзыҫоуп. «Ахәбатәи аколонна» аҫара ишәартоу иаарту фронтгы ыҫам, иагзыҫалом. Аитҭашыы-цра атәы шахатра аеит хепосгы – Нарт Сасрыҫәа итраге-диа. Иашыцәа дахьрейгыз итҭашыыцны итархара иашыҭа-леит. Уи легендоуп, ҭабыргуп, аха азәы ихы итхәааны иапитҭаз ҫымтам, ажәлар рхатә роуп уи ахәамҭа ду аҫы-зҭаз – рхы-ргәы иалхны, рыцстазаара абзиагы шыбзиаз, аҫазшыа баапс ирылазгы мзакәа иаадырцшит.

Уи, ажәйтәан, хызрацара ианцоз, ахатцара анатахыз, ахатцара инаваргыланы ачархәара шыҫазгы рхәеит, аха, иахьа? Иахьа матцурала аитҭашыыцра, ахьибажәәара, амали акариереи рзы аибатира, ацәгьахәара – цхьаҫа хаз-мышьтуа ракәны иҫалеит. «Аидгылара хамам» хәа иаш-шуаз аҫычҫы итәы акәым зызбахә сымоу, убарт ацәых-цәыфарақәа рҫы тәыми ҫнатәи еихтнызҭауа роуп. Урт, идырны иҫартҭа, ирзымдырны акәу, афакт фактуп – рыц-садгылы рыжәлари ачархәара рзыруеит дара рхы иазеиҫу амацаразы. Ус – азәы, ус – ҫыцәа, ус – хҫык. Нас атцыхәтәан хазкылсуеит апоет ажәа ҫазала иихәаз: «Аҫсуаа хәугозар – хара хтәы хазуп, хара ххазы аткыс, азәы изы хразуп». Арт ацәахәақәа зҫымтоу хшыҭҭакыс иритаз амилаҭ ҫазшыа агәаартроуп, аҫиароуп, аха хрызхәыцпи еггы аганахь ала: «Ххазы аткыс, азәы изы хразуп!»

Ииашоуп, аамҭа баапсын, XIX ашәышықәсазы Адсны аҫсуаа рыла атарцәра азҭаара збан, аха хәҫсуазар ара хәҫ-сып зырымхәзеи ажәлар рҫызацәа тауади-аамстеи? Аха-цәа роуми зыҫсадгыл зхы ақәызҭо?!

Ускан ажэлар лашыцакын ххэап! Ахара зду адукатгьы димами, ихэхьчап уртгьы. Аха ааскьа, бериешьчина қыыцматдас иангэарагьежьюаз?! Ускан апсуаа индыртцэоз реихарафьык дара-дарала чархэара рзеибауан – рыуаажэлар ратцкыс абласаркьа изы иразын, рхазы атцкыс Апсны зымпытцазхалоз рзы иразын. Уи ауп иаанаго. Зегьы ус иаукахыз, ачархэара ахатыпан зыцсы згэагьуазгьы ыкан. Еилкаауп: аракагьы хажэлар убри афыза агэакра итаргыланы ирымман, зыцсы тцаз ауаа ачархэара руртэ еипш. Ускан ахацэа мчы рымазамызт. Ахацэатцэка рзы ускан трагедиян иказ – урт тахон, иагьтахеит, харада ахара рыдцаны, хэымгарыла, чархэарала. Уи афызатцэка агыгшэыгра хажэлар ирхырымгацызт.

Издыруада абри афыза зыцсадгьыл афы агэакра зхызгаз ажэлар рхы-ргэы итахэыцзар, рхазы атцкыс даеашьюуки рзы аразра иахькылнагаз гэартазар? Мап, акгьы ранамхэазеит уи ирхыргаз атрагедия. Хэара атахума, зегьы сыриқэатцэар стахым, ажэлар рцеицэа иашақэатцэка жэйтэгьы-фатэгьы икан, аха Апсни апсуа жэлари урт ракемызт рлахьынтца зызбоз. Ажэлари Апсадгьыли рлахьынтца зызбоз даеашьюукын: еитах зхазы атцкыс даеашьюук рзы иразыз ракеын. Урт иреиуоуп: Акэа астудентцэа ирықалакьны иказтцаз; хадгьылқэа ирыгэтасны изтиуаз; Апсны агэашэқэа кьакьаза иаартны, аханқэа ргыланы, абласаркьа дызхьымзас ахэйтэхэа ауаа ааганы инзырхаз; ус зхала иауазгьы ашэкеы итазыуаз...

Ас еикэупхьазаша рацэоуп. Урт иуаа қыақэаны, рхы атцкыс шьюук еигьаршьатцэкеоны акэмызт, мап, урт икартцоз рдыруан: ихэаахэтцэан, рыжэлари рыцсадгьыли ринтерес атцкыс, рхатэ мал азырхара, атыц цха, акэардэ тата, «Волга» еикэатцэа, цсыцла ирчу ахьз-апша – абартқэа ракеын хықэки хадас ирымаз. Урт рыгэтакы анагзарафы иаарцырхагахоз, мамзаргьы рыцшэмацэа рнацэа назқэыркуаз азэы иеигзомызт.

Ажэакала, акариеристцэа, амал азгэыхэцэа, цсыцла ирчу ахьз-апша чмазараны измоу рацэоуп хажэлар реы жэйтэгьы-фатэгьы. Цыхэапцэарак змазам ампытцахалаф-

цәа, Ацсны ртәыртәырц нап анадыркуа, убарт рыла акәын рыгәтакы шынарыгзоз. Ус иқан, ус икагәышьоуп иахьанзаггы.

Ахпатәи аказшьарба: ахәынтқарратә, мамзарггы амилаттә хшыф.

Хыхь иаасымфатәшәа азбахә схәеит ашьыцра иафаргыланы, аха уажәы сазаатгыларц стахуп. Амилат хшыф – уи милат қазшьам, политикатә тагылазаашьоуп изхьыцшу.

Ахәынтқарратә милат хшыф ауп ажәлар еидызкыло, ажәлар амфа икәызто, уатцәы гхак картцараны иказар, ахәынтқарратә хшыф заа иабароуп, «ауардын хышәтанза» иааннакылароуп. Ахәынтқарратә хшыф, ажәлар рзы икәалзуп, ибаагәароуп, ицызоуп. Уи аныкамла – арт еикәысыпхьазазггы зыкалом.

Ишдыру еипш, VIII ашәышықәсазы Ацсны ахатә хәынтқарра апцан, атоурых ағгы ибзианы еицырдыруеит уи «Абхазское царство» хәа изышьтаз. Уи Ацсны амацара акәмызт иатцанакуаз, Гыртәыла, Шәантәыла, Амраташәаратәи Қыртәыла зеггы атцанакуан. Ахтынраггы усқан ахәынтқарра иахьазеипшыз Қәтешька ииаргеит. Ус еипш зылшаз ажәлар, хәарада, амчра змаз жәларын. 200 шықәса иказ уи ахәынтқарра убаскак ахцша гәгәахеит, атыхәтәан ахәынтқарра адинастиа апсуаа рахәшьаца ила ақыртқәа рахь ианиастггы, даеа 200 шықәсаггы «Апсуа хәынтқарра» хәа акәын ишашьтаз. Нас, иаразнак акәымкәа, хәычы-хәычла ирыпсахуа иалагеит: «Апсуа хәынтқарра», «Апсуа-қыртуатә хәынтқарра», атыхәтәан – «Ақыртуа хәынтқарра».

Ахәынтқар цхәыс Тамараггы «Апсуа-қыртуатә хәынтқар цхәыс» хәа акәын титулс илымаз. Ус иқан, аха иахьа ххыпхьазараггы хамчраггы атцан ианлеи, уи хәтәарымшьауа, иахцәырацәаршьауа иалагеит акәымзар. Аха атоурых тоурыхуп, фымштәи атоурых утцәахып, фышықәсаггы утцәахып, аха 200 шықәса цәахышьас иамоузеи!

Уи атоурыхфәцәа рыламыс иабап, сара исхәарц истаху, убри ахәынтқарра анхацәца, ахәынтқарратә хшыфггы шахцәызыз ауп.

XVIII ашәышықәса антцәамтазы Ацсны ахра Қыалышьбеи Чачба данахагылаз ажәытәзатәи атрадициақәа шыақәыргылан, ахәынтқарратә хшыџ Ацсны ицәгьамкәа аус ауа иалагеит. Уи ибзоураноуп Ацсны Урыстәыла ишадлазгы. Ари азтәара аурыс хәынтқар иҟацхьа ианықәиргылоз, Қырттәыла Урыстәыла ишадлахьазгы, Қарт дцаны дырмазтәазеит, иҟеихаб шасыс дызмаз атырқәа султангы димазтәаит. Ихала избеит ари азтәара. Цабыргуп, уи игәтакы ихгы ақәитҟеит, аҟнутқатәи адәахьтәи ареакциатә мчқәа ирыхьаны анарха дукгы амоуит, аха усқан, ахәынтқарратә кәышра аарцшны, Ацсны алахьынтә избоит.

Шәышықәса инеиханы иатаххеит уи атрадициа айтәшыақәыргыларә. Атдыхәтәан, Ацсны Асовет мчра анышыақәгыла, жәлар рҟеицәа Нестор Лакобеи Ефрем Ешбеи ирылшеит еитәх Ацсны ахатәы хәынтқарра хәычы ашыақәыргыларә, ахәынтқарратә кәышра аарцшны, ажәлар рлахьынтәгы азбара. Ари Ацсни ацсуареи ахькылнагоз збаз ареакциатә мчқәа рҟеибыртан, Ацсны ахақәитра хәычы иаиуз иаҟагылеит. Убарт ареакциатә мчрақәа дырҟагыланы, 1924 шықәсазы Серго Орцьоникизе Қырттәылатәи Акомпартия V аизара ду аҟы ихәон: «Мингрельцы требуют от нас: «Дайте нам послушное абхазское правительство». Усқан уи ирыхәтаз реихәеит, аха уи цәажәаран, арахь дара рыгәтакы нарыгзеит. 10 шықәса затәык роуп ахәынтқарратә хшыџ Ацсны аус ауртә ианрадразәз, нас хажәлар рыбғашшара еитапыртәахт. Абар иахьауажәранза хажәлар еитәх аетымреи ахьыпшреи ләхьынтәс ирыманы иҟоуп. Иахьа Қырттәыла иформалтәым аорганизациақәа рҟызацәа Сталин ирепрессиақәа рызбахә зхәалак рыц хьыржәоит, «Шәара шәымацара шәоума, хара хауп индыртәаз» хәа. Уи хырқьиагоуп – иззымдыруа аларжьарц ауп.

Урт икартцәо азиндареи ақәыгәғәареи убраанза хнаргеит, иахьарнахыс Ацсны ахы иақәитуп, ишышәтаху иныкәыжәга хәа хәрхәаргы бзиоуп, аха ишцаныкәааго хәа хцаны хратцәауеит. Аа, абас ауп иахьа хшыҟоу! Зегьытәкьа рақәымзаргы, ус ихәыцуа рацәаоуп. Уи иаанаго, амилаҟ еидызкыло ахәынтқарратә хшыџ хәмам ауп, убри ауп хры-

цхарақәа зегъы зыхкьо: амхацъырра зыхкьазгъы убри ауп; амхацъырра ашьтахь Апсны зегъ реиха ацсуаа ахьынхоз Гал икӕынхоз ассимилиация рыхьит, изит рбызшӕа, рапсуара – амилац хшыфдароуп уигъы зыхкьаз, иахьа ацсуа бицара аурысхара иафуп, аха хара убригъы хамбошӕа кӕхцойт – уигъы зыхкьо убри амилацхшыфдароуп.

Ххӕынцӕрра дуззафӕи амилац зтцаара шызбам иахтны ирхӕойт иахьа. Абыржӕи еипш амилац хшыф хтахны хкамлац, аха хееиужьны, икало аабӕп хӕа хӕцшуп иахьагъы.

Еилкаауп хзыцшугъы: Апсны алахьынцӕа Қарт ауп иахьырызбауа, хӕцшуп уантӕ акыр рхӕозар хӕа. Ус акӕын ишыкӕз Сталин исистема, ус ауп иахьагъы макъаназы ишыкоу, аха уи анарха змам, иахьа зегъы зкӕызбауа политикоуп. «Апснытӕи автономтӕ республика» ахьзытӕны, арахь Апсны районк иамоу азин амазамкӕоуп ишыкоу. Иарбан зтцааразаалак, акадр рызтцаара рацхьа инаргыланы, Қарт ауп иахьырызбауа. Ари афыза «автономия» змоу ажӕлар ироурц залшома амилацтӕ хшыф?! Знапафӕи хӕкоу ибзиаза-ны ирдыруейт автономия иашатцӕкьа хӕур, Апсны икӕын-хо азӕгъы игӕи шынхмырхо, аха уи акӕым дара зыцӕшӕо, дара зыцӕшӕатцӕкьо Апсны имџапырго рколониатӕ политика амчра рыцӕцар хӕоуп. Абарткӕа ирыхкьаны хӕжӕлар и хинтеллигенцией еикӕйтхоуп, аинтеллигенция рхӕа зеидымгыло, акы рхӕарц ртахызаргъы ирзымхӕо икатцаны ирымоуп. Уи шыкӕзыргӕгӕауа фырцшык аазгар стахуп.

Апартия ХХ аизара ду ашьтахь, амилац зтцаарафӕи айла-гарақәа икӕз рырееира нап анадыркы, амхацъырра инаркны хӕжӕлар ргӕӕкрақәа ирхааныз, иагърыццейџызшоз Дырмит Гӕлиа Акоммунист партия Ацентр Комитет актӕи амазаныкӕгаџ Н. Хрущӕов ашӕкӕи изиџит, икалозар, сыц-сы ахьынзатоу ацсыуак апартия аобласттӕ комитет актӕи амазаныкӕгаџыс дкатца хӕа. Н. Хрущӕов хӕтыркӕцарала дахатгылейт Дырмит ду ахӕара икайтцаз. Абасала, апартия Апснытӕи аобласттӕ комитет ацсуа дахагылейт. Уи дшааиз еипштцӕкьа, хыцмыцкӕак зееидызкылахьаз апартиатӕи асоветтӕи напхгаџцӕа еилырхаауа даарылалейт. Ускан дӕџа милацк иаиуоу Апсны дахагылазар уи афыза илшараны

дыкамызт: хаґа изыґамтцоз уи «хаґа хтәы» инапала иґартцо иалагеит. Аґсны иахадыргылоз дырдыруан, дагырып-шааит Аґсны антытц. Ари хажәлар даара ргәы днархыт. Иґалазеи хаґа хтәы изгыы иамуа, ихәхъзеи рхәеит. Игәы инархыт Дырмит Гәлиагы. Уи еиґах ашәкәы ифүеит Н. Хрушьчов ихъзала. Аґснытәи апартиатә организация аґсуа дахагылазар стахуп хәа ахәара аныґаґста, иаґсоу дґалозар хәа акәын, – ифүан Дырмит Гәлиа, – аха уажә иґоу илымше-ит аґсуа интеллигенция реидкылара, аконсолидация рзура.

Ас еипш иаартны аиаша ахәара згәагыз Аґсны жәлар рпоет лаапшымфә имто дкыдырцалеит. «Хаґа хкоммуни-стцәоуп, милатла уаф деилаххуам, арахъ шыоукы амилаґ консолидация иашыґоуп» хәа Қыртгәылатәи акомпартия Ацентр Комитет апленимк аґы дыґәгыланы Дырмит ду иахъ аеґныхәа ґаитцон усґантәи «Аґсны ах». Изеихәауаз-гыы уи акәын ирґахыз, уажәшыґа дамырхуа иґазма. Уи ала иґедирбон: «Ижәбома шаґа гәыкала сшышәзыґоу!»

Ари аус убасґак иргыґкын, ашәкәы автор апартия дал-цазааит хәа азтцаара ыґәзыргылазгыы ґалеит усґантәи Аґс-ны аихабыра рахытә азәы, шыґа. Ажәакала, аслан иеишу-ан апинаґәа! Абартґәа рышыґахъ Дырмит Гәлиа ахәамґа ґаитцеит Аґсны далтцны Урыстәылаґа дышцо ала. Убри иа-цәшәаны нас реааныркылеит. Ус шаґәызгыы, дара рыгәґаґы нарыґзеит: Дырмит ду иигәаґыз афызә уафы изымгәаґуа иґартцеит, актәигыы аґәардә ааитцаирґәгәеит.

Араґа фактк ауп иаазгаз, аха уи типра зуа фактуп. 60 шыґәса рыла хажәлар рыґстазаара абас апровокация азуроуп изфү. Уртґәа зегыы хажәлар иабардыруаз, дара рыхъзала аматцүра ґәазґәа ирхагылоу акыр рымчу цышә, рыбаґәа тырхаха ирзыпшуан. Дара аґсуа матцүрауаа рхаґа ф-гәыпґкны ишон: итцоуроуи итцоурами рыла. Акариери-стцәа, абжәхәахәтцәа уи акәын ирґахызгыы, аха ауаа цґаґәа раґәзар – иґаз рбаґәышыон, аха рхапыґ еихарґгәә ирыґхалар акәын: акы рхәар – зґахысран, акгыы алтцуамы-зт, арахъ ртыпґыы рцәызгәышыон, табуп хәагыы разхәодаз. «Рыґґа, Аґсуара ихы аґәитцеитгыы» зхәодаз? Убри афызә иґаргылан ирыман хажәлар ртцеицәа хыґмыґґәа.

Ари атагылазаашъа ихафсхъоу акы еипш халацэажэ-
ит, аха мап, уи аахыс акыр аитакра дукэа шыкалахъоу-
ггы, иахъаггы уи аполитикоуп икоу. Цабыргуп, хапхъака
агэыгракэа ыкоуп, аха уи ахала икалазом, уи азы икэпа-
латэуп хшыфла, аитакра азакэан ала.

Хажэлар ртрагедиакэа зхылфеиаауаз х-казшьарбак сы-
рзаатгылеит. Ачымазара фкы еипш урт иахъаггы хажэлар
ирылаены икоуп. Ачымазара злаеыз даеа чмазараггы
ахылфеиаауеит. Харзаатгылап уртггы.

Амилат хдырра.

Амилат хдырра кэзцо амилат хшыф ауп. Хыхъ зызбахэ
сымаз амилат хшыф анахцэыз – иахцэызит амилат хдыр-
раггы. Иахъанза ибзианы еикэханы икоу амилат цэанырро-
уп. Амилат хдыррей амилат цэаныррей! Арт еиехарцшыр,
ицэоушьартэ ауп ишыкоу: амилат хдырра зынза изцэызхъоу
(ацсшэа ззымдырзауа, зхэычкэаггы идызмыртцаз рапхъа
инаргыланы) уацсыуазам хэа иоухэар, апырхэа дыткэоит,
уимоу, иааимоукзарггы, дуеисуеит. Амилат хдырра ши-
мамггы, имилат цэанырра убаскак игэгэоуп. Убри акэзар
калап хапсуара еикэырханы иаазгозггы.

Мап, ирмариациэаны сазнеиуашэа збоит ари азтцаара.
Амилат хдыррей амилат цэаныррей рхэаакэа ус иаарлас-
ны еилургартэ икамзар калап. Уи афыза агэаанагара уоу-
еит асовет аамтазтэи еицырдыруа хажэлар ринтеллиген-
ция азэазэала уаарызхэыцыр. Урт, рапхъатэикэа, цааим-
барцэак реипш хазхэапшуаз, рыхъз ахэаратцэкэа сацэып-
хашэоит – убаскак хапсуа культура арфеиарафэи ирылшаз
шьарда ирацэоуп, аха арахъ уцшыр, рыхшара рхатэи
бызшэа дыдмыртцазеит. Ари шцеилкаатэу? Ихазхэарыма
хара урт, хкультура ашьатаркцэа, амилат хдырра рыма-
мызт хэа? Мамзарггы ихазхэарыма урт рмилат хдырра
харадын хэаггы? Арт афэзтцаарак фыгэгэала азэггы атак
изыкатом.

Ари азтцаара ханалацэажэо апсихологиатэ моментггы
хазхэыцроуп. Уи амзыз хадакэа иреиуазарггы калап. Афар
еснаг амал дазгэышыуеит, рхэоит. Итцарадаз хажэлар есна-

гь атцарадырра иазгәышыуан, зхатәы бызшәада ззымдыруа
ҕахас рхы рыпхьазон...

Шықәсқәак уажәапхьа Акәа ҳаикәшәеит анкьа Хәап аш-
кол исыцтаз пхәыски сареи. Ҳаикәымшәеижтеи краатцуан,
апсшәа еибаххәеит ҳаилатцәаны, нас лтаацәара сазтцааит.
Ғыцъа ардарцәа сымоуп лхәеит. Лара Хәаптәиуп, лхатца
Лыхнытәиуп. Гәдоута ақалақь ағы инхоит. Ишыздыруазгьы,
бхәыцқәа ашкол иабатоу, апсшәазы ишцакоу хәа слазтца-
аит. Аурыс школ итоуп, апсшәа еилыркауеит (?) лхәеит.
Сгәы иамышәаз лцәымтцәахкәа, лхәыцқәа раазарағы уағы
иланеимыжъуа агха ду шықалтцаз, иашьак иеипш, иаартны
ианласхәа, ус азәгы илеимхәацзар акәхарын, зны исхәаз
даршанхеит, нас лылагьырз лҕеибахәа атцәуара далаге-
ит. «Ашкол хантаз аурыс бызшәазы хмацъанан, иудыру-
еит, уахагьы сзацымтцеит, – лхәеит лара. – Сара исыхьыз
схәыцқәа ирмышьырц акәын иқастцоз зықастцоз, арахь
рыжәлар рбызшәа рғысхуазаап, аха уи сазымхәыцзеит».

Дазымхәыцзеит, длашәхеит, ҳаи абаа, ибыхъеи хәа
лазхәозгьы тынхагьы дылмоузеит. Уажә илыхьыз анеилыл-
каа, лгәы кылнатцәеит, ихьаалгеит, аха иабакоу, уажәшьта
рееишыа амазам.

Ари амзызгьы ыкоуп. Итцегьы ххы-хгәы хтахәыцыр, итце-
гьы амзызқәа ҳацшаар калоит, аха иалшоит убасқангьы ха-
дара змоу ағынза хзымназар. Ус шакәугьы ари азтцаара так-
да инымхароуп, иагьыпшаатәуп уи атак жәйтәнәтә аахыс
хажәлар ахара апшра ахьрыгу рказшьағы. Ҳағацәа ихақәы-
ртцаз шәиипхьызк еипш, уи чмазара ғкны ихалаеын, ҳабла
аш хнатцеит, ҳацшны уатцәтәи амш ҳазгәамтауа ағынза
харлашәит. Мап анакәха, ишцеилкаатәу? Ухшара убызшәа
дуртцарц, ағыны утаацәеи уареи апсышәала шәеицәажарц
азы иатахума ахәынтқарратә хшығ ду?! Мап! Еитах – мап!
Шәкәы ианым иазхарымтцаз абызшәала амилацқәа рбыз-
шәа дырзуам, рхәыцқәа иддыртцоит, убри абызшәала асси-
милиациягьы хзыруеит – убритцәкьа ххы ицнаком егьырт-
гьы-егьыртгьы ракәым!

Ус шакәугьы, ихәыцугьы идугьы, атцара змоугьы из-
мамгьы – зегьы-зегьы, аурыс иеипш, ақыртүа иеипш, аер-

ман иеипш, амилат хдырра ҳамазароуп иахъа. Уи акара ҳапсуара еиқэзырхауа, иагъызыхъчауа иахъагъы уатдэгъы даеа мчык ыказам, иагъзыкалом. Мап анакэхагъы, уи акара ҳапсуаразы ишэарту даеа мчык ыказам, иагъзыкалом. Амилат хдырра аныкалоуп ҳмилат азэк иеипш ианейдгыло, рацсуарагъы рыба ачыц еипш ианырыхъчогы, амилат хдырра аныкалалак, агэра ганы сыкоуп «Ацсуара нахъхы игылоу ирыхъчааит» зхэауа шыкамло. Урт иахъа икоуп, иагъмачзам, ирацэоуп – урт Ацсуара иныкэнаго роуп.

Абасала, хыхъ-хыхъла акэзаргъы, сырзаатгылеит ҳажэлар змыргъацо, ҳ-Ацсуара аизҳазыгъара иапырхагоу акык-фбак.

АЦСУА БЫЗШӘА АИҚӘЫРХАРА

Ацсуа бызшәа ижәйтәзатәиу абызшәақәа ишрейуоугъы, ишдыру еипш, анарха змам бызшәоуп, нақ иқәгатәуп хәа азырызбахъан, мазала уи хәынтқарратә программангъы иштырхъан. Аха уи ус иаармарианы, чархәарала иузбоз усмызт: ҳажэлар уи аус хәымга иадымгылеит, ажэлар рбызшәала ишцәажәац ицәажәон. Хыхъ ишысхәаз еипш, хдырра дук шрымамызгъы, зкышықәсала иааргоз рмилац цәанырра гәгәан, дара рзы уи кәалзын.

Уажәы ацсуа бызшәазы даеа хәынтқарратә Программак рыдыркылеит. Уи иахәоит ацсуа бызшәа ижәйтәзатәиу, даразагъы ибеиоу бызшәоуп, Ареспублика Ацсны хәынтқарратә бызшәас ишьоуп, итцатәуп, итцаатәуп, ирфеиатәуп, ахархәара ыртбаатәуп хәа. Ажәакала, чынс икоугъы, зин хәа акрыказаргъы – зегъы амоуп иахъа ҳбызшәа. Аха уи ала рацхәатәи ахәынтқарратә программа хәымга шырзынамыгъаз еипш, афбатәи ахәынтқарратә Программа хазынагъы хзынагъом ажэлар зегъы ари аус ф-напыкла ианахамкы, ҳанахамтгыла, ахауа еипш, азы еипш, зыда цыххәа ҳамам акы акәны ацсуаа зегъы ҳанахәамцш, иҳалшо аныкаҳамтца.

Рацхәатәи рпрограмма хәымга рзынамыгъзеит схәеит, ус ауп иагышыкоу, аха урт ахъзеит ҳбызшәа ааха гәгәа атара,

ацсуа бызшәа азыхь архәашьра. Иахьа хбызшәа иацырхаганы икоугыи убри ауп, Ахәынтқарратә бызшәа афынза аста-тус шьтхит хәа башоуп, акапей кылтәагыи иапсам, ажәлар рбызшәа иахьыртаху, рхәтә, насгыи ишыртаху рхы ирза-мырхәозар, уи ала имхәыцуазар, уи дмырфеиуазар рхы-ргәафыи уи акульт рзыкамтқозар.

Асовет мчра анышьақәгылоз хбызшәа Ацсны ахы-атцыхәа ажәлар ишыртахыз рхы иадырхәон, қарадыррак шрымамызгыи. Ускан акәын ахәынтқарратә бызшәа афунк-ция ацсуа бызшәа ианынанагзоз, конституциала уи астатус шамамызгыи. ЦИК аилатәарафыи ацсуаа ацсышәала акәын рфәахыи шырхәоз. Нас атцыхәтәан аформазы аплenumқәеи ассессиақәеи рфы азәы дықәдыргылон акароуп. Пыхьа ац-суаа зеггыи ацсшәа рдыруан, ашьтахь – мап, еихаразак ақа-лақь афы инхо афәр. Ускан ацсуа данцәажәоз игәы итоу нткааны, ацсышәала дхәыцны, ацсышәала ихәон, тәым бызшәак ихы иадырхәакәа, иахьа – мап. Иахьа ацсшәа ззымдыруа ирыздыруам, аха издыруагыи, шамахамзар, ибжамеамноуп ишырдыруа, еихаразак ацсышәала қара змам, иара ус атқара мацны измоугыи. Апхәатәиқәа ацсшәа бзианы иахьырдыруаз, афбатәиқәа ацсшәагыи аурысшәа-гыи нагзаны иахьырзымдыруазы. Рыфбагыи еилазфаноуп ишырхәо. Уи рыцқарагәышыоуп. Ацсышәала ажәа схәоит хәа иацшьызгазгыи, шамахамзар, урысшәала ихәыцноуп ацсышәала ишцәажәо. Аригыи рыцқарахеит. Ацсышәала имхәыцыз игәы итоу ацсышәала инткааны изхәазом, хбы-зшәа абейара ихы изархәазом. Уи амфә хананыла, хбызшәа еипхьышышьаа хнапала анышә иахтоит. Ари хәхькылнаго ацсуаа зеггыи иаадыруазароуп..

Уртқәа зеггыи шықалаз иахьоуп еиха еилыкка ианах-бо. Хбызшәа алахьынтәа еиқәатқәа анырызбоз ацашәқәа ртцшәаарала нап аркын: уи азыхь ырхәашьтәын, иб-жамеамны икатқатәын, ан лакәзар агәра лыргатәын анарха ахьамам азы лхәычы лбызшәа илмыртцаргыи шауаз. Абаса-ла, хбызшәа ускан арадиация гәгәа иаиуз иахьоуп еиха иа-ныцшуа ианалагаз. Ацсуа бызшәа арфеиара иахьатәи Апро-грамма анагзаразы рацхьа иргыланы убри ачымазара иа-

лыргатәуп, агәамсамқәа иапыраҳаз апырганы, ишьхазыхны ажәлар ирзырхынхәтәуп. Ус шатаху ажәлар рхата агәра анырга, иагдырееиуеит, ажәлар зегь рыда, гәыпфок рымч ақәхоны иқам.

Апсуа бызшәа аиқәырхара нап арктәуп ахәычбахчақәа рыла. Ақалақьқәа рфы инхо апсуаа даара ауадафара итагылаз ықан – ирызхомызт ахәычбахчақәа. Аха иқахын зхәычқәа апсуа хәычбахча иавганы аурыс хәычбахчых изгозгы. Урт, шәбызшәа хәыштаара бызшәоуп идшәмыртцаргы аеит хәа агәра здыргахыз анацәа ракәын. Уртгы егыртгы неицыланы апсуаа рхәычқәа хыцъара ишаны хәтак аурыс школқәа рахь акәын рымфа ахьхаз. Урт ҳапсуа культура иацәхырқьаны изызхауаз, иагъа тцара ртцаргы, азанаат бзиақәа роургы, цсыуак иаҳасабала еснагь зыцстазаара ҟақәоу, зылшарақәа хысхау ракәны иқазаауеит. Угәы иахәаша, ари ззеилымкаауаз иахъа еилыркаауа иалагеит. Убас, атыхәтәантәи аамтазы Апсны имфапысыз ахтысқәа ирацәафны анацәеи абацәеи рыба хыртын, агәра ргеит рхәычқәа рбызшәа шдыртатәыз, иагъеихеит апсуа хәычбахчақәеи ашколқәеи рахь. Уи, хымпада, уафы дзеигьырғаша акоуп. Аха арақа иқалеит даеа уадафрак: зхәычқәа апсшәа дзыртцар зтаху рахьтә ирацәафхеит ахәычқәа афны атаацәа рфы зхатәы бызшәа змаҳазауа. Урт ртаацәа зықәгәыгуа ахәычбахчақәеи ашколқәеи роуп. Ишаабо еипш, артцафцәеи аазафцәеи русура уи даара иаруадафхеит. Аригы проблемахеит иахъа. Ацхыраара рытатәуп атаацәагы, ахәычқәагы, урт заазогы.

Ажәакала, иахъа иҳалшароуп еитцагыло абицара ҟа рхатәы бызшәала ицәажәо, рхатәы бызшәала атцара рыманы, апсшәа ахата атаацәа ирбызшәаны ақатцара. Уртқәа зегы аамта қыаҟа, шықәсқәак рыла ҳамч зықәхо зтаа-рам, аха уи ҳажәлар рыцстазаараҟы ихықәкы хадазароуп, уи ахықәкы хада анагзаразы иапцоу Аҳәынтқарратә программа, ажәала акәымкәа, аус аҟы, артцага шәкәы еипш, ҳақәнықәароуп. Уи Апрограмаҟы иалкааны хаз цәаҳаны иарбам абызшәа ицқьаны ахархәара, аха агәра ганы сықоуп апсышәала атцара анхау, алитературатә бызшәала ес еитца-

гыло аҕар анахааза, хбызшәа ахатыр шытыхны ианзыраага – уи азтцаарагы збахап хәа.

Даеакгы. Ишьтыхтәуп, схәеит, хбызшәа ахатыр. Уи шпеилкаатәу? Жәйтәнәтә аахыс Егри Бзыци рыбжьара ажәа азказацәа рацәафын. Еицырдыруа ашәкәыфәцәа ре-ицш, афилософцәа реицш, урт рызбахә иахыагы ирхәоит. Хыхь зызбахә схәаз Шамы Осман ухәарыма, Ебжьноу Сит, Бебиа Чычын, Анқәаб Цьсып, Гочуа Дмитри, Ашәы Хабыць, Киут Мамсыр, иахыатәи абицара ибзианы хазхаану Цьния Синат, Арстаа Кәстеи... Ирацәафуп ас зызбахә ухәаша.

Иахыа ус еицырдыруа ацәажәафәцәа рхыпхызара мацхә-ит. Уи зыхкьо амзызқәагы ыкоуп. Ажәйтәан зеггы бызшәак ала ицәажәон. Иарбан усзаалак излацәажәо, царадыррала акәымкәа, ауаа кәышцәа ракәын иахцәажәоз, изызбоз, амәа икәызтцоз. Ажәа ахата ахатыр аман: уи кәзаран, уи закәа-нын, уи иахыатәи акыпхыи, арадиои, ателехәацшреи рфункциа нанагзон. Ажәа азказацәа иуаа хатәрақәан, ажәлар рҕы рахатыр дуун. Урт иахыатәи апартиатәи асоветтәи напхгаф-цәа рфункциа нарыгзон. Уиггы акәым, урт збафәцәан, ацә-гәа-абзиа, дасу ишырқәнагаз еицш, рус иахәацшны ирызбон, дасу икәнагазгы дақәдыршәон. Иахыа аицш усқан апротек-циагы зыкаломызт, атцартыша захьзызгы рыздыруамызт. Абас еицш аҕагылазаашы аныкалалак ауп абафхатәрақәагы анцәыртцуа, урт ахатырггы анроуа. Дара урт ауаа хатәрақәа-гы аамсташәала акәын рыхгы шымфәцыргоз. Уажәы урт рфункциа матцурала иныкәырго ианалага, атцара змамыз, аха псабарала икәышыз ауаа хатәрақәа рахатыр лақәит, атца-ра змоу ирытцадырзуа иалагеит. Урт ркәышреи рбафхатәреи рцәыргараҕы бцарс ирымаз, ажәлар зладыршанхоз рбыз-шәа – хапсуа бызшәа акәын, аха иахыа уиггы ахатыр лақәит, аурыс бызшәа иацнагеит. Ишцакалеи уи? Обиективла ика-лоу, мчыла усзу, мамзаргы ххарала акәу ишыкалас? Иа-ахтәаны аҕак кәхтцәп: еикәысыпхыаз абарт ахцагы еи-цхырааноуп хбызшәа ахатыр шылақәыз.

Ацсны хаала-мчыла амилаҭ анеиларыжь, зеггы рбызшәа хаз-хазы изтцодаз, хбызшәагы ратәаршыозма, обиективла еиха амчра змаз абызшәа ала акәын ишеицәажәоз – уи ау-

рыс бызшәа акәхейт. Аурыс бызшәа ххәынтқарра дуззағғы амилаҭқәа рыбжьара ирзеипшу бызшәаны икалеит.

Мчыла угғы ыкан, икоуп иахьағғы: хбызшәа ззымдыруа азәык-фыцъак ирыдамзаргғы ианыкалалак, апсуа акы ихәарц иґы анааихихуа иаразнак инеиґапань «зегь иахзеипшу абызшәала уцәажәа» хәа дыркуеит. Уи политикак атцатцаны акәым, тцабыргуп, аха обиективла урт ауаа хбызшәа иапырхагоуп. Апсуағғы, хаала-мчыла акәу, ибызшәа нышьтатцаны, даґа бызшәак ала ацәажәара дналагоит. Уи хшьа-хда иалалан, тәымк данаабалак, ибызшәа аацәырагоит. Ари казшьа баапсны харгғы хашьцылеит, даргғы ахаршьцылеит.

Ишаабо еипш, харгғы ххаралоуп ари шыкалаз, «Мап шәхатцкы! – хәа ирґахархьыр акәын. – Иахзеипшу абызшәала хцәажәап, аха шәаргғы ишәхашәмырштын Апсны шәшыкоу. Шәара ари хадгғыл асбатәи псадгғылс иалышәзар, рапхьа иргылань ари зыпсадгғылу ажәла рахатыр жәба, рбызшәа шәтца, ртасқәа пату шәызрықәыз. Шәара аамта шәыцәцазар, шәхәычқәа идшәыртца, мап анакәха, ишәтахы-ишәтахым обиективла хбызшәа шәшапырхагоу шәхаґы иааганы шәазхәыц».

Абас хәатәын, аха аамта хпырхаґаха, хаддырра азымха – ишакәхалак ианаамтаз иахзымхәеит ари ажәа, иахзымзбеит ари азтаара. Ус шакәугғы, ари апроблема хашьтахька инхажьыз акакәны хәхәампшроуп, уи иахьа еихағғы актуалра аманы икалеит, ахәара амацара акәым, гәнырхара камтақәа, иаггынагзатәуп. Ари азтаара анцәырзгах, ґырпшык аазгар стахуп.

Апсуара ахьчара иазкыз амлаґаркрақәа анымґапысуаз акәын. Атакпхықәра змаз тыпк аґы Апсны араионқәеи ақалаққәеи рхатарнакцәа алархәны аилацәажәара мґапыргон. Иалахәыз зегғы апсыуаан азәы лыда. Убри лахатыразы, Акаантә инеиз азәык-фыцъак рыда, зегғы урыс бызшәала акәын ишцәажәоз, лара еитаганы илазхәашаз дышлыдтәалазгғы. Арахь хаилацәажәара зызку Апсуара ахьчара акәхуп! Апсуа бызшәа нышьтатцаны Апсуара ухьчар ауа цыушыап! Абасала, тцас баапсны ишьтаххит, тәтцас аурыс

бызшәа аҫапхәа ахырхәара. Иахәа еицырдыруа, аҫоурых дугыи змоу аҫсыуа қытақәак рҫы ахәыҫбахчақәа ыкан урыс бызшәала ахәыҫқәа ахыраазо. Уаҫа жәабаҫа процент роуп иҫоу егырт амилатқәа иреиуоу ахәыҫқәа. Урт рбызшәа алоуп ҫшыынҫажәижеаба процент иҫоу аҫсуаа рхәыҫқәагы шыраазоз. ҫабыргуп, аҫсуаа рхәыҫқәа рхатәи бызшәа ишахәҫоу ала ирдыруеит, аурысшәа ахыртҫогыи бзиоуп, уи рхатәи бызшәа иапырхагазам, аха егырт ахәыҫқәагы аҫсшәа ддыртҫозар акәымзи! Аха мап, уи макъана азәгыи ихы итамшәацт. Ари азҫаара ахәыҫбахчаҫы ихыркәшахазом. Уаҫа абас ганкахәала маҫара ираазаз ахәыҫқәа ишиашоу аурыс класс ахь иҫоит. Уаҫа аҫсуа бызшәа рҫоит, ҫабыргуп, аха ишҫартҫои? Ахәаанырҫәтәи абызшәа аипҫ, ахәбатәи акласс инаркны.

Абасала, абраҫа ииз, иаазаз аурыс хәыҫы ххәыҫқәа дрылакны дхаазоит, ибызшәа хҫоит, хбызшәа ихартҫазом. Даҫеакала иаххәозар, ххәыҫқәагы уаҫҫас ихаазазом, уи иҫыза даҫеа милатк иаиуоу ахәыҫгыи уаҫҫас дхаазом. Нас урт аныҫеидаслак еилаҫәажәарак аҫы азәи аҫсышәала дҫәажәар, дааныркылозар акәхап «иахзеипҫшу абызшәала! Иахзеипҫшу абызшәала!» хәа иаеҫныхәо. Аҫсны ииз, аҫсуа чеиҫыка иаазаз аҫсуа бызшәа ирзеипҫшу бызшәаны иҫалар ҫәгъарас иатҫоузеи? Аҫәгъара акәым, еиха ихақзами? Ус анакәха, урт убри аҫыза акультура рылаазатәуп. Дара рымаҫарагыи ракәым – ранаҫәагыи рабаҫәагыи. Уи патуеиқәҫароуп, уи культууроуп, акультуреи апатуеиқәҫареи ганкахәала маҫара изыҫалом. Ажәакала, ари хзызхәыҫша иагызбатәу проблемоуп, еихаразак уи азы атагылазаашәа ахыманшәалоу. Мчыла акәымкәа, гәнырхарагыи камҫакәа, ус ишатаху, уи школууроу агәра дырганы. Ус ианыҫкамлагыи, ххата хшызуа ххы агәра ахаргароуп.

ЕИҚӘЫРХАТӘУП АҫСУА ХЫЗҚӘА

Аҫсуа хызқәа реиқәырхара иазкны ирыҫхәоу, ирхәахәоу раҫәоуп, урт уажәи ҫыц аитахәара салагом! Исхәарҫ истаху

– хажэлар гәакрас иаархыргахыоу зегы хыхьзкәа ирныцшу-
еит. Аракагы икан аобиективтәгы асубиективтәгы фак-
торкәа. Ахьзшыаракәа ирыхъаны «хьыз дуззак кәазза асаби
ишпаихьзахтәуа!» хәаны, хьыз «фьыцк» рхәычы инаихьзы-
ртәуан. Уи дара рзы акәын изфьыыз, аха изтәыткәыз рзы
уи афьыцхыз, Кәрыжәаа ирыкәлан. Ахьз «ду» хәа икоугы
ианихьзыртәуаз дсабимыз цьушьап! Абасала, аихабы пату
икәтдара, уи Нцәас дшьаны («еихаб дызмам нцәагы ди-
мам!») ихьзткәа ахьырымхәауаз амила́т кәзшьа бзиа́кәа
ишыруакугы, обиективла а́цсуа хьызкәа рырзра́фы хадара
аманы ика́леит. Уи амила́т кәзшьа, ахды́рра хьысхара́гы ана-
цла, а́цсуа ихьз ала дша́цсыуоу узымды́руа даа́калеит. Ижәла
мацарала аума, ихьз алагы дызмилату удьы́уазар ауми!

Икан мчыла усгы. А́цсуа шко́лкәа анады́ркыз, иахаану
ибзианы иргәлашәоит, арта́щәа ашко́лхәы́чкәа рыхьзкәа
аргамаду цә́гәацәы́пхамшьа́рала ишыры́псахуаз. Уи азы
а́таацәа рзингы ы́камы́зт, ахәын́тқарратә за́кәангы ы́ка-
мы́зт. Аты́п хьызкәа реи́цш, шәкә́ыда-бы́гъшәы́да, доку-
ментк ка́мтца́закәа, а́клас а́фы иахьтәоу рна́цәа нары́кәкны
иры́псахуан ры́цсуа хьызкәа. Асаби ди́иргы, ақы́ртуа хьзы
ихьзы́ртәуан, ақы́ртуа хьызкәа апропа́ганда рзы́руан. Уска́н
уи еи́ха имари́ан. А́цсны ақы́рткәа амчра рга́анза ауры́с
хьызкәа апы́жәара рыман, апропа́ганда ка́ртдон. Ари аус а́фы
ақы́рсиа́нрагы рхы иады́рхәон. Ур́т ра́пхәа, А́цсны аты́ркәа
инапа́фы ианы́каз – апы́жәара рыман амсы́лман хьызкәа.

Абасала, хыхь ишысхәаз еи́цш, хажәлар рполи́тикатә та-
гылазаашьа зеи́цшраз хыхьзкәа ирны́цшуеит.

Жәы́тәнатә аахы́с и́кан аеми́грациа́кәа, аибашьа́кәа,
милатк да́әа милатк р́фы амчра а́нроуаз – ур́т цыхәа́птдәа-
рак рымамы́зт: а́жәларкәа еи́латцәон, еи́латцәон ур́т рбы́з-
шәа, рыхьзкәа, рыжәла́кәа, еи́латцәон ур́т ршьа. Уба́рткәа
ирыхъаны, иахьа а́ду́неи а́фы даара икә́ахоу жәла́рык
ракә́ымзар, а́циви́лизация змоу а́жәларкәа уи а́тоурыхтә
про́цесс иа́цәцаз хәа жәлар ы́кам. Ур́т ры́шьақәы́ргәгәа-
разы а́фьырпш́тәкәа раа́гара сала́гом, иа́гьта́хым. Аи́латдәа-
ра ы́кан, та́быргуп, аха изба́н ганка́хьала? Зегы рыхьзкәа
шьта́ххуеит, аха хара хыхьзкәа шы́тызххьа́да? Ижәба́хьоума

урыск, кыртуак, бырзенк, ерманык, тыркэак цсыуа хьзык ихьзны? Избан? Ихамазами, иаххэап: Ахра, Адгэыр, Астамыр, Гэында, Амра, Хьыбла ухэа реипш зхэара мариоу апсуа хьызкэа милатс икоу зеггы ирзеипш хьызкэаны икалартэ? Аха мап, цсыуа хьызкэоуп, ишцаратэаршьауеи! Урт уаа цагьакэоуп, хара хайцш зеггы рхы иатэаршьома! Харггы хцагьоуп, цабыргуп, амцхэггы хцагьоуп, аха хара хцагьара ус ыырбашакэ ахышьтыхра иачыдахаз, апстазаарафы хажэлар иахьхэхэаз мацуп.

Ахьз – уи хьарцшга мацарам, уи амилац элементкэа ируакуп, амилац бызшэа иадхэалоуп, уи казшьарбагоуп, зеггы-зеггы реиха уи шьтрамырзгоуп, ажэлар ртоурых, ржэйтэра, рыбазара зеггы рыхьзкэа ирныцшуазароуп. Абызшэа шфеи еипш, ахьызкэаггы феозароуп, ицэыртцазароуп ахьз ыыцкэа. Икоу реикэырхара, афыц арфеиара – урт еснаг еицызароуп.

Азеижэтэи ашэышыкэсазы аурыс хьызкэа рфы ицэыртцит ахьз ыыцкэа: Лиубов, Вера, Надежда; асовет аамтазы Мелор, Владлен ухэа реипш икоу. Рацхьатэикэа хца иаабац-ихахац ажэакэа, хэоу хэтала – хьызкақан: абзиабара, агэрагара, агэыцра. Аха нас урт хатэы хьызкэахеит. Ускан ицызашьаз калазарггы, нас ирласны иашьцылан, ажэлар ирылатцэеит. Уимоу харггы иаарымаадеит, избанзар, ифыцын, имоданы икан. Избан хара ххата изахьмырфеиара апсуа хьызкэа?! Избан хзашьтоу амазеи, тэымбызшэак иарфеиаз ахьз? Убас ааигэа ихарфеиаз хьзуп Наала. Зны ицыхьшашэа хкалан, аха нас хашьцылеит, хажэларггы ирылатцэеит.

Икоуп игэыгэтажьхаз ахьз ссиркэаггы: Дамеи, Камыгэ, Тамшьыгэ, Езыгэ, Шьахэсна, Шьамсиа, Шьамина, Аишьа, Атия, Ханифа ухэа ирацэаны. Зны ицэыргазар, нас уртггы модахон, Асидеи, Мадинеи, Есмеи реипш.

ИТЫНХАДАХАЗ АЖЭЛАКЭА

Ажэлакэа ртоурыхггы кыр идырххэхьеит, еихаразак 80-тэи ашыкэскэа рынтэамтазы. Акыртуа кьыпхь афы зынза

атцэы иахатцаны инархэы-аархэуа армагъырма ишыртаху ирыхцэажэо иалагеит. Хыхь ишысхэахьоу еипш, жэытэнатэ аахыс ажэлақэа еилысхэеит, еилдырххэеит, тэым шыа злам жэлар ыказам. Аха ажэлақэа рыла иахьа ауафы милатс дызтэу хэа иаахтны ахэара цэгьацэыцхамшыароуп, зхы пату ақэызтцо ауаф кэыш ихы иатэеимшыозароуп. Ари азтцаара акны ауп атак шыкатцалатэу: ижэла акэым ихата иахьа дызустада, милатс ихы шпеишыауеи? Дыками азэы, ипсуа жэла узавамкьакьауа ифеафеаза, арахь Апсуара хэа гэырпцынтакгы иларшэзамкэа, апсыуасгы зхы зымшыауа! Уи апстазаара ус ишыақэгылеит, дызлиааз ртэы илаазахеит – ус даазоуп. Уртқэа гэамтазакэа ижэла уахьынхаланы уапсыуоуп хэа дукур, мамзаргы уапсыуазам хэа – иунатои?

Аха уи ачымазара хара хэы икам. Хара хэы икалаз еитах, амилат хшыфдара иахкьаны, апсуа жэлақэа зеггы хзеикэмырхеит, анкьаза зны ихаланагалазгы, хгэылацэа ишыкартцо еипш, афырхэа урт рыжэлақэа рпсыуатэуа акэымкэа, хрыхзызааны рыжэлақэа еикэхархон. Уигы иханоумыжыша хагхақэа иреиуоуп.

Хара ақыртуа хьзы Амеран хаиеырбаны ианышытаххуаз, хара ихаман ажэла Абырскьыл. Урт ангырцэаха рыжэлагы рыпсахит Булискериа хэа. Иахьа Булескериаа жэытэла псыуа жэлан, Абырскьыл акэын хэа роухэар, даараза аиаша аилкаара иашьтоу уазаргы, рхахьы ирзаагом. Аманкуртцэа реипш, урт рхылтцшьтра рхадырштхэеит. Обиективла хазнеиуазар, уи зшэыхьзеи хэа епныхэакгы узыкатдом: имилат аницэыз – аус злаз уи акэын – ижэла дзахьынхаларызеи, дызланагалаз амилат ртэы иакэшэо икаитцеит. Хэара атахума, иара иакэзам, дызланагалаз амилат хшыф ауп иказтцаз. Ус шакэугы, ажэлақэа рыпроблема ыкоуп, уи ттцаатэуп, рееишыа змоу – рееитэуп. Иаххэап, тауади-аамстеи рхатэы гөацхарала рыжэлақэа ақыртуа жэла аформеи агыруа жэла аформеи рыла ирыпсахит. Иагыруахаз иоухэои, аха апсуаа ари иахьанзагы иныкэыргоит. Иаамтоуп уи арееира – уатцэтэи амш иазхэыцны, реадыршыцылааит рыпсуа хьзы.

Икоуп ф-жэлак змоугы: Кыахьыр-ипа-Бения, Зыгэ-ипа-Гэгэлиа, Баснык-ипа-Сичинава, Шьакар-ипа-Цьугье-

лиа, Ыыць-ица – Кардиа ухәа ирацәаны. Тыркәтәылан инхо апсуаа хашыцәа апхәтәи ауп ирдыруа. Ус анакәха, амхаңы-рра ашытахь хажәлар атцарадырра анрымамыз аамтазы, ашәкәтәфәра аныказ афбатәи ажәла рытаны ашәкәы ианыртсеит, ус иагъаанхеит. Иахьа ишыакәыргылатәуп атоурых табырг, ишыакәзыргылахьоугъы ыкоуп. Асаркьа еицакьа ханцшылошәа, хажәлақәа еицакны ианбанзаныкәааго?! Ииаша-ииашам, дасу ижәла дашыцылеит, аха ужәлатцәкьа пшааны уеауршыцылар, хақуп.

АҶИАРА – АПРОБЛЕМАҚӘА РПРОБЛЕМА

Ауафы иаазара мариазам, ииашоуп, аха хазхәыцпи уи иацу агәыргъара. «Хәыцы дызлам уафы дзыччом» рхәоит. Итцабыргытцәкьаны, асаби иира, уи изҳара, рацхьа даныччо, ишыәәа анеихиго, дбажәгәаламуа ашта данықәу, рацхәтәи ицәажәара ухәа ирыцу агәыргъара иреихазоу гәыргъароуп атаацәа рзы. Уи агәыргъара азәи ыцъеи рфы иаанхар, атаацәа ргәыргъара рхала иааныркылоит. Аха апстазаара дутцәкьа – афнатей аштеи уи агәыргъара анрыгым ауп. Абасала, агәыргъара згым ашта ханныкәыпцшлак иаабоит хәфы-ффы инеихангы аишыцәа еивагыланы, рахәшыцәагы рывагыланы. Ускан ухафы иузаагарыма урт раазарафы атаацәа рцәабаа? Мап, анацшфы иакәым, зегъы зыхшаз, иагызааз рантцәкьагы урт лаапсарақәа, цхызк аипш ауп ишылгәалашәо. Уи ибзианы илгәалашәо икәтеипцәагаз урт рхәычроуп.

Ажәлар рфы жәйтәнәтә аахыс шака хатыр рымоузеи атаацәа ду! «Урт Нартқәоуп!» рхәон. Ажәлар рхәамтак афы Нартаа быжьфок аишыцәа ыкангы рхәоит. Уи машәыршәа ирымхәазеит: атаацәа ду быжьфы аишыцәеи урт рахәшыцәеи – уи хатырын, ихзын-ипшан. Ицьоушьаша, атаацәа ду рфы зегь круцәоуп, ицәбацәафаны иаазоуп, убри акнытә, урт апстазаарафы имфакхьазом, еснагь ртыц рыцша-ауеит. Зегъы-зегь реиха аишыцәа рыжәфакхыр гәгәоуп, еицхыраауеит, еибакхьчоит. Уигъы акәым, урт рыкәшамыкәша

и́коу зегъы рзы ша́ка игэазырхагоу шэазхэыци! Сара арт ацэахэақэа анызыоуа сыбла ихгылоуп исзааигэоу атаацэарақэа, урт сахърызхэыцуа амацара ша́ка агэахэа соузеи! Агэра ганы сы́коуп аишы́цэа – Нартаа, рахэшы́цэа – Гэында-раа аныжэбауа ма шэанрызхэыцуа, убри афыза ацэанырра шэаргыы ишшэоуа ала.

Ажэлар злашыақэгылоу атаацэа рылоуп. Ус анакэха, атаацэара ду, изжырацэароу рнафсгыы, ажэлар рзгыы игэаду-роуп. Быжъфы-аафы аишы́цэа ахъеидгылоу таацэарак, уаа шэоык азэазэала и́коу атаацэара ирафсуеит, избанзар, урт рышэоыкгыы хаз-хазы и́коуп. Абасала, атаацэа ргэыргъара – ажэлар иргэыргъароуп, атаацэа рымч – ажэларгыы ирымчуп. Ари зхыпхъазара рацэоу ажэларқэа рёы уиакара атцанамкуазаргыы, хара, апсуаа хёы даараза акрызтцазкуа зтцароуп.

Апсуа таацэара ианакэызаалак игэгэан. Уи зыргэгэоз аламыси ахэоуеикэшэареи ракэын. Хыхъ ишысхэахыоу еипш, ачкэын атаацэара даналалоз иани иаби ирдыруазар акэын тацас ироураны и́коу лтаацэа зустцэоу, лыжэла, лдацпашэ. Еилибакааны еиднагалаз атаацэа рыхъзи рыхъымзги акын. Хэоуеикэымшэарак каларгыы, анахыгы арахыгы рхы ааилакны еилацэажэон, имырхаухаукэа реимак атып икэыртдон. Ахшара змоу атаацэа реилытцра цсра-зрак аипш иахэапшуан. Аилытцра азтцара ыкэгылозар, мзызс и́каз акызатцэык акэын; ахшара дрымамзар. Иара уигыы Абзыпын акэын иахы́каз. Атаацэара аптцараёы аилибакаара атцас бзиа ихамаз, хмилат ашыақэкыара нап анадыркы, уигыы шыақэдыркыеит. «Арцыс игэапхаз дааигароуп, апхэызба илгэапхаз диццароуп» хэа атцас бзиа иреицакны апропаганда картцо иалагеит, атаацэа ралахэра иаёаргылан-ны. Мамзаргыы апсуаа ахаангыы кэзшыс ирымазма арцызба иитахым дизаарго, апхэызба илзымдыруа диртауа?! Атаацэа ралахэра азэгыы дланаркэуамызт, ицэа цнаеуамызт, уи хыкэкыс иамаз, иманшэалоу, зхэоу еикэшэауа атаацэа раптцара акэын. Ари аус айтцакыараёы асахыаркыратэ литературагыы пырхагамзар хырхага азы́камтцагэышыеит ускантэи аамтазы.

Атаацэа ралаларафэ акратцанакуан амиладрагы. Убызшэеи, утцаси, укьабзи ззымдыруа атаца дуланакалар, ичыданы ауадафракэа утаацэара иаланагалон: жэа мхэазакэа, кэазшыала еибадыруаз, уажэы рыбызшэагы еибамкуа, ркэазшыагы еикэымшэауа икалон. Уи реацэырыхьчон хабакэа. Иуафэу, дызмилатцаалак, пату икэыртцон, аха атаацэара азтэарафэ ианнеилак, ртаацэара еиха изламаншэа-лахаша иазхэыцуан.

Урткэа зегы хцэеипхыттауа халагеит уажэы. Уи ахалагы икамлазеит: хбызшэа иапырхагахауа, уи азыхь дырхэашыуа ианалага, амилацкэа зегы азэ хауми, хара уара деилаххуам хэа ддырхэауа, уи ичыданы апропаганда азыруа иалагеит. Амилацэилыхра – уи политикоп, атаацэа рацтэарафэ аполитика усс иамоузеи, аха хажэлэр дырлашэуан, еиызкаауаз уи иафэагылар милацэилыхфэыс дрыцхэазон. Ус ишааиуаз, даеа милацкэа еиуоу тацак данрыланагалалак, азэы акы хзимхэандаз, анацэалбеит, хэа ипцхэысызгы ихатцазгы, илыгажэызгы итэкажэызгы ршыапы икэылыны жэытэнатэ аахыс ирдыруаз, цтазаарас ирымаз ртэаскэа нкажэны, рыуацэа фыцкэа ргэы акатцара иалагон. «Уара, шэызфэу закэызеи, урт пату рыкэышэтца, аха шэхы наганы ирытэашэымтэан!» хэа разхэозгы тынха дырмоуит. Амилац хшыф ахыкам уаха ишцакало! Абарткэа зегы анеицыла, аа, хэхькылыргаз! Акы, еицлабны «ажэлэркэа реифызара» зчапоз рыцсуара дырзит, агыркэа инарылазфэа ицеит, Гал араион инхоз апсуаа рацхэа инаргылыны, иара убас тауади-аамстеи рхылтшытракэа ргыыракгы. Фба, атаацэаракэа анкэатэи рыгэгэара цсыехан, уажэы урт реилаларагы реилытрагы мариахеит. Урт, афеиара иапырхагоу, аазара зырыхысхауа ракэны икалеит, ахэсакэа рыпатугы ланаркэуеит.

Абасала, хэапхэа иаакэгылоит азтэара: изеипшрахозеи уатцэтэи апсуа таацэара? Ари убаскак зтэакы гэгэоу, акырза зтэазкуа зтэаароп, «Ирлахынтрахозеи хажэлэр уатцэы?» хэа азтэара ыкэургылозар иафэызоуп.

Зегы рацхэазагы, апсуа арцыс атаацэара анацитцауа, аформазы акэымкэа, апсуа таацэаратцэка апитцозароп:

фызас иалихыз даеа милатзаргы, ирхылтца иацсыуаны раазарафы ихысхамхароуп. Уи азы лара атаца лхата дызланагалаз рбызшәа лтцозароуп. Ари иатцшыны изазгәастаз, ацсуа даеа милатк иатәу цхәысс данааига, ирхылтца ран лбызшәоуп иртцауа. Ацсуа цхәызба даеа милатк диццар, лыхшарагы ларгы дызланагалаз рбызшәоуп иртцо. Лара лбызшәа злыртцо мацфуп. Анахыгы арахыгы хара хауп ибжъазуа. Ус анакәха, ари азтцаара, уажәраанза аицш, ахы иаушьтны акәымкәа, изызхәыцтәу аокуп. Ацсуа хацәа рахьтә хырқыиагас ирацәаны исахахьейт: «Схәыцкәа ацсшәа рыздыргәышьом, сгәы иалоуп, аха ишцакастари, ран лбызшәа ауп иртцаз». Ари афыза ахырқыиара хацсуара иахәазом, иаб итцәаншьапгы азейкәырхазом. Убри ауп изызхәыцша. Иазхәыцтәуп ианаамтоу: ауафы атаацәара даналало рацхәа иргыланы убри ауп дзызхәыцша.

Абас еицш икоу азтцаара ханалацәажәо ххафы иааганы хазхәыцроуп хагхакәа ратцкыс уи хрыцхаракәа ишрейуоу. Даеакала иаххәозар, хажәлар убри афыза атагылазаашьа рыртейт, абас хабжамеамхартә еицш. Аха уи иаанагом ус зыхыыз зегы иранажьтәуп, анафсгы дасу рхы ишааташәо хбызшәа азынкәара азин рытатәуп хәа. «Схәыцкәа ран лбызшәа ауп ирдыруа» хәа хырқыиара казтцауа азәык-фыцбак ирасхәахьейт, ус анакәха, рконституциатә зин рхы иадырхәрц: ауафы атаацәара даналалалак, азин имоуп ицшәма ижәлахь диаигар, мамзаргы ихата лыжәла шьтихыр. Урт, хәара атахума, исызгәаайт, аха баша ргәы ндырхейт: уан лбызшәа мап ацәкны, уцхәыс лбызшәа анышьтух, лыжәлагы зышьтумхраны икоузеи?! Фбагы, урт рылашәра знымзар-зны иахьнамырхәыр аузом, еицми заа ирахәазар, заа рыгха рееизар. Угха уазхәо узтаху иоуп, уи табуп хәа иахәатәуп, угәаргы уара ухоуп уыызгәаауа. Уи знымзар-зны еилукаауейт, аха ускан «удәыгба цахьейт», иабакоу!

Зангы забгы ацсыуаны, зхәыцкәа ацсшәа ззымдыруа – рхыцхызара хараза еихауп. Урт хәатәыс ирымеи? Рызбахә хыхь исхәахьейт, аха абракагы иацыстцар стахуп. Ацсуа хәсакәа ракара змилат хдырра лакәу даеа милатк ыкамзар калап. Зегытцәкәа – мап, аха реихарафык. Лыцха

дтэы-дыпха дахьныкэнаго лбар, Адсны антытц, ахэааны-рцэ акэзаргы, длышьтуеит. Лхатцагы дазаалгоит. Хатала издыруа ыкоуп «ацсуа иатцкыс атэым милат еиха апцхэыс дныкэйгоит» хэа зыхшара иразхэоз. Урт аныфеидас рапхэа знапы зкыаз иццеит. Излареипшымзеи урт иахэа хазкэызбо анкэа ажэйтэтэи атэцэа рытира? Излеипшым акоуп: анкэа Адсны ах итины рыхэ ытихуан, уажэы ранацэа хэыдапсада ирыртоит. Излеипшу – ускангы уажэгы хажэлар ирыцэ-дырзуеит, хгенофонд иагдырхоит.

80-тэй ашыкэсқэа рынтэамтазы Тцаленцыха псрак ахэ Акэантэ шыоук цeit. «Ашьха акэцэан қэацэ хэыцқэак афэацсоуп, – ихэеит ирыцыз азэы ицэашыаны. – Амашына ханақэтц ф-саатк шыапыла амфэа хэқэын. Хэхэфеиз, фыцэа айшыцэа рыхэсақэа апсыуаауп...» Урт ранацэа «абзиахэқэа» «аразкы бзиақэа» зырғаз роуп, хымцада!

Ченгиз Абганба игэы иалан ихэон: абри афыза арыцхара уа Тырқэтэылангы иказаап! Ус схэеит хэа, ахэсақэа рыхшара хазы ираазома – иабакоу ахацэа?! Нас, уцшыр, атцыхэтэан аб дфэахэтэха дықэхойт. Ус, ауаа иахыырбо!

Хажэлар рхыцхызара нткааны ишахымдыруа еипш, ихаздыруам урт ртагылазашыагы. Убарт иреиуоуп шака цсыуа таацэара ыкоу, урт рахытэ арцарцэа шакафы, атыпцхэагы шакафы. Уигы акэым, хара иаадыруазароуп шака таацэара еилытцны икоу. Урт реилкааразы асоциологиатэ тцэара мфэапгазаргы ауеит. Ус акэу, егыс акэу, атаацэара иаламлаци еилытцхэу атаацэареи рхыцхызара угэы удмырхыуазар, угэы иахэо хэа егыкэам. Ианаамтоу атаацэара аптцара хажэлар рфэы ианакэызаалак ипроблеман, аха иахэа аипштэцкэа уи хныруа хкамлацт. Избан? Мызис иамоузеи уи иахэа?!

Рапхэа иргыланы ажэйтэтэи атрадиция хашыахэуеит иахыагы, икажытэуп арцыс арраматцзура данахыслак, дне-ифеиуа агафэа даватцаны акэымкэа, атаацэара далагалатэуп. Ари традициангы икататэуп. Ускан имачхойт амфэхкэарақэагы ацэгэоуарақэагы. Афэарагы убаскан ауп ианыкало.

Ари азтэара еснагэ иафэадыргылоит нхартала иахы-икэшэам, еихаразак ақалақэ афэы инхо. Уртгы ракэым, заб

игэаратаҕы инхогы мзызк ицшаауеит: иаб иргылаз ахан иатэамшыакэа, ҕыцк авайргылар итахуп, арабцэа рыоны-матэа ухэа итахрақэа рацэоуп.

Аханқэеи аоныматэеи рызбахэ анысхэах... Анхара-антцыра жэынгы-ғангы хатыр анрымамыз ыкамызт, аха урт иаразнак рахатыр лақэуан аеырбара амацара ианазкхалак. Анхара ду ауаҕы ила ианҕарха, уи музеиуп, ажэлар рҕы хатыр дук амазам. Ус акэымкэа, зынхара аоцам рзы: «Нхарала иҕаруп, аха уаала ибеиоуп! – рхэон ирызгэдуну, иагынацыртон: – Урт рацхьака рынхара-рынтцыра зеицшрахо жэбап!» Аха иахьа зегь анхара бзиақэа картцеит, уи аганахьала иҕару мачуп, даеа зтэаароуп ахан дукэа уаоцсыла иахьынзабеиоу. Иахьа уаоцсыла аҕарра еиха иахныпшуеит хыбрала аҕарра ааста. Насгы апсуа ицэаоамыз амешьчанреи адэахьтэи аеырбарей гэгэаны ихалалеит. Урт иаабахьоу, хгэахгы пызтэахьоу ачымазара ҕкқэа ирыцкноуп ишықалаз. Уи ачымазара хныпшуеит ҳацстазаара зегь аҕы: абзиараҕы, ацэгьараҕы – шыаҕацыпхьаза.

Ацхэызба аонра дцеит. Хэара атахума, «лыгезаны». Нас хынтаоынтарaxeит: ачара иахьыгзаны деихрартцароуп. Рыпха дызланагалаз, ирымбац рыуацэа ҕыцкэа зыршанхаша аоныматэа, адэныматэа, ахьыматэа рыпшаароуп, иахтныртцозаалакгы. Мап анакэха, ахьымзг ргеит. Иеицшу деицшуп, аха иеицшым? Уи атцас ахьынтэааз иахьатэи аҕар иабардыруеи! Хтцас хазына «аихратцара» хырбгаланы атцакгы аформагы ыреицакноуп хтцасқэа ишрылалаз. Ажэакала, хчарақэа ҳархьантоит, ихаруадаоуеит, зымч акэымхауа ацэхаршэауа аҕынза инаагоит.

Ацьабаа аҕгы ихацэтэыму рацэахеит: ҳқьабз бзиақэа нышьтатцаноуп урт шышьтахьыз. Урт зегь адэахьтэи аеырбарых ииасуа иалагеит.

Уигы акэым, атахмадацэтцэкагы адэахьтэи аеырбарых ииасыз рацэаоуп: зегь шэышықэса «рхытцуеит». Аҕаргы ус ихаазо ҳалагеит. Шықэсык зны ахэаанырцэтэи журналистцэакэак срыцны қытак аҕы ҳнеит. Адырра зыртахьаз быргк апкарахэа ҕыла аштa дааталан, ахьышэтхэа дылеыжэтцит. Уахьынаихэапшуа иубартэ икоуп 70-ка

шыкәса шихытцау. Асасцәа руазәк дхазтцааит абри иа-
аиз шака шыкәса ихытцаузеи хәа. «Шәышыкәса!» – ихәеит
апшәмацәа иреиуаз арцыск. Асасцәа аапышәырччеит.

Аиаша схәар ауми, иаапхасшьеит. Арака амцхәара зата-
хузеи! Насгы ашыкәс рацәа анттра хатцарас иалоузеи?! Уи
псабаратә закәануп. Дкәышын азы, мамзаргы дфырхатцан
азы инитцит узхәома? Ус схәеит хәа, уалаехәаргы иабар-
гузеи. Аибашьрей аколнхаратә картоҕеи зыхганы 90–100
зхытцыз дзумырехәари, аха убаскангы уи тцабыргызароуп.
Амц зхәауа ауафы «абарбарфы» хәа ишьтоуп, пату имазам.
Ус – азәы, ус – ыцъа, ус – жәафык. Аха ус ирацәафны иа-
ныкала, нас ажәлар зегь рахь ииасуеит. Хаҕоу ижәлар ирзы-
рхәааит «урт уаа барбарқәоуп» хәа. Уи иаанагоит: «урт уаа
ехәацәоуп, ирхәо агәрагара уадафуп». Ус апсуа ицәафам.
Икам-иным рхәарала хажәлар кыр имфахыркьазаргы,
анафс ххы хазхәыцроуп. Апсуа иаарттра, ииашара шыақәхар-
гылароуп. Апсуа кәзшьала дуафы цагьан. Ахьзи ахымзги
еилыхны дрыхәапшуан. Шәынтә изеигьу акакәзаргы,
хымзгуп хәа ипхьазозар, дадгыломызт. Убри апсуа кәзшьа
азин инаҕомызт ихы амацара азхәыцра, уи дашьахауан.
Иаххәап, арцыс итаацәа дырҕытцауазар, мамзаргы игәапхаз
апхәызба лани лаби лыда дрымамкәа, урт рышьтахь афнаҕа
кьацтахозаргы, хатәара ацара изыгәагьуамызт, аепныхәа
дацәшәон. Ихәатәуп: ари хара иахмыхәо цагьароуп, еиха-
разак иахьа. Нас уцшыр, апхәызба бзиет уи лынхара бзиет
тәымк инаганы инаиртоит. Амала, ускангы урт ирхылтцау
иапсыуааны ираазар хәа умшәан, калашьас иамоузеи!
Дкитаизаргы, драцзаргы, ижәлагы, имилатгы, ибыз-
шәагы, итцастгы, икьабзгы хыхзызауа ихахьчароуп. Хха-
зы аткыс ауаа рзы хразуп! Аха арахь уцшыхыр, иахьатәи
харцарцәақәак Апсны антытц хатәара ицозар ихымзгуп
хәа ирыпхьазазахуам! Ус анакәха, хахьзи хахымзги рыхь-
чараан хнацшы-аапшуеит: арака, Апсны алартафы, апсуа
икәзшьа хакәныкәоит, аепныхәа хәцәшәаны, аха Апсны
антытц уи еилаагар калоит, уака азәгы хизгәатазом, азәгы
епныхәа кәитцазом азы. Ари шцеилкаатәу: ахьзи ахымзги
дәахьтәи ыырбагоу, хшьа-хда иалоу акакәу?!

Абасала, ахызгы ахымзгы атыхэанза иахзымыш-
чауа, ианахычогы ианхзымышчогы ххы хапырхаганы
ханаанхо рацоуп. Уажэшта иаамтоуп урт еилырганы ры-
зхэыцра, ртыц ақэтара. Ахызи ахымзгы зшыа иалоу дпа-
гьамхарц залшом. Уи имилат қазшыаны ихамоуп. Апагыра
ехарззаларам, хыштыхроуп, ус анакөха, ақөышрагы ацза-
роуп, хажелар ринтерес ағынза ихаракызароуп. Ауаф пагыа
ихы пату зақөитцо ижелар рхыцша ашытыхра, ипсадгьыл
дапатриотны ихы ааирцшырцазы ауп. Дахгэалахаршөап
Аңынцтылатө еибашыра дузза апартизан Мхонцыиа
Хынтрыгө. «Иван Абхазец» хөа хызышыарас изыштыхыз
ижелар ргөымшөара шигөымшөароу, ижелар рпагыра
шицагыроу, иамукөа дтахозаргы, ижелар рыхызала дыш-
тахауа нахыхи хажелар зымдыруаз идирдырырцазы
акөын. Апсуа ипагыра ацкы абас иказароуп, ус ианыкам-
ла, уи ипагыра баша ехарззалароуп, цакык амазам, хатыр-
гы ақөны хөа иказам.

Сажөа хыркөшауа сазаатгылар стахуп атаацөа реилыцра
азцара. Угөы узырхыша – уи иахы даара имариахөит: ххөоу
еикөымшөөит, хаилыцуөит рхөар, аузбартағы ишышөтаху,
бзиоуп хөа иааилдыргоит. Уи закөануп, аха иапызцдада уи
азакөан, иарбан милат цасу изыкөныкөаз уи анапырцоз?
Азакөан ажөфан иалбганы иаазом, уи апызцауа традици-
ак икөныкөөит, ажелар рзеипш интерес ахычара иазкхөит.
Атаацөаратө хөоуеикөымшөара зыхкыаз амзыз еилырганы,
избаны амөа икөызцауа иахытөи азакөан обиективла хаз-
неиуазар, уи ажелар ринтерескөа ирөагыло закөануп. Сгөы
иаанагоит, анаөс убри азцара, Иреихөзоу Асовет азин
ала, хажелар рцас икөныкөаны, ринтерес ахычө икатцатөуп
хөа. Уи каларц азы хатөи цхөыси реилыцра азцара, ауаа
көышкөа адгаланы, апсуатцас ирызбо икатцатөуп. Ускан
еикөдырхөз атаацөа рацөаөхон. Еилымцыр ада цсыхөак
ахыкөамлаз – азбартахы ирыштырын. Ажөакала, уажөазы
азакөанцшра атаны, ари азцара ахы иоуштыны, атаацөа
реилыхра иазкны икөоуп, иаанкыланы атаацөа реикөырха-
рахы ахы рхатөуп.

АПСУА ТАСҚӘЕИ АҚҰАБЗҚӘЕИ РТАҒЫЛАЗААШҰА

Адин – иарбан динзаалак, амилаҥқәа еиднакылоит. Уаф имам зхатә дин змоу милаҥ ыказам. Адин еиднакылоз ажәларқәа рыфнутқа, рдин анафс, рмилаҥ чыдара зныцшуа ртасқәеи рқұабзқәеи еидыркылон.

Апсуа жәлар хҥоурыхтә трагедиа хдунеихәацшралагы иудыруеит. Тоурыхла хара хқұырсианцәоуп, Аахыҥ Кавказ ақұырсианра хара халоуп ашұата шаказы. Ажәафтәи ашұышықәса инаркны хышә шықәса Апсны аҥырқәа сулҥан инапатқака иқан. Уи аамҥазы, ауахәамақәа рышәқәа наркны, амсылманра хажәлар ирыладыртәон. Ус анакәха, хара хагымысылманцәоуп, Апсны, ауахәамақәа реицш, игъазгъазуа цұаамак хышә шықәса рыла ишрызмыргылазгы. Апсуаа урт адинхатцарақәа инарываргыланы, ақұырсиантә динтә дунеихәацшра, амыртатратә динхатцара ирымазгы ныкәыргон. Атдыхәтәан, Асовет мчра анышұақәгыла, адинхатцарақәа инарыгәҥасны атеисттә дунеихәацшра апропаганда картцә ианалага, ақұырсианрагы хәыҥчы-хәыҥчла ирцәыхышәашәхауа иалагеит хажәлар. Ус шакәугы, еиуеицшым аформақәа рыла иахұа хажәлар иныкәыргоит ақұырсиантә мшапи нанхәеи, амсылмантәи ақұырсиантәи динқәа ирыдхәалоу еиуеицшым аишәаргыларақәа, иара убас уаанзатәи амыртатратә динхатцара иатцанақуа ажыырныхәеи, ацуныхәареи, жәлала аныхахәқәа рымҥцаныхәареи, Афы ах ду ихъзала ашътәашъреи, хәажәкыреи, ацқұашәқәа рыпқара амши ухәа хажәлар идырҥиаз еиуеицшым аныхәақәа. Ө-еишұцәа рышътәашъышұа еицшым хәа, арака еикәысыпхъазаз (зыхъз сымхәазгы ыкоуп) шәкәы ианым азы дасу ииатәху иишитаху иныкәигоит, зегы ныкәызгогы ыкоуп, акы-өба рыда ныкәзымгогы ыкоуп, акгы ныкәзымгогы ыкоуп – урт атеистцәазар акәхап.

Бызшәак ала еицәажәо, дгъылк еицықәынхо динк еиднакылозароуп, аха хара уи лахъынҥас иахмоуит, хҥоурых лахъынҥа шыказ еицш, динлагы «хәилигъраазоуп» хшыкоу. Уигы хрыцхарақәа ируакны икалеит. Иахұа ақұырсианрагы амсылманрагы хзеицшуп. Ақұырсианра хажәлар

рдинхатцараҕы еиҕа атоурых амоуп, аныхэартақәаҕы еи-
хаххаа ичаңаны ихазгылоуп, аха амшыннырцә икоу на-
латцаны, хажәлар реихаразак мсылманцәоуп. Ус анакәха,
харт урт аџдинк хатыр хазрықәзароуп, хажәлар идырҕиаз
аңхьа инаргыланы.

Абасала урт рыџбаҕы еипшны амџа рытатәуп. Ус
иахьыкоу аҳәынтқаррақәа рацәоуп. Хәара атахума, ус еиҕа-
ҕы еигьуп!

Иахьа хтасқәеи хқьабзқәеи уанрызхәыцуа абас еипш
агәаанагара умоурц залшом. Адин зцәызыз, атцаси ақьа-
бзи анырцәыз, нас урт рбызшәа азраҕы мариахоит. Урт
зегы аимхәыц еипш еихацсоуп, еидхәалоуп. Ари зды-
руа рацәаџуп, аха ас иаахтны ирызхәомызт иахьауажәра-
анза. Ажәлар рыгхаңха бла тцарыла избарц-изахарц зылшо
ашәкәыџџәа, атцарауаа, аинтеллигенция ианырымхәа,
усқан ажәлар рҕаңхьа урт руалпшья рзынамыгзеит ауп иаа-
наго. Убри зтахыз ракәын урт азин рызымтозгы.

Аира, аҕиара ахьыкоу ачараҕы ыкоуп, ацсраҕы. Ацсреи
абзарей рымџаңгара атцаси ақьабзи ирыдхәалоуп, аха урт
иахьа уаарылапшыр, хажәлар ржәйтәзара акәым, тоурых
змам милаҕ втциаашәоуп хтас хәа егышнымхаз. Зцьынцъ
иакәыганы Ацсны инхо аурысқәеи, аерманқәеи, абыр-
зенқәеи ухәа рмилаҕ тцас еиқәырханы иныкәыргоит, хара
хтацатцәкьа дахзеилахәом, уахьыналыхәаңшуа дшапсыуа
тацоу удырратәы. Уи амацараҕы аума! Ацсуа чареи агыруа
чареи узеиџдыраазом, еихаразак ақалақькәа рҕы. Ацсы-
жрақәаҕы узеиџдыраазом. Амала, ххы злахарқьио «ацсу-
атцас» рыхьзуп урт зегы. Ааигәанза абзыпцқәеи абжыуааи
ртасқәа злеипшымыз рацәан, рхата еикәытханы иахьыказ
иахкьаны, аха урт уажәы акыр еизааигәахахьейт, уи бзиоуп,
иаццатәуп убри атридация.

Атцас знык ианышьякәкьалак нас аеынкылара уадаџзар
акәхап: иахьа даара хлибералцәахеит атцас «еыцқәа» рыд-
кылараҕы: дасу ихы иааташәо алеигалоит. Уи «аҕыц» аңш-
гаразы хгәылацәа даара ифратқәоуп: аманкуртцәа реипш,
хазхылтцыз ххадырштырц акәхап, есымша еыцк хәыцны
хпшышә иаакәыркуейт, харҕы хамхәыцзакәа илбаахдоит,

нас уцшыр «быжь-хахэык ианырхыслак», ари хара иахтэы-ми хэа хэаҕахшыаауа ахьчара халагоит. Атдаси ақьабзи, ша-махамзар, шыатас ирымоу динхатцароуп, аха иахьатэи атдас «рҕеиаџцэа» адингыы иара атдас ахатагыы змам роуп.

Хцака шықәса уажәацхьа Ақәа хгәылара апсыуа хатца бзиақ иаалырқьаны ицстазаара далтцит. Ишапу еипш, 40 мшы анышьтырхуаз тдәыцақәак дыркы хэа азәы инапы ианыртцит. (Утдас амџацгара тәымк инапы изанутцары-зеи, аха...) «Атолбашь» даалаган, армагырма аныхәаҕақәа шытихуа иҕааихеит, аха уи акәым аус злоу, аџы ижәуеит – акрифазом. Избан хэа ханиазтцаа, 40 мшы анышьтырхуа акәац уфар ицсыз ижыы уфеит ауп иаанаго хэа сан исалхәеит, ихәеит. Уи ашьтахь хгәалакара зеипшрахаз ахәара атәы мыцхәуп, уи акәым исхәарц истаху – такәажә хшыџцак илхәаз абзамыкә ажәа, Анцәа ду иацитцаз пқа-рак еипш еитазхәаз ахатца баба иоуп. Убас акәхап иахьеи уахеи атдасқәа «шдырҕеиауагыы»: атакәажә хшыџца илхәаз – ахатца хтыпшша еитеихәеит – уиакәхоит, урт рџызцәа хара хҕы иаашьтырпаауеит.

Агәыргьареи алахьеикәтцареи ирыдхәалоу хтдасқәа иры-зкны иухәаша рацәоуп, еихаразак анегативтә кәзшыа змоу, аха урт сыерыламгалакәа, истахуп иалыскаарц џ-кәзшыар-бак: акы – хтдасқәа амилат кәзшыа рцәызуа ишалагаз, инхаз атқьыс изыз хараза ишеихау; џба – икоугы хажәлар зегьы еидыркылартә, ирзеипшу тдасқәаны ишыкам.

Адиалектика азакәан ала зегьы ҕеиоит, зегьы рҕеырыцса-хуеит. Урт рхыцхьазараҕы икоуп атдасқәагыы ақьабзқәагыы: аамта иаражәыз наскьоит, уи ахатыпан аҕыц цәыртцуеит. Ажәытә иадхәалазамкәа ақьабз ҕыцқәа атцарауаа-аетно-графцәа ихәыцны, избаны ажәлар ианрыдыргалогыы ка-лоит. Обиективлагыы субиективлагыы ари аипш апроцесс анымџапысуа, хара аганахь хамгылакәа, иахьынзазалшауа активла хәерылахархәлароуп. Даҕеакала иаххәозар, иахьа иаамтоуп атдасгыы ақьабзгыы, адин инаваргыланы, хажәлар зегьы еидызкыло, ирзеипшу доухатә культуратә мчны акатцара. Уи азы рапхьа иргыланы акомиссия аптатәуп, атца-рауааи ашәкәыџџеи назлоу. Уи акомиссия иалататәуп

ажэйтэра иахаану абыргцэа; хэсеи хацэеи. (Асовет мчра анышьякэгыла убри афыза акомиссиа атцдан апсуа бызшэа атерминкэа рышьякэыргыларазы). Ажэйтэи афэтэи неицырхырааны ишьякэыргылатэуп иуникалтэу апсуа иказшьеи, иламыси, ицэафэи зныпшуа атцаскэеи ақыабзкэеи. Урт убас икалароуп, ачара ишапцыуа чароу, апсыжрагы, апсхэрагы, асабшахэгы ишапцыуа тцаскэоу удырратэы. Хэара атахума, урт успкала, кэтцарала иаукалахуа, рекомендациак ахасабала ауаа ирылартцэазар, зфыхара иафэу амилат хдырра иа-разнак иаашьтнацауан. Амилат казшьа зеггы хшьа иалоуп, хцэеижь ианыруеит. Уи рфыхатэуп.

Иаагап абри афыза азтцара. Иахьа хчаракэа ирзымхо зеипш гханы икоуп ашэахэареи акэашареи. Арахь уцшыр, олимпиадакэа раан, қытацыпхьаза аиндатларакэа рыгерыладырхэуеит, асценакэа рфэнтэ рказара хдырбоит, нас урт рказара рқытафэи изахдмырбозеи?

Абасала, хажэлар ртцастгы рқыабзгы акны ианыка-ла, убриакара аконсолидация рзызуа даеа мчык зыкалом. Убаскан ауп хажэлар аитарфеиара амфа иананылатцкьо. Убарт инарываргыланы, иахьа иханоумыжьратэ игэыгэтажьны икоу ашколкэа рфэи ахэыцкэа ашэахэареи акэашареи хымцада дыртцара азтцара аныкэгыла, иагьанхалша, нас хазлацэажэо аус хьахэапахэада избоу проблеманы икалон.

АУАФЫ ИГЭАБЗИАРА – АЖЭЛАР ИРГЭАМЧУП

Сара схақымзам, ари азтцара профессионалк иахасабала акэымкэа, ус интеллектла сшахэапшуа схэар стахуп. Фыцья апсшэа ааибырхэар, угэабзиара шцакоу хэаеизтцауеит. Атцэа анышьтырхуа ирныхэо зегь рапхьаза изеидьаршьауа агэабзиароуп. Ауафы игэы анбзиаха, илымшара егыыкам рхэоит. «Агэабзиара – амалкэа ирмалуп», – рхэоит апсуаа. Ажэлар ражэа кэышкэа агэабзиара амацара акэзам ирхэауа – агэамч ауп. Ауафы уахьынаихэапшуа игэы бзианы, арахь игэамч гэгэамзаргы калоит. Згэамч

гәгәоу иоуп абафчыдагы злоу. Уи идоухагы гәгәоуп. Ацсу-
аа жәйтәнәтә аахыс абафчыдагы рылан, рдоухагы гәгәан.
Уи шыақәзыргәгәо

рацәоуп, аха ихәфсхәоу атоурых акәым, хашпақоу иахә?
Зегы еицәакны ирхәоит: хабәцә рхаан еипш агәабзиара-
гы агәамчгы ыкам иахә. Избан? Ари медициналагы, со-
циаллагы, екологиатә тагылазаашыалагы итцаам пробле-
моуп. Ус акәу, егыс акәу, ихәтәуп акы: обиективтәи асу-
биективтәи факторқәа неицыланы, хгәабзиара иапырхагоу
ала ххы мөапаагоит, акыр жәашықәсақәа инеипынкыланы.
Уи иахә гәгәала иаахныцшыртә хәкоуп. Ашықәс рацәа ны-
зтцауаз рхылтцштра хәкәзамызшәа, иахә руафыбжара иты-
саанза, ағлам иафызоу ахацәа, аң анытцырфәу еипш, ршыа-
пы ишықәгылоу ихышәтны икахауа иалагеит. Астатистика
хаздыргәышһом акәымзар, зықәра назаны ицсуа ратқкыс,
зықәра назамкәа ицсуа рхыцхьазара хараза еихәуп. Урт
рхыцхьазара иацлоит машәырла итахогы.

Иказма абас еипш ацсрақәа аибашьра калаанза, мам-
заргы аибашьраангы, аибашьра ашьтахь ацстазаара
аныхьамтазгы налатцаны? Мап. Ус анакәха, ацстазаара
еигьхацицхьаза ацсрагы рацәахеит. Ари цьоумшьарц зал-
шом, избанзар, ацсра рацәахазар, нас, ацстазаара злеигьха-
зеи?! Иарбан мзызу арака икалаз? Амзызқәа рацәоуп, аха
зегы ирыцкны ицхьазатәуп ауафы ибзатаратә хымөап-
гашьа, уи ифатә-ижәтә зеипшроу. Ацсуа интцыра тызтцаа-
уа еицәакны иазгәартәит уи икәра рацәа зыбзоуроу афак-
торқәа ирыцку ифатәи ижәтәи шракәу – урт ицсабаратәу
рыцқьара рацхьа инаргыланы.

Иаагап арыжәтә: изеипшроузеи хәжәлар иржәуаз афи
ауаткеи, настгы ишпәржәуаз? Ажә иалтцыз ишалтцыз икан.
Ачымазаф изы ахәшәеитцатца аныкартцоз ажьағ уатка
ала акәын ишеитцадырпхьоз. Ажьағ уатка ахәтә хәшәын.
Ианыржәуазгы ахәшә еипш акәын ишыржәуаз. Ахәшә
хәшәуп: иара, иазшоу азагала иужәыр ауп учымазара иа-
нахәшәу, амыцхә ужәыр – уагоит...

Ацсуаа арыжәтә рхала иржәзомызт, асас иакәын изды-
ржәылоз. Арыжәтә реадыршьзомызт, уи хымздын, асас

иқбаф алақартзон, игәалақара шытырхуан, еинарцәажәон. Убри акәзан хықәкыс иамазасгы. Урт зеггы ақбафи апатуеикәтареи рхәаа итытцзомызт. Убри азы асас ихәггы тәахын. Уи патуун, уи чеицъыкан, уи ламысын, уи уафран.

Уажәы? Уажә аипш апсуа чеицъыка апату млақәышт. Асас хәы зутцәахыхуеи, калатк ажь 20–25 цхал афы алтцуазар, уаханы ижәла, асас дахыггы, агәыла «сасгы», апшәмаггы ирызхоит, нтцәара ақәзам. Амала, ус «ибарақьатхаз» арыжәтә ауафы иабанзаихахауа, мамзарггы иабанзаипырхагоу? Убри ауп ихәатәу.

Ахақымцәа излархәауала, афыкатца (ауаткаггы) изжәуа ишыа иаднакылазом, игәатцәа ишхамны иазықалоит, ирхәарах бжьнахуеит. Есымша изжәуа, ихата изгәамтазо, амәыхәац еипш, ифнутқка дтыфаауа, гәырпынтца-гәырпынтца игәабзиара имнахуа ағынанахоит. Нас упшыр, мышмыждак азы «...ағлам иафыаз, иааигәытцашәазеи!» ххәахуеит. Ихәшәырку арыжәтә ажәра иашыцылаз ауафы, аморф еипш, илағны арыжәтә чымазара ирхәуеит, далкоголикхоит. Уи ачымазара зыхыыз есымша иааимжәыр амуа дқалоит. Арахь упшыр, ицәоушыаша, уи ауафы арыжәтә чымазара илағны дшыкоу ихахыггы иааигазом. Уиггы акәым, «апсуа лкоголик дубахьоу» хәаггы уаецнихәоит, «уирпхашьоит», алкоголикра милатла икоу цыушыап. Итцаазар, хара, апсуаа, «хар змам» атыц аанахкылоит абри азтцарағы.

Арыжәтә иахылғиаауеит даға рыцхаракггы – ауафы инервтә система апхастатәра. Ажәлар рхәамта ала иаадыруеит урт реизарақәа рғы шақа аизызырфара рылаз, алабашья апса машәырла зшыапы иалкьаз ацкәынтцәкья ичхань дзырфәуан абырг иажәа далгаанза. Уажәы? Еизарақәак рғы, унрылапшыр, уажәы-уашьтан ркәардәкәа шытцаа еилалап ухәап. Ачарақәа рғы атамада ишцеизызырфәуаз, уажә ишпакоу? Арт зеггы зыхкьауа рнервкәа ахкәадахаз ауп. Ауаа рхы аконтроль рцәызма ухәартә ауп ишыкоу: зеггы еиццәажәоит – азәггы дзырфөзом. Цабыргуп, урт зеггытцәкья арыжәтә акәым изыхкьо, атәылағы амораль-психологиатә тагылазаашья иахкьоггы рацәоуп, аха арыжәтә уи азтцарағы атыц гәгәа ааннакылоит.

Знерв шыақәкъаз уи аҕы иауаангылахау, урт ртаацәа рҕы, ргәылацәа рҕы рхымџапгашыа ачҳара аауадаџны икоуп. Згәы бзиоу ичҳап, аха иџыза диқәшәар? Имачума, еимаркыз ыказамкәа, џыцәа ауаа анеибашыуа! Зхы атың иқәу, знерв еиқәшәоу ауаџы, агәала имазаргы, уизызырџыртә ацәажәашыа дақәшәоит, иоухәауагы иаҳауеит, дузызырџеуеит уаџтас. Аха ус аипш ахынкыларә злам ихы дазхәыщыр ауми: зегы рацҳа иргыланы арыжәтә иеацәихьчароуп, еиҳаразак шыақарла икатоу аџгы ауаткагы. Урт реипш ауаџы инерв зырхәашауа акыкам. Изақәызеи анерв? Ауаџы ипстазаара нервлоуп ишеибарку. Китаитәи амедицина излаҳәауала, чмазарас икоу зегы зыхкәо анерв ауп: анерв анбжыслак ачымазара ахы унардыруеит. Ажәытәан тарада ауаа кәышцәа рацәан. Урт ацәгы-абзиаҕы избәџцәан; урт уаа цәажәаџцәан. Уажәақара ақәышра аамта анбақалахыоу, аха ацәажәаџцәагы ауаа кәышцәагы мацҳеит. Избан? Иахтахы-иахтахым еита арыжәтә аҕы ханагоит: арыжәтә ақара ауаџы ихшыџ зырцагәуа, игәынкыларә ицәзырзуа акыкам, иаргазогы дубап. Уи ус шакәу, аҳақымцәа урзымтааргы, иубартә, еилукаартә икоуп. Арыжәтә еснагь изжәуа, апстхәа далоушәа, ихшыџ еилахәашь ауп ишыкоу. Уи дхәыцны тынч-тынч дызцәажәазом: иажәа ихаштыр хәа дшәаны, ирласны ихәаны салгандаз хәоуп ицәажәашыа шыкоу.

«Агәылеи агәи» рхәон хабәцәа. Уажәы, игәашәымтахьеи агәылеи агәылеи имеицәажәо шыкоу. Урт, шамахамзар, арыжәтә зыхшыџ арцагәыз роуп.

Еснагь арыжәтә жжәуа уи ихы дагоуп, ихала иеирчмазаџеит, аха рыцҳара дуны иқалаз, урт рыхшара рахь анырра иқало ауп. Аа, Ақәатәи аҳақым, амедицинатә наукақәа рдоктор Ф. Аңыгитов агәзет «Алсны кәцшь» аҕы ииџуа: «Арыжәтә ыжәны икоу ахатца икнытә апхәыс лцәа иалашәо ахшара инервтә системей ипсихикей гәгәала ирныруеит: хкәацкәада лассы-лассы итцәыуеит, рыцәа тынчым, акрыфара ргәацхом, рыкапан имачны иацлоит, рныкәареи рцәажәареи хысхәоит. Ихысхәоит ртараҕы».

Арт аҳақым иажәақәа шыақәзыргәгәо иахыа хқытақәа рҕы икагәышыоуп: ахәыцқәа атараҕы ипсыгеу, зыхшыџ

кэадоу. Иками ашкол чыдакэагы ус икоу ахэычкэа ахыра-
азо. Урт унрылацшыр угэы удырхып. Рыцсы атцкыс иахь-
зымиааиз иахканы, рыхшара рыцсы ахынзатоу инасып-
даны икалеит, урт рани раби рзгы, рыжэла азгы, Апсуара
азгы ихъзырхэагаха икалашаз шыоук ракехозаргы здыру-
адаз. Анцэа дызмоу изы ари иреихау гэнахарами!

Арыжэтэ анафс – изеипшроузеи хэфатэ? Анхафы идгьыл
амч мацхеит, ауац атареи ма адгьыл апсы аршыареи рцын-
хэрас, аеафра бзианы ианашьтуеит хэа, аселитра, асупер-
фосфат, амачевина ухэа аминералтэ ртэыгакэа адгьыл
иоақэыпсаны ацбыкэреи лартцоит. Аиашазы уааилахартэ
ацбыкэреи пжэаны икалоит, аха уи еижьагоуп. Ахимиа
ацбыкэреи арыц ахь ииасуеит. Абыста уёы иузтамтцо
еикэатцэаза, азы алтцэтцэо иканатцоит, ауафы игэабзиара
иапцыхагоуп, еихаразак иқэыпшу. Уигы акэындаз, ад-
гьылгы бжьнахуеит: знык аселитра ахёутаз, нас изуршь-
цылаз ахэшэ ааумтакэа адгьыл акы иапсазам. Амине-
ралтэ ртэыгагы морфуп адгьыл азы. Ацбыкэреи анафс,
аутратых, ашэыр-акэыр – ауафы иёы итеитцауа зегы иры-
ртоит. Арахь упшыр, адгьыл азы Анцэа иишаз ауац ма еи-
латцэы икажьуп, ма еипхьытта ицканы ажэгэар итажьуп.

Абасала, адгьыл иқэаахрыхуа афатэи ажэтэи харгы иах-
фоит, иаажэуеит, арахэгы ирфахтцоит, нас урт ахш рымхны
иаажэуеит, ахэычкэагы (азккэагы) идхаржэуеит. Даеака-
ла иаххэозар, аморф иафызоу ахимиа злоу роуп цыфасгы,
гэыхэсгы, рыжэтэысгы, хышхартцэысгы хажэлар иры-
моу. Нас, изеипшрахараны икоузеи урт ргэабзиара? Агэаб-
зиареи, агэамчи, антцыреи еимадоуп.

Даеакгы. Апсуа ифара еиёкаан. Уи ихы дацклацшны
гьамала икрыфара анафс, ипсгы бжьан. Днаханы, иааи-
цэыхьантахартэ еипш, дхаипеиуа акрифазомызт. Убри
азакэын уи еснагь дкалаза дзыказгы. Икалаза икан арцы-
збеи апхэызбеи, икалаза икан ахацэеи ахэсеи, ус ишыказ
нак ражэрагы итаргалон. Ашыкэс рацэа «амазақэа» иру-
акын убри ахацклацшра ирымазгы. Иабакоу урт иахьа?!

Ииашоуп, иахьа хабзазара аформагы аеетанакит; ан-
хафы ица дқалакыуафхеит, махэфала аусуреи агеи ашьхеи

шьапыла рёфысреи рцынхэрас, ицстазаара ағырак тэарала ихигойт: машынала дныкёойт; аусураёы дтёоуп, аоны дааир, ателевизор дадтёалоуп, нас дышталойт... Ицстазаара абас ала аеетанакит. Уигы акёым, мызкы цсшьара данцогы, акалакь аёынтё акалакь ахь дцоит. Есымшатёи абасортёыра цхахшьойт, амшын аталара хаёёаашьойт, атурист ныкёара мшгарас ихацхьазойт. Хацсшьара хахьиз-хахьяазаз хкытаёы иаххаагар, хапату «ланаркёуейт». Ханхара атыц хацсахит, арахь хацсихология хзымпсахкёа хаанхейт. Акытантё акалакь аёы ханааи, аратёи апстазаара хёакёхаршёар акёын, аха уи макьана ихалымшацт. Уи культурууп, уи гёабзиароуп, уи цстазаароуп, ус анакёа, уи хара мап аёёахамкроуп.

Абасала, хацстазаара шыакёкьаноуп ишыкоу. Уи анализ катцаны, азхёйцра ацынхэрас, хёыргазаны «икалеи, уара, апсракёа раёёахейт» ххёахуейт аушёакё! Иаххёейт – ицейт, нас хазёыц хналагахуейт: апсраёы – мчыбжык афьжёра! Ачараёы – афьжёра, фыцья ахьяайдтёалаз – афьжёра. Уажёык урт рхы иоужьзахейт. Ауафы ирласны зегы дрышцылойт – аёёгыагы, абзиягы. Ари аказшьа баапс убаскак харлашёит, хауаажёлар зтагылоуи арахь хара хазёуи аайдухёыцлар, ухы угёахшёап. Икалазей? Аинтеллигенция роума, хкытакёа рёы аихабацёа кёышкёа роума, ари азтёара рхы ааилакны изаламцёажёаци иахьяуажёраанза?! Апартиатёи асоветтёи напхгара аиныхракёа ианыркёырхлос ыкан, аха убаскангы ажёлар рыфнутцка изыкамлейт абас зхёашаз: «Шёааи, уара, хабацёа ртёас хныкёныкёаны, ари азтёара ххала атыц икёахтёап, ххы шымфёацаагаша шыоуки ихархёараны изыкоузей! Хара хакара издырраны икада!» Мап, ускангы уажёгы абас зхёаша амчрагы акёышрагы зыкамлейт хажёлар рёы. Цабыргуп, 1866 шыкёсазы Апсны ахра аныкёырга ашътахь ихацёдырзит амилац хёынткарратё хшыф, аха хшыфда афьжёра ахьынзахпырхагоуи афьжёрахь ииаагаз хапсыжракёа ртыц акётарей хажёларыхшыф азымхауа икоума?! Иахья хтёаскёа амфёа икёызтёауа афьжёцёа роуп. Урт хъзыс иартёойт: «Хацсуа тёас кахажьуама!», «Апшёама игёы иалсуейт», «Афара-ажёра бзиа ибон»,

«Уаапсара уазыразызар...» Сара исхэарц стахым зегъ мап рыцэктэуп хэа. Мап, хабацэа рхаан афарагы ыкан, ажэраггы, аха урт Апсуара ахэаакэа иртытцзомызт.

Ацивилизация змоу ажэларкэа азакэан хатыр акэы-ртоит. Уи кэышроуп, уи культурууп. Хажэлар атцарадырра анрымамыз азакэан еиха иахатцгылон. Азакэан амацара акэым – ртаскэагы, ркэабзкэагы. «Итцасым» анырхэа, уи закэанын, азэггы еилеигомызт. Нас, уажэы икалазеи? Мам-зарггы хатцарас ихацхэазома азакэан аилагара?

Ажэакала, апсуа ицстазаара иузакэымтхауа иадхэа-лоуп арыжэтэ. Уи азэггы мап изацэкуам. Абарткэа зеггы ари азтаара дыруадафоеит. Ус шакэуггы, арыжэтэ ахы ио-ужьтэым. Ауаа кэышкэа рыхшыф еилатцаны ирызбароуп арыжэтэ апсуа ичеицбыка арцшзара амацара иазкхарц азы икатцатэу. Убри инамцхэны икоу зеггы мап рыцэктэуп. Ца-быргуп, еитасхэахуеит, ари имариоу зтаарам, аха ажэлар акэышра анаадырцш, аргама рыцстазаара иапырхагоу атыц акэтцара рымч акэхоит. Аброуп акэышра ахэатахуггы!

АПЦСТАЗААРА ЗХЫЛҢИААУА – АДГЫЛ

Уиакара зтазымкуа акы акэушэа адгыл азтаара атцы-хэахь ииазгеит.

Иапониятэи ахэынтцарра дгылбжэахак ахасабала аоке-ан ихыршэлоуп. Убри аварафоеуп иахыыкоу Курилтэи архи-пелаг. Урыстэыла иатэуп аокеан ихцсалоу урт адгылбжэа-хакэа ргырак. Урыстэыла абакоу, Курил абакоу?! Убри еи-макны Адунеитэи афбатэи аибашыра еилгеижьтэи СССР-и Иапонииеи рыбжэара Аикэшахатра рыбжэамтцазакэа икоуп. Уи иаанагоит: урт афхэынтцаррак аибашыра шрыбжэац ирыбжэоуп. Арт реимак цыашыаны урыс поетк сиязта-аит: – Ирылашэхи убарт адгыл еыткэа, идгылдоу, хара иахтэуп хэа ишэыцрыхуа нак ирышэымто!

– Калашыа амам! – ихэан, иаб ицэынцэ аипш дахзызаа-уа дытцкэеит, уи азтаара иарей сарей збатэыс ихамазшэа. – Урт адгылкэа хара иахтэуп, хара имцхэу дгыл хамазам.

Имцхәу дгьыл хамазам зхәо адунеи фыцъара ишаны хәтәк знапафы икоу роуп. Хара, апсуаа, хадгьыл хшазыкоу убар, адунеи фыцъара ишаны хәтәк акәымкәа, иара адунеи ахатә шеибгоу хнапафы икоушәоуп. Даеакала иаххәозар, хара иахцъынцъым дгьылк хакәынхошәоуп хадсадгьыл хшазыкоу. Уи иахъа акәым, уи иацы акәым, жәйтәнәтә аахыс ус ауп хшазыкоу. Ихәфсыз ашәышықәсазы, ажәлар рыпстазаара аныуадафха, реихарафык рыпсадгьыл лкажъны иқәтңны ицеит. Сара урт срықәызбом, уи афыза хакла азингъы сымам, аха иара афакт ахатә шқакалеи? Адсадгьыл шәартахар – ирыхъчоит, рхы акәыртчоит. Урт афырхацәа рыхъзуп. Аха хчынқәа ықәырхит хәа зыжәлар зхьырпшны зыпсадгьыл кажъны ицаз тауади-аамстеи ишпар-заххәауеи?

Арака иаанхаз «аамтала ари адгьыл иқәынхауа» хәа рзиҳәеит аурыс хәынтқар. Абар уи аахыс 130 шықәса иртысхәеит, аха убасқан ахәынтқар ирзиҳәаз иахъагъы амчра амоушәоуп хадгьыл хшазыкоу.

Апсны антацәы инаркны иалагеит хадсадгьыл агара. Иқбаптажәхаз адгьыл иакәшәаз имгои! Ускан арака иаанхаз хабәцәа, 1000 хы апсаса аазаны 100 абна илатцо, қыафла апстақәа ианыртаз ауп. Хы зхагылам ажәлар шқакаларыз! Еимыртәон хадгьылкәа маза-аргама: атауад арендаторцәа ааргон, рхалагъы иааны иқәынхон, шьоук рыматц руашәа, кәрышқәак рыртауашәа катцаны. Аурыс хәынтқаргъы иенралцәа Апсны адгьыл шаны иритан, ахаблақәа, аиланхартақәа реиқаара иафын. Аерманқәеи абырзенқәеи Тьрқәтәылантә амшын изхеибахәа идәықәлеит. Атдыхәтәан урт зегъы аанкыланы, Апсны Бериа иколонианы ианыкала. Уи инаркны иара итәқәа ракәын иааганы инирхауаз. Ускан «Переселенстрои» хәа афныргыларатә усбартақәа аартны, аргама, цәгъацәыпхамшьарыла иааганы индырхон. Уи ихы анлаха, аамтала иаанкылан аколониалтә политика Апсны имфацыргоз. Аха нас, 1970-тәи ашықәсқәа рзы, даеа формак азырпшаахт. Уи иахъзын «Гагра акурорт арәиара». Егьырт араионқәеи ақалақьқәеи рфы стихиала ишаац иаауан.

Ажәакала, Ацсны аколониалтә политика амѡацгара ишафьц иаѡуп, ажәа «аколониа» мхәазакәа. Амала, аполикатә тагылазаашьа аѡацсахцыцхьаза аколониалтә политикаггы нахәы-аахәуеит... атактика ацсахырц. Астратегиа цсахрак амазамкәа иаауеит. Ус иѡоуп Ацсны ақырт меншевикцәа рнапәфы ианыѡаз аахыс.

Абасѡак ахнагахьеит Ацсны. Уи иаахнагоз зеггы рцәа итарыгзон изцьынцью ацсуа жәлар, аха ицьюушьаша, убарткәа зеггы ирызмырѡәышит. Ацсны адгьыл еимы-зтѡоз рызлагара азы ацызтәалоз иреиуан хажәлар рхатар-накцәа. Уи азтәара иахьа ицәыртцны иѡоуп. Иантцәахалак, еилкаахоит хадгьылкәа ргьырак ирыгәтасны изтиз зустцәоу. Иныкәырцшны уажәнатә иаамдыркәа, аха урт зустцәоу ажәларггы ирдырааит. Ус атахуп иахьа. Ацсны дгьыл җатқак миллионк иацсоуп – закәанла иухәҗауазар, аха иаваргьежьны, закәандарала акапеи кылтцәазы иртиуеит. Уи чархәароуп. Уцсадгьыл җатқак утиггы, уцсадгьыл ахата шеибгоу иутиггы – аѡоуп. Адгьыл азтәарафьы убасѡак хаждырра лаѡуп – заб игәарататцәкьа зтихьоу шаѡафьыѡада! Итиуеит, аха изирхәҗауада? Маатк аццаны ииҗо-зар, мѡасфьык, ѡылапалак иакәзарггы ииҗоит. Ус шаѡафьы иѡартцахьада! Ашәкәҗафра! Ацсны антытцынтә инапкәа ыр-кало, аха ицьыба кәрышькәак татцаны данааилак, ашәкәы дтарыѡуеит... «илахь иацшны!...» Даѡакала иухәозар, иц-садгьыли ижәлари ачархәара рзуны.

Абраѡа хыхь зызбахә схәаз афьыза ачархәара кәзтәз, ауаа ирбауа-ираҗауа, акьыпцхь ала рырдамыгара азтәара ыкәгылар ауеит, иахьа акьыпцхь ахақәитра иамоу ххы иархәаны. Ацси абзеи реилыргарафьы уи метод бзиахон.

Ацсны адгьыл иалахәаахәтуа ракәым, икәаарыхуа шпәзыѡоу? Уртггы иалахәаахәтуа ратцкыс излеиҗу мацуп. Сара сышграномымггы урт санрызхәыцуа, изыкәтәоу амахә хызтцәо иреипцшноуп сышрыхәацшуа: рыдгьыл чашәкәа ыкәзәзәаа аѡар иагозар, рыцсадгьыл шакәу азхәыцра акәым, рҗатцахәы шакәуггы иазхәыцзом. Ахахәырчҗара ианаалахалак, рхагәҗа быҗуа анапшы-аапшра иалагоит, даѡа дгьылк ахьхыртшәа иазхәыцуа. Ирымпытцышша ицәз

рыдгбыл чашёра иаркёышны уажётэи иахзызаауа ахьчара иалагозар акёхап. Уаха умцсит!..

Ари апроблема уаналацёажёо ахыркёиаразы шё-фы-рпшык ааугарц улшоит, аха урт удгбылгы, унхарагы, упстазаарагы ирыхёом. Ада цыхёа умоур, удгбыл уаз-ныкёымгар, уахытцны уцап (ус ицогы ыками!), аха зыцсы зыххны инужьыз удгбыл? Уи, атла иалёааз амахё айцш, уцсадгбыл иалцсааны иаанхоит.

Инеизакны адгбыл ақёаарыхра акультуразы иахёау-ажёраанза гёгёала ххысхауп. Уи ххы ианахмыжыша акоюп. Абри инадхёаланы истахуп истааласыршёар хтыск.

1921 шыкёсазы, Апсны Асовет мчра анышыакёгыла, ако-миссиа апцдан анхацёа адгбыл шаны рытаразы. Уи еихабыс даман адгбылқёаарыхразы жёлар ркомиссар Зосим Бениа. ССР Апсны Асоветқёа аёбатэи реизара ду аёы иахёапшу-ан ари азтёара. Нестор Лакоба акритика гёгёа азиуит Зо-сим Бениа икомиссиа ари азтёара ишазнеиз. Апсуа нхафы, – ихёон Нестор, – адгбыл ақёаарыхраёы алемсааи аестон-цёеи реицш акультура илам, урт ратцкыс еиха имачны икёааирыхуеит. Убри акнытё, апсуа адгбыл дестынк аёынза имазароуп, ихы аланыкёигарц.

Ишаабо еипш, 70 шыкёса уажёапхёа, Нестор икёра шмачызгбы, игеиётахёан апсуа адгбыл дшазыказ. Ицёо-ушыаша, убри аахыс абаскак агёакра зхызгахёоу хажёлар адгбыл ақёаарыхра акультураёы иацыртёаз мачуп. Ари хёааумгарц залшом. Аграрникцёа-атцарауаагы ари азтёа-раёы хажёлар изларыхёахёоу мачгёышыоуп.

Анхафы итызтыц дахзызаауа хёаас имамзар, итиуа-заргбы, маатк еиханы изтауа кёалацалак иирхёауазар, матцура хёычык иалакёакёоу ачиновник ицхёыс хамык лзихёхарц тызтыцк ипсадгбыл лтапканы итиуазар, уртқёа зегы збо-изахауа хёы азы татёаны ёахамтёазар, уажёшьта хазтёаап...

1. Ихашьтанеиуа абицарақёа «рабхёта адгбыл» шцазбу иахёа?

2. Зцынць ахь зыблақёа тырхаха ипшуа амхацырқёа рхылтцшьтрақёа рзы анхарта дгбылқёа рзалхума?

3. Икоума иахъа арт азтцарақәа милат проблеманы ирыхәапшуа?

4. Атцыхәтәан: знапы ианыда иахъа Апсны адгьыл алахьынтца?

Сызтцарақәа рапхьатәи хца ртак саҳап хәа сазыпшзам, урт милат зтцарақәа ахасабала азәгыи иқәимыргылац мақьа-назы, аха апшьбатәи азтцара атак саҳауазар акәхап абас: «Агроааглыхроуп Апснытәи адгьылқәа (еигъуп иаххәар «Ҳацсадгьыл») знапы иану». Знапы ианыда уи аусхәарта, насгьы хыхь азтцарақәа иқәсыргылаз ргәы итцхома уи аусбарта анапхгара? Ари хьызыхәыцша, иагьызбатәу алка-ақәа ирыцкуп. Зегьы рапхьазагьы иатахуп адгьыл азтцара иазкны иахъа аус зуа азакәанқәагьы азакәанцарақәагьы ранкыла. Абылра ахьықалаз иаарласны ишырцәатәу еипш, уи иаарласзаны избатәу зтцаароуп. Аха уи азбара аргәагәара иалагозар акәхап, идыргәагәаит, амала избахаанза адгьыл аимтцәара аанкылазаит. Уажәы, «аутратыхаазара» рхәалап, «абахча абзиабафцәа» рхәалап, «акооператив» рхәалап, хьыс иартозаалақ, хадгьылқәа реимтцәароуп изызку. Адгьыл азтцара нахьхьы СССР Ирейхазоу Асовет ағьы ирызбеит конституциала. Уақа хара иахцырхагоу егьрымзбеит. Хара хьы уигьы акәым аус злоу, азакәан закәануп, аха арақа аус злоу уи ххы ишахархәауоуп. Ҳацсадгьылгьы хадгьылгьы рлахьынтца хнапағьы иказароуп. Ари ҳакуп, ус ауп иагьшахәтоу хәа иааганы хнапы иадыркзом, уигьы аадыруазароуп. Азтцара ҳацәымшәакәа, ҳагьацәыпхамшьакәа иаахтны иқәхаргылароуп абас: адгьыл азтцара рнапы ианызароуп уи изцьынцбу! Арақа лакфакра қамлароуп, избан хәагьы азтцара ықәымгылароуп.

АТЦЫХӘТӘАН АЛКААҚӘАК

Абрақа сызлацәажәаз азтцарақәа рыла ихыркәша-хом иахъа ҳажәлар рҫапхъа иқәгылоу апроблемақәа. Сара хьықәкыс исымаз хатала сгәы итцхоз зтцарақәак рцәыргареи, насгьы урт сышрыхәапшуеи апхьаф иҫынза рнагара

акэын. Арт иаци иахъеи исызцэыртцыз этцаарам, 30 шыкэ-
са инареиханы еснагъ сгэы змыртынчуаз, хъаас исымаз
иреиуоуп. Аха иахъанза публицистикатэ бызшэала иа-
хтны афрагъы акъыпцхърагъы залшомызт. Уи идыру усуп.
Ус шакэызгъы, шэкэыффык иахасабала, иахъынзасылшоз
афымтакэа рфы урт апроблемакэа ыкэсыргылон, асахъар-
кыратэ метод схы иархэаны, апцхъаф ихшыф рзысшьтуан.
Уи ашэкэыффы ипцхыкэуп, иагъиуалуп. Иахъа, аполитикафы
икалаз аитакракэа ирыбзоураны, алшара хамоуп хапцхъаф-
цэеи хареи ххы-хгэы аартны хайцэажэаразы. Атцарауаи,
ашэкэыффыцэеи, ажурналистцэеи ухэа иахуалцшьоуп ихауз
алшара ххы иахърхэарц.

Сзыхцэажэо апроблема, хэтэ-хэтала еихшаны, хаз-хазы
сырзаатгылеит. Иахъа акъыпцхъ ианыло рацэоуп, харгъы ус
халапш нархыжъны наф ианныкэахтцало ыфоуп. Акъыпцхъ
афы икэдыргыло хпроблемакэа ус хрызнеиуа халагар,
нас изызбода урт? Сара ари астатиа анызыфуаз хыкэкыс
исымамызт уалбагак ахасабала афра. Иахъакара хыхшыфои
хуси реимадара атахны ианбакалахъоу. Уи иахъа гэгэалала
иатахуп. Иатахуп, избанзар, апцтазаара убас ирласны аее-
итанакуеит, аамтагъы убаскак иццакуеит, иахъа икатцатэу
уатцэашка ианиауга, ихъшэахоит. Ажэа еитарсны иаххэо-
зар, иахъатэи «аамта адэытба» уатцэынза ипцшзом, ицоит.
Харгъы хнапшы-аапшуа «аперрон» хаакэхоит. Ус хмыхы-
рц иахъа аус аауроуп зегъы. Иатцшьны еитасхэар стахуп: зегъы!
Цкъа еилырганы иаххэозар, апцуа дахыкэзаалак Апс-
ни Апсуареи рыматц иуазароуп, дасу изанаат ала, имч-ил-
шареи инап иануи зеипцпроу еипцш. Даеакала иаххэозар,
анхафы нхафцас дынхароуп, ахшара рацэа иаазароуп,
урт итцас-икъабз, ипцуара ирыцыртцартэ дрыхзызаауа
илапш рхызароуп; ихеимырштүазароуп ихшара имацара
ишитэым, урт хажэлар ишыртцеицэоу. Абарткэа анилша,
уи ауаф иапцуара аматц иуит, ипсадгъыл Апсны афэапцхъа иу-
алцшьа неигзеит.

Аусуфы, акалакыуаф иакара Апсуара зыхъчараны икада!
Изанаат ала, ашьхыц еипцш, аус иулароуп, акалак афы ау-
адафракэа ифоу дыриаины, ихшара иапсыуаа цкъакэаны,

апсуа таскѳа рыла иаазозароуп. Уи такпхыкѳароуп. Убри азы ичыданы ихшара илапш рхызароуп, избанзар, акалакѳ аѳы, ииз, иаазаз аѳар рымѳахкѳара еиха имариоуп, ақыта хѳычкѳа рааста. Анхаѳы иеипш, уигы идыруазароуп ихшара хажѳлар ишыртѳеицѳоу. Абарткѳа анилша, уи ауаѳгы ижѳлари ипсадгыл Апсни рѳапкѳа иуалпкѳа неигзеит. Аиеи, уи уалпкѳаны дахѳапшуазароуп акалакѳуаѳ. Даѳеакала иаххѳозар, апсуа дахынхозаалакѳы иапсуара ибла ачыц еипш ихчозароуп, ихѳычкѳагы ирылаиаазозароуп, акѳырсиан ма амсылман идин ихѳычкѳа ишрылаиаазо еипш.

Анхацѳеи аусуцѳеи ирхылтцыз роуп аинтеллигенция. Рнапы ианузеи урт Апсни Апсуареи рыхчаразы? Ари азтѳара атак атдынхѳрас иаѳасыргылоит даѳеа зтѳаарак: иарбан урт рнапы иану Апсни Апсуареи рыхчара ада?! «Матѳура ду ыкам, матѳура хѳычы ыкам», рхѳоит ажѳлар. Имамѳзоу аматѳура инаркны, иреихѳзоу аѳынза иахынзаилшо Апсни Апсуареи ринтерес ихчозароуп, апсуа интеллигенция данырхыпкѳазалаха. Урт рыхчара азин имоуп, уигы акѳым – иагыиуалпкѳоуп. Уи иаанагом егырт амилаѳ ринтерес гѳататѳым хѳа. Мап, уртгы ирыхѳѳоу рымазааит. Ахазны-зынла, хых ишысхѳахѳоу еипш, ххазы аткыс шѳоук рзы ханыразцѳоу ыкоуп. Уи уажѳы хххкылнагазгы аабоит. Убри «аразцѳара» иахкѳаны зны-зынла абас анаххѳогы ыкоуп: ианацѳалбеит, х-Апсни х-Апсуареи ирыхѳаша изыкамѳозар егыаурым, амала, имѳиааит шѳапыкѳѳа-ла, гѳтѳас ачархѳара азимуааит хѳа. Уи зхаххѳаауа ыкоуп, икамзар иаххѳазомызт. Хара иахтахуп ус еипш ацѳажѳара хѳапкѳака зынза икамлар.

Хазы иалыскаар стѳахуп еитѳагыло аѳар. Урт роуп уатѳы хѳапсуара ныкѳызгараны икоу. Ус анакѳа, урт иахѳа инаркны, аѳыѳ еипш, реазыкарѳозароуп апсадгыл Апсни Апсуареи рныкѳара. Иатахузеи уи азы? Мрик, чмазаѳык иакѳымзар, баѳхатѳрак злам уаѳ дыказам, аус злоу, убри абаѳхатѳара ацѳыргароуп, ижѳлар идирхѳартѳ анарха атѳароуп.

Абаѳхатѳара анысхѳа, апоезиеи, амузыкеи, асахѳатыхреи ухѳа ракѳзам. Уртгы ыкоуп, аха урт рымацарагы ракѳзам.

Иаххэап, азэы дшыхэычу нахыс атехника ихшыф азцоит, ма ауастара. Урт бафхатэразами? Хэара атахума, бафхатэроуп. Ус анакэха, убри игэы ззыхэаз азанаат алихыртэ, убри афы ибафхатэра ааирпшыртэ атагылазаашья итатэуп. Азэы аспорт бзиа ибоит – уи мшгафыс дыпхьазатэым. Еицырдыруа аспортсмен ажэлар рзы дыхьзырхэагоуп. Аеазэы атциаа бзиа ибоит, анхамфа ихшыф азцоит. Иалшоит уи иапхьака дбиолог духар, мамзарггы дынхаф бзиахар. Сара урт еикараны исыпхьазоит. Ари цъазшьо дкалар ауеит, избанзар, шыоукы-шыоукы рхы кэыншьо ирхэалоит, «сара сынхафуп, атцара сзымтцеит» хэа. Сара исзеилкаауам, анхафы бзиа атцара сзымтцеит хэа ихы зыкэнишьара! Анхафараггы злымтцыз, атцараггы ззымтцаз итэы хазуп. Уи атцара итцар дуаф духоз цыишьауеит. Ус згэы иаанаго игэы дажыагэышьоит. Анхамфа бзиа акатцара еипш, атцара ду атцараггы ацабаа гэгэа атахуп. Ус цъабаада адиплом аиура акэзар – уи еырбагоуп. Аха, хатырс иамоузеи уи афыза аеырбара? Акггы. Уи, атцара змоу дрыдкыланы уихэапшуазар, анхацэа ирхыпхьазалоу, аха анхафра злымтцыз иоуп дзеипшу. Ус икоуггы ыкоуп, иагьмачым. Еиха имачуп атцара бзиазаны измоу. Хапсуара иатахуггы убарт атцара бзиа зматцэкьоу роуп. Икан убри ихысхау адиплом анатахызггы, ахыпхьазаразы, аха иахья уи хцырхагамзар акггы ихахэом.

Хадара злоу – ауафи уи иус алтцшэеи роуп.

Сара афар ирабжызгоит, диплома, адэахьтэи аеырбара реацэыхьчаны, азэы хэа рхатара шыақэдыргэгэарц. Уи зеггы ирылшоит иарбан занаатс ирымазаалак.

Унхафызар, убас еипш унхафхароуп, унхамфала упрофессорхартэ еипш.

Уусуфзар, упрофессорзароуп узанаат иалухыз ала.

Иара убас, уртцафызар, ухақымзар, унцънырзар... Ажэакала, царадыррала адиплом утахызар, хэышыкэса, анхаф бзиа иеипш, умч-улшара утцара иадтца. Убаскан ауп ужэлар ртцеира уанапсахо, урт рцапхья ууалпшьа анынаузго.

Хара хайпш зыпсадггыл акны зхыпхьазара мачу ажэлар рфы азэггы азин имам абжыагьалдызра, ишакэхалак аказара, зхы амацара иашьтоу азэызатцэыкггы дкамлароуп.

Җабацәа ирхәон, жәаҗаҗык аҗа шытырхуеит, аха жәаҗаҗык рахьтә азәы дамыцхраар, ирзышьтыхуам хәа. Убас ауп Ацсуарагы шыҗоу: ацсуаа зегы, аҗа шытызхуаз реипш, рыцсуара шытырхуазароуп. Ус акәымкәа, иахьа-уажәраанза ишыҗоу еипш, шыоуки Ацсуара ныкәыргауа, аеашьоуких Ацсуара иныкәнаго аринахысгы ианыкә-ла, аҗа зышьтымхыз хреипшхоит. Уи иахьа азәгы азин имазам. Абри ада цсыхәа шыҗам зегы ианеилахкаа, нас Ацсуара нахьхи игылоу ихьчааит хәа азәгы ихәазом. Зегы иаадыруазароуп азәазәала зегы хәа х-Ацсуара ахьча-ра шахцәыуадаҗо.

1988 ш.

Ә-ЖӘЛАРЫК, Ә-КУЛЬТУРАК

Ацсны Урыстәыла ианадла, мамзаргы ианадыртца, ацсуаа зышыцыламыз аурыс хәынтқарратә напхгара арака амчра аманы икалеит, арахь хазы ацсуаагы, ахәынтқарра аныкәгарағгы, ажәлар рыцәгыи рыбзиет рыреетрағгы, рхатәы традиция рыман – урт азкышықәсқәа иргәылсны иаауаз, итышәынтәалаз традициян. Ажәакала, арт әажәлар-рык излеипшыз аиха излеипшымыз еихан, избанзар, урт хаз-хазы иҗауан, цаслагы, қабзлагы, традициялагы, милат қазшыалагы еицәыхараз жәларқәан. Абасала, иа-аиҗагылеит бызшәалагы, тоурыхлагы, цсихологиялагы хәыки шыхаки зыбжыз ә-жәларык, ә-культурак.

Ганкахьала, ацсуаа ажәйтәзатәи абырзенқәа иаадыркны, абжьаратәи ашәышықәсқәа раантәи атырқәа султан-цәа рҗынза, аимпериақәа рқәыцма қырқы итысны рыц-садгылгы еиқәырханы, шәкәыда- бығышәыда зхатәы культура – Ацсуара аңызтаз жәларын. Хәара атахума, ахәынтқарратә система арҗаарағгы, акультурағгы иқан урт аимпериақәа рнырра, аха уртқәа зегы ацсуа иқазшыи ицсихологияи ирықәшәо, ирцсыуаны икатқан. Уи азы ашәышықәсқәа атахын, аамтақәа реитасрагы атахын – урт зегы ықан. Абасала, ацсуаа рбызшәа, ртас, рқабз, урт

ирхылҗаауаз рҗазшыеи рҗсихологиеи рыла, милатк иры-
ламҗашы, зхаҗра змаз жәларын. Урт рхықәкы хада Апсни
Апсуареи рейқәырхара акәын изыкыз.

Егы аганахыла, аурысқәа ртоурых акыр ишааскыагаз-
гы, адунеи җыцара ишаны хәтәк зымехазкхыз, аимпе-
риатә психология змаз жәлар дуун, ирыман ахәынтқарратә
традиция дуқәагы. Иааркыаҗзаны акәзаргы иахгәалахар-
шәап урт рхәынтқарра аҗиара атоурых.

Ажәбатәи ашәышықәсазы, аславианцәа ирҗәытцәаны
ишыақәгылеит ахәынтқарра җыц – Киевтәи Рус.

Киевтәи Рус ажәахатәи ашәышықәсазы х-хәынтқаррак-
ны рҗыршоит: Урыстәыла, Украина, Белорус. Ус шакәыз-
гы, иара Урыстәыла ахатә усқан хәынтқарракны иказамы-
зт: Москватәи ахра (книажество), Рязантәи ахра, Суздаль-
тәи ахра ухәа, Урыстәыла еиҗша-еихша рхатәи ахрақәа
рыманы иқан. Убри ихы иархәаны, амонгол-татарцәа
рхәынтқар хан Батыи Урыстәыла дақәлан, инапаҗы иааиге-
ит. Хан Батыи, ахәынтқаррақәа жәпакы еилацызыххаахыз,
ажәларқәа ықәызххыз Чигисхан имотә иакәын. Уигы, иаб-
ду иеипш, аибашьрей ажәларқәа рныртцәарей рақәын зана-
атс имаз, рхатә культурала даара еитцахаз жәларын, ирым-
пытцархалоз ажәларқәагы бҗеитцыхра рыртөмызт, куль-
турак рызнагара акәым, ирхәаеуан ирымаз ркультурагы.
Убри иалтцшәаны, Урыстәыла 250 шықәса рыла мраташәа-
ратәи Европа атәылақәа ратцкыс гәгәалаза аитцахара аиу-
ит. Атцыхәтәан, амонгол-татартә мпытцахалаҗцәа ириааи-
ны, Урыстәыла хәынтқарракны еидыркылеит. Убасқан ауп
Урыстәыла аҗиара амҗа иананылаз.

Урыстәылатәи ахәынтқарра аҗиарей ағәгәахарей Пи-
отр I (1672–1725 шш.) ила иалагоит. Уи рацхыатәи импера-
торын. Ахәынтқарраҗы ареформақәа гәгәаны икаитцеит:
ахәынтқарра губерниала ишеит, хыцхызара рацәала атца-
раиуртқәа ааиртит; иргылеит ақалақ җыц Петербург, уа-
антә Европака амҗа ааиртит, аурыс жәлар европатәи акуль-
тура иамеидеит. Убри иабзоураны аурыс жәлар ртҗеицәа
европатәи атцара роуит. Ицъашыахәуп уи ицәырнагаз абаҗ-
хатәра дуззақәа, еихаразак XIX ашәышықәсазы арҗиаратә

интеллигенция реитцагыларафы. Жәларык рёы икамлацыз аёиара ду калеит Урыстёылан: А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, В. Г. Белински, М. Иу. Лермонтов, Л. Н. Толстои, А. П. Чехов, М. И. Глинка, П. И. Чайковски убас ирацёафзаны, ирацёафзаны. Урт зегы рбафхатёрала аурыс жәлар ркультурагы аду-неитёи акультурагы дырбеиеит. Арака зызбахё сёаз зегы аёаанырцё акёзам атцара ахыртцаз, аха европатёи акультура ахцшала атцара зауз роуп, еихаразак афранцыз культу-ра. Ғырцшыгас даагап А. С. Пушкин: Франция акёзам атцара ахыоуз, аха рацхятёи иажёеинраала францыз бызшёалоуп иишыз. Шамахамзар, урт зегы афранцыз бызшёафбатёи рхатёи бызшёа акёны ирдыруан. Абызшёа иацны иаауан акультурагы. Абасала, ф-культурак (амраташёара-европатёи урыстёылатёи) реилатёара иабзоураны иёеит аурыс культура дузза. Уажёшьта уи акультура Урыстёыла акёшамыкёша иказ ажәларкёа ркультура ахыгы анырра гёгёа канатцё иалагеит, еихаразак хаала-мчыла Урыстёылатёи аимпериа иампытцанахалаз ажәларкёа рахь... Арака икалеит апарадокс: рхала иргёацханы ирыдыркылаз европатёи акультура мчыла егырт ажәларкёа ирыдгыло иалагеит. Уи методс иамаз: зны бцъармцала идыртаслымуан, нас, ашёкёфыра рытаны ркультура рыладыртёон. Даёакала иахёёозар, гёыхалалрыла европаа ирымардаз акультура, амонгол-татартё мпытцахалафцёа рметод ала, ргёылацёа ирыладыртёо иалагеит. Урт ирдыруан ақырсианра ажәларкёа ишрыладыртёаз, иара Урыстёылагы налатцаны: хаала аиха мчылоуп ари адин аурыс жәлар ишрыладыртёаз, нас уи рдоуха иарёиаз динк еицш реаёыршьаауа иалагеит. Ус икан амсылман дингы, ус икоуп иарбан динзаалак, иарбан культуразаалак. Ус икоуп аидеологиагы. Уигы иазхёыцзар акёхап ахёынтқар ичынуаа Кавказ рнапаёы ианаргоз. Аха Кавказ апроблема азбараёы ари аметод ахархёара маншёалан изымкалеит, еихаразак Дагы-стани Чечентёылеи назлоу амсылман жәларкёа рёы. Уи аметод Абжъаратёи Азияёгы рхы иадырхёеит, аха уи мчыла усин азы, иахья урт наунагза Урыстёыла иалтцны ицеит, уаха уахь рёы дырхёырцгы ргёи итазам; Кавказ акёзар,

политикатә вулканхеит Урыстәыла азы, уи «авулкан» ане-икәтәоггы ишеикәтәоггы Анцәа иоуп издыруа.

Сара сгәаанагарала, кавказтәи апроблема азбаразы икоуп ѿ-методк: америкатәи агыгшәыгтә методи ицивилизациатәу анлызцәа рметоди. Америкаа ишәагәытыз ажәлар ныртәаны рымчра дыргәгәеит; анлызцәа, урт рыгха гәатаны, рколониақәа ахақәитра ырртеит хаала, уи ала реимабзиара еикәдырхеит. Иахьа аурысқәа рхы иадырхәо америкаа рметод ауп. Уи абжьаратәи ашәышықәсазы рхы иадырхәоз методын, уи ала иахьа кавказтәи апроблема збашьа амазам. Уи аамтә иахнарбап – хара иҳазтәауада, хгәаанагара ххәоит акароуп. Аха усгы ицшаатәуп Кавказ апроблема азбара зыруадаѿыз амзыз хада. Сызлацәажәарц истаху азтәара, иахьауажәраанза атцарауаа итырымтәац, аха сгәанала, хымпада итцәатәу тоурыхуп. Убри атоурых хырѿа ахьазуу иахкәеит хәа исыпхьазоит Нхытц Кавказ амилат зтцара ѿышә шықәса збашьа амамкәа иахьыкоуггы.

Ацсны назлоу Кавказтәи арегион ижәытәзатәиу Абжьаратә-мрагыларатәи ацивилизация иахылҿиааз, аха иоригиналтәу, итышәынтәаланы зхатә культура змоу жәларқәан. Ишдыру еипш, ижәытәзатәиу адунеитәи ацивилизация уаантә ауп иахьынтәиаауа. Уи акультура ажәѿан агәаҿы ианықаз инаркны Кавказаа уи ацивилизация иамадан. Ацсуааи адыгацәеи зхылтцыз рдацгы убри ацивилизация ахьҿиаз ауп иахьыкоу. Абасала, хәба-фба нызқь шықәса инеихангы, убри арегион акәын хазмадаз. Акультура иахылҿиаауеит зеггы: атцас, ақьабз, амилат психология, ажәларқәа реизықәзаашьа атрадиция. Урт атрадициақәа зегь ыкан Урыстәыла халалаанза.

Аурыс культура акәзар, хыхь ишаххәахьоу еипш, европатәи акультура иузақәымтхо иадхәалоуп, иагьахәтакуп. Европатәи акультура хера аан иҿиаз, ааскьатәи культуруоп; аурыс культурахь анырра гәгәа кәзтцаз афранцыз культура акәзар, XV ашәышықәсазоуп инартбааны аҿиарамѿа иананылаз. Аха иахьа европатәи акультура, америкатәи аконтинентгы надкыланы, адунеи аҿы иаарылыхәхәо ацивилизация ду зырҿиаз, итышәынтәалоу культураны икоуп.

Абасала, хажәлар, кавказтәи ажәларқәа зегь реицш, ирҭахы-ирҭахым, дара иртәышьтраз Амрагыларатәи акультура реаакәытҭханы, ирзымдыруаз, иаггырцәыхараз даеа культурак реадыркылар акәхеит. Имариоуп ахәара «культурак реакәытҭханы даеа культурак реадыркылеит», аха зқьышықәсала аҭоурых змоу ажәлар ирцәыхароу даеа культурак реамардарц азы ашәышықәсқәа аҭахуп. Имариоуп абызшәа атцара, аха ажәлар рқазшьеи, рпсихологиеи, рменталитети раархәра имариоу усым.

Ақәыцма апсы зхоу аимпериақәа урт хьаас ирымоума, дара зышьтәо малуп, дгылуп, уа иқәынхо ажәлар ракәым, рыгәҭақы анагзарафы рыжәларгьы иреигзом. Уи ус шакәу шахатра руеит шыазагәазала итәу аимпериақәа рҭоурых.

Кавказтәи ажәларқәеи аурыс жәлари рзы итрагедиахарапы иқаз Кавказ ампытцахалара нап аркын Екатерина II лхаан. Урыстәылатәи аимпериа иахагылаз уи ахәынтқарцхәыс, милатла илемсаз, лхаан Урыстәыла ампытцахаларатә политика амҭахак артбааит. Убаскан ауп Қрымгьы Кавказгьы шыақатәарала рнапәы ианааргазгьы. Екатерина II лоуп Владикавказ ахьызтәызгьы – «Кавказ унапәы иааг» ауп иахәо.

Асовет тоурыхфәцәа Кавказ ампытцахалара, Урыстәыла «адцара» хәа акәын ишырыфәуаз. Уи ипрогрессивтәу хтисны ирыцхьазон. Уи мап узацәкуам, аха зегь рыла ипрогрессивтәын узхәом, избанзар, рацхьа ампытцахаларатә аибашьра ықан: иршыуаз ршьит, иаанхаз реиҳаразафык хыртәаны амҳацьырра ирышьтит, нас, атыхәтәан, иаанхаз ашәкәфыра рытаны, атцарадырра рыладыртәо иалагеит. Асовет аамҭа аан иқаз шықаз атцабырг хәашьа амамызт – уи ажәларқәа «рейфызара» иапырхагоуп хәа ирыцхьазон. Аха аҭоурых тцабырг ххәозар, амонгол-татартә мпытцахалафцәа аурыс жәлар ирзыруз азиндареи агәакреи уажәы дара рхатә кавказтәи ажәларқәа ирзыруа иалагеит. Избан урт ргәаг хара изаххьыргарыз?! Ари цьоумшьарц залшом. Убри иахкьаны кавказтәи ажәларқәа зыцсадгьыл ианыззааз кәлеит, иаанхазгьы, хыхь ишысхәахьоу еицш, рхыцхьазара даараза имачхеит.

Хыхь ҳазлацәажәаз аимпериатә политикоуп. Аха иҕахын аполитика иадхәаламыз аурыс нхацәеи ҕыц аҕиара иала-газ аусуцәа ркласси. Урт даара икәахаз, зкультура лаҕәыз раҕәны иҕан, еихаразак анхацәа. Ацхьагылара змаз аурыс интеллигенция ирыдкыланы иугозар, шәкы-шышә шықәса апстазаара иатцаханы иҕан. Ацсны аагозар, асоциалтә классқәа ус еицш еицәыхараны иҕазамызт: Ацсны ах иҕәгәаз уск анизбауаз, тауади-аамстеи инарываргыланы, анхацәа рахьтә ауаа хатәрақәагы алаирхәуан. Уи ағанахьала ацсуа нхафи аурыс нхафи даара акыр рыбжъан.

Даеакала иаххәозар, XIX ашәышықәсазы Урыстәылан аурыс жәлар ушар аеуит хцаны: а) аурыс интеллигенция, «светское общество» хәа изышьтаз рацхьа инаргыланы; б) анхафы жәлари ҕыц аҕиара иалагаз аусуцәа ркласси; в) аимпериатә психология змаз ахәынтқар ичынуааи. Арт ахшарак еидкыланы хрыхәапшуазар, аурыс жәлар рыфнутҕа асоциалтә классқәа культурала даара еицәыхаран, иҕәгәан урт ирыбжъаз аконтраст. Анхацәеи аинтеллигенциеи еиҕараны, мамзаргы еицшны изыкалом, аха Урыстәылан иҕаз аконтраст, икалап цьаргы иҕамзар. Урыстәыла знапаҕы иҕаз ахәынтқар ичынуаа раҕәын. Аимпериатә психология змаз аурыс чынуаа рбиурократизм убаскак иҕәгәан, аурыс культура дуззагы, аурыс гуманизмгы рытцадырзыртә еицш. Уи ус шакәу зыртцабыргуа фактк аазгар стахуп.

Аурыс литература агени А. С. Пушкин дантаха, ифыза Владимир Одоевски икыпхьит анекролог: «Солнце нашей поэзии закатилось!..» – абас иалагоит еицырдыруа уи атекст. Агазет колонкаҕы жәабаҕа цәахәа раҕәын иҕаз, убаскак иркәәзаны ифуп. Урыстәыла жәлар ртцара аминистр Уваров ари анекролог данацхьа, деилагеит. Уи зкыпхьыз аредактор А. Краевски диқәымчны лахь гәгәа иитеит. «Что это за черная рамка вокруг известия о кончине человека нечиновного, не занимавшего никакого положения по государственной службе?.. Разве Пушкин был полководец, военначальник, министр, государственный муж?!» – иақәыргәгәаны «иҕапицххаауан», А. С. Пушкин итахара аурыс культуразы иштрагедиа дууз дырны

изфыз автор. Абри афакт ахата иахнарбоит аурыс хэынтқар ичынуаа рхатэи культурагы ишазыказ. Уи хара иахыа ицъахшьоит, аха аурысқәа рхата ицъаршьазом, избанзар, жэытэгы ғатэгы еснагъ еизааигәаны ирбоит акәышра дуггы абзамыкәра цәапцегыагы. Убриазоуп урт рхы изазы-рхәоз: «Умом Россию не понять!»

Абасала, Ацсны Урыстэыла ианадла иааифагылеит бы-зшәалагы, культуралагы, тоурыхлагы, милат кәзшьа-лагы еицәыхараз ґ-жәларык: ашәкәфыра культура ду зырғиахъаз, европаа ирывакәалоз аинтеллигенция змаз аурыс жәлар дуззеи, ашәкәфыреи атцарадырреи змамыз, аха ампытцахалащәа реыцсахрақеи реиғыхарақеи ирзрыжәхъаз ацсуа жәлари. Урт злеипшымыз ирыцкын: ганкахъала, зыбазаратә культура даара еитцахаз аурыс нхафыжәлари, егы аганахъала зыбазаратә культура даа-ра ихаракыз ацсуа нхафыжәлари. Урт инархагылеит «хы!» захъзу ззымдыруаз ахэынтқар ичынуааи имчыдаха урт рышәшьыра инытцагылаз тауади-аамстеи.

Аурыс хэынтқар иполитика рацхәатәи алтцшәа аабоит 1864 шықәсазы: Ацсны ахра ықәыргеит, ахгы дахыргеит. Нас уи иахылғиааит 1866 шықәсазы Лыхнашта ажәлар реи-зара. Урт аилафеиласрақәа рхы иархәаны хажәлар рғырак рыпсадгыл икәцаны амхацъырра ирышьтит, Ацсны ахани атцыхәани цытфык ааныжъны, иаанхаз «ахара рыдтцаны», идыртаслымит; быжъ-километрак амшын ааигәара анха-ра азин рымхны. Урт арезервацияы иныжъыз ракәын. Уи афыза рзырухъан Нхытц Кавказтәи ажәларқәагы.

Абасала, аурыс хэынтқар кавказтәи ажәларқәа анир-таслым ашьтахъ, хәычы-хәыцла иполитикагы ицсахуа да-лагеит: иабцъар ишьтахъ инавакны, априаник аацәыригеит. Убаскан ауп аурыс интеллигенция Кавказка рымфә анаатыз. Уи ащбатәи аешелон акәын. Урт ашәкәфырагы хартеит, аш-колқәагы аадыртит, егырт ампытцахалащәа ирзыкамтцаз аусқәа картцеит. Кавказ атынчра акатцареи ажәларқәа ре-иқәкреи аус ағы даеа мфакгы ыказамызт – уажәы уи амфә-уп изнылазгы. Хәара атахума, уи аполитика амилат этцаара азбара акәмызт иаанагоз, ирлашәны, ассимилиация рзуны,

рнапәҫы раагара акәын хықәкыс ирымаз. Ауыра шаха ба-
ала ишыркуа еипш! Атдыхәтәан уртқәа зегы пжәеит: 1917
шықәса, февраль мзасы ахәынтқар дахырхәеит, нас октиа-
бр азы абольшевикцәа амчра рнапәҫы иааргеит. Абарт зегы
рҫы ареволиуциатә қәпара зырцыхцыхуаз ирыцкын
амилат зтәара. Октиабртәи ареволиуция имфәцнагоз ами-
лат политика, еихаразак уи апыза В. И. Ленин ибзоурала,
ишьяқәыргылан уаанза иапырхыз ахәынтқаррақәа. Абасала,
1864 шықәсазы иапырхыз Ацсны ахәынтқаррагы, 1921 шықәса,
март 4 рзы ишьяқәыргылан. Аха нас, Сталин, цәгьаршрала,
амилат мацқәа рызтәара азбара нап аиркит. Сталин ишътахъ
мачсачқәак дырееишәа руын, аха инагзаны избамкәа ишықаз,
М. Горбачиов ихаан нап аркын амилатқәа зегы зинла реиқаратәра.
Аха уигы башахеит – ихыбгалеит иара Асовет Еидгыла ахатә.
Аидгыла республикақәа хаз-хазы ицеит, ахәынтқарра хзырбгалазгы
дара роуп. Еитәх зинда иаанхеит амилат мацқәа. Нас, абцъар кны
рхы рыхъчар акәхеит. Абасала, хажәлар атдыхәтәан ахақәитра
рнапәҫы иааргеит. Уажәы хажәлар рҫапхъа иқәгылоуп Ацсуа
хәынтқарра аиҫкаара, ркультура арҫиара, ацсуа бызшәа хәынтқарра
бызшәаны ақатцара. Ажәакала, ихәычы-иду ахәынтқарра хәынтқарроуп,
Ацсны милат хәынтқарраны ақатцара зегы хҫапхъа иқәгылоу
проблемоуп.

Ихәлшома уи азтәара азбара? Хазықатцоума, мамзаргы
изеипшроузеи хәлшарақәа? Даеакала иаххәозар, ышә шықәса
знапәҫы хәказ аимпериа хыбгалеит, ихауит ахақәитра – уажәы
еихахшәалап ихаузи иахцәыззи, нас ауп хәпхъака иқатцатәу
анаадыруа.

Аброуп аус ахыҫкоу! Сыстатиаҫы итыстәарц хықәкыс
исымоугы убри ауп.

Харзаатгылап убарт азтәарақәа.

* * *

Q-жәларык – Q-культурак... Ус акәу, егыс акәу, аурыс
жәлари кавказтәи ажәларқәеи еизааигәахо иалагеит. Еизааигәахаз
ажәларқәа хәычы-хәычла еилатцәоит, еибар-

беиоит. Уи азы иатахуп ҳатырла, зинла аикара: Ҷ-милатк реизыказаашбаҶы анахыгы-арахыгы еипшны пату рықазароуп рбызшәақәа, рдинқәа, ртасқәеи рқьабзқәеи. Ажәлар жәларуп, ус иагыкалоит аполитика рқырхагамхар. Аха арака аурыс ҳәынтқар имфацигоз аполитика Ҷ-культурак реилартцәара акәмызт изызкыз – кавказтәи ажәларқәа аурыс культура ралазқара акәын. Аурысқәа ирхәоит: «Не ходи в чужой монастырь со своим уставом». Аха дара рхата р-Устав рыманы иааҳадгылеит: уажәшыта Ацсны иапшәымаз дара ракәын. Усгы акәзааит, аха нас еиҗах ҳазтцаап: иаҳнатазеи ҳара, ацсуа жәлар, убри аурыс культура азааигәахара? Насгы арака икан алаззқаратә политикагы – уи иахканы иаҳцәызи, ма иҳамнахи?

Арт азтцарақәа иааркяҶены ртак акатцара уадаоуп, избанзар, ус акәу, егыс акәу, абар Ҷышә шықәса ирзынапшуа итцует аурыс бызшәа, аурыс культура Ацсны амчра рыманы икоуиҗҗеи. Ҷышә шықәса реихшьала атоурыхҶҶцәа роуп изусу, сара хатә гәаанагарак аҳасаб алоуп ишысхәо. Еитасхәоит, актәи азтцара: иаҳнатазеи ҳара Урыстәыла ҳахьамадахаз?

Актәи. Зегы ирыцкны икалеит атцарадырра. Ҷажәлар иахьа атцара змоу, тцарадыррала адунеитәи акультура иалахәу милатуп. Ари адунеитәи аполитикцәа ирбо-ирахауа икоу аоуп. Ацсуа культура иахьа Ацсны антытгы еицырдыруа икоуп. Уи зыбзоуроу аурыс культуреи ажәлар рыпсабаратә баҶхатәреи реилартцәароуп. Аурыс бызшәеи акультуреи рхатыцан даҶа бызшәаки культураки ыказаргы – ус акәын ишыкалоз. Аха иахьа уртқәа зыбзоуроу аурыс бызшәеи аурыс культуреи роуп.

АҶбатәи. Ацсны атоурых иазку хтцарауаа русумтақәа Нхытци Аахытци ибзианы ирдыруеит. Ицәгьамкәа ирдыруеит Урыстәылагы, уи антытгы – уи зыбзоуроу аурыс бызшәоуп, аурыс архив ауп, аурыс тцарадырроуп. Иара убас, ацсуа шәкәыҶҶцәа рҶымтақәагы Ацсны антытгы ибзианы ирдыруеит – уигы аурыс бызшәоуп изыбзоуроу, ирыбзоуроуп аурыс бызшәахь еитазгаз аитагаҶҶагы.

Ахцатәи. Аурысқәа ирыбзоуроуп ацсышәала ашәкәҶыра ахьамоугы. Убри ала салагаргы ауан, избанзар, уи

зегъы ирыцкуп. Ҳашпакалоз уи Ҳамамзар? Зқъи ҫышә шықәса ахытџеит Ацсны аҫәынтқарра атоурых ҫәа ҫалаехәаны иаххәоит. Иалаагазеи, нас, уи аҫәынтқарра? Византиака рыхшара шьтны атцара ддыртцон, рхәынтқарратә ускәа рымҫацгараҫы абырзен шәкәҫыра рхы иадырхәон – рхатәы шәкәҫыра шацтатәыз рхәхьгъы имааизеит. Гедлач шәкәыда-быгъшәыда иацәажәон – уи аздырхеит. Уигъы акәым. Ацсны аҫ Леон, Қырттәыла инапаҫы иааганы, ақыртқәа рхәынтқарра иргәгәеит, нас 200 шықәса Леонаа рдинастиа уи аҫәынтқарра иахагылан, аха рыжәлар рзы ашәкәҫыра рзырҫымтцааит, зегъы рнапаҫы ишықазгъы.

Византиатәи аҫәынтқар Х ашәышықәсазы Ацсны аҫ табуп ҫәа ашәкәы изиҫеит, ажәфан акынза дышьтыхны дирехәоит аланцәа ақьырсианра ахьрылаиртцәаз азы. Ақьырсианра еснагъ иацын ашәкәҫырагъы – уигъы егыранамхәазеит Леонаа. «Иабахтаху?» рхәазар акәһап, рхы акәымзи изышьтаз! Атцыхәтәан, аурыскәа ашәкәҫыра анхартагъы, Ацсны иахагылаз иагыамеигәырҫеит. Уи иатцанакуаз еилызкаашаз атцара змаз ыкан, даарак ирацәамзаргъы, урт ыкан еснагъ, аха азәгъы дахамтцгылеит. Ҳаатгыланы ҫазхәыцyp: урт зустцәадаз, насгъы ари еипш аус ду изахамтцгылазеи?

Иахьа акоммунисттә идеология акнытә ххы ҫақәитуп, ажәлар социалтә классла еиҫаргыланы ианрыхцәажәозтәи аамтә цеит. Ус анакәха, аиашоуп иаххәо. Тауади-аамстеи ракәын Ацсны знапаҫы иказ, атцара змазгъы дара ракәын, ажәларгъы дара ирхьыпшын, аха жәйтәгъы-ҫәтәгъы урт Ацсны зыртахыз рқьафураз акәын. Баграт Шьынқәба шьахәлатцкәа иааирцшит уи ус шакәыз атауад Нахарбеи Чачба ихаҫсахьала.

Леонраа ҫаркәатцyp, ҫаркәатцyp зтцыхәтәа дырҫашьаз урт рдинастиа. Ҳазаатгылап Қылышьбеи Ацсны Урыстәыла ианадитцоз, уи атоурых иахьа еимактәхеит аха. Аикәшахатра аабатәи апункт аҫы иарбоуп, Урыстәыла икам, аха Ацсны икоу атәцәа рытира азин иртарц. Аби цеи реи-зыкәзаашьа иахьа инагзаны еилкаамкәа икоуп, аха атәцәа рытира афакт ыкамзар, Аикәшахатраҫы иадырбазомызт.

Уи ахымзг апсуа тауадцэа ирыламысны Аикэшахатрафы иѳаѳаза иануп, атэымг жыакца еипш иалыхэхэо. Уи дамыѳоуп хтоурых аѳы. Итцаулоуп атэцэа рыла ахэаахэтра атоурых.

Апсны ахцэа даарылыхэхэо дыкан Қыалышьбеи Шервашизе (уигы ус акэын ишиѳуаз, ижэлатцэкэа Чачба иатэеимшьозар акэхарын). Атэцэа рытира атрадиция аауан 2400 шықэса уажэапхэа ажэытэзатэи абырзенқэа Колхида ианзхытцыз инаркны. Ишааиуаз абырзенқэа рхата римтэи аимперия иапровинцияхейт, IV ашэышықэса инаркны уи апровинция «Византия» хэа хэзыс иаиуейт – уажэтэи Тырқэтэылан акэын иахыыказгы. Нас XV ашэышықэсазы атырқэцэа еибашьрыла иргоит Византия. Абасала, ѳ-нызқ шықэса инейханы аимперияқэа ықэеибаргыломызт, урт ирхыпшызгы азыблара иалан. Урт аимперияқэеи Апсни реимадараѳы хадара аман атэцэа рыла ахэаахэтра: иртиуан ирейгыз арпарцэеи атыпхацэеи. Цшрей сахыалеи апсуаа ирыцызгоз дмачын, убриазын урт рыхэггы харакын. Атыпхацэа рыла хапшзара халхны иргон, арпарцэа дауапшьон, алым иаѳыаз еибашьцэан. Аа, урт зыпсы тоу атауар зыртахыз, ахыгы захтныртцоз!

Қыалышьбеи ихаан, аофициалтэ шэкэкэа излархэо ала, жэаѳа нызқѳык есышықэса атэцэа ртиуан, икоуп ѳажэи хэба рѳынза иназон зхэозгы. Иара ивганы иртиуазар акэхарын. 2200 шықэса рыла ѳынѳажэа миллион ркынза апсуаа ртцейцэа ахэаанырцэ итиин рхэоит. Икалап еитцазар, ма ейхазар – азэы-ѳыцэа хэа изыпхэаэодаз! Аха миллионла ишыртиз фактуп!

Апсны Урыстэыла ианадла, уи ахэаахэтра аанкылан, аха нас, ажэлар ргырак рыпсадгыл икэцан – уигы тиран, чархэаран. Кэйдри Гэымстеи рыбжэара инхоз мчыла икэырцейт, нас – Гагра алахыс инхозгы, Абзыпқэеи Абжыуаани ныжын, аха уақа матцурада инхаз тауади-аамстеи рыжэлар жэаны иргеит мхацыыра. Еитах ачархэара!

Даѳа фактк. Апсны ахра анахырх иахылѳеиааз тоурыхуп 1866 шықэсазы Лыхнашта анхаѳыжэлар реизара. Еиѳызкаада уи? Насгы избан, анхаѳыжэлар ахэынтқарратэ ус

рнапы изаныз? Уажәраанза Апсны анапхгара азызуаз тау-ади-аамстеи ракәын, уажәы Ешыратәи анхафы Шамы Осман инапы ианыртцеит ажәлар рҕахәы ихәарц. Уи идыртцаз шыахәлагы инаигзеит, аха апровокациагы изацәымцеит. Исхәарц истаху: еиҕызкаада уи? Атоурыхәәцәа уи азбахә рхәазом, аха гәрамгартас иукиртә иҕазами тауади-аамстеи?! Апсны аҕ Ахмытбеи дахыргеит, аха инымхеи уи ихылтцшьтра – урт абаҕаз? Ус еицш агәрамгара хазто акакәны иҕоуп, Апсны амчра анрымази уи анрымырхи рхымәацгашәа зеицшраз еиҕхәрцшыр. Амчра анрымаз Апсны «амаа» зкыз дара ракәын, цабыргуп, анхацәа, Гыртәылан еицш, рмагәшьхәа иҕацаланы ирымамызт, аха усгыы Апсни апсуа жәлари рҕахәы ддырхәо, рацхәа иргылангыы ирымамызт. Урт анхафәжәлар ирыцәшәон, рхәыцқәа аазара ирытаны, ахәпхара-ззеира рыбжәартцон, уацәас иҕартцон, сасра ианцо ҕышыкылкцәас ишьтырхуан. Ажәакала, рышьтахь иргыланы ирыман, рыматц ддыруан рҕыркәымшәышәны. Уажәы, русқәа анцәгьаха, инаганы рацхәа идыргылеит: ажәлар рҕахәгы ддырхәеит, алабагыы ддыркәеит, иагыраадырхеит. Цабыргуп, уи ашьтахь тауади-аамстеи анхацәа рацхәа игылеит, апызарагыы гәгәаны ируит, аха уигыы чархәаран: аурыс еинралцәа ирцәынханы еиқәхаз хажәлар рҕырак рыманы мхәцьырра ицеит, уаҕагыы рыматц ддыруларц, убри ала Апсны апсуаа рыла еихагыы идыргарит. Аброуп урт «ахатцара» ахәаадырцшыз! Убри ала рахрагыы хдыркәшеит.

Җазыхынхәып ашәкәшыра. Аурыскәа, «Анбан» шхартаз еицш, ашколқәагы аадыртит. Рацхәазакәны уаҕа азин роуит анхацәа рхәыцқәагы атцара дыртцара. Абасала, П. К. Услар «Анбан» анхыҕаитца ашьтахь, ҕажәиҗәаба шықәса тцхәан еицш, анхафы (!) иҕа артцаф қәыпцш Дырмит Гәлиа, атцара змаз Маҷавариани дицырхрааны, аурыс ҕыра шыатас иатаны, алфавит ҕыц кәитцеит. Убри алфавит ала ихата дыҕуан. 1912 шықәсазы иажәеинраалақәа реизга ашәкәгыы тижьбит. Ари апсышәала итыжьыз рацхәазатәи сахьаркыратә ҕымтан. Ускан атцыхәтәантәи Апсны аҕ Ахмытбеи иҕа Гьаргь Шервашизе ипсы тан, ашәкәшыра иатцанакуаз зды-

руаз уафын, ихата қыртшәалеи урысшәалеи асахьаркыратә ҫымтақәа иҫуан, апсшәагы цқьазаны идыруан, ипсадгы-ли ижәлари рзы дгәыблҫы дуун рхәоит. Ус шакәызгы, Дыр-мит Гәлиа иҫаитаз «Анбании» уи итижыыз ашәкәи ирхихәа-аз хәа егьхаздыруам. Уи иагыцьашьатәзам: қыртуа традици-ала даазан. Гәлиа ишәкәҫыра анарха аиуп хәа дыҫамызт.

Еснагь адура иашьтаз тауади-аамстеи рыпсадгыл Апс-ны кәыншьаны, уи антытқәа ицшуан: Византиақәа, Арабтәы-лака, Қырттәылака. Уи атенденция шәышықәсала иаауан. Рыпсадгыл анкәныршьа рбызшәагы кәныршьон, иатәар-бомызт. Назҳара иеипш, тәыми ҫнатәи еихтныртҫон. Ачач-бақәа уи ағгы иаанымгылакәа, Апсны зегь реиха хатыр змаз рыжәла кәыншьаны инкарыжын, еигьыз цьышьа ақыртуа жәла аашьтырхит. Ари аҫыза атрадиция «ха-зынахә» иалаазаз аҫ ица Гьаргь, Европатәи абызшәақәа на-латцаны хца-цшьба бызшәа здыруаз, апсуа нхаҫы Гьедлач ибызшәа иатәеишьо дыҫазма, уи ихатәы бызшәа ицқьаза-ны ишидыруазгы. Ускан уи иабеидыруаз збызшәала дыҫу-аз азәгы уи иҫымтақәа шитәхымыз? Уигьы акәым, ускан уи ицхызгы иалашәомызт атдыхәтәан қыртшәала иихәаз ицсуа уаз ашәа «Уарада» излеиҫыз абызшәа атқьыс еигьны Гьедлач ибызшәала ишырцәажәаз, ижәлар рхы-ргәаҫы иш-нагаз, уи алоуп уи дшырдыруа иахьагы...

Ицьоушьаша, ақыртуа интеллигенция рбызшәала дшыҫуазгы, дахьапсыуаз азы дыртахзамызт. Атдыхәтәан, апсуа школқәа аркны қыртшәала атцарахьы ианиарга, ды-ргәалашәеит. Ускан, 1946 шықәсазы, Гьаргь Шервашизе ди-ижьтеи 100 шықәса цуан, ииубилеи инартбааны иазгәарте-ит, архив иартахьаз иҫымтақәа цәытцрыцшаан, еизганы рапхьазакәны итрыжыит. Аха уи политикан, шәаргы убри имҫа шәаныл акәын иаанагоз.

Ари азтцара сзазаатгылаз: иахьагы убас еипш ахәы-цра хзацәымцацкәа хәкоуп, игәғәахеит атенденция атәым бызшәақәа рахь аихара, ахатәы бызшәа атәамбара. Урт ир-дыруазар бзиоуп аҫ ица Гьаргь итрагедиатә лахьынцда. Зны хара хгәы нтырчча иахцдап, хәпсадгыл аҫы иҫәҫаза хашьта анахцдап, нас уи «хәцәтшәахар», адунеи хнапаҫы иаахгап,

Шекспири, Гиоттеи, Гиугои, Пушкини зхылтдыз ажэларқәа харшанхалап!..

Абасала, апоеи ишихәаз еипш, ххазы атцкыс ауаа рзы храсын. Даеакала иаххәозар, «зхазы иапсам, ауаа рзы дхырхәа-гоуп». Убаскан аурыскәа ашәкәфыра харымтар, агәра ганы сыкоуп, Гьаргь Шервашизе хаихьырцшны ақыртүа культура хәычы-хәычла хшадырцхьалоз. Атдыхәтәан, Асовет мчра Апсны ианышьякәгыла, адунеи аахархәыргыи инахархәыргыи, ақыртқәа иалдыршараны иказамызт ашәкәфыра хәтара. Ус анакәха, иахья агырқәеи ашәанцәеи реипш, «Қырттәыла акзаара» хеаеахшьяауа хаказаауан. Хәара атахума, иахәынцәаауа акәзам аурыскәа ашәкәфыра зхартаз – уи политикан, аха обиективла хазнеиуазар, уи хаикәнархеит иахьяуажәраанза – еикәнархеит хкультурагыи, хтоурыхгыи. Ари ххәхмырштыроуп хара. Иаххаштыргыи әуеит, избанзар, иахьягыи ихамоуп ашәкәфыра иатданакуа ззымдыруа аинтеллигенция. Иаххәап ицеггыи иаартны: ашәкәфыра иахылфеиаит апсуа литература. XX ашәышықәсазы зхатәи шәкәфыра змамыз, зхатәи литература ззапымтцаз ажәлар, жәларысгыи, милатсгыи ирыцхьазом. Уи аганахьала, миллионла икоу милатқәак хрытцмхартә, асахьаркыратә литература хамоуп. Ус икоуп аказара хкқәа рәгыи.

Урт зеггыи ажәлар рбаөхәтәра ишарфеиазгыи, апрофесионалтә зыкатдареи аказара апышәеи рганахьала, хара ртцаөцәс ихаман аурыс рфеиаратә интеллитенция. Асовет Еидгыла аныказ, тцабыргуп, еснагь хара хәхь аамтә аус ауамызт, ус шакәызгыи, афеодализм акнытә шәышықәсала амилацкәа зхысуаз аетапқәа аамтә кьәфәла хәхысын, акультура ду зырфеиахьаз ажәларқәа хнарывагылеит. Амала, арака икалеит аметаморфоза: ауаажәларратә формациякәа реишьтагылашьяфәи афеодализм ашьтахь акапитализм акәын ицоз, аха хара уи «хәхыцаны» асоциализм ахь хцеит. Аха уажәи уи «хазхыцаз» ахь ххынхәит: ускан ииашамкәа «хәхыцеит», «хәхысыр» акәзаарын! Абасала, ажья еипш, хәхытцкьаз хазыхынхәит...

Сара сыззаатгылаз атцарадырреи акультуреи рфеиара, нас урт рышьякәгылареи апроцесс шымөапысыз ауп. Ус

еипш аҕиара ыкан хажелар рыцстазаара ахккәа зеггы рҕы, уи ауп ауаажеларратә формациякәа ирласны хархысратәи иҕазтҕазгы.

Абасала, иахья Европатәи астандарткәа рыла ахәынтқар-ра аҕатдареи аныкәгареи хрызхианы, хаҕязыкәтцаны Апс-ны ахәынтқарра аҕатцара нап ахаркызар, уи ахәынтқарра иатаху акультура рҕианы иҳамазар, урткәа зыбзоуроу ау-рыс хәынтқарра апышәоуп, аурыс ҕарадырроуп.

Аобатәи азтцара: иахцәызи, ма иҳамнахи хара Уры-стәыла хахьамадахаз?

Хыхь ишаабаз еипш, зеггы татапшыны изыкамлеит арт аокультурак реилатцәараҕы, ус калашьяҕы амамыт: ихархаз шырацәоу еипш, иахцәызызгы рацәахеит. Даеа-кала иаххәозар, апрогресс шыказ еипш, икан арегрессгы. Харзаатгылап хадара змоу хәа иахапхьазо.

Жәытәнәтә аахыс Апсны ихьыпшыз тәылан, аха ам-пытцахалащәеи хажелари еилаханы иҕазамыт: аиқә-шахатра рыбжъан, икан ар ргарнизонкәа, урт арака акон-троль картон. Ус акәын ишыказ ажәытәзатәи абырзен мпытцахалащәа инадыркны, ус икан Урыстәыла ханадла-гы. Ишааиуаз, амхацьырра ашытахь, апсуаа рыла Апсны антадырцәы, иалагеит атәымуаа ааганы рнырхара. Уры-стәылантә аурыскәа, аестонцәа, аболгарцәа ухәа ааганы рнырхара нап адырkit, ана-ара аурыс қытәкәеи ахаблақәеи цәыртцәу иалагеит. Агыркәа ракәзар еиханы идәықәлеит. Тьырқәтәылантә аерманқәеи абырзенқәеи зхытцит. Урт зе-ггы еимдырххон итынхадахаз апсуа идгьыл, апсуа ичан. Ускан апсуаа Апсны имачын, урт уафгы дразтцауамыт, мчгы рымазамыт: иҕамыт рхыпхьазара, иҕамыт ртца-радырра, политикала «ахара зду» хәа ипхьазан. Аурыскәа ааганы индырхеит Бомбора, Амзырхәа (Лыхны иахаблоуп), Бақланка, Приморск. Урт хәычы-хәычла апсуаа ирзааигәахо иалагеит. Ажелар жәларуп, ауаа уаауп – урт еимак рымамы-зт, еиҕак рымамыт, цынгылас иҕаз абызшәеи атцас-қабзи ракәын... Ишааиуаз Асовет мчра иахьабалак ианышыақә-гыла, апролетарцәа рымчра аиааира анага, амилацкәа зе-ггы рзы закәанк амчра аманы икартцарц иацшыргеит. Уи

иахъзын аусуцэеи анхацэеи рымчра – апролетарцэа рдик-
татура! Убри азакэан ала, Ацсны, атэыла зыхъз аху ацсуаа
рымацара ракэымкэа, амилат рацэа иртэыланы икалеит.
Аурыскэеи ацсуааи арака еимак рымамызт (аурыс ина-
пафакэын зегъы хыхьыказ), аймак змаз ацсуааи акырткэеи
хакэын. Аха уи жэытэгъы фатэгъы изызбауаз аурыскэа
ракэын: Кавказ рнапэы иаганы губерниала ианыршоз,
Ацсны «Акэатэи аокруг» ахъытэны, Көтешьтэи агуберния
хнаганы халартцеит. Ацсны ахцэа уахъ амфэа ылрымхъа-
зи, уи ианыланы акэхап, Асовет аамтазгъы убас ауп Ацс-
ны алахъынтца шырызбауаз: усқан аихабыра жэашыкэса
икэпеит, атдыхэтэан, дара ирзымтцаазакэа инаганы Кы-
рттэыла иалартцеит. Аха аурыскэа арака ишынхац инхон,
рбызшэа акэын хэынтқарра бызшэас амчра змазгъы. Ус,
аколнхарақэа реиэфкаарафэи аифымкаарақэа иказ ирыхъа-
ны, Кэбина ихдыртэаз анхацэа Ацсныка иааз рацэафхе-
ит, уи инашьтарххны иалагеит Ацынцэтылатэ еибашьра
дузза. Ахцэацэа еихеит Кавказка. Абасала, Ацсны аурыскэа
рхыпхъазара ацсуаа хатцкыс еихахеит. Аибашьра ашьтахъ
шьтахъка ицаз мацхеит. Асовет мчра аполитикагъы иацхра-
ауан урт арака раанхара. Аха ишпаказ урти хареи хаизыка-
заашьа?

Ацсуа нхафэ, хара макъана инткааны ихазтымтцаац Ац-
суара далаазан. Убри акнытэ уи иаамсташэареи иаины
ихалахаз аурыс нхацэа рхымфэапгашьеи кырза еицэыхаран.

Хыхъ исхэахъеит аурыс жэлэр рхата рыфнутка анха-
цэеи аинтеллигенциеи ахынзеицэыхараз. Ареволиуция
ашьтахъ урт ринтеллигенция индыртэоз ндыртэеит, иа-
анхаз ыкэцны ахэаанырцэка ицеит. Урт ртып ааныркылеит
атцара здыртцаз анхацэеи аусуцэеи рыхшара. Атцара дды-
ртцеит, аха акультура апроблема абицарак ала збашьа ама-
мызт. Насгъы атцароуп иддыртцо, акультура рылараазоит
– уи жэлэры зегъы ирзеипшуп, атцара змоугъы измамгъы,
Ацсуара еипш. Ажэлэрқэа реизааигэахарафэи зегъы ирыц-
куп урт ртцас, рқабз зхэаз иеипш итрадициатэу ркульту-
ра, урт ахынзеизааигэоу. Уи шэышыкэсала ажэлэр иды-
рфеиаз культуруп, рдунихэапшра злашьақэгыло уи алоуп.

Җажәлар реибаркыра – Аңсуара иабзоураны убри абзаза-ратә культура убаскак ихаракын, тарадыррала акультура зырфеиз рытдадырзыртә еипш. Насгы ихәатәуп, тауади-а-амстеи анхаңә нагаңәи культурала ишеизааигәаз, избан-зар, Аңсуара урт зегы еиднакылон, зегы ирзеипшыз культуран. Аурыс жәлар зегы еидызкылоз уи афыза атрадиция рымазамызт, убриазоуп урт рыфнутқа социалла ускак изе-ицәыхаразгы.

Аурысқәа, еихаразакгы ауаа хархқәа, җазшыала уаа җәымшәышәқәоуп – пагыарагы рылам, меыграгы рылам. Убри иабзоураны ирласны урыдырпхәлоит, имариангы унарылатәоит: имариоуп ртәси рқабзи, имариоуп рбызшәа атарагы. Җара усқан политикала ххәәеын, хыпхьазарала хмачын, насгы аурыс бызшәа хәынтқарра бызшәан – зегы уахь ххәанарпшит. Ицәгъан аңсуа бызшәа атара, иуадафын аңсуа тәси ақабзи рныкәгара – урт ртареи рныкәгареи рылымшеит аурысқәагы, егырт амилаҗқәагы, насгы ирыдаагалогы ҳакамызт – ус иқан аидеология, ус иқан ҳәфнутқатәи ҳамчқәагы.

Убартқәа ирыхъаны икалеит арегесс: зкышықәсала Аңсуара иарфеиз атас, ақабз, аңсуаа ҳаизыказаашъеи ххымғапгашъеи хәычы-хәычла икаҳажьуа, урт рхатыңан аурыс җазшыа шытахуа ҳалагеит. Уи афыза апроцесс мғапысуан агырқәа рганахьалагы, аха уажы зызбахә сымой аурысқәа рнырроуп. Еихаразак уртқәа аабоит ақалаққәеи аурысқәа ахьындырхаз ақытақәеи рғы. Жана Ачба ихаангы уи апроцесс иалагахъан, уи рныпшуеит ихьзыртәрақәа рғы: «Русски шлапка – Ақәаа дуқәа...». Итцегы иааиршҳамит Бомбораа ирызкыз ацәаҳәағы: «Русски-муски Бомбораа х-уаадақәа...»

Зегы ирыцкны икалеит арыжәтә. Убри ақнытә ҳазаатгылап уи апролема.

Урыстәыла ареволиуция аныкала, нас уи инашьтарххны, аграждантә еибашьра икалази ирыхъаны, хыхь ишысхәахъаз еипш, аурыс интеллигенция ндыртәеит. Ирацәафуп ибналаны аҳәаанырцәка ицазгы. Аибашьра ашьтахь еилакәыбаса икажыз атәыла ашьапы иқәыргылатәын,

ахэынтқарра «адақәа» «ашьа» ртаныкәо ацсы рхатцатэын, зегьы-зегьы реиҳа урт рыхшыџ-мырхәагала ирлашатэын. Абри атдыхәтәантәи зегьы ирыцкын, избанзар, уи зылшо-ны иказ аинтеллигенция ракэын, урт абаказ – ирылгахьан. Егьаурым, – рхәеит гәкаҳара ззымдырзоз абольшевикцәа, – хара аамта кьаџла апролетарцәа ринтеллигенция ҳаазо-ит! Иагьыраазеит! Урт атцара ду ддыртцеит, хэынтқарратә усзуџцәахеит, ар ирпызахеит, итцарауаахеит, ишәкәыџ-цәахеит, аказара хкқәа ирызказахеит, ажәакала, аамта кьаџла ахэынтқарра дузза ныкәызгаша акадр ааитцагылеит. Итцабыргны, аурыс жәлар абаџхатәра ду змоу жәларуп – ус шакәыз асовет аамта аан иаадырцшит. Аха арака икале-ит аңыашьахы: атцара ртцеит, иказацәа духеит, аха иабаказ аинтеллигенция?! Ианыдаз, иабыдаз, аетымцәа рыоны иа-адәылганы инарган, атцара ддыртцеит; амалуаа матцүцәас ирымаз ахәычкәа ашкол интартцан, уртгьы атцара ддыртцеит, убас ахәахьча ихшара, аидарашьтыхы ихшара... Ажәакала, цәхәы-кьантазаа рыхшара зегьы атцара дыртцаны, инды-ртцәаз аинтеллигенция ртыц аџы инадыргылеит. Аха уи ала, урт, уажәраанзатәи атрадиция ду змаз аурыс интеллигенция реипш, интеллигентцәаны изыкамлеит, калашьагьы рыма-мызт, избанзар, Дырмит Гәлиа ишихәаз еипш, атцара сасуп, ахшыџ аңшәымоуп. Арака «аңшәма» акультура иацәыхараз уаџын, далаазан атәра, уи акәын цсихологиас имаз, азхарам-фара далиааит – ихатә дшыгәхәыз даанхеит; иаб дџыжәџын, арыжәтә акәын цстазаарас имаз – атцара итцазаргьы, кәзшьа-ла иаб итәы шытихит. Уи аурыс жәлар ртоурых ауп. В. И. Ле-нин ишьтахь ахэынтқарра иахагылаз, шамахамзар, ус акәын рхылтцшьтра шыказ, дара ирышьашәалаз аинтеллигенция раазеит – ецныхәк рмоурц акәхап.

А. М. Горки излаифуала, ҳатыр змоу журналк тзыжьуаз ауаџы, еснагь ақьиареи агәыхалалреи ирылацәажәоз, акы иалаҳәазамкәа игәы нирхазаап аихамџа аусзуџы, уиадагьы инапатцака икоу еснагь дрықәымчузаарын, еснагь раҳатыр лаиркәузаарын. Ари цыашьаны А. П. Чехов иархәзаап.

«Ну, еще бы, – сказал Антон Павлович, хмуро усмехаясь, – ведь он же аристократ образованный... Он же в семинаре

училс! Отец его в лаптях ходил, а он носит лаковые ботинки...»

Абас икоуп акультуреи атрадициеи. Царала икоу акультура иацзароуп атрадициа. Анхара-антцыра, ахьчара-абназара, ашәарыцара-абчарахра, ашәахәара-акәашара – зеггы традициалоуп ишыкоу. Традициалоуп ишыкоу аґычрагы, атцмышәхәаррагы, ацәыхацәыфарагы.

Романоваа хышә шықәса Урыстәыла иахагылан. – Шакафы ахәынтқарцәа рәырыпсахда! Аха атоурых аґы азәгы избахә хәам дөыжәөын хәа. Зеггы гхак-гхак рыман, аха ицәацәыгаз уи ахымзг азәгы ихымлеит. Рхы шцамәацыргоз урт рышьтахь Урыстәыла (Асовет Еидгыла) иахагылаз? Иахгәалахаршәапи азәазәала урт рхылтцшьтрақәа! Хыхь зызбахә хәамз апролетарцәа ирхылтцыз роуп. Урт хәынтқарцәахазаргы, аоны идәылыргаз акәын културас, «аамсташәарас» ирымаз. Ауафы ицсабара ус ауп ишыкоу.

Убарт апролетарцәа ринтелигенциа рхаан ауп еиха ҳаилатцәо ханалагаз.

АРЫЖӘТӘИ УИ АЗЫКАЗААШЬЕИ

Алсуа иеишәачара ҳара хзы иуниверситетын: арака икан ажәахәара, арака икан аныхәәә, арака икан аихатцгылара. Еихаразак урт рыкрыфашьеи рыкрыжәшьеи рәы иубон рамсташәара. Зеггы ирыцкын апшәмацәеи асасцәеи реибаҳацырра, рыпатуеикәцара. Урт мәацысуан ө-хәынтқаррак рхатарнакцәа реитәнеиаира еипш, ихаракны, ицшзаны. Жәытәнәтә аахыс хажәлар арыжәтә ржәуан, аха арыжәтә иачычамызт, уи иахылґеиауаз ахьзи ахымзги зынза даеакала акәын ишазыказ. Ахьзи ахымзги ракәым, афьжәра акультура даара ихаракын. Ицхашьара дуун азәы афь дашьыр, арыжәтә имцхәыз ажәак инархәар. Асасцәа дахьқәа аныртәз акәым, кәтык ззыршьуа сасык дыртазаргы реизыказашьа ус акәын ишыказ. Ари макьана ххата итаҳамтаац култура дууп.

Аурыс пролетарцәа Апсныка сасра имаазеит, урт амла-креи агәакреи роуп иаазцаз. Урт ахаангыи цстазаара бзиа рымбазацыт, даараза иуаакәахәән, еихаразак Урыстәы-ла агәахынтә иааз. Ас еипш еитдахаз ауаа иабардыруаз хтасқәеи хқьабзқәеи! Настгыи еицырдыруа акоуп арыжәтә азы урт ауаа хархькәа рыпсыгәра. Апсныка иқәнагалаз рып-сыгәра иацлеит даеакгыи: урт рыфны-ргәара иахганы икан – ауафы иқытафы ихы иатәеимшьо, тәымцъара агәхьаа иқзом. Избанзар, уахьазымдыруа ахьзи ахьымзги даеака-ла уахәапшуеит. Ус икоуп ауафы ипсихология. Уажәы ап-суеи аурыси анаайдтәала, тәамбарак камтқакәа, ирыцха-уп хәа иранарыжьуа, тәымуаауп, хтасқәа рыздыруам хәа рахатыр рбауа иалагеит. Уи афәр ирбон. Уртгыи ус ираазон. Ажәакала, иатәамбазакәа рышьтахь реиадмырхазеит. Урт ирышьтанеиуаз итгегыи реыладыркәын, еихагыи хәизааи-гәахеит. Хәара атахума, хтас бзиахәкәа нақ инышьтатцаны. Абасала, аурыс қазшыа хәычы-хәычла хашыцылеит – има-риан, цьабаакгыи атахымызт азы, дара ракәзар – хқазшыа изамышыцылеит, ирзымтцеит хтасқәеи хқьабзқәеи, хара хқынза ахалара еиха иуадафын.

Абасала, иааиғәгылеит даараза еицәыхараз ф-қазшыак, ф-культурак. Еигьуп иаххәар: ф-милат қазшыак, ф-милат культурак. Уи аиғәгылара иацмыз антигонизмра, ацәымгра.

Аамта цон, ажәйтәкәа наскьон, урт ирышьталаны ина-скьон Апсуара иарғиаз ахышьтыхреи уи иацәеижьу ацагьа-реи: афәр ирызхауан, аха урт уажәшьта даеа қазшыан иры-маз...

Аа, уи хәхькылнагаз! Жәйтәнәтә аахыс аамсташәа-ла рхы ахымфәпыргоз Апсуара Хан хьытәцарафы афы ыжәны ур-урхәа иааилалеит: афы иашьыз ипхәимшьеит, афы ыжәны икаҳаз ихымзгимшьеит, афы ыжәны итқьа-ипаз дызтәыз дыпхарымшьеит. Зегь иреицәоу ацәафәыга: арыжәтә чмазара – алкогольцәа ирпхашьагаха хқытақәа зымехазкыз, алаф рылаххуеит иачыдахаз, милат хымзг-ны ихампхьазазеит. Ахәынтқарцәагыи алкогольцәоуп, митә қалама ххәеит, ахәынтқарцәа зегыи арыжәтә иачы-чоу цьушьап. Изыхьазеи арыжәтә чмазара? Хәбацәагыи

арыжэтэ ржэуан, аха уи ачымазара иацэыхьчан. Уажэтэи «хфырхацэа» афы цқьа анырзымха, афы хэашь ажэра иа-
лагаз роуп. Ажь азлара мачушэа ґытцгас икатцаны (хабацэа
рхаан амра еиха ицхоз цьушьап!), ашьакар ахэларижьеит.
Нас итэаны ажэра иалагоит, иржэуеит интэаанза. Уи «аче-
ицьыка» ахьзуп. Шака ахатыр ладыркэуазеи ицшьоу апсуа
ичеицьыка!

Даеакала иаххэозар, аеы цьбара акамчы ишацэшэоз
еипш, апсуа ахьзи ахьымзги дрыцэшэон, убри акэын уи ес-
нагь агэеанызаара изтоз, еснагь ихы дацклацшуа дказтоз.
Уажэы игэылацэа дырґыпшны уи имилат казшьа хэычы-
хэычла икаижьуа далагеит. Аеыцьбара акэым, аеынадигьы
акэым, итцеґы илакэу дақэтэарґы ихьымзгимшьо дкале-
ит, избанзар, уи хьымзгуп хэа азэгьы иаецнихэазом, хаба-
цэа рхаан ишыказ еипш.

Аурыс уаа хьархькэа арыжэтэ азы ицсыгеуп ххэеит – иа-
бантэиаауа уи?

АШЬАЦҚЬЕИ УИ АИҚӘЫРХАРЕИ

Апсуаа згэамч гэгэоу, зшьа (зген) бзиоу милатын. Ажэлар
рпеипш абракоуп иахьыкоу. Уи закэыз хажэлар ибзиазаны
ирдыруан: ипа цхэыс дизааигома, ма ипха аонра дишьту-
ама, итацахараны икоу, ма имахэхараны икоу зхылтцыз
ранацэа, рабацэа, рхылтшьтра еилыркаауан. Тауади-аам-
стеи ракэзар, урт еихаґы ари аус иацклацшуан: «ашьа-
цқьа иалтцыз» рыла акэын рыхшара рразкы шырызбоз.
Ирхылтцуазґы убас акэын ишыказ – рыцшра, рсахьа, анха-
цэа ирылукаартэ икан. Ари азтцаараґы тауади-аамстеи зхы
иақэитыз анхацэеи еипшны иазхэыцуан ари апроблема.
Ихьпшыз анхацэеи атэцэа рхылтшьтреи уанза ихэыцуа
икамызт, убри акнытэ, Апсны иқэнагалаз акьалапалакэа
еихаразак атыркэцэеи агырқэеи рыпцацэа рыртон, еилых
рымазамызт. Ауаалакэкэа ашьацқьа азхэыцрахь иабаказ!
Уи иахьа хажэлар ртеитцшґы ианыцшуеит – еилыграазоуп
ишыкоу!

лашыақаргыло, еймакык, хәуеикәымшәарак роургы, рлахынтда злаазбауа.

Ишаабо еипш, хәыңы-хәыңла, ихазгәамтазакәа апсуа милат җазшыеи апсуа милат психологиеи хдәызуа иаауеит. Ес-абицара еитагыло рҗы аракагы иҗалеит арегресс.

Цара апрогресс, цара арегресс! Ус акәу, егыс акәу, ишаабо еипш, Урыстәыла ахпшоуп хара цстазаарас ихамоу: уи акультураҗы, уи аполитикаҗы, уи аэкономикаҗы, уи азакәанццараҗы. Арт азтаарақәа рҗы апрогресс шыкоу еипш, икоуп арегрессгы – урт ыкоуп Урыстәылангы. Аха хара ихалхаршароуп Апсуара иарҗиаз, апсуа иҗазшыа иакәшәо айқәырхара, арҗиара. Уи аус аҗы иахәа азәгы дахдырхагазам, ххата хәхшыҗи ахара хәпшрей ихазрылыршар.

АПСУА БЫЗШӘА АТАГЫЛАЗААШҖЕИ УИ АПРОБЛЕМАҚӘЕИ

Аимпериа нагза җамлазацт, избанзар, урт зегы еидыргәәгәлан, еидыргәәгәалоу знымзар-зны еиламхар аузом – еилахаит асовет империагы. Уи ицәгыоу, ибзиоу? Еиҗын ареформақәа җатцаны, еихаразак амилац зтаара збаны, еиқәырхазар, избанзар, ирацәан уи асистема злабзиаз, аха уи рзалмыршеит, ирацәан уи агәнахарақәа иаграгәаз, урт ргәырцса ақәшәазар акәхап, дара аурысқәа рнапала ихдырбгалеит. Уажәы иаххәит, аха иааг, иацтәи амш хынсырхәуеит хәа уашьталар иафызоуп – уи җазшыа змам усуп. Уи аус аҗы егхәмчым, иахзырзбауа зегы бзиоуп. Уажәы асовет империа иахнағаз еихахшыалоит аҗароуп. Хыхь иаххәахьоу инарыццаны, еиха инартбааны хазатгылап ажелар желарны иҗазцо, уатцәтәи хпеипш зыдхәалоу хбызшәа атагылазашыа. Уи зегы ирыцкуп, избанзар, бызшәада милат зыҗалом.

Апсуа бызшәа, VIII ашәышықәсазы ишыақәгылаз Апсны ахра хәышә-фышә шықәса аматц аухьан еипш ауп Урыстәыла хаз хәынтқарраны аҗиара ианалагаз. Ус шакәугы

ацсуа бызшәа усқан акәзам аҗиара ианалагаз. Атоурыхџџ-
цәа излархәо ала, 2500–3000 шықәса хәра калаанза иахьа
инаркны иаххәозар 4500–5000 шықәса уажәапхьа иахьатәи
ацсуаи адыгцәеи зхылтцыз жәларыкны иқан, бызшәак
ала еицәажәон. Усқан уи ахылтцшьтра иахьызыз здырхуада,
аха уи акәым ара аус злоу. Урт ирзеицшуп ижәытәзатәиу,
легендак еицш зызбахә рхәо, колхидатәи акультура. Ато-
урыхтцараҗы аиаша ахәара аныкамлоз иаахтәаны уи
ашьақәырғәғәара уадафын. Ус шакәызгьы, иара усқангьы
иазәымкәа- иофыцпамкәа изхәахьаз ықан, аха хатә гәаана-
гарак еицш ипхьазаны, хырџа азыруашәа картцон, иаартны
азәгьы дзаҗагыломызт, избанзар, иара фактын, афакт уаҗа-
гыларц азы, иаҗаургылаша аргументгьы нткааны иумаза-
роуп. Атцыхәтәан 70-тәи ашықәсқәа рзы итытцует апрофес-
сор Ш. Д. Инал-Ица ишәкәы ацсуаа рхылтцшьтра иазкны. Уи
газет статиамызт, хатә гәаанагарамызт, уи усумта дуун, то-
урыхын. Ари збаз ақыртуа тцарауаа, амат ацшь рыцхазшәа
итцнарббит! Ақыртуа интеллигенция ршьапы иқәдыргыле-
ит. Зегьы реиха ирзымчхаз колхидатәи акультура «ахьыр-
цәаагаз» ауп. Уи азәгьы ицәахамгазеит – хара иахтәын, аха
убри аиаша ахьхәаз ауп маҗацшьны ирыцхазгьы. Аха иагьа
ихәхәазаргьы, иагьа рхы кыдыркьазаргьы, уи ашәкәы ақә-
гара рылымшеит, избанзар, автор диашан, атоурых тцабы-
рг акәын ииџуаз. Уи атоурых тцабырг иахәон колхидатәи
акультура шдырҗиаз ацсуаи адыгацәеи рхылтцшьтра.

Уи ус шакәу шахатра аует Нартаа репос дуззагьы: уи
хажәларкәа еицдырҗиаз епосуп, икалап усқан ихацдыркы-
зар, нас хашьхақәа ианеиоыршагьы уи арҗиара иацыртца-
зар – усқангьы хайтанеиаира еицкьара амазамкәа иқан.
Уи аицкьара ааигәоуп ианыкала; џышә шықәса уажәапхьа
Кавказтәи аибашьра ианалага. Нас ақыртқәа рнапаҗы ха-
ныкала, цсабарала Нхытци Аахытци еиофызшоз ашьхақәа
политикатә гәашәны икартцеит. Уажәшьта шәазхәыц хбы-
зшәа иамоу ақәреи уи атоурыхи шака итцаулоу. Ацсуаи
адыгақәеи рхылтцшьтра Батым инаркны Крымнза амшын
агаҗа рнапаҗы иқан, уигьы акәым, Амраташәаратәи Кавказ
Нхытци Аахытци рымҗахакын.

Адунеитәи атоурых ҳагәылацшыр – еснагь еибашьран иҕаз. Ажәа «аибашьра» атцакы ахата иахәоит – ақәеибакхра, иқәеибакхуан ажәларқәа. Убри ақәеибакхрей аилазәарей (ассимилиациеи) ирыхҕяны хажәлар рхыцхьазара анмачха ашьтахь, адыгақәеи ҳарей псабаралагьы ҳафшахеит: Нхытц инхаз «адыгацәа» хәа хьзыс ишьтырхит, Аахытц инхаз «ацсуаа» хәа хьзыс ишьтаҳхит. Урт иахьей уахеи еитанеиааиуамызт азы, рбызшәа аееиџнашан, хаз- хазы иџеиауа иалагеит. Абасала, дарей ҳарей бызшәала ҳаицәыхарахеит, аха хдац акоуп, хшәа акоуп, хмилац ҕазшәа акоуп. Уртқәа зегьы, ишдыру еипш, зқьышықәсалоуп ишџеиаз. Аибашьрақәеи ақәеибакхрақәеи шаарыцрыхауазгьы, ацсуааи адыгақәеи Нхытци Аахытци рнапәы иҕан, шәартак итагыларгьы, абцъар кны еицхыраауан, азәы дызрыламкьакьо Нхытцгьы Аахытцгьы интыртәаны инхон Кавказ аурыс хәынтқар инапәы иҕалаанза. Нас амҳацъыррагьы ҕалеит, адемографиатә катастрофагьы ҕалеит. Аха инхеит Ацсуара (иҕарпцшарны акәзаргьы), еиқәхеит ацсуа бызшәагьы.

Абас иҕоуп ацсуа дызлацәажәо ибызшәа атоурых, ишышьақәгылазгьы абасоуп. Ижәйтәзатәиу абызшәақәа реипш, ацсуа бызшәа даараза ибеиоу, даараза ицъашьахәу, жжәар фонд тбаау бызшәоуп. Ацсуа бызшәа исахьаркны ацәажәарафәы даара алшара дукәа амоуп. Ацсуа бызшәа иаман ирмазаны ацәажәашьа формагьы: урт ирыхьзын абнабызшәеи атцыс бызшәеи. Урт иахьанза изымаазагәышьеит. Абызшәақәа зегь реипш, атәым бызшәақәа рахьтә иаднакылазгьы рацәоуп, аха хадара змоу ажәартә фонд зырџеиаз ажәлар роуп. Уи ус ауп ишыҕоу, абызшәа зырџеиауа ажәлар роуп, идырџеиауеит уи коллективла: жәытәнәтә аахыс хажәлар ҕазшәас ирыман аееидкыларә, аееимадара. Рыцсадгьыл хьчатәхар, азәазәала ирзыхьчомызт, рееидыркылон, адгьыл азәазәала иқәаарыхуан, аха абракагьы ҕазшәа бзианы ирыман аилахәра, уаахә уны еицхыраауан, арашәароума, атагалароума, ажьтаароума – иахьабалак, аицхыраара традицианы ирыман ажәлар; иара убас реаидкыланы ахымхәа апцхәyseiba, ма афьцнхафы ицхрауан; ахышьцәа ракәзар, хпә-пшьба гәаратә рееидкыла-

ны ибназон. Ас еипш аееидкылар а ыкан ацэгъеи абзиен
рырееирафь, агэылар а чмазафьк дыказар, еизон уака
чапшьара. Ирацэоуп урт реипш икоу афьрпштэкэа. Урт
зегьы рфь, иззеикэшэаз аус хада анафсгы, ажэытэ-афэтэ
ирылацэажэон. Икалахьоу ажэытэ жэабжькэеи еиуеипшым
алакэкэеи ахэамтакэеи еитархэон. Арака акэын иахьфеи-
оз ажэлар рфапыц хэамтакэа. Уи азы атагылазаашьа ман-
шэалагы ыкан – уи ажэлар рказшьа акэын, уи рдоухатэ
тахракэа ракэын. Абракоуп иахьфеиаз Нартаа ражэабжькэа.
Абрскьыл иххэау ахэахьа, афьрхатцаратэ жэабжькэа,
алакэ цьашьахэкэа зхэоз, абафхатэра змаз жэабжьхэаф-
цэан, ирхэацыцхьаза идьырфьцуан, игэылдыртэауан ахаф-
сахьакэа, идьырбеион сахьаркырала. Урт зегьы жьиртан,
казартан апсуа бызшэа арфеиаразы. Ажэабжьхэаф иажэаб-
жь аинтерес аиурц азы, изызырфуаз рхы-ргэафь инеигарц
азы, даара казарыла ихэар акэын. Казарас иказ Ажэа акэын.
Уи шака исахьаркны ихэоз акара – ажэа ирфеиан, ирбеион,
изызырфуазгьы игэныркьлон.

Абызшэа арфеиарафь даараза иацхраауан Апсуара иарфеи-
аз ажэлар реибаркыра – ацэгъеи абзиен рырееира: ачареи
уи иадхэалоу акэаматцамеи: апсреи уи иацу апсы икэ-итцас
арееиреи: аигара зыбжьалаз руси ф-жэлакы ахка зыбжьалаз
руси ухэа зегьы рфь ауаа хатэракэа адгаланы, аймак еилды-
ргон, атыц икэыртцон. Абарткэа рнафсгы ирацэан ажэлар
рполитикатэ проблемакэа ианрылацэажэозгьы. Уигьы
традициан ажэлар рыцстазаарафь: ақыта инаркны Апсны
ах икынза ицэыртцуаз апроблемакэа, ауаа хатэракэа адга-
ланы, иаартны аргама избаны атыц икэыртцон. Убарткэа,
убарткэа раан, ацэажэафцэа дукэа, шэкэыда-быгышэыда,
хшыфла, фэапыцла абызшэа дырфеиан, абыртцкал икылхны
идразон. Уи аиндатлараан, дасу иара итэы иаиргар итаххон
– фэапыцла, хшыфтаррыла. Казшьала ажэлар раартреи ри-
ашареи зхылфеиаазгьы убри атрадициоуп. Зегьы ирыцкын
ускан апсуа бызшэа амацара аус ахьауаз.

Абасала, хажэлар рфь гэгэала ифеианы икан ажэахэафцэа
рказара (ораторское искусство). Ажэытэтэи абырзенкэа
ркынгы еицырдыруа икан уи аказара, сгэы иаанагоит уи

хажэлар ирфьырцаазар калоит хэа: дара ашэкэфьыра рыман, уи ала атоурых афы инрыжыит, хара уи халшо хакамызт, аха апстазаарафы еикэхеит. Апсуа бызшэа афиарафы урт ака-зацэа ирылшаз шыарда ирацэоуп. Уи аныцшуеит хбызшэа астиль: апсуа бызшэа қычақь бызшэазам, апсуа бызшэа ґацоуп, апсуа бызшэа хатца бызшэоуп, фырхатцаратэ бызшэоуп! Уи инаваргыланы апсуа бызшэа иацэтэымзам ажэа цшқагы, ажэа кэымшэышэгы, ажэа гэыбзыггы. Абарт зеггы ґиеит шэкэыда-быггышэыда, коллективла, ажэлар рыччареи ргэырґареи рґы, абызшэа ґиауан ажэлар ргэакреи ргэакажэеи ркынгы. Абасала, ажэлар ртаацэара-бзазаратэ цстазаара инаркны ахэынтқарратэ усқэа рґынза, агарашэа инаркны, нас атдыхэтэан рмыткэма аґынзеи хбызшэа инартбааны иґиауан. Абицарақэа рґырыпсахуан, рґырыпсахцыпхэаза уажэраанза иказ еихархауан, идырґиауан.

Абас хбызшэа афиара гэгэаны ишамаз ауп ашэкэфьыра шхаузгы, Дырмит Гэлиа даара изымариан асахьаркыратэ литература ашыата акра. Хадара зманы уи ауаф иґацхэа иқэгылаз афрагы апхьарагы традицианы акатцара акэын. Ажэакала, апсуа бызшэа убраанза иґианы икан, идырґиеит шэкэыда-быггышэыда, ажэлар реибаркыра – Апсуара иабзоураны.

Иахэа аурыс бызшэа, ахэынтқарра ду излабызшэоу ала, акультуреи атцарадырра-техникатэ прогресси ирыбзоураны, адунеитэи абызшэақэа рахьтэ иаднакылаз рацэоуп. Урт хаз-хазы икоу ажэакэеи, аматэар хьызқэеи, ажэеица-airaқэеи иаднакылаз зеггы аурыс бызшэа азақэан ала «иарысеит», иатэнатэит, ажэартэ фонд иаднакылеит. Абасала, иахэа аурыс бызшэа абызшэа дуззақэа ируакны, Урыстэыла акэым, Урыстэыла антытгы, цыхэа Асовет Еидгыла иахьатцанакуаз, иахьагы аус ауа икоуп – жэларбжьаратэи бызшэоуп. Зхы иакэитү Ареспублика Апсны акэзар, арака апсуа бызшэа хэынтқарратэ бызшэоуп хэа ишыпхэазоуггы, макьана аурыс бызшэа ашэшьыра итцаханы икоуп. Аха уи аамтала акэзароуп – апсуа бызшэа иааннакылароуп уи иазалху атыц. Еилкаауп, имариоу усзам, иахэа уи азтцара азбара хнапафы ишыкоуггы, избанзар, хбызшэа апроблема

ххата хыхь-хыхьлоуп хшазыкоу – жәлары зегъы ирпробле-
 маны иахзыкамтцеит – убри ауп цынгылас ихаузгъы. Из-
 бан ус зхэхьыз? Ауафы ипсихология ус ауп ишыкоу: излоу
 ауаа рѣы иан ма иаб рахатыр ыкамзар, ихатагъы игәыблра
 хышәашәахо, дызхылтцыз ауаа рѣы урт пхеишьо далагоит.
 Ус акәымкәа, урт рахатыр гәгәазар, дрыхзызаауа, рхатцкы
 каимыршәуа, цаимбарцәаны ицхъазо далагоит. Хамч
 зқәымхоз аполитика хбызшәа хәыштәара бызшәаны ика-
 натцахъан, уажәгъы уака ишьақәханы иаанхеит, хажәлар
 рѣы уи ахатыр гәгәаны изыкамлеит. Уи зыхкьо фнык аѣы
 ыцъа апшәмацәа ахыкоу ауп: иахъа Апсуа хәынтқарраѣы
 апсуа бызшәа апшәымоуп ххәеит, аха уи апшәма афны
 ахәыштәара дыгәәахеит: днаганы апшәма иахытыпу аха-
 ны дахамыртәакәа, уи апшәмара изаанкылазом. Аха итып
 аѣы дуртәарц азы, апшәмара икыртә дазыкатцазароуп. Ари
 имариоу усзам, апсуа жәлар ари аус рхы-ргәаѣы инаганы
 ианахамтцгыла, хтцарайуртақәа зегъы хбызшәа иазрыжәы-
 ртаны ианыкамла, иаххәо зегъы баша цәажәарахоит, хбыз-
 шәа акәзар ахәыштәара иеҳәахоит, харгъы Апсуа Хәынтқар-
 ра иапсыуа хәынтқарраны, апсуа цәа аханы иахзыкатцазом.
 Хапсуара иагоу цсыуа дыказам, аха иахъа апсуа бызшәа
 акәу, аурыс бызшәа акәу хәынтқарра бызшәас икахтцарц
 ишәтаху хәа ареферендум мѣапаагар, агәрагара уадафуп
 реихарафык апсуа бызшәа ишадгыло ала. Ари хәхкылна-
 го хажәлар рхы-ргәаѣы инамгакәа, еилызкаарц зтахымгъы
 рхы итамгалакәа, хара уи хзырәеираны ҳаказам. Иахбатәи
 хтагылазашъа азәгъы ихаразам, уи кәзтцаз Аамтоуп. ХХ
 ашәышықәсазы ашәкәфыра шхаузгъы, аполитика ага-
 нахъала хбызшәахъы Аамта аус аузоымызт. Уи иара атәы ка-
 натцон. Хинтеллигенция, шамахамзар, урысшәалоуп атцара
 шрымоу, русураѣы аурысшәоуп рхы иадырхәо. Урт рыпсад-
 гъылгъы ртахуп, рбызшәагъы ызыр ртахым, аха иазыкатцам
 абызшәа ала рматцуратә усқәа рынагзара. Арака ацәажәара
 амацара азхазом, уи абызшәала атцара умазароуп. Убри ак-
 нытә, иртахы-иртахым хшыкоу ҳаанхар еигъаршьоит.

Уи иагыцъашьатәзам: аурыс бызшәа ачымазара ҳалае-
 ны икоуп иахъа. Ишдыру еипш, иарбан чмазаразаалак иа-

наамтоу имариоуп ахэышэтэра, аха ианулачлак, алыргара уадафуп. Иахьа убри афыза атагылазаашьа амоуп хбызшэа. Ус схэеит хэа, апсуа бызшэа ахэыштаара иехэахатцёкьаны иказамызт, икам иахьагьы: ашкол, ауниверситет, акьыпхь, арадио, ателехэапшра, атцарадырреи арёиареи ухэа хбызшэа аус ауеит инартбааны, ахэынтқарратэ усбартақэа рыда зегьы ирылахэуп. Абартқэа ртэы зхэо астатистика уахэапшыр, хаи, шыыри, Анцэа ицьшыоуп, хкьатаны хаказаап зумхэарызеи! Иахауеи, шыыри, урт зегьы рёы набыцрак амамкэа, хбызшэа аус ауандаз, нас ахэынтқарра усқэа рёгьы хьысхара аиузомызт. Аха усқэа даеакала акэын ишыказ: абызшэа ахэынтқарраёы амчра анцсыеха, нас егьырт зегьы рёгьы ихьысхаеит.

Агазет тытцуеит, изеипшроузеи уи хгазет затцёй?

Арадио хазызырфоеит, ателехэапшра хамоуп – изеипшроузеи урт злацэажэо апсуа бызшэа?

Ө-ажэак рыла атак кахтцозар, хэынтқарратэ бызшэак еипш, ахзызаара ыкам. Избан? Избанзар, хара хада уи аghапхақэа тэымк изеилкаазом, атёым изеилымкаауа хагха хара ипхахшыазом, ус анакэха, хьаасгьы ихамазам. Арахь уцшыр, псыуак урысшэала дахьцэажэо гхак ихьыр, ада хэтэты рымам, убаскак иахзызауеит аурыс бызшэа. Еитх избан?

Харзаатгылап убарт «избанқэа» ртак.

50-тэй ашықэсқэа реанеифырша инаркны амилат зтцараёы иказ агхақэа рырееира иазкны аитакра дүқэа кало иалагеит: ашэкётыжырта икьакьаза ашэкэа аадыртит, ө-журналк хартеит, арадио аусура иаладыргеит, итытцуан агазетқэа. 1978 шықэсазы урт ирыцлеит даеа ө-журналки ателехэапшреи. Ажурнал «Алашара» аёыгхара иацлеит. Харгьы хгёыхёны хакамзи, ихазхоит хамхэазеит. Ажэакала, ашэкёкэагьы, ажурналқэагьы, агазетқэагьы ахэитцёхэа итытцуан, ицэажэон арадиогьы ателехэапшрагьы. Урт зегьы апара рзоужьын, ус анакэха, зегь зымчыз Аплан нагзатёын. Ари имариаз усмызт, зегь рапхьа иргыланы акадр атахын, арахь азанаатцара змаз ажурналистцэа хамамызт; ашэкёыөцэа ракэзаргьы рымч ақэхомызт аскатэй

рыфара, нас аитагакәа рыла ихадыртәаауа иалагеит. Ажурналкәагы тыжтәын. Ажәакала, ахыпхьазара нагзатәын, абаскак тонна ачаи аахрыхит, аскак ататын шырхәоз еипш, абаскак шәкәы тхажыит, абаскак журнали газети тытцуеит рхәон. Апартия аобласт комитет анапхгара икартцоз адтцала, агазеткәеи ажурналкәеи анапрытцәфара еиқыркаауан. Урт ртиражкәа зқыла акәын ишыказ. Нас хәизаракәа рқы хәаехәон: «Аа, шәрыхәапш, хтиражкәа закароу!» Урт ирыпхьоу, ирмыпхьоу, мамзаргы изеипшроузеи ирныло хәа азәгы дразтаазомызт, рыплан нарыгзеит, аидеология иапырхагаз егькамлеит, ажәларкәа реифызара азәгы дапырхагамхеит... Ажәакала, аракагы хадара змаз Ахасабрба акәын: уртгы аажьон, хажгы аажьон.

Ас еипш атагылазаашы аныкала ижурналистымзгы джурналистхеит, ишәкәыфымзгы дышәкәыфохеит, аитагы ззымдыруазгы деитагохеит. Ажәакала, ипшыоу арқыара ус кырыхагохеит, асахьаркыратә литературеи ажурналистикеи рхыкәкы хада аганахь инхеит, апхьаф изхыцуадаз... Урыстәылака иганы еитаган итхажьуан, хапсуа пхьафцәагы убри аитага акәын еиха изыпхьоз аоригинал ааста. Апхьафцәа рқапхьа ашәкәыпхьара апропаганда аныкахтогы, ари ашәкәыффы шака шәкәы ифхьоу, шака аурыс бызшәахы еитаргахьоу хәа акәын иаххәоз. Ажәакала, апсышәала апхьара убаскак игыгәтажьын, хара зегы хзаазахьаз алитературатә кружоккәа хычы-хычла русура еипхьбо иалагеит: иахьа фыца апхьафцәа аайдтәаланы изыпхьаз афымта иахцәажәартә литературеи хейдкылак ыкам Апсны. Абраанза хааны хакәоуп иахьа.

Ахәитцәхәа итытцуаз агазеткәа ирнылоз реихарак еитаганы акәын ишаныртцоз. Аитагара азтәарақы «Апсны капш» иалшаз рацәоуп, аха нас ишааиуаз иатахызгы иатахымызгы еитаганы, агазет адакьакәа тыртәааны ианыртцо ианалага (уи анырымтаргы калазомызт), ишахәтаз аитагара удафын акнытә, иныкәыфрны еитарго иалагеит, ус еитагаз иапхьозгы мадын. Ас еипш атагылазаашы аныкала, аитагара усы ахатыр ләкәит: уи атакпхькәра змоу усны ирыпхьазазомызт, аредакция акәша аихабы иматтура дана-

мырхлак айтагарахь диаргон. Уака арфеиаратә ус аиха агонорар акатцара акәын апыжәара змаз, цкарада дасу ишитахыз еитейгон: рфеиарала, цсышәацқьала айтагара ахатыцан, нбанткакыла еитаргон. Ус еитагоу урысшәала умхәыцкәа иахәоз узеилкаазомызт. Аха уи азәгы акы ахихәаазомызт, избанзар, иухәаргы азәгы иахазомызт, баша ухы ацәгыара аургон.

Уи системахеит, уи астиль аиааира агеит. Абасала, агазетгы, арадиогы, ателехәацшрагы злацәажәо абызшәа, арфеиара атцкыс апсуа бызшәа атцшәарахы еиха аус ауан. Убри иахкьаны иахьауажәраанза итышәынтәаланы изыкамлеит апублицистика бызшәа, уи астиль. Ари апроbleма азбара хуалуп акьыцхь знапы алаку зегы. Аха хгазет хада «Апсны» иалшароуп ицшыоу ари аус азбаразы апхьагылара. Уи иалнаршароуп итышәынтәалахьоу ахатәы стиль ашьақәыргылара, айтага акәзар, итышәынтәалоу публицистикатә бызшәала айтагара. Уртқәа зыкамлацт макьана, ацензурагы акылцшцәагы шыкамгы. Хапхьафгы агазет ихәхарц даннеилак, «Апсны» днаханы, аурыс газет аацәыригахуеит. Уи ауаф аецныхәа итара хакәытцны, ихатәы бызшәала ифәу деилаханы дапхьартә икахтцап, аха уи имариоу усым. Рапхьа иргыланы апсышәала атцара змоу акадр аазалатәуп. Урыстәыла ишътны ихәазо иапсыуа журналистцәаны изыкалом. Рказара аздырхарц ихашьтуазар – уи даеакуп. Насгы, арфеиаратә ус афы х-абицарак еитцагылазароуп, апшьбатәикәа амфә икәзароуп – уи традициязароуп. Аха хара еснагь иахцәыуадафгәышыоуп уатцәтәи амш ахь апшра – уи ачымазара уажәгы ихалаены икоуп. Абартқәа ирхылфеиааит ахатәы бызшәа агәхьаамкра. Иаагап апублицистика айтагара хшазыкоу. Хыхь иаххәахьейт «Апсныпресс» афы урысшәала ишырыфәу, апсшәахь еитазгауа уафы дрымазам, убри акнытә аредакциякәа рфәы еитаргоит ишеитаргац. Уака дасу рхатәы цкарақәа рымоуп: еилукаар – бзиоуп, иузеилымкаар – урысшәала уапхьа, ма уазызырфы. Иахьа Апсны Ахәынтқарра Ахада ахәаанырцәка дныхәаларак, ма дышшыларак каитцозар, уи атекст урысшәалоул ишифәу. Апсуа бызшәа хәынтқарратә бызшәазар,

Ахэынтқарра Ахада инапы зтцаиоуа ацсышэала иотэуп, нас ауп егырт абызшэакэа рахь ианеитагатэу. Ус акэымкэа, урысшэала ионы ацсшэахь еитаргозаргы, армагырма аредакциякэа рёы еитаганы иркыпцхуа акэымкэа, Ахэынтқарра Ахада иусхэартаёы еитаганы, Ахэынтқарра Ахада убри аитага инапы антцаны, акыпцхь абозароуп. Уи закэануп, уи азакэан традицианы икататэуп, ацсуа бызшэа хэынтқарратэ бызшэак ахасабала ахатыр шытыхтэуп. Ус еипш рахатыр ыкоуп ахэынтқарра бызшэакэа зегы. Ишытыхтэуп абызшэа ахатыр! Артқэа зегы иаафхью, иаххэахью роуп, аха лтцшэас ироухьей?! Иаххэеит – ицеит! Иаафит – архив иагеит! Абылра иацэшэаны азыршы итацалаз хайоызахан, ақыртуа бызшэа хэцэшэаны хайхан, аурыс бызшэа хеаёахажыт! Избан ақыртуа бызшэа хэцэшэаз: ххатэы бызшэа хыхчарц акэу, аурыс бызшэа хыхчарц акэу? Абри иахьа еилкааны ихамазар, аурыс бызшэа аёапхьа ацсуа бызшэа цсататэыс икахтэазомызт.

Хазыхынхэып ацсуа бызшэа ахэанчара апроблема.

Жэытэнатэ аахыс ажэларқэа реитанеиааира ыкан, уи абызшэакэагы ирныпшуеит. Убас хбызшэа иалалеит атэымуаа иааргоз матэарк ахьз, ма хшыотцакык, еилкаарак хзырдыруа акы. Урт ахьзқэа рацхьа «а» наргыланы акэымкэа, ацсуа бызшэа азакэан иныкэныкэаны, шытыбжькэак цсахны, иара иацэеижьны акэын ишаднакылоз. Урт иреиуоуп: азауад, ахаирплан, адэқьан, ауатка, адэыгба ухэа ирацэаны; хшыотцакык, ма еилкаарак хазхэауа: азакэан, ахылапшфы, аинрал, акацдан, ахантэафы, алахэара; ахатэы хьызқэа: Шэлиман, Алықьса, Ахмет, Никэала, Амтуан, Иауана, Никэа, Алсабед, Катушьа; амилат рыхьз: аурыс, ашэамахь, ақыртуа, агыруа, ашэаныуа, абарзен, ауриа, аурым ухэа ирацэаны.

Арт зегы жэашықэсала, шэышықэсала иразаны хбызшэа иаднакылаз роуп. Ипсабаратэу абызшэатэ закэан ала ианаднакыла, иара иацэеижьны, ацсы алагафэгара иахылтцызшэа икалеит. Урт зегы кабинетк аёы фыцья рхы аайдкыланы акэымкэы, ажэлар «рыбз итцхны» идырфеиз ажэакэоуп.

Ауафы ихахауоуп иифо, амцхэ ифар – изырсазом. Зыцсы тоу ауафы иакэым, азлагарагы ус ауп ишыкоу: ацыкэреи изаны илаушэтроуп, игэзаны ианалаго. Ус икоуп абызшэ «аорганизмгы». Хыхь ишысхаахыз еипш, иаалыркэаны ихамтэарыжыт ашэкэтыжыртагы, ажурналкэагы, агазеткэагы, арадиогы, ателехэацшрагы. Агазеткэа ирынтатэхеит адунеитэи ахтыскэа зегы: аполитикагы, аэкономикагы, атехникагы, акультурагы, ажэакала, апстазаара иадхэалоу зегы. Урт «аразареи» «арысреи» аамта рызтодаз – иахэа арадиои ателехэацшреи рыла ажэлэр ирылахэатэын, уатцэи акыпцхэ ала ирызнагатэын. Имариоуп уи ажэала ахэара, аха катцашыас иамоузеи? Иузымдыруа аматэар, ахаан иумахац ахшыотцак – уи аполитикафы, уи атехникафы, уи атцарадыррафы – нас урткэа зегы аамта кыафэла, иааинырсланы еитагашыас ирымоузеи?!

Аха еитагатэын, еитоумгар калазомызт, иагьеитаргон, аха ишцеитаргоз, насгы иапхьодаз? Ус икан аполитика. Уи акэын аус злаз, уара убызшэ алахынтцеи уи иапхьози рыгэхэаа зкыдаз! Аполитика Нцэан, Аполитика хадара аман, егырт зегы механизмын, егырт зегы башан! Урт зегы амфа икэызтцоз Сталин иажэакэа ракэын: «Цель оправдывает средства!»

Ас еипш атагылазаашыа аан, ажэа разаны, хбызшэ азакэан икэныкэаны еитагашыа амамызт, азлагара еипш, иахэлажытэын, «ирдыдны» ишаанашытуа шырдыруазгы.

Ари еилкааны икатцазу, еилымкаакэа акэзу, ишыкалаз азэгы издыруам – амеханизм аужыын, аус ауан, уи ибзиазу, ицэггазу азэгы азин имамызт алацэажэара. Ус икан асистема.

Ихэатэуп апсуа литературатэ бызшэ ацкыара еиха ишацклапшуаз: акыпцхэ аматэ азызуаз зегы акыта иалтцыз ракэын, апсшэ цкыаны ирдыруан, атакцхыкэрагы рыдын – урткэа зегы обиективла афиара иахэон, иагыхэеит. Ускан иахдырхагаз аидеология акнытэ ххы хакеитымызт. Асовет аамтазы иапцтаз зегы – журналистикоума, шэкэафироума – атоурых лыхэта иануп. Уи шахатра аздырзом, ацэгыеи аб-

зиеи еилнаргоит. Ихакуп убри аус ххатагыы хацхраар. Абасала, ихафсыз атоурых ду аихшыаалара аамта хтагылоуп.

Сыстатиафы хықэкыс исымазгыы убри акэын. Уажэы, атцыхэтэан, хых исхэаз еихшыаланы, иқэхаргылап азтцара: ажэлар рыпсы ахытоу рбызшэафэоуп, нас ф-жэларык ркультура аилатцэара хбызшэа абакылнагеи?

Сара ари азтцара сазкылсырц зыстаххаз аилкаара уадафзам: ажэлар рыпсы ахытоу абракэзар, нас ари уавсны акультура узалацэажэом, ахэынтқарра коутцаргыы, уи милат хэынтқарраны изыкалазом – зеггы абызшэала иалагоит, зеггы зырфеиауа абызшэоуп.

Ус анакэха, харзаатгылап хбызшэа иахыатэи атагылазашыеи уи проблемас иамоуи.

Актэи. Хынфажэижэаба шықэса рыла зеггы злазо ақбаад тоннала ифны инеикэхажыт, имариамыз уи ацбабаапсазы миллиардла ахэынтқарра ахарц кертэит – ус икан амилац политика, ус икан асистема. Уртқэа зеггы иахыа еихахшыалар, аа, ирлытцшэахаз:

а) ифеиет, ашыапы иқэгылеит ацсуа сахьаркыратэ лите- ратура. Уи зырфеиаз, ашыапы иқэзыргылаз ақыта иалтцыз, ақалақ афы иреихау атцара зауз ашэкэыфэцэа роуп. Ацсны антытцгыы еицырдыруа икоуп урт идырфеиаз хлитература. Уи иахыа иамоуп ахатэы классика, ахатэы капитал. Аце- ипш? Хбызшэа ацеипш ауп иаргыы иацеипшхо, рыфбагыы рхы ианоухажь: ашыа илбаакыаны амшын ахы иццакуа хзиас кеикеикэа иреипшхар ауеит, хэынтқарратэ хшыфла урт «рхытцхырта» псахымзар.

б) агазетқэа ирныло рыпсынтцры еиха излакыафэу ала, ажурналистика алахынтца еиха илахыеикэцэагоуп: урт рырфеиамта тоннала икыпцхыны еикэрыжыыз архив афэоуп уафы иахыпцыхашэо, адэахыы иаанхо апышэоуп, атради- циоуп, нас, изеипшрахазеи урт? Хара ихамамызт Ацсны ажурналистцэа еидызкылоз Ацсныпресс, уи уажэы ихамо- уп – икахтэит шыафак цхыака! Аха Ацсныпресс афы аин- формация ацсышэала изыфэуа журналист дхамазам. Уигы акэым, уака урысшэала ирыфэуа ацсышэа цкыала еитазго- гы журналист дхамазам – икахтэит ф-шыафак шытахыка! Ус

анакәха, ақбаад иахчышәызгы башахоит, итышәынтәлоу апсуа журналистика анахзеикәмырха. Адеипш? Ахы иоужьтны уажә ишцо ианца, тзыгазетк ағы ххы иахмырхәозар, азәгы итахымкәа икалоит хапхьака. Ари азцаарагы, иахьа хәынтқарратә хшыола избаны, атып икәтцатәуп.

Акадр ауп зегь зызбауа. Аха акадр раазара иахьауажәранза милат политиканы изыкамлеит: ихамоу ауниверситет апсуа кадр разыкатцарағы Аинар жьи ижьирта иафызаны икалароуп. Уи иаанаго уи ауп: Нартаа ртехнологиала Нартаа рахәа здрыжәуан – уи жьаккомызт, уи аибашьрағы ипышәан. Атәымуаа рпышәа ххы иахархәап, аха иабахтаху урт ртехнологиа, урт рмыруга – ржәхәеи рыпсангьери?! Апсуа бызшәеи аурыс бызшәеи реизыказаашьа, еихаразак аурыс бызшәахьтә апсшәахь аитагара, царадыррала итцааны атып икәтцатәуп, иахьа ишеитарго еипш, ахы иоужьны акәымкәа.

Ари ачымазара изацәымцеит ашәкәыооцәагы.

Апсуа шәкәфыра ағиарагы ицсабаратәыз процессла иа-лагеит, аха нас, асилитра зцарыпсаз атциаа еипш, уи азҳарагы револиуциатә методла ирццакын. Ашәкәфыра ағиара апроцесс иамоуп ицсабаратәу ахатәы чыдара: рапхьа игылоуп абафхатәра, нас апрофессионалтә зыкатцара. Атдыхәтәантәи ахатәы милат дгьыл икәгылазароуп, ахатәы традициа иалаазазароуп. Адунеитәи алитературатә пышәа акәзар, уи цхыраагзазароуп. Дырмит Гәлиа аурыс литературагы ақыртуа литературагы бзианы ишидырузгы, урт иерымтакәа, апсуа жәлар рәапыц хәамта атрадициоуп дзыкәныкәаз, уи апышәоуп ихы иаирхәаз. Уигьы акәым, егырт алитераурақәа рпышәа ихы ианаирхәозгы, ма ианеитеигозгы, тәтцас дрыхзызаауа рыматц уны акәымкәа, иапхьаоцәа ргәағы инеиратәы, апсуа цәагы апсуа быжьгы рхеитцон. Уи ус шакәу шыакәзыргәгәо иреиуоуп апоема «Абаззеи», ажәеинраала шыахә «Атцыси ахәыхәи» ухәа реипш икоу аитагақәа. Аха нас, ашәкәыооцәа җарацәа раазарагы, алитературатә процесс арәиарагы хәынтқарратә усны ианыкала, уи атрадициагы хәычы-хәычла аеапсахуа иалагеит. Асовет Еидгыла иатцанакуаз амилац литературақәа зегьы еиднакылон атәыла дуззағы иапцаз

Ашәкәыџџәа реидгыла. Уи иаман ахатәы литературатә институт. Ирацәәџуп хашәкәыџџәа уи иалгаз, уака апрофессионалтә зыкатцара зауз. Урт аурыс литература атрадициалоуп ишыраазоз. Уи асистемеи, нас уи иашьашәалаз ашколтә системеи ырыбзоураны, хашәкәыџџәа ацсуа литература аиха аурыс литература иацхьахьеит, ус анакәха, уи атрадиция еиха анырра рнатон рырфеиаратә ус аґы. Хәара атахума, уи ашкол иаазази амилац литература атрадиция иаазази еипцшны изыкаломызт. Абасала, ихазгәамтазакәа хәычы-хәычла хлитератураґы апыжәара агауа иалагеит аурыс литература атрадиция: уи рныцшуеит апоезия аформакәа зегьы, апрозаґы уи аныцшуеит, еихаразак абызшәа, ахәоуртәашьа, уи рныцшуеит ахаґсахьакәа, аказшьакәа. Абәхатәра иашатцәкьа змоу ақыта иаазаз, ацсышәала дхәыцшны ибызшәа иамоу алшаракәа ихы иаирхәоит, аха икоуп аурыс бызшәа анырраґы, уи аеацәыхьчара уадаџуп, иузгәатазом уи анырра. Арахь уцшыр уи гәазташа акритик ґитуам, ацхьаџгы еґыхәом. Абасала, ари ачымазара хылапцшрак амазамкәа хлитература алаґера иаџуп. Имзакәа иаххәап хәґха: хбызшәа аинтерес ахьчара атцкыс хґы зыттам аґымтазы дәыпсшәак ахәара еиха ианеиґьахшьо ыкоуп. Хрыцхьап бла цтарыла «Атәым жәџан атцака», «Камачыч», «Темыр», Иуа Коґониа ипоемакәа, Баграт Шьынкәба ипоезия – иацсышәам ахәоукәеи ахаґсахьакәеи узыцшаауам.

Абасала хазнеины хлитература халапш нахаагар, хбызшәа атаґылазаашьеи уи аґеипци удыргәыргьо икам.

Нас, икатцатәузеи хбызшәа уи ашәарта ацәыхьчаразы?

Рацхьа иргыланы хбызшәа ашәарта иштаґылоу иартны ажәлар ирахәатәуп, ирахәатәуп уи аиқәырхаразы икатцатәуґы. Урт иреиуоуп:

1. Алиаа дзауз атаацәа ирахәатәуп рхәычы ацсышәамзар даеа бызшәак ала ишиацәажәатәым:

– ахәычбахчаґгы ацсышәамзар даеа бызшәак имахауазароуп;

– анацәеи абацәеи матцурак анроуа апыжәара рытатәуп зыхшара ацсуааны изаазо;

– ажәлар ирылахәтәүп зхатәы бызшәа ззымдыруа даң-
сыуазам хәа. Уи иатцанакуазароуп иахьатәи абицара ина-
дыркны.

2. Иаңсыуаам идеилыркаатәүп ахәынтқаррақәа зегъы
рҕы икоу азақәан арақагъы ишыкоу. Ареспублика Аңс-
ны ахәынтқарратә бызшәа зегъы ирдырыц шрыхәтоу, уи
ззымдыруа Аңсны ауафьтәықсара азин шимоуа. Уигъы
иахьатәи абицара инадыркны иалагозароуп. Урт иреилы-
ркаатәүп, атәым милаң аңсшәа ахьырзымдыруа иахъа-
ны хбызшәа Аконституциатә зин иамоу шазынамыгзо,
иртахы-иртахым хбызшәа ишаңырхагоу.

3. Аңсуа бызшәа артәақәа аттестация рзутәүп, рква-
лификация айгътәра иазкны асеминарқәеи иркәағу акур-
сқәеи мааңгалатәүп. Аңсуа бызшәеи алитературеи ирзо-
ужьу асаатқәа маңзар, еитарыхәаңштәүп.

4. Аңсуа бызшәа ахархәара жәлары зегъы ирзеиңшу дңа-
ны ирылахәтәүп: атааңәа рҕы, атцараиуртақәа рҕы, аиза-
рақәа рҕы, абжьааңны иахьааиқәшәо ухәа зехьыңьара
аңсышәала аңәажәара традицианы икаңатәүп. Ус икаларц
азы дасу дызламароу ала даңхраауазароуп, апропаганда
каитцозароуп иааиңмырқьазақәа.

Зегъы ирыцкуп ашкол ағы аңсышәала аңәажәара. Уи рхы
иҕагаланы, хымңада, избатәу проблемоуп, итрадициангъы
икаңатәүп. Даеакала иаххәозар, абызшәа апроблема жәла-
ры зегъы иаххьааны икалароуп. Абызшәа аңқьара иазкны
ичыданы аҕақңыхқәра рыдңатәүп акьыңхы, арадиои, ате-
лехәаңшреи рредакторңәа. Иказароуп урт ирхылаңшуагъы.

Аңснътәи Ахәынтқарратә университет аңсуа бызшәа
иажьиртаны икалароуп. Уи имариоу зңааразам, аха хы-
рпаңьа змам усуп, маң анакәха, ахықәкы азынамыгзеит
хәа иңхьазатәүп.

Ичыданы ахылаңшра рҕахуп Аңсны антытңка лимитла
атцарахыы ирышьтуа ағар: урт рңышәарақәа ирылазароуп
аңсуа бызшәеи алитературеи. Абасала, иахьабалак аңсуа
бызшәа ахатыр шыгьхтәүп, аҕақңыхқәрагъы рғәңәтәүп.
Абызшәа цқьаны адырразы зегъы ирыцкуп асахьаркыратә
литература аңхьара. Ашколи атааңәеи еиңхырааны ари

азтцаара збатәуп: агәыблра дырктәуп ахәычқәа. Нас ауни-верситет иантало аңышәара убри ала иалагозароуп.

* * *

Сыгәтахәыцрақәа еихысшәалап:

Азқьышықәсақәа иргәылсны хбызшәа бырлаш кәышрыла ажелар рыматц уа иаауан. Еилатцәаны икан хажәларггы хбызшәаггы. Уи зыбзоураз хажәлар еснагь рыпсадггыл ағы иапшәыман, политикала ианхыпшызггы, рбызшәа хыпшымызт – уи апшәыман ҟнатацпцхәаза, иапшәыман Апсны ахы инаркны атцыхәанза. Хбызшәа апшәыман Апсны ах иахтынрағы. Уртггы ракәым, апсышәала Анцәадуггы Апцаимбарцәаггы ирацәажәон – уи абызшәа зеггы еилыркаауан, зеггы ирныруан – уи доухатә бызшәан.

Абас икан адунеи ағы ижәйтәзатәиу абызшәақәа ируаку апсуа бызшәа.

Ус хәатагылеит адунеи зырхыцхыцыз, зеггы еилазырҟынтыз ХХ ашәышықәса. Хбызшәа ашәкәҟыра аиут, шәкәыла-быгъшәыла, интеллектла арҟиарамҟа ианылеит. Аха уи амҟа изнылаз акатран ыкәшьны икаххаа иҟамызт, иҟәҟәаны аҟагәтасрақәа ирықәшәеит: зны аурыс бызшәа иахдырцшит, нас мчыла ақыртшәа иацрархәеит. Аха нас, урт зеггы ианрылтц, еиҟа аизхазыгъара амҟа ианылахт, аурыс бызшәа ишахыпшызггы. Атцыхәтәан, акәцъал шбылгьо ахҟа ахашәоит хәа, уи арҟиаразы Ахәынтқарратә программаггы азыкәтцоуп, иара акзатцәык хәынтқарратә бызшәаны аконституция иантцоуп! Абасала, иахәа апсуа бызшәа зинс иҟоуггы, чынс иҟоуггы зеггы атаны еибыҟоуп. «Ох, гәышәа!» зумхәарызеи адәахәала уахьнахәапшуа! Аха, абри аамтәзы, аҟаа зысыз ашәтыш еипш, ихышышыуа иалагеит хбызшәа. Афрангь иаҟызаз аҟагәрахь ахы археит.

Хыхь исхәахәеит уи аҟак: асовет аамтәзггы абызшәа зинс иҟаз зеггы артахьан, аха уртқәа зеггы аформазы акәын изыкәртцоз – политикан. Апцтазаарағы апсуа бызшәа атцыхәтәан ахәыштаара иааехәыганы ахәынтқарратә чын анартагы, аурыс бызшәа ашәшыра иҟаханы ишыҟаз

иаанхеит. Ҳақла иахҳәозар, уаҳа лшарагғы амамыт: 82 процент Ацсны инхоз ацсшәа рыздырзомыт, ҳахәәера иашьтаз ус иқартцахъан. Ас еипш атагылазашья зауз ҳәынтқарратә бызшәаны изықаломыт. Уигғы акәым, ҳбызшәа хгәахдыршәарц ацсуа бызшәа Акәа унахысны цъаргғы узалацом ҳәа ҳдышә иаакәыркуан. Уи изцъашьатәузеи: иарбан бызшәазаалак иара ацсадгғыл ағоуп аус ахъауа, ҳбызшәа Ацсны аматц аур, антытц иазаауазеи, аха урт хықәкыс ирымаз – ирацәаршьон ҳажәлар ҳбызшәала иахъцәажәоз, убри ҳакәырхырц акәын изышьтаз. Ицъоушьаша, ацсуа ипсихология ус ауп ишықоу: уи еснагъ ипсадгғыл Ацсны кәыншьаны антытцка акәын дахьцшуаз – уи рдыруазар акәхарын даргғы. Тәым дгғылк инапағы иааигарц акәмыт – уахъ дцарц. «Ацсны кьакьа дузза» ицәытшәан, «нак» акәын дахьыцшуаз. Избан? Ҳажәлар еснагъ империак акалт итцакны иааргон, аметрополь ахъ ихъадырцшуан, агәыблра ддыркуан, шыоукгғы атцара дыртцаны уахъ ихагалан ачын рыртон, уи ала ажәлар ргәы ркуан, дара рахъ рылацш дырхон. Убарт адуракәа рахъ анеиразы ацсуа бызшәа кьағын. Акәанза акәын уахънанагоз, уи анафсан «зышхәа утоу» иашәагғы ухәар акәын, иажәагғы уцтар акәын. Аха уажәы урт зегғы хыбгаланы Ацсни ацсуааи анааизынхагғы, ачымазара фкы еипш, уи апсихология рылағны иаанхеит. Уигғы акәым, Урыстәыла инахыхәхәаны англыз бызшәа аинтерес шытырхит – уи нак хара уагоит ҳәа ипхъазаны акәхап!

Абра ҳааины ҳакоуп иахья!

Зегғы ахъалаго ауафы иаазаралоуп, уи драазоит ашкол ағы. Амилат хдырреи амилат культуреи ахъхацнаркуагғы абракоуп. Иахья ҳашколқәа рғы ацсуа бызшәеи алитературеи ипсыгезаны иддыртцоит – убри ауп зегғы зыхкьо. Асахаркыратә литература инеипцынкыланы ағар ацхьо иа-ламгакәа ари апроблема збашья амазам, избанзар, абракоуп ацсуарагғы, ацсуа культурагғы, амилат хдыррагғы ахьықоу. Иахгәалахаршәап Урыстәылатәи ағырцшы: ареволиуция ашьтахъ аамта кьағла итцарадаз ажәлар ркультурагғы рмилат хдыррагғы злашьтырхыз ацхъаралоуп, ацхъара акульт қартцеит ажәлар рғы, ашәкәы акульт иабзоураны аурыс

культура дузза ажэлар ирзеипшны икалеит. Хара убри аметод хаёыцпроуп. Иахьатэи хкультураёы, хашьхақәа реипш, асахьаркыратэ литература аарылхәхәо икоуп. Ус анакәха, ари апроблема азбаразы хлитература азыкатцоуп. Ахәычтәы литератураёы кыр аитцахара хамоуп, аха абракагьы ихамоу аайдкыла-аайдкыланы ихазтыжьыр, ирмарианы ахәычы инапаёы инеиртэ икалон, ускан иахьатэи аамтазы уи апроблемагьы збахон. «Человек образованный» рхәоит, уи иа-аного ашәкәы дапхьоит ауп. Уи азанаатқәа зегьы ирзеипшуп. Ззанаат бзиазаы издыруа апрофессор, асахьаркыратэ ҫымтақәа дырмыпхьозар, «образованный» хәа узизхәазом. Асахьаркыратэ литература ауафь ихшыф артцыруеит, ибызшәа арбеиоит, идырра азнархауеит, мшәан, убри ауми ауафь атцара имоуп, дкәышуп зизырхәогьы!

Иахьа убри амҫа ханылартә зегь хамоуп, ихагу амилиат хдырроуп, уи аныкам атакпхықәрагьы калазом, еитцагыло ахьыбҫаргьы амҫа иаша иахзыкәтцазом, ус анакәха, икалазом атакпхықәрагьы. Нас хпроблемақәа «ацсуатцас» рызбара халагоит: ацсуатцас хаибахатырны ахәыцқәа ашкол иалхаргоит, иакәнаго адырра рымтазакәа; ацсуатцас хаибахатырны ауниверситет итахтцоит «алыхәта» икылымхзакәа, нас ианырымтцалак, рытцара азтцаара аныкәгылалак, «хажә хлаба дадхәаланы» ацсуатцас ихьчара халагоит, абасала, ацсуатцас хаибахатырны, ауниверситет иаалырган, хымапсыма ашкол ахь идәыкәахтцоит, ауниверситет «чын» рытаны. Нас еитах хакәшаны хталоит. Ари хрыцхарақәа ируакуп. Абицара ҫа раазара хәынтқарра усзар, хәкәытпроуп мцла аибахатырра! Хара хаибахатырны хәцсуара «ацсуатцасла» ачархәара азаауеит. Хәхьашьцылаз акәхап, ари апроблема хәхшыф назышьтны хазымхәыцзацт, аха уажәшьта хазхәыцпроуп, мапгьы ацәахкроуп. Имачны иалхаргозаргьы, иалхарго ибзианы иалхаргап! Ацсуа хәынтқарра акатцара хәынтқарратә усзар, ари азтцаарыгьы хәынтқарратә усны икалароуп. Ашколтә системагьы аитахәапшра атахуп: ахәычы апрограма изымтцазар, избан дзахааго, даанхажьып уака, изымтцаз ихартцап. Имаҳки, ипцтазаара захәәкәои, дрыцханы дзахаазои?! Изтцазгьы из-

зымтгазгы еиваргыланы ашкол ралыргара – статистикала
аплан анагзароуп – уи бжыхгоуп, мап ацэктэуп!

Ажэакала, иаамтоуп уажэшьта амилаг хдыррагы
ахэынтқарратэ кэышрагы раарцшра. Убри ауп иахьа хбы-
зшэагы хкультурагы еикэзырхоны икоу. Убаскан ауп Ац-
суа хэынтқаррагы ацсуа хаёра анаиуа. Иахьа ихамоуп ато-
урыхтэ шанс, уи ххы ианхзамырхэа – уатцэы ихьшэахоит,
иара Атоурых ахатагы табуп хэа ханахэазом...

Маи, 2000 ш.

АПСУАРЕИ АЦИВИЛИЗАЦИЕИ

Адуinei аёы ацивизациякэа рацэан, урт ртоурых,
хыхь-хыхьла акэзаргы, аитахэара халагар хара хагоит.
@-ажэак рыла иаххэозар: жэларык ацивизация дырфеи-
ауан, даёа жэларык уи дырхэашон, бцъарк тмыркъязакэа
цивизацияк даёа цивилизацияк анахэлабгозгы ыкан.
Ажэларкэа ркультуракэа еигэныоуан, икартцон анырра,
аки-аки хеибартэауан – уигы ыкан.

Ижэытэзатэиу ажэларкэа, имагиду, дасу рылшара зе-
ицшраз еицш, иацырцеит рхатэы культуракэа. Ашэкэоы-
реи ахэынтқарратэ мчи змаз рцивизация, хаала-мчы-
ла, егырт ажэларкэа ирылазыртэоз рацэан, ақырсиан
динхатцара еицш. Ус еицш алшара змамыз идырфеиаз рци-
визация иагьа иссирзаргы, дара рыматц ауан акароуп
– антытц лшара амамызт.

Ус еикэшаёьон ашэышыкэсаёэа, ажэларкэа азыблара
иалан: еиха зымчыз диааиуан – уи иакэын ииашаз, егъым-
чымз даттахон – ахара здызгы уи иакэхон. Агыгшэыгкэа
ртыофраёы ишыкоу еицш. Ирацэоуп урт ашэышыкэсаёэеи
азкышыкэсаёэеи рзыблара иалазыз ацивизациякэа.

Асовет аамтазы атоурых цабырг еилкаашьа амазамы-
зт – зегы аполитикеи аидеологиеи ирыдхэалан. Убри
иахкьаны Колхидатэи акультура ацсуа-адыгтэ цивилиза-
ция ишарфеиаз атоурых аёы инцэыгтахэытхэытны ирхэози
статиякэак рёы «хатэ гёаанагаракэак» рахасабала ирыоу-

ази ирчыдахаз, интканы, настгы хьахэапахэада ахэара залшомыт. Уи атоурых зыблара иахцэагаз, аха нас хгэылацэа рахь ифэыкэнажылаз, мамзарггы изхыргаз тоурых-тэ культурууп. Хтоурых азы уи цэыз дуун. Апрофессор Инал-Ица Ш. Д. уи азтэарафэы иказ шыказ аиаша аартны ианихэа, дахыршыауан, ашэкэы ахата ыкэыргон, аарла еикэдырхеит.

Хтоурых афэы убри афыза калейт абжыратэи ашэышыкэсакэа рзггы. Ацсны ахцэа хымхацымшыа ахэынтқарра еиекааны акыртқэа инарыртан, зыгба заакэрыланы изхытцыз акапдан иеипш, игэгэаза иаахынхэын, уажэранза провинцияс ирымаз рцынцэтэыла Ацсны реаларыгзеит. Уахь шакафэы алазфахьаз Анцэа иоуп издыруа. Аха уи аамталан. «Ацсны кьакьа дузза» урт рыетарыгзо иказма, идэыкэлахт еитах амшын ихыланы «хьызрацара». Тыркэтэыла ахэынтқарра артбаареи аргэгэареи рфэы ашыаггы апхзггы картэеит. Тунисаа икартцаз ахэарала, рхэынтқарра иахагыланы иныкэыргеит. XVIII ашэышыкэсазы, Мысра ахакэитра азааганы, ахэынтқарра дыргэгэеит. Уи дахагылан ацсуа Али-беи.

Акыр ихэхэама уртқэа хара? Мап, тоурыхуп, халаехэоит – уиакароуп, хымхацымшыа мгьалрхаара ицаз ахыз хафызахеит. Уиггы акэым, аиха иафухуа аихашэа иубоит хэа, хгэылацэа ахэынтқарра катцаны изахтэз, шэара шэызустада, хышэ шыкэса уажэацхьа ашыа илбааны хацсадггыл зэахазырпаз шэоуми хэа иаахэагылеит иахьа...

Хакэытцып инаскыагоу уи ажэытэзатэи атоурых. Иахьа, XX ашэышыкэса антэамтэзы, хара, ацсуаа, изеипшроузеи хтагылазашьа? Зкышыкэсала хажэлар иапыртдоз акультуреи ацивизациеи ирцэынханы акыр хзеикэырхоу, мамзар хышэ шыкэса уажэацхьа «абна хаалтцны» атэымдггыл зэахазырпаз исахьа хамоу?

Ас еипш хэыки шьаки зыбжыоу ф-зтэарак зеифасыргыло, иахьа афар рхымфапгашьа анахгэампхалак, икоуп ус зхэо: «Икоутцари, ацивизация анырра канамтцар ауам!»

Изахьзузеи «ацивизация»? Хажэлар уи иакэытцханы иказма?

XX ашәышықәса антәамтазы анаука-техникатә прогресси акультура ашәткакачреи убла хыркыртә иҕеиет. Аконтиентқәа зегы рҕы икалеит апрогресс ду, еизааигәахеит, еилатәеит ажәларқәа ркультура. Абасала, акультура ду дырҕеиет европатәи ажәларқәа. Европатәи акультура адунеитәи ажәларқәа ирзеипшу цивилизация дуны икалеит. Ацивилизация ду аҕы, абзиа шыкоу еипш, ацәҕаҕы ыкоуп. Насҕы убри ацивилизация ду зырҕеи азәларқәа хазы-хазы рыонутқа ирымоуп рхатәи милат культура. Урт еиламырцхазакәа иаабозароуп, избанзар, доус икультура иара изы ибзиоуп, аха уи даҕа милатк рказшыа иакәымшәар ауеит, иаххәап, ахатҕеи апхәysi реизыказашыа еипш икоу атдасқәеи аказшыақәеи рҕы. Ари азтаараҕы дара европатәи ажәларқәаҕы зегы рказшыа еипшзам. Хара кавказаа хакәзар хказшыа зынзаск даҕаакзоуп, еипшышыас ихаураны икоузеи! Даҕакала иаххәозар, ацивилизация цивилизациоуп, аха Европа иарҕеи азцивилизация хажәлар ишиашоу ирызрыдкылом, избанзар, ирымоуп рхатәи культура, рхатәи цивилизация, избанзар, уи Апсуара иарҕеи азкультуроуп. Убри ахырхартоуп аҕар мҕас идырбатәу, убри ала урт аазатәуп. Шәкәыда-быҕшыада хажәлар идырҕеиет ацивилизация дузза, иахыа уи закәытцәкьоу еилкааны ихамам акәымзар. Уи апсуа идоуха иарҕеи азмораль-етикатә культурууп, ашәышықәсақәа иргәылганы, ицәны, игәылыртәаны иламыс хыртцәатцәаны идырҕеиет хажәлар. Еитдасхәахуеит, хажәлар идырҕеиет «Апсуара» хәа хзышытоу жәларык еидызкыло убри аҕыза акультура дузза, «хауп» зхәо милатк ирызмырҕеиаша аетикатә культура. Аха уи апсуа икультура, апоет иажәақәа рыла иаххәозар, иаартым Америка еипшуп иахыаҕы. Зегы иаадыруеит «Апсуара» закәу, аха ишпаадыруеи – хыхь-хыхыла, инартцаулары «Апсуара» афеномен азәҕы ихаздырзом. Ари цыазшыоҕы дкалашт, аха, аҕепныхәа акатдара дахымыццакыкәа, «Апсуара» закәытцәкьоу инткааны цкәа ититцааит, ма дазхыцааит, ирҕирцшааит икәшамыкәша икоу ажәларқәа ркультуреи рмилат казшыеи, нас ауп ианеиликаауа «Апсуара» закәу, хатыргыы анакәитцо. Хыхь иаххәеит апсуаа Апсны ишам-

куаз, ахэынтқарра дуқәа реиҫекаара ишашьтаз. Иабантэи-аауаз урт рпсихология? Хымпада, урт ршьа иалан адура, ахэынтқарра ду апсихология.

Иарбан культуразаалак ажәлар роуп иапызтцаз, рдоухауп изырҫеиаз, рыламыс ауп изпшьаз, рказшьоуп ианыпшуа. Ус анакәха, Апсуара хажәлар ртоурых ауп. Атоурых тоурыхуп, уи иагьтцаатәуп, иагьтатәуп, еитцагыло абицара, еихархартә еипш, рхы-ргәаҫы инагалатәуп, агәыблра дырктәуп, зегьы-зегьы реихагьы урт аазалатәуп убри атрадициала. Ахэынтқарра ашьаҫа атааҫәа ракәны ишыкоу еипш, Апсуарагьы апсуа тааҫәа рҫоуп иахьыкоу. Иарбан культуразаалак иахызаатәуп, еикәырхатәуп – ус еипш акультура азыказаашьа ахата культуроуп. Апсуарагьы ус ауп хшазнеиша. Аха уи аҫыза хара макьана ихалымшацт. Убри иахкьаны хара иахьауажәраанза тцарадыррала еилкааны ихамазам Апсуара хәаакәас иамоу, ахата закәытҫәкьоу, уи еикәырхашьас иамоу. Цабыргуп, атоурых акәшақәа ируаку аетнографияҫы итыртцаауеит ажәлар рматериалтэи рдоухатэи культура, аха Апсуара аетнография ахәаакәа иртытцуеит – уи комплексла итцаатәу культуроуп, хажәлар рменталитет ауп.

Сара агәра ганы сыкоуп, еитасхәозаргьы, хажәлар идырҫеиаз Апсуара иштоурыхтә культуроу, ишцивилизация дуу. Рыцхарас икалаз, уи ацивилизация ду зырҫеиаз ажәлар иа-наамтаз ирзацымтцеит рхатәы шәкәҫыра. Еснагь ихагымзи ахара апшра! Уигьы хшьа иалазар акәхап! Убри иахкьаноуп Апсуара афеномен иахьанза еилкаамкәа иаанханы изыкоугьы, аха уи адоуха апсуа ишьа-ида иалаены икоуп, Апсны инхогьы, амшыннырцә икоугьы, ипсакьаны адунеи иалапсоугьы, зегьы, адин ажәлар шейднакыло еипш, хажәлар еиднакылартә адоуха гәгәоуп. Убри афакт ахата агәра хнаргоит Апсуара зырҫеиаз ацивилизация шдууз, ишыгәгәаз. Акультуреи ацивизациеи дасу иара итәала акәын ишеиликаауаз. Атцарауаа аластцом – урт ишцарзымдыруаз урт закәыз! Ашкол аҫы иахдыртцон: хажәлар атцара рымамызт, илашьцакын, ус анакәха, иуаа кәахақәан, акультура рымамызт, Асовет мчра ауп атцарадырра хзаазгаз, акультуреи

ацивизациеи рахь хкылызгаз. Абасала, атцара хартцаны, хабла хыртуашәа катцаны, хәхдырра мѡахыркъон, идыреи-цакуан атоурых атцабырг: убри ауп акультурадара!

Тцабыргуп, хажәлар ашәкәфыра рымамызт, аха атцарадыр-ра рыцәтәымны иказамызт, изыхәтаз ауаа ахәаанырцә ишът-ны атцара ддыртцон. Ускан ашәкәфыра змазгы, уажәы еипш инеипцынкыланы атцара ддыртцо икамызт, ажәлар зхыпшыз ракәын атцара змаз. Аха зегы-зегы реиха хажәлар рыфнутцка шәкәйда-быгышәйда рыбзазаратә ускәа рхала еиґыркаауан, ркультурагы дырґеиуан. Иара убас акәын ахәынтқарратә ускәагы шырызбоз. Абжәацны акыр злаз ауаа ашыха ихытц-ны, ма мшынгәыла хызрацара ицалон: ауафра ахәтахыз ауафра ныкәыргон, ацәгъара ахәтахызгы ихәтцуамызт. Убартқәа зегы ирныпшуан апсуа иказшы, иуафра, ичеицы-ка... Ажәакала, хажәлар ашәкәфыра шрымамызгы, ажәлар дукәа ирытцмхартә идыреиет рхатәы культура, иапыртцеит рхатәы цивилизация. Ус ажәала акәымкәа, уи зыртцабыргуа афактқәа хгәалахаршәап.

Акы. Апсуа жәлар идыреиет иоригиналтәу, даараза-да-ара ибеиоу рхатәы бызшәа. Акультурагы, ацивизация-гы зыреиауа, зегы зхылґеиаауа иароуп.

Љба. Уи абызшәала идыреиет ицъашьахәу рґапы-цтә хәамтәкәа. Урт иаарылыхәхәо икоуп Нартаа ирызку ахәамтәкәеи, Абрыскыл иххәау ахәамтәи, атоурых-фыр-хатцаратә аптцмтәкәеи. Ирацәоуп адунеи аґы миллионла зхыпхәазара ыкоу ажәларқәа хажәлар рыреиамтәкәа иаа-рывакәало ахәамтәкәа ззапымтцаз.

Хца. Нартаа рхәамтәкәа иаарывакәало ицъашьахәу ашәакәеи иссирзоу акәашарақәеи хажәлар иапыртцеит. Хара хәхашьыцлоу уиакара ицъахшьом, аха аказацәа дукәа ицъаршьоит хажәлар иапыртцаз афольклортә кәзара ду. Иапыртцеит иоригиналтәу амузыкатә инструментқәагы: апхъарца, аґарпын, афымаа, ахымаа. Урт зегы ашәышықә-сақәа иргәылсны иаауа доухатә культуроуп. Уи ус шакәу шыәкәзыргәгәо ґырпштәкәак аагап.

1974 шықәсазы Венгрия ахтнықалақь аґы имѡапыс-уан афольклортә ансамбльқәа рконкурс. Уи иалахәын: Ав-

стриа, Болгариа, ФРГ, Румыния, Иугославия, ГДР, Франция, Испания, Чехословакия, Бразилиа. Асовет Еидгыла акнытэ Ацсны акэын иалахэыз. Ацсуа быргцэа рансамбль «Нартэа» актэи атыц ргеит, иагыранашьан ахамта хада «Ахытэы пав-лин». Аконкурс иалахэыз зхатарнакыз ажэларкэа Европатэи акультура дузза зырфеиз роуп, рмузыкатэ культура акэзар, адунеи иахытэахьеит. Цабыргуп, Будапешттэи аиндатлара иалахэыз афольклортэ коллективкэа ракэын, аха афольклор ауп зегь зхылфеиаауа, убриалоуп ишалаго. Ажиури иалахэыз ирбеит «Нартэа» рказара шхаракыз, уи зхылфеиааз акультура шдууз. Убриазоуп ахэшьяра хараки зартаз.

Даеакгы. 1980 шыкэсазы Тунис, Карфаген акалакь афэ, имфацысуан жэлар рыкэашаракэа адунеижэларбжьаратэи рфестиваль. 1998 шыкэсазы убри афестиваль ала аиндатлара мфацысуан Тьркэтэыла акалакь Самсунгы. Уртгы ирылахэын иара убас ажэларкэа жэпакы рхатарнакцэа, Европéи, Азиéи, Америкéи ртэылакэа ркнытэ. Урт афестивалькэа рыѳбагы рфэи иалкаахейт Ахэынтқарратэ акэашаратэ ансамбль «Шьаратын». Хэара атахума, уи зыцшышоу ансамбль «Шьаратын» артистцэа роуп. Егьырт атэылакэагы иаарышьтит ирымаз рахытэ иреигьыз аколлективкэа, аха хара хтэкэа зегьы ирацыргеит. Иабантэиаауеи урткэа зегьы? Хрызхэыцып уи афестиваль иалахэыз ажэларкэа ркультура. Ускан еитах агэра аагоит «Шьаратынаа» иаадырпшыз аказара зхылфеиаауа ишжэйтэзатэи культуруу. Издыруада иахья уи акультура закэыз, тоурыхс иамоу?

Аибашьра ашьтахь акэашаратэ коллективкэа «Шьаратынгы» «Кавказгы» Жэларбжьаратэи аконкурскэа рфэи иара убас актэи атыцкэа ааныркылахьеит иакымкэа, иѳбамкэа.

Атыхэтэан даеа факткгы.

Москва «Утренняя звезда» захьзу ателедырратарала ахэычкэа рказара ддырбон. Ацсуа хэычкэа рансамбль «Абаза» ѳынтэ иаладырхэхьеит, миллионла ателехэацшцэа дыршанхейт. Пышэа дук змам, «зчапан хымшэац» ахэычкэа иаадырпшыз аказарагы, хымпада, генла иаауе-

ит ашәышықәсақәа иргәылсны. Ишаабо еипш, уи ус шақәу шықәдыргәгәеит х-абицарак.

Цшьба. Традициала ажәлар рыбазаратә еизықәза-ашәағы ацәгәеи абзиеи рырееиреи ахәынтқарратә уси акны иахәапшуан. Иаххәап, нхафык ачара имоуп, ма ац-сра дақәшәеит. Арт рыџбагы рырееира ақыта ма ахабла ирзеипшу усун, ахызгы ахымзггы ацшәма иеиха дара рақәын издыз. Мамзарггы ацсадггыл аға дақәлан, ихь-чатәхеит, усқан ажәлар аихабыра ирхәозеи хәа импшыкәа, абцар шытырхуан, қыта-қытала реидыркылон, абасала ирыхьчон урт рыцсадггыл.

Абазара-культуратә традиция еипқара амазамкәа иаа-уеит, аха Ахәынтқарра ахьчара лассы-лассы ирықәшәомы-зт ақнытә, уи атрадиция ызны иқан. Ус шақәызгы уи ршьа ишалаз аабоит ақырт меншевикцәа Ацсны ианақәла, уи аабоит 70 шықәса рышьтахь еитах ақыртқәа анхақәлазгы: қыта-қытала абаталионқәа еиҕкааны рыцсадггыл рыхьчо-ит. Ус анакәха, уи азқьышықәсақәа иргәылганы, жәйтәнәтә аахыс иаауа традициоуп, еиқәырханы иаазгоггы ажәлар ртрадициоуп, ажәлар ршьоуп, ажәлар ргеноуп.

Ацсны ахы-атцыхәа ажәлар ныкәызгоз, ахәынтқар-ра усқәа зызбоз, убарт атрадицияқәа ныкәызгоз ауаа хатәрақәа рылагылан, иагьмачзамызт. Тауади-аамстеи рганахьбалаггы, анхацәа рганахьбалаггы еипшны акәын ишықаз. Хажәлар рғы традицианы иқан, ихатәроу уск иа-налацәажәо, ажәлар еизганы, иаартны алацәажәара. Уи де-мократиан, уи такпхықәра дуун, уи Ацсыуаран. Ускан аи-мак-аиҕакгы қалон, аиашагы убрақа акәын иахьаапшуаз. Абасала, анхафы инаиркны ахәынтқарратә усқәа рғынза ирылацәажәоз, иагьызызбоз, ражәа акәышра анаҕсгы, урт ртәашьа-ргылашьа, раамсташәара атцараду змоу рғыпшы-ртә иқаз уаа кәышқәан.

30-тәи ашықәсқәа рғынза хажәлар рғы иқан уи атради-ция, нас атоталитартә режим аан ирхәаеит акәымзар.

Ажәахәара уи кәышроуп, ахәашьоуп иқазароу – рыџ-багы рылан хажәлар. Ацсуа нхафы ахәынтқар дахьтәоу аишәачарағы тамадас далухыр, ацсуатцасла имҕапигоит.

Ускан уи ахэынтқаргыы иқэнаго ажэа ихэоит, уи ицу ауаа кэышкэа ирнаалогыы ихэоит, ажэлар гэытқхас ирымоу акы ихэозаргыы, ахэашыа иеақэыршэаны, ирцшзаны ихэоит. Ажэакала, апсуа нхафы ахэынтқар иёы хэынтқартас ихы мфацигоит, акэышраёгы аамсташэарагы ааирцшуеит. Иабантэиаауеи артқэа зегы? Хакэшамыкэша икоу егырт анхацэа рахь ҳахшыф ниаганы еиёхарцшыр, ускан агэра аагоит уртқэа зегы иаалыркыаны икалаз акы шакэым.

Ахэбатэи. Аеырбареи ахышытыхрей апсуа дшырзыкоу.

Ауафы иуафэра злоудыруа ихата иахатыр дшазыкоу алоуп. Апсуа кэзшыала дуафыеырбафуп. Уи идыруеит дзыцсоу, капанс имоу. Рацхэа иргыланы идыруеит иара дшапсыуоу. Убарт дрыкэныкэаноуп ихы шымфациго. Цёгыарак акатцара данаахтыгэлалак, «Хай, абаапс, уапсыуами, иухзеи?!» рхэар, дпыцза дааннакылон. Убри дыкэныкэаноуп апсуа ихы шымфацигоз. Атакпхыкэра змоу зтаарак иапхэа иаацэыртыр, иара излаихэаша акэымкэа, ауаа исзырхэарызеишь хэа дхэыцноуп ихы шымфацигоз, ус дыкан итаацэара ус аёы, игэылараёы, ифызцэа рёгы. Ус ихэыцуа ауафы дымфакхэазомызт, ипсуара амфа иаша дыкэнатцон, ажэлар рёы иахатыргыы ыкан. Фыжэрак иахкыаны, знык пхашыарак дакэшэар (ахатца дызкэымшэара икоузеи!), уи иара изы игэеантцан, ажэларгыы ианарыжыуан. Уи инаркны ичыданы ихы дацклатшуа далагон. Ус акэымкэа, еитах-еитах ус ихыуа далагар, нас иахатыр кахауан. Уи хымызгын! Ижэла азгы дхымызгын, ипсы аткыс дзымиааит рхэон. Иреицэаз хымызгын амачсач аёы инапхы цёгыазар. Ускан акгы ианарыжыуамызт, уи дамығаны инхалон. Убри акнытэ, апсуа еснаг агэеанызаара иман, ауаа исзырхэарызеи хэа дхэыцуан, дацэшэон ахымызг. Ахымызг игар, ихшара рахыгы ииасуан, уи бґаптцэагахон дара рзы. Абасала, ахызи-ахымызги апсуа игэеаныртцон ихымфатгашыаёы, иланаазон аказшыа бзиа, ахацклатшра, ахышытыхра, дацэнахычон ацэыхцэыфара. Амыцхэ аеырбара, дызлакам далакоушэа аеырдура – патударан, ехарззаларан. Икапан гэатаны, итыц дырны ахымфатгара – убри акэын апсуа кэзшыас имаз. Уи аамсташэаран, нхафык иааиатэоумшыартэ икэышыз хымфат-

гашьан. Ахышьтыхрей аеырбарей ахатэ чыдара рыман апцхэызба, ма апцхэыс лхымѡацгашьяѡы, избанзар, ахьзи ахьымзги рѡы ахатца ианарыжьюаз апцхэыс иланарыжьюамызт, ахатца апцхэыс лѡы ипсыгеразы алаф анихырхѡауаз ыкан, аха уи аѡыза апсыгера апцхэыс лзы ихьымздын, иагьланарыжьюамызт. Ари аказшьа – апсуа иказшьа – иахья азра иаѡуп. Уи анахцѡыз, Нартаа рказшьа хцѡызит ауп иаанаго. Аха хазхѡыцпи уи ахьынтѡаауа: цивилизация дук ишахылѡааз хымпада иубартѡ икоуп.

Афбатѡи. Асасдкыларе, ачеицъыка, урт рымѡапгара.

Асовет мчра ашыкѡскѡа рзы ажѡларкѡа рыцстазаара айгьхареи, урт реитанеиааиреи ирыбзоураны, ачеицъыкеи асасдкылареи зегъы ирзеипцшы икалеит. Даѡакала иаххѡозар, анкья измамызгы ргѡылацѡа ирѡыртцааит. 1920 ш. амхѡацъыркѡа рхылтцшьтра апрофессор Бытѡба Мыстафа Кавказ дахыкѡшаны Апсныка дшаауаз, Егры нырцѡ данааи, икѡхѡлеит. Ари дтцарауаѡын, ныкѡаѡын, официал уаѡын, усшакѡызгы, ауха дыздызкылоз уаѡ димоукѡа, апаранхьча икьалаѡы арымз дыкѡианы иршар акѡхеит. Ускан агыркѡа ирымазамызт асасдкыларе атцас. Атцыхѡтѡан асасдкылареи ачеицъыкеи апсуаа ианырѡыртцаа, жѡытѡнатѡ ирымаз тцаск еипцш, харгы ихѡацырго иалагеит. Аха сара зызбахѡ сымѡу аѡоурыхи атрадициеи роуп. Ирацѡѡуп урт хгѡылацѡа иахѡыртцааз, аха урт адѡахьтѡи аѡорма акѡын, атцакы ахьынтѡаауаз, уи зырѡиаз ажѡлар реипцш, рхы-ргѡаѡынза инеины изазхѡыцзомызт, избанзар, уи атцас дара рказшьа акѡзам изырѡиаз. Ишыбзиаз анырба иргеит иалаѡырбарц.

Апсуараѡы асас икульт ыкан, шьатас иамазгы ламысын. Иагья игарзаргы, ѡнатѡацъхьаза асас ицъыларе иазхиан: икан асасааирта (ари атермингы машѡыршѡа икамлазеит), ирзымдыруаз асас ихьзала аѡатѡ-ажѡтѡ тѡахын. Уигъы акѡым, ахеикѡырхаразы дисасыргы ауан. Абрака акѡын апсуа иказшьа ахьяапшуаз: иага иакѡзаргы, данисас, уажѡшьта уи дыхьчан, избанзар, дсасын! Апсуа исасдкыларе аазырцшуа акакѡны икоуп ажѡлар рхѡамтахьтѡ иааганы Миха Лакрба ииѡыз ажѡабжь «Асас». Аѡоурых факт аагозар, ажѡаатѡи ашѡышыкѡса антѡамтазы Апсны

ах дасасуеит Тыркәтәыла ачархәара катцаны иааз пашьяк. Ари аус убаскак аеаруадафит, асултан ир адтца ритан, Апс-ны ах иабашьырц Пүтнза иааскьеит, Қылышыбеигы 25 нызкыфык ар ахәаафы иргылеит. Атцыхәтәан аибашьра ду шахылфеиаауаз збаз асултан ир шытахыла игеит, аха иалшон аибашьра гәгәа ахылфеиааргы. Арака Апсны ах атыркәа пашья иакәзам иххчоз, апсуа сасдкылароуп. Аймак анроугы уи ауп иххәаз: сара сыжәлар ртцас сзеилагом, иххәит. Уи арыцхара иакәшәаз иххчара иазкын. Абжәацны «Асас быжь-насыпк ицуп» рхәон, уи ала асас икульт картцон ажәлар рфы.

Асасдкылара арт афформакгы инартцауланы хрызхәы-цыр, ицоит нак ижәйтәзатәиу атоурых ахь, изхылфеиаазгы культура дууп.

Абыжбатәи. Ахатцгылареи аихатцгылареи.

Ауафы ауафы дихатцгылоит, мамзаргы ауафи ауафи еихатцгылоит. Ари акультура ашкол афы иддыртцоит, ар рфы ар рлеишәа иатцанакуеит, уи казымтцазгы лахь иртауеит. Ус икоуп адунеи афы иахьабалак. Даеакала иаххәозар, ахатцгылара ажәларкәа зегы ирзеипшу етикатә культу-роуп, аха икоуп аихатцгыларагы – уи зынза даеа тцакуп иамоу. Абасала, еихшаны хәхәацшуазар, хыхь зызбахә сы-маз ахатцгылароуп иаанаго: атцафы артцафы дихатцгылоит, асолдат афицар дихатцгылоит, аматцуфы ачынуаф дихатцгылоит. Даеакала иаххәозар, ганкахьалоуп арака ахатцгылара шыкоу, насгы ихәатәуп уи шәкәыла-быгышәыла ишыддыртцо. Уи ахыддыртцо иавнагазгы ахатцгылара закәу изымдыруа даанхоит. Апсуаа хкны ари акультура зынза даеакалоуп ишыкоу. Арака аихатцгылароуп икоу. Уи иаанаго: айтцбы аихабы дшихатцгыло еипш, аихабгы аитцбы дихатцгылоит. Уи жәлары зегы иртцасуп, уи ршьа иалоуп, ус катцатәуп хәа азәгы идыртцазом. Анкба, анхафы Апсны ах, дшихатцгылоз еипш, Апсны ахгы анхафы дихатцгылон. Апсуа иказшьа иузакәымтхо иадхәалоу ари акультура атцарауаа дүкәа ицъаршьауеижьтеи краатцуеит. Аиеи, ицъаршьауеит акароуп – ус ажәала, аха тцарадыррала инартцауланы, уи зхылфеиааз ацивизация атәи макъана

азэгы имхэацт. Атэымуаа ирзаауазеи, хара хцарадыр-
ра ыкоуп, хкультура ыкоуп, атцарауаа хамоуп, аха уртгы
макыана итырымтцаацт. Хадсыуаами, адсуа хзырымгара
хпырхагахазар акэхап!..

Аабатэи. Ахызи ахыымзги.

Ахыз, ахыымзг – ари Адсуара иагэтылсоу, Адсуара еибар-
кны измоу милат кэзшыоуп. «Адсуа иажэа ажэоуп, иихэаз
хэоуп» рхэон айфызарафы. Уи ажэацка зхылфеиаазгы убри
ахызи ахыымзги роуп.

Абри апринцип еилазгаз иахатыр лакеуан. «Уи иихэаз
ашэхымс иузахыгом», – рхэон. Уи иаанагоз зыгэра гам
уафуп акэын. Адсуа изы уи дамыган: суафуп хэа дыкоуп,
арахь игэра гам!

Ахызи ахыымзги гэгэан апхэыси ахатцеи реизыказа-
ашыафы. Адсуаа рфы апхэыс лкульт ыкан. Ахатца, иагыа
иахатыр ыказаргы, апхэыс лфы псыгерак ихыыр, иана-
рыжыуамызт, «длыхнахэааит!» рхэон, ихыымзгны иххалон
ицэацэыгоу ажэа. Уи афыза ижырацэарафы ихыыр – маха-
гыаран, ускан дрымшыкэа дынхаргы, псык дифызан ипсы
ахынзатоу. Азэы дааизгэааргы, «уара амахагыа!» хэа
иаецнихэон. Ари азцаарафы Адсуа ицивилизация иаацьо-
ушьяртэ моральа ицкыан.

Ацэгэеи абзиеи рырееирафы игэгэан ахызи ахыымзги
ахабла зегы рзы. Псразаргы чаразаргы ус акэын ишыказ.
Апшэмацэа ирыгхаз акакэзар, ихыымзгын аижэлантэкеа
зегь рзгы. «Ахыымзг ргеит!» рхэон. Аригы Адсуара иарфеи-
аз ижэйтэзатэиу милат кэзшыоуп.

Адсуара афеномен аилкааразы иухэаша рацэоуп, аха
арака аа-пунктк сзыхцэажэазгы агэра хдыргоит адсуа
игэагы, адсуа ишыа, Адсуара ахата зхылфеиааз даараза-даа-
ра ишцивилизация дууз. Уи ацивилизация аңфеиауаз адсу-
ааи адыгацэеи зхылтыз жэларыкны ианыказ ауп. Урти ха-
реи иахзеипшуп Нартаа репосгы, адольмен культурагы.
Цабыргуп, Нартаа репос анафстэи афеиарафы оригиналра
афынза хаз-хазы ифеиеит, иагытышэынтэалеит хазы-ха-
зы икоу епоскэаны. Аха урт зхылфеиааз акоюп, изгэылиааз
культурак ауп, излеипшугы рацэоуп.

Абасала, пшьба-хэба нызкъ шықәса уажәапхьа апсуа-
аи адыгақәеи зхылтцыз ахылтцшьтра ихацдыркит, иагь-
дырҕеиет ацивизация ду. Уи ус шакәу шыақәдыргәҕо-
ит хтарауаа азәырфы. Азқьышықәсақәа ртоурых мҕаҕы
акы рцәызит, акы ацырҕеит, иҕан аибашьрақәеи ақәеи-
бахрақәеи – урт зегьы дырхәашон, аха еиқәхон ажәлар,
иҕан урт ргәағь, аус ауан урт ршьа, абасала рдоухатә культу-
ра урт аитарҕеиара амҕа иқәнатцон. Абырзен культура дузза
пыххаа иқәызтцаз культурала еитцахаз атырқәа сельцук-
цәеи акачевникцәеи роуп. Апсуааи адыгацәеи зхылтцыз-
гьы убри атоурых зыблара ишалаз хашьхақәа еифыршеит,
атцыхтәан ихырҕәагаз амҳацьыррагьы рзыкәлеит, аха
ргәағь шырҕәағьыз, ршьа шыршьаз иаанхеит рыцсад-
гьыл аҕгьы, уи антытцгьы. Даеакала иаххәозар, Апсуара-
гьы Адыгарагьы еиқәдырхеит – урт зхылтцыз акультура
убаскак иғәҕәан. Амилат ртеитыцш шыала ишыкоу еипш,
урт рбафхатәрагьы ршьа иалоуп, шьтрала икоуп. Апсуара
акәзар, инартбаау аткакала хазнеиуазар, ажәлар реибаркы-
роуп, рказшьоуп, реизыказаашьоуп шыатас иамоу. Апсуа
икультурагьы ицивизациягьы зхылҕеиааз, мчысгьы иа-
моу агара ицгартцуа убри иказшьоуп.

Хыхь инеиқәыпхьазаны ихәоу ханрызхәыцлак, агәра
аагоит Апсуара зхылҕеиааз даараза-даара идууз шциви-
лизацияз. Уи апсуааи адыгақәеи зхылтцыз, ишьагәыҕыз
хылтцшьтран, жәларын. Уи ус шакәу атцарауаа ирдыруе-
ижьҕеи краатцуеит, аха хыхь ишысхәахьоу еипш, аидео-
логия рпырхаган аиаша иаартны ахәара. Цыхәапцәара
змамыз аибашьрақәеи амҳацьыррақәеи урт ирхылҕеиаауа
агәактәакрақәеи абылра-ццышәреи ирылганы, аибашьцәа
рбирақ еипш, Апсуара еиқәырханы хабациеи урт рабацәеи
иахзааргеит иахьанза. Аибашьра амца иалыргаз абирақ
хтыпцгьы анылоит, ихыбла-ҕыблаангьы икалоит, аха аус
злоу ахата еиқәырхоуп. Аибашьраҕы архәта рбирақ анеиқә-
ха, еиқәхоит архәтагьы, мап анакәха, еиқәхашьа амазам,
аиааира ргазаргьы: зыцсы еиқәхаз аибашьцәа цсақьаны
егьырт архәтақәа ирыларҕоит, урт уака иагьрылазҕоит. Ус
икоуп ар рзакәан. Апсуарагьы убри аҕыза аҕышәара итагы-

лан, ажэлар ргәаҥрақәа зегъы заахоз иара акәын, уи гәгәа-
лагъы ианыпшит, аха ахатә еиқәхеит, еиқәхеит уи зыхьз
аху, избирақу ажэларгъы. Уи зыбзоуроу урт рыгәгәароуп,
ракзаароуп.

Иахьа ҳажэлар рышәкәфырагъы ыҕоуп, ртцарадыррагъы
ыҕоуп. Зегъы ирыцку – ҳажэлар ирымоуп рхатәы ҳәынтқар-
ра – Ацсуа ҳәынтқарра. Ацсны ацсуа бызшәа ҳәынтқарра
бызшәоуп. Ҳажэлар Ацсуара зладырғиаз ацсуа бызшәа-
лоуп. Аха иахьа ҳажэлар идырғиаз Ацсуара, еитасхәаху-
еит, тцарадыррала итҭаамкәа иҕоуп. Итҭаам аиқәырхара
шәартоуп. Ҳара иахьа ХХI ашәышықәса ҳантало зтцаара ха-
даны ҳәацхьа иқәгылозароуп ҳбызшәагъы уи иарғиаз Ац-
суарагъы реиқәырхара.

Еитах уи еиқәзырхараны иҕоу ажэлар роуп. Уи азы
иқәпалатәуп. Ажэлар ахьынзақәпауоуп ианжэлару. Русқәа
зегъы збоушәа, проблема рымамшәа ргәы иабаны рғанеи-
урыжылак – ишәартоуп. Иахьа убри афыза аҭагылазаашьа
ыканы избоит. Жәытәнәтә аахыс Ацсуара зыхьчоз, иагъ-
ныҕәызгоз, уи ахьзгъы ахьымзгъы здыз ахацәа ракәын.
Иапшәымацәаны ртҭц ағы игылан, хатцатцас Ацсуарагъы
рыхьчон. Ахәса ракәзар, урт фныхәсақәан, рхацәа ирхәоз
акәын иҕартцоз. Ускан «ахатҭеи абнеи, апҭхәыси афни» аны-
рхәоз акәын. Аҭаацәа рхада ахатцәа иакәын. Асовет аамҭа-
зы «мап, ахацәеи ахәсеи зинла еиҕароуп» рхәеит. Уигъы
акәым, ахатцәа иқәыртцаз аплан апхәысгъы илықәыртҭеит.
Абасала, апхәыс, лыфнусқәа ааныжъны, лхатцәа дивагыла-
ны лҕыналхар акәхеит. Нас атцарагъы лтҭеит, аматцурагъы
дахагылеит. «Ус акәым, ухатцкы!» хәа лхатцәа, днаикәымчуа
ағынза «дхалеит». Уи аурыс хәсақәа ирҕыртцааз ҕазшьо-
уп, аха уи уажәшьта, Урыстәылан еипш, ҳара хҕынгъы
аҕаргәгәеит. Уажәы ацәгъеи абзиеи рырҕееирағы хтцасқәа
ратәарымшьо, урт инарыханы, хгәылацәа ртцасқәа иаары-
хауа иалагеит.

Уи атенденция ишалагаз абас ауп.

Асовет аамҭазы, аныхацааф иеипш, гәыкала Ацсу-
ара аматц зуаз ахацәа наҕ инарыхан, уи аныҕәгарағы
рымч-рылшара дырцсыҕеит. Урт ирышътанеиуаз анахь-

ггы-арахьггы икамьз «аамта җыц» ауп изаазаз. Урт шыоук җкыаса аматуракча ирышталт, «тәыми җнатәи еихтынто», даҗаҗоукых ибжыхаахәтцәан. Атцыхәтәантәикча иахья ибизнесменцәоуп, амал ауп рхы итаҗежьюа. Амал иарлашәыз ипсадгылггы еимитцәоит! Абасала, иахья Апсуара ныкәызгараны иказ ахацча акариереи, амали, аҗафуреи рахь ианиас, ипшыоу ари аус ахәсақча рнапәҗы икалеит, уи иацу атакцхықча еилкааны ишрымамггы. Издыруада рымч ақхар! Аха зны ххы хазтаап: иацтәи аҗнпхәыс иахья хәынтқарс дкоутар, иалахынтцахозеи уи ахәынтқарра?

Апхәыс лтагылазаашья зеипшраз ала, ахатца итыц аанкы-ланы Апсуара ныкәылгартә лыхдырра харакымызт, уи дазыкаттам иахьяггы, ус еипш атрадиция ыкамьзт хажәлар рҗы. Цабыргуп, жәйтәггы-җәтәггы иналак-аалакны зыхьз рхәоз ахәса ыкан, урт ыкоуп иахьяггы, аха атрадиция традициоуп, аказшья казшыоуп. Апсуа пхәыс дыҗнпхәысын, уи лыхдырра ажәлари Апсадггыли рлахынтца азбара иазыкаттам. Зыхшара зхатәы бызшәа рызмыртто хажәлар рлахынтца хьяас илымоума! Уи атаацәара рҗы апшәмара анылк, Апсуара хәа акгы зыкалазом уи аҗнатаҗы. Убас икоу роуп амал рымоуп хәа ихаланагалаз аҗыалапалақча зыпхәцәа рызтоз. Урт иахья рыпхәцәа рлахынтца рыздырзом, хаҗацәа рҗенофонд аздырхаеит. Арака хырқыара атахзам: ан дақәшахәтымкча апха аҗнра дцазом. Ус икан, ус икоуп иахьяггы. Уи азәггы мап ацәимкааит! Иахья иазхәыцуа мацхеит Апсуара аныкам харггы хшыкамло. Аамта знапәҗы иказ аидеология ааха гәгәа анатейт апсуа таацәара.

Аха ус схәейт хәа, амшын дуггы ахала аҗарыцкәоит: хажәлар рташықкра иалтцны, ртагылазаашья ацабырг еилыркаароуп, нас ауп ианрылшо ахатҗей апхәыси «рматцуратә» тыцкча реилыргара. Уи ада цсыхәа ыказам, хшыара хажәланы хтышәынтәаларц азы. Убаскан ауп хажәлар рҗапхья хуалцшья анынагзо.

Ацивизация акәзар, ицәаҗыгоу атцакала акәымкча, Апсуара иарҗияз акультура атцакалоуп ишеилкаатәу, аҗарггы шаазалатәу.

2000 ш.

Е И У Е И Ц Ш Ы М А С Т А Т И А Қ Ә А

АПСУАРЕИ АЧЕИЦЫКЕИ

Асасдыктарей ачеицыкеи еидхәалоуп, аха Апсуара ачеицыка(ачағға) ишазыкоу иалкаан уахәапшуазар, уи ахатә чыдара амоуп. Ачағға, ан лкыкахш еипш, ицшыоу акакәны иазыкан апсуаа, избанзар, уигы егыггы рыла акәын иша лагоз апстазаара. Мамзарггы ачағға цстазааран! Убри аҕнытә, ачағға акрыфара ма зхарафара мацарамызт изызкыз, итцеггы инартбааны, инартцуланы акәын ишахәапшуаз. Уи ахь ииасыз, мгәала ихәыцуа азә иакәны дрыпхьазон: «Уи зхарафак иоуп!» рхәон. Имгәада хәыцырта имазам!» рхәон.

Ажәлар рҕы еснагь хәтыркәтцарыла иахцәажәон ачағға: «Ачағға уағрагылар тцасым» рхәон; «Ачағға уағрагылар ихәхәоит» рхәон.

«Дадуй Апсуарей» аҕәша аҕы исхәахьеит, уажәы еитасхәоит ачағға иаххәау ажәлар рхәамтәк.

Ацааимбарцәа аргамә ианныкәоз акәын, ихәеит. Ёнак ацааимбар деыжәланы дышнеиуаз ҕнәтәк аҕы ахәхәабжь иахәит. Иеы ағәра даахан, ашырхәа ағәара дынтәххит. Бзиала уаабейт хәа иааипылаз апшәмацәа дразтәаит иҕалазеи, шәзыкәшәазеи хәа.

– Асаби амца дакәшәан, аха дшәартам, – рхәеит апшәмацәа.

– Асаби ухәама, уи акәзар егәурым, ачағға амца иакәшәаз цысшәан! – ихәан, днахынхәны аштә дынтытцны дцеит. Апшәмацәа ирахаз цьаршьейт, аха урт иабардыруаз уи дызустваз!

Еихә игәыҕекаагоу асабии ачағҕей еидкыланы баша ирымхәазейт ажәлар.

Ныхак еипш апсуаа ачецыка ианыкәуан.

«Абри ачеицыка аныс уаха шызымжәуа!» хәаны асас аишәа данахытцлак, апшәма уи иаанкыларәҕы дымчыдан.

«Хаи, абаапс, иухзеи, ачеицыкатцәкәа уанымкәыр акәын!» – игәы иалырсны иаецнихәон. Аха апшәма, аче-

ицъыка иатцанакуаз ззеилымкаауаз азэы иакэны, димышьтыр, асас икэра еилеимгарц, ҕыц инапы зэзэаны акэын аишэа дшахатэоз.

Ажэлар рҕы аныхэапхъзы шыказ еипш, ашэипхъзгы ыкан. «Ачеицъыка алахь уоуааит!» – рхэон уи ахатыр лаиркэызар, пату изакэымтэазар. «Аныха алахь уоуааит!» рхэозар еипш.

Ачаҕа, ачеицъыка, асасдылара еимадан Апсуараҕы. Уаҕа учеицъыка анифа нахыс дуаҕазам зырхэозгы убриа-зоуп. «Уаҕа чысла дырча!» рхэон. Ачеицъыка зеггы ирзеипшуп, уаҕагы ивумган ауп иаанаго.

Ишдыру еипш, Апсны ахада, хаштра зкэым ажэлар рҕеи лаша Нестор Лакоба, 1936 шыкэса, декабр антэамтэзы Карт еизарак аҕы дахьнеиз, Қырттэыла ахада Бериа ионька сасра днеипхьеит. Ачеицъыка издырхиаз хэшэыркны рысас имтэартцеит. Убри анапхара иахкыаны асас сааткэак рышьтахь асасаиртэҕы иптэзаара далтцуеит. Ачеицъыкеи асадкылареи рҕапхъа уи махаҕыаран. Нестор итахара жэлари зеггы иргэырҕаны икалеит, ҕыцъа-хҕы ахъаидтэалоз уи акэын излацэажэоз. Исгэалашэоит, ҕенак ҕыцъа абыргцэа хтан, саб икэлацэаз ракэын, иаацэырыргеит уи ахтыс. Аха уажэы Нестор итархара агэырҕа ирнатаз акэмызт излацэажэоз – уи итархашъа акэын. «Рчеицъыка хэшэыркны рысас ишцаимтэартцоз?! – еизцаауан, калашъа змамыз шцакалеи аанарго. – Нас, уажэшьта урт рчеицъыка хҕо харгы?!»

Убаскан ауп сара иансахаз асаби амца иакэшэаз изку ахэамтагы.

Сара ускан схэычын, ахэычы игэынкыларе бзиоуп, саргы игэныскылон акароуп, иатцанакуаз ускан иабаздыруаз! Иахъа урткэа санрызхэыцуа, зыбжы нытцакны игэжэажэо еицэажэоз абыргцэа сыбла иаахгылоит. Апсуара иалааз даеакалагы хэыцшъа рымамызт. Урт рхата цааимбарцэан, ицшъаз уаан. Урт абыргцэа ицъаршьоз аполитика акэмызт, айгара зыбжылаз ҕыцъа ауаагы ракэмызт, урт ицъаршьон рчеицъыка хэшэыркны рысас итан, ицшьоу атцас ахъеиларгаз. Насгы уи ҕ-гэнахаракны иахэапшуан Анцэа ду

иҫаңхьа: ачағьа ахәшәркреи асас инаңхареи! Ари агәнаҳара тааңәак рҫы иҫалеит хәа акәымкәа, ажәлар зегьы рахь ииаганы акәын ишырхәоз, ауаатәыҫса рҫаңхьа ачеиңьыка рхәымгеит, ачархәара руит хәа иңхьазаны. «Нас, уажәшьта урт рҫеиңьыка хҫо хара?!» – хәа ихьааганы изырхәозгьы убриазоуп. Рыгәра аагом хәа акәмызт, ачеиңьыка рхәымгеит, ачеиңьыка рнаңхеит хәа акәын. Амаҳағьа ичеиңьыка шырымҫо еиңш!

Урт аңсуа тасла ихәыңуан, ус иҫаз ңьыршьон ажәларкәа зегьы рҫы, избанзар, ан лкыкахши ачағьеи ирмаазаз дыз-устада, убри алогикала акәын ауаатәыҫса ирзеиңшу атҫас еиларгеит хәа изырыңхьазоз. Убриазоуп жәларык аҳара зрыдыртҫозгьы. Уи ашьтахь, аамта анаахәгьы, ақыртүа жәлар рыхьзала уи ахәымгара азәгьы акгьы ахимхәаазеит. Аңсуаа уи милат хьымзгьны иахәаңшуеит, дара ақыртүа интеллигенция шахәаңшуа сыздыруам аха.

Уажәы урткәа санрызхәыңуа, уигьы Аңсуара иарҫиаз акакәны исыңхьазоит. Уи убасҫак иңсабаратәу, убасҫак иуаҫытәыҫсатәу ҫазшьоуп, адунеи ажәларкәа ирзеиңшу тҫаск еиңш абыргҫәа ахьахәаңшуаз азәы иңьеишьап хәа сыҫам: урт еиламырңхьазакәа ибзиатҫәкьаны ирдыруан амилат тҫасгьы, ауаатәыҫса ирзеиңшу, иңшьоу аусгьы...

Аҫьалаңалакәа ихәлахаз ирыхькьаны, иахьа хҫеиңьыка ахәтыр кыр илаҫкәызаргьы, уи акульт иахьагьы ажәлар рҫы ишыҫаң иҫоуп. Уи ус шаҫәу шыақәзыргәгәо ҫ-ҫырңшык аазгарц сҫахуп. Заа исхәоит: истахы-истахым уигьы Аңсуара интытҫны, хҫәылаңәа рҫазшьагьы хзырбо акакәны иҫоуп.

Аңьынңьтәылатә еибашьра иалагаанза Аҫәатәи аҳаиртә бағәзаҫы аус еиңыруан аңсуааи ақыртҫәеи, егьырт амилатгьы. Урт рахьтә дыҫан Маисуразе зыжәлаз азәы. Аңсуаа рахьтә иҫан Атаратәи арҫарҫәагьы. Урт сабшалеи мҫеышалеи ақытахь ианаауаз, Маисуразе дназлаз рҫызңҫәагьы нарҫхьалон. Асасңәа ишырҫәнагоз еиңш аңшәмаңәа аишәачара рыздырхиауан, рхатҫкы камыршәуа рыматҫ руан, аңсуатҫасла хәтыр рықәыртҫон. Иағьараан ақыртҫәеи аңсуааи «реиҫызарей рыиашьарей» ирызкны атҫәңәкәа шытырххьан. Игәырҫшаагаз урт аныхәәҫәкәа алағырз ахь ианиаслосгьы ыҫан.

Хэара атахума, ркъафкъа аныкартдалак акэын ус рыгэкэа аныпшаауаз. Ус иалагеит айбашьра: еиѳнашеит уажэраанза «еиѳыгэхэааны» иказ айѳызцэагы. Атарая лассы-лассы иртаалоз рысас Маисуразе дабакахыз, иашьцэа ампытца-халаѳцэа рахь диасын, изанаат ихы иархэаны, айбашьыга вертолиот дакэтэеит. Дакэтэеит дхабашьырц. Хаирла иеи-башьуа рзы акратцанакуеит дахьеибашьуа атыпцадырра. Маисуразе иакэзар, Атарая даазазшэа, ибзианы идыруан: уи ари акыта дналс-аалсны ибахьан-иахахьан. Убри ихы иархэаны уажэы, паса еипш акэымкэа, цэапцханыла деикэцах лассы-лассы Атарая «дыртаауа» далагеит. Еихаразак цэкьарас иман ибзианы иидыруаз агэаратакэа. Урт хыхьынтэ ибзианы ибартан, агэарпныхэа патхыла иахьижэлоз анхацэа рынхарты пшзакэа ракэын дара. Изанаат ыцгы ирласны итцеит: иахьнакэикыз иццышэитэуан. Уи иара амтэыжэѳа инатон, ихылца атцыс тахэуа дхынхэны дцалон. Аха, апоет ишихэаз еипш, апсуа ичеицыйка длаграгыланы акькьахэа дшэахэо дымцацт азэгьы!..

‘Енак Маисуразе А́тараа еи́тах «сасра» даны́ртаа, ацы́пхь хы́ддыло «па́тхьк» а́хауа́фы инеи́пцырґалан, дама́ны хла́нтцы илеи́т... А́хақ үхәеи́т хәа!

Даеа хтыск. Ёнак Кэтолтэи айбашыцэа еилыркааит ага иштаб ахыказ, иагырызбеит уи аухатэка атыц икэыртцарц. Агранат аршэга иазказаз Вова Цнариа дназлаз гэыцфык айбашыцэа ирыдыртцеит уи аус анагзара. Вова хыызшыаран «Дед» хэа иархэон, уи ицацэа ашыцыагыи еибашуан, руазэи Махно хэа хыызшыарас иман. Ажэакала, ипышэаз еибашыцэан. Уи аоперация амфатгарафы усгыи Вова иакэын изыкэгэыгуаз, атцх агэи ааифнашон еипш, айбашыцэа надгылеит ага иштаб зыфназ афны.

– Аброуп иахьыкоу аштаб, икэыблаа рыонгы, даргы!
– адтц кайтеит реихабы. Вова дшанханы днацшы-аапшын:
– Кох! – ихэзаап иара. Ари аоны сзеихсуам, арака аче-
ицыка сфахьеит! – ихэзаап иара.

Аибашыцаа шьханцсыланы иаанхеит, ирхэо рҕамшэо. Азэгы игэагыны изымхэит: «Иабатэи чеицьыкоу, ага дагоуп, дыкэхтэуп!»

Абасала, апсуа изы еснагъ ипшыан ачеицьыка: қяф уа аишәачара данахатәазгы, иабцъар харшалан ага даниҕа-гылазгы. Убартқәа зеггы иахъанза еиқәханы икоуп, избанзар, уи Апсуа ишәа иалаз акәын, и-Апсуара акәын, уи иара изы ипшыоу усын. Хәжәлар рменталитет узырбо ируакны икоуп уи аказшәа.

Маи 25, 2001 ш.

ЗААМҢА ИАПЫЗГОЗ АУАФЫ

Мирод Гәажәба 1977 шықаса, ианвар 13

Аңсныка иаишьтыз ашәкәы

Иахъа Апсны еицырдыруеит Мирод Гәажәба ихъз: шьо-уки изааигәаны дырдыруан, шьоуки хараны, аеашьоукых ателеекран ала акәын дшырдыруз. Сара рацхәатәикәа сызлареиуоу ала, шәкәыкгы изыскхәеит, ажәабжәқәаггы. Урт рҕы хықәкыс исымаз Мирод ихәтара атцаара акәын, иҕыцны дысгәаласыршәарц, еитах-еитах сизхәыцырц, насггы напшыхыкә дыздыруз итцеггы иааигәаны дыдсырдырырц. Уи сара исуалпшыаны исыпхъазоит, избанзар, ауафы итынхоит иуси-ихәыси, иеырбагамыз иажәа кәыши, ихәкуп уи «гәарпбжъарак ибжәамырхакәа», ауаа рҕы анагара. Иныхәара хкушәа, Мирод дкәышын, дхатца бзиан, дпатриотын, ицсадггыл ихы ақәйтцеит хәа ихцәажәара иазхархар, иагъа ажәа кәыш изаххәарггы, иаххәаз зеггы ацша иагоит, нас хара хашьтахъ избәхә рхәарггы, ихәтара здырраны икада?! Мирод ус дәыпсшәак зыххәааны уназ-высуа уафымызт: уи ибиографияггы ихәтараггы иреиҕу ҕырцшыгоуп еитагыло аҕар рзы, еихаразак зхәычратә пстазаара маншәалам, аныда, ма абыда изызхауа рзы.

Сара уи ауаф санизхәыцуа, Шамы Осман иеипш, хәынтқарратә хшыҕла ихәыцуаз анхацәа хәтәрақәа аасгәа-лашәоит. Хара ихаздыруам Шамы Осман дтоурыхуафны дказтцаз иажәахә, иаадыруа атоурых хтыс ауп; 1866 шықәсазы Лыхнашта апсуа жәлар реизараҕы аурыс хәынтқар

ихатарнак аполковник Кониар иѣацхъа дгыланы ф-саатк апсуа жэлар рѣахэы шихэоз, хык атырцъманцэа ишеитар-гоз. Иахъа уи иажэахэ акъаад иантцаны ихамазар, апрофессор Гьаргь Зизариа уи атоурых иазкны иифыз ашэкэы атцкыс аинтерес аманы икалон.

Убас хатэрала ихэыцуаз дреиуан Миродгъы. Уи ус шакэыз шахатра руеит имшынтцакэеи исалам шэкэкэеи аашьтыхны хрыцхъар. Аибашьраан ииџуаз имшынтцакэа ызгэышьеит – иара дантаха урт ирышьтадаз! Аха инханы икоуп дантакыз ииџуаз имшынтцакэа, настгъы ирацэаны еикэхеит исалам шэкэкэа. Убарт рѣоуп Мирод игэтыхеи ихэыцшьеи ахъудыруа. Аха урт макъана ицэыргам.

Жэытэгъы ѣатэгъы хажэлар рѣы икан, икоуп, Мирод иеипш анхацэа кэышкэа, аха Мирод дналкаан избахэ рхэартэ дызлаказ, уи ашкол аѣы изымтцаз атцара шэкэыпхъарыла ихаиртэаахъан, дагынахысхъан. Убри иабзоураны ифыз-цэа анхацэа дырхыхэхэаны хараза анацшра зылшоз уафын. Уигъы акэым, игэытцха акъаад ианитцартэ акалам акра зылшоз, злогика гэгэаз иакэын.

Мирод ифызцэа ахатэрацэа дызларылукаауаз даеакгъы далакан: дуафы ѣырбафымызт, аха дзыпсаз ихата идыруан, убри акнытэ ихы дацклацшуан, еихаразак арыжэтэ ихы ацэихъчон – уи ихшыф еснагъ ицкъан, иахъатахыз шъахэлатцэкъа атамадарагъы мџапигон, аха уигъы дыхнамхит.

Ирмариашэа исхэеит арыжэтэ ихы ацэихъчон хэа, аха хазхэыцпи арыжэтэ шака хапстазаара иапырхагоу! Унеишь-уааишь хэа зархэо ауаа кэышкэа анкъа еипш икам хэа хашшуеит, хазхэыцпи арыжэтэ шакафы рахатыр ланаркэхьоу! Убартгъы дырхыхэхэон Мирод. Еикэханы икоу имшынтца кыпцхъзар, убаскан ауп Мирод Апсни Апсуареи рзы имаз игэытцхакэеи урт рылапшхэаа шака итбаази анаадыруа. Уи ихэыцра зегъы хажэлар ртагылазаашьеи уатэтэи рцеипши ракэын изызкыз. Уи ус шакэу шахатра ауеит апхъаф идаагало ифымта. Уи 1977 шықэсазы иифыз салам шэкэуп. Апхъаф ицьеимшьарц залшом автор аепистоліартэ жанр иалагзаны ишьтихуа апроблемакэа. Асалам

шәкәаҕы акыпхь азы имцхәыз тыцқәак ркәаҕуп. Убарт ирчыдаһаз, аграмматикатә рееира алахамтцозар, шамахам-зар, астиликаҕы еиқәырхоуп.

Никәала ХАШЫГ

УА МШЫБЗИА!..

Даара италассируп ари ауафьтәыҕса ицстазаара! Избанзар, акафхәа ашәа хәо зырахә зманы ашьха иқәу ихакны изаагом, ахәшәтәыртакны тҕа змам ачымазцәа рыгзбжы шыфныҕуа. Аиашазы италассируп, ус ауми?!

Хәара атахума, сара сыцстазаараҕы аинтерес умоуп. Сара хар сымам, сгәы бзиоуп. Абыржәы сапхьон Аннет Видаль лҕымта Анри Барбиус изку ашәкәы «Солдат мира», саапсан, иныкәстҕеит. «Алашара» ианыз Амчпха лыстатиа даара исгәапхҕеит... Хажәләкәа срызхәыцуеит: иаххәап, абыржәы апаспорт ҕыцқәа анроуа хажәләкәа риашаны ашәкәы ртафә. Амчба, Делба... ажәакала, «ба» хәа интҕо ус иааныжыны, Хашыг, Бебиа, Ебжьюноу, Халуашь – Хашыг-ица, Бебиа-ица, Ебыжьюноу-ица, Халуашь-ица хәа икатцазар...

Уажәы ицбахшьоит, аха нас хашыцылон. Мшәан, ус ауми ажәларқәа рыжәләкәа шыкартцаз.

Ажәакала, исызбеит салам шәкәык узызфырц. Мшәан, сыцстазаара аинтерес умами! Сарҕы убри ауп изыҕуа. Асы шьтоуп, итцаауеит. Удак аҕы 150-ҕык хьоуп, 150-ҕык 20 бызшәа рыла ицәажәоит. Уаарзызырфыр, ухы еилагап. Ишырхәо еипш, ауафы абзиоуп дзызмышыцыло, ацәҕа иа-разнак дашыцылоит.

– Уара иудыроу разкыс иахзыкалаз? – дсазтцааит ҕенак азәы. – Хара разкыс иахзыкалаз, абрака ихахауеи хаблақәа ирбои хахшыҕ итагзаны хазхәыцратә акара адырра Анцәа ихаймтҕеит акәымзар, уажәшьята хазегы хәгәкәа пыжәжәаны хадсхәзаарын, – ихәеит. Хәара атахума – диашоуп.

Тҕа змам «Советскаиа Абхазиа» роуеит, аха хара иахзылымҕааит «Апсны капшь»-и «Алашара»-еи – зны изаа-цәахҕеит, нас ҕенак хәгхҕеит. Аха тьыпх ихауз «Апсны капшь»-и «Алашара»-и инеимда-аимдо хрыпхьоит. Убарт исыртцаз

гәәанагарақәак сәәар сҭахуп. Исәәарц истаху амилаҭ культура иатҭагыло абицара ҭа иахьа рҭагылазаашьа зыхкьо амыз аилкаара ауп, исызхәозар сыгәҭыхагыи убри ауп.

Абар хышықәса тҭеит исыцҭаку ацсуаа срыцклапшуа «иҭыстҭауеиҭҭеи».

Сара зны машәыршәа сзыцхьаз, аха усқан исзеилымка-аз Германиатәи аканцлер Бисмарк иажәақәа сгәалашәеит. Афранцузцәеи дарей еибашьуазаарын, анемеццәа анаиааи, рацхьатәи аныхәәа ақыҭа рҭафцәа ирзикаап! Ицбасшьеит, избан? 60-фык ацсуаа хәкоуп, урт рахьтә 50-фык фынфажәа шықәса рҭынза зхьтҭуа роуп. 1500-фык ахьыкоу хлагер аҭы, «хәи-чеи!» инаркны иарбан ганзаалакгыи зегь рыла хәтыр дуззала зхы мфәпызго роуп. Аха тцарала аабей жәеизей ишрылгахьоуггыи, изакаразаалакгыи, ацсабара ирнатаз адырра иачьданы, артәфцәа раазара знубаало акгыи иалакам. Нас, иахьа ихазкрыма рацхьатәи аныхәәа хәцсуа рҭафцәа рыхьзала?! Сара уамашәа избоит 11 класс ирылгахьоу «Абатаа» иахьамыцхьац. Иахьа уанырзацхьо хшыфзышьтра дула рызырфшышьа уаацәыпхашьап. Кыр срызхәыпхьеит: уиакара ирзымдыруа бызшәала еицәажәеит, ацсышәала акгыи иацхьом! Арахь уцшыр, Ацсуара азын икьахәу ажәак аазфьтцшәаз иаразнак тацкәымла атак иртәит. Ршьа-рда иалоуп рмилаҭ цәанырра, арахь ибнаку дара рпатриотра, иахьа амилаҭ рзын ицәафҭеыгоу, амилаҭ культура цхьака ацара иапырхагоу акакәны икоуп. Хәара аҭахума, зегьы зыхкьо ииашамкәа аазароуп.

Шықәсык акара тхьан старкиҭҭеи, Дранда ахцатәи аи-хагыла, 45-тәи акамера аҭы сыкоуп. Хәтцәкатцәкәа имацара дҭакызаарын ацсыуак. Енак хәтәын анынтәа, издыруада хәтәка икоу ирымазар хгәахәын рықәҭахтит. Иаразнак ахышә даадгылан, хшапсыуаз анидыр, дгьатцәыгьатцәуа даацәажәеит. Игәы аартны дызхәтаркыз атәы ахәара далагеит. Сара иасхәеит азәгыи игәра шимгаша, иус аганахьала акыр ихәарц иҭахызар, ифны исзааишьтларц. Пытрак ашьтахь арахьыц ласышьтын, тетрадик шейбгаз урыс бызшәала ифны исзааишьтит. Сара сзамыцхьеит, зыгәра ганы иасырпхьозгыи уафы дыкамызт. Сара слатәан, ацсышәала изы-

зѡит, арака иааиуа ашѣкѣжа акамера иахылацшу дацха-роуп, убри акнытѣ апсышѣала иѡны исзашѣт хѣа иасхѣеит. Дангѣак акѣхап анкѣа зны иныкѣырѡшѣа иитѣахѣаз ицсуа бызшѣала иѡны исзайшѣтит. Саргыи уи иус акны кыр си-цхраит, аха уи акѣым аус злоу. Сара уамашѣа избо, хара хѣада зегыи рхатѣи бызшѣала иѡеит.

Сара уажѣи сахыикоу «адгылбжѣаха» акны санааи цсы-уа чкѣына бзиаки сареи хайкѣшѣеит, агазѣт «Известия» иоуан, аха знымзар-зны иааитцыхны днахѣамцшыцызт, акранахѣо айшѣа иахыкѣаиршѣуаз иачыдахѣаз. Ёнак си-азтѣаит, «Апсны кѣацшѣ» изатѣаумѡи, ари изатѣауѡи хѣа. Даасѣапшын, даахѣыц-хѣыцит:

– Акрыздыруоу, ари газѣт бзиоуп хѣа сархѣан, иатѣазѡит, – ихѣеит. Хѣара атѣахума, дышиашамыз агѣра исыргеит. Амала, иага каамѣт кѣастѣазаргыи, аѡныка асалам шѣкѣи ап-сышѣала исзимырѡит. Апсшѣа атѣкыс аурысшѣа идыруаны акѣзамызт, ус еихѣа сашѣылоуп ихѣеит. Уажѣи доурыжын, иара бзиа иибоз Урыстѣылака дѣеит.

Уажѣшѣта уара уазхѣыц абри аѡыза атѣагылазаашѣа иар-бан мзызу изыхѣо? Хѣѣала сара имѡапызгаз агѣатарала, абри аѡыза алкаа кѣастѣоит: аурыс чкѣын имилат рзын абзи-а-аѣгѣа иаарзухѣалак зегыи адѣахѣала хѣаада дузызырѡу-еит. Хара хѣѣкѣа рмилат иакѣым рзызхѣаз, ашѣхыц еипш, рыѣидыршѣылоит, арахѣ уцшыр изаѣаразаалак рхѣхыи ир-заагом хмилат литература амилат рзын тѣакыс иамоу, бы-зшѣада, литературада амилат милатны иахѣа еикѣахѣа шрымам.

Хыхѣ зызбахѣ хѣамаз рѡыза ақыртѣа даагозар, ашѣкѣы-цхѣараѣы хара хѣѣкѣа дызлареигѣу уамак ыкам, аха инеибѣ-ипшны зегыи ргѣаанагара аѡоуп: хара адунеи акны зегыи ре-ихѣа ижѣытѣзатѣиу милатуп, хара аѡра, апхѣара, анаѣахѣѣоз, шамахазак акѣымзар, адунеи аѣы апхѣареи аѡреи азѣггыи издыруамызт, хара хѣѣынѣ дгылназон Крымнза, X–XI ашѣышыкѣсаѣа раан 14–15 миллион ақыртѣѣа хѣакан. Агѣра ганы изхѣоггыи дубап апсуаггыи ақыртѣѣа ирхыцхѣазало-ушѣа. Шамахазак акѣымзар, дѣѣа бызшѣак ала иѣѣажѣом. Рбызшѣала иануѣѣажѣо, рбызшѣала атѣак кѣаумтѣар, рѣышѣ

унтасызшәа, инаудууааит ауп. Иара убриалагы ирыланхо егырт амила́т қыртшәала имцәажәар ада цыхәа рымам-кәан иаагагылоит. Ус, урыхәапшуазар рдырра атқыс рмила́т цәанырра еихауп. Иарбан бызшәазаалак зегы тәамбашакә ирыхәапшуеит. Зынза иамыцхьогы 14–15 хкы агазетқәеи ажурналқәеи ирытцарыфәеит. Сара ааигәа ари цыашыаны, избан хәа азәы саниазтцаа, дааччан, ус ихәеит:

– Хара хбызшәала итытцуа иарбанзаалакгы ракака сқы-ртуоуп хәа зхы зыцхьазо ифны иауазар ауп.

Хәара атахума, ахәычы иаазарафы ани аби рхатакәа зе-ипшроу акратцанакуеит. Аха, зегьакоуп, есымша 5–6 саат ахәычы артцафы ифәцхьа дтәаны ихиго аамта даара кры-зтазкуа акакәны икоуп. Ашәарыцаратә чмазара еипш, ахәычы иларетәуп ашәкәы абзиабара. Артцафы илшозароуп ахәычы илаазара Ацсадгьыл закәу, цсадгьылда ауафы азы зтабаз апсыз дшафызахо, Ацсадгьыл ашәартә ианта-гылоз зықьфыла рхы шақәыртцоз, иахьа уи бзиа башьас иа-моу. Артцафы иакара изылшараны икада амила́т мила́тны инхарц азы иатаху атцафы еилыркаара, узхылтцыз имила́т назаны икаларц азы иатаху, ус икаларц азы дарбанзаалак ихәта алеигаларц шилшо. Иаххәап, артцафы лыбзоурала рыфонкәа ркны рхатәы библиотекакәа реифәкаара. Ари ус хәычушәа убоит, аха ахәычы иаазара аус афы атцакы дуззоуп. Фбагы, амила́т культура аизхарафы асахьаркыратә литература атцак дузза шамоу реилыркаатәуп, убаскан ауп ахәычы ашәкәы зыцсоу анидыруа.

Иахьатәи анхафы афны бзиа аргылареи амашына ахәхареи ицстазаарафкны еиха ихадоу хәа даназхәыцуа, изылшарыда ус шакәым иеилыркаара? Хәара атахума – ақыта рцафы! Иаххәап, афны архиара зыцсы афхәароу афныцхьыс дганы илырбазар, шәкәыла иртәны азал афы акәакь зырцшзо, ускан агәра лгоит уака уи зыцсахуа иар-банзаалакгы фнымафәа шзыкамло! Аха иабакоу, рыцха-рас икалаз, дара артцафцәа рхатакәа ирымазameи зызбахә хамоу ахатәы библиотекакәа! Абри хәгха уажәнәтә хәцсуа студентцәа хықәкыла идеилхмыркаар, нас еихагы иуа-дафхоит ари азтцаара атыц акәтцара.

реилатцәареи иршәышықәсоуп. Убри иабзоураны икале-ит ажәларқәа ирзеипшу аинтернационалтә ныхәақәагы. Урт уаанзагы икан: Ашықәс ҕыц, адин ныхәақәа: Мшапы, Нанхәа, Курбан-Баирам, аполитикатә ныхәақәа: Маи акы, Март ааба, Маи жәба, Ноиабр быжьба, Ар рымшныхәа ухәа егыртгы.

Ирацәоуп еиуеипшым ахәынтқаррақәа рҕы имҕапырго рхатәы милат ныхәақәа. Урт аныхәақәа ирымоуп рхатәы тоурых, ажәларгы хатырқәтарала уи мҕапыргоит.

Урт рҕыцәа аныхәақәа, хымпада, ихаман харгы. Ишца нас, зхатәы ныхәа змам урт жәларума?! Аха атоурых зыбла-ра иалганы иахзеикәмырхеит. Зызбахә сымоу, ажәлар зегы ирзеипшу, аполитикатә ныхәақәа роуп. Иахынзаздыруа урт иагытцаам макъана. Макъаназы цъара-цъара еикә-ханы икоуп ахныхәарақәеи атацәаратә ныхәа мацқәеи. Ахныхәарақәа иреиуоуп ацуныхәара – уи иахәа Адсны қытацыпхәаза, хабла-хаблала рееидкыланы имҕапыргоит. Афареи ажәреи ракәхап уи еикәзырхаз. Икоуп ажәлантәқәа рныхәақәагы: Леиаа, Амцараа, Анқәабаа, Габниаа убас егыртгы. Аха ус еипш ахныхәара мҕапызго ажәлақәа хыпхәазарала имачуп.

Макъана еикәханы икоуп ахабла адгаланы имҕапырго атацәаратә хныхәарақәа: Афы ах ихызала ашътәа шыны («ыхы икоу» хәа) ахныхәара, аныхахә ахызала ажә затә ақатцара иазку ахныхәара. Ныхәа дууп шыашәы ах ду ихызала имҕапырго Ажырныхәа.

Икоуп иара убас таацәарала имҕапырго аныхәа мацқәа; ахәажәкыра, ацқашә ацқара, Амашәыр нцәахәы ихызала арбағ затә ақатцара, ацыкәреи еимҕаца акныхра иазку ахныхәара. Аамтахә иазкны (хазтоу ашықәс знапы иану апа-аимбар ихызала) ахныхәара, шыхацареи шыхалбаареи ирызку ахныхәарақәа, аҕамаҕа аҕама абара ухәа егыртгы. Хрызхәыцпи урт акакала иахынтәиаауа, ирымоу атоурых! Ус шакәугы, адсуа таацәаратә традицияқәа рыпсыҕехареи аполитика апырхагахареи ирыхканы азра иаҕуп, изхьоугы рацәоуп ижәйтәзатәиу, шәышықәсала, зқышықәсала ажәлар иапыртцаз, иагныкәыргоз рныхәарақәа.

Ихэычы-иду аныхэа ныхэоуп, еихаразак ахэычкэа рзы. Аныхэа иацуп: агэыргъара, ажэа, аныхэапхьзы «Еаанбзиала». Урт кэышуп, иаазагоуп, Ацсуара агэыблра узыркуа, уи иарфеиаз акультура улазаазо ныхэоуп. Урт зегъы рхатэы тоурых рymoуп, хажэлар роуп изырфеиаз. Иаагап Ахэажэкыра. Атаацэа рыцыпхьаза хца-хца, цшьба-цшьба кэакэар картцоит. Атаацэа иреиуоу уи ауха азэы дрыкэымшэаргыи ихьзала икартцоит. Уигы акэым, сасык ма гэылак дрыкэшэаргыи, апшэмацэа реипш, уи ихэгъы ршоит. Абарт акэакэаркэа руак спычка цырак иакароу арасатцэы агэылартцоит. Уи «ахэыжэтцэы» ахьзуп. Ахэыжэтцэы зыкэшэаз уи ашыкэсан зегъ рыла дманшэалахоит, разкы имоуп, имышьта бзиоуп хэа дыпхьазоуп, ахэыжэтцэы ахьиоуз идырныхэалоит, «Еаанбзиала унеиааит!» хэа икэныхэоит. Шака деигэыргъозеи, иаххэап, ахэычы ахэыжэтцэы икэшэар. Ускан игэыргъара хэаак амазам, ахаангыи ихаштраны дыказам.

Ахэыжэтцэы зауз ихьзала адырфашыкэсан ашьтэа шыны еаанбзиала хэа иныхэон. Атаацэа иреиуам азэы ахэыжэтцэы икэшэазар, ифызцакэак аашьтыхны ашьтэа ааганы ишьуан. Апшэма иакэзар, агэыла-азла дрыпхьон, атаара икайтцаз хатыр акэыртцон, ахамта иртон. Урт анафсан уацэас ишьтибахыргыи ауан, иаххэап, ачара имазар дызтааз апшэма иеихэон; уигы ифызцак аашьтыхны, амхьахь иманы дизцон – ауа гэакыа ишыкайтцо еипш. Уака ифыза еихабы ажэа идырхэон...

Ахэыжэтцэы зауз анеилкаахалак ахэыжэтцэы айрыз итадыршэуан. Асас икэшэар, уигы адырфашыкэсан пхалк афы ааигон, уи иахатыраз апшэма ашьтэа ишьуан.

Ахэыжэкыра инартбааны ианыкартцоз ыкан. Уи ус шакэу шахатра руеит абарт ажэакэа: «Уаха ашьтэакэа ршыуеит, уатцэы хэажэкыроуп» рхэон. Уиадагыи жьырныхэеи мшапи инарываргыланы амзагыи иахьзуп уи аныхэа анымфадыр-гауа – хэажэкыра мза.

Ари азтаара сзазаатгылаз – аныхэа уи кьафура мацарам изызку, уи Ацсуара иарфеиаз кьабзуп, уи культуроуп, уи тоурыхуп. Зхатэы ныхэа змам милат ыказам ххэеит, ус азэрыказар, урт тоурых змам, зхатэы культура ззацымтцаз

милатуп. Хара убарт хреипшхарц акгыы хагым, избанзар, зқышықәсала хажәлар иапыртцаз аныхәакәа акакала ирзуа хаауеит, урт рхатыңан, «тәыми ҫнатәи еихтыңто» хара иахтәым аныхәакәа хреиеырбаны иныкәаагоит. Урт ире-иуоуп ақырсиан ныхәакәа Мшапы, Нанхәа, Иаса қыырса; аполитикатә ныхәакәа Май 1, Март 8, Февраль 23, Ноиабр 7. Урт зегыы ртыхәан игылоуп Март 4.. Ари хара ишахтәугыы хырҫа азуны хәкоуп. Ацсны Ахақәитра амш (сентиабр 30) макъана хәынтқарратә ныхәаноуп хәцстазаара ишалалаз, уи таацәаратә ныхәаны, ҫнатацыпхьаза иазгәарто иҫам-лазацт макъана. Ус анакәха, ххы хәзтаап: «Хәзустцәада хара, ацсуаа? Атоурых ду змоу милату, хгәылацәа ишахзы-рхәо еипш, хышә шықәса уажәацхьа ашьха халбааны, мам-заргыы, абна халтңны, ххарахацшуа ари адгыыл хәкәнага-лоу?»

Сызтаара сырцьбарацәазар ҫалап. «Иабатәи шьхоу, иа-батәи бноу?! Аа, хара хәзустоу!..» хәаны, атоурых фактқәа реикәыпхьазара иалагогыы збоит. Урт шиашоу, ацсуаа зегыы иакәдыргәгәозар акәхап – атоурых здыруагыы, иззым-дыруагыы.

Аехәаразы ихәухәахуеи! Уи иаанаго: «Наши предки Рим спасли!» ауп. Аха нас хажәлар ртоурых ду шықәзыргәгәо атәымуаа ирҫыз архив документқәа хеааркәытханы, хажәлар ртоурых цстазаара ду аҫы идырҫиаз рныхәакәа ртагылазаашьа аатахтәар, убасқан ауп, ашьха халбаазшәа ххарахацшуа ханаанхо. Иаххәалап аиаша, усқан уи хабла хнатуеит.

«Нас хәзустцәада хара, ацсуаа?» – еитәх ххы хәзтаап. Зхылтцшьтра ззымдыруа Иван иҫызцәа хреиуоу, Нартаа дукәа хархылтцшьтроу?

Уи шәара атак ҫашәтца! Сара иацыстцарц истаху акоуп. Атоурыхи иахьатәи ацстазаареи еимадоуп, иаңи иахьейи шеимадоу еипш. Атоурых мырзқәа еихахауа уаауазар ауп уи алаехәара азин анумоу, мап анакәха, Рим еикәзырхаз ақызқәа уреипшхоит. Убас хмыхьырц, хтцасқәеи хқьабзқәеи харзыхынхәып: ихәхьчалап урт хабла ачың еипш, ихарҫеи-алап ацсуа идоуха иакәшәо, Ацсуара ианаало; иахцәызыз

тјас бзиак ыказар, ишыакѣхаргылап; хыхь зызбахѣ сымаз атаацѣаратѣ ныхѣакѣа реипш икоу хымцада ишыакѣыргылатѣуп; урт Апсуара иарѣиаз роуп, атаацѣа зырлахѣыхуа ныхѣоуп, ус анакѣа, уи культууроуп, тоурыхуп. Нас, мап рцѣахкрыма хажѣлар ркультуреи ртоурыхи?! Ахѣынтқарратѣ ныхѣакѣа Ахѣынтқарра Ахада иусцќала ишыакѣыргѣгѣоуп, официалла имѣацаагоит, уи аѣны усурамшзам. Аха атаацѣаратѣ ныхѣакѣа акыпцхьи ателедырратареи рыла ажѣлар ирылахѣатѣуп, апропаганда рзулатѣуп, изыргалатѣуп. Икоуп иахьанзагы урт ныќѣызго, еикѣырханы измоу атаацѣараќѣа, аха уи азхом таацѣараќѣак имѣацырго жѣлары зегы ирзеипш ныхѣакѣаны изыќалом, ус иќаларц азы апсуа таацѣараќѣа зегы рзы уи традицианы иќатѣатѣуп. Ускан уи милат традициангы иќалоит. Амилат традиция ианыпшуеит ажѣлар рхаќѣра – рќазшыѣеи рхымѣапгашыѣеи. Аиапонцѣа ркультуреи рекономикеи рѣиара еицырдыруеит, ус шакѣугы ажѣытѣтѣи ртјасќѣеи рќабзќѣеи еикѣырханы ирымоуп, избанзар, урт дара идырѣиаз культууроуп, ртоурых ауп. Ус икоуп Индиа, Китаи ухѣа амилат дуззаќѣагы. Амилат тјас амѣапгараќѣы иќам ахѣычы ма аду. Иаххѣап, апсуа шытѣак ишыуама ма псаатѣк, амрагыларахь ихы рханы, дныхѣаныпцхьаноуп иишыуа, ишыуеит хѣызбала, ахы аќды иќѣкны еихала акѣымкѣа. Избан? – Атрадиция, апсуа ќазшыѣа! Ихѣычуп, иамоузеи хѣа уи атрадиция ќахажьыр, апсуа ќазшыѣа ќаужьит ауп иаанаго. Арт рѣызцѣа рацѣоуп, урт ќѣыншыѣатѣым, избанзар, урт рыда Апсуара зхатѣаахазом – адуи ахѣычи еснагь еивагылоуп, ихѣибартѣаауеит, ахѣычы ахыќам адугы зыќалазом. Ус икоуп амилат ныхѣакѣа, атаацѣаратѣ ныхѣакѣагы нарылатцаны.

АТЦАСИ АҚБАБЗИ ЖѢЛАР РКУЛЬТУРОУП

Апсуа жѣлар ртјаси ркультуреи реикѣырхара иазкны, Абыргѣа реилазаара аинициативала, ааигѣа Жѣлар Реизараќѣы иќан адепутатцѣа ргѣып аилатѣара. Уахь инапцхьан ауаажѣлар рхатарнакѣагы. Ари азтѣара ианалацѣажѣа

ашьтахь, иалахэыз рнапы иантдан ари апроблема иазкны ргэаанагарақәа рфырц. Ишәыдаагалоит Никәала Хашыг истатиа. Ахәарагы кахтцойт иакәҫышәтырц, иацтатәу, иагыжьтәу зхәаз еипш шәгәаанагарақәа хзыжәфырц.

Агазет «Аңсны» аредакциа

Ажәлар ртцаси рқабзи, еилыкка ирныпшуеит урт ртоурыхи ркультуреи, избанзар, урт гәыпфок ауаа кәышкәа рхы аайдкыланы ирзбаз акакәым, аепос аипш, ажәлар иапыртцаз культуруоп. Ажәлар ртцаси рқабзи зегь реиха еилыкка иубойт, урт ацәгеи абзиеи шдырееиуаҫы. Харзаатгылап ацсра ишазыкоуи, нас уи шдырееиуеи. Ари атоурых аауеит еицырдыруа адольментә цсыжрақәа ркнытә. Уи идуззоу жәытәзатәи цсыуа культуруоп. Атоурых – тоурыхуп: еихоухар – иурҫыцуеит, иузеихамхар – иурзуеит. Арака ф-моак роуп еихагалоу, ахпатәи амфа ыказам.

Изеипшроузеи уи иахьа? Ажәак ала атак кахтцозар – ибжамеамуп. Уи зыхкязгы амилап рацәа ихалаҳази, аидеология иканатцаз апропагандеи, хажәлар рымчыдареи ракәын. Ирацәан уи иацхраауаз амч еикәатцәакәагы, абызшәа еипш, атцаскәагы ассимилиация рзутәымзи! Хтцаскәа гәгәала ирцырхагахеит хажәлар рхатә еиошаны иахьыказгы. Иахьа ҳара иахуалуп ихәцәтәымны ихәднагалаз мап рыцәкны, Ацсуара иарҫиаз ацсуа иказшьа иакәшәо хтцаскәеи хқабзқәеи хажәлар ирзеипшны рышьақәыргылар. Ари иаармарианы иузбо зтцаарам, аха узвысуагы акакәым.

Ауафы ипстазаара далтцит. Лахьеикәтцарала атдыхәтәантәи имфа дыкәтцатәуп. Ишцаказ ҳабацәа рхаан?

Ацсраҫы изыхәтаз ракәын адышшылар аинеиуаз – урт ашәацхәаф дырныртцон. Ақытауаа ашәацхәаф дырныртцазомызт, ишраҳаз еипш иинеиуан. Абарт ракәын ацсы згәы далсуаз, дызтцәыуоз. Уи рхымфәагашьагы ианыпшуан.

Ишааиуаз ақытеи ақалақы еилышьны ианыкала, шәацхәафыда азәи-азәи еихьыпшны ацсрахьы ицо иалагеит. Урт иахьа 60–70 процент рҫынза иназоит.

Ажэйтэан апхэыс лыштрафэы апсра калар, изыхэтэз лыщны ицон, егырт даныхынхэлак илыдашшылон. Ари ихэыщны избыз тцасын. Избан изкаҳажьыз?

Алцсаа дзауз агэаратафэы цыабаран иказ, фаралеи жэра-леи акэмыт апсы дызларгэаладыршэоз!.. Уи акэышра дуи агэыблрей зцыз культуран. Аракагы хтцас еилаагеит. Ари ахынтэауеи, ҳахькылнагази, ишхыртцагоуи ртэы ҳеала-агаларым – уи зегьы хгэы иалоу ауп, аха рееишьас иамоу-зеи? Абри ҳалацаажэап.

1. Апсыжра хымш-цшьымш иахгатэым. Уи иахугар дры-цхауп, изычхауам рхэон, еихаразак апхын. Аҳақымцэа икартцо «агэыр» акэзар, изымбац гэыртцакэоу цыыршьоит, аха уи мацсачк акэзам, имаҳки апсы?

2. Апсы дахьынзакэоу ауаа неины идашшылоит, нас ҳамтакы иаатэаны, ицоит. Апсуаа ирказшьаьмыт апсы дшыкэоу адышшылацэа зегьы ртэаны кыреатцара, акыр-дыржэра. Ус анакэха, азэи-азэи ҳнеихьыцшы-ааихьыцшуа акэымкэа, иааибыхэаны ҳакэытцып, еилаҳамгап хтцас!

3. Апсыжра аены:

а) Адышшыларафэы ағылара агэакьацэа роуп изыхэтоу: афната иатэу, абицарафэы иреихабу, аиашьа, аиахэшьаца, абхэа, абхэында, амаҳэ ухэа зда цсыхэа амам агэакьацэа. Егырт агэакьацэа зегьы, итэаны ажэабжькэа еибыхэо акэымкэа, иааилагыланы фба-хца саат дырцабон. Ус ирказшьан ҳабацэа. Апсыжра аены иааиуа адышшылацэа игэакьацэамзар, ҳамтакы иаагыланы, нас апсыжра иа-зымпцшзакэа ицоит.

б) Апсы имфадгара:

фыцэа-хфык, ианеихаха, цшьфык рфынза апсы их-цаажэоит. Уи гэынкылагоуп апсы дзыпхаз рзы. Убри иа-зырхатэуп. Иатахым азэазэала апсы аҳалал итара, хтцас иатцанакуам апсы игэзрагы. Уи апсуа иказшьа иацэтэыму акоуп.

в) Ажэлар рус иазаапсахьоу, зцабаа рацэоу азэы иакэ-зар, акомиссия чыда алхны (администрация ахада ина-пхгарала акэзаргы), ихцаажэаны, иналкааны иаапсара ахэшьара атаны, дымфадгатэуп.

4. Ацсы дызжуа ахаблауаа роуп – цсыжрала еилоу. Ацсы имфа дықэтцаны ианаахынхәлак, ақытауаа, егырт ахаблақәа иреиуоу зегы, раацсара иазыразны имтәазакәа ицоит. Иааизынхоит ацбабацәеи цсыжрала еилоу ахаблауааи. Урт хымш раахыс рус-рхәыс ааныжыны ацсыжра еиҕыз-каази ацсы дызцабози роуп, ҳақла ируалуп иааидтәаланы тәыцақәак рыкра, атас излақәнаго ала.

Иахъа зегь реиха ирцхашыаганы, насгыи ихыртәаганы икалаз ацсраҕы адышшыларазы инеиуа зегы ахьдыртәо ауп. Ацсыжра ашытахынза рыртәара ианақәырх изыхәтоу-гыи изыхәтамгыи ацсыжра иазыпшуа иалагеит, тәыцақәак аажәуеит хәа. Ари милат цәаҕеыгоуп. Ацсуара иацтәыму, ацсуа иламыс лазыркәуа акакәны икалеит. Ажәлар убри реилыркаатәуп, ххәаапхәаадагыи мап ацәктәуп.

5. Ацсыжцәеи агәакьацәеи какалк ркуеит, чгъахъала, ихмыркъазакәа, асаси ацшәмеи хәа еибахатыруа акәымкәа, атас излатцанакуала. Уи жәйтәнәтә аахыс апсуаа ццасс ихамоуп; ацсраҕы сасы дыкам, ацшәыма дыкам, арака икоу ацсыжцәа какалк дыркоуп, уи атас амфәацгараҕы зегы хаикароуп, аилагара азәгыи азин имамзароуп.

Итәоу рахьтә уаф быргк ихала атәца аақәихуеит. Уи дгылазом, ибжыи ирдузом. 15–20-фык ракара ахьатцанакуа гәыцфык ихыирцшуеит. Уи инафсангыи даҕазыи ус гәыцфык атәцақәа диркуеит. Абас мацара, стихиала реааиҕкааны, амыцхә реееидмырхалакәа, тәыцақәак ркуеит. Урт иреиуоуп:

а) Зыцстазаара иалтыз инарцә бзиахааит хәа ацсы ихъзала атәца шытырхуеит;

б) Ацсра иақәшәаз агәарата ныхәзааит хәа атаацәа ааидкыланы рныхәәҕа ркуеит, атаацәа ирзеицшу трагедиоуп, убри акнытә азәи далкааны иныхәәҕа ркзомызт. Ацсраҕы хатала ныхәәҕа ркзомызт – еидкыланы акәын;

в) Афәната аамыштыах агәалс гәгәа зауз ажьрацәара роуп – агәакьацәа. Убарт рацхъа инаргыланы, ацсы згәи далсыз, изаацсаз зегы ааидкыланы рныхәәҕа ркуеит;

г) Ацсадгыыл ахьчара ицшьоу усуп, рыпсатә ныхәзааит Хацсадгыыл зхы ақәызтцаз хәа иркуеит. Ацсны атцеицәа,

Нхытцынтә иааз, Амшыннырцэынтә, Урыстэылантә иааз зеггы, иара убас пасатәи аибашьра ду аан итахаз хажәлар ртеицәаггы рызбахә рхәоит. Урт реишара ииашам, Апсадгыл ахьчара еиднакылоит зеггы.

д) Ацәгъа-абзиа зырееиуа ахабла ныхәазааит хәа иркуеит. Уи ашьтахь уаха ныхәафә ацымтцазакәа, еита агәаратә иакәныхәаны ихдыркәшоит, нас ишеицтәаз еицш, иааибадырны, ифеицгылоит.

Абасала, апсрафәи аныхәафәкәа иркуа жәлары зеггы ирзеицшу милат тцасны иҕан, уажә кыр ишьақәкьазарггы, атыц афәи иааганы, еикәырхатәуп. Уи хажәлар ртоурых ауп, ркультуроуп, рмилат хафәа аазырцшуа, рказшьа хзырбо тцасуп, қбабзуп, дафәа милат тцаскгы иалафашьом. Хабацәеи урт рабацәеи идырфәи аз ари хтцас иахьа ианеикәхмырха, тоурых змам, зхатә культура ззацымтцаз «милат втциаауп» хзеицшхо. Уи «амилат втциаафәи» мчыла азәггы хнеигазом, ххалоуп хашнеиуа. Ус анакәха, убри ахьымзг хәацәыхьчаны хәпсуа тцаскәа реикәрахара хара хзы иуалцшьазароуп.

АБЫЗШӘА АЦҚҢАРА ИАЗКНЫ

Ишдыру еицш, адиалектика азакәан ала абызшәаггы фәи-ауеит, иаланагалоит ажәа фыцқәа, иара убас аеарыцқьоит – иканапсоит аамтә иаражәыз ажәақәеи ажәеицааирақәеи.

Абызшәа арфәиаразы рылшара рацәоуп ашәкәыфәцәеи, атцарауааи, ажурналистцәеи. Убарт ирыбзоураны хбызшәа даара афәиара аиуит Апсны Асовет мчра аамтәзы. Апсуа литературатә бызшәа иахьынзахәтоу итцәазам. Итцәазам ашәкәфыра хәуаанзеи ашәкәфыра анхәуи аамтәкәа еифәырпшны. Цабыргуп, уи имариоу зтцарам, аха усгы итцәатәу проблемоуп.

Иазгәастар стәхуп ашәкәфыра хәуаанзаггы хбызшәа даараза ибеи аз, асахьаркыратә литература аптцара иазхианы афынза ишфәиэхьаз. Уи зыбзоураз иреиуоуп:

Актәи. Ажәлар рыпцстазаарафәи хбызшәа инартбааны ахархәара аман; аҕаацәа рфәи ахатцеи апхәыси рхәоуе-

икәымшәара, агәылеи-агәылеи ргәы еизынхар, ақытаҕы цәгьоурак калар, ҫ-жәлакы ахка рыбжәлар, ҫ-қытак еи-макык роур ухәа инадыркны ахәынтқарратә ускәа рҕынза избатәу уск цәыртдыр, ажәлар алархәны ауаа кәышқәа адгаланы, еимаркуан- еиҕаркуан, ирызбауан, атып икәыртдон. Абас еипш азбара аан хадара змаз шәкәымызт, быгъшәымызт, абызшәа акәын, акәышцәа рҕапыц акәын – уи захау-аз рҕы анырра гәгәа канатдон, урт еитархәон измахаз рҕы;

Аҫбатәи. Абызшәа арҕиараҕы даараза акратцанакуан жәлар рҕапыцтә хәамтаҕы. Абракаҕы икан иналкааны еицырдыруз ажәабжхәаҫцәа хатәрақәа. Урт сахьаркыла ихәыцуан, ҕырхәала иапыртдон асахьаркыратә хәамтақәа, ҫашьара зкәымыз ахаҕсахьақәа. Нартаа ражәабжхәа инадыркны урт иахьа еицырдыруит.

Иазгәастарц стахуп даеакгы. Ацсуаа кәзшьала аиндивидуализмра рыцәтәымын; урт рыцәгьагы рыбзиагы, рыхәмарра-рыччарагы, рус-рхәысгы – зеггы коллективла имҕапысуан. Убри иабзоураны ацсуа ихы-игәаҕы ажәлар ркульт ыкан. Уск рызбар «Ажәлар иахырхәаарызеи?» хәа еизтауан... «Абас кәстцәп, аха ажәлар исзырхәаарызеи?» – игәы дтахәыцуан ахатцә. Абасала, ауаҕы, аиндивид ицстазаара ажәлар рыцстазаара иузакәымтхо иаласан. Ажәлар рыцстазаарагы убаскак амҕахак тбаан, уи зеггы еиднакылон, зеггы агәытцәзон.

Абартқәа зеггы амҕа икәызтцоз ахшыҫ акәын, акәышра акәын, урт ракәын абызшәагы зырҕиауаз, амҕахак зыртбауаз.

Абас хбызшәа ҕианы ишыказ ауп ашәкәҫыра шхауз. Ды-рмит Гәлиа иажәабжә «Атәым жәҫан атцака» шахатра аҕеит хбызшәа асахьаркыратә ҫымта апцара шака иазыкатцаз. Уи аахыс хлитература ҕиеит, хараза ицеит, аха уи аҫымта аашьтыхны иахьа уанапхьо, ари хлитература пышәак анамазамыз рацхьаза иапцаз ҫымтоуп хәа узазхәом: сахьаркыратәлагы абызшәа абеиаралагы иахьа иҫызшәоуп ишыкоу.

Иазгәастар стахуп ацсуа бызшәа аҕиара даеа чыдаракгы. Хбызшәа ҕион ахатәы стихиала, цсабаратә ҕиарала, адәахьала даеа бызшәак акәыгәгәара, ма анырра маиузакәа.

Хэара атахума, егырт абызшәакәа рахьтәгы иаланагалон ажәа җыцкәа, аха урт зегы, ишиашоу акәымкәа, абыртқал икылхны, апсуа бызшәа азакәан иахыжны, иара иацәеижны иқатцаны акәын ишаднакылоз. Убри цсабарала аҗиара иабзоураноуп хбызшәа ицқаны еикәзырхазгы. Уи апроцесс моапысуан мыццакрада, жәашықәсала, шөышықәсала.

Апсны Асовет мчра анышыақәгыла, атцарадырра ажәлар ирыладыртцәо ианалага, абызшәа аҗиара апроцесс уи аамта иацныкәаны имыццакыр ада цсыхәа амамкәа иқалейт. Уи аццакра хбызшәа зышыцыламыз акәын, ццарадырралагы иазықатцамызт, аха аамтагы ауцсыхуаз! Аполитикатәи анаука-техникатә прогресси рзыблара аанкылашыа амамызт, уи иазықатцаз амилац дукәагы иазықатцамыз амилац мацқәагы зегы еиднакылейт, зегы убри азыблара иаа-нахәейт, ацәцашагы рымазцамызт.

Ари дунейтә процессын, аха Асовет Еидгылаҗы, еихаразак 30-тәи ашықәсқәа раан, Сталин ипозиция аниргәгәа, ахатәы чыдара аанахәан, ажәларқәа рыцстазаара зегы аполитика иахыцшыны иқартцейт. Аполитика угы иполитикан, аха аполитика иадхәаламызгы мчыла иадырхәа-лейт: атцарадырра ажәлар ирыладыртцәозар – политикан, акультура дырҗиоазар – политикан, азауади афабрикеи рҗы аус руазар, адгыл иқәаарыхуазар – уигы политикан. Зегь зымехазкыз аполитика ахата ажәлар ирылартцәатәын ргәаҗы ирызнамгаргы, рхаҗы инаргар акәын. Ари аус ду аҗы мыругас ирымаз абызшәа акәын – җырхәала, акыцхы арадиои рыла. Ахәынтқарра дуззаҗы иаақалоз зегы ажәахәқәа, ақәцарақәа, убас официалтә материалқәа апсшәах еитаргар акәхейт.

Еитарҗейт, аха ишца? Ихамамызт ццарадыррала зус здыруаз аитагара апышәа змаз акадр. Пқарак ыказамкәа дасу ишитахыз еитеигон. Абызшәа зразоз абыртқал абақахыз. Икамызт абызшәа азакәангы. Арахь ишәапырхацуа акәын ишеитаргоз, атекст инапыршәаны, ахы иақәйтны, апсышәала идырцәажәар иацәшәон.

Абас аипш атагылазаашыа иақәшәейт апублицистика аҗиара.

«Апсны қапшы» есымша итытцуан, ателетаип ала иахьа ироуаз аматериал, акьыпхьфы иналыдтәаланы кары-тәар-рыла еитаганы, аномер афы иқәыргылатәын. Аамта пшымызт. «Азлагара» лагон, иааипмырқьазакәа, алагатә ахәлапсатәын. Ишәа-изангьы акәым – иахәлажылатәын. Арахь уцшыр, «иалого» зеипшроузеи – «игәзоу», «ица-цью» хәа уаф дазтаауамызт. Аха нас, атцара змаз анхау-гьы, ашәапырхапра анаххаагагьы, ари апроблемафы еита-кра дук зыкамлеит: зегьы иаабон «хазлагара» иалагоз «шполуфабрикатыз», агәынамзарагьы хаман, аха профес-сионалла уи арееира иеазтәылхны азәгьы дзашьтамлеит, ус аипш зылшоз шхамазгьы. Уи еихагьы угәы унархьыртә икагәышьоуп.

Абасала, апублицистикатә бызшәа аҗиарамфафы, аб-зиа инаваргыланы, хбызшәа иацәтәымызгьы хаала-мчы-ла иаланагалеит. Урт иахьа, атцла иалартцаз атәымг аипш, иалхынгьы иузалымхуа, иахьалоугьы иалажьакцаны ин-ханы икоуп. Уигьы акәым, убри атрадициала иахаазаз абицара җа, ирахаз шрахаз ирыдыркылон, ус ицәажәоит, ус иоуеит, ус еитаргоит. Зегьы ирыцку чмазара җкны икалеит урысшәала ихәыцны апсышәала афра.

Исхәаз злашьақәсыргәғәаша аҗырпштәқәа рацәоуп, аха макьаназы урт рахьтә акык-обак сырзаатгылап.

Аурыс бызшәафы инартбааны ахархәара амоуп ажәа «производство». Иаагап х-ажәа еицааирак; производство зерна, производство стекла, производство ткани... Артәжәе-ицааирақәа апсшәахь еитаргоит урысшәала ишыкатәкью: арыц аарыхра, асаркьа аарыхра. Арахь уцшыр, хбызшәа иамоуп алшара урт ирнаало хазы-хазы ажәақәа рзыцшаа-разы: ача аарыхра, асаркьа акатцара, аба асра.

Даеакгьы. Аурыс бызшәафы лассы-лассы иуцылоит ажәа «строительство»: строительство дома, строитель-ство дороги, строительство моста, строительство социа-лизма, строительство теплохода... Аа, урт шеитарго апс-шәахь: афны аргылар; амфа аргылар – амфа акатцара ацынхәрас; ацха аргылар – ацха ахцара ацынхәрас; асо-циализм аргылар – асоциалисттә цстазаара аиҗкаара

ацынхэрас; агба аргылара – агба акатцара ацынхэрас, убас егыртгы.

Убас ауп ишеитарго: ашкол аушьтымтацаа – ашкол иалгаз ахатыпан, хык ахэычқа драбын – хык ахэычқа итынхеит ахатыпан. Лассы-лассы иуахауеит «итахеит» ахатыпан – «ипсит» хэа. Зацал ааны зыцстазара иалцыз изоуп «дыцсит» ззырхэо, айбашьрафы ахы иагаз – «дтахеит» хэоуп ишырхэо. Хлымха тнашьаахьан «изаамтанытэу айфахысрақаа» хэа ианеитаргоз – «еитах айфахысрақаа калейт», ма «икан» ахатыпан. Ус шака!

Ишдыру еипш, аурыс бызшэеи апсуа бызшэеи хылтцшьтрала еизааигэазам, еицэыхароу абызшэақаа ртаацаарақаа ирыцаркуеит. Урт структуралагы адэахьтэи формалагы хараза еицэыхароу бызшэақаоуп. Аурыс бызшэахьтэ апсшэахь ианеитааго арт афбызшэак рчыдарақаа ахьахьымдыруоуп хбызшэа иреицакны, ипсабаратэым ажэақеи ажэеицааирақеи ралагалара зыхьаз.

Аурыс бызшэафы азатца хыпхьазареи арацаа хыпхьазареи, цакыла акэымкэа, антцаамталоуп излоудыруа. Ыырпштэыс иаагозар: «народ», «молодежь», «коллектив», «команда», «биуро», «коллегия» ухэа азатца хыпхьазара хэа ипхьазоуп. Ус анакэха, акатцарбатэ формахь ианиаагалак, ажэеицааирагы азатца хыпхьазаралоуп ишыкоу: «Народ решил» «молодежь решила», «коллектив решил», «команда победила» убас егыртгы. Арахь уцшыр, арт ажэақэа цакыла арацаа хыпхьазароуп иахдырбо.

Апсуа бызшэафы ас еипш аивгара ыказам: арт ажэақэа рцакы шыкоу аипш аивгара ыказам: арт ажэақэа рцакы шыкоу еипш, арацаа хыпхьазароуп хэа иахдырбо. Ус шакеугы, айтагара аан, апсуа ажэақэа «ажэлари» «афари» рыда, егырт ааигэа хбызшэа иаднагалаз зегы, аурыс бызшэафы ишыкоу аипш, ишиашоу еитаргоит: «аколлектив иазбеит», «акоманда аиааира агеит»... Арт ажэеицааирақаа апсышэала хрызхэыцыр абстракт казшыоуп ирымоу, аколлективгы акомандагы ауаа рыла ишышьақэгылоу, ахтыс зырфеиаз ауаа шракэу аабазом. Ари апсуа бызшэа иацэтэыму ажэа

ахшыѳтак зыреицакуа акәны иѳоуп. Уи ус шакәу еиѳа еи-лыкка иаабѳит убри аметѳд ала – «ажәлар иазбеит», «аѳар иазбеит» хәа еиѳаагар. Аурыс бызшәәѳы ус ауп ишыѳкоу, аха аѳсшәахь ианеиѳааго, адәахьтәи аѳорма акәымкәа, уи иамоу атѳакы ала еиѳаагозароуп. Мамзаргы аѳсышәала иааѳуазар, урысшәала ххәыцны акәымкәа, аѳсуа ишихәо иааѳуазароуп.

Абасала хәзнеины хыхь зызбахә хәмаз ажәакәа ргәыц анаѳс иѳлатәуп:

апарламент аѳы ирызбеит, ма ирыдыркылеит Азакәан;
аколлектив ирызбеит;

аплenums аѳы ирыдыркылеит арезолиуция;

асессиаѳы ирызбеит, ирыдыркылеит ақәтѳара;

администрация ирызбеит иѳацәу анхарѳа ѳнқәа ашәкәы иѳарѳырц;

аѳсуа телехәаѳшра арекламаѳә биуро ахь ирыдыркыло-ит...

Иара убас ауп ишыѳтәу асѳвет, ацентр комитет, акон-ѳеренция, аизара, апартия абиуро, акомиссия, аколлегия, аректорат, Ашәкәыѳѳцәа реидгыла, агазет «Аѳсны» аре-дакция, аусбарѳа, апрокуратура, Аѳнутѳкәтәи аусқәа рми-нистрра, ашәкәѳыжьырѳа Алашара», «Башныхә-инвест», азауад «Оргтехника», акоманда «Динамо» ухәа реипш иѳоу ажәакәеи урт, ирыдхәалоу ажәеицааирақәеи зегьы, урт аб-страктла акәымкәа, ауаа ирыдхәаланы, арацәа хыѳхьазара-ла иѳлатәуп, ма еиѳагалатәуп.

Аѳыхәтәан, исхәарц стахуп, аѳсуа бызшәа аѳқьара иазкны хымѳада ишәѳаху комиссияк аѳѳѳара. Урт азин рыѳатәуп реилатәараѳы ирызбаз, мамзаргы идырәеи-из ажәеи ажәеицааиреи азакәанра мчы аманы аѳатѳара. Арѳеиаратә интеллигенция раѳхьа инаргыланы, аѳхьаѳцәа ируалуп хбызшәа аѳқьара иашьклаѳшларц, иагыаѳхра-аларц. Зызбахә сьмоу акомиссииеи, арѳеиаратә интелли-генциеи, аредакцияқәеи рәанеимарѳа, хымѳада, алѳшәа бзиа рмоурц залшазом. Уи иахьа проблема дуны хәаѳхьа иқәгылоуп.

«Аѳсны», 1995 ш. апрель 5

Абрака еикэысыпхьазаз аурыс бызшэаёы азатэ хыпхьазараёоуп иахьатцанакуа: «семья решила», «народ решил», «армия победила...»

Абарт аёырпштэкэа хбызшэа иарёиаз ажэакэоуп, аха нас, ашэкёфыра анхау, апсуа бызшэа иаланагало иалагеит убарт ирышьашэалоу ажэахэеи ажэеицааиракэеи. Урт реицатара царалагы цышэалагы хазыкатцамызт акнытэ, дасу ишитахыз еитеигон – системада, контрольда, цкарада. Уага иузимуа ухы иазууеит» рхэоит. Абасала, иаафуа халагеит: «ажэлар ирызбеит», аха уи инаваргыланы «аколлектив иазбеит» хэагы ххэоит, «аизараёы ирызбоит» ххэоит, аха нас «апарламент иазбоит...» ххэоит. Аробот иазбеит ххэозар еипш.

Арт армагырма еитагоу апсышэала хрызхэыцыр абстракт кэзшыоуп ирымоу, аколлективгы апарламентгы ауаа рыла ишышьакэгылоу, ахтыс зырёиаз ауаа шракёу аабазом. Ари апсуа бызшэа иацэтэыму, ажэа ахшыфтак еицазкуа акакэны икоуп. Уи ус шакёу еиха еилыкка иаабоит убри аметод ала; «ажэлар иазбеит», «аёар иазбеит» хэа еитагар. Мшэан, аурыс бызшэаёы ус ауми ишыкоу!

Ажэакала, хыхь зызбахэ хамаз ажэакэа ргэыц еитагалатэуп абас:

Апарламент аёы ирыдыркылеит азакэан:

аплениум аёы ирыдыркылеит аапхьара;

асессиаёы ирызбеит аймак-аифак иацыртцарц;

акалакь администрацияёы ирызбеит «Асабша» амфатгара;

ателехэацшра арекламатэ биуро ахь ирыдыркылоит...

Иара убас ауп ишыфтэу: асовет, ацентр комитет, аконференция, аизара, апартия, абиуро, акомиссия, аколлегия, аректорат, ашэкёыфцэа Реидгыла, агазет «Апсны» аредакция, аусбарта, апрокуратура, азбарта, аминистрра, ашэкётыжыртэ «Алашара», «Гарант-Банк», азауад «Оргтехника», акоманда «Динамо» ухэа реипш икоу ажэакэеи урт ирыдхэалоу ажэеицааиракэеи зегы. Урт зегы, цкарак ахасабала, арацэа хыпхьазароуп кэкыс ирымоу. Ус анакэха, абстрактла акэымкэа, ауаа ирыдхэаланы еитага-

латәуп. Абасалагы тыхәәтцәала избатәуп ари апро-
блема акыцхыгы, арадиогы, ателехәәцшрагы бызшәак ала
ицәажәртә еипш.

П. С. ШБАКРЫЛ ИГӘАЛАШӘАРЕИ УИ ИСЫЗНАРТЦЫСЫЗ ГӘҖАХӘЫЦРАҚӘАКИ

Еицырдыруа атцарауаа, ауаа кәышкәа еицәакны иаз-
гәартахеит ажәлар ркультуратә пстазаарафы артцафы иаа-
никыло ахатыртә хызи-цшеи. Ус шакәугы, уи азанаат бзи-
ахә иахыа «цхәыс занаатхан», арцарцәа иааратәарымшыа-
уа акынза ахатыр ләкәит. Са исхәарц стахым хашколкәа
рхысхара зыхкыз ахәсақәа ахыаханхаз ауп хәа. Мап.
Артцафәа азанаат апхәыс-ахатца хәа амазам, уи ахатыр ла-
зыркәыз даеакуп. Урт иреиуоуп:

актәи, изылшогы-излымшогы неилакны ажәлар зе-
гы атцара дыртцара аполитикеи, уи анагзаразы артцафратә
бафхатәра змоугы-измамгы еикараны уи азанаат ахь
рынашьтреи;

афбатәи, ахәыцкәа атцара зтогы-изымтогы еипшны
класск ахытә егы акласс ахь рахыгареи атцарадырреи акадр
разыкатцареи процентла, статистикала рызнеиреи. Даеа-
кала иаххәозар, артцафәа азанаатгы, атцара ахатгы, баф-
хатәрала акәымкәа, стандартла рызнеира.

Абарткәа ирыхкәаноуп артцафы изанаат анкәа еипш,
ахыз-ацша аман изыкам. Аха, уи агәаанagara хәамтакәа,
еиха ишыакәхаргәгәап артцафәа иреицгу азанааткәа ишы-
руаку. Уимоу, зегь рацхәа иргылатәу занаатуп, избан акә-
зар, уатцәы аартра дукәа зцеипшу атцафы, иахыа атцарады-
рратә хан ахь ашә изаазыртуа артцафы иоуп – даеа моак
амазам уи ахан хытцәцарахь, ацарахәа ашә аазыртуа даеа
цшәымакгы дамазам.

Зызбахә сымоу аханхытцәцарахь ахәычы ашә изаар-
тра зегы ирылшом. Уи зылшаз иоуп артцафратә бафхатәра
змоу. Абафхатәра иацзароуп адырра тәула, акультура ха-
ракы. Даеакала иаххәозар, артцаф бзиа хәа ззырхәоз цара-

дыррала дыггәазароуп, казшьалагы даамсташәзароуп. Ус икоу ауафы ибзиязаны идыруеит ижәлар ртеицәа ра- азара аткыс еихау матцура шыкам. Убри азы ауп уи «артәа бзиа» хәа зизырхәогы. Анкәа Жәлар ыртәафы хәа ишътан.

Абас иказ ртәафын Платон Семион-ица Шьакрыл. Уи ажәытәтәи артәафцәа дуқәа дреиуоуп. Ихаанны дыздыруа изгәдуны избахә злархәазо ртәафык иахәсаб алоуп, ицста- заарафы уи хадарагы аман, аха П. С. Шьакрыл зымәхак тбааз уафы интеллигентын, дырфеиафын, иртәафратә ус ина- варгыланы дышәкәыффын, деиҥагафын. Уи иеиҥагамтақәа ашколтә программагы иалан. П. С. Шьакрыл иртәафратәи ирфеиаратәи ус статиак иазышьтыхуа икам – итцаатәу, мо- нографиак ззукша ус дууп.

Уажәы сара сыззаатгыларц истаху ихатә цсыс ихаз иртәафратә усуроуп. Платон Семион-ица зхатәы методи- кеи зхатәы чыдареи змаз ртәафын, убри схы-сгәәфы ишын- хаз атәы налкааны исгәаласыршәар стахуп. Ус ауп, сара сыртәафым, сметодистым, сқәыпшра ашықәсқәа рфеынтә сгәынкыларәфы исзынхаз сгәалашәароуп изфырц истаху, избанзар, алада сыззаатгыларц истаху иахәа еихагы акту- алра аманы исыпхәазоит.

1949–1950-тәи ашықәсқәа раан Лыхнытәи абжьаратәи ашкол стан, убрака акәын Платон Семион-ица ртәафыс даххәамаз – ацсуа бызшәеи алитературеи хиртцон. Иар- бан аамтаз урт ашықәсқәа? Уи иахаанугы-иахаанымгы иеипшны аамта еиқәатцәаноуп ишаадыруа. Ацсуара атыхәтәа еидахкылоит хәа ианафыз акәын. Хара хала ац- суа школгы ашә адыркуан. (Афбатәи акласс афы хантәаз хәба рфеынза қыртүа классханы, ус «ачалт ахышыуа» ихашьталаны иаауан.)

Акыпцхә афы ацсуа литература ахьз ахәара иакәытцхьан. Қырттәыла амраташәаратәи алитература хәа акәын ишашьтаз. Абас еипш атагылазашьа аныказ аамтазы, зегь збоз, зегь захауаз артәафы дышцарзыказ иахиртцоз аматәр, хлитература ахатә? Изакаразаалак акгы камлазшәа акәын уи аматәр дшазыказ, алитература шахиртцоз. Исгәалашәо- ит, ажәабатәи акласс афы хантәаз аматәрқәа зегь рфеи

апышәара җаман, аңсуа бызшәеи алитературеи рыда. Ари хгәы иалырсны, акласс зеггы җеааидкыланы хнеин җиазтҗа- аит Платон Семион-иҗа (уи ашкол ааигәара адәаны дтәан), хлитература зыхкҗеи, апышәара изаларымтҗеи хәа. Ак- ггы җамлазашәа хартҗафы даапышәырччан, ишиҗазшыз еиңш, тынч-тынч дааңәажәеит:

– Уи акәым аус злоу, – ихәеит иара, – шәара хлитерату- ра бзиа ижәбалар, шәаңхалар, хбызшәа шәгәыблра адзар, убри зеггы ирыңкуп, җенак ишәтиуа апышәара ааста.

Хгәы иргәғәарҗ акәмызт, ихәеит уи гәыкала. Ихатә хлитература убас акәын дшазыҗаз: артҗага иану амацара акәым, инеизакны аңсуа литература, литературатҗаафык иеиңш, даараза ибзианы идыруан. Артҗага шәкәкәа ирну ажәеинраалакәа, ңкарак ахасаб ала, җырхәала идыруан, апроза акәзар, афымтә асахьаркыраҗеи автор ихы иаирхәа- уа адеталькәа роума, аңсабара асахьа аума, ахаҗсахьакәа раарңшраҗеи автор ихы иаирхәаша аңсихологиатә мо- менткәа роума, ус ажәакәыш, ахәоу лыңшаах ухәа атҗафҗәа хәхшыф рзишьтуан, атҗатәхәы анеитәххәауа иахирхәауан, ххы-хгәы аҗынза инеиртә еитәхирхәауан.

Абас ала афымтә атҗара ашьтахь, хара, атҗафҗәа уи аитәхәара, ма җырхәала атҗара тәңкхыкәрала хрызнеир акәын.

Атҗафы ахәшьара итара аанггы ихатәы принцип иман Платон Семион-иҗа, алитературазы атҗатәхәы зымтҗаз ихатәы бызшәа атәеимбеит хәа иңхьазон, хәшьарасггы иитоз «акы» акәын; «җәфәанк узыкәгылоуп!» – ихәон, агәеанызаара гәгәа иоуртә. Зхатәы бызшәа атәазымбаз изы ахәшьара раңәеишьон. Аха нас ибзианы иухәар, «акы» аң нәтаны ңшьба алихуан. Ганкахьала ари ңыашьахәын, избан- зар, ускан аңсуа литератураггы, хбызшәаггы «анмодамыз», ашәкәыфҗәа рхы ргәы ахшәаны ашәкәыфҗәра ианакәытҗу- аз, артҗафҗәа даҗеа занаатк анышьтырхуаз аамтәан. Хтәгыла- заашьа зеиңшраз инагзаны иабаадыруаз, аха иахьа урткәа санрызхәыңуа, агәра згоит Платон Семион-иҗа Шьакрыл ичыданы убас изыркатҗоз убри атәгылазаашьа шакәыз. «Мап, шәхатңкы, хбызшәаггы, хлитератураггы, хәңсуараггы

псра-зра рықэзам, урт зхэаеуа мчгы зыкалом!» аанагон уи ихымѡапгашеи иртѡратѡ ус такпхықәрала иазнеишьеи аайдкыланы урыхѡапшуазар. Зеггы ртып ағы изыргыло аамта иахнарбоит ус шакөыз.

П. С. Шыакрыл ибжы тыганы атѡы диқѡцѡкызо-мызт. Шѡышкѡышхаша, шѡшыбзиахаша хѡа илтѡшѡадаз ахшыѡртцарагы казшьас имамызт. Ѣба-хѡа ажѡа иихѡауаз еиха амч рыман саатктѡи ахшыѡртцара аткыс. Исгѡалашѡ-ит, рапхыазакѡны атѡатѡхѡы анысхѡоз. Ажѡеинраалан, атѡ-рагы цѡгѡан, ажѡакала, илагзаны ѡырхѡала исзымхѡеит. Хакласс дуун, 45-ѡык атѡѡцѡа хакан. Храцѡѡын егырт акытақѡа рѡынтѡ иаазгы. Сара ашьтахыза итѡаз среиуан. Хартѡѡы акыр днаскыаган. Сыпшызар, ашышьыхѡа апар-тақѡа дрыбжыаланы иѡааихан, дааин сапхыа даагылт. Сгы-лоуп саргы, сылахь апхзы алтто.

– Кытас уабанзатѡиу? – ибжы нытакшѡа дсазѡа-аит тынч, ауѡ бырг чкѡынак дышиазѡѡауа аипѡ, «дад» ацимѡеит акѡымзар... Нас саб диазѡѡаит. Саб ихъз анысхѡа, урт шеибадырузгы ихѡеит. Абас ала санѡитѡа, иажѡа инаѡитѡеит: – Уани уаби хаккѡын Лыхны ашкол дѡоуп, атѡ-ра иѡѡит хѡа иухыгѡхѡоит, – ихѡан, Лыхнытѡи ашкол ахатыр шытыхны даацѡажѡеит, – уара ухатѡы бызшѡа ишахѡѡоу иутѡм, ари ушѡахѡапшуеи, пхашыарами!

Исхѡараны икахзи, хѡатѡы сымамызт, аха уи акѡым, ихѡашыа аѡрмагы иихѡазгы убаскак схы-сгѡѡы инеит, исыватѡаз ида уѡы ишимахазгы убаскакгы ипхасшьѡеит, «ѡѡѡанк» акѡым, «хѡ-ѡѡѡанк» еивѡарыпххѡа исзықѡиргы-лар еиха еигын ус смахакѡа.

– Утѡа, – ихѡан, уѡа егымхѡакѡа днасыдѡны итып ахь иѡынеихѡеит. Ашкол сахынзѡѡаз акѡым, иахыагы сгѡалашѡѡараѡы инханы иѡоуп уи ахтыс. Ѣабыргуп, иахыа уи даѡакала сазхѡыцуеит, сазхѡыцуеит ани аби ргѡыгра иамеижьарц урт рѡѡпхыа аѡа иду атакпхықѡра, нас уи атакпхықѡра апсэдгыл аѡѡпхыа ауѡы иду иуалпшыакѡа рахь ишиасуа ухѡа аазара апроцесс шымѡѡысуа. Хартѡѡы ихықѡкы хадагы убри акѡын: атѡара-аазараѡы ажѡлар руси акны дрыхѡапшуан.

П. С. Шыакрыл атцаоцэа ашэкэыпхыара рылаазарафы ихатэы методика иман. Атцарашыкэс ацшыбарак анынтэоз, саатк, о-саатк ахаиршэалон. Убри аамта азикуан аин-терес этаз ажэабжыкэа рыпхыара. Хара иахпыхамшэоз афымтакэа заа иалихуан, нас акласс афы ибзианы иапхыоз атцаоцэа инеимдо иаирпхыон. Уи убаскак интересс икны хазызырфуан, атэтэа аныкалалак акласс аагэынкыуан, иш-хыааргаз удырратэы. Нас убри иашыашэалоу фымтак цша-аны сапхыандаз хэа агэахэара хауан. Убри агэалакара шхамоу акласс хандэылтцуан. Убаскангы уи ауаф ашэкыпхыара тцакыс иамоу, ишыбзиоу хэа лабжыагажэала иажэа нихзомызт. Хгэы ирхытхытуан, хгэатцафы кэицк таауазар – ирфыхауан. Убри акэын хыкэкыс имазгы. П. С. Шыакрыл иртцафратэ усурафы зегы-зегы ирыцкны исыпхыазоит, сазаатгыларгы стэхуп аитахэа афроума, ахытхэаа афроума ишымфацигоз атэы.

Хыхь ишысхэахыоу еицш апрозатэ фымта ханахысуаз, иаххэап, «Темыр» еилыршэшэаны хэта-хэтала еилхаргон, ахафсахыакэа тахтцауан, афымта асахыаркыратэ чы-даракэа харзаатгылон. Ажэакала, афымта хыхысны хцаны акэымкэа, ххы-хгэафы инхартэ хаатгыланы итахтцауан. Нас, атдыхэтэан, артцафы ихэалеихэон: «Уашьтантэи аурок аан афра хаур калап». Аиеи, афра хымпада ихэуеит хэа акэымкэа, ихэур калап хэа акэын ишихэоз. Уи агэеантцара иаанагоз шэфыга матэахэкэа зегь рыла шэеиэкэыршэаны шэыказ хэа акэын. Убри агэеантцарада уаха иарбан темоу ухэа – акгы, уи мазан. Абри ашьтахь исахаит-исмахаит, исхаштит- исхамыштит хэа аехырцэажэаракэеи ахыркыи-аракэеи акгы аанагазомызт.

Уи аены хтетрадкэа еикэчакэа иааганы, астал илыкетдан, ишаны ихайтарц азэы инапы инанитцон, иара иаафраны икоу атема фыц ахьз, амел аакэхны аклассгэы инанитцон. Абри ашьтахь, инапкэа неихышы-ааихышыа амел амыршэшэо, днеины аденцыыр изкэа ааиарханы даагылон, акласс илацш ахыгзо. Уаха изакаразаалак ажэак усгы иа-аиешэомызт. Уи иаанагоз рфеиарыла ухэыцны, иутцаз угэаларшэаны ифы, уафы дупырхагам хэа акэын. Абри аамтазы

апарта ухэытцацшуашэа, уфыза уиахэытхэытуашэа уалагар, инацэа ышытыхны мимикала угэуеанитдон. Ус – зны, ус – ыынтэ. Ахынтэ раан, ашышыыхэа дааины, умахцэ уанкны, «арахь уаалеишь, уфызцэа урпырхагоуп» хэа науахэаны, ашэ аартны ундэылигон. Нас удшыр, ари ахтыс ашкол афы зегы иаарылафуан. Уи ахтыс убаскак анырра канатдон. Арцафы иыхыкэгы убри акэын, уи аазареи ахырхэреи ейкэымтхакэа, акны дрыхэацшуан. Даеакала иаххэозар, акласс афы апориадок кастцоит хэа, умацаразы акэымкэа, емоциалагы акэымкэа, атцафы хэатэхамтца данахырхэы, уи акласс зегы афы анырра канатцар акэын, ус анакэха, еихау алтцшаагы аиур акэын, ус иагыкэалон. Шыкэсык ала знык абриафыза ахтыс калар, хыхь ишысхэахыоу еипш, акласс афы акэым, ашкол зегы афгы иазхон. Ибзиазианы истаалашэоит: ышыкэса рыла уи афыза аланарцшыра знык ауп ианызбаз.

Даеакала иаххэозар, арака артцафы хадара зитоз алеишэа амацара акэмызт, ахыкэы хада анагзара акэын: слымха итархэаришь, ма изхызылаша кыадк мазеины исоурымашь хэа, атцафы дхэацшкэацшуа акэымкэа, ихы дтархэыцны, идырра хэычы еизыркэкэаны, ламысла идтца анагзара акэын. Убри ала артцафы убас еипш атагылазаашьа кайтдон, атцафы арфеиаратэ бафхатэра хэычык илазар ицэыригартэ еипш. Уи артцафы изы иламысын, ирцафратэ хыкэы наигзон: атцафы изы акэзар – уи аазаган: паршеирада, ламысла идырра ааирцшуан, убри ала ихэтаз ахэшыарагы иоуан.

Сара исыздыуам ус еипш рхала ирфыртэ ахэбатэи акласс инаркны ишазыкайтцоз, аха аихабыратэ класскэа рфы рхала ирымфыр ада цсыхэак ыкамкэа атагылазаашьа кайтдон.

Икоума иахэа артцафцэа Платон Семион-ица иметод зхы иазырхэауа? Хуниверситет афы есышыкэса ацышэаракэа шымфэацысуеи урт рылтцшаакэеи агэра хдыргоит ишмачу уи аметод зхы иазырхэауа артцафцэа. Икоугы, агэра ганы сыкоуп, рырцафратэ цышэоуп, рбафхатэроуп изыбзоуроу акэымзар, П. С. Шыакрыл ирцафратэ цышэеи

уи иметодикеи ттааны рхы ишадмырхәауа. Уи ихәнажъ-тәым акакәны сахәацшуеит, избанзар, Ушински иихәаз, Гогешвили икаитцаз хәа ажәахәкәа аныкахтц, ағы-рпштәкәа анаахгауа, хара хзы Иушинскиу, Игогешвилиу, атеориатә конференция зымәацгәтәу, амонографиякәа изкны зырғиаратә усура ттаатәу артәа ду дгәы-гәтәжъны дыкоуп.

Хажәлар тарадыррала ианцсыгәыз, артцага шәыкәкәа реиқәыршәареи атарадырра аус аиқәаареи ғыц нап анаркыз, егырт амилацкәа рпышәа акәын еихаразак ххы иахархәоз. Ускан уиадагы псыхәа ыкамызт. Аха иахәа хажәлар ртагылазашәа хазуп: урт ртарадырра иазхәит, иғиет ркультура, алитератури аказареи рғы ироуит еи-цырдыруа рхатәы классикцәа. Урт иртынхаз рырғиамта излыцыз амилац рзы хәы змазам доухатә малуп. Убас икоу иреиуоуп еицырдыруа артәацәа дукәагы. Уртгыи атарадырра иаклассикцәоуп, ашәкәыәәцәа-аклассик-цәа реицш томла ашәкәкәа рытнымхазаргы, иртынхәит ақәад ианым рпышәа ду. Уи еиқәырхатәуп, уи рғиатәуп, уи зыргәтәуп, ажәлар ирзеицшу доухатә культураны, тарадырратә пышәаны икатцәтәуп.

Аха уи имариоу усзам, ирацәаны аамта хәцәеит, ирхану мацхәит, хәрхив блит – урт уажәшьта шыақәырғылашәа змам роуп, аха ари апроблема хәынцқарратә усны иах-зыкатцар, нап аркхон, еиқәхархозгы рацәахон, зегь реиха-гыи анарха змоу ари аус ду ауасхыр бзиа азышьтахтцон.

Абасала, еснагь атәымуаа ртарадырреи рпышәеи хрыхьцшны акәымкәа, Адсуара шыатас измоу хара хпышәа ххы иахархәап, уи хара хзы имилацтәу капиталуп. Адсуара еихазхауа пышәоуп, иагытоурыхуп. Зегы-зегы реиха уи апышәала иуаазаз ахәычы дапсыуа иашаны, ижәлар дыр-теины дгылоит. Хажәлар иртахугыи убри ауп, хәгәтакты хада рхы- ргәағы ихазнагар.

Абри аус анагзарағы зыртәаратә пышәа ттааны хаш-колкәа ирылахартәартә иказ ртәа дуун Платон Семи-он-ица Шыақрыл. Уи иртәаратә цстазаара зегы зызкыз-гыи убри акәын.

ЖЭЛАР РЫРТЦАФЫ

Жэлар ыртцафы! Ари ажэа аурыс бызшэахтэ ишаа-уагы, хбызшэа иацэеижны иаднакылаз ажэоуп. Ускан артцафы иахатыр убаскак ихаракын, избанзар, итцарадаз ажэлар атцаралашара ырызназгоз иахатыр гэгэан, уафы ца-аимбарны дрыцхьазон. Насгы имачын иара артцафца, арахь азыкатцара бзиа рыман, рус афы ртакцхыкэрагы гэгэан, убарткэа ирыбзоураны рхымфапгашьагы даеакала икан. Урт русура алтцшэагы ус акэын ишыказ.

Асовет аамтазы артцафца рхыцхьазара иаразнак иазхаит, азыкатцара змазгы измамызгы рыла. Нас иша-аиуаз ахатыртэ хбызгы цэыртцит «Заслуженный учитель» хэа. Апсуаагы аалаган, «Ацъа ду збахьоу артцафы» хэа еитаргеит, нас 70-тэи ашыкэскэа рзы «Зеапсазтэыз артцафы» хэа ирыпсахит. Абасала, апсуа бызшэа ажэартэ фонд иаланагалеит ухафы имааиуа, угэафы имнеиуа, ипса-баратэым ажэа ыыц. Ус шака! Артцафцагы рацэафымзи, уи ахыз зхыртцозгы рацэафын, ахатыр акэзар, уи ахыз ыыц «Народный учитель» афынза изхамлеит, избанзар, уи лимитла фазтэы иларыштыуаз акакэын, нас астатистика иа-дырбон шакафы уи ахатыртэ хзы ыхтыоу...

Ари азтцаара зцэырызгаз: уажэааигэа ипстазаара далтит Баслахэтэи абжыратэи ашкол адиректор Чычыкэа Раста-ипа Хыба – уигы, зегь еикаразтэуаз акритик иаршыын еипш, «Зеапсазтэыз артцафы» хэа акэын хатыр хзыс ихтцаз. Ибзиан, даараза ибзиан – «Жэлар ыртцафы» хэа ахатыртэ хбызгы аптцазар. Уи рхыртцаларын ирейгьу рахьтэ ирейгьзоу. Мшэан, аказарафы ус ауми ишыкоу: «Зеапсазтэыз артист», «Жэлар партист».

Абас еипш «Жэлар ыртцафы» хэа ахыз иапсаз ртцафын, аазафын Чычыкэа Раста-ипа Хыба.

Ашколкэа зегьы рфеапхьа ихадоу зтцаараны икэгылоу ауафы иазароуп. Атцареи аазареи угыы еицуп. Атцара иахылфеаауеит аазара. Ари хадара змоу проблемоуп, ус унадыххылангы иузеилкаазом уи иатцатцаху. Анацэа, абациэа, дара артцафцагы, уртгы ракэым, хинтеллигенция

ргырак агәра ганы икоуп аус злоу атцароуп, адырроуп хәа. Ускан урт азәгы дазхәыцзом атцарагы адыррагы ишы-рхылҗаауа аазара. Убри амдырроуп изыхкьо анацәеи аба-цәеи рхәычы ацсуа школ днавганы аурыс школ ах дахы-рго. Икалап уака атцара еиха игәгәазар, аха аурыс школ иалгаз ацсуа хәычы урыс тцасла дшаазахо азәгы дазхәы-цзом. Ари Чычыкәа Раста-ипа ибзианы идыруан. Казшья-ла уи динтузиаст дуун. Ижәлар рыбзиабарей и-Ацсуарей ракәын уи зхылҗаауазгы. Убриазоуп уи ауафы иарпысра ашыкәсқәа инадыркны ипстазаара атцыхәтәантәи имшкәа рҗынза изимаз убри аинтузиазмра.

Ауафы инапы иану иус, мамзаргы занаатс иалихыз ижәлар рҗацхья иду иуалцшья шьатас ианаиулак, убаскан ауп уи аинтузиазмра аңҗымцәауа.

Ацсуа школ цсыуа школтцәкьаны иаукаху: цшь-класск рҗынза, аурыс бызшәада, зегы ацсышәала атцара дды-ртцоит, аха нас ахәбатәи акласс инаркны аматәаркәа зегы урысшәалоуп ишыкоу, ацсуа бызшәеи алитературей рыда. Дара артцага шәыкәкәагы, шамахамзар, Урыстәылоуп иахьтрыжыыз. Урт ахәычы ирто адыррагы, ирылараазо акультурагы аурыс хәычкәа рзы ирфыз роуп: аурыс то-урых, аурыс казшья, аурыс дырра. Ус анакәха, ацсуа школ иалгаз арцыс, ма атыпха, ацсуа культура атцкыс аурыс куль-тура еиха ирылаазоуп. Ус икан Асовет школтә ситема. Уи хара зегы хашыцылан азы ихазгәатазом иатцатцәаху амаза. Чычыкәа Раста-ипа идыруан уи амаза. Убри акнытә, ажәлар рхәычкәа раазараҗы, аоны акы рбауа-ирахауа, ашкол аҗы даеакы рархәауа-иддыртцо акәымкәа, дара ирзааигәоу рмилат культура атрадициақәа рыла раазара зегы ирыц-кны ипхьазон. Даеакала иаххәозар, ацсуа хәычкәа иаазон иапсыуаны, Ацсуара атрадициақәа рыла, артцага шәкәкәа раархәрахь (рапцсуарахь) инапы шымназозгы.

Асовет аамтазы амила́т традициала ахәычкәа раазара хырҗа азыруан, уи ус шакәыз хыхь зызбахә сымаз ашкол-тә системагы артцага шәыкәкәагы шахатра руеит. Уажәы ашкол программақәа рҗы ареформақәа рыкатцара иаҗуп, икартцахьоугы мацзам, аха уажәраанзатәи асистема ус иа-

разнак инышьтатцаны, җыцк акатцара уадафуп, еихаразак аихабыра класскәа рзы артцага шәыкәкәа реикәыршәараан. Уи збахаанза ацсуа хәычкәа ацсуатцас раазара шпроблемоу иаанхоит.

Асовет школтә система җеимызт хәа акәым исхәарц истаху: уи ахәычы адырра бзиа инатон, аха аазара аметод шыатас иамаз «анахыгы арахыгы икамыз «аинтернационализм» акәын – амилаҗ традиция уака ибжызуан. Уи ала ахәычы ицәдырзуан амилаҗ хаҗара, ижәлар дырҗкәытханы акәын дшыраазоз. Уи аус иацхраауан апионертәи акомҗартәи организациакәа русурагы. Хыхь ишысхәахыаз еипш, ари асистема хара зеггы халаазан, ихазгәатазомы-зт хәхыкылнагоз, еитасхәахуеит, избанзар, адырра акәын апхыа ихаргылоз, адырра захто дшахаазо хазхәыцзомызт.

Җычыкәа Раста-ипа инартцауланы дазымхәыццкәа дыкамызт уи аметод ала иуаазо ахәычы псыуак иахасабала дышхысхәхоз, инагзаны дшыпсыуамхоз. Убриакынтә, апроблема рҗиарала дазнеины, анахыгы, арахыгы егырызымхәо, ахәычы ацсуатцас иаазараҗы аформа азицшааит. Уи ацсуа сахыаркыратә литература агәыблра дыркра акәын. Ауафы иаазараҗы амилаҗ литература иацназго мачуп: амилаҗ кәзшыа, амилаҗ тцас, амилаҗ кәабз, ажәытә-аҗәтә, иахыатәи амилаҗ проблемакәа, ажәакала, ажәлар жәларны излакоу зеггы, асаркыа еипш, ианыпшуеит асахыаркыратә литература. Уигы акәым, асахыаркыратә литература иапхыо идырра тбаахоит, ибызшәа беиахоит, аамсташәара илана-азоит. Урткәа рзы имачуп артцага шәыкәкәа ирну асахыаркыратә литература – бзиа ибатәуп, иааипмырҗыазакәагы ирыпхыалатәуп ацсуа шәкәыфәцәа рфымтәкәа.

Абарткәа зеггы ибзиазаны идыруан Җычыкәа Раста-ипа, хымцада, инартцаулангы дрызхәыцхыан. Аха ахәычы дхәычуп, ашәкәы уапхыар укәышхоит хәа иоухәар, иа-ақәцааны дапхыо дыказам, уи акала апхыара далоугалароуп, асахыаркыратә литература иамоу аестетикатә гыама икыртә еипш дазноюгароуп.

Ари имариоу усзам, аха уи иамоу атцакы, нас иаиураны икоу алтцшәеи артцафы дазхәыцны нап анаиркы, игәтәкы

аназарафы еиуеипшым аформақаа азицшаар калоит, алитературатә кружок рацха инаргыланы, аха Чычыкәа Раста-ипа иалихит иоригиналтәу аформа: ашәкәыџџәеи атџџәеи реимадара, реизааигәатәра.

Рацха иргыланы, ахәыцқәа рнапала арака ацсуа шәкәыџџәа рыщыцхыза ацсатцлақәа еитаханы, аллеиа картцеит, цлашъапыщыцхыза ашәкәыџџәа рыхъзи рыжәлеи зну адыргақәа рыдкнахаланы. Урт ирхылацшуа атџџәа азәазәала ирыдтџоуп. Уигъы акәым, урт атџџәа итыртца-ауеит ирыду ашәкәыџџы иџымтақәа. Алитература иазалху акабинет афы уи рнапы иану аус иазкны апапкақәа рымоуп, уа еизыргоит ашәкәыџџы агазетқәеи ажурналқәеи ирнитџо иџымтақәа, иара изкны статиак кыпцхъзаргы, ма ииуби-леи мџацгазар, урт аматериалқәагы уака еизыргоит. Уигъы азырхакәа, ашәкәыџџәа рыгерымаданы есышықәса Ашыкәс ҫыц рыдырныхәалоит, хатала зџымтақәа тыртца-ауа. Уртгы атак картџоит, асалам шәыкәқәа рыбжьысуеит.

Абриаџыза атрадициа шъақәыргыланы иман Чычыкәа Хыба, убри ала ашколхәыцқәа ацсуа литература иадипхъалон, ацхъара агәыблра диркуан.

Абасала, ахәыцқәа ацсуа литературеи ацсуа культуреи рылаазаны ашкол ианалиргалак, урт ртыц ааныркылон ирышьтанеиуа реитџбацәа, ашәкәыџџәагы ацхъаџәа ҫыцқәа аарытџагылон.

Аамта-аамтала ашәкәыџџәа нарыпцхъон ари ашкол ахъ, уака еибадыруан урт рџызцәа хәыцқәеи дарей. Ахәыцқәа рзы ари аикәшәареи аибадыррей акырза этџазкуаз хтысын. Уи ус шакәу шъақәхаргәгәарц иахгәалахаршәап ххәыцра: рацхыза ашәкәыџџы данаабаз, уи иихәаз, ихабжьейгаз, урт шака нырра хартаз, нас уи иабзоураны ашәкәыџџы иџымтақәа рыпцхъара интерес иахкуаз!

Абартқәа зегъы дрызхәыцноуп адиректор Чычыкәа Раста-ипа ихәыцқәа ацсуатџас раазарафы абриаџыза аформа залихыз.

џажәи хәба шықәса инареиханы абри аметод ихы иаирхәон, итрадициангы икаитцеит. Ари аамта аџнутқала шакаџы ашкол иалирҟада!

Фынфажәи жәохә шықәса артцәфрей урт рахь фынфажәи жәаба шықәса адиректоррей ныкәызгахьаз уафын Ч. Р. Хьйба. Анкьа артцәфратә техникум аҕы атцара анитцоз иртцәфцәа Симон Басариеи Платон Шьакрыли ртрадиция дыкәныкәаны, Чычыкәа Раста-ица абасала икытауаа рхәычкәа иаазон, ирылаиаазон Ацсуара, ацсуа шәкәыфцәа рфымтакәа ихы иархәаны. Уи иаазамтацәа занаатс иалырхуазаалак рыпстазаараҕы атып гәгәа ааныркылоит ацсуа сахьаркыратә литература. Уи акытаҕыгы изырпшзо, ақалакь аҕыгы изырлашо акакәны икоуп. Уи ус шакәхоз рыртцәф ду ибзиазаны идыруан, уи акәын гәтакыс имазгы, иагынаигзеит атыхәанза.

Ч. Р. Хьйба, иртцәфратә бафхатәра иашьашәалан уи иаамсташәара, цсыуак иахасаб ала дуаф хатәран, хатыр ду иман икытаҕыгы, Абжыуаа зегьы рҕыгы. Ари Артцәфы ипстазаара зегь азкын Ацсуара азыргара, уи еихазхаша, мамзаргыгы измырзша аҕар раазара. Ари ибзианы ирдыруан араион аҕы, убриазоуп ари ауафы ипсы антәз (!), дзыпсаз еилкааны, илшаракәеи икаитцәз апшьгара ҕыци ирымоу анарха иазхәыцны, «Ацсуара зеапсәзтәыз» хәа ахатыртә хьзы зихыртцәз. Ареспублика Ацсны иказам ари еипш ахатыртә хьзы, Очамчыра араион администрация ахада икаитцәз ақәтаралоуп уи шаптцоу. Иаацьоушьартә кәышрыла избоу акоуп, аиашәз! Ч. Р. Хьйба ихыртцәз ари ахатыртә хьзы уажәраанза усцкала «Зеапсәзтәыз артцәфы» хәа ихыртцахьаз ахатыртә хьзы аткысгыгы еихәуп, иаргыгы убас акәын дшахәапшуаз. Ус анакәха, хымпада ибзиан Ацсны зегь аҕы ари ахатыртә хьзы амчра аманы икатцәзар. Ус акәу, егыс акәу, ари ахатыртә хьзы Чычыкәа Раста-ица хатыр ду изакәын. Абас дыкан уи ауаф! Хажәлар дрыпхеит Ацсуара цсыс изхаз жәлар рыртцәфы. Уи иртцәфратә пышәа хашколкәа рҕы ахархәара рыманы икатцәзар, даараза иус бзиахон ацсуа хәычкәа раазара ус аҕы. Аҕар раазара иахьа еипш ипроблеманы, х-Ацсуара ахата шәартаны икамлацт! Ақыта иаазаз аҕар урысшәала еицәажәоит. Ари шәарта дууп ианаамтоу иаанкыламзар. Уи иахьатәи хашкол ахаҕроуп. Ари жәлары зегьы иахзеипшу проблемоуп. Ч. Р. Хьйба иахирбеит, ипышәагыгы хьзынижыит ари апроблема рееишьас иамоу.

ЗЫБЖА ШКӘАКӘАЗ, ЗЫБЖА ЕИҚӘАТЦӘАЗ

XX ашәышықәса наскьяагеит: иаҳнатазеи, иҳнамтазеи? Ашәжәиактәи ашәышықәса ҳтәлеит: иаҳзаанагозеи уи, проблемақәас иҳамоузеи?

XX ашәышықәса аанҳажбит. Ари тоурыхтә хтыс дууп! Уи ашәышықәса ҳалапш нахганы ахәшъара аҳтозар, зыбжа шкәакәаз, зыбжа еиқәатцәаз шәышықәсан ххәартә икоуп. Ус иқан адунеи ажәларқәа зегъы рзы, еиҳаразак цыхьатәи Асовет Еидгыла еиднакылоз ажәларқәа рзы. Ганкахъала, анаука-техникатә прогресс иабзоураны, икалеит аартра дуззақәеи акультура ашәткакачреи; даеаганкахъала ажәларқәа ирхыргеит адунеитә еибашъра дуззақәа өбеи, Гитлери Сталини рфашисттә режимқәеи.

XX ашәышықәса иарәиаз абзиагъы ацәгъагъы рхыргеит ацсуа жәларгъы.

Иаҳнатазеи XX ашәышықәса?

Рапхъазатәи ашәкәы, рапхъазатәи агазет, урт зымпытцытдыз Дырмит Гәлиеи хнатәит ари ашәышықәса. Дырмит иаамта ҳацәцар, ақыртқәа ахаан ашәкәөыра ҳартараны иказамызт – уи ала, агырқәа реипш, ҳлахьынтцагъы рызбон.

1864 шықәсазы иҳамырхыз ацсуа ҳәынтқарра 57 шықәса рышьтахъ – 1921 шықәсазы ишьақәыргылан. Уи мариангъы икамлазеит: ҳажәлар рхақәитратә кәцареи урт рцызацәа Нестор Лакобеи Ефрем Ешбеи ирыбзоурууп. Урт афырхациәа ақыртүа политикцәа хаҳәыртцәиә ишырәагылазгъы, ақәыцъма ақыркы итыргазшәа, мчылатцәкьа ишьақәдыргылеит ацсуа ҳәынтарра. Уи атыхәтәантәи шансын Апсни ацсуареи реиқәырхарафы, рыхгъы ақәыртцеит, уаҳа ихьамтқәа. Иахьатәи ххақәитрагъы убрантә иаауеит. Убасқан иалагеит Апсны аҳәынтқарра аитарәиара. Ускан урт уи рылымшазтгъы, иахьа Апсны «алахьынтца зызбо» даеакала иахцәажәон...

* * *

Асовет мчреи В. И. Ленин имилат политикеи рыбзоурала атцарадырра агәашәкәа кьақьаза иаартын. Ҳажәлар аамта

цәа Сталин ибга анроу, апсуаа перспектива змам жәларуп хәа хлахьынтца «теориала» избаны, ҳақәгара нап адырkit. 2500 шықәса рыла хажәлар еиуеипшымыз аимпериақәа ирхьыпшхьан, аха Сталини Бериеи рхаан еипш агәәфра рхырымгацт. Уи хтоурых ианылеит «аамта еикәатцәа» хәа. Аамта еикәатцәақәа цсыуа ҟнаҟас иказ зегьы рґы инеит, цсыуас иказ зегьы – ихәычызгьы идузгьы ирықәыгәгәеит, апсуа ихьзгьы ихьмызгьы ирыгґрагылеит, иркәахаит. Хтоурых ршьақьеит, идырґашьеит, ххылтцшьтра хзымдыруа, уатәтәи амш ах ххьампшуа хдырлашөырц иашьтан. Аха урт акгы инагзаны ирылымшеит, хмилат хдырра шҳамаз хайқәхеит. Атцыхәтәантәи Аиааира хзыргазгьы убри агәаг ауп.

Урт зегьы зхылґеиааз ақыртґа национализм ауп. Уи иарлашәны иамоуп иахьанзагьы. Убри рылашәроуп иҳажәы-зтцазгьы, еилкаауп уи атцыхәтәагьы.

Абасала, зыбжа шкәакәаз, зыбжагьы еикәатцәаз ХХ ашәышықәса хҳаркәшеит Апсны ахақәйттәрала. Аха иныкәгатәуп уи ахақәитра, избатәуп иацу апроbleмақәа, убарт шҳамоу ХХI ашәышықәса хтәлеит.

... ХХ ашәышықәсазы иахзымзбыз хәпроблемақәа хаманы ашәышықәса ґыц хтәлеит.

Иарбанқәоу урт?

Зегь рапхьа иргылан икатцатәуп Амилат программа. Уи хықәкыс иамазароуп апсуа хәынтқарра иапсыуа хәынтқарратцәкьаны акатцара.

1200 шықәса уажәапхьагьы иҳаман ахәынтқарра. Уи зеипшраз хаздыруам, аха иҳәатәуп акы: 1864 шықәсанза уи цсыуа хәынтқарран, апсуа тґаси апсуа қьабзи шьатас измаз хәынтқарран. Иахьа Апсны Ахәынтқарра адунеитәи астандартқәа ирықәшәо икатцоуп, уи Азакәан Хада – Аконституциа апхьа инаргыланы. Аха уи «Апсуа хәынтқарра» ахьз-заргьы апсыуа хәынтқарразам. Уи ахьз мацара азҳархозар, хәпроблемақәа рыбжа збоуп хәа иҳапхьазап, аха уи атоурых иҳананажьуам! Хәара атахым, иуадаґуп ахьз иакәшәо ажәытәтәи атцакы азырхынхәра. Аха иага иуадаґзаргьы, арака рыуа иалахқаауа арбан хәа лапшра ыказам. Уи азтца-

арақәа ирызтәаароуп: жәытәнәтә аахыс, атцыхәтәантәи аи-
башьрагы налатцаны, Ацсни Ацсуареи реиқәырхара зхы
ақәызтәахьоу рхәқ иҳаднатцойт хәзталаз ашәышықәсазы
ари азтәара хьахәапахәада азбара. Уахь иҳацхьойт урт
ршьа!

Иарбан уи азы иатаху? Рацхьа иргылатәуп ахәынтқар-
ратә бызшәа апроблема.

Ацсуа хәынтқарра ианыцшуазароуп ацсуа жәлар ртцаси,
рқабзи, рказшьеи – зегьы зырфеи азцсуа бызшәоуп! Убарт
рылоуп уи «Ацсуа хәынтқарра» злазырхәогьы.

Арт азтәарақәа рызбара даара иуадафуп, избан акәзар,
иахьатәи абицара, ахәынтқарра анапхгарафьы икоугьы на-
рылатцаны, асовет хәынтқарратә системоуп изааз, ау-
рыс цароуп ирымоу, урысшәалоуп ишхәыцуа. Урт ацсуа
хәынтқарра иацсыуаны ақатцара даараза иртахызаргы,
ирбоит рхата уи ишазықаттам. Урт рыдагы иахьа дыкам
ацсыуак ацсышәала атцара змоу, ус икоуп хашколтә систе-
ма, ус икоуп иреихәу хцараиуртәгы. Уи збашьас иамоу
Амилац программаны иарбахароуп.

Ахәынтқаррафьы апроблемақәа зегьы зызбо, аполитика-
гы кәзцо аекономикоуп. Уи базисуп, ахәынтқарра «хан»
зықәгылоу уасхыруп. Изеицпроузеи уи иахьа?

- Ацъармыкьатә еизықәзаашьа – базархеит;
- Абизнес – бжьахәахәтрахеит;
- Урт напхгара рзыруеит акриминалтә гәыцқәа.

Ари сгәаанагара мацара акәым, ажәлар ргәаанагара ус
икоуп.

Ахәынтқаррақәа жәпакы рфьы акриминалтә структу-
рақәеи ахәынтқарратә органқәеи еимадоуп, еиларсуп. Ара-
агы ус иқазар акәхап. Ари исхәаз иақәшахәтым, ма урт
ирылахәуп, ма рабинет индәылцшны Ацсны икоу рбазом,
иагьрыздырзом!

Убри ахылацшыдара иахкьаны хәжәлар еиошахеит акыр
змоуи егызмазами рыла. Ахәынтқарра амал ала иаалырқьа-
ны ибеиахазгы кәлеит. Уигьы цәахышьа амазам.

Убри акнытә хырцашьа змам усны ицхьазатәуп ари
апроблема атыц ақәцара.

Ихэатэуп даеакгы: зеггы зызбо аекономикоуп, амал ауп, аха уи ахы ианажьха, зегь ахэлабоит. Ацсны агаға амацаразы амиллиардкэа казыжьюагы калоит (урт ахара ицшуа уаауп), аха хара ханамхроуп. Амал ауафы дарлашэу-еит: урт рнапағы ханыкала, хажэлар «кыаф зуа» матцуца-хоит, уи ахчат цстазаара иахэлабоит Ацсынггы, Ацсуара-ггы. Асистема ыц ағы уиггы шэартаны икоуп.

Проблема дуны иаанхоит амилат ршыа (рген) ицкыаны айкэырхара. Хажэлар рзы ишэартаны икалеит иееимкэа икатцоу арыжэтэи арышыгыгатэ матэашьаркэеи. Макья-на аидышшылароуп хазэу акэымзар, арыжэтэ апроблема азбарей збашьас иамоуи инткааны азэггы дазхэыцзом: айхабыра уразтцаар, уи ажэлар ирызбоит рхэоит. Изуста-да ажэлар? Ас еипш икоу азтцаара рхала збашьас иартои? Кытак ағы ирызбар, егы акытағы ихдырбгалоит, районк ағы ирызбарггы, егырт араионкэа рғы ирыдгылазом. Урт зеггы ирхэо акоуп: «Хацсыуаауп, ацсуа чеицыка арыжэтэ ада изеипшрахои?» Азэггы ихэазом, иаажэуа арыжэтэ зейцшроу. Арахь уцшыр, арыжэтэ иахкыаны ауаа еибашьуеит, амашынакэа еиғасуеит, ауаа тахоит. Урт-ггы ракэым, асабицэа гынткэа ииуеит, ажэлар адеграда-ция ахыкэ икэгылоуп. Ишаабо еипш, ари милат хьаауп, ус анакэха, хэынтқарратэ проблеманы икатцатэуп. Уи зба-разы ажэлари ахэынтқаррей еимаздо амеханизмггы ыко-уп: акытакэеи араионкэеи радминистрациякэа, ажэлар реизаракэа. Урт реибаркыра хыхь – Ахэынтқарра Ахада иғынза ихалоит, нас абарт ажэлар рхатарнакцэа ракэзами урт апроблемакэа зызбараны икоу?! Аха макьяна рызбахэ азэггы ихэазом.

Еикэырхатэуп ацсуа кытакэа! Деикэырхатэуп Ац-суа Нхафы! Уи дыггэғаны дыканатц Ацсуараггы гэгэоуп! Еикэырхатэуп Ацсуара еикэырханы иаазго атаацэаратэ традициякэаггы!

Ари ашэышыкэсазы ацсуаа рыла Ацсны тыртэаахароуп!

Анкья, амхацыrrha ашытахь, ацсуаа «акыафура» анры-маз, зкыы хы ацсаса аазаны шэкы абна илартцон. Уажэы абна илахтцо арахэ хамам, аха ауаа «хамоуп»! Ирейхау

атцарайуртақәа ҳархыѳорны ҳашкаҳауагғы, аѳар Апсны антытц атцарахыы рышьтра ҳаѳуп, ус зхала ақбафуразы ицогғы мацзам. Атцарахыы ихашьтыз даар бзиоуп, дма-аргғы бзиоуп. Иҕам аҳәынтқарратә хылацшра! Ҳажәлар ирацәажәатәуп, ирхылацштәуп, ихьчатәуп, еиқәырхатәуп! Дасу ицсадгғыл иара изы ишьамуп, иара изы ишшьаму иеилыркаатәуп!

Бцъарла еиқәных иҕаз аҕа хәымга ҳаииааит – ҳажәлар еимызтәо хзырзымиааит! Избан? Инартцаулары ҳазхәы-цхьоума ари? Аибашьра еибашьроуп, 2700-ѳык рхы ақәтцаны Аиааира аагеит. Уи фырхатцароуп! Аха аибашьра ашьтахь хьзыда-цәада шаҕаѳы тахахьада?! Ҳажәлар еимызтәаз х-нызқьѳык инареиханы иштәркхьоугғы, ратцкыс хзымиааит! Избан? Избанзар ацәгьоура аѳагылараѳы хметод иашам. Ацәгьоура аанаҳкылар хтаҳуп урыс закәанла. Ари азтцараѳы хтоурыхгғы ҳаздыруам, ацсуа ицсихологиагғы ҳаздыруам. Ус анакәха, хшапсыуоугғы ҳаздыруам! Апсуа дузыршәазом, бахталагғы дузыбжьазом. Апсуа данызкыло закәан ыҕазам! Уи днызкыло акызатцәык ауп: ахьзи-ахьымзги! Ус иҕан зқьышықәсала! Ус иҕоуп апсуа ицсихология!

Атцыхәтәаны даеа проблемак: Апсны иара убас ақалақьқәеи аҳаблақәеи ржәытә хьызқәа рзырхынхәтәуп. Уажәтәи ала, ѳба-ѳба хьзы ирзаатгылатәуп: Абхазия – Апсны, Сухум – Аҕәа, Афон – Псырзха, Пицунда – Амзара. Гәдоутә ахьзгғы урысшәала ииашаны иѳлатәуп: Гудоута.

Апсуа бызшәаѳы еиқәырхатәуп ажәа «аѳыза». Ишьақәыргылатәуп ажәа «ухатцкы». Мап рыцәктәуп: апсышәала апатын (ақыртшәахьтә иаагоу), урысшәала «господин». Тәымк ихәозар – ихәааит, аха цсыуак «господин президент», ма «Господин премьер-министр» имхәароуп, избанзар, ҳара ихамазам уи ажәа, ҳажәлар рцсихология иацәтәымуп уи атцакы. «Нестор, ухатцкы!» хәа акәын анхаѳы ишиеихәоз – уи апсышәоуп, мап ацәктәым.

Абасала, ҳеапхьа иқәгылоу апроблемақәа рацәоуп, ҳазталаз ашәышықәсазы урт аадыруазароуп зегғы, хрызхәыцлароуп, ихазбалароуп излахалшо ала.

Акорр.: – Атдыхэтэантэи аамтазы апартиакэа реиѣкаара хтаркит. Угэы ишпаанагои, Апсны иатахны иѣоума апартиа рацэа реиѣкаара?

Н. Х.: – Ари атак ѡ-ажэак рыла исхээр стахым, сала-гоит снаскьаны. Адунеи аѣы шэкыла апартиакэа ыѣоуп, адуқэагы ассақэагы неидкыланы. Аха урт рполитикатэ хырхартақэа ирымоу рыла х-гэыпкны иушар аует: асоциалисттэи, абуржуазиятэи, амилат-хақэитратэ тқакы змоуи рыла. Шамахамзар, апартиакэа зегьы убарт роуп изхылѣаауа. Апартиа иашатцэкьа аиѣкаара имариоу усзам, гэыпѡык иртаххеит хэагы иаинырсланы иузеиѣкаазом. Апартиа политикатэ организациоуп, хықэкыс иамоу ахэынтқарра амчраѣы анеиреи уи анапхгара азуреи роуп. Ус анакэха, рацхьа иргыланы уи теориала ишыақэыргылатэуп: ахэынтқарра экономикатэ шыатас иаиураны иѣои аполитикатэ хықэкы хадеи еилыкка иубо-иуахауа иѣазароуп. Уртқэа шыақэыргылатэуп иаартны, акьыпхь аѣы аймак-аиѣак катцаны. Апартиа иамазароуп хэынтқарратэ хшыѡла ихэыцуа аидеологцэеи атеоретикцэеи. Убарт идырѣиаз атеория инықэныкэаны атдыхэтэаны еиқэдыршэоит Ауставгы Апрограмагы. Нас ауп Аизара ду мѡацганы апартиа ахата анеиѣыркаауа. Апартиа иашатцэкьа аиѣкааразы абарт апринципқэа зегьы ыѣазароуп.

Акорр.: – Апсны еиѣкаау апартиакэа хымцада урт апринципқэа ирықэныкэар аума, ма еиха «имариоу» даеа мѡак ыѣоу?

Н. Х.: – «Имариоу» мѡоуп апарламенти аихабыреи рахь анеира мацара гэтакыс ирымазар. Ус картцеит «Аидгылара» анапхгара. Сара срызѣлымхауп апартиакэеи ауаажаларратэ хейдкылақэеи рцэыртцра, урт реймак-реиѣак. Арт еиха ииашоуп арт рааста, мамзар арт арматэқэоуп, арт аргьатэқэоуп хэа реилыргара сцэьадаѡуп, избанзар, рпрограмакэа рѣы инартбааны, настгы еилыхха иаарпшым урт рыгэтакы. Зегь реиха урт рзеипш гха акэны иѣоуп рхықэкы хада ахьеилкаам. Избанзар урт «апсуа дгьыл» иқэгылазам. Ус збоит сара. Апар-

тиакәа рполитикатә хырхартақәа рыла х-гәыпкны ианысшоз исхәеит амилаҭ-хақәитратә хырхарта змоу рызбахәгы. Урт цәыртцит аколониалтә политика иаҭагыланы икәпоз Азиѳеи, Африкеи, Алатинтә Америкеи ажәларқәа, еиҳаразак араб-тә тәылақәа ркны. Урт апартиакәа рекономикатә шыатақәа еилаҭсан, аха уи хадара артомызт, хадара змаз рполити-катә хықәкы хада акәын. Уи амилаҭ хақәитреи ахыпцшым-реи ирызкын. Убри рхықәкы хада амилаҭ зегыи еиднакы-лон. Жәытәнәтә аахыс хажәлар рықәпарагыи рхықәкы ха-дагыи убарт ирзааигәоуп. 2500 шықәса хажәлар хыпцшын. 2500 шықәса Ацсни Ацсуареи ашәарта итагылан. Убарт агәафрақәеи ашәара баацсқәеи ажәлар анрылаҭш ауп, Анцәа ианихәаз: «Х-Ацсуара Анцәа иумырзын!», «Ацсни Ацсуареи Анцәа еипумырхан!» Қыафшақә акәзам урт Анцәа изихәаз, рыбла иабон ашәарта баацс рышә ишылагылаз. Уи хара хха-ангыи иаабейт, ханыхәычыз аахысгыи хашә ихгылоуп.

Убри ашәара баацс иахылҭеиааз ауп иахыа уажәраанза иттәамкәа икоу Ацсуа баа еибаркыра дуззагыи. Уи ахы ахы-хоу шахатра аеит ашәарта ахынтәауаз, аха асовет аамта-зы ажәларқәа «рейѳызара» азин рнатомызт атоурыхтца-ащәа аиаша ахәара. Иазгәастар стахуп акы: хара хәынза иааит убри абаа иахылҭеиааз ажәа амцахара. Иахыа уи ахыз аибашыцәа – ветеранцәа рхеилак иахызыртцейт, ииашангыи икарцейт.

Ацсуара ашәарта баацс итагылейт XIX ашәышықәса ащбатәи азбжазгыи. Ускан амхаҭырыра иагаз рхылтцшытра Тыркәтәыла икоума, Европа, Азия, Америка иахыыказаалак ирҭытцакуп «х-Ацсуара Анцәа иумырзын!». Арака, Ацсны, хабацәагыи игәынкныи акәын уи аныхәапхыыз шырхәоз. Иахгәалахаршәап Ацсны ақыртәа меншевикцәа рнапәыи ианаарга еита Ацсуара ашәарта баацс иштәшәаз. Ускан хажәлар ирейгыз атцеицәа, апартия иаламыз С. Чанба, Д. Аланиа, М. Тарнаа ухәа назлаз еиҭыркааеит ахейдкыла Ацсуара аикәырхара иазкны, уи хызысгыи иартейт «Х-Ац-суара Анцәа иумырзын!» хәа.

Сталини Бериеи рхаан х-нызқьѳык хажәлар рцей-цәа зхыршыааз Ацсуара атыхәа цыртцәарц азы акәын. Уи

ашьтахьгы маза-аргама ҳагацәа аусура иаҕын, ҳажәлар
Апсуара рхадырштырц: атцарауаа итыртцауамызт (азеипш
етнография алахамтцозар), ашәкәыәәцәа чыдала иазаат-
гыломызт. Атцарайуртақәа рҕы азбахә зхәахуадаз! Ҳабацәа
тҕыцак кны ирхәоз аныхәапхьыз ада «Апсуара» ҳаҳазо-
мызт.

Абасала, еилаҳантоз атоурых цәқәырца хшалаз, ақәңбал
шбылгьоз ахәа ахашәеитхәа, Анцәа дуилцха ҳаун, ахақәитра
хнапаҕы икалеит. Аха жәәангәашәпхьара збаны ишьяхит-
хаз ҳаиәызахан, анаәс икахтцә хзымдыруа ҳаашьяқәхеит.
Ари збаз, шәҕы итои, иарбан хәынтқарроу икашәтцарц
ишәтаху хәа ианхазтцаа, анкьа ихамаз Апсуа хәынтқарра
шьяқәхаргылар хтахуп хәа ахәара ҳацәыпхашьан, «азинтә
хәынтқарра хтахуп», ххәеит. Уи модан, насгьы ибзио-
уп хәа азбахә ҳаҳахьан, ҳагьалаеырбап ххәан, иалаххит.
«Уи шьяхәуп, аа, Азакәан хадагьы адкыланы ишәахтөит,
ихыжәәаала, шәхы иашәырхәа» рхәан, еигәырҕеит. Ус иа-
гьыкахтөит, аха уи ақьаад аҕы акәын, апстазаараҕы, ҳара,
апсуаа ҳакәымзи иназыгзоз, ақьаад ианыз нахархәит, иа-
ахархәит, инықәахтөит, иаақәыххит, аха ахәынтқарра
усқәа рахь иахзиамгеит: уи Европа идырҕиаз закәанын,
рпсихология иақәшәо икатцан; ҳара ҳҕы ажәйтәтәи Апсуа
ахәынтқарра аныкәгашья атрадиция ххаштхьан, иаадыру-
аз хгьылацәа иахдыртцаз уала-тахыла ахәынтқарратә усқәа
рымәацгара акәын, уи амәа хнанылеит. Уи ажәлар ргәы
кыдызшьяахьаз акәын, ирыдрымкылеит. Дара ззыпшыз
Апсуара шьатас измаз ахәынтқарра акәын: уи акәын ршья
иалаз, уи акәын рпсихология иақәшәоз, ажәларгьы аиҳа-
бырагьы еимаздонгьы иказ уи акәын, аха иабакоу, уи мап
ацәаххьан! Агәыгрупп ауаҕы илымшаша илзыршо, уи
аницәызлак – инапқәа ивахәуеит. Ҳажәлар уаанза имнеицт,
аха агәынамзара рымоуп: азинтә хәынтқарра зиндахеит, уи
иахкьаны ажәлар еиәшахеит амал змоуи, измами, измаза-
ми рыла. Ус зхәхьзеи, рхәеит. Артқәа зхы-згәы знархьыз
хтөицәа роуп уажәы апартиақәа еиҕкааны, апарламент ма
ахәынтқарратә амчрақәа рҕы ҳазнеир, аиҳабыра рыгхақәа-
гьы ҳарееиуеит, ҳажәларгьы хрыхәоит хәа иаҕу.

Акорр.: – Уажэы азтцаара хада хазкылсит: ушцарыхэац-
шуеи урт апартиакэа?

Н. Х.: – Иёыцу акгы збом. Избом еилыхха икоу рхыкэмы
хада. Атцара змоу, ахэынтцарра ныкэгара иазыкатоу акадр
хамоуп, аха урт зегы аурыс школ иалгаз, аурыстцара змоу,
ахэынтцарра аныкэгарагы аурыс изакэан икэныкэаны аус
зуа, ма изурц зтаху роуп. Рхата азэазэала иугозар, ипатри-
отцэоуп, гэыкала икоу роуп, аха урт атэымуаа реипш ауп
Ацсуара шырдыруа, асовет система анапхгара аметод ало-
уп ажэлар ныкэыргарц шыртаху. Урт ирзымдыруашэа збо-
ит Ацсуа хэынтцарра атоурых. 1866 шыкэсазы Лыхнашта
ажэлар зеизазгы убри аурыс напхгара аметод иаёагыларц
азоуп. Ажэлар анапхгара рзууазарц зкышыкэсала иаарго
ртцаси, ркэабзи, рпсихологиеи урыкэныкэозароуп. Урткэа
збом иахэа сара. Арахэ хара Ацсуа хэынтцарра шыахэыргы-
ланы ацсуа жэлар рыматц ааурц хтахуп. Иубама арака ика-
лаз аиёагылара?!

Акорр.: – Ииашоуп, Ацсуара, Ацсуара ххэоит, аха уи
закэытцэкёу тоурыхла итцаазам, ирацэоуп иахэа иахзым-
дыруа. Уи ус шакэу уара еихагы иубартоуп, избанзар, уи
иазкны ашэкэы тужьхэит, итутцаахэит.

Н. Х.: – Сара уи ашэкэы итсыжызы иазсмырхэзеит, уиа-
ахысгы итытцаауеит Ацсуара. Исхэо цёоушэаргы, Абры-
скыыл ихацы еипш, Ацсуара уеагэылоухалацыпхэаза нак
инаскэоит. Саргы сацрымтцэо сашытоуп, кыргы нак сна-
скэеит. Аиаша уасхэап, схазы еилыскаазгы цыашэахэуп.

Акорр.: – Документла? Фактла?

Н. Х.: – Аиеи, уртгы ыкоуп, аха ёыц аартыразам.
Иказ роуп, сара ёыц срызхэыцит акароуп. Иаагап Нартаа
рхэамтэаэа. Хца-цшыба нызк шыкэса еитцам урт ирхытцау.
Ацсуааи адыгцэеи жэларыкны ианыказ, ан атаацэа дан-
реихабыз аепоха аан ауп ианёиаз. Нартаа рхымёацгашэа:
рхатцареи ргэаартрей, рыламыси риашареи, нас зны-зынла
иналарыжбуаз ацэыхацэыфарей аайдкыланы уанрызхэы-
цуа, урт зегы рыла иацсыуаан, Ацсуа казшыа акэын иры-
маз, Ацсуара ныкэыргон. Иахынзэздыруа адыгацэа рёгы
ус ауп ишыкоу. Хара ашыхакэа ханеиёырша хбызшэахэа

еицэыхарахеит акэымзар, казшьала урти ҳареи ҳшеизааи-
гәаз ҳаанхеит. Убаскак итәулоуп Ацсуара!

Даеа тоурых фактк. Ишдыру еипш, Иисус Христос
иаргәажәа Симон Кананит, излархәо ала, Каман «агыцантәи
ауаа» дыршьит. Игәагыны «ацсуаа» рызхәом! Дызшьыз
аримлианцәа роуп зхәогы ыкоуп. Псырзха джуп. 60-тәи
ашыкәсқәа рзы тәылағацәтцәафык сиязцәаит, ус еипш иказ
ауаа ду дызхыршьааи хәа. «Бнауаамзи, дызустаз еилымка-
азакәа дыршьит», – ихәеит, ибжыы ныгтәкшәа. Сгәы иамыхәе-
ит, аха иасхәози, сычкәынан, арахь иара уа дрыдгылазшәа
агәра ганы ауп ишихәаз. Уажәы, атцыхәтәаны, Ацсуара тыстә-
ауа, уи инаваргыланы ақырсианра адунеи алартәара атоу-
рыхгы азғлымхара азызуа саналага, сазкылсит абри еипш
агәаанагара. Иисус Христос иидеиа абнауаа рыла акәзамызт
адунеи ишахдыртәоз. Рапхәа иргыланы Рим, Бырзентәыла,
Египет, Ливиа, Великобритания, Кавказ ухәа акультуреи аци-
визациеи ахыкәз атәылақәа роуп иалырыхыз ақырсианра
рылартәаразы. Кавказка рхы андырха, Ацсны изхытцит. Из-
бан? Изеипшразеи усқан Ацсны атагылазаашьа?

500 шыкәса тјуан абырзенқәеи ацсуааи еимадеижътеи.
Уртгы абнауаа рғы акәзамызт аус ахырмаз!.. Нартаа ртәы
схәахьеит. Убартқәа ирылтшәаны Ацсны ацсуаа ирыман
рхатәы дунеихәапшреи, Ацсуара иарғеиаз рхатәы культу-
реи, рхатәы динхатцареи. Урт зегы ажәаан ағынтә имле-
изеит, мшынлагы изхырымгеит, шьхалагы иаарымгазе-
ит, зкышыкәсала хәжәлар Ацсуара хырағы ирчапоз маза-
ран. Азәы акгы иғырымтәакәа уи иахьабалак иказ акәын.
Икан Амрагыларатәи акультура аныррагы.

Абасала, ацсуаа рыцсадгыл ағы рхатә идырғеиаз рдо-
ухатә культура рыманы, ипшьоу агыцқәагы, рцааимбар-
цәагы, Анцәа дугы дрыманы ишыкәз ауп Симон Кана-
нит дшыртааз. (Ишдыру еипш, Андреи Первозваннигы,
нас кыр ихьшәаны Иоан Злотоустгы ртааит.) Дыртааит уи
ныкәафык иахәсаб ала акәымкәа, Иисус Христос иидеиа
хәжәлар ирылаиртәарц. Уи идыруан ацсуаа ақырсианра
анрыдыркыла, Кавказтәи ажәларқәа зегы ишрыдыркы-
лоз, уи азы иатаху акультурагы амчрагы ықан Ацсны, ац-

суаа ирывсны уахъ изцомаыт, урт рхыцша гэгэан, убри рхы иадырхэарц акэын гэтакыс ирымазгы.

Апсуаа хатырқәтарыла асас изызырфит, хымпада.

«Сара ипшыоу атэылантэ саауеит, – ихэазар акэхап иара. – Анцэа ица иидеиа ғыц шэзаазгеит, ари адунеи иаххартэоит, шэаргы ишэыдышэкылар хтахуп».

Асас тынч изызырфызар акэхап, иазызырфит ирыдига-лаз адингы, уи атакс абас иархэеит, хымпада: «Ажэабжэ ғыц ихаухэаз бзиоуп, хашэпырхагам, иахшэыртэа адунеи, аха ххата, иубоит, ипшыоу Анцэа ду ихата ихазы иалихыз атэылафы ханхоит. Харгы ихамоуп ипшыоу атыпқэеи урт ирхылапшуа аныхақэеи; хара ихамоуп Анцэа иахза-аишытыз ацааимбарцаагы, урт зегы хара иаххылапшу-еит, даххылапшуеит Анцэа ду ихатагы. Убарт роуп хара хзымтцаныхэогы»...

Ажэакала, бнауафра хэа егыкымыт арака, анахыгы арахыгы ибзианы еилибакааит: апсуаа ирбон рысас иры-дигалоз адинхатцара аткыс ишеицаамыз р-Апсуарагы, уи иарфеиаз рдинхатцарагы, насгы ирбон адин ғыц урт ашэарта иштанаргылозгы. Абри ауп еимактэыс ироуз, ашыақатэара калазаргы убри ауп изыхкыз. Ақырсианра рнапқэа рцацаны цыаргы иацымлазеит. Ус икан апсыл-манра, ус икан акоммунисттэ идеиа. Аха хара ихаман Ап-суара. Жэытэнатэ аахыс хажэлар еидызкылоз. Апсны ахгы дзыкэныкэоз убри акэын. Уи, хашыхақэа реипш, ажэлари ахэынтқарреи ирыласан. Иахгэалахаршэап Тырқэтэы-ла ачархэара уны Апсны хыхычара иааз ацашы ихкыаны икалаз атоурых. Уи дырхынхэны асултан итара Қылышы-беи мап ацэикит: «Сара дсысасит, асас итиира хтас азин снатом», – ихэеит. Ари аймак аибашыра ахықэ иқэнаргы-леит, аха Қылышыбеи уаха дхыамтцит. Уи ихатэы принцип акэмыт, Апсуара азин инатомыт. Убаскак игэгэан иахыа иатэахамбо Апсуара амч. Ус икан зқышықэсала. Уи акэын изылшоз, ажэлар рыфнутқа иаакалоз ацэгыагы абзиагы напхгара азоуны реилартэара.

Апсуарафы атцак ду аман ахызи ахымызги, иара убас ахыз-апша. Иакэым кызтаз ижэлазгы иқытазгы дыхы-

мызгын. Бзиарак азэы илшаргы, ихъзын-ипшан ижэлаз-
гы иқытазгы. Абасала, ахъмызг Апсуара иадамығазар,
ахъз-апша мтцэыжэфан иара азы. Апсадгбыл ахъчарағы
ахатцара анатахыз, агэггы агэағырагы изтоз убри ахъз-апша
акэын. Убри ауп изхылғеиааз «Ахатца! Ахатца ихатца! Афыр-
хатца!» Абарт рыла еибаркын Апсуарагы, Ажэларгы, Ап-
суа хэынтқаррагы! Даеакала иаххэозар, Апсуара ажэлар
атацкэым еипш еидызкылоз мчын, ар рыпстазаара иазааи-
гэаз алеишэа аман. Уи убаскак игэгэан, атдыхэтэан, Апсны
ахра ахыхны, хажэлар реихарашык рыпсадгбыл икэцаны,
иаанхаз, Америка цыынцбыз ажэлар ишырзыруз еипш,
арезервацияғы хааныжыны, апышэара ду хантадыргы-
ла, Апсуара атрадиция инықэныкэаны, ажэлар убас еипш
русқэа еиғыркааит, иахъа азинтэ ахэынтқаррақэа ахыкыу
ирытцашыцыртэ еипш. Уртқэа зегы Колумб Америка ааир-
таанзагы арака ишыақэгыланы икан. Абарт зегы зырғеиаз
иахъа иаххахарштыз, мамзаргы уиакара иатэахамбо, ма
атэца анахку зны-зынла иахгэалахаршэо Апсуароуп.

Хдоурыхгы, хатрадициягы, хажэлар рпсихологиягы,
рменталитетгы аброуп иахыкыу. Убри акнытэ хакэытцп
ианатахугы-ианатахымгы Апсны антытцка анапш-а-
апшра! Урыстэылаа харғыпшны апартияқэа реиғекаара-
гы егъхнатом. Ахэынтқарра аформа зегы ирзеипшуп, аус
злоу цсыс иахоутцо ауп. Хара проблема затцык ауп ихамыу,
уи иахъзуп Ахеикэырхара – Апсни Апсуареи реикэырха-
ра! Угэы узырхыша, ус ажэалоуп акэымзар, уи азэггы хъаас
иманы збом. Апсуа хэынтқарра Апсуара шыатас иамазаро-
уп! Апсуара блас иахазароуп! Апсуара хшыфс иамазароуп,
макасты иамғазароуп. Ус анакэха, ипартиоума, иуаажэлар-
ратэ хейдкылоума зегы рыпрограмақэа идырбазароуп
убри Ахеикэырхара – Апсуара айқэырхара! Ххықэкы хада
убри акэзароуп. Ус анакэха, ххы ыртэины Қартка ханды-
рпшуаз еипш, уажэы Урыстэылака апшра хаакэытцны, хфы-
зцэа амилац мацқэа рахъ хапшны, урт рхеикэырхаразы
методқэас ирымоу ххы иахархэап. Уи иаанагом Урыстэыла
хашьтахъ аиахархап хэа. Мап, урт рыда цсыхэа шхамамгы
аадыруеит, аха ххағрагы хмырзроуп, хдоурых традиция-

ЕС ИИУА ИРЫЩИУА...

Хатыр зкәу аредактор!
Заира бхатцкы!

Ахәара икабтяз ала бгазет «Адам для Евы» ианыз астатиа «Любовь моя и рай и ад!» сапхьеит, ишеибакхәаз еипш, ажәакәак ахысхәаргыы стахуп. Снапхьаны наф иныкәыстдаргыы ауан, уи афар рпроблемоуп хәа, аха мап, абзиабаара аиха уи апынгылақәа роуп астатиа зызку. Убриа-зоуп атак акатцарагыы зыстаххаз.

Ә-ажәак рыла исхәозар, астатиа гәыфбара снатеит: апсуаа ртас аиуара-аигәыцхәра апырхагахеит ыцфа рыбзиа-бара! Апсуара атас цыханымхеит дара рзы. Автор иаахтны илымхәозаргыы, уи ауп иаанаго. Астатиа урысшәала ифуп, автор дапсыуоуп, аха урысшәалоуп дышхәыцуа, арахь Апсуароуп дзыхцәажәо, уи «дфәхәаны» дамоуп, дзацәом. Агәеанызаара унатоит урт рыхъзшьарақәагыы: Лео – Дже-сик! «Лео ...предлагал бросить все и уехать из Абхазии...» Ари милат кәзшьазам, апсуа иапсуара дацәыбналаны, «разкычацара» ихы ахынахо днытцәа дцазом. «Прошло три года со дня их встречи, но по сей день мучает их запретная любовь». Арт ажәакәа иапсыуам азәы данацхьо, апсуаа милат кәахәкәак ракәзаап убо-о-о хәа игәы иаанамгарц залшом. Уи хара хрыцхароуп. Азәгы иаецнысхәом. Шәга-зет афы апсуа проблемақәа урысшәала шәахьрылацәажәо-гыы сгәы снархьеит, аха уигы хрыцхарақәа иреиуоуп. Ус шакәугыы, еснагь хрыцханы акәымкәа, хәычы-хәычла халтцып тәым бызшәак ахьцшрагыы. Аетым, атынхада иоуп еснагь ихьцшу! Урысшәала ифу астатиа атак апсышәала изызыфуагыы убриазоуп. Сырзаатгылар стахуп абзиабарей уи акәшамыкәша ицәырцуа апроблемақәей. Саргыы с-нарцысыз ыкамзи, убригыы аасгәаларшәаны.

Изахъзузей Абзиабара? Ес ииуа ирыщиуа, ес ипсуа иры-цыпсуа! Адунеи еибаркны измоу цәанырра цыашьахәуп. «Все возрасты покорны!» – ихәеит аурыс шәкәыффы ду. Уи ус шакәу асахьаркыратә ыымтақәа рфы шыахәла иа-арцшуп. Ауафы икәзшьа аарцшра, уи игәтыха, ибзиабарей

ицəымгреи еснагтəи темоуп ашəкəыѿѿы изы. Аха иахьа-
гыи инагзаны дытцаам абзиабара «иткəаны» иамоу Ауаѿы
ихаѿа, избанзар, ари атема аамѿаки хəааки ирѿазо иќам, уи
Ауаѿы иѿстазаароуп.

Ацəгыаршѿы Иаго иеитцакəакəарала, амаалыќы иеипш,
зыламыс цќаз Дездемона цəгыаѿсышыа лоуеит. Изыхќязгыи
лхатца Отелло ибзиабароуп – уи иахылѿеиааит ахыбаара. Роме-
ои Ыулеттеи рыбзиабара акəзар, Аѿареи Абзиабарей ирсим-
волны иќалеит. Дыќам шəкəыѿѿык уи атема иавсхəоу, избан-
зар, ауаѿытəыѿса иѿстазаараѿы зыбжа мазоу, зыбжа аргамоу
Абзиабара аќара ацəанырра ѿаулеи агəыхыѿѿхыѿтреи зцу даеа
гəѿыхак ыќазам. Убриазоуп ашəкəыѿѿѿа рѿымѿаќаа рѿы
Абзиабара Аѿареи Ацќареи ирыламысны аарѿшра изашьѿоу.
Аха ихəтəоуп араќа ишыќоу чыдараќəакгыи: апхəызба лы-
бзиабара еснаг имазан, еснаг иѿəахын. Арѿыс ибзиабара
акəын еиќа иаартыз. Убри акнытə, ашəкəыѿѿѿа апыжəара
артон арѿыс ицəаныррей игəыхыѿѿхыѿтреи, урѿ еиќа иаартын-
гыи иахдырбон. Апхəызба лакəзар, дыпхашьаѿхатѿо, дмаа-
лыќны, нцəахшаны даадырѿшуан. Араќа иќан имаза-ар-
гамаз ацəанырра ссирза, ацəанырра ѿаула, араќа иќан аро-
манѿика. Иахгəалахаршəап Абатаа Беслани Ахан ипацəа
рѿыпѿа Хəанифи рыбзиабара. Дарбан ѿсыуа ѿхьаѿу урѿ рыб-
зиабара ѿашьахəы згəы амырхыѿѿхыѿѿ, згəы знамырхьыѿ
урѿ рѿагедия?! (Ус азəрыќазар – уи дрыпѿауп!) Иара убас
иахгəалахаршəап хəжəлар иаѿырѿаз апхəызба лхаѿсахьа
ссир: «Мрада иѿхоз, мзада иќачѿоз» Нарѿаа рахəшыа затцəы
Гəынѿа ѿшза! Европатəи алиѿературатə хəѿсахьаќаа – арѿар-
цəа рцəырѿира зыбзоуроугыи аѿыпѿацəа блахыгаќаа роуп,
урѿ роуп дара «мѿəыжəѿас» ирымазгыи. Имазоу еиќа игəы-
рхыѿѿхыѿѿоуп. Апхəызба лцəанырра цќаа амаза акəзар, уи
лара лкульт ќанатѿо аѿынза дхəаранакуан. Убри ауп изхылѿеи-
ааз Роберт Биорнс еиѿырдыруа ицəахəакəакгыи (С. Маршак
иеиѿагамѿоуп):

Сперва мужской был создан пол,
Потом, окончив школу,
Творец вселенный перешел
К прекраснейшему полу.

Абасала, абзиабара цэанырра ауатэыфса ишырзеип-шугы, еигэапхеибашьаз арпызбеи апхэызбеи реизыка-зашьеи рхымфэапгашьеи рфэ, атцаси ақьабзи рныррала, амилаҭ кэзшьа рныпшуеит. Апсуа пхэызбеи апсуа тацеи рыпхашьапхатцара дара еихагы иарпшзон, еихагы иха-ранакуан, ркульт кэзтэозгы убри акэын. Иаагап, Амхара. Ари Апсуара иарфеиаз, ипшьоу Абзиабарей атаацэа рапцареи ирсимволу культура дуззоуп, уи романтикатэ хан-хытэцароуп, ахата еихачапа ишгыламгы. Апсуа иаарт-ны ихэомызт, аха абзиабара ипшьоу акакэны дахэапшуан. Убартқэа ирыбзоураноуп апсуа таацэара зыгэгээз, афеиара-гы тышэынтэаланы изыказ.

Апсуаа насып дуны ирыпхэазон рыхшара разкыла ре-икэшэара. Уи апроблема уажэеипш ахы иоушътны иказа-мызт, убри иабзоураны, ихьшэаны акэзаргы, атаацэара ззапымтэоз дкалазомызт. Насгы апсуа ипха афнра дахьцо зустэоу идыруазар акэын, тацас иааиго лтаацэагы убас. Нас акэын урт рымфэ анаатуаз: зны еигэапхеибашьон, ры-гэкэа еиззон – абасала ихацыркхон рапхьакатэи рыбзи-еи-бабара. «Абзиабара лашэуп» рхэон ақэыпшцэа рзы, аха Ап-суара уи рылашэра ахы иоунажьзомызт, алапш ахын. Убри-азоуп абзиабара еснагь моральлагы доухалагы изыцкыаз, ф-пстазаарак реилатцарей ипшьоу таацэарак апцарей ракэын хырхартасгы гэтакысгы иамаз. Уи ипшьоу усын! Убриазоуп арпыс пхэызбак дигэапхар(!), ма апхэызба азэы ажэа лнитцар, уи абзиабарахь ииаасаанза ртаацэа адырра зрыртэоз. Даараза имачын ани аби урт ргэапхеибашьара мап анацэыркуаз, иара ускангы, афар рхата рыбзиабара «иар-лашэаанза» акэын. Мап ацэыркуан: кыр инахаразаргы, ажьрацэара ма айгара рыбжьазар. Икан атаацэа рахатыр лакэны, ма рыжэла аныргэампхозгы. Егыабжьара, апшрей асахьей рганахьала, арпыс игэы иалнахызгы, апхэызба илгэапхазгы, шамахамзар азэгы дапырхагахазомызт. Ус шакэызгы, арпызбеи апхэызбеи реигэапхеибашьара ахэаа ихытны абзиабара гэгэа рыбжьалахьазар, ма «иарлашэхьа-зар», хыхь исхэахьаз амзыкэа рыгэхьаа мкыкэа, ахышэ дынкылцаны акэзаргы дзон, азэгы дизынкыломызт, «за-

претная любовь» хәа цынгылакгы зыкаломызт дара рзы, «давай уедем из Абхазии»-ггы рхәазомызт, хышықәсаггы Ацсуара иакәызбауа икутәуо итәазомызт. Усканггы лтаа-цәа кәышрыла рхы мѡапыргон: уажәы ишыкарцало еипш, атқатәи ашә ала дышътны, апхятәи ала идәылбггыжәа-аны ифкәса илышъталазомызт. Ргәы длырхътәкәазарггы даеакала дахьдырхәуан: лашьцәа шықәсык, ѡышықәса, инеиханггы данырымбоз ыкан. Уи хшыѡртдаган егыырт рз-ггы. Убри акнытә даара имачын ус аныкалалоз.

Хзыхцәажәо астатиафы икоуп «игәырпшаагоу» ажәак: «сердцу не прикажешь!» Убри ауп абзиабара «зырлашәуа-ггы». Аха усггы егыысггы камларц, рацхәа ахшыѡ аус ады-руан: арпызба пхәызбак дигәапхар, ишәон, изон, икапа-нуан – ихшыѡ «ибзиоуп» ахәар, нас акәын игәы анлызцоз. Иаххәап, пхәызба нцәахшак дибейт, иугәампхо лакәзам, аха дааиликаазар, дижьрацәароуп – диахәшыапхауп! Иказ анеиликаа, игәгы «иххәыщит», ицәанырраггы «дамыр-лашәит». Ацсуара ус акәын ишыказ! Абзиабара аамтаха-разам, уи уамырлашәуазароуп: ухшыѡи угәи еицырызба-роуп инаунагзоу унасыц. Атцыхәтәан ачарауаа лахәыхза «Атаца дааза-дыхьча дахзаазышътыз ани аби ныхәазааит!» анырхәо, еигъу насыцс икоузеи! Уи иреихәзоу гәырғьароуп! Даеакала ианыкало, уи трагедиоуп ани аби рзггы.

Хажәлар айбашьрей уи иацу агәакрей рхаргейт. Еиха-разак изкәыгәгәаз, иаггызнырыз афәр роуп. Азѡа ззаз иан дагейт хәа, изаазарызеи, амораль аганахьала цьоукы-цьо-укы афәр ирейуоу рхымѡапгашьа хгәы хнархьуейт. Уи ай-башьра акәгәышьоуп изыхкәаз. Хаидахәйтхәйтланы ҳа-идашшылара иачыдаҳаз, ҳабжыы ѡтганы лабжыажәагак ҳамхәацт, мѡакы иқәҳамтацт. Ацсуара усггы мчы амам-кәа икаҳтеит. Иахьа афәр рхымѡапгашьафы ҳара ҳатцкыс аурыс телехәапшроуп изаазо, ҳарггы уи ахьынтәауа Урыстәyleи Европееи инрықәыжыны хырқьиага ажәақәак ххәалоит: «Икоутцари, ацивизилизациоуп зеггы зхароу!» Ев-ропаггы даеакала икан, аха нас адунейтәи айбашьрақәа ѡба анырхьрга ашътәхь, рымч анақәымха акәхап, еиу-рыжыит, уажәы апхәыс, амораль аганахьала, лхы дақәитуп,

еңныхаагы лымазам, дразкыдангы дынхазом ха хкны еипш. Хажеларгы айбашьрақаа рхыргахьан, аха урт рыштахь ирласны ишыақәдыргылон Апсуара еибаркны измаз ахьзи ахьымзги. Уи акәалзы еипш иахьчон афар. Ахьзи ахьымзги алагон атаацәеи аижәлантәкәеи рыла. Зыбжа шкәакәаз, зыбжа еиқәатцәаз асовет система аидеологцәа иаарылшоз зегьы картцеит убартқәа азы ратаразы. Апсуара «ажәйтә цәынхамынхақәа» иреиуан, уи ахатыцан хафәра змамыз аинтернационализмра ҳадыргалон. Абасала, жәйтәнәтә аахыс хажәлар еидкыланы иаазгоз Апсуара 70–80 шықәса рыла иубар иузымдыруа ибжамеамыртәит, аха апсы рзахымхит. Ажәа «Апсуара» ахәара иакәытцхьан. Иахьа аидеология афәинтәгы амилаҭ хьыпшымра афәинтәгы ахақәитра анхау, уртқәа шықәхаргылароуп, Апсуара зыхьчоз ахьзи ахьымзги шыатас ирытаны. Уи ажәлар ршыа иалоуп, ашыақәгыларагы уадафхазом, ари апроблема хәынтқарратә усны ианыкала. Айбашьра ашытахьтәи апроблемақәа рызбара хажәлар еидызкылоз убри ахьзи ахьымзги рыла иалагазтгы, хусқәа ртышәынтәалара даеакала икалон. Уи камлеит, аха ажәлар ршыа иаламзи ахьзи ахьымзги, уии айбашьра иахьзыннажыз ацәафәыга-реи анеифәха, атрагедия ахылфәиаауа иалагеит: азәы ипсы игәағьит, азәы ипха, ма иахәшыа дигәағьит, мамзаргы ихшара мап рцәикит. Даеаганкахьала: апсуа асабрада ифәтцаны апхәысеиба дирхәит, айбашьфы иеишәаматәа ахьейныз давымсит, игәыла икәыттцара дталеит, афышыгы илеитцеит, арыжәтә дачычеит. Артқәа кәлазомызт, хыхь ишысхәаз еипш, хажәлар ртрадиция ҳақәныкәар. Иахьа урт зегьы акьыпхь афәи хрықәызбоит урыс бызшәала, зегьы неилагәаны хажәлар рцәа рхаххуеит, арахь упшыр, избан, изыхькәзеи, иабантәиаауеи хәа азәгы дазцаазом. Еитасхәахуеит: Апсуатцас ахьзи ахьымзги рзакәан ала ахшара раазара хәынтқарратә усны иказар, усқан уи афыза калашьа амазамызт. Уи тоурыхла ипшышәаз, хажәлар рыхьз-рыпша шытызхуаз милаҭ кәзшыан. Ус анакәха, ацәгьоурақәа икоу афар ракәзам изхароу – хара, урт зымаааз, хауп. Цабыргуп, иқан аамта анахьпырхагаз, аха иахьа...

Иахъа ауаажаларратә хеилаккәа шыаҕацыпхъаза икоуп – узрылсуам, узрывсуам, арахъ упшыр, апсуа дапсыуаны дказтаз Апсуара ахата айқәырхарей, азыргарей, уи азақәан ала аҕар раазарей ирызкны «Апсуара» хәа хъыс инатаны, уаажаларра хеилакык ыкам. Еицлабны еиҕыркаауа апартиакәа рпрограмакәа рҕгы машәыршәа Апсуара азбахә хәазам. Убарткәа зеггы рҕы Апсуара рныпшуа, уи гәи гәатцәси ирыманы иказар, шака трагедиа еипхаркьарызеи, аха иабакоу!

Хатыр зкәу аредактор! Абарткәа зеггы зхысхәаауа, шәгазет аҕы иштышәхуа апроблемакәа актуалра ирымоу ауп. Излауала, урт хәычы-хәычла «таацәашәала» аицәажәарахъ ииажәга: апсуа ихымҕацгашъа апсышәала ханалацәажәауа, еиха рхы-ргәаҕы инеиуеит. Хаззеилымкаауа хааркәатцны, хаилызкаауа ираххәалап. Ишәцәыуадаҕзар – ишәыцхраауа калоит, зеггы ирыцкхоит апсышәала ихәыцуа авторцәа ҕарацәа радпхьалара. Шәызлацәажәо апроблема еипш, уиггы ус дууп. Убри ауп анарха зоураны икоуггы. Апсуара иадхәалам зеггы аамталатәи усуп.

Уажәтәи ала, абриакароуп ишәасхәауа.

Асалам аццаны

Никәала Хашыг.

Маи 15, 2001 ш.

P.S. Ари астатиа знылараны иказ агазет «Адам для Евы» уаха иахьрызтмыжьыз иахкьаны акьыпхъ амбацкәа икан, уажәоуп рапхьазакәны ианыскьыпхъуа.

АЗЦААРА ДУ

Жәларык ирхъаау апроблема цәыргоуп «Апсны» адакьакәа рҕы, аха уи цәыргоуп ирмарианы, «аимак-аиҕак» ахьзарггы.

Хапхьап уи аидеиа хада.

«Азҕаб лкьиарала, лыбзиабарала ацкәын игәра лгеит. Чархәара лзиуит. Диит ахәычы, длызкамыршәит лцәа-лжыиалтцыз, илзырхәо зеггы-зеггы чханы иаазара далагеит,

аха абри ауспшыафы илпырхагоу рацёоуп. Зегь рацхьазагы – Ацсуара, аламыс, хабз».

Абзиабара цкъеи агэрагареи ракэзаап урткэа зхылфеиааз. Ажэакала, урт зёу иафызсаит, амала, икарпсауа рхэычкэа ыртэым, урт рыла хдемографиатэ проблема хазбароуп зхэозгы калеит.

Избан ас еипш изыкалаз? Изыкалаз уи ауп, хара иахьа Ацсуа хэынтқарра кхцэит ххэеит, арахь ахэынтқарратэи амилаттэи проблемакэа зызбауа, хажэлар еидызкыло амилат хшыф хамазам. Хажшыфданы акэзам, мап, ахшыф анакэха, амыщхэгы хамоуп, Ацсны иамкыз шака утаху антытцгы икоуп. Ипроблеманы иахзыкалаз урт зегьы еидызкыло амилат хшыфтра ахьхамам ауп. Уи шыкататэу атыхэтэан исхэарц стахуп. Иарбан проблемазаалак рацхьа иргыланы итцаатэуп ажэлар ртоурыхи, ртрадициеи, рпси-хологиеи ирыдкыланы, нас ауп алкаа аныкататэу. Атоурых хажэыламлакэа иахгэалахаршэап хазхаану аамта.

Хажэлар рфы еснагь икан афеиара. 1940 шыкэсазы ашкол сталеит, исгэалашэоит, актэи акласс афы 33-фык атцафцэа хтэан. Ускан Хэац 120 тзы нхон. Иахьа 140 тзы ыкоуп, актэи акласс афы 7-фык роуп итэоу. Угэы узырхьша афакт: 20 шыкэса инадыркны 40 иртысхёу налатцаны 68-фык арца-рацэа атаацэара иаламлазацт, атыпцацэа аламтацкэа. Аброуп апроблема ахьыкоу – ари ацсуаа зегьы хзы ипроблемоуп. Ус иказамызт, иахьа икалеи. Избан ас изыкалаз, насгы рееишьас иамоузеи?

Ацсуа арпыс ифызак даашьтыхны, иеыжэлан пхэысхэара ианцозтэи атцас аамта иаражэит. Ус зегь зымчу Аамта зака тцас аражэхёузеи! Уажэы арпызбеи апцхэызбеи адэахьы еи-бабо, еикэшэо, қыагыриада еицэажэо иалагеит. Уи бзиан, угэы иахэартэ икан, аха уажэраанза ртаацэа рылацш рхын, уажэы зегь рыла ахақэитра анроу, имфахкёоз рацэафхе-ит, хэара атахума, атэымуаа ихалахаз рныррала. Ус икоуп ақэыпшра: еснагь урт ахылацшра ртахуп, рымфахкёарагы мариоуп.

Сталин ихаан анхафыжэлар тэцэан: аеқэа апаспорт ры-ман, анхафы имазамызт – ақыта далтцны дымцарц азы.

Ацсуаа ракэзар, ақалақьқәа ирыладыргыломызт. Уи злаб-
зиазгы ыкан: ақытаҕы икан атыцхацәагы арцарцәагы,
ажәлар ртрадиция иныкәныкәаны урт еибабон, еигәапхеи-
башьон, рыцстазаара еилартцон.

Амчра шрымац ирыман Ахьзи Ахьымзги – уи Ацсуара
иарҕиаз моральтә кодексын. Уи акодекс зеггы рыламыс
ахьчон, зеггы ирхылацшуан. Убри Ацсуара иарҕиаз аам-
сташәаратә мораль иабзоураны аҕар рахьтә кьалацалак,
шамахамзар, дыкамызт, атыцхацәа ххәаапцхәаа рымамызт.
Убарткәа ирыбзоураны урт ианраамтаз атаацәара иалалон,
аҕиарагы ыкан, уажә хазлацәажәо еипш, иказ ацәаҕеи-
гагы ыкамызт, калашьагы амамызт, зеггы хьчан, ихы-
лацшыдаз азәгы дыкамызт. Хәара атахума, апстазаара
хьамтан, аколнхарақәа бҕацтәаган, аха ажәлар урт зеггы
ирытцгәаны, рыламысгы рыхьчон, рыхшарагы раазон,
ргәахәтәи иахьыргзон, аҕиарагы ыкан. Урткәа зеггы
ажәлар ирыцстазааран, рыгәгы тнагон.

Сталин ишьтахь ажәлар апсеивгара анроу хәычы-хәыцла
рыцстазаара еигьхо иалагеит. Рацхьа иргыланы анхацәа
апаспорт аиура азин рыртеит, еихаразак аҕар атцарахьы
ицоз – урт уажәи атцарадыррахьгы рымәақәа аартын.
Убри апсеивгара икалаз рхы иархәаны ақытауаа рыхшара
атцара зызтцозгы, иззымтцозгы ақалақь ахь идырхеит:
акы, урт ақалақь цстазаара иазгәышыуан, икан уи акульт;
әба, ақытаҕы иаанхар аплан рыкәыртцон. Абасала, аҕар
иахьеи-уахеи зылацш рхыз анацәеи абацәеи «рышәшьыра»
инытытцын, ақалақь цстазаара иналагылеит. Арака Ацсу-
ара абаказ, ақалақь пылыпалуа итәын хәхьзи– хәхьымзги
ззымдыруаз, издырырцгы зтахымыз акьалацалақәа рыла.
Ақалақь ахь инеиз хәар ә-гәыпкны иушар әуеит: аазара
бзиа змаз, атцарадырра иазгәышыуаз аҕари, ипсьезаны
ашкол иалгаз (усгы уә дахадырхазомызт) ақалақь аҕы
ртцара иацыртцартә адырра змамыз аҕари рыла. Абарт
атыхәтәантәиқәа еиха ишәартан, еихаразак ихраазраауа
ақалақь иаланагалоз азҕабцәа рзы. Урт изыццалак ақалақь
аҕы иаанхар акәын иртахыз. Уи иазыкатцангы иаазан.
Аәнгы адәынгы ирахауаз акакәын: «Хара милат еилахь-

хуам, хара азә хауп!» Абас политикала «иаааз» атыпха-
цә рзы уажәы ишәартан: хатца изцоз реиха иржьоз еихан.
Абасала, абылра иацәшәаны азыршы итапалаз иеипшхаз
рацәәфхеит. Уи разкыдаран дара рзы, ихьымзгын ртаацә
рзы, хгенофонд азгы ицәыз дуун.

Атаацәа ракәзар, ахьзи ахьмызги ирызхәыцуаз шыказ
еипш, икан аплан рыкәшәар аткыс агыруак идәкьан афы
матцуфыс иказар еигъазшьозгы. Насгы Апсуара иалааз
урт анхацәа, ақыта ламыс еипш, ақалакыгы ыказ цы-
ршьон, урт рыхшара хәымгарак иакәшәап хәа рхафы иа-
аргаргы ртахымызт. Рыгәра ргон, ирыкәгәыгуан. Аха нас
урт рахьтә згәыгра башахаз кало иалагеит. Ан лыла еилка-
ахеит рыпха дзыкәшәаз. «Дызустада иахьыччаз, дзыкәла-
да?» – дагыпсымкәа, дагыбзамкәа аб ифы ааихьыпхьейт.
«Дтәым милатуп», – атак иахауейт. Дапсыуазар икайтца-
шаз имдыруеи, аха уажәшьта ухьзи ухьымзги зыымдыруа
уишьтал, дыпшаа! Ажәакала, уака рыгәдырцсит, рхы ры-
кәаеит, идраргамар – ахьымзг, арахь рхы здыршьыло дры-
здыруам. Абри ахьымзг атәахра вирусны Апсуара ацәеиж
иалалеит. Рызгаб атцара лта илымтца дзыраазоз фнатак
ныкәылгарц, дыфеиарц, ауацәа фыцкәа рызлырхарц акәын.
Рфымтрала урт ртыхәтәа цыртәеит. Ас еипш иказ ахьымзг
акәым, азгаб афа лырхәаны мап лцәикиргы, хьымзгын,
«сашьцәа, шәабакоу, ари ауаф дысхыччеит!» лхәон. Уажәы
ларгы дфәахәеит, избанзар, абаагәара еипш, лыламыс
зыхьчоз Апсуара арака имчыдахеит. «Апсуа цхәызба лхы
пату ақәылтоит» хәа ахьз-апша лыман. Уи зыбзоураз
аазареи ахьчареи рнафсгы, азгаб леипштәкьа ачкәынгы
ихы пату ақәйтцон: дацәшәон ахьзи ахьымзги, дацәшәон
атакпхыкәра, избанзар, ахәымгара тфәахышьа амазамызт,
арпыс згабк дихнахәаар дамығаны инхалон. Абасала, апсу-
арафы уи апроблема збан – икан ахьзи ахьымзги, икан ааза-
ра, икан ахьчара, икан атакпхыкәра.

Апсабара еибаркуп гармониа, зегы аамтак-аамтак
рымоуп: ашәыр ианаамтоу икалоит, аха нап адкыланы иу-
аазароуп, афы ианаамтоу акәадыр ақәыртцойт, ацә – аугә.
Дасу ианраамтоу ианумбжә, нас иузыбжәзом. Ауафы ап-

сабара дахэтакуп, уи азакэан датцанакуеит, уигьы дуааза-роуп, дубжьароуп. Ақэыпш ихы дноуужьыр – дтаурхоит: «ижэа данкны» иарпысра (лтыпқара) дахыжьны ацстазаара далаургылаанза улапш ихызароуп. Ацсуатас убас акэын ишыраазоз аамта аныцэгъазгы, ианбзиазгы. Иахьа афар рыхьчара ахатыпан Ацсуара «аревизия» азаауеит. Иазызуада? Ахэса. Ахацэа абакоу? Урт рыбжьы рымхуп, рыхшара амфа иқэызтдо рыхэсақэа роуп. Алагертэ социализм акэзарын хаикэырханы хаазгоз!

Иахьа хэынтқарратэ контроль змам атцарайуртақэа рыла Ацсны хартэит. Ацсуаа зегьы атцара итоуп, изтогьы иззымтогьы адиплом роуеит, арахь азэгьы ақытахь дцазом. Уахьнеилак кабинетцыпхьаза азгабцэа еипхыкэкэа итэоуп, акахуа ыжэуа, ма акомпиутер рхы адкыланы. Ацкэынцэа итахаз рацэафгэышыоуп, имфакхьаз мафым, усдахэысда ақалақь иалоу калеит, реихарафык ақытафы иаанхеит. Урт рыфны-рыдэны кажьны цьаргы изцом, арахь азгабцэа ақытахь хатца ицар ртахым. Шака ибзианы илхэазеи артцафы Р. Амчпха: «Анасыц ғытуа амфаду ианым. Уи знык ауп ауафы ианицыло». Анафс ирабжьалгоит: «Илзылпхаз Абатаа Беслан иакэымкэа Қдыжэ иакэзаргы, лара лычелырманшэалар, Қдыжэгьы Беслан диеицэамкэа дфалоит». Шака итцабыргэузеи! Уи иагыараан иаабахьейт. «Ауафы дынзырхауагы дыхзыртцэогьы ацхэыс лоуп», рхэон. «О, уи дызгаз абыста ифеит!» рхэон.

Адемография азбахэ анаххэо ари апроблемагы хазхэыцроуп. Анкьа аколнхара ххэейт, аплан ххэейт, аха иахьа икалеи? Ажэакала, атцарайуртақэеи, акадр разыкатцареи, амиграциеи, ақытеи, ақалақы рпроблемақэа ттцааны, ахэынтқарратэ хылапшра рмоукэа адемография азтцаара азбара уадафуп. Хқытақэагы ахтцэара иафуп.

Сазаатгылар стахуп хазлацэажэо апроблема зхылфеиааз даеа моментк.

Арпызбеи ацхэызбеи аргам еикэшэо ианалага, рхы шпамфэпыргоз ускан? Убаскантэи абицара еихаразак рыбзиабара ламысла ихьчан: хылапшфы дрымазамызт, рхы иакэитын, аха доухала рабацэеи ранацэеи ирзааигэан,

аҫаацэара аҫтара иҫшьоу усны иахэацшуан, рыбзиабара акэзар, романтикатэ цэанырраны иаанхон рыцстазаара еилартцаанза. Ус иаазан! Изаазаз Аҫсуареи аҫсуа ламыси ракэын! Арпыс ихы-игэы лызцаны иалихыз аҫхэызба лзы ламысдарак ихы ишпәтәеишьоз! Усқан уи аҫсуа пхэызба лыбзиабара даҫсамамыт!

Исгэалашэоит абри афыза ахтыс. (Заа атамзаара шытастэоит маҫк иаартны сахьцэажэо). Еигэаҫхеибашьаз ҫыҫыа шеицныкэоз, арпыс аҫхэызба дгэыдикылеит. Лара лэылмырххазеит. Уи атыхэтэантәи реикэшэара акэын: «Сара сеипш иагафы бгэыдыркылахьеит!» игэахэын, иеаа-ныкылеит. Икалап лара ус икоу дреиуамзар, аха аҫсуа пхэызба лҫагыара анлыдимбала, арпыс игэы брит, ихылҫа атыс тыпрааит. Ус дықан аҫсуа рпыс.

Аҫсуа пхэызбагы лҫазшыа абас акэын ишыҫаз: ажэа лнытҫаз ибзиабара дыхнахны, аромантикатэ гэалаҫара шлымоу арпыс дгэыдикыларҫ иеыназиқыр, зтыпҫара иазҫагыоу аҫхэызба лхы хьмызгылшыон: «Сышпәуҫхэзеи сара? Уҫа ус игэыдукылахьоу рахь!» Арпыс ихымҫаҫгашья-ла деилылкаауан абзиабара иашатҫәкья шиламыз. Абас дықан аҫсуа пхэызбагы! Аҫсуа ҫас аазара абас акэын ишыҫаз.

Аазара иахэтәкуп аҫхэызба лееилахэашья, адэахьтәи лыҫырбашья. Ари проблема дууп, еиуеипшым агэаанагараҫагы ыкоуп, убри аҫнытэ иахэтаны исыпхэзоит уигы азаатгылара. Убри аҫнытэ атыпҫаҫәа хэыҫкәа рҫаҫхья еитах заа атамзаара шытастэоит, амода аҫоурых инадхэаланы зхэара цэгьоу хшыҫҫаҫкәак иаартны иахьысхэ азы. Аха исымхэаргы сыламыс саҫакоит, азҫа ззаз сиеипшны схы сыпхэзоит.

Амода иаҫи иахьей иҫәырҫыз акакэзам, уи ижэйтәзатәиу, иеырбаганы, ирҫшзаганы иҫаз культуруп, еихаразак ахэса рзы. Уи ус шаҫәу шахатра руеит археологиатә пшаахкәа. Еихаразак урт ныкэызгоз ахэса ракэын, аҫарауаагы уи ала ишыаҫдыргылон уи аҫшаах культурас изтҫазкуаз. Еикәхаз урт роуп, аҫҫыҫа зейкәхомыт, аха иқан уи амодагы. Иахгэалахаршәап аҫоурыхтә киносакхәкәеи

да! Ускан арака хазгабцэа пхашьапхатцо инацшы-аапшу-ан: икоу рбагэышьон, аха агърымчымызт. «Урт абжьысцэа шэызрышьтоузеи хара ара хшыкоу!» хэа ргэы итырхэау-ан, аха иаартны ирызхэомызт, иацсыуаамзи, ипхашьон... Арахь анацэеи абацэеи аоны ипшуп хыхшара ханбадыргэыргэо хэа. Абасала, хажэлар рфеиара иацызтцаша, Апсуара атцэаншьап зыргэгэашаз харцарцэеи хтыпхацэеи еикэыт-хахо иалагеит. Ирацэафхеит арцарцэа акэарафэы ирбаз «амода» хэсақэа ирхыпшыз: шыоуки уахь ирыцны ицеит, урт ирыхкыаны абахта шакафы ташэада?! Ақалақь иалахаз ракэзар, атаацэара апцара иазхэыцзомызт. Уи зыхкыаз Апсуара апсыгехара акэын.

Згэыгра башаханы инацшы-аапшуа инхаз хазгаб-цэа рахьтэ имачфым мрагыларахь зхы зырхаз. Уи зхы иатэамшьакэа ус иаанхазгы калеит. Арака аполитикцэа-гы аус руит, апсуааи ақыртқэеи усгы аамта-аамтала иа-аиҕаххлон. XIX ашэышықэсатэи аполитик Месхи ихэахьан: «Апсуаа гацэас иумазар аткыс, уацэас иумазар еигьуп» хэа. Убри иабжьгара днықэныкэаны агыркэа Апсны цызас ирымаз Д. Гогохыи иуаажэлар иаартны иреихэеит: «Апсу-ааи хареи жьрацэарала хаилахэхар, еимак-еиҕак хаузом, ус анакэха, рызгабцэа тацацэас ижэга». Хазгода хэа ипшызгы рацэан. Урт иахьа закафы Қырттэыла ипсакыаны иалацсоу здыруада! Урт рахьтэ имачзамызт зыхшара ҳабашьуазгы.

Абасала, Апсуара апсыгехара иахкыаны анахьгы арахь-гы «мхацьырран» иказ. Аидеология азин хнатомызт уи апроцесс аҕагылара. Уи азин змаз анацэеи абацэеи ракэ-зар, уртгы «идеологцэан», «зегь хара хауми, хара уаф деи-лаххуам» хэа «аинтернационализм» ала рыхшара «раазон». Ус икан аофициалтэ политика. Убаскан ауп ианалагаз хде-мография ашыақэкыара: еипкэеит арпарцэеи атыпхацэеи рыбжьара абаланс. Ус ишааи-шааиуаз аҕар Апсуара иана-цэхдыркыа, ахэса ласқэа «рмода» итцоуроу модатцэкэоуп хэа ипхыазаны, хазгабцэагы ишытырхуа иалагеит. Анацэа рыцхыраареи абацэа рфымтреи рыла! Аибашьра ашытахь ари ҕкхеит. Ари аҕкы тдысит нкылашьак амамкэа. Иаххэап атцабырг аартны «испанкахеит» хара хҕы. Апсуара еибар-

кны измаз ахъзи ахъымзги абыржæи еипш имчыданы, ицæфæыганы икамлацт. Афар акгъы рхаразам! Икалаз уи ауп: азгæбцæи урт ранацæа «агæыпшқæцæи» ари «амода» иссиру цъшъа ишьтырхит, аха инатцъшны иаххæап, арпарцæа ргæаанагара рымпсахзеит: дара рзы уи «амода» хьарцшгоуп, ус еилахæоу зегъы азгæбцæа ласкæоуп. Абри ауп атрагедиа зхылфæаауагъы. Аха уи милат хшыфла иттæамкæа икоуп иахъагъы. Ажæакала, иахъа уи «амода» еилыргашъа амамкæа зегъы еипшны иканатцеит: атыпхæцæа ссиркæагъы, зхы апша тоу, имфæхъахъоу аласкæагъы. Абри иазхæыцыр стахуп атацæа, артæфцæа, атцарауаа, афар рлахъынтца зхъау ауаа кæышқæа.

Ауафы апхъа ублафæи дызлааиуа иеилахæашъа алоуп!

– Иалухуада, зегъ еипшуп, – рхæоит арпарцæа шыахæкæа.

– «Шъыри, ари тацас дсымандаз!» хæа уаазеилахаша азæ дубом!» – рхæоит анацæи абацæи, рыгæкæа хъаауа.

– Ацкæынцæа баша гæыбган рахтоит! – зхæогъы рацæафуп. Абасала, ацæгъеи абзиеи реифдыраара удафны иканатцеит уи «амода». Упхашъаны узрыхæампшуа еилахæоугъы иршæу итцоуроу цъшъа иалафырбоит.

Иаамтоуп уажæшьта ипцшоу, ихаау, иблахкыгоу, хмораль иакæшæо ххатæи мода афар рзгъы, ахбыцкæа рзгъы апцара! Уи халшоит иахъа хара.

Абарткæа тымтæазакæа зегъы Апсуара иакæрыжъуеит. Уи чархæароуп! Ус схæеит хæа, гæыбгангъы рахтарым урт: итынхадахаз асаби данырба, хæсакæамзи, ргæи цшааит. Урт ирыздырзом зегъ зыкæрыжъуа Апсуара ари апроблема ишазыказ. Уажæи еипш имилат цæафæыганы икамызт, асеипш даара имачын. Ускан ахæычы аазара дрышьтуан зынзаск ирмазаны: дызхылтцыз ирыздыруамызт рхæычы дзаазоз, дзаазозгъы ирыздыруамызт ахæычы дызтæыз. Уигъы акæым, ахæычы ихатагъы издыруамызт итцоурых. Азæи ираргамар – ажæлар лахъ иртон, икæызбон. Абасала, иаазаз ахæычы ианизхалак азæгъы еыцныхæа иитоимызт. Ус анакæха, уи ауаа зегъы шыкоу дыкан, ипстазаара фæкæаны даанхоимызт. Ус акæымкæа, афны дыштæаз, абыда, ахæычы длыхшар – уи хъымзгын. Нас хъымзгыла ииз ахæычы иан дла-

азозар илахынтца зеипшрахози?! Уан дзакәу рхәо, уаб ды-
зустада хәа дтәылырхуа... Уи акәыш ихәарым, аха узмышәо
ахәычкәа роуп. Ари хмилат психология иатданакуам – уи
рдыруеит ахәычкәагы. Абри афыз ахтыс салапшхейт.
Пшьба-хәба шыкәса зхытцуаз ахәычкәа шеихәмаруаз ргәы
ааизынхан, азгаб хәычы лфыз ацкәын игәы далыргарц:
«Недоноска, недоноска! Семимесиачник, семимесиачник!»
лхәан, лхапыц хәычкәа еихаргәдәа, инаигәыдылтцейт. Ауаа
зегы еипшны ииуеит, урт раазаралоуп рыуафра шышьақә-
гыло. Ацсуара зырфеиаз хәжәлар ари даараза ибзианы ирды-
руан. Рыцхарас икалаз иахья уи ззеилымкаауа рацәафхейт,
убриазоуп Ацсуара «изахәлацьяцьюагы». Ацсуара иарфеиаз
аетикатә культура адунеитәи ацивизация дукәа идырфеи-
аз акультурақәа ирывақәыло акакәны икоуп, ххата уи тцаа-
ны, еилкааны ихәмам акәымзар.

Атцыхәтәаны, хыхь исхәаз хыркәшо, ажәалагалак ахасаб
ала, икастцарц стахуп:

АЛКАА

Хара, ацсуаа, ахәынтқарра анҳамазгы, ианҳамамызгы,
жәйтәнәтә аахыс ажәлар рыфнутцка еибаркны измаз Ац-
суара акәын: ртцас, рқабз, рхымфәпгашья, еиланхоз ауаа
реизықәзаашья, урт рыхьз, рыхьымзг ухәа зегы-зегы Ац-
суара акәын ирхылапшуаз, ртыц иқәызтцоз. Хыхь ишысхәаз
еипш, уи хәжәлар зқьышықәсала идырфеиаз еетикатә культу-
ран. Хәжәлар аибашьяқәагы, агәәкрақәагы рхыргахьан,
рыцстазаара уажәатцкыс кыр еицәахәхьан, аха иахья еипш
агәынамзарагы, агәкаҳарагы рыманы икамлазацт. Избан,
2500 шыкәса хәжәлар ззыкәпоз ахыпцшымра анҳау хгәы
зкаҳазеи?! Арака ирацәоуп амзызкәа, аха Ацсуара еиб-
га-еизфыда иказ; мамзаргы уи аитарфеиара нап аҳаркыр,
агәра ганы сыкоуп, зегы ртыцкәа рфы ишаргыло. Убри
ахьхалымшаз иахья даараза иахныпшны ҳакоуп. Иахья
акәты згьычуа дкалейт, ацсы дзырхәуа дкалейт, азгаб афны
дыштәоу ахшара длоуа далагейт. Артқәа иреихау хьымзгыс

иҕоузеи аҕсуа изы! Аҕар еснагъ иҕан, аха Аҕсуара иабзоураны урт ххэаапхэаа рымазамкэа хажэлар ирытдагылан: урт рыпстазаара еилартдон, иҕеиан, ахымзг иацэыхчан. Зегъ хаибаркны хазмаз Аҕсуара акэын. Иахья убри акультура ду хазыхынхэны хажэлар еиқэхархароуп. Иаххэап иаартны: «ашықэс еиқэатдэақэа» ратқкыс еицэаны иахья ашээрта баапс хтагылоуп – хажэлар, ганкахьала, моральла акахара иаеуп, егыи аганахьала, адеградация ахықэ хажэгылоуп.

Акультура ажэларқэа иапыртдоит, урт иреигъу ауп ихадахкылаша – уи прогрессуп, аха хара иреигъыз нкажьны иреицэаз хадахкыло халагеит – уи регрессуп. Убри ауп иахьатэи хтагылазаашьяҕы хкылызгаз. Ари зымбо азы иаго диоызоуп, уи ххэабжыы иахазом. Иахья убраанза хнеины хажоуп, аетикатэ культура дузза зырҕеиаз Аҕсуара рпышэ инықэтданы: «Уи уажэшьта егьалтдуам, ацивизация нкылашья амазам» рхэоит. Урт хажэлар ирагоуп! Гэагла акэым, реилымкаарала.

Иахья шэкі инеиҳаны ауаажэларратэ хеидкылақэа таоуп Аиустиция аминистрраҕы. Аха урт рахьтэ Аҕсуара азэгыы игэаламшэац, рпрограмақэа рҕы хтоурых атэи азэгыы игэаламшэац, иахья ртагылазаашья зеипшроу анализгы каттам, иара убас хеиқэырхашьяс ихамоугыы хэам. Изахтахы ус иҕоу апартиакэеи ахеидкылақэеи?! Иаамтоуп уажэшьта, урт азэгыы хайзымпшыкэа, хажэлар псыс ирхоу, ламысс ирымоу, «Аҕсуара» ахьзтданы ахеидкыла иеҕеаара. Уи аполитика иадхэалам, зхы иакэитү, ихьыпшыым ауаажэларратэ хеидкыланы иҕалароуп. Абыргцэа рхеидкыла аипш акэымкэа, уи астатус итдэгыы ихарактэуп. Даеакала иаххэозар, «Аҕсуара» зегыы хайдызкыло милат хшыоны иҕалароуп. Уи дахагылароуп иеҕеааратэ ус аҕы, хмилат қабз-тас рҕы апышэа змоу, ажэлар еицырдыруа ауафы. Ус иҕоу ахатэрақэа хамоуп хара азэымкэа-фыцьамкэа. Уигы иазмырхакэа, хатыр змоу хантэафык иахасабала «Аҕсуара» дахагылароуп Аҕсны Ахэынтқарра Ахада. Жэлари зегыы ирзеипшшу проблемак ианалацэажэо иара ихантэафрала имфапысуазароуп. Ус иҕан XIX ашэышықэсазы: ачархэареи амахагыареи реипш иҕаз аус ианалацэажэоз Аҕсны

ах ихантәәфрала имәапысуан. Абасала, ауаажәларратә хеилак «Апсуара» хажәлар ргәацапха акәны, урт ргәеисра зныруа милат хшыәны икалароуп. Уи халшоит хара! Уи хеикәырхаганы икалароуп! Иахья уи ада цсыхәа хамазам. Иахгәалахаршәап адунейтә пышәа. Адуней зырхыцхыцуаз Римтәи аимпериа дузза хзырбгалаз азхарафарей моральла акаҳарей роуп. Уажәшьта хәатгыланы ххы хазхәыцпи: убарт рымәа акәзами хазну иахья?! Ари ажәлар ирдыруаза-роуп, убри әеацәыхьчароуп «Апсуара» хықәкыс иаиураны икоуггы.

АИЖӘЛАНТӘҚӘА РХЕИДҚЫЛА

Хышықәса ирықәуп, хәпсадгьыл ахыпшымразы аибашьрафәи аиааира ганы, Апсны зхы иакәиту хәынтқарраны икоужьтәи. Аибашьра зхызгаз хажәлар ацхыраары рьтара ацынхәрас, аблокада шахзырузгы, Апсны аполитикатәи аекономикатәи тышәныртәаларазы икатцоу даара ирацәоуп.

Ус шакәуггы, хәфнутқатәи хәпроблемақәа шыуадафьц иаанхоит. Урт ирыцкуп ақәыларакәеи, архәрақәеи, агычрақәеи, нас урт ирхылҕаауа ауафшырақәеи. Уи зыхкьаз иаххаагаз аибашьра амацара акәзам, уи ахкьейт х-Апсуара зтагылоу ауадафәра. Хара, апсуаа, жәытәнәтә аахыс, ахәынтқарратә закәан атқкыс, хажәлар еидкыланы измаз Апсуара акәын. Уи иахья ипсыхейт. Апсыгәхара акәым, ашәарта итагылоуп. Уи гәгәала ирныцшит хказшьа, халамыс, хәпсихология, ххымәапгашья. Урт зеггы хәфнәтақәа роуп издәылаагаз. Иахгәалахаршәап хәбацәа ражәа: «Ахьзи ахымзгәи рзоуп ахатца адәи дзыкәу!» Апсуара гәатцәас иамаз ари ажәаггы ххәхәрштит.

Иахья жәла-жәлала, қыта-қытала зеггы хәеибытаны апсуа ихьзи-ихьымзгәи анахмыхьча, иахзеикәырхом х-Апсуара, ххәынтқарраггы цсыуа хәынтқаррахом. Убри акнйтә, аибашьра аамта аипш, иахья ххатәи закәанггы хәргәғәароуп, ххатәи проблемақәа рызбарафәи азтаара ирымәыгны

икәһаргылароуп, иагыһазбароуп. Ус Һаднатцойт Һазтагы-
лоу аамта Һамта. Абарт гәтакыс икәтцаноуп Һашыгаа Һзе-
изазгы.

Аизарағы иалырхит аижәлантәкәә Һашыгаа рыхьзи-
рыхьымзги ирхылапшуа, амғагы икәытцә анапхгаратә
гәыц. Уи агәыц шыақәгылоуп аихаразак абцвар кны зыц-
садгыл зыхьчоз айбашьцәа рыла. Урт рнапы иантцоуп ацә-
гыра Һазтцаз рус азбарагы.

Аизарағы изхәапщраны икоу азтәарақәа рахь ииаса-
анза, аизара иалахәыз рахь Аапхьара чыда Һатцан. Уака
иахәойт:

Иахьа анхафы анхара-антырағы ахақәйтра имоуп. Уи
ахақәйтра изтәз апсуа Һәынтқарра ғыц ауп. Ус анакәха, ан-
хафы дынхароуп ихы азгы, ахәынтқарра азгы. Еихаразак
уи атахуп иахьа ххәынтқарра ауадафара интагылоу аамтазы.

Аапхьара Һатцан анхафы иуалцшыагы амылат хдырра-
гы анхара-нтырағы иаадырцшырц.

Аижәлантәкәә Һашыгаа реизарағы ирыдыркылеит
Ақәтцара. Уака иарбоуп ацәгыра Һазтцаз лахь рытара иаз-
ку апқарақәа. Уи анапхгаратә гәыц русуруғы изықәныкоо
акакәны ишыақәырғәгәоуп.

Аизарағы анапхгаратә гәыц ирыдыртцейт, егырт
аижәлантәкәә рнапхгацәа рыгерымаданы, ақыта админи-
страция ацхьараара арталарц.

АЦӘГЬОУРАҚӘЕИ АЦӘГЬАРШАРАҚӘЕИ
РЫПХЬЫРКӘКӘААРАЗЫ ИАПЦОУ
АХЬЫРХӘРАТӘ ЦКАРАҚӘА.
АЗЕИПШ ЦКАРА

Аижәлантәкәә рыбжьара цтәык ма гәынамзарак зыб-
жьалаз агәеизынхара ағынза икылымгакәа атыц икәтцаза-
аит.

Уи азы агәынхара зауз ихәтоуп иаарласны анапхгаратә
гәыц рғацхьа икалаз аймак ииашаны аинформация аҺатца-
ра.

цәа Җашыгааи анеира азин рымамзааит. Аха убри ашьтахь, арыцхара иакәшәаз ахәара катцаны иус айтәхәапшра анализ, апсыжра аены азәгы анеира азин имамзааит.

3. АЦӘГҖАРА КАЗТЦАЗ АИАШҖАРА ДАНАЛЫРЦАЛАК АШҖТАХЬ:

3.01. АцәгҖара казтцаз аиашҖара данрылырцалак ашьтахь, ақыта администрацияхь аижәлантәкәа ирызбаз ахылаа штызааит. АиашҖара ирылцоу ақыта антытц дынхозар, дызланхо ахаблахь ишьтызааит азбафцәа ирызбаз ахылаа;

3.02. Зыжәла иалцоу, аиашҖара ирызбаз дахамтцгылакәа, иеырцәгҖаны, дмақаруа ацәгҖарахь ихы ирхар, адырра рытазааит административтә органкәа, уи икәнага дақәдыршәарц.

4. АИЖӘЛАНТӘКӘА ИРЫЛЦОУ ИМОУ АЗИНҚӘА:

4.01. Аижәлантәкәа ирылцоу азин имоуп шықәсык ашьтахь, ижәлантәкәа Җашыгаа изаамтанытәиу реизараан, аиашҖара икәыртцаз ахырхәра афхәара нтәаанза ихыхразы азтәара ақәыргылара;

4.02. Аижәлантәкәа ирылцоу итаацәа рҖы рыцхарак дақәшәар, ма чарак иурц игәы итазар, убаскангҖы икәу ахырхәра афхәара нтәаанза ихырхырц азтәара ақәыргылара азин имазааит.

5. АИЖӘЛАНТӘКӘА ИРЫЛЦОУ ИАРЗАХАЛ АХӘАПШРА:

5.01. Аижәлантәкәа ирылцоу иарзахал азбафцәа ахәапшны, иахәтаны ирыцхязозар, аиашҖара рактив еизыргоит уи аус еитахәапшырц;

5.02. Аижәлантәкәа ирылцоу аиашҖара рҖацхәа уаха цәгҖарак шыкаимтцо тоуба иуыр, насгҖы уи итоуба шеилеимго ала хык хәдықәтцара руыр, ианажьзааит. Атоуба икаитцогҖы хәдықәтцара зуа ражәагҖы шәкәыла ишьтыхзааит. Уи иихәаз иажәа шынаигзо азбафцәа рганахҖала хылапшра азузааит;

5.03. Аижәлантәкәа ҳаизара зеалазмышрәуа, ҳажәа иахамтцгыло азәыр калозар, ихала ҳажәла далтцит ҳәа ицхьазаааит.

6. ЗГЭЫ ЕИЗЫНХАЗ АИГЭЫЛАЦЭА РЕИНААЛАРАЗЫ:

6.01. Аигэылацэа ацтэы рыбжьалар, анапхгаратэ гэыц урт реймак ттцааны реиныршэара рнапы иантцазааит;

6.02. Ацхэыс илыхкьазар, настгы азбаџцэа рабжьагара дахамтгылар, лашьцэа ақэыршэаны, уи аус еитахэапшы-зааит. Уигы лтцшэа амаиур, аиашьара далцазааит. Уака ирызбаз лашьцэа рахь адырра катцазааит.

7. АХЭСА РУС АХЭАПШРА ААН НАПХГАГАС ИКАТЦАЗА-АИТ:

7.01. Хажэлар рфы апхэыс лахатыр еснагь ихаракын, игэгэан уи лыхьзгьы лыхьымзггьы. Ахатца ихы иатэеишьоз агьычра-қэычрақэеи аморальтэ хымџапгашьеи апхэыс лхы иатэалшьомызт. Убри акнытэ ахатца ианарыжьуаз апхэыс иланарыжьуамызт. Убри ала апхэыс ахьзи ахьымзги ды-рцэырыхьчон. Азбаџцэа азин рымазааит, ахэса рус иа-нахэапшуа, хажэлар убри рказшьа напхгагас акатцара.

8. АХЬЗИ АХЬЫМЗГИ АЖЬРАЦЭАРА РҢЫ

8.01. Ажэлар рыжьрацэара агэыблреи урт реизыкказа-ашьафы ахьзи ахьымзги еснагь иахьзызауан. Убри аказшьа бзиа еснагь азфлымхареи агэцаракреи амазааит;

8.02. Хажэлар рфы аншьеи аиахэшьаңеи рыхьзгьы рыхьымзггьы акакэын. Урт ршьагьы ейбауан. Ус анакэ-ха, хжы иалтцыз азэы дымџахкьозар, уи иаанкыларафы, иашьцэа реипш, аижэлантэкэа Хашыгаагьы атакпхықэра қадзааит.

9. АРЫЖЭТЭ АЖЭРА ИАЧЫЧОУ РЗЫ

9.01. Ацэгьоурақэеи, аигэылацэа рыбжьара икалало акыкфьки, аизгыграқэеи еихаразак изхылҗеиаауа арыжэтэ шакэу гэтакыс икатцаны, гэгэала ргэыреантцазааит уи иачычаны икоу ауаа;

9.02. Ареспублика Апсны абыргцэа рсовет аиныхрақэа ирызкны икартцаз Аапхьара ибзиоуп хэа аххэааны, хажэла зыжэлоу дахьыкказаалакгьы уи ақэныкэара рыдтцазааит. Зхы иазымиааиз, рацхьатэи хьырхэрак ахасабала, аиашьа-

ра реизарахь инашьтра мап ацэкызааит. Уигьы дыннамкылар, ҳацэгъеи ҳабзиеи рахьгьы умааин ҳәа иахәзааит;

9.03. Ичыданы ахылацшра рымазааит, иагьацыхьчазааит ағар арыжәтә иачычо иалагаз. Уиадагьы ағар рыбжьара еснагь апропаганда катцалазааит арыжәтә рацыхьчаразы.

10. АНАРКОТИКАТӘ МАТӘАШЬАРҚӘА ИРЫЗКНЫ

10.01. Иахьатәи ҳацстазаарағы анаркотикатә матәашьарқәеи арфышыгә татыни шәартаны излакоу ала, икатцазааит гәгәала агәеанцара, еихаразак ағар рганахьала;

10.02. Ицәаңеыгоу ари азәағкы злаены икоу азәыр ыказар, ирыдтцазаит аеыхәышәтәра. Уи мап анацәыркы ҳажәла иалцазааит, насгьы изыхәтоу административтә органқәа рахьгьы адырра катцазааит, уи ишәартәо амәа ианылаз азә иеипш дыпхьазаны.

11. «ИЕГОВА АШАХАТЦӘА» ЗАХЬЗУ АСЕКТА АЗЫ

11.01. «Иегова ишахатцәа» асекта Ацсны Ахәынтқарра Ахада иуспқала мап ацәкуп. Ҳажәлағы уи асекта иалоу азәыр ыказар, гәгәала ргәыреынтцазааит;

11.02. Уи асекта иалалаз ҳацсадгьыл ачархәара азыруит ҳәа цхьазазааит, мап анацәырымк дарей ҳареи аиашьяара-аиахәшьяара ҳзеилам.

12. ИЧЫДАНЫ АҒАР РХЫЛАЦШРА ИАЗКНЫ

12.01. Уатәтәи ҳацстазаара иацызтәо ағар роуп. Ҳара анацәеи абацәеи иахуалпшьоуп ичыданы урт рхылацшра, избанзар, ағар ацстазаара апышәа рымазам, амач азы имәахкьар рылшоит;

12.02. Ани аби атакпхықәра рыдзааит рыхшара раазаарағы. Ақалақьқәа рғы инхо рыхшара ацсшәа ирхатәы бызшәаны акатцара, ацсышәала атцара дыртцара уалпшьаны ирыдтцазааит. Иахьа ацсшәа ззымдыруа ирыдтцазааит ирышьтанеиуа рхәыцқәа хбызшәа дыртцара. Аәажәиактәи ашәышықәсазы – ағар рахьынтә Ҳашыгаа хғы дкамлароуп ацсшәа ззымдыруа азәы затцәыкгьы. Ари азтцара еснагь ахылапшрей ацхыраарей амазааит;

12.03. Еиуеипшы́м амзызқәа ҕытҕас иҕатҕаны зыхшара апсшәа рызмыртҕаз, хҕыхҕас ихәычқәа азин рымазааит ран лыжәла ашьтыхра. Уи ауаҕы изин ауп, хһымзҕыс ипхһазам-зааит;

12.04. Аҕар абжһаратәи атҕара зегһы ирымазароуп. Атҕарадырраҕы абаҕхатәра аазырҕшыз ичыданы ахылапшраҕы ацхһарааҕы имазааит;

12.05. Аҕар, абжһаратәи ашҕол иалҕаз, анаҕс рҕара иа-цыртҕартә адырра бзиеи агәазыхәареи аазырҕшыз ирчы-дахаз, абжһагара рымазааит азанаат чыда алхра. Ақытаҕы инхо ирабжһагазааит анхаҕы изанаат алхра;

12.06. Аҕар ичыданы хшыҕышытҕра рымазааит иана-амтәу атаацәа рапҕара. Арҕыс 20–25 шықәса ирхымҕакәа атаацәара ралалара моральаҕы психологиалаҕы да-зыҕатҕазааит. Иҕатҕатәуп уи традицианы;

12.07. Атаацәа реиҕытҕра еизхәроуп, пстазаароуп, аха убасҕанҕы хшыҕышытҕра азузааит рапхһа иргыланы аб игәаратә айқәырхара. Ауаҕ ипсы штәу иаб игәаратә қыапҕажәны икамлароуп.

13. АТААЦӘА РҔӘӨУЕИҚӘҔЫМШӘАРА ИАЗКНЫ

13.01. Атаацәа ахәынтқарра маҕ хәа ипхһазоуп. Атаацәа рылоуп ахәынтқарра ашьатә шакуа. Атаацәа шака иман-шәалоу акара ахәынтқарраҕы ажәлар русҕы маншәала-хоит. Еснаҕ ахылапшреи агәцаракреи рымазааит атаацәа-рақәа рыпстазаашһаҕы;

13.02. Атаацәа рҕы хәөуеиқәҕымшәарак ахыҕалаз ана-пхҕаратә гәып, хырҕашһа змам уск аипш ипхһазаны, аеа-лагалара рыдтҕазааит. Алабжһагажәа анаҕс, цхһараарак ртахызарҕы азин рымазааит ацхһараара рытара;

13.03. Хатҕеи пхәыси реилытҕраҕы, хһымзҕык рыбжһам-лазар, мзыс икало акызатҕәык акәзааит – хылтҕ дрымамзар.

14. АПАРАТӘ ФОНД АПҔАРАЗЫ

14. Аиашһараҕы ацһабаа иакәшәаз, ма даҕа мзыкк иахһаны ацхһараара зтаху рзы иаптҕазааит апаратә фонд. Уи ахархәаразы апкара шһақәыргылазааит.

15. АПСНЫ АИЖЭЛАНТӘҚӘЕИ, АҚЫТАҚӘЕИ, АРАИ-ОНҚӘЕИ РАДМИНИСТРАЦИЯ АХАДАЦӘЕИ АИХАБЫРЕИ РАХЬ ААПХЬАРА АҚАТЦАРАЗЫ

15. Аижәлантәқәа Ҳашыгаа җәапхъа иқәгылоу азтәа-рақәа, җажәлар зегъы рәгъы апроблемара рыманы иахьыкоу аҕынтә, Апсны Аҗәынтқарра Ахадеи, Ареспублика Апсны Апарламенти Аиҳабыреи, аижәлантәқәеи, ақытақәеи арай-онқәеи радминистрация ахадацәеи рахь Аапхьара җатцаза-аит җапшьгамта адгылара артарц.

Ақәтцара рыдыркылеит аижәлантәқәа Ҳашыгаа реиза-раҕы.

АТОУБА

Сара, Ҳашыг... аижәлантәқәа Ҳашыгаа җаизараҕы иҗа-даҕкылаз Ақәтцара ахы инаркны атыхәанза садгылоит. Уи стаацәагъы саргъы җапстазаараҕы җзыкәныкәо закәанк аипш иҗапхьазоит. Шәара аиашьара шәоуп сыбзиа зы-рпцшзо, сыцәгъа зырәеиуа. Сымҗахьаргъы шәара шәо-уп сызхьымзгү. Ус анакәха, стаацәа рыхьзала аиашьара шәҗәапхъа тоуба зуеит сыхгъы шысмырпхашьо, сыжәлагъы шысмырпхашьо ала.

Знымзар-зны стоуба еилазганы скалозар, шәнапаҕы сыкоуп, исыкәышәтцә сақәшахәтуп. Уи сара сзын иреихау усзбароуп.

АИЖЭЛАНТӘҚӘА ҲАШЫГАА РЕИЗАРАҒЫ ИКАРТЦАЗ ААПХЬАРА

Жәытәнәтә аахыс апсуаа тцас бзианы ирыман аижәлантәқәа еизаны реилацәажәара. Еиҗаразак уи азкын ахьзи-ахьымзги рырәеира. «Ауафы дхагахар дҗазхәогъы димазароуп» рхәон. Мамзаргъы: «Дасу ипсы иара дижыро-уп» рхәон. Убри аамта җтагылоуп иахьа.

Иаххаагеит аибашьра хлымзаах. Уи аибашьраҕы аиа-аира шаҗгазгъы, ааха гәгәа җнәтеит: апсуа цсыс иҗаз Ап-суара акәын, уи шыақәҗеит: шыатанкыла реырыпсахау иалагеит апсуа имилат җазшыа бзиақәа, уи ипсихология. Ари шәарта баапсуп җажәлар рзгъы, ҕыц зышыақәгыла-

ра иаёу ххэынтқарра азғы. Уи ус шакәу шахатра аует
хафнутқатәи хусқәа ртагылазашы. Урт зеипцпроу ажәак
ала иаххәозар: хтцейцәа рхы зқәыртцаз Апсны хара ламыс-
ла аныкәгара хцәыуадафхеит. Ари, аибашыра иахзаанагаз
арыцхара атқыс, хажәлар ирхьяаны икалеит.

Изхарада уи? Хара зегы: хата-хатала, тзы-тзыла,
жәла-жәлала. Даеакала иаххәозар, анхафы инаиркны Апсны
Ахэынтқарра Ахада ифынза. Ус ауми ажәлари ахэынтқар-
реи рейбаркырагы шыкоу!

Уызтцаалак, уахызырфлак ари зегы ргәы иалоуп. Ары-
цхаратцәкы аныкалоз уи азгәы хьяас имамзар акәын. Ус
анакәха, хара хакоуп, икоуп ажәлар, икоуп ахэынтқарратә
мчра. Зегы хеанеибахта, хамч рыкәхоит ацәгьоурақәеи
ацәгьаршрақәеи, урт ирхылфеиаауа арыцхарақәеи. Уи ала
ихазбоит хадара змоу х-зтцаарак:

- акы, имоахкьяны икоу хтцейцәа еикәхархоит;
- фба, Апсны жәлар агәтынчра рзаахгоит;
- хца, Апсны антытц ххэынтқарра ыц ахатыр шытнаху-
еит.

Иарбан проблемазаалак аамта иакәытханы ахәшыра-
гы узатом, иагьуызбом. Хара иахья аибашыра ашытахьтәи
иуадафу аамта хтагылоуп: ирацәоуп избам хапроблемақәа.
Урт ирыцкуп афар рпроблема. Апсадгьыл зыхьчаз афар
роуп, итахаз афар роуп, урт аибашыра ашытахьгы атахара
иафуп: ма рхы тадырхоит, ма шыоукы итадырхоит, мам-
заргы абахта иташәоит. Урт зегы аибашыра ахкяцкьоуп.
Имоахкяз ардыс иахья акәымзар – уатцәы уахьоуп имфа
ахьхоу. Хара иахуалу – икалаша калаанза, урт раанкыларо-
уп, рейкәырхароуп.

Агәтынчра хнатом амал азгәахәрагы. Амал иагьакуп,
иагьыфбоуп. Ауафы ицабаала ирхаз амал – уи хьзи-цшеи
ацуп. Ицәафәыгоу ачан ауп. Хабацәа ачан иеилахауамызт,
ауафы хырхага изымто акакәны ирыцхьазон. Уи хабацәа
рказшыа иахья афар ирыздырзом. Урт ирахәатәуп, хақла уи
ус шакәу агәра дыргатәуп.

Чмазара фкны икан, иагьяанхеит ацәыхацәыфарақәеи,
аухәансхәанқәеи, урт ирхылфеиаауа аизгыцрақәеи. Афкы

– ҫкуп, уи ианаамтоу ианкыламзар, ишәартууп ауаа уа-
атдас реизыказаашьяҫы. Уимоу атрагедиахь ианкылсуагы
ыкоуп.

Абарт хгәалақәа рапхьыркәкәара гәтакыс иқатцаноуп
аижәлантәқәа Ҳашыгаа ҳзеизазгы.

Даеакгы ҳазхәыцит, атцла дацла ишгылоу аицш, х-Ап-
суара ҳәһнатақәа рыла иалагоит. Апроблемақәа рызба-
разы, Апсуара ахата аиқәырхаразы убри адац инаркны нап
ахаркыроуп, даеа мәак ыканы иаабом.

Хыпхьазарала Ҳашыгаа ҳажәладуум, аха ҳагьмачым. Апс-
ны 70-тзы ҳакоуп. Жәла-жәлала Апсадгьыл ахақәйттәразы
аибашьра зегьы шалахәыз аицш, Ҳашыгаа ҳцеицәагы аи-
башьра иалахәын. Урт рахьтә фәык рыпсадгьыл рхы ақәы-
ртцеит. Икоуп «Апсны афырхатца» хәа ахатыр хьзы зыхтцоу,
иара убас аорден «Леон», егьырт амедальқәа занашьоугы.
Убарт рхақгы ҳайднакылеит ҳапроблемақәа рызбараҫы.

Ҳаилацәажәара ахырхарта ато, емоциала ацәажәареи
ажәа тацәыла ахшыфортцареи мап рыцәкны, ҳарзаатгылеит
аиҫкааратә зтәарақәа. Урт зегьы еихшьаланы Ақәтцара ҳа-
дақкылеит. Уи ҳара хьзықәныкәо хьырхәратә кодексуп, из-
акәануп.

Ҳара, аижәлантәқәа Ҳашыгаа, ҳаизараҫы ҳазлацәажәаз
ҳапроблемақәа роуп, аха урт ҳажәларгы ирпроблеманы
хрыхәацшуеит.

Убри ақнытә Аацхьара кәхтцойт:

1. АИЖЭЛАНТӘҚӘА ЗЕГЬ ШӘАХЬ:

а) Уажәраанзатәи аижәлантәқәа ҳаизара аилабжьара
акәын тцакыс иамаз, уи змаҳауаз рхьырхәра хырәа азауан.
Убри ақнытә иахәтаны иҳацхьазойт аижәлантәқәа реизара
тцакылагы формалагы хаамта иақәшәо рыкатцара. Даеа-
кала иаххәозар, ҳапроблемақәа рызбара хәынтқарратә
усны рыкатцара.

б) Аацхьара кәхтцойт ҳқытәқәеи араионқәеи радмини-
страция ахадацәа шәахь. Ҳқытауаа рыпцстазаашья агәтын-
чра ҳартом. Уакоуп Апсуара адац ахьыкоу, уи иахьа ишәарта-
хеит. Анхаҫы адгьыл дықәаарыхуазароуп – уи иацәхьатца

рацәафхейт. Аижәлантәкәа рнапхгафцәа шәыҗерымаданы, хәеипш проблемакәа рызбарафы аCOORDИНАЦИЯ рзыжәуы. Ахымзг цәафәыгоуп, дамыҗоуп хажәлар рзы, ххәынтқар-разы, ихашьтәнеиуа абицарақәа рзгы. Хәзтагылоу аамтәи атоурыхи хрызхәыщны иацәахәхчап хқытақәа ахымзг еикәатцәа. Уи аус шәара шәахагылароуп.

2. АФНУТЦКАТӘИ АУСКӘА РМИНИСТРРАХЬ ААПЦХБАРА КАХТЦОИТ:

Ақалақькәа рфы Хашыгаа хажәла зыжәлоу, имаҷ-иду ашьаура иатцанамкуа цәгыарак кәзтәз, ма азинхьчаратә ор-ганкәа азәыр гәрамгартас дыркыр, адырра хәшәтарц. Хара ххы иадахтцойт уи иаанкыларей икәнагоу иақәыршәарей.

3. ААПЦХБАРА КАХТЦОИТ АРЕСПУБЛИКА АПСНЫ АПАР-ЛАМЕНТ ШӘАХЬ:

а) Ахәынтқаррафы ашьаутәи ахьырхәратәи (аграж-дантә) кодекскәа рапцарафы адунеитә апышәа шәхы иашәырхәойт. Иатахны ихәпцхәзоит иара убас шәры-зхәацшырц хажәлар ацәгыей абзийей рырәеирафы иры-маз апышәагы, урт ртрадиция, ртоурых, рпсихология. Убартқәа ахархәара рмоукәа изхәтәаахом зызбахә хәмоу акодекскәа, иара убас, азакәанпцаратә усыгы.

б) Адепутатцәа апарламент афы аус руейт, аха урт рал-хыфцәа ирцәыхарахейт, убри акнытә иахәтаны ихәпцхәзо-ит русура ахәтак урт алызхыз рахь аиагара. Адепутатцәей атыпәнтәи анапхгацәей рыхшыф еилатцаны ажәлар ртышә-ныртәалара иацхраароуп. Хажәлар иахьа ф-системак ирыб-жьахан, рхы зқәыркуа рзымдыруа, инапшы-аапшуа иаан-хейт, иртаху ажәоуп, амфа иаша икәызтцә ахәынтқарра ак-нытә ажәа.

4. АПСНЫ АИХАБЫРА ШӘАХЬ ААПЦХБАРА КАХТЦОИТ:

– Ахәынтқаррафы азакәан ыказароуп;

– Ахәынтқаррафы ахәынтқарратә лейшәа ыказароуп, уи цьбаразароуп;

– Ахәынтқаррафы аконтроль ыказароуп, уи гәгәазароуп.

Арт рыхцагы еипшны аус руроуп, руак анхьысха-ха, еигьыртгы хьысхахойт. Хагхапцхәкәа зеггы аибашьра ашьтахьтәи ауадафрақәа ирықәхажьыр ииашахом. Уи

зыхкьо ажэлари ахэынтқаррей рымчқәа ахьеибытам ауп.

Азакэан апстазаарафы анагзара аан ахэынтқарратэ принцип ыказароуп. Иахьа бжеихан «апсуатқас» ауп ахэынтқарратэ органқәа аус шыруа. Ахэынтқарратэ ус ауаа хархьқәа реизыказаашьа афынза аларкәра шпакало?!

Аапхьара кхатцоит, хыхь-хыхьла акэымкәа, хқытақәа инадыркны, Апсны Ахэынтқарра Ахада ифынза, аимадара гэгәаны икаларц. Ус хаднатцоит хазтагылоу аамта. Ажэлар пшуп убри анбакало хәа.

Хара аижэлантәқәа Хашыгаа хаизарафы ихазбаз нахатцоит, аха хара хзатцәуп, азатцә илшо мачуп, тәфәанк арсны абыца узахатом, зегьы хеынеибахтароуп амчрагы аныкало, алтшәагы анайуа. Аамтагы цшым.

Аапхьара рыдыркылеит аижэлантәқәа Хашыгаа реизарафы

Гәдоутә араион администрация ахада, афыза

Таркбыл С. Р.

САИД УХАТҚЫ!

Иахьа напхгара зүто Гәдоутә араион Апсни Апсуареи рыхьчарафы ирылшахыоу еиҭахәашьа амазам – уи еицырдыруа акоуп. Абжьыуаа ркны иагьараан ихахахьейт: «Шәара, абзыпқәа, шәылоуп хәпсуара еиқәханы излакоу!» хәа.

Ускан Апсуара мчыла инзаадыркәрылоз акэын, хажэлар кәпон уи аиқәырхаразы хыцәнамырха, аха уажәы Апсни апсуа жәлари ахақәйтәра анроу, Апсуара ахьзгы ахьымзгы хнапафы ианыкала, Гәдоутәа хәычы-хәычла Апсуара иацәхьатцуа иалагеит. Ари агәтынчра хнатом, иахзеилкаауам уи мзызс иамоу.

Иаагап фырцштәы затцәык.

Арпызбеи апхәызбеи рыпстазаара еилартейт – ѿ-жәлакы еилахәхейт, еиуацәахейт. Аиуацәа фыцқәа реибабара апсуатқас даараза акратданакуан. Уи иацын кыр акәаматцәмарақәа, аха атыхәтәан амахә иаагарей абхәарааи акны ишыақәгыланы икан. Иара убас ахатцәфызарагы шыақәыргыланы икан. Аха уажәы, аибашьра ашытахь, хәпсуа тцасқәа

рхы-ртыхәа ахьыкоу узымдыруа акалара иафуп. Хабацәа рхаан икалахьазма азгаб аонра дцаны, лчара аныруа лани лаби рапхьа иргыланы, рыуацәа ҕыцкәа ргәарата итало?! Ари хьымзгын, ари дамыгаран! Ахьзи ахьымзги хзеил-мырго аҕынза хнеима? Хапсуара алахьынтца ахәсақәеи ма арыжәтә иагахьоу ахацәеи рнапы ианахтцама? Мамзар Апсны иқәтчны ицаз, хара хдоит, аха хтасқәа еикәырханы ишәымаз, амарцъа хәа гәдоутәа рнапы ианыртцама?! Иах-зеилкаауам икалаз!

Уигьы акәым, ажәлар ртас хаҕацәа аполитикаҕгы рхы иадырхәоит. Урт азтцаара ықәдыргылеит: «Апсуааи хареи жьрацәарала хаилысны хакоуп, хтаси хқьабзи акоуп, нас дарей хареи еикәытхашьас ихамоузеи?» хәа.

Ус анакәха, урт ртасқәа иахьа арака рныкәгара чархәа-рак еипш ипхьазатәзми? Иахтахы-иахтахым ус акәхоит.

Иабакоу аижәлантәкәа рхеидкыла? Урт ари рымбо ико-ума? Амбара акәындаз, дара рхата роуми, апызара уны, хаҕацәа ртас ахахаирахәа хажәлар ирылазыртцәо! Уи мап рзацәкуама?

Ауаҕы ачара иуазар, уи иара иусуп, аха хажәлар хаҕрас ирымоу хтас аилагара азәгы азин имазам. Азин акәым, уи чархәароуп!

Абыргцәа рсовет қытацыпхьаза еиҕкаауп, урт ракәза-ми изуалпшьоу хтасқәа рхылапшра?! Ақытаҕы аихабацәа залху, аишәачараҕы аханы идыртәаларц мацаразы акәзам – ақыта ацәҕьа-абзиа апсуаттас амҕа иқәыртцаларц азоуп. Имҕахкьо дыриашатәуп, арака шатара катцатәзам. Хара ишәабжьааго акоуп: шәеибахатырны хапсуара шәмырзын!

Саид ухатқы! Араион аҕгы еиҕкаауп абыргцәа рсо-вет, уи ауаа хатәрақәа алахәуп. Ахәара кәхтдоит дарей уа-реи шәеиимаданы абри азтцаара атып иқәышәтцарц, хгәала ажәлар рҕынза инажәгарц. Хара иахтахым акьыпхь, ма те-лехәапшрала ари азтцаара алацәажәара. Уаанзатцәкьа хне-ир, хаибарцхашьар ауеит.

Никәала Хашыг, Гьаргь Гәблиа, Анатоли Зыхәба, Алықь-са Цьения, Нели Тарцха, Сарион Таркьыл, Рауф Ебжьоу, Енвер Ажьиба

А Х Қ Ә А

Автор иҥнытә	3
Актәи атыжъра аңхъажәа	12
Апсуара.	15
Атаацәа. Урт реизыҕазаашъа	22
Ишцаҕоу урт иахъа?	27
Атаацәа рпроблема хада.	33
Арпарцәеи урт рпроблемеи	36
Аҕната апшәма	37
Алкаакәак	40
Атаацәара апцара апроблема	41
Атаацәа рхада.	43
Ахтынра датахуп ахкәажә	50
Апхәыс бырг бахъ.	56
Атаацәа апызтаз арцыс уахъ.	50
Апхәызба бахъ	58
Аҕар зегъы шәахъ.	60
Артаҕцәа шәахъ	61
Агәыла. Аигәылацәа реизыҕазаашъа	62
Алкаакәак	67
Ажърацәара. Апсуаа жърацәарала реизыҕазаашъа	69
Алкаакәа	75
Ажәлар. Апсадгъыл. Ажәлар апсадгъыл ишазыҕоу	77
Алкаакәа	87
Аинтеллигенция. Урт рроль апсуара ахъчараҕы	93
Алкаакәа	98
Асасдкылара. Апсуа асас дшизыҕоу	105
Алкаакәа	108
Апсуа абзиеи ацәгъеи рымҕацгара дшазыҕоу	111
Апхәызба.	113
Апхәызба – атаца.	116
Амахә иаашьтра	119
Абхәараа раашьтра	119
Аихратцара	122
Алкаакәа	124
Апсреи апсхәреи. Урт рырееишьеи рымҕацгашъеи.	126

Апсуареи аишәачареи.	132
Апсуареи ахатцареи	137
Ацәгъара кәзтәз иахьырхәра. Ақыкәык атыц ақәтцара . . .	141
Алкаакәа	146
Апсуа ихныкәгашьа: ифатә, ижәтә, ичеицъыка	148
Алкаакәа	152
Апсуа идоухатә пстазаашьа: ашәа, урт ыхккәа, акәашара, аеилахәара, аеырбара.	154
Ашәарыцара, абназара, урт рчыдарақәа	157
Апсуа хәышәтәра	160
Апсуаа рдинхатцара	162
Апсуареи арыжәтәи.	167
Апсуареи аламыси.	171
Дадуй апсуареи.	176
Инасыпхаз рапхәтәи ашьафә	176
Ажьырныхәа	179
Аибашьра	195
Хәажәкыра	204
Анхафы	221
Х-цырак ацьыкәреи.	231
Ачеицъыка.	235
Ҡагалара.	245
Ажьтаара	251
АцьыкәреиҠагалара.	254
Ахныхәарақәа.	257
Ашьхалбаара иазку ахныхәара	257
Амашәыр нцәахәы.	258
Афәмафә агьама абара.	260
Аамтахә	262
Ачара	265
Ахаршә.	284
Афцәажәара.	284
Аишызара	288
Азатә	290
Дызустада апсуа?	294
Ламысла амцхәара.	305
Ахасабрба	313

Дадү итацацәа	318
Апхыз баапс	323
«Апхыз баапс» ашьтахь.	326
Аҗцәажәара.	326
Мышәкьар.	331
Дадү имшәааза.	337
Ицшьоу ашәкәы	343
Быжьфык ахәынтқарцәа зафзххьоу	352
Иактуалтәу аиҗцәажәара	352
Ацуныхәара	357
Ашьтәашьра	365
«Аиха иаҗухуа аихашәа уибоит».	370
Аҗцәажәара.	370
Аматцүра	372
Аҗцәажәара.	372
Дадү икрыфашьа	378
Анхафи ахәынтқари (Аиҗцәажәара)	389
Апсуа иказшьа	392
Апсуатцас афьжәра	396
Апублицистика	404
Уатцәтәи амш азхәыцра!	404
Апсуа бызшәа аиқәырхара.	418
Еиқәырхатәуп апсуа хьызқәа	423
Итынхадахаз ажәлақәа	425
Аҗиара – апроbleмақәа рпроблема	427
Апсуа тцасқәеи ақьабзқәеи ртагылазашьа.	435
Ауафь игәабзиара – ажәлар иргәамчуп	438
Апстазаара зхылҗиаауа – адгьыл.	444
Атдыхәтәан алкаакәак	448
Q-жәларык, q-культурак	452
Арыжәтәи уи азыказаашьеи	470
Ашьацқьеи уи аиқәырхареи	472
Апсуа бызшәа атагылазашьеи уи апроbleмақәеи	474
Апсуареи ацивизациеи	492
Еиуеицшым астатиақәа	506
Апсуареи ачеицькеи.	506
Заамта иапызгоз ауафь	510

Уа мшыбзиа!.....	512
Аныхәәқәа.....	516
Атқаси ақьабзи жәлар ркультуроуп.....	520
Абызшәа ацқьара иазкны	524
Еитәх ахатәы бызшәа ацқьара иазкны	530
П. С. Шьақрыл игәалашәареи. Уи исызнартцысыз гәтахәыцрақәаки.	532
Жәлар рыртәафы	539
Зыбжа шкәәкәаз, зыбжа еиқәатцәаз	544
Аоппозициа хымпада иатахуп	550
Ес ииуа ирыциуа.....	558
Азтәара ду	563
Алкаа	572
Аижәлантәқәа рхейдкыла	574
Ацәгьоурақәеи ацәгьаршарақәеи рыцхьырқәкәааразы иапцоу ахьырхәратә цқарақәа. Азеипш цқара	575

